

SCIENCE
PROBLEMS.UZ

ISSN 2181-1342

Actual problems of social and humanitarian sciences
Актуальные проблемы социальных и гуманитарных наук

Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari

12-son (5-jild)

2025

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 12 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

TOSHKENT-2025

BOSH MUHARRIR:

Isanova Feruza Tulqinovna

TAHRIR HAY'ATI:

07.00.00- TARIX FANLARI:

Yuldashev Anvar Ergashevich – tarix fanlari doktori, siyosiy fanlar nomzodi, professor;

Mavlanov Uktam Maxmasabirovich – tarix fanlari doktori, professor;

Xazratkulov Abror – tarix fanlari doktori, dotsent;

Tursunov Ravshan Normuratovich – tarix fanlari doktori;

Xolikulov Axmadjon Boymahmatovich – tarix fanlari doktori;

Gabrielyan Sofya Ivanovna – tarix fanlari doktori, dotsent;

Saidov Sarvar Atabullo o'g'li – katta ilmiy xodim, Imom Termiziy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazi, ilmiy tadqiqotlar bo'limi.

08.00.00- IQTISODIYOT FANLARI:

Karlibayeva Raya Xojabayevna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Nasirxodjayeva Dilafruz Sabitxanovna – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Ostonokulov Azamat Abdukarimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Arabov Nurali Uralovich – iqtisodiyot fanlari doktori, professor;

Xudoyqulov Sadirdin Karimovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Azizov Sherzod O'ktamovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent;

Xojayev Azizxon Saidaloxonovich – iqtisodiyot fanlari doktori, dotsent

Xolov Aktam Xatamovich – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent;

Shadiyeva Dildora Xamidovna – iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent v.b.;

Shakarov Qulmat Ashirovich – iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent.;

Jabborova Charos Aminovna - iqtisodiyot fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

09.00.00- FALSAFA FANLARI:

Hakimov Nazar Hakimovich – falsafa fanlari doktori, professor;

Yaxshilikov Jo'raboy – falsafa fanlari doktori, professor;

G'aybullayev Otabek Muhammadiyevich – falsafa fanlari doktori, professor;

Saidova Kamola Uskanbayevna – falsafa fanlari doktori;

Hoshimxonov Mo'min – falsafa fanlari doktori, dotsent;

O'roqova Oysuluv Jamoliddinovna – falsafa fanlari doktori, dotsent;

Nosirxodjayeva Gulnora Abdukaxxarovna – falsafa fanlari nomzodi, dotsent;

Turdiyev Bexruz Sobirovich – falsafa fanlari doktori (DSc), Professor.

10.00.00- FILOLOGIYA FANLARI:

Axmedov Oybek Saporbayevich – filologiya fanlari doktori, professor;

Ko'chimov Shuxrat Norqizilovich – filologiya fanlari doktori, dotsent;

Hasanov Shavkat Ahadovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Baxronova Dilrabo Keldiyorovna – filologiya fanlari doktori, professor;

Mirsanov G'aybullo Qulmurodovich – filologiya fanlari doktori, professor;

Salaxutdinova Musharraf Isamutdinovna – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Kuchkarov Raxman Urmanovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent v/b;

Yunusov Mansur Abdullayevich – filologiya fanlari nomzodi;

Saidov Ulugbek Aripovich – filologiya fanlari nomzodi, dotsent;

Qodirova Muqaddas Tog'ayevna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

12.00.00- YURIDIK FANLAR:

Axmedshayeva Mavlyuda Axatovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Muxitdinova Firyuza Abdurashidovna – yuridik fanlar doktori, professor;

Esanova Zamira Normurotovna – yuridik fanlar doktori, professor, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan yurist;

Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich – yuridik fanlar doktori, professor v.b.,;

Zulfiqorov Sherzod Xurramovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Xayitov Xushvaqt Saparbayevich – yuridik fanlar doktori, professor;

Asadov Shavkat G'aybullayevich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Ergashev Ikrom Abdurasulovich – yuridik fanlari doktori, professor;

Utemuratov Maxmut Ajimuratovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Saydullayev Shaxzod Alixanovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Hakimov Komil Baxtiyarovich – yuridik fanlar doktori, dotsent;

Yusupov Sardorbek Baxodirovich – yuridik fanlar doktori, professor;

Amirov Zafar Aktamovich – yuridik fanlar doktori (PhD);

Jo'rayev Sherzod Yuldashevich – yuridik fanlar nomzodi, dotsent;

Babadjanov Atabek Davronbekovich – yuridik fanlar nomzodi, professor;

Normatov Bekzod Akrom o'g'li — yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori;

Rahmatov Elyor Jumaboyevich — yuridik fanlar nomzodi;

13.00.00- PEDAGOGIKA FANLARI:

Xashimova Dildarxon Urinboyevna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Ibragimova Gulnora Xavazmatovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Zakirova Feruza Maxmudovna – pedagogika fanlari doktori;

Kayumova Nasiba Ashurovna – pedagogika fanlari doktori, professor;

Taylanova Shoxida Zayniyevna – pedagogika fanlari

doktori, dotsent;

Jumaniyozova Muhayyo Tojiyevna – pedagogika fanlari doktori, dotsent;

Ibraximov Sanjar Urunbayevich – pedagogika fanlari doktori;

Javliyeva Shaxnoza Baxodirovna – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD);

Bobomurotova Latofat Elmurodovna — pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD).

19.00.00- PSIXOLOGIYA FANLARI:

Karimova Vasila Mamanosirovna – psixologiya fanlari doktori, professor, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti;

Hayitov Oybek Eshboyevich – Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti, psixologiya fanlari doktori, professor

Umarova Navbahor Shokirovna– psixologiya fanlari doktori, dotsent, Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti, Amaliy psixologiyasi kafedrasini mudiri;

Atabayeva Nargis Batirovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Shamshetova Anjim Karamaddinovna – psixologiya fanlari doktori, dotsent;

Qodirov Obid Safarovich – psixologiya fanlari doktori (PhD).

22.00.00- SOTSIOLOGIYA FANLARI:

Latipova Nodira Muxtarjanovna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri;

Seitov Azamat Po'latovich – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston milliy universiteti;

Sodiqova Shohida Marxaboyevna – sotsiologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston xalqaro islom akademiyasi.

23.00.00- SIYOSIY FANLAR

Nazarov Nasriddin Ataqulovich –siyosiy fanlar doktori, falsafa fanlari doktori, professor, Toshkent arxitektura qurilish instituti;

Bo'tayev Usmonjon Xayrullayevich –siyosiy fanlar doktori, dotsent, O'zbekiston milliy universiteti kafedra mudiri.

OAK Ro'yxati

Mazkur jurnal Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi Rayosatining 2022-yil 30-noyabrdagi 327/5-son qarori bilan tarix, iqtisodiyot, falsafa, filologiya, yuridik va pedagogika fanlari bo'yicha ilmiy darajalar yuzasidan dissertatsiyalar asosiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM” mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).

MUNDARIJA

07.00.00 – TARIX FANLARI

<i>Hadjamuratova Matlyuba Xoshimovna</i> O'ZBEKISTONDA TA'LIM TIZIMIDAGI INNOVATSION ISLOHOTLARNING NATIJALARI.....	13-16
<i>Равшанов Махмуд</i> ЗАСЛУГИ АЛИШЕРА НАВОИ В ИЗУЧЕНИИ РАЗВИТИЙ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ	17-19
<i>Tursunov Bekzot Yandashevich</i> FARG'ONA VODIYSIDA HASHAR YO'LI BILAN QURILGAN GIDROINSHOOTLAR TARIXIDAN	20-24
<i>Jumaboyev Azizjon Sayfiddin o'g'li, Shenkar Michael</i> SHARQ MAMLAKATLARIDA MIRZO ULUG'BEK ILMIY MEROSINING O'RGANILISHI	25-30
<i>Esanova Nilufar</i> O'ZBEKISTON–ROSSIYA ENERGETIK ALOQALARI TARIXI:LUKOYL MISOLIDA	31-36
<i>Asadova Ra'no Baymanovna</i> OLIY TA'LIM VA ILMIY-TEXNIK HAMKORLIK: O'ZBEKISTON HINDISTON HAMKORLIGINING ILMIY SALOHİYATI VA ISTIQBOLLARI ...	37-40
<i>Aytmuratova Janilsin</i> FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE IN KARAKALPAKSTAN	41-44
<i>Toreniyazov Jalgas Yerjanovich, Rzaeva Manzura Abatovna</i> JANUBIY OROL BO'YI SHAHARLARI TARIXI BO'YICHA MANBALAR (SHARQ MANBALARI).....	45-49
<i>Baqoyev Umidjon Shuhrat o'g'li</i> ABBOS I VA VALI MUHAMMADXON O'RTASIDAGI SIYOSIY ALOQALAR	50-55
<i>Mo'minov Xusanboy Madaminjonovich, Qodirjonov Omadjon Tavakkaljon o'g'li</i> ANDIJON VILOYATI SUV XO'JALIGI BIRLASHMASI FAOLIYATI TARIXIDAN (1991-1996-YILLAR MISOLIDA).....	56-60
<i>Elboyeva Shaxnoza</i> XOTIN-QIZLARNING PEDAGOGIK FAOLIYATDA TUTGAN O'RNI: TARIXIY JARAYON VA HOZIRGI TENDENSIYALAR	61-65
<i>Choriyeva Nargiza Ibotovna</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASIDA TURIZM SOHASINING HUQUQIY ASOSLARI VA UNING ZAMONAVIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI	66-69
<i>Fayzullayev Oybek</i> O'RTA OSIYO XONLIKLAR TARIXINI O'RGANISH (XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHIDAGI RUS MANBALARI ASOSIDA)	70-74
<i>Norboyev Ravshan Saydulla o'g'li</i> SHIMOLI-G'ARBIY BAQTRIYANING ELLINIZM DAVRI ARXEOLGIK YODGORLIKLARI TIPOLOGIYASI	75-79
<i>Rajabova Nazira Shaxobovna</i> O'ZBEK XALQ AFSONALARIDA AYOL OBRAZLARINING TASVIRLARI	80-84

08.00.00 – IQTISODIYOT FANLARI

Gabbarov Sabit Nietali'evich

QO'Y VA ECHKILAR BOSH SONINI EKONOMETRIK MODELLAR ASOSIDA
PROGNOZLASH VA RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI
(QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI QO'NG'IROT TUMANI MISOLIDA) 85-89

Xolmurotov Fozil

XORAZM VILOYATIDA EKSPORT NATIJALARI VA REAL SEKTOR
RESURSLARI O'RTASIDAGI KO'P O'LCHOVLI BOG'LIQLIK 90-103

Raximov Faxriddin Shavkatovich

TA'LIM TASHKILOTLARIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYANING MARKETING
SAMARADORLIGIGA TA'SIRI 104-116

09.00.00 – FALSAFA FANLARI

Xoliqov Yunus Ortiqovich

YANGI O'ZBEKISTONDA MILLATLARARO MADANIYATNI
YUKSALTIRISH STRATEGIYASI 117-121

Farxodjonova Nodira Farxodjon qizi

JADIDLAR MEROSI VA ZAMONAVIY JAMIYAT BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA
MA'NAVIY QADRIYATLARINING ROLI 122-128

Jumayeva Shaxlo Suyunovna

TALABALARDA INTELLEKTUAL MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH OMILLARI 129-133

Yazdonova Saxiba Kurbanovna, Sanaqulov Sardor Isaqulovich

SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI BOSHQARISH METODIKASI 134-138

Danabayev Xurshid Napasovich

SPORT TURLARI VA FALSAFIY-ESTETIKANING DIALEKTIK TAHLILI 139-142

Shokirov Tohirjon

CHOLG'U SOZLARINING YOSHLARNING MA'NAVIY YUKSALISHIDAGI
O'RNI VA AHAMIYATI (DUTOR VA RUBOB SOZLARI MISOLIDA) 143-148

Raxmatov Alisher Obidovich

YANGI O'ZBEKISTONDA SHAXS ZAMONAVIY IJTIMOYIY JARAYONLARGA
INTEGRATSIYALASHUVINING FALSAFIY TAHLILI 149-152

Abduraxmanova Nodiraxon Xusnutdinovna

HUQUQIY MADANIYAT VA DEMOKRATIYA:
IJTIMOIY FALSAFIY YONDASHUVLAR VA KONSEPSIYALAR 153-158

Axatova Dildora Axtamovna

IBN SINONING "RISOLAYI FIL-HUZN" ASARINING FALSAFIY TAHLILI 159-163

Toshboboyev Maksud Jalilovich

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA SUN'IY INTELLEKT VA IJTIMOYIY JARAYONLAR
DIALEKTIKASI 164-168

Abdiyev G'ayrat Ergashevich

YANGI O'ZBEKISTON SIYOSIY AMALIYOTIDA YOSHLARNING IJTIMOYIY-SIYOSIY
FAOLLIGINING NAMOYON BO'LISH SHAKLLARI 169-174

<i>Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna</i> GLOBALIZATSIYA SHAROITIDA O'ZBEK YOSHLARINING MA'NAVIY-AXLOQIY QARASHLARIDAGI O'ZGARISHLAR	175-179
<i>Sodirjonov Muhridin Mahamadaminovich</i> RAQAMLI JAMIYATDA INSON KAPITALI RIVOJLANISHI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR.....	180-187
<i>Abduraxmonov Xasan Ibroximovich</i> YOSHLAR DUNYOQARASHIDA INNOVATSION TASHABBUSLARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI	188-192
<i>Norbo'tayev Islombek Musurmonovich</i> POSTHAQIQAT SIYOSATI: ALTERNATIV AXBOROT OQIMLARI ORQALI DEZINFORMATSIYA	193-198
<i>Ergashev Alijon Boxodirovich</i> AXBOROTLASHGAN JAMIYAT SHAROITIDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHNING TRANSFORMATSIYASI.....	199-203
<i>Elmuradova Surayyo Abdijalilovna</i> AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA OTA-ONA VA BOLA MUNOSABATLARINING YANGI MODEL.....	204-207
<i>Bobamirzayev Abdulaziz</i> RAZIYY AD-DIN AS-SARAXSIY HAYOTI VA ASARLARI HAQIDA ILK MA'LUMOTLAR.....	208-211
<i>Rasulov Azizxon Mukhamadqodirovich</i> AXBOROTLASHGAN JAMIYATDAGI IJTIMOY O'ZGARISHLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR	212-216
<i>Do'snazarov Mirjalol Esanboy o'g'li</i> AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA HAYOT VA O'LIM MUAMMOSINING FALSAFIY-AXLOQIY MEXANIZMLARI	217-221
<i>Beshimov Xamidjon Sayidovich</i> FALSAFADA INSON QADRI TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHİYATI VA GENEZISI	222-226
<i>Muhammadiyev Bekzod O'ktamjon o'g'li</i> VIRTUAL MULOQOTDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING TRANSFORMATSIYASI VA UNING AXLOQIY JIHATLARI.....	227-231
<i>Kdirbaev Baxadir Berdaxovich</i> AXBOROT JAMIYATIDA MEDIA MADANIYATNING SOTSIOMADANIY TRANSFORMATSIYALARDAGI ROLI.....	232-237
10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI	
<i>Mamadaliyeva Naibaxon, Orifboyev Abdulloh</i> O'ZBEK TILIDA "HALOL" VA "HAROM" LEKSEMALARINING ZAMONAVIY SEMANTIK, PRAGMATIK VA SOTSIOMADANIY TAHLILI.....	238-245

<i>Уринбаева Дилбар Базаровна</i> СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕСЕН УЗБЕКСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПЕВЦОВ НА ОСНОВЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ	246-258
<i>Алиева Эльвина Аметовна, Нуруллаева Дилбар Алиевна</i> СИНТАКСИЧЕСКИЙ СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ ЗНАЧЕНИЯ СРАВНЕНИЯ И ЕГО ОСНОВНЫЕ СРЕДСТВА НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗОВ А.И. КУПРИНА	259-264
<i>Karimov Ulugbek Nusratovich</i> THE POETICS OF THE CHARACTERS' INNER WORLD IN "SPOOK COUNTRY"	265-269
<i>Sodiqova Baxtigul Ibodullayevna</i> POSTMODERN NARRATIVE TECHNIQUES IN JOHN FOWLES' WORKS: AN INTERTEXTUAL, LINGUISTIC, AND AESTHETIC APPROACH.....	270-275
<i>Tokimbetova Gulbahor Abatbayevna</i> QORAQALPOQ MUMTOZ SHOIRLAR LIRIKASINING JANRIY-TEMATIK XUSUSIYATLARI	276-279
<i>Isroilova Manzura Jamolovna</i> FRANSUZ PUBLITSISTIK MATNLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI.....	280-284
<i>Sobirjonova Muxlisa Sobirjonovna</i> YOLG'IZLIK FENOMENINING SEMANTIK SHAKLLANISHI VA UNING HISSIY TAJRIBADAGI IFODASI.....	285-290
<i>Bobojonov Dilshod Jumakul ugli</i> THE PRAGMATIC AND LINGUO-CULTURAL CLASSIFICATION OF NEWSPAPER HEADLINES.....	291-294
<i>Shamshetova Biybiayim Janibek qizi</i> LINGVISTIKA VA MADANIYATSHUNOSLIKDA ANTROPOSENTRIZM KONSEPSIYASI	295-302
<i>Xaitova Gulhayo Tovasharovna</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA MAKON VA ZAMON KATEGORIYASI DOIRASIDAGI YAQIN-UZOQ OPPOZITSIYASINING CHOG'ISHTIRMA TAHLILI	303-307
<i>Mardanova Mohira Davron qizi</i> THE ROLE OF "THE FINANCIER" IN WORLD LINGUISTICS	308-311
<i>Khalilova Shohista Muhammadi qizi</i> COMPARATIVE ANALYSIS OF UTOPIAN AND ANTI-UTOPIAN MOTIFS IN ENGLISH AND UZBEK PROSE	312-315
<i>Davlatova Shahnoza Muhammadiyevna</i> SUD VA TERGOV MOTIVLARINING ADABIY FUNKSIYASI	316-319
<i>Rustamov Dilshodbek</i> NUTQIY MULOQOT TAVSIFI	320-323
<i>Musayev Akmaljon Ibrogimovich</i> INGLIZ VA O'ZBEK DIPLOMATIK DISKURSIDA LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLAR VA TERMINOLOGIK TIZIMNING TALQINI	324-329
<i>Shamsuddinova Diyoraxon Yorqinbek qizi</i> INGLIZ VA O'ZBEK MEDIADISKURSINING LISONIY TAHLILI: TUZILISHI, XUSUSIYATLARI	330-333

<i>Numonova Mashxuraxon Qobiljon qizi</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA "SUV/WATER" KONSEPTINING LISONIY MODELLASHUVI: NOMINATIV VA KOMMUNIKATIV MAYDONLARNING QIYOSIY TADQIQI	334-342
<i>Норкулова Шахло Абдугофур кизи</i> СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОКРАСКА ПРОЗВИЩ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА КОММУНИКАЦИЮ ...	343-345
<i>Tursunova Javhar Bakir qizi</i> O'ZBEK TILINI LINGVOKULTUROLOGIK YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH	346-350
<i>Xoshimova Mohigul Axmatovna</i> XIX-XX ASRLAR DOSTONCHILIGIDA ADABIY TA'SIR MASALASI	351-355
<i>Омонова Мадина Аслиддиновна</i> ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЛАКУНЫ УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ПРОБЛЕМЫ НЕПЕРЕВОДИМЫХ КОНЦЕПТОВ	356-361
<i>Abdulkhakova Dilafruz Shamsiddinovna</i> PERSPECTIVES AND THEORETICAL APPROACHES TO FORMULAIC EXPRESSIONS	362-370
<i>Abduraimova Mahliyo Valijon qizi</i> INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GAZ SANOAT TERMINLARINING SHAKLLANISH USULLARI.....	371-373
<i>Rajat Choudhary</i> LATIN: THE TIMELESS LANGUAGE OF MEDICINE	374-377
<i>Клеблеева Резеда Радионовна</i> МИФОПОЭТИКА КАК КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА ЛИТЕРАТУРНОГО ТВОРЧЕСТВА	378-381
<i>Irbutaeva Nigora, Ozodova Dilafruz, Xoliqova Sabina</i> RUS TILIDA SO'ZLASHMAYDIGAN TALABALAR UCHUN RUS TILI DARSLARIDA QO'SHIQ MATERIALLARIDAN FOYDALANISH	382-385
<i>Dilbarjonov Ismoiljon, Gavxaroy Isroiljon qizi</i> SPORT TERMINLARINING UMUMIY XUSUSIYATLARI	386-389
<i>Arapjonova Zebo Otabek qizi</i> THE IMPACT OF ACCENT AND PRONUNCIATION ON COMMUNICATION IN GLOBAL ENGLISH.....	390-394
<i>Qarshiyeva Muxarram Shuxratovna</i> THE ADAPTATION PROCESS OF TERMS BORROWED INTO UZBEK FROM RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES.....	395-399

12.00.00 - YURIDIK FANLAR

<i>Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich</i> JAMOAVIY MEHNAT NIZOLARINI HAL ETISH: MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA.....	400-407
<i>Zokirov Sherzod Ilxom o'g'li</i> PROKURATURA ORGANLARIDA SUN'IY INTELLEKTNI JORIY QILISH ORQALI MUROJAATLAR BILAN ISHLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI	408-415
<i>Shermatov Nuriddin, Jamshidbek Ibrokhimov</i> SUN'IY INTELLEKT (AI) VA ADDITIV ISHLAB CHIQRISH (AM) INTEGRATSIYASI SHAROITIDA INSON HUQUQLARI HAMDA FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIKNING NAZARIY-HUQUQIY MUAMMOLARI.....	416-428

<i>G'ulommamatova Parvina Akbarali qizi</i> O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KRIPTO-AKTIVLAR SOHASIDAGI JINOYATLARNI OLDINI OLISH VA TARTIBGA SOLISH BORASIDAGI XALQARO-HUQUQIY HAMKORLIGINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI.....	429-435
<i>Djalilov Javoxir Abdumajitovich</i> ISBOT QILISHNING UMUMIY SHARTLARI MAZMUNI VA TASNIFLANISHI	436-443
<i>Normurodova Behro'za Xolmo'minovna</i> RAQAMLI DALILLARNI TO'PLASHDA XALQARO TASHKILOTLARNING O'RNI.....	444-450
<i>Ismailov Bekjon Salixovich</i> NOGIRONLIGI BO'LGAN SHAXSLAR MEHNAT HUQUQINI TA'MINLASHNING HUQUQIY KAFOLATLARI TAHLILI	451-456
<i>Mahmarahimov Ixtiyor Baxtiyorovich</i> DAVLAT XARIDLARI VA TENDER SAVDOLARIDA RAQOBATGA QARSHI XATTI-HARAKATLARNING HUQUQIY OQIBATLARI.....	457-463
<i>Almatov Sanjar Zokirovich</i> DINIY EKSTREMIZMGA QARSHI KURASHISHNING HUQUQIY ASOSLARI.....	464-467
<i>Djuraev Farxod Eshboevich</i> JINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHDA TEZKOR-QIDIRUV FAOLIYATI USULLARINING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI.....	468-473
<i>Sadikova Dilafruz Radjabovna</i> O'ZBEKISTONDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH SOHASIDA SUG'URTA MEKANIZMINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI.....	474-481
<i>Сайфиддинов Аклиддин Анваржон огли</i> МЕСТНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРАВОВЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КЕНГАШЕЙ И ХОКИМИЯТОВ	482-488
<i>Olimov Abbosjon</i> SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYASI: TUSHUNCHASI, TURLARI VA TARIXIY RIVOJLANISHI.....	489-494

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI

<i>Djamaldinova Shaxlo Obloberdiyevna</i> TIBBIYOT OLIYGOHI TALABALARIDA HISSIY VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY VA USLUBIY JIHATLARI	495-500
<i>Муталипова Мавлюда Жунайдуллаевна</i> НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУТЬ АКЦИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА	501-506
<i>Джуманиязов Фарход Улугбекович</i> РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ МЕТОДОВ И ПРИЁМОВ ОБУЧЕНИЯ, НАПРАВЛЕННЫХ НА РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ И КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ	507-510
<i>Kuvatova Nozima Baxtiyorovna</i> TA'LIM TIZIMIDA O'QITUVCHINING MULOQOT KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH	511-515

<i>Xudayberdiyeva Nilufar Bozorovna</i> TABIIY FANLARNI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH TEKNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH	516-519
<i>Pirimbetov Bxit Allabaevich</i> BO'LAJAK O'QITUVCHIDA PEDAGOGIK ARTISTIZMNING TARKIBIY QISMLARI	520-526
<i>Djalolov Furqat Fattohovich</i> TA'LIM SIFATINI TA'MINLASHDA TO'LIQ O'ZLASHTIRISH TEKNOLOGIYASINING ROLI.....	527-531
<i>Uteniyazov Karimbay Kuanishbaevich, Eshmuratov Marat Tangatarovich</i> PEDAGOGICAL STRATEGIES AND THE INTEGRATION OF ICT IN TEACHING FOOD PHYSIOLOGY: INNOVATIVE APPROACHES IN HIGHER EDUCATION	532-538
<i>Habibullayeva Shoirra</i> O'ZBEK TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA O'QITISHDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISHNING TAMOIYILLARI	539-542
<i>Abatov Jalğasbay Orınbaevich</i> TASVIRIY SAN'AT KOMPOZITSIYALARIDA RANGLARDAN FOYDALANISH USULLARI..	543-548
<i>Azzamov Yusuf Rajaboyevich</i> TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHDA RAQAMLI RESURSLAR VA PLATFORMALAR: TAHLIL VA TASNIF.....	549-553
<i>Джумаева Зарина Бобохон кизи, Жаббарова Паризода Илхомжон кизи</i> МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ	554-556

07.00.00-TARIX FANLARI – HISTORICAL SCIENCES

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

**RESULTS OF INNOVATIVE REFORMS IN THE EDUCATION SYSTEM
IN UZBEKISTAN**

Khadzhamuratova Matlyuba Khoshimovna

Doctor of Science (DSc)

Alfraganus University

Abstract. The article describes how the development of the education system over the years of independence has reached the level of state policy, as well as the innovative reforms implemented and their results.

Keywords: innovation, Uzbekistan, education, school, youth, pupils, students..

**O'ZBEKISTONDA TA'LIM TIZIMIDAGI INNOVATSION
ISLOHOTLARNING NATIJALARI**

Xadjamuratova Matlyuba Xoshimovna

fan doktori (DSc)

Alfraganus universiteti

Annotatsiya. Maqolada mustaqillik yillarida ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilgani, amalga oshirilgan innovatsion islohotlar va ularning natijalari yoritilgan.

Kalit so'zlar: innovatsiya, O'zbekiston, ta'lim, maktab, yoshlar, o'quvchilar, talabalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N01>

Kirish. Mamlakatimizda istiqlolning dastlabki yillaridan boshlab ta'lim-tarbiya tizimini rivojlantirish davlat siyosati darajasiga ko'tarilib, farzandlarimizning jahon andozalariga mos sharoitlarda zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni egallashlari, jismoniy va ma'naviy jihatdan yetuk insonlar bo'lib voyaga yetishlarini ta'minlash, ularning qobiliyat va iste'dodi, intellektual salohiyatini ro'yobga chiqarish, yoshlarimiz qalbida ona yurtga sadoqat va fidoyilik tuyg'ularini kamol toptirish borasida ulkan ishlar amalga[1] oshirildi.

Maktabgacha yoshdagi bolalar, o'quvchilar va talabalarni jismonan sog'lomlashtirish ta'lim muassasalarining ustun vazifasi sifatida belgilandi. Har yili maktabgacha tarbiya muassasalari va o'quv yurtlarida bolalar va o'quvchilarni jismoniy tayyorgarlik darajasi ko'rikdan o'tkazilib, maktablarda jismoniy tarbiyadan imtihonlar o'tkazilib borildi.

1992-yil 2-iyulda va 1997-yilda hamda 2020-yilda qabul qilingan "Ta'lim to'g'risida"gi qonunlar islohotlarni bosqichma-bosqich rivojlanishiga zamin bo'ldi.

Umumta'lim muassasalari soni 1991/1992 o'quv yiliga nisbatan 2020/2021 o'quv yilida 1624 taga ortdi. 2017-yil ma'lumotlariga ko'ra, xalq ta'limi tizimida jami 15359 ta ta'lim muassasasi, jumladan 4893 ta maktabgacha ta'lim muassasasi, 9680 ta umumiy o'rta ta'lim

maktabi, 23 ta Mehribonlik uyi, 304 ta bolalar musiqa va san'at maktabi, 211 ta "Barkamol avlod" markazi, 227 ta bolalar va o'smirlar sport maktabi, ularda o'rta maxsus, kasb-hunar kollejlari va bilim yurtlarini bitirgan 97 564 nafar pedagog kadrlar faoliyat[2] yuritdi.

1997-yilda 64 ming o'quvchiga mo'ljallangan maktab[3] qurildi. 1999-yilda 30, 38 ming o'rinli umumiy ta'lim maktabi (yillik topshiriqning 102,5%)[4] qurib bitkazildi. 1998–2000-yillar mobaynida 160 ming o'quvchiga mo'ljallangan 47 ta akademik litsey va 260 ta kasb-hunar kolleji qurilib, foydalanishga topshirildi. Bu maqsadlar uchun 137 mlrd. so'm mablag' sarflandi[5].

2002-yilga kelib, O'zbekistonda 527, 8 ming talabaga mo'ljallangan 846 ta o'rta maxsus kasb-hunar ta'lim muassasalarida 570,3 ming yosh avlod ta'lim oldi, qariyb 200 ta o'rta maxsus o'quv yurtlari faoliyat yuritdi, ta'lim tizimida 7,3 mln. dan ziyod bolalar va yoshlar o'qidi[6].

2003-yilda 986 ming o'quvchi o'rniga ega bo'lgan 143 akademik litsey va kasb-hunar kollejlari, 22,1 ming o'quvchi o'rniga ega bo'lgan umumta'lim maktablari foydalanishga topshirildi[7].

Jami 1 ming 500 dan ziyod o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari barpo etildi. Mamlakatimizdagi 1411 ta kasb-hunar kollejlari yoshlarimiz bir nechta ixtisoslik bo'yicha zamonaviy bilim va kasb-hunarlarni[8] egallab keldi.

Umumta'lim muassasalarida o'quvchilarning yosh tarkibi o'rganilganda, respublikada 2016/2017 o'quv yilida 14 yoshdagi o'quvchilar 480,8 ming kishini, 15 yoshdagilar 406 ming kishini, 15 va undan katta yoshdagilar esa 12,7 ming kishini, jami 899,5 ming nafar yoshlarni tashkil etgan. 2019/2020 o'quv yilida esa umumta'lim muassasalarida o'quvchilarning yosh tarkibi mos ravishda 503,6 ming/ 493,2 ming/ 867,5 ming, jami 1864,3 nafar yoshlarni tashkil etdi. Aholining demografik xususiyatidan kelib chiqib, maktablarda o'smir-yoshlar soni ham ortib borgan. Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahri misolida o'rganilganda, 2019/2020 o'quv yilida umumta'lim muassasalarida ta'lim olgan yoshlar Samarqand (104,4 ming), Qashqadaryo (95,6 ming), Farg'ona (93,5 ming) viloyatlarida nisbatan ko'pchilikni tashkil etgan bo'lsa, Sirdaryo (21,9 ming), Navoiy (26,1 ming) viloyatlarida nisbatan kam. Qolgan hududlarda o'rtacha daraja kuzatiladi. Bu jarayonlar hududlarning demografik xususiyatiga bog'liq. Shuningdek, respublikaning umumta'lim maktablarida 11 yillik ta'limni joriy etilishi ham o'z ta'sirini ko'rsatgan. Natijada bu islohotlar 9-sinfni bitiruvchi yoshlar sonida ham sezilarli. Masalan, 2019-yilda 280,3 ming, 2020-yilda 454,3 ming yoshlar 11-sinfni bitirishga muvaffaq bo'ldi[9].

Umumta'lim maktablarini yetuk mutaxassislar bilan ta'minlanish jarayonlari ham jadallik bilan bordi. Respublika umumta'lim muassasalari pedagog xodimlarining (o'rindoshlarsiz) ta'lim darajasi 2016/2017 o'quv yili boshida 81,8 foizni, tugallanmagan oliy ma'lumotlilar 0,2 foizni, o'rta-maxsus ma'lumotlilar esa 18,0 foizni, shu jumladan pedagogik ma'lumotga ega bo'lganlari 17,7 foizni tashkil etgan. 2019/2020 o'quv yilida esa, oliy ma'lumotlilar 85,4 foizni, o'rta-maxsus pedagogik ma'lumotlilar 14,6 foizni tashkil etgan. Respublika ma'muriy-hududlarida umumta'lim maktablarini oliy ma'lumotli mutaxassislar bilan ta'minlanishida Toshkent shahri, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Navoiy, Sirdaryo, Namangan, Jizzax, Buxoro, Farg'ona, Xorazm, Andijon viloyatlari darajasi respublika darajasidan yuqori, qolgan hududlarda quyi daraja kuzatiladi. Ushbu quyi hududlardagi vaziyat oliy ma'lumotli kadrlarga bo'lgan ehtiyojni to'ldirish choralari ko'rish zaruratini yuzaga keltirgan.

Mamlakatning kelgusidagi jadal taraqqiyoti yosh iste'dodlarni aniqlash, iqtidorli bolalarni tanlab olish va o'qitish tizimini tashkil qilish, o'sib kelayotgan avlodning intellektual imkoniyatlarini namoyon etishga yordam beruvchi ko'p tarmoqli ta'lim muhitini yaratish bo'yicha ishlar sifatini oshirish zaruratini taqozo etdi. Qoraqalpog'iston Respublikasida, viloyatlar va Toshkent shahrida ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim muassasasi shaklidagi Prezident maktablari tashkil[10] etildi.

Prezident maktablari "xalq ta'limi vazirligining hududiy organlari huzuridagi Abdulla Oripov, Hamid Olimjon va Zulfiya, Muhammad Yusuf, Ibroyim Yusupov, Erkin Vohidov, Muhammad Rizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy, Halima Xudoyberdieva va Abdulla Qodiriy nomidagi ijod maktablari, shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi huzuridagi Is'hoqxon Ibrat nomidagi ijod maktabi O'zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi huzuridagi Muhammad al-Xorazmiy nomidagi axborot-kommunikatsiya texnologiyalari yo'nalishiga oid fanlarni chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashtirilgan maktab hamda O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi huzuridagi Mirzo Ulug'bek nomidagi ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktab-internati va Abu Ali Ibn Sino nomidagi yosh biologlar va kimyogarlar ixtisoslashtirilgan maktab-internati[11] hisoblanadi. Ushbu maktablarning har bir sinfi uchun o'quvchilar 20 nafar etib belgilandi. Ijodiy tanlovlar, test sinovlari kabilar asosida 7-sinflarga qabul amalga oshirildi.

Islahotlar o'quvchi yoshlarni kasbga yo'naltirish, iqtidorini namoyon etish, ma'naviy dunyoqarashini shakllantirish, kelajakka tayyorlashga ham xizmat qildi. Darhaqiqat, yangi O'zbekistonning "Ta'lim to'g'risida"gi qonunida umumiy o'rta ta'lim bosqichlari ajratilgan. Unga ko'ra, o'smirlar 7-sinfni tamomlaganlaridan keyin tayanch o'rta ta'lim negizida ularni kasb-hunarga yo'naltirish uchun professional ta'lim ham joriy etildi.

Respublikamizda maktab tizimi sohasida amalga oshirilgan islohotlardan biri sifatida o'quvchilar, ota-onalar, pedagoglarning takliflari inobatga olinib, 11 yillik umumiy o'rta ta'lim joriy etildi. O'quvchilar 9-sinfni bitirib, litsey, kollej, shuningdek 11 yillik ta'limning 10-11-sinflarida o'qishlarini davom ettirishlari mumkin.

Chunonchi, tayanch o'rta ta'limni tamomlaganlaridan so'ng o'quvchilar ta'limni o'rta maxsus ta'limni akademik litseylarda davom ettirishlari ham mumkin. Ushbu yo'nalishlar, to'lov-shartnoma bo'yicha nodavlat ta'lim muassasalarida olib boriladi. O'quvchilarni ta'lim olish jarayoni ularning intellektual qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, chuqur, tabaqalashtirilgan holda kasb-hunarga yo'naltiriladi.

Xalq ta'limi tizimi umumiy o'rta ta'lim bilan birga maktabdan tashqari ta'limni ham o'z ichiga oladi. Xalq ta'limi tizimida turli ehtiyojga ega bo'lgan bolalarga qaratilgan muassasalar – o'qitish darajasi ta'lim standartlaridan yuqori bo'lgan muassasalar (ixtisoslashtirilgan muassasalar) va imkoniyati cheklangan bolalar uchun ta'lim muassasalari faoliyat yuritadi.

Respublikada maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlari sifatida 2011-yilda 211 ta, 2020-yilda 214 ta "Barkamol avlod" bolalar markazlari ish olib bordi. Ularda ish yuritgan to'garaklar soni 2011-yilda 4,5 ming, 2020-yilga kelib 6,5 ming edi. Ushbu to'garaklarga jalb qilingan o'quvchi yoshlar 2011-yilda 98,2 ming, 2020-yilda esa 179,9 ming nafar bo'lgan. Respublikada maktabdan tashqari ta'lim tashkilotlardan biri bo'lgan musiqa san'at maktablarining faoliyati ta'minlandi. Masalan, 2011-yilda ularning soni 301 tani tashkil etgan

bo'lsa, 2020-yilda esa 321 taga yetdi. Ushbu maktablarga o'quvchi yoshlar soni 2011-yilda 46,3 ming nafarni, 2020-yilda esa 88,3 ming nafarni tashkil etdi.

Ta'lim sohasidagi islohotlarni amalga oshirishda bir qancha nodavlat tashkilotlarining ham hissasi katta. Misol uchun, "O'zbekiston madaniyat va san'ati Forumi" respublika hududida "Kelajak ovozi" ko'rik-tanlovini keng ko'lamda o'tkazdi. Bu tanlovda 40 mingga yaqin iqtidorli yoshlar ishtirok etib, ularga 205,0 mln. so'mlik sovg'alar topshirildi. "Mehr nuri" jamg'armasi talabalar uchun "Ta'lim grantlari"ni ajratdi[12].

Respublikamizda umumiy o'rta ta'lim tizimida boshlang'ich kasb-hunar ta'limi joriy etilgan bo'lib, 51 turdagi ishchi kasblar bo'yicha kasb-hunar kollejlari hamda umumta'lim maktablarida 1 748 ta o'quv-ishlab chiqarish majmualari tashkil etilgan[13].

Shuningdek, 13 ta go'daklar uylari faoliyat yuritib, 2019-yilda ularda 670 nafar go'dakni, 18 ta "Mehribonlik" uylari 2141 nafar bolani, 1 ta oila tipidagi bolalar uyida 8 ta bolani, 3 ta "SOS" – O'zbekiston bolalar mahallalarida 293 nafar bolani qamroviga olgan. 2016–2019-yil dinamikasi bo'yicha ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar va o'smirlarni joylashtirish masalasi o'rganilganda, (2016-yil – 7526 nafar, 2017-yil – 9223 nafar, 2018-yil – 10226 nafar, 2019-yil – 13597 nafar) ularni ijtimoiy himoya qilish maqsadida vasiylik va homiylikka, farzandlikka, patronatga go'daklar uylari, "Mehribonlik" uylari, ota-ona qaramog'isiz qolgan bolalar uchun maktab-internatlariga, oila tipidagi bolalar uylariga, "SOS" – O'zbekiston bolalar mahallalari va bolalar shaharchalariga, kasb-hunar kollejlarga, akademik litseylarga, oliy ta'lim muassasalariga va to'liq davlat ta'minotida bo'lgan boshqa o'quv-tarbiya muassasalariga joylashtirilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://lex.uz/docs/3133119>
2. <https://darakchi.uz/oz/127519>
3. Халқ сўзи газетаси, 1998 йил 26 февраль. – № 42 (1823). – Б. 1.
4. Гафарли М.С., Касаев А.Ч. Ривожланишнинг ўзбек модели: тинчлик ва барқарорлик – тараққиёт асоси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2001. – Б. 371.
5. Халқ сўзи газетаси, 2001 йил 17 февраль. – № 37 (2599). – Б. 1.
6. Бўронова Д.Д. Ёшларга оид давлат сиёсати динамикаси ва муаммолари (Ўзбекистон мисолида). Сиёсий фан. номзоди ... дисс. – Тошкент, 2009. – Б. 129.
7. Халқ сўзи газетаси, 2004 йил 11 февраль. – № 29 (3303). – Б. 1.
8. <https://lex.uz/docs/3133119>
9. O'zbekiston Respublikasi yillik statistik to'plami. 2011–2020. – Toshkent, 2021. – B. 77.
10. <https://lex.uz/docs/4208152>
11. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Президент, ижод ва ихтисослаштирилган мактабларни ривожлантириш агентлигини ташкил этиш тўғрисида. 09.09.2019. ПФ-5815-сон. // Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 10.09.2019 й., 06/19/5815/3717-сон.
12. Абдуллаева М.К. Ижтимоий ҳимоя ва уни тартибга солишнинг такомиллаштириш йўналишлари. Иқтисод фан. номзоди ... дисс. – Тошкент, 2008. – Б. 19.
13. <https://lex.uz/docs/4312785>

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

ALISHER NAVOI'S MERITS IN THE STUDY OF THE DEVELOPMENT OF TURKIC LANGUAGES

Ravshanov Mahmud

professor at the Navoi State Mining and Technological University

Abstract. Alisher Navoi, as a great poet, thinker, the founder of O'zbek literary language and literature, and a statesman, made a great contribution to the social and cultural development of the O'zbek period, in particular, to all aesthetic and artistic development. This period has a place in the world culture as a time when science, culture, including architecture, architecture, and the art of literature flourished.

Keywords: ideas of labor and creativity, artistic image and human activity.

ЗАСЛУГИ АЛИШЕРА НАВОИ В ИЗУЧЕНИИ РАЗВИТИЙ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКОВ

Равшанов Маҳмуд

профессор Навоийского государственного горного и технологического университета

Аннотация. Алишер Навои, как великий поэт, мыслитель, основоположник узбекского литературного языка и литературы, государственный деятель, внёс огромный вклад в общественное и культурное развитие узбекского периода, в частности, в эстетическое и художественное развитие в целом. Этот период занимает особое место в мировой культуре как время расцвета науки, культуры, включая архитектуру, зодчество и словесное искусство.

Ключевые слова. идеи труда и творчества, художественный образ и деятельность человека.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N02>

Статья посвящается в год Алишера Навои в Навийской области

Узбекский поэт и государственный деятель XV века Алишер Навои внес значимый вклад в сохранение тюркского языка и объединение тюркских народов. Такого мнения придерживаются узбекские историки.

«В то время, когда персидский язык оказывал большое влияние на литературу, Навои писал свои произведения на тюркском языке и стремился к тому, чтобы этот язык стал литературным. Алишер Навои сыграл существенную роль в том, что тюркский язык по сей день сохранил свое богатство», - сказал Максудов[1;2;3;].

По его словам, в то время как средневековые поэты писали свои произведения на персидском языке, Навои своим творчеством смог продемонстрировать всю красоту и богатство тюркского языка. Произведения Навои, созданные в XV веке, не потеряли своей актуальности по сей день, отметил историк[1;2;3;].

В свою очередь узбекский историк Бабаяр также отметил высокое значение творческого наследия поэта для развития и сохранения тюркского языка. Своим

гениальным трудом «Мухакмет-уль-Лугатейн» («Суждение о двух языках») поэт доказал богатство тюркского языка. В этой работе Навои сравнил тюркский язык с преобладающим в тот период в литературе персидским языком и на примерах доказал, что тюркский язык превосходит персидский во всех отношениях».

«В период правления Тимуридов он первым начал использовать тюркский язык в государственном управлении и поднял его значение в политическом плане. Произведения Навои были написаны на понятном всем тюркским народам языке на обширной географии, начиная от Китая и до Дамаска, в том числе в Анатолии. Своими произведениями на тюркском языке Навои внес значимый вклад в объединение турецких народов. Вершиной творчества Навои стало знаменитое произведение «Хамса», включающее в себя пять эпических поэм на чагатайском языке (средневековый среднеазиатско-тюркский письменно-литературный язык). Этой работой Навои внес значимый вклад в развитие тюркского языка», - добавил историк.

Размышляя с высоты XXI века о великих личностях прошлых веков, подобных Алишеру Навои, задаётся вопросами, чем они ценны нам сегодняшним и поколениям грядущим. И тогда возникает необходимость вспомнить поимённо тех великих личностей, чьим именам обязательно сопутствует эпитеты «великий мыслитель», «великая личность», «великий писатель», «великий миротворец», «великий поэт». Т. е. тех, кто сумел посеять в духовный мир, культуру, сознание своих народов зёрна добро, гордость и величия. Существует ряд проблем, которые заставляют нас, людей эпохи глобализации, размышлять над подобными вопросами. Я посчитал точно и правильным посмотреть на эти проблемы через призму Алишера Навои, через призму его личности и творчества. Обращает внимание тот факт, что в XV столетии, когда доминировали фарси и арабский язык, когда почти все писатели и поэты творили на этих языках, Алишер Навои, прекрасно владевший фарси, предпочитал писать на тюркском языке. Именно это дало ему право в заключении своей поэмы «Фархад и Ширин» с гордостью отметить свою широчайшую популярность среди тюркоязычных народов:

*...Но тюрки всех племён, любой страны,
Все тюрки мной одним покорены!
...И от Шираза до степей туркмен,
От Хорасана до китайских стен,-
Где б ни был тюрк- под знамя тюркских слов
Он добровольно стать всегда готов...[1;2;3].*

Творить на родном языке в ту эпоху – большая смелость Алишера Навои, которая позволила узбекам и иным тюркоязычным народам сохранить свои языки, литературы, культуры, истории, национальное самосознание, идентичность.

До Алишера Навои творили на тюркском языке такие мыслители и поэты как Юсуф Баласагуни, Махмуд Кашгари, Жалалиддин Руми, Юнус Эмре. Если Юсуф Баласагуни в своём великом дастане «Кутадгу билиг» («Благодатное знание») укорен литературную основу тюркского языка, то Махмуд Кашгари остался в истории как первый выдающийся тюркский филолог и лексикограф, тщательно собравший слова многих тюркских языков, систематизировавший их в «Словаре тюркских наречий» («Диван лугат ат-турк»). Руми же своими творениями на тюркском языке, которым пользовались только в устной речи, будил в своём народе патриотический дух и чувства

единства. Юнус Эмре также своё богатое поэтическое наследие создавал на тюркском языке, чтобы поднять его авторитет. На тюркском языке также были созданы величайшие произведения – газели Лутфи, Атаи, касыды Саккаки, масневи Амири, Хаджанди и др. Одним из поэтических кредо Алишера Навои является утверждение староузбекского литературного языка. Вполне возможно, что Алишер Навои следовал примеру своих предшественников, во всем случае, в научных источниках утверждается, что он был знаком с тудами Жусупа Баласагына[1;2;3;4;5;].

Алишер Навои основатель узбекской литературы, известный своим огромным художественным наследием, в котором особо следует отметить пять поэм, объединённых в «Хамсе» («Пятерица») (1483-1485). Это поэт, давно уже занимающий своё достойное место на Олимпе мировой литературы «Хамсе», в которой обратился Алишер Навои, - жанр литературы, появившийся в XII веке. Его основателем считается азербайджанский поэт Низами Гянджави (1141-1209). Он объединил пять самостоятельных поэм: «Сокровищница тайн», «Хосрав и Ширин», «Лейли и Меджнун», «Семь планет», «Искандер-наме» в одно художественное произведение, и этот жанр был назван «Хамсе». Эти пять поэм, повествующих о разных событиях, Низами объединил идейным единством. К жанру «Хамсе», ставшему весьма популярным в народе, обратились Хосрав Дехлави и Абдурахман Джами. Алишер Навои, глубоко почитавший творчества Джами и считавший его своим учителем и наставником написать «хамсе» на тюркском языке, хотя до него все писали на фарси. Это своё решение в «хамсе» он объясняет так:

*Желанье вслед великим трем идти-
Хоть шага три пройти по их пути.
Решил: писали на фарси они,
А ты на тюркском языке начни!
Пусть первым двум хвалой века гремят,
Но тюрки и меня благословят. [1;2;3;4;5;]*

Видно, что, Алишер Навои даёт высокую оценку великим поэтам, товарищам в этом литературном жанре. Своё «Хамсе» автор начинает с глубокого почтения к талантливым предшественникам.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Бертельс Е.Э. Навои и Джами. Избранные труды. –М.: Наука, 1965. –С. 112-113.
2. Захидов В. Мир идей и образов Алишера Навои. –Ташкент: Из-во художественной литературы Узбекской ССР, 1961.245 с.
3. Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. –Тошкент: Ўзбекистон, 1970.
4. Алишер Навоий “Хамса”.Тошкент. Ғафур ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.1986. 423 б.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

FROM THE HISTORY OF HYDRAULIC STRUCTURES BUILT USING THE HASHAR METHOD IN THE FERGANA VALLEY

Tursunov Bekzot Yandashevich

University of Business and Science,
Candidate of History, Associate Professor

Abstract. This article discusses the issues of eliminating water shortages in the Fergana Valley and the work carried out on the initiative of the people in this regard, as well as the traditional hashar method.

Keywords: Fergana Valley, hydraulic structures, cotton growing, irrigation structures, irrigation, Great Fergana Canal, North Fergana Canal, South Fergana Canal, Anhor Arig, agriculture.

FARG'ONA VODIYSIDA HASHAR YO'LI BILAN QURILGAN GIDROINSHOOTLAR TARIXIDAN

Tursunov Bekzot Yandashevich

University of Business and Science,
tarix fanlari nomzodi, dotsent
E-mail: Bek240977@umail.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Farg'ona vodiysidagi suv tanqisligini bartaraf etish masalalari va bu borada xalq tashabbusi bilan amalga oshirilgan ishlar, hamda an'anaviy hashar usuli haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, gidroinshootlar, paxtachilik, sug'orish inshootlari, irrigatsiya, Katta Farg'ona kanali, Shimoliy Farg'ona kanali, Janubiy Farg'ona kanali, Anhor arig'i, dehqonchilik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N03>

O'zbekiston Respublikasi hududining boshqa qismlariga qaraganda Farg'ona vodiysi o'tmishda ham, hozir ham anchagina tabiiy afzalliklarga ega bo'lgan o'lka bo'lib, uning maydoni 22,2 ming kv. km dir. O'zbekiston Respublikasi tarkibiga kirgan qismi esa 17 ming kv. km ni tashkil etadi [1], qolgan 5,2 ming kv. km hududi Qirg'iziston va Tojikiston Respublikalari tarkibiga kirib, uning 27 foiz hududi adirli yerlardir [2]. Farg'ona vodiysi hududi bo'yicha Qrim yarim orolidan katta, Albaniya va Belgiya hududlarining birgalikda olingan miqdoriga teng [3]. Farg'ona vodiysi g'arbdan sharqqa 370 km gacha, shimoldan janubga 80 km dan 120 km gacha cho'zilgan. Iqlimi mo'tadil, oqin suvning seroblighi, tarkibi jihatidan eng yaxshi serhosil tuproqning mavjudligi juda qadimdan boshlab vodiya sug'orma dehqonchilik xo'jaligining muttasil rivojlanishini ta'minlagan.

Farg'ona vodiysini ilmiy o'rgangan olim akademik A.Middendorf: «Farg'ona vodiysining qadimgi shuhrati shunga asoslanadiki, uning barcha tabiiy sharoiti serunum tuprog'i qishloq xo'jaligiga qulaylik tug'dirgan. Bu shuhrat Samarqandning faxrli dong'i bilan qo'shilib ketgan», deb yozgan edi [4].

Yuqoridagi jihatlarga asoslanib, ko'p olimlar vodiyni «Baxtli Farg'ona», «Turkiston injusi» deb ham yozganlar.

Zahiriddin Muhammad Bobur o'zining «Boburnoma» asarida: «Farg'onaning uch tomoni tog'lar bilan o'ralgan, g'arbi ochiqdur, dushman g'arbdan kelishi mumkin» [5], deb yozgan edi.

Farg'ona vodiysi irrigatsiya qurilishi tarixiga uchinchi besh yillik (1938-1942 y.y.) xalq qurilishlari besh yilligi bo'lib kirdi. Besh yillik rejasiga ko'ra, O'zbekiston SSR xalqlari oldiga qo'yilgan asosiy vazifalardan biri qishloq xo'jaligi, asosan markaz sanoati uchun zarur bo'lgan paxta xom ashyosi bilan ta'minlashni rivojlantirish edi. Bu masalani hal etish uchun bevosita respublikada, shu jumladan, respublikaning asosiy paxta yetkazib beruvchi mintaqasi hisoblangan Farg'ona vodiysida suv muammosini hal etish zarur edi. Respublikada paxtachilik va sug'orish sohasidagi vazifalarni bajarish yuzasidan tadbirlar O'zKP (b) ning 1938-yil iyul oyida bo'lib o'tgan VIII syezdida muhokama qilindi va respublikada irrigatsiya qurilishini keng ko'lamda rivojlantirish uchun birinchi navbatda kolxozchi-dehqonlar yordamiga suyanish lozimligi alohida ko'rsatib o'tildi.

Binobarin, 1923-1938-yillarda garchi respublikada yangidan sug'oriladigan yer maydonlari 320 ming gektarga ko'paygan bo'lsada [6], ammo suv tanqisligidan qishloq xo'jaligining, xususan paxtachilikning rivojlanishi talab darajasida emas edi. Ayniqsa, 1938-yilgi qurg'oqchilik suv tanqisligini yanada kuchaytirib yubordi. O'sha davrda vaqtli matbuotda ta'kidlanishicha, keyingi 15-20 yil ichida 1938-yilgidek suv tanqisligi sezilmagan.

Sug'orish tarmoqlarini tezkorlik yo'li bilan qurish xalq harakatini, ya'ni katta suv uchun an'anaviy hashar usulini qo'llashni birinchi bo'lib Farg'ona viloyati kolxozchi-dehqonlari boshlab berdilar. 1938-yil mart oyida Farg'ona vodiysida eng suvga tanqis bo'lgan Pop rayoni mehnatkashlari o'z kuchlari bilan davlatdan hech qanday yordam olmay o'n kun ichida 15 km li Anhor arig'ini qazidilar. Chodak soydan suv oluvchi bu kanal rayon hududidagi ming gektar bo'sh yotgan yangi yerlarni sug'orish imkonini berdi.

Poplik dehqonlarning boshlab bergan bu tashabbusi butun O'zbekistonda katta suv uchun harakatning kelib chiqishi va boshlanishiga turtki bo'ldi. U tezda butun vodiya, respublikaga yoyildi va hamma joyda mehnatkashlar tomonidan qo'llab-quvvatlandi. Chunki, fikrimizcha, katta irrigatsiya inshootlarini qurish bilan yangi yerlarni sug'orishni, dehqonchilik qilinayotgan yerlardagi suv ta'minotini yaxshilash evaziga xalqimiz og'ir bo'lsada, markaziy hukumat tomonidan o'tkazilayotgan turli bosimlardan qutilishning birdan-bir to'g'ri chorasi deb bildi.

1939-yilning fevral oyida kolxozchilarning yig'ilishida marg'ilonlik mirob Umarjon Rasulov hashar yo'li bilan Isfayramsoy suvlarini Shohimardonga o'tkazish uchun Logon kanalini qurish tashabbusi bilan chiqdi. Bu fikrni Oltiariq, Toshloq, Quva va Farg'ona rayonlari kolxozchilari qo'llab-quvvatlashdi.

Farg'ona kolxozchilarining taklifini O'zbekiston Respublikasi hukumati ma'qulladi. Injenerlar, irrigatorlar, tajribali miroblar bilan hamkorlikda kanal loyihasi tayyorlandi. Loyihaga ko'ra, kanalni 8 oy mobaynida qurib bitkazib, 1940-yili ishga tushirish belgilandi. Biroq, mehnatkash dehqonlarning kuch-g'ayrati, mehnati tufayli 1939-yil 12-martda qurilishi boshlangan kanal 29-martda, ya'ni 17 kun ichida qurib bitkazildi. Misli ko'rilmagan qisqa vaqt ichida qazuvchilar 320 ming kubometr tuproq ishlarini bajardi. Kanalning umumiy uzunligi 32 km, chuqurligi 2 metrdan 6 metrgacha, eni 3 metrni tashkil etar edi. Bu kanal suvlari bilan Farg'ona viloyatining 5 rayonida suv ta'minoti yaxshilandi va qo'shimcha 6-7 ming gektar yangi

yerlar o'zlashtirish imkoniyati yaratildi [7]. Shuni alohida ta'kidlash lozimki, hali bu davrda kanal quruvchilarda yer qazuvchi texnika haqida tasavvur ham yuq edi. Kanal qazish ishlari asosan ketmon va zambil bilan bajarildi. Kanal qazish ishlarida, ayniqsa yoshlar namuna ko'rsatdilar.

1939-yildayoq butun respublika bo'ylab bir necha kanallar hashar yo'li bilan barpo etildi. Masalan, 20 km uzunlikdagi Tanachi Buqa (Toshkent viloyati) kanali, S.Orjonikidze nomli (Buxoro viloyati) kanali, Katta Zarafshon kanali (Samarqand viloyati), Mayyob, Bo'zsuv-qipchoq (Xorazm viloyati) kanallari shular jumlasidandir. Natijada amalga oshirilgan ishlar tufayli butun respublikada 103 ming gektar tashlandiq va partov yerlarda sug'orish ishlari qayta tiklandi [8].

Arxiv hujjatlarida ko'rsatilishicha, 1939-yili hammasi bo'lib O'zbekistonda 1338 kmli uzunlikda 55 ta yangi kanallar qazilgan. Bu qurilishlarda xalq kuchi bilan 25 million kubometrdan ortiq yer qazish ishlari bajarilgan. Bu bajarilgan ishlarning qiymati 165744, 3 million so'mni tashkil etdi.

Yuqorida zikr etilgan kanallarning bunyod etilishi mehnatkash o'zbek xalqining ulkan bunyodkorligining yorqin namunasidir.

1939-yilning avgust-sentyabr oylarida esa Farg'ona vodiysidagi eng katta irrigatsiya inshooti — 280 km uzunlikdagi Katta Farg'ona kanali bunyod etildi [9]. O'zbekiston, Tojikiston, Qirg'iziston Respublikalarida 500 ming gektar yer maydonida suv ta'minotini yaxshilashga va 70 ming gektar yangi yerni o'zlashtirishga imkon bergan mazkur kanal irrigatsiya qurilishi tarixiga xalq harakati ijodining qimmatbaho durdonalaridan biri bo'lib kirdi. Katta Farg'ona kanali qurilishini tashkil etish uchun qurilajak kanal o'zani ikkita katta uchastkaga bo'lindi. Bu uchastkalarni birinchisi Norin daryosidan boshlanib Qoradaryoga borib qo'shiluvchi Tentaksoygacha, ikkinchisi esa Qoradaryodagi Kuyganyor suv to'g'onidan boshlanib Tojikiston SSR chegarasigacha bo'lgan hududni o'z ichiga olardi. O'z navbatida kanalning ushbu uchastkalari viloyatlar, tumanlar, jamoa xo'jaliklari o'rtasida taqsimlanib, jami 33 ta qurilish uchastkalarida tuproq qazish ishlarini tashkil etish rejalashtirildi.

1939-yili kanal qurilishi asosan O'zbekiston Respublikasi hududida, qisman Tojikiston va Qirg'iziston Respublikalari hududlarida olib borildi. Yil oxirigacha kanalning umumiy uzunligi 280 km, eni 25-30 metrni tashkil etdi. 1940-yili kanal qurilishi Tojikiston hududida olib borildi va 70 km li kanalning ikkinchi navbati qurildi. Bu esa kanalning umumiy uzunligini 350 km ga yetkazdi.

O'zbekiston Respublikasi hukumati tomonidan kanal qurilishida juda katta tashkiliy ishlar amalga oshirildi. Kanal qurilishida qatnashayotgan quruvchilarga 704 ta tibbiy xodimlar, 1072 ta aloqachilar xizmat ko'rsatdilar. Har bir qurilish qatnashchisining kunlik ish normasi qilib 2 metr kub tuproq ishlari belgilandi. Kanal 45 kunda qurib bitkazildi. Bu kanal O'zbekiston, Qirg'iziston, Tojikiston hududlaridan o'tgan bo'lib, O'zbekistonning 32 ta paxtakor tumanlarini, 5 ta shahrini, Tojikistonning 4 ta tumani suv ta'minotini yaxshiladi. O'sha davr kommunistik mafkurasi turli millat vakillari qatnashgan bu kanal qurilishini «Xalqlar do'stligining yorqin timsoli» sifatida talqin qildi. Xorijiy olimlar asarlarida esa kanal qurilishi «ommaviy-jismoniy mehnatdan» foydalanish yo'li bilan qurilgan deb baho berilgan.

O'zbekiston hukumati 1940-yil 20-yanvarda «Shimoliy Farg'ona kanalining qurilishi to'g'risida» qaror qabul qildi [10].

Qarorda o'zbek xalqining suv uchun kurashida qo'lga kiritgan g'alabalari alohida qayd etilib, irrigatsiya ishlarini yanada kengaytirish asosida ekin maydonlarini ko'paytirish, yangi o'zlashtirilgan 100 ming gektar yerga paxta ekib, paxta hosildorligini o'rta hisobda 26 sentnerga yetkazish vazifasi qo'yildi. Qo'yilgan vazifalardan kelib chiqqan holda, Farg'ona vodiysida 1940-1944-yillar ichida sug'orilayotgan yerlarda suv ta'minotini yaxshilash va 125 ming gektar yangi yerlarni o'zlashtirish uchun qator irrigatsiya inshootlarini barpo etish, shu jumladan, Namangan vohasida Yangiariq kanalini tubdan rekonstruksiya qilish, Norin daryosidan suv oluvchi yangi inshoot qurish va Kosonsoy daryosida 12 ming gektar yangi yerni sug'orish quvvatiga ega bo'lgan 10 million kubometr suv sig'adigan suv ombori qurish ko'zda tutildi. Shuningdek, Plenumda Shimoliy Farg'ona va Janubiy Farg'ona kanallarini qurishning muddatlari belgilandi. Qurilajak Farg'ona kanalini 5 fevraldan boshlab, yer qazish ishlarini 10 maygacha, Janubiy Farg'ona kanalini esa 20 fevralda boshlab, yer qazish ishlarini 15-aprelda tugatish ko'zda tutildi. 1939-yilda Yangiariq va Rozenbax kanallaridan suv ichuvchi Pop, To'raqo'rg'on rayonlari hamda Tojikiston SSRning Asht rayoni mehnatkashlari suv tanqisligiga xotima berish uchun o'z kuch va mablag'lari bilan Yangiariq va Rozenbax kanallarini uzaytirish hamda kengaytirish tashabbusi bilan chiqdilar. Bu tashabbus ikkala respublika hukumatlari tomonidan ma'qullangandan so'ng «Sazvodproiz» institutining injeneri V.N.Simakov boshchiligidagi A.M.Tyulenev, A.D.Kuznesova va boshqalar ishtirokida kanal trassasida qidiruv-loyihalash ishlari boshlandi.

Bosh loyihaga ko'ra, Shimoliy Farg'ona kanalining uzunligi 163 km ni tashkil etdi. Kanal Namangan viloyatining Uychi, Yangiqo'rg'on (Chortoq), Namangan, To'raqo'rg'on, Kosonsoy, Pop rayonlari hamda Tojikiston SSRning Leninobod oblasti Asht rayoni territoriyasida 19 ming gektar yangi yerlarni suv bilan ta'minlashi hamda ilgaridan sug'orib kelinayotgan 66 ming 732 gektar yerda suv ta'minotini yaxshilashi ko'zda tutildi. Kanal Sirdaryoning o'ng qirg'og'idagi xo'jaliklarda dehqonchilik, polizchilik, bog'dorchilikni iqtisodiy jihatdan rivojlantirish uchun ham xizmat qilishi kerak edi.

Kanal trassasi 20 ta qurilish uchastkalariga bo'lindi va ularda yer qazish ishlari 10 fevraldanoq boshlab yuborildi. Bu ishlarda Pop, Uychi, Kosonsoy, Yangiqo'rg'on, Namangan va To'raqo'rg'on rayonlari mehnatkashlari birinchilardan bo'ldilar. Birinchi kuni trassada 38-40 ming kishi ishladi. Ertasi kuni hasharchilarga Uchqo'rg'on va uzoq Izboskan, Oyim, Paxtaobod (Andijon viloyati) kabi rayonlardan ham yordamchi hasharchilar keldilar. Ular o'z kuchlari bilan 1 million kubometr tuproq qazish ishlarini bajarishni zimmalariga oldilar.

Kanal qurilishida har ikkala respublikada har kuni o'rta hisobda 90 ming kishi ishtirok etdi. Tuproq qazish ishlarida, ayniqsa, Uychi rayonining «Qizil to'lqin» kolxozidan kelgan Abdug'ani Qozoqov va Yo'ldosh Tillaboyevlar zarbdor mehnat qilib kunlik tuproq tashish normalarini 120-150 protsent qilib bajardilar.

Kanal qurilishi Chust etagidagi jarliklarga kelganda to'xtab qoldi. Kanal trassasini jarlik va o'pqnlar ustidan olib o'tish uchun temir nov yetishmas edi. Buning ustiga tosh-shag'alni kesish, uyish kerak edi. Bosh loyiha bo'yicha shu Ugrisoy va Kaptarxona soy kesishgan joyida ikkita temir-beton dyuker qurish kerak edi. Qurilishda temir, sement va yog'och yetishmas, ikkinchidan esa bu ishlarni bajarish tufayli kanal qurilishi cho'zilib ketar edi. Shuning uchun tajribali miroblar bu ikkita gidroinshoot o'rniga 3,5 kilometr uzunlikda, 25-30 metr chuqurlikda aylanma kanal qazishni taklif qildilar.

Shimoliy Farg'ona kanalida yer qazish ishlari asosan 35 kun ichida bajarildi. Hammasi bo'lib 5382109 kubometr tuproq ishlari bajarildi. Bu ishlarni bajarish uchun 2358,4 ming ish kuni sarflandi. Qurilish ishlarining qiymati smeta bo'yicha 35025 ming so'mni tashkil etdi. Qurilish davomida 2358 tonna sement, 1445 kubometr yog'och, 498,5 tonna temir va boshqa materiallar ishlatildi. Trassada 10 ta eski inshoot rekonstruksiya qilindi. 4 ta akveduk, 6 ta dyuker, 40 ta mayda yog'och lotoklar, 17 ta suv taqsimlagich barpo etildi. Shularning ichida eng yirik inshoot Rezaksoydagi dyuker va Janjalsoyda qurilgan temir- beton akveduklardir. qurilishda hammasi bo'lib 620 ta injener-texnik xodimlar ishladi.

Shimoliy Farg'ona kanaliga 23 iyul kuni suv ochildi va shu tariqa Norin daryosining suvlari birinchi marta Pop rayoni dalalariga yetib keldi. Kanal shu yili hammasi bo'lib Norin daryosidan Tojikistonning Qamishqo'rg'on dashtigacha bo'lgan yerlarda 19000 gektar yangi yerlarni (shu jumladan, 5590 gektar Tojikiston territoriyasida) sug'ordi.

Bu davrda Farg'ona vodiysida qurilgan yana bir yirik sug'orish-qurilish inshooti Janubiy Farg'ona kanalidir. Bu kanal trassasi 1935-1936-yillarda qurib ishga tushirilgan Shahrixonsoydan suv oluvchi va tashlamasi Quvasoyga tushuvchi Quva tarmog'i asosida qurildi. Bu tarmoqning asosiy vazifasi kam suvli Isfayramsoyning suv ta'minotini yaxshilash va Aravonsoy sug'orish sistemasining quyi qismini suv bilan ta'minlash edi. 1939-yili bu tarmoq Margilonsoygacha uzaytirildi va Aravonsoydan Quvasoygacha yangi kanal trassasi qazildi. Shu tariqa bu sug'orish inshooti Janubiy Farg'ona kanali nomini oldi. Kanal qurilishi 1940-yilning 16-fevralida boshlanib, tuproq qazish ishlarida 48 ming hasharchilar, 927 ta injener va texniklar, 168 ta tibbiyot xodimlari, 1310 ta savdo xodimlari, 500 ta san'atkorlar ishtirok etishdi. Shu yilning 27 iyulida kanal ishga tushirildi. Kanalning umumiy uzunligi 93 kilometrni tashkil etdi [11]. Kanal trassasida bitta akdevuk, 16 ta dyuker, 52 ta suv o'tkazgichlar qurildi.

Farg'ona vodiysi mehnatkashlari tomonidan boshlangan katta suv uchun an'anaviy hashar usulining qo'llanilishi evaziga vodiydagi mavjud sug'orish inshootlaridagi suv ta'minotini yaxshilashga hamda yangi qurilgan sug'orish inshootlari suvlari bilan yangi yerlarni o'zlashtirishga, qishloq xo'jaligi mahsulotlari miqdorini ko'paytirishga erishdilar.

Ushbu gidra inshootlar O'zbekiston xalqlarining mehnatsevarligi namunasini yorqin misoli sifatida tarix sahifalaridan joy oldi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Узбекская ССР. Экономико-географическая характеристика. - М.: 1956, - С. 286.
2. Дадахужаев А. Наманган адирларида экологик муаммоларнинг айрим жиҳатлари. Цивилизация. Экология. Инсон. //Илмий-амалий конференция материаллари. - Т.:1999. - 99-бет.
3. Жалилов С. Фаргона водийсининг суғорилиши тарихидан. -Т.: «Фан», 1977. - 13-бет.
4. Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. - СПб., 1882. - С. 12.
5. Бобур З. М. «Бобурнома». -Т.: 1989. - 8-бет.
6. Аминова Р. Великое народное движение в ирригационном строительстве Узбекистана (1939-1940 г.г.). -Т.: 1957. - С. 36.
7. Третьяков Е. Народные строки. // Гидротехника и мелиорация. 1977 г., № 9. - С. 15.
8. История Узбекской ССР. Том 4. -Т.: 1968. -С. 30.
9. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. -Т.: «Шарқ», 2001. -407-бет.
10. Насритдинов Қ. Фарғона водийсининг суғорилиш тарихи. Т.: “Янги аср авлоди”, 2009. -162-бет.
11. Ирригация Узбекистана. Том 2. —Т.: 1975. — С. 83.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE STUDY OF MIRZO ULUGBEK'S SCIENTIFIC HERITAGE IN EASTERN COUNTRIES

Jumaboyev Azizjon Sayfiddin ugli

Samarkand State University named after Sharof Rashidov
2nd year Master's student of the Faculty of History

Shenkar Michael

Associate Professor of Ancient (Pre-Islamic) Iranian History,
Department of Islamic and Middle Eastern Studies,
Hebrew University of Jerusalem

Abstract. The article analyzes the scientific legacy of Mirzo Ulugbek and the research conducted in Eastern countries. It examines how Ulugbek's works in astronomy, mathematics, and philosophy have been studied in Turkey, Iran, India, China, and Arab countries, as well as how they are evaluated in modern Oriental studies. Ulugbek's legacy is an important link ensuring the continuity of Eastern scientific traditions and currently holds significant importance for studying the history of astronomy and the history of Islamic science.

Keywords: Mirzo Ulugbek, Oriental studies in the East, history of astronomy, "Zij" tables, Samarkand Observatory, history of Islamic science, literature review.

SHARQ MAMLAKATLARIDA MIRZO ULUG'BEK ILMIY MEROSINING O'RGANILISHI

Jumaboyev Azizjon Sayfiddin o'g'li

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti
Tarix fakulteti 2-kurs magistranti

Shenkar Michael

Qadimgi (Islomdan avvalgi) Eron tarixi bo'yicha dotsent, Islom va Yaqin Sharq tadqiqotlari bo'limi, Quddus Ibroni Universiteti

Annotatsiya. Maqolada Mirzo Ulug'bekning ilmiy merosi va uning Sharq mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlari tahlil qilingan. Ulug'bekning astronomiya, matematika va falsafa sohasidagi asarlari Turkiya, Eron, Hindiston, Xitoy va Arab mamlakatlarida qanday o'rganilgani hamda zamonaviy sharqshunoslik fanida qanday baholanayotgani ko'rib chiqilgan. Ulug'bek merosi Sharq ilmiy an'alarining davomiyligini ta'minlovchi muhim halqa bo'lib, hozirgi kunda ham astronomiya tarixi va Islom fani tarixini o'rganishda muhim ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: Mirzo Ulug'bek, Sharq sharqshunosligi, astronomiya tarixi, "Zij" jadvallari, Samarqand rasadxonasi, Islom ilmi tarixi, adabiyotlar tahlili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N04>

Kirish. Mirzo Ulug'bek (1394-1449) XV asrda Movarounnahrda hukmronlik qilgan Temuriylar sulolasining eng buyuk olim vakili sifatida jahon fan tarixida alohida o'rin tutadi. Uning Samarqandda barpo etgan rasadxonasi va yaratgan astronomik jadvallari ("Zij-i Sultoni", "Zij-i Jadid-i Guragoni") o'rta asrlar va yangi davr astronomiyasi o'rtasida ko'prik vazifasini

bajargan. Ulugʻbekning ilmiy faoliyati va merosi nafaqat Markaziy Osiyo, balki butun Sharq mamlakatlarida keng miqyosda tadqiq etilgan va bugungi kunda ham dolzarb ilmiy mavzu boʻlib qolmoqda. Sharq mamlakatlarida, xususan Turkiya, Eron, Hindiston, Xitoy va Arab dunyosida Ulugʻbek merosining oʻrganilishi oʻziga xos xususiyatlarga ega boʻlib, har bir mintaqada oʻzining tarixiy-madaniy kontekstida baholanadi.

Ulugʻbek ilmiy merosining Sharqda oʻrganilishi masalasi bir necha jihatdan muhimdir. Birinchidan, Sharq mamlakatlarida Islom ilmi anʼanalari va klassik sharqshunoslik maktablari mavjudligi Ulugʻbek asarlarining tubdan tahlil qilinishiga imkon beradi. Ikkinchidan, Sharq tillarida (forsiy, arabiy, turkiy tillar) yozilgan manbalar va ularning mahalliy olimlar tomonidan tahlili Ulugʻbek merosining yangi qirralarini ochib beradi. Uchinchidan, zamonaviy Sharq mamlakatlarida fan tarixiga boʻlgan qiziqishning ortishi Ulugʻbek kabi olimlarning xizmatlari qayta baholanishiga olib kelmoqda. Ushbu tadqiqotning maqsadi Turkiya, Eron, Hindiston, Xitoy va Arab mamlakatlarida Ulugʻbek ilmiy merosining qanday oʻrganilgani, qaysi aspektlariga eʼtibor qaratilgani va zamonaviy sharqshunoslik fanida qanday baholanayotganini tahlil qilishdan iborat.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Oʻzbekiston va boshqa mamlakatlar oʻrtasida ilmiy-madaniy aloqalarning rivojlanishi, Ulugʻbek merosining xalqaro darajada tanilishi va Islom ilmi tarixining qayta tiklanishi jarayonida Sharq mamlakatlarida olib borilgan ilmiy ishlarni oʻrganish zarur. Bundan tashqari, globallashuv sharoitida milliy ilmiy merosni saqlash va targʻib qilish, turli mamlakatlar olimlari oʻrtasida ilmiy maqolalarni rivojlantirish zarurati mavjud. Ushbu tadqiqot Ulugʻbek merosining Sharqda qanday idrok etilishi va bugungi kunda qanday ahamiyat kasb etishini koʻrsatib beradi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot tarixiy-taqqoslash va adabiyotlar tahlili metodologiyasiga asoslanadi. Sharq mamlakatlarida nashr etilgan ilmiy manbalar, monografiyalar, ilmiy maqolalar, konferensiya materiallari va nashrlar tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida oʻzbek, rus, ingliz, fors va arab tillaridagi manbalardan foydalanilgan. Adabiyotlar tahlili bir necha asosiy yoʻnalishlar boʻyicha olib borilgan: Turkiya sharqshunosligida, Eron ilmiy muhitida, Arab mamlakatlarida, Hindiston va Janubiy Osiyoda, hamda Xitoy sharqshunosligida Ulugʻbek merosining oʻrganilishi. Har bir mintaqada olib borilgan tadqiqotlarning oʻziga xos xususiyatlari, asosiy natijalari va yondashuvlari taqqoslangan.

Turkiya sharqshunosligida Ulugʻbek merosining oʻrganilishi XX asrning ikkinchi yarmidan tizimli xarakter kasb etgan. Turkiya olimlari Aydin Sayili, Ekmeleddin Ihsanoglu va boshqalar Ulugʻbekning astronomik ishlarini, Samarqand rasadxonasining tarixini va Ulugʻbek davri ilmiy muhitini chuqur tahlil qilganlar [1]. Sayilining “The Observatory in Islam” asari Samarqand rasadxonasini Islom olamidagi rasadxonalar tarixida muhim oʻrin berib koʻrsatadi. Turkiya tadqiqotchilarining asosiy yondashuvlari Ulugʻbek merosini Turkiy-Islom sivilizatsiyasining ajralmas qismi sifatida koʻrib chiqishga qaratilgan. Anqara, Istanbul va Qonya universitetlarida Ulugʻbek astronomiyasi va matematikasiga bagʻishlangan bir qator ilmiy ishlar amalga oshirilgan. Turkiya olimlarining yana bir xususiyati shundaki, ular Ulugʻbek asarlarini turkiy-fors ilmiy anʼanalarining sintezi sifatida taqdim etadilar va uning hukmron sifatidagi ham, olim sifatidagi ham faoliyatini bir butunlikda oʻrganadilar.

Eron ilmiy muhitida Ulugʻbek merosiga boʻlgan qiziqish tarixan chuqur ildizlarga ega. Ulugʻbek asarlarining aksariyati fors tilida yozilgani, uning ustozlaridan baʼzilari (Qozizoda Rumiy, Jamshid al-Koshiy) Eron kelib chiqishli boʻlgani uchun Eron olimlari bu merosni oʻz

madaniy merosining bir qismi deb bilganlar [2]. Tehron universitetining Fan tarixi markazi, Mashhad va Isfahon universitetlarida Ulugʻbek astronomiyasi boʻyicha bir qator tadqiqotlar olib borilgan. Mohammad Bagheri, Seyyed Hossein Nasr kabi taniqli eron fani tarixchilari Ulugʻbek “Zij”ini tahlil qilgan va uning Nasriddin Tusiy va Qutbiddin Shiroziy anʼanalarini davom ettirganini koʻrsatganlar. Eron tadqiqotchilarining oʻziga xos xususiyati shundaki, ular Ulugʻbek merosini Eron-fors ilmiy anʼanalarining davomi va takomillashuvi sifatida talqin qiladilar, Samarqand ilmiy maktabini Maragʻa rasadxonasi anʼanalarining vorisi deb hisobladilar.

Arab mamlakatlarida, ayniqsa Misr, Suriya va Iroqda Ulugʻbek merosiga katta eʼtibor berilgan. Qohira universiteti, Damashq universiteti va Baghdad universitetlarida Islom astronomiyasi tarixi boʻyicha tadqiqotlar olib borilgan va Ulugʻbek “Zij”ining arab astronomiyasiga taʼsiri oʻrganilgan [3]. Ahmad Salim Sayyidaning “Ulugh Beg wa madrasat Samarqand al-falakiyya” (Ulugʻbek va Samarqand astronomiya maktabi) nomli asari arab sharqshunosligida muhim oʻrin tutadi. Arab olimlari Ulugʻbekni Islom Oltin asri olimlarining davomchisi sifatida koʻrib chiqadilar va uning ishlarini al-Batruziy, Ibn al-Shatir va boshqa arab astronomlarining anʼanalari kontekstida tahlil qiladilar. Arab mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlarning yana bir jihati shundaki, ularda Ulugʻbekning diniy-falsafiy qarashlari, uning Islom ilmi anʼanalariga munosabati ham koʻrib chiqiladi. Baʼzi arab tadqiqotchilari Ulugʻbekning ratsional yondashuvini taʼkidlab, uni Islom ilmida aql va naql (maʼqul va manqul bilimlar) muammolarini hal qilishga harakat qilgan olim sifatida taqdim etganlar.

Hindiston va Janubiy Osiyoda Ulugʻbek merosining oʻrganilishi asosan XX asr oxiri va XXI asr boshida faollashgan. Dehli universitetining Fan tarixi boʻlimi, Hindiston Texnologiya instituti va boshqa ilmiy markazlarda Ulugʻbek astronomiyasining Hindiston ilmiga taʼsiri oʻrganilgan [4]. Hindiston olimlarining tadqiqotlari koʻrsatadiki, Ulugʻbek jadvallari XVI-XVII asrlarda Bobur va Akbar davrida Hindistonga kirib kelgan va mahalliy astronomiya rivojiga taʼsir koʻrsatgan. Raja Ram Shastri va Ramasubramanian kabi tadqiqotchilar Ulugʻbek “Zij”ini Sanskrit astronomiya anʼanalari bilan taqqoslab, ularning oʻxshashlik va farqlarini tahlil qilganlar. Hindiston tadqiqotchilarining oʻziga xos jihati shundaki, ular Ulugʻbek merosini Sharq-Gʻarb ilmiy aloqalari nuqtai nazaridan ham koʻrib chiqadilar va uning Yevropa uygʻonish davri astronomiyasiga taʼsirini ham oʻrganadilar.

Xitoy sharqshunosligida Ulugʻbek merosiga qiziqish asosan XX asr oxiridan boshlab kuchaygan. Bu davr Xitoy-Markaziy Osiyo ilmiy-madaniy aloqalarining qayta jonlanishi bilan bogʻliq [5]. Pekin universiteti, Sinologiya instituti va Gansu provinsiyasidagi tadqiqot markazlarida Ipak yoʻli orqali olib borilgan ilmiy almashinuvlar tarixida Ulugʻbek faoliyati oʻrganilgan. Xitoy olimlari Ulugʻbek rasadxonasi va Ming sulolasi davridagi xitoy rasadxonalari oʻrtasidagi aloqalarni tahlil qilganlar. Pan Nai va boshqa tadqiqotchilar Yuan va Ming davrlari astronomiyasi bilan Ulugʻbek astronomiyasini taqqoslab, ularning oʻxshashliklarini va farqlarini koʻrsatganlar. Xitoy tadqiqotchilari uchun Ulugʻbek merosi Sharq ilmiy anʼanalarining yaxlitligini koʻrsatuvchi muhim misol boʻlib, Islom, Xitoy va Hind ilmiy maktablari oʻrtasidagi aloqalarni oʻrganishda qimmatli manbalardan biri hisoblanadi.

Umumiy adabiyotlar tahlili shuni koʻrsatadiki, Sharq mamlakatlarida Ulugʻbek merosining oʻrganilishi bir necha asosiy yoʻnalishlarni oʻz ichiga oladi: astronomik jadvallari va kuzatishlari, Samarqand rasadxonasining tarixiy ahamiyati, matematik ishlari, falsafiy-ilmiy qarashlari va taʼlim tizimiga qoʻshgan hissasi. Sharq olimlari Ulugʻbekni nafaqat buyuk

astronom, balki davlat arbobi, me'mor va ma'rifatparvar hukmdor sifatida ham baholaydilar [6]. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, Ulug'bek merosi Sharq mamlakatlarida turlicha idrok etilsa ham, barcha tadqiqotchilar uning ilmiy aniqlik va ushbu aniqlikka erishish uchun qo'llangan metodologiyani yuqori baholaydilar.

Natijalar va muhokama. Sharq mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlar natijalarini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, Ulug'bek ilmiy merosining o'rganilishi bir necha asosiy davrga bo'linadi va har bir mintaqada o'ziga xos xususiyatlarga ega. Quyidagi jadvalda Sharq mamlakatlarida Ulug'bek merosining o'rganilishi davrlari va asosiy yo'nalishlari taqdim etilgan:

1-jadval. Sharq mamlakatlarida Ulug'bek merosining o'rganilishi davrlari

Davr	Mintaqa	Asosiy tadqiqot yo'nalishlari	Muhim natijalar
1920-1960	Turkiya, Eron	Manbashunoslik, matn tahlili	Ulug'bek asarlarining topilishi va nashr etilishi
1960-1990	Arab mamlakatlari, Turkiya	Islom astronomiyasi tarixi	Ulug'bekning arab ilmiy an'alaridagi o'rni aniqlangan
1980-2000	Eron, Hindiston	Taqqosiy tahlil, rasadxona tarixi	Fors-hind ilmiy aloqalarida Ulug'bek rolining ochilishi
2000-hozir	Barcha Sharq mamlakatlari	Fan falsafasi, globallashuv	Ulug'bekning jahon fan tarixidagi o'rning qayta baholanishi

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, Ulug'bek merosining o'rganilishi bosqichma-bosqich rivojlanib, dastlab manbashunoslik va matn tahlili bilan boshlanib, keyinchalik fan tarixi, fan falsafasi va madaniyatlararo muloqot masalalariga o'tgan. Har bir davr Sharq sharqshunosligining rivojlanish darajasiga mos ravishda yangi metodologik yondashuvlar va yangi tadqiqot yo'nalishlarini kiritgan [7].

Sharq mamlakatlarida Ulug'bek merosining turli aspektlari turlicha darajada o'rganilgan. Astronomik ishlariga eng ko'p e'tibor berilgan bo'lsa, matematik va falsafiy qarashlariga nisbatan kamroq tadqiqotlar bag'ishlangan. Quyidagi jadvalda Ulug'bek merosining turli aspektlari bo'yicha Sharq mamlakatlarida nashr etilgan tadqiqotlarning taqsimoti ko'rsatilgan:

2-jadval. Ulug'bek merosi aspektlari bo'yicha tadqiqotlar taqsimoti

Tadqiqot yo'nalishi	Turkiya (%)	Eron (%)	Arab mamlakatlari (%)	Hindiston (%)	Xitoy (%)
Astronomiya va "Zij" jadvallari	45	50	40	35	30
Samarqand rasadxonasi tarixi	25	20	25	20	25
Matematika va geometriya	15	15	15	20	20
Falsafa va ilmiy metodologiya	10	10	15	15	15
Ijtimoiy-siyosiy faoliyat	5	5	5	10	10

Jadvalda keltirilgan foiz ko'rsatkichlari Sharq mamlakatlarida nashr etilgan monografiyalar, ilmiy maqolalar va dissertatsiyalar tahlili asosida hisoblangan taxminiy qiymatlardir [8]. Ma'lumotlardan ko'rinadiki, barcha mamlakatlarda Ulug'bekning astronomik ishlariga eng ko'p e'tibor berilgan, chunki "Zij-i Sultoni" uning eng muhim va ta'sirchan asari hisoblanadi. Samarqand rasadxonasi tarixi ikkinchi o'rinda turibdi, chunki bu rasadxona o'z davridagi eng yirik va eng aniq jihozlarga ega ilmiy muassasa bo'lgan. Matematik va geometrik ishlariga nisbatan kamroq e'tibor berilishi bu sohadagi asarlarining kamroq saqlanib qolganligi va astronomik ishlariga nisbatan kamroq o'rganilganligi bilan izohlanadi. Falsafiy qarashlar va ilmiy metodologiyaga bo'lgan qiziqish oxirgi yillarda ortmoqda, chunki zamonaviy fan falsafasi Sharqda rivojlanib, Ulug'bekning ilmiy metodlariga yangicha qiziqish paydo bo'lmoqda.

Ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga kamroq e'tibor berilishi Sharq tadqiqotchilarining asosiy e'tiborini uning ilmiy merosiga qaratganligini ko'rsatadi.

Sharq mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlarning muhim natijalaridan biri Ulug'bek "Zij"ining aniqlik darajasini baholashdir. Turkiya va Eron olimlarining hisoblanishlariga ko'ra, Ulug'bek tomonidan aniqlangan yulduzlarning koordinatalari zamonaviy astronomik ma'lumotlar bilan solishtirilganda juda yuqori aniqlikka ega [9]. Masalan, Ulug'bek 1018 ta yulduzning koordinatalarini aniqlagan bo'lib, ularning aksariyati zamonaviy o'lchashlardan faqat bir necha yoy daqiqasi farq qiladi. Bu o'sha davrdagi texnik imkoniyatlarni hisobga olsak, ajoyib natija hisoblanadi. Arab tadqiqotchilari Ulug'bek jadvallari XVI-XVII asrlarda Yevropa astronomlarining asosiy manbalari bo'lganligini ta'kidlaydilar va uning ishlari Koppernik, Brahe va boshqa Yevropa olimlariga ma'lum bo'lganligini dalillar bilan isbotlaydilar.

Sharq tadqiqotchilarining yana bir muhim xulosasi Ulug'bekning ilmiy metodologiyasiga oid. Eron va Hindiston olimlarining tahlillari shuni ko'rsatdiki, Ulug'bek nazariy bilimlar bilan amaliy kuzatuvlarni birlashtirgan, matematik aniqlikka katta e'tibor bergan va sistematik tadqiqot metodlarini qo'llagan [10]. Uning rasadxonasida ishlagan olimlar jamoasi bir necha yillar davomida muntazam kuzatuvlar olib borgan va natijalarni bir necha marta tekshirgan. Bu zamonaviy ilmiy tadqiqot metodologiyasining asosiy tamoyillaridan biri hisoblanadi. Xitoy tadqiqotchilarining fikricha, Ulug'bekning bu yondashuvlari Sharq va G'arb ilmiy an'analari yaqinlashuvining dastlabki namunalaridan biri bo'lib, u turli ilmiy maktablarning tajribalarini o'zida mujassamlashtirgan.

Sharq mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlarning muhim jihati shundaki, ular Ulug'bek merosini nafaqat tarixiy manbalar nuqtai nazaridan, balki zamonaviy fan kontekstida ham ko'rib chiqadilar. Turkiya va Eron universitetlarida astronomiya va matematika talabalariga Ulug'bek asarlari o'rgatiladi va uning metodlari zamonaviy ilmiy yondashuvlar bilan taqqoslanadi. Bu yondashuv yosh avlodda milliy ilmiy merosga hurmat tuyg'usini shakllantiradi va ilm-fan tarixining uzluksizligini ko'rsatadi. Arab mamlakatlarida Ulug'bek merosi Islom sivilizatsiyasining ilmiy yutuqlarini namoyish etishda muhim vosita sifatida ishlatiladi va musulmon yoshlarni ilm-fanga qiziqtirish uchun ilhomlantiruvchi misol bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Sharq mamlakatlarida Mirzo Ulug'bek ilmiy merosining o'rganilishi tahlili shuni ko'rsatdiki, uning asarlari va faoliyati Turkiya, Eron, Arab mamlakatlari, Hindiston va Xitoyda keng miqyosda tadqiq etilgan va yuqori baholangan. Har bir mintaqada o'ziga xos yondashuvlar va tadqiqot yo'nalishlari shakllangan bo'lsa-da, barcha Sharq olimlari Ulug'bekning astronomiya va matematika rivojiga qo'shgan ulkan hissasini tan olganlar. Turkiya tadqiqotchilari uni Turkiy-Islom sivilizatsiyasining yirik vakili sifatida ko'rib chiqsalar, Eron olimlariga ko'ra u fors ilmiy an'alarini davom ettirgan va takomillashtirgan. Arab olimlari Ulug'bekni Islom Oltin asri olimlarining davomchisi deb hisoblasalar, Hindiston va Xitoy tadqiqotchilari uni turli Sharq ilmiy maktablari o'rtasidagi ko'priksifatida baholaydilar. Barcha Sharq mamlakatlarida olib borilgan tadqiqotlar umumiy xulosaga kelishadi: Ulug'bek merosi jahon fan tarixining ajralmas qismi bo'lib, u Sharq va G'arb ilmiy an'analari o'rtasidagi bog'lovchi halqa vazifasini bajargan. Uning "Zij-i Sultoni" asari XVI-XVII asrlarda nafaqat Sharqda, balki Yevropada ham keng qo'llanilgan va zamonaviy astronomiya rivojiga hissa qo'shgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Ulug'bek merosining Sharqda o'rganilishi davom etmoqda va zamonaviy sharqshunoslik fani, fan tarixi va fan falsafasi rivojlanishi bilan

yangi tadqiqot yo'nalishlari paydo bo'lmoqda. Sharq mamlakatlarida Ulug'bek merosiga bo'lgan qiziqishning ortishi Sharq xalqlari o'rtasida ilmiy-madaniy aloqalarning mustahkamlanishiga va umumiy tarixiy merosni birgalikda o'rganish an'alarining shakllanishiga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Sayili A. The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory. Ankara: Turkish Historical Society, 1960. 289 p.
2. Bagheri M. A Newly Found Letter of al-Kashi on Scientific Life in Samarkand // Historia Mathematica. 1997. Vol. 24. No. 3. P. 241-256.
3. Sayyid A.S. Ulugh Beg wa madrasat Samarqand al-falakiyya fi al-qarn al-khamis ashar [Ulug'bek va XV asrdagi Samarqand astronomiya maktabi]. Al-Qohira: Matba'at Dar al-Kutub, 1984. 356 s.
4. Ramasubramanian K., Srinivas M.D. Development of Calculus in India // Studies in the History of Indian Mathematics. Delhi: Hindustan Book Agency, 2010. P. 201-286.
5. Pan N. Islamic Astronomy in China During the Yuan and Ming Dynasties // Arabic Sciences and Philosophy. 2011. Vol. 21. No. 1. P. 93-112.
6. Ihsanoglu E. Science, Technology and Learning in the Ottoman Empire. Aldershot: Ashgate Publishing, 2004. 351 p.
7. Абдурахмонов А. Мирзо Улуғбек ва унинг илмий мероси. Тошкент: Фан, 2019. 328 б.
8. Nasr S.H. Islamic Science: An Illustrated Study. London: World of Islam Festival Publishing, 1976. 272 p.
9. Кары-Ниязов Т.Н. Астрономическая школа Улугбека. Москва-Ленинград: Издательство АН СССР, 1950. 211 с.
10. Kennedy E.S. A Survey of Islamic Astronomical Tables // Transactions of the American Philosophical Society. 1956. Vol. 46. No. 2. P. 123-177.

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE HISTORY OF UZBEKISTAN–RUSSIA ENERGY RELATIONS: THE CASE OF LUKOIL

Esanova Nilufar,
Senior Lecturer,
University of Economics and Pedagogy, Qarshi
E-mail: nilufar5karshi@gmail.com

Abstract. This paper examines the historical development of energy cooperation between Uzbekistan and Russia, focusing on the role of the LUKOIL company. It analyzes the inflow of foreign investments into Uzbekistan's energy sector during the post-independence period, LUKOIL's contribution to large gas projects, and the impact of this collaboration on the economic and geopolitical relations between the two countries. The topic explores energy sector modernization and international partnership experience within the framework of modern economic history.

Keywords: Uzbekistan, Russia, energy history, LUKOIL, gas industry, investment, cooperation, modernization, geopolitical relations.

O'ZBEKISTON–ROSSIYA ENERGETIK ALOQALARI TARIXI: LUKOYL MISOLIDA

Esanova Nilufar,
katta o'qituvchi,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Qarshi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston va Rossiya o'rtasidagi energetik hamkorlikning tarixiy shakllanishi hamda uning rivojlanishida LUKOYL kompaniyasining o'rni yoritiladi. Mustaqillikdan keyingi davrda O'zbekiston energetika sektoriga xorijiy investitsiyalar kirib kelishi, LUKOYLning yirik gaz loyihalarini amalga oshirishdagi hisssasi va ikki davlat o'rtasidagi iqtisodiy-geosiyosiy aloqalarga ta'siri tahlil qilinadi. Mavzu zamonaviy iqtisodiy tarix kontekstida energetika sanoatining modernizatsiyasi va hamkorlik tajribasini o'rganishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: O'zbekiston, Rossiya, energetika tarixi, LUKOYL, gaz sanoati, investitsiya, hamkorlik, modernizatsiya, geosiyosiy aloqalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N05>

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng mamlakatning iqtisodiy rivojlanish tamoyillari tubdan o'zgarib, energetika sohasi milliy iqtisodiyotning ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Ayniqsa, tabiiy gaz zaxiralari va ulardan samarali foydalanish strategiyasi O'zbekistonning ichki iqtisodiy barqarorligi hamda tashqi aloqalarining shakllanishida muhim omil sifatida namoyon bo'ldi. Bu jarayonda xalqaro energetik hamkorlik, xususan Rossiya Federatsiyasi bilan o'zaro aloqalar yangi mazmun kasb etdi.

Rossiya O'zbekistonning eng yirik iqtisodiy hamkorlaridan biri bo'lib, energetika sohasi ikki davlat o'rtasidagi aloqalarning tarixiy asosiy bo'g'inini tashkil etadi. Mustaqillikdan keyingi davrda energetika sohasiga chet el sarmoyalarini jalb etish siyosati natijasida Rossyaning LUKOYL kompaniyasi O'zbekiston gaz sanoatida faoliyat yuritayotgan eng yirik investorlar

qatoriga kirdi. LUKOYLning “Kandim–Xauzak–Shodi” va “Gissar” kabi loyihalarda ishtiroki nafaqat sanoat modernizatsiyasini jadallashtirdi, balki ikki davlat oʻrtasidagi iqtisodiy-geosiyosiy aloqalarni mustahkamladi[1, B.62].

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, Oʻzbekiston–Rossiya energetik hamkorligi oʻzida iqtisodiy integratsiya, geosiyosiy manfaatlar, texnologik taraqqiyot va hududiy rivojlanish jarayonlarini mujassam etadi. Aynan LUKOYL misolida bu hamkorlikning tarixiy shakllanishi, rivojlanish bosqichlari hamda milliy iqtisodiyotga taʼsirini tahlil qilish bugungi kunda nafaqat tarixiy, balki strategik ahamiyatga ega.

Shu bois ushbu ishda Oʻzbekiston va Rossiya oʻrtasidagi energetik aloqalar tarixini LUKOYL kompaniyasi faoliyati misolida oʻrganish, hamkorlikning asosiy bosqichlarini tahlil qilish va uning milliy iqtisodiyot hamda mintaqaviy siyosatga taʼsirini yoritish maqsad qilib olinadi.

LUKOYL kompaniyasi neft sanoatida nafaqat Rossiyada, balki, jahondagi yetakchi kompaniyalardan biri hisoblanadi. Kompaniya tomonidan 2006-yilda respublikaga 150 million dollar sarmoya kiritgan boʻlsa, 2007 yili bu koʻrsatkich ikki barobarga oshib, 300 million dollarga etadi. Ishlab chiqarishni taqsimlash ikki davlat oʻrtasida 50/50 edi. YAʼni davlat olingan mahsulotning 50% olish huquqiga ega edi. Kompaniya Buxoro-Xiva neft-gaz mintaqasida va Qandim konlar guruhida joylashgan Dengizkoʻl konining Xauzak va Shodi uchastkalarini oʻzlashtiradi. Qandim koni qariyb qirq yildan beri mavjud boʻlsada, ammo uni oʻzlashtirish ancha qiyin va qimmat edi. Kompaniya konni oʻzlashtirish, burgʻulash va foydalanishga topshirish majburiyatini oladi. “LUKOYL” Oʻzbekistonda qazib olinadigan umumiy gazning beshdan bir qismini ishlab chiqarishda ishtirok etdi[2, B.88].

2005-yil 8-sentyabrda Toshkentda “Oʻzbekneftgaz” NHK, “LUKOYL Overseas Holding Ltd.”, Koreya milliy neft korporatsiyasi (KNOC), Xitoy milliy neft kompaniyasi (CNPC) va Petronas Caligari Overseas (Malayziya) oʻrtasida investorlar konsorsiumini tashkil etish toʻgʻrisida bitim imzolandi. Konsorsium Oʻzbekiston Respublikasi bilan Orol dengizining Oʻzbekiston qismidagi neft va gaz konlarini geologiya-qidiruv va oʻzlashtirish uchun mahsulot taqsimoti toʻgʻrisidagi bitimni tayyorlash boʻyicha muzokaralar olib bordi. Konsorsiumning har bir aʼzosi ishlab chiqarishda teng ulushga ega edi.

2005-2006-yillarda LUKOYL tomonidan shartnoma hududining ekologik auditi doirasida keng koʻlamli tadbirlar oʻtkazildi. Oʻzbekiston davlat ekologik ekspertizasining ijobiy xulosalari olindi. Kompaniyaning barcha neft va gaz operatsiyalari doimiy ravishda atrof-muhit monitoringi bilan birga olib boriladi. Kompaniya xodimlari ehtimoliy jabrlanganlarga birinchi yordam koʻrsatish qoidalariga oʻrgatilgan. Boshqa narsalar qatorida, kompaniyaning strategik maqsadlariga xavfsiz mehnat sharoitlarini taʼminlash va uning xodimlari, shuningdek, shartnoma hududida yashovchi aholi salomatligini muhofaza qilish, atrof-muhitni muhofaza qilish kirdi. “LUKOYL” xayriya kompaniyasi Oʻzbekiston neft va gaz sanoati faxriylariga yordam koʻrsatdi, shahardagi kasalxonaga tibbiy asbob-uskunalar sotib oldi. Gazli Oʻzbekiston Bolalar sportini rivojlantirish jamgʻarmasi va “Ekosan” jamgʻarmasiga mablagʻ oʻtkazdi, Oʻzbekistondagi maktablar va mehribonlik uylari uchun bolalar adabiyoti sotib oldi, Navoiy Davlat akademik katta teatrida ikkita opera spektaklini qoʻyishga homiylik qildi [3, B.101].

“Qandim Xauzak Shodi-Qoʻngʻirot” loyihasi doirasida 180 ta yangi qazib olish qudugʻini burgʻulash, bir yarim ming kilometrdan ortiq quvur liniyasi qurish rejalashtirilgan. Konlar loyiha quvvatiga yetganda, gaz qazib olishning maksimal hajmi yiliga 10 milliard kub metrdan

oshishi belgilandi. Mega-loyiha LUKOYL Overseas kompaniyasining O'zbekistonda faoliyatini rivojlantirish va kengaytirish bo'yicha keng qamrovli rejalar mavjud edi. "LUKOYL Overseas" mamlakatimizdagi eng yirik investitsiya loyihasini amalga oshirish bilan bir vaqtda tubdan yangi "Orol" loyihasi ustida ish boshladi va bu katta istiqbolga ega bo'ldi. Ushbu loyiha bo'yicha PSA 2006-yil 30-avgustda imzolangan va u 2007-yil 30-yanvarda kuchga kirdi. Bitim tomonlari O'zbekiston Respublikasi va "LUKOYL Overseas Uzbekistan Ltd.", "O'zbekneftgaz" Milliy xolding kompaniyasi, Petronas Carigali Overseas (Malayziya) va Koreyaning NOPCN (NOPCNRep) kompaniyalaridan iborat investorlar konsorsiumi hisoblanadi. PSA Orol dengizining O'zbekiston qismida yangi ochilgan uglevodorod konlarini keyinchalik o'zlashtirish bilan geologik qidiruv ishlarini olib borishni nazarda tutdi. Geologik qidiruv ishlari ikki bosqichda amalga oshirildi. 2007-yil sentyabr oyida loyiha operatori Aral Sea Operating Company ishlarning birinchi bosqichini, jumladan 2300 chiziqli kilometr uzunlikdagi seysmik qidiruv ishlarini va ikkita qidiruv qudug'ini burg'ulashni boshladi. Ushbu bosqichning davomiyligi uch yil bo'lishi nazarda tutildi.

2008-yil 7-martda LUKOYL Overseas "Soyuzneftegaz" davlatlararo neft kompaniyasi bilan Lid SNG xoldinglarining 100 foizini sotib olish bo'yicha bitim tuzdi. Bitim taxminan 580 million AQSH dollarini tashkil etdi. PSA 2007-yil 23-yanvarda imzolangan va o'sha yilning 23 aprelida kuchga kirdi. Bitim taraflari O'zbekiston Respublikasi va "Soyuzneftegaz Vostok Limited" kompaniyasidir. Etti konlar janubi-g'arbiy Hisorning shartnomaviy hududida, taxminan ikki ming kvadrat kilometr maydonda (Qashqadaryo viloyatining Dehqonobod tumani, Hisor tog' tizmasi bo'g'imlari) dengiz sathidan 1400 metr balandlikda joylashgan: gaz kondensat konlari "Jarquduq-Yangi Qizilcha", "Atashamara", "Atashbo'lim", "Gummar", "Janubiy Qizilbayroq" neft va gaz kondensati va "Qo'shquduq" neft (sanoatda neft qazib olish oxirgi ikkitasida amalga oshiriladi). PSA geologiya-qidiruv ishlarini, shu jumladan Markaziy Ustyurtning Qoraumbet va Shumanay investitsiya bloklarida (Qoraqalpog'iston Respublikasi) qidiruv va baholash ishlarini hamda janubi-g'arbiy G'izoda kontrakt hududini qo'shimcha razvedka qilishni nazarda tutadi[4, B.17].

2008-yili LUKOYLning O'zbekistondagi vakolatxonasida 100 dan ortiq xodim ishladi. Ularning ko'pchiligi xorijda malaka oshirgan. Ularning u yerda to'plagan barcha xalqaro tajribasi esa O'zbekiston neft va gaz sanoatini rivojlantirishga yo'naltirildi. LUKOYL kompaniyasining O'zbekistondagi xodimlarining 90 foizini respublika fuqarolari tashkil etdi. Kompaniya Gubkin universitetining Toshkent filiali hamda Buxoro va Toshkentdagi ikkita texnika kollejida o'z loyihalari uchun mutaxassislar tayyorlashni yo'lga qo'yish bo'yicha tadbirlar olib bordi. "LUKOYL" O'zbekistonga kadrlar tayyorlash uchun ishonchli platforma sifatida qaradi. Kompaniya bu yerda O'zbekistonda mutaxassislar tayyorlash orqali boshqa mamlakatlarda loyihalarni amalga oshirish imkonini beruvchi maktab tashkil etish ishlarini olib bordi.

Ma'lumki, "LUKOYL" tadqiqot yillarida O'zbekiston bozorida faol ishladi. Toshkent shahrida kompaniyaning vakolatxonasi ochildi, sho'ba korxonasi tashkil etildi Qandim-Xouzak-Shodi-Qo'ng'iro't mega — loyihasini amalga oshiruvchi "LUKOYL Overseas Uzbekistan Ltd" Milliy xolding kompaniyasi bilan imzolangan "O'ZBEKNEFTEGAZ" mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitim (PSA) shartlariga muvofiq uning amal qilish muddati 35 yil. Bu yerga kiritiladigan investitsiyalar hajmi uch milliard AQSH dollaridan oshdi. Kompaniya O'zbekistonda sheriklik asosida 2007-yilda sezilarli sof foyda oldi. Shu yili qo'shma loyiha

asosida Dengizko'l ko'li yaqinida joylashgan Xouzak gaz koni tijorat maqsadlarida foydalanishga topshirildi. Hududda qisqa muddatda seysmik qidiruv ishlari olib borildi, quduqlar qazildi, uchastka o'zlashtirildi, elektr uzatish liniyasi va avtomobil yo'li qurildi. Tegishli tenderda g'olib chiqqan Xitoyning TU HA kompaniyasi burg'ulash ishlari bo'yicha pudratchi bo'ldi. Xauzakda jami 37 ta qazish qudug'i qaziladi. "LUKOYL Overseas" va "O'ZBEKNEFTGAZ" kompaniyalari doimiy ravishda Xouzak uchastkasidan Dengizko'l-Muborak quvuriga gaz yetkazib berdi. 2008-yili konda 15 ta qazib olish qudug'i faoliyat ko'rsatdi. Dastlabki gaz tozalash qurilmasini ishga tushirishda Muborak gazni qayta ishlash zavodi quvvatidan foydalanildi[5, B.86].

Xouzak gaz koni xodimlari O'zbekiston va Rossiyadagi kasbiy o'quv markazlarida tegishli malaka oshirishdan o'tgan edi. Umuman olganda, "Qandim-Xouzak-Shodi-Qo'ng'iro't" loyihasi doirasida 180 ta yangi qazib olish qudug'ini burg'ulash, bir yarim ming kilometrdan ortiq quvur liniyasi qurish rejalashtirildi. Konlar loyiha quvvatiga yetganda, gaz qazib olishning maksimal hajmi yiliga 10 milliard kub metrdan oshirish rejalashtirildi.

Qandim konlar guruhida yiliga 8 milliard kub metr gaz ishlab chiqarish quvvatiga ega zamonaviy gaz-kimyo majmuasini qurish rejalashtirildi.

"LUKOYL" Qandim-Xouzak-Shodi-Qo'ng'iro't yo'nalishidan tashqari eng yirik va prinsipial yangi loyiha Orol dengizining O'zbekiston qismida uglevodorod konlarini qidirish va o'zlashtirish bo'yicha izlanish olib borildi.

2006-yil 30-sentyabrda Orolbo'yida neft va gaz bo'yicha geologiya-qidiruv ishlarini olib borish loyihasi ishga tushirildi. Uni amalga oshirish uchun xalqaro investorlar konsorsiumi tuzildi.

"Lukoyl" O'zbekistonda loyihalarni amalga oshirish uchun 2008-yilga qadar 500 million AQSH dollari miqdorida sarmoya kiritdi. Umuman olganda, 2015-yilga qadar investitsiyalar hajmini 5,5 milliard AQSH dollariga yetkazish rejalashtirildi.

2008-yilning aprel oyida Toshkentda "LUKOYL" (Rossiya) kompaniyasi direktorlar kengashining tashrif yig'ilishi bo'lib o'tdi. Unda O'zbekistonning vazirlik va idoralari va "O'zbekiston bekartning milliy xolding" kompaniyasi rahbarlari ishtirok etishdi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning "Lukoyl" kompaniyasi direktorlar kengashining Toshkent shahrida bo'lib o'tgan yig'ilishi ishtirokchilariga yo'llagan tabrigi O'zbekiston Respublikasi Bosh vazirining o'rinbosari E.Shoismatov tomonidan o'qib eshittirildi. O'zbekiston neft va gaz ishlab chiqaruvchilari o'rtasidagi hamkorlik salohiyati bir xil darajada ulkan va bu muvaffaqiyatli shovqin uchun muhim omil. Aytish mumkinki, kompaniya 2007-yilda sezilarli sof foyda oldi. O'sish esa O'zbekistondagi muvaffaqiyatli loyihalar tufayli erishildi. Ma'lumki, "Lukoyl" so'nggi yillarda O'zbekiston bozorida faol ishlamoqda. Toshkent shahrida kompaniyaning vakolatxonasi ochildi, sho'ba korxonasi tashkil etildi Qandim-Xauzak-Shodi-Qo'ng'iro't mega — loyihasini amalga oshiruvchi "Lukoyl Overseas Uzbekistan Ltd" Milliy xolding kompaniyasi bilan imzolangan. "O'z Bekneftegaz " mahsulot taqsimoti to'g'risidagi bitim (PSA) shartlariga muvofiq, uning amal qilish muddati 35 yil. Bu yerga kiritiladigan investitsiyalar hajmi uch milliard AQSH dollaridan oshdi Qo'shma loyihaning ko'zga ko'ringan natijalariga erishildi: 2007-yili Xauzak gaz koni tijorat maqsadlarida foydalanishga topshirildi. Dengizko'l ko'lining deyarli sohilida joylashgan. Bu yerda qisqa muddatda seysmik qidiruv ishlari olib borildi, qazib olish quduqlari qazildi, uchastka o'zlashtirildi, elektr uzatish liniyasi qurildi, avtomobil yo'li qurilmoqda. Tegishli tenderda g'olib chiqqan Xitoyning TU HA

kompaniyasi burg'ulash ishlari bo'yicha pudratchi hisoblanadi. Xauzakda jami 37 ta qazish qudug'i qazish ishlari boshlandi. "Lukoil Overseas" va "O'zbekneftgaz" kompaniyalari doimiy ravishda Xauzak uchastkasidan Dengizko'l-Muborak quvuriga gaz yetkazib berdi. Mazkur davrda konda 15 ta qazib olish qudug'i ishladi, yil oxiriga qadar ularning soni 23 taga yetkazildi. Dastlabki gaz tozalash qurilmasi ishga tushirildi. Muborak gazni qayta ishlash zavodi quvvatidan foydalanildi. Barcha jihozlar zaruriy sinovdan, ishga tushirish va sinovdan o'tgan holda normal rejimda ishladi. Soha xodimlari to'liq ta'minlangan, muhandis-texnik xodimlar O'zbekiston va Rossiyadagi kasbiy o'quv markazlarida tegishli malaka oshirishdan o'tdi. Umuman olganda, "Qandim-Xauzak-Shodi-Qo'ng'iro't" loyihasi doirasida 180 ta yangi qazib olish qudug'ini burg'ulash, bir yarim ming kilometrdan ortiq quvur liniyasi qurish rejalashtirildi. Konlar loyiha quvvatiga yetganda, gaz qazib olishning maksimal hajmi yiliga 10 milliard kub metrdan oshadi. Qandim konlar guruhida yiliga 8 milliard kub metr gaz ishlab chiqarish quvvatiga ega zamonaviy gaz-kimyo majmuasini qurish rejalashtirilgan bo'lib, uning birinchi bosqichi 2011-yilda ishga tushirilishi rejalashtirildi [6, B.25].

"Lukoil" Qandim-Xauzak-Shodi-Qo'ng'iro't yo'nalishidan tashqari eng yirik va prinsipial yangi loyiha — Orolni amalga oshirishda ishtirok etmoqda. Bu Orol dengizining O'zbekiston qismidagi PSA shartlarida uglevodorod konlarini qidirish va o'zlashtirishdir.

2006-yil 30-sentyabrda Orolbo'yida neft va gaz bo'yicha geologiya-qidiruv ishlarini olib borish loyihasi ishga tushirildi. Uni amalga oshirish uchun xalqaro investorlar konsorsiumi tuzildi. Mazkur davrga qadar "Lukoil" O'zbekistonda loyihalarni amalga oshirish uchun 500 million AQSH dollari miqdorida sarmoya kiritgan. Umuman olganda, 2015-yilga qadar investitsiyalar hajmini 5,5 milliard AQSH dollariga yetkazish rejalashtirilgan.

O'zbekiston va Rossiya o'rtasidagi energetik hamkorlik ikki davlat munosabatlarining eng muhim yo'nalishlaridan birini tashkil etib, ularning iqtisodiy va geosiyosiy manfaatlari bilan chambarchas bog'langan. Mustaqillikdan keyingi davrda O'zbekiston energetika sohasini modernizatsiya qilish, chet el investitsiyalarini jalb etish va sanoat infratuzilmasini rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida belgiladi. Shu jarayonda Rossiyaning LUKOYL kompaniyasi mamlakat gaz sanoatiga kirib kelgan eng yirik va muvaffaqiyatli strategik hamkorlardan biri bo'lib shakllandi.

LUKOYLning O'zbekistondagi faoliyati nafaqat texnologiyalar transferi va yirik gaz konlarining o'zlashtirilishi bilan ahamiyatli, balki hududlarni iqtisodiy rivojlantirish, yangi ish o'rinlari yaratish va eksport salohiyatini oshirish jarayonlariga katta ta'sir ko'rsatdi. Bu kompaniyaning "Kandim-Xauzak-Shodi" va "Gissar" loyihalaridagi ishtiroki O'zbekiston energetika tarixida tub o'zgarishlarga sabab bo'lib, mamlakatning xalqaro energetik bozoridagi mavqeyini mustahkamladi.

Shuningdek, LUKOYL misolida O'zbekiston–Rossiya energetik aloqalarining izchil rivojlanishi ikki tomonlama iqtisodiy hamkorlikning yanada kengayishiga, mintaqaviy geosiyosiy barqarorlik va iqtisodiy integratsiya jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatgani kuzatiladi. Bu jarayonlar O'zbekistonning modernizatsiya va diversifikatsiya yo'lidagi strategik maqsadlariga mos keladi.

Umuman olganda, O'zbekiston–Rossiya energetik hamkorligi tarixi LUKOYL faoliyati orqali milliy iqtisodiyotning rivojlanish bosqichlarini, xalqaro hamkorlikning shakllanish yo'nalishlarini va energetika sanoatining zamonaviy taraqqiyot jarayonlarini o'zida mujassam

etadi. Ushbu tajriba kelajakdagi energetik loyihalar, investitsion siyosat va strategik hamkorlik uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016. - 56 b.
2. "Kechki Toshkent", 2008 yil, 25 aprel.
3. Nikolayev V. Qulay investitsion iqlim – muvaffaqiyatli hamkorlik omili // "Vecherniy Tashkent", 2008 god, 25 aprel.
4. Aipova J. LUKOYL: O'zbekistondagi loyihalarga muvofiq // Sharq haqiqati , 2008 yil, 29 aprel .
5. 4. Soliq va bojxona yangiliklari , 2006 yil, 23 may
6. 5. Podbolotov A. Respublikaning gaz potentsiyali katta // O'zbekiston yangiliklari, 2007 yil, 19 yanvar.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

HIGHER EDUCATION AND SCIENTIFIC-TECHNICAL COOPERATION: SCIENTIFIC POTENTIAL AND PROSPECTS OF UZBEKISTAN-INDIA COLLABORATION

Asadova Ra'no Baymanovna,

Associate Professor of the Department of "History and Social Sciences"

University of Economics and Pedagogy

Ph.D. in History

E-mail: ranoasadova66@gmail.com

Abstract. This article analyzes the current state, scientific potential, and prospective directions of cooperation between Uzbekistan and India in higher education and scientific-technical fields. It examines experience exchange between universities and research centers of both countries, joint research projects, the implementation of innovative technologies, and personnel training opportunities. Additionally, the article discusses the economic and social significance of higher education cooperation and factors affecting competitiveness in the global scientific arena.

Keywords: Higher education, scientific-technical cooperation, scientific potential, innovation, Uzbekistan, India, joint research, academic exchange.

OLIY TA'LIM VA ILMIY-TEXNIK HAMKORLIK: O'ZBEKISTON HINDISTON HAMKORLIGINING ILMIY SALOHİYATI VA ISTIQBOLLARI

Asadova Ra'no Baymanovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası dotsenti,

tarix fanlari nomzodi

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi oliy ta'lim va ilmiy-texnik hamkorlikning hozirgi holati, ilmiy salohiyati va istiqbolli yo'nalishlari tahlil qilinadi. Maqolada ikki davlat universitetlari va ilmiy markazlararo tajriba almashuvi, qo'shma tadqiqot loyihalari, innovatsion texnologiyalar va kadrlar tayyorlash imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Shuningdek, oliy ta'lim sohasidagi hamkorlikning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyati, global ilmiy maydondagi raqobatbardoshlik omillari muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: Oliy ta'lim, ilmiy-texnik hamkorlik, ilmiy salohiyat, innovatsiya, O'zbekiston, Hindiston, qo'shma tadqiqotlar, akademik almashuv.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N06>

Kirish. O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi oliy ta'lim va ilmiy-texnik hamkorlik so'nggi yillarda jadal rivojlanib bormoqda. Bu jarayon ikki davlatning ilmiy salohiyatini oshirish, innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish va kadrlar tayyorlashni yaxshilashga xizmat qiladi. Global ilm-fan va ta'lim maydonidagi raqobatbardoshlikni hisobga olgan holda, akademik almashuvlar va qo'shma tadqiqotlar ikki tomonlama manfaatlarni ta'minlaydi.

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi oliy ta'lim va ilmiy-texnik hamkorlik so'nggi yillarda jadal rivojlanmoqda. Bu hamkorlik ikki davlatning ilmiy salohiyatini oshirish, innovatsion texnologiyalarni tatbiq etish va raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Global ta'lim va ilm-fan maydonida kuchaygan raqobat sharoitida akademik almashuvlar, qo'shma tadqiqotlar va ilmiy loyihalar ikki tomonlama manfaatlarni ta'minlaydi [1, B.14].

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi iqtisodiy va madaniy aloqalar qadimiy davrlardan boshlangan bo'lib, tarix davomida turli shakllarda rivojlanib kelgan. Savdo yo'llari, xususan, Buyuk Ipak Yo'li orqali ikki mintaqqa o'rtasida tovarlar, madaniyat va ilm-fan almashuvi amalga oshgan. Bu jarayonlar nafaqat iqtisodiy manfaatlarni, balki madaniy va ilmiy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qilgan.

Sovet davrida O'zbekistonning Hindiston bilan iqtisodiy va ilmiy hamkorligi tizimli xarakter kasb etgan. 1950–1980-yillarda sanoat mahsulotlari, qishloq xo'jaligi texnologiyalari va ilmiy salohiyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan qo'shma dasturlar amalga oshirilgan. Shu davrda madaniy aloqalar ham faollashib, Hindiston san'ati, musiqasi va adabiyoti O'zbekistonda tanilgan va o'rganilgan [2, B.34].

Mustaqillik davrida esa O'zbekiston-Hindiston hamkorligi yangi bosqichga ko'tarildi. Iqtisodiy sohada energetika, farmatsevtika, axborot texnologiyalari va transport tizimlarida qo'shma loyihalar amalga oshirilmoqda. Madaniyat sohasida esa kinofilm, teatr, musiqa va ta'lim sohalarida almashuvlar kengaytirildi. Shu bilan birga, qo'shma ilmiy-tadqiqot markazlari va oliy ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlik ham mustahkamlandi.

Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlik doimo ikki tomonlama manfaatlarni ko'zlagan bo'lib, iqtisodiy rivojlanish va madaniy almashuv jarayonlarini uyg'unlashtirish orqali kuchaygan. Bugungi kunda ham ushbu aloqalar, avvalgi tarixiy tajribalarni hisobga olgan holda, strategik va barqaror rivojlanish yo'lida yangi imkoniyatlarni ochmoqda [3, B.56].

Xulosa qilib aytganda, tarixiy tajriba O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi hamkorlikning asosiy yo'nalishlarini aniqlash va kelajak strategiyasini ishlab chiqishda muhim rol o'ynaydi. Bu esa iqtisodiy loyihalarni muvaffaqiyatli amalga oshirish va madaniy hamkorlikni yanada rivojlantirishga yordam beradi.

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi oliy ta'lim va ilmiy-texnik hamkorlik masalalari ko'plab ilmiy manbalar va tadqiqotlarda o'rganilgan. Xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar ushbu hamkorlikning ijtimoiy, iqtisodiy va ilmiy salohiyatini turli nuqtai nazarlardan tahlil qilganlar.

Masalan, Ubaydullaeva Sh. A. (2022) O'zbekistonda xotin-qizlarning pedagogik sohadagi ishtiroki va qo'shma ilmiy loyihalardagi rolini o'rganib, xalqaro tajriba asosida akademik almashuv va qo'shma laboratoriyalar orqali ilmiy salohiyatni oshirish imkoniyatlarini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, Patel R. (2020) Hindiston universitetlari o'rtasidagi ilmiy hamkorlik, grantlar va innovatsion laboratoriyalar orqali ilg'or texnologiyalarni tatbiq etish tajribasini yoritadi [4, B.87].

O'zbek olimlari, jumladan Karimov D. (2021), O'zbekiston va Hindiston universitetlari o'rtasidagi qo'shma magistratura va doktorantura dasturlarining afzalliklarini, shuningdek, akademik almashuvning talabalar va o'qituvchilar uchun kadr tayyorlash sifatini oshirishdagi ahamiyatini ta'kidlaydilar [5, B.78].

Bundan tashqari, Singh A. & Sharma P. (2019) tadqiqotlari, Hindistondagi IT va biotexnologiya sohalaridagi innovatsion tajribani qo'shma ilmiy loyihalar orqali boshqa mamlakatlarda tatbiq etish usullarini o'rgangan[6, B.14].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim va ilmiy-texnik hamkorlikning muvaffaqiyati bir qancha omillarga bog'liq:

1. Akademik almashuv va qo'shma dasturlar – talabalar va tadqiqotchilarni turli mamlakatlarda o'qitish va tajriba almashish.
2. Innovatsion laboratoriyalar va startup markazlari – yangi texnologiyalarni ishlab chiqish va tatbiq etish.
3. Grantlar va qo'shma tadqiqot loyihalari – ilmiy salohiyatni oshirish va global ilm-fan maydonida raqobatbardoshlikni ta'minlash.

Shuningdek, tahlil ko'rsatadiki, hamkorlikning uzoq muddatli samaradorligi ikki tomonlama manfaatlarni hisobga olgan holda rivojlanadigan strategiyalar va barqaror loyihalar orqali ta'minlanadi. Shu nuqtai nazardan, O'zbekiston-Hindiston hamkorligi ilmiy salohiyatni oshirish, kadrlar tayyorlash sifatini yaxshilash va innovatsion yechimlarni joriy etishning samarali mexanizmi sifatida qaralishi mumkin.

O'zbekiston va Hindiston o'rtasidagi oliy ta'lim va ilmiy-texnik hamkorlik ikki mamlakat uchun strategik ahamiyatga ega bo'lib, talabalar, tadqiqotchilar va o'qituvchilar uchun zamonaviy ilmiy tajriba orttirish imkonini yaratadi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, qo'shma magistratura va doktorantura dasturlari, akademik almashuvlar, ilmiy loyihalar va innovatsion laboratoriyalar nafaqat kadrlar tayyorlash sifatini oshiradi, balki mamlakatlarning ilmiy salohiyatini kengaytirishga xizmat qiladi [7, B.14].

Hindistonning IT, biotexnologiya, energetika va muhandislik sohalaridagi ilg'or tajribasi O'zbekistonda innovatsion yechimlarni tatbiq etish, startaplarni rivojlantirish va raqamli texnologiyalar sohasida qo'shma ilmiy loyihalarni amalga oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga, hamkorlikning uzoq muddatli samaradorligi strategik rejalashtirish, barqaror loyihalar va ikki tomonlama manfaatlarni hisobga olgan holda amalga oshirilgan tashabbuslar orqali ta'minlanadi.

Ushbu ilmiy xulosadan kelib chiqib, quyidagi takliflar ilgari suriladi:

1. Qo'shma magistratura va doktorantura dasturlarini kengaytirish – talabalar va tadqiqotchilarga ikki mamlakatda o'qish va ilmiy tajriba orttirish imkoniyatini yaratish.
2. Akademik almashuv dasturlarini rivojlantirish – o'qituvchilar va professorlar o'rtasida tajriba almashuvi, seminar va konferensiyalar tashkil etish.
3. Innovatsion laboratoriyalar va qo'shma startup markazlarini tashkil etish – ilmiy tadqiqotlar va innovatsion yechimlarni tatbiq etish.
4. Raqamli texnologiyalar va IT sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish – sun'iy intellekt, dasturlash va raqamli iqtisodiyot yo'nalishlarida qo'shma loyihalarni rivojlantirish.
5. Barqaror ilmiy-texnik loyihalarni amalga oshirish – ekologik va ijtimoiy-innovatsion tashabbuslarni hamkorlikda rivojlantirish.

Ushbu takliflar O'zbekiston va Hindiston hamkorligini tizimli rivojlantirish, ta'lim va ilm-fan sifatini oshirish, shuningdek, ikki mamlakatning iqtisodiy va madaniy aloqalarini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mirziyoyev, Sh.M. (2017). *Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent: O'zbekiston. — 488 b.
2. Mirziyoyev, Sh.M. (2018). Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent: O'zbekiston. — 464 b.
3. Abdullayev, O. *Markaziy Osiyo va Janubiy Osiyo o'rtasidagi tarixiy savdo va madaniy aloqalar*. Toshkent, 2010, 123-135-betlar.\
4. Karimova, D. *O'zbekiston mustaqillikka erishgach Hindiston bilan diplomatik munosabatlarning rivojlanishi*. "Xalqaro munosabatlar" jurnali, Toshkent, 2015, 45-56-betlar.
5. Nurmatov, T. *Ta'lim sohasida O'zbekiston va Hindiston hamkorligi: imkoniyatlar va muammolar*. "Ta'lim va innovatsiyalar" jurnali, Toshkent, 2019, 66-74-betlar.
6. Patel, A. *Digital Education and Technological Cooperation: India-Uzbekistan Perspectives*. Journal of Global Education, Bengaluru, 2023, 87-104-betlar.
7. Rajput, V. *India-Uzbekistan Diplomatic Relations and Economic Cooperation*. Journal of Asian Studies, New Delhi, 2020, 210-225-betlar.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

FROM THE HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGICAL SCIENCE IN KARAKALPAKSTAN

Aytmuratova Janilsin

Associate Professor,

Department of the History of Uzbekistan and Karakalpakstan,

Karakalpak State University

Abstract. This article examines the historical trajectory of the development of archaeological science in Karakalpakstan. Particular attention is devoted to the archaeological expeditions, research findings, and scholarly contributions of prominent archaeologists whose work has played a significant role in shaping the academic foundations of regional archaeology.

Keywords: archaeology, culture, Tok-kala, Mizdakhan, Tashkirman, Akshakhan.

QORAQALPOG'ISTONDA ARXELOGIYA FANINING RIVOJLANISH TARIXIDAN

Aytmuratova Janilsin

QQDU

“O‘zbekiston va Qoraqalpog‘iston tarixi” kafedrasi dotsenti

Annotatsiya. Maqolada Qoraqalpog‘istonda arxeologiya fanining rivojlanish tarixi so‘z etiladi. Bunda asosan, arxeologiya fanining rivojlanishiga hissa qo‘shgan arxeolog olimlarimizning olib borgan arxeologik tadqiqotlari, ilmiy faoliyati yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: arxeologiya, madaniyat, Tok qal’a, Mizdakhan, Tashqirman, Aqshaxan.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N07>

Introduction. In his address “Scientific Achievements Must Serve the Development of Our Homeland” delivered during a meeting with representatives of the scientific community, the President of the Republic of Uzbekistan, Sh. Mirziyoyev, emphasized: “...we must openly acknowledge that in recent years, we have somewhat neglected the dissemination and promotion of the research efforts and achievements of our dedicated scholars. We still have much work to do to popularize scientific accomplishments among the public, especially youth, and to foster their interest in research.” [1, p.178] Indeed, documenting and publicizing the contributions of those scholars who devoted their entire lives to science and became symbols of national pride is among the pressing tasks of today. Such work not only preserves scholarly heritage but also serves as a foundation for the advancement of innovative fields in the future.

National independence created unprecedented opportunities for the development of science.

The Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan (No. 33, dated 7 February 2012) “On Further Development and Optimization of the Activities and Structure of

Scientific Institutions of the Academy of Sciences of Uzbekistan” was directed at increasing the efficiency of research institutions, strengthening the scientific potential of higher education institutions, integrating science with production, addressing structural issues of institutions under the Academy, and creating favorable conditions for young scholars.

In accordance with this resolution, the restructuring of the scientific branches of the Karakalpak Division of the Academy of Sciences was proposed. At that time, the Division employed 220 staff members, including 105 researchers, 2 academicians, 12 doctors of science, and 40 candidates of science. Research was conducted on 18 topics under the fundamental program, 15 topics of the state scientific-technical program, 2 youth grant projects, 4 grants of the Fundamental Research Support Fund, 2 innovative projects, 2 contractual research themes, and 4 unique objects.

Literature review and methodology. The establishment of the new Division stimulated advances in social and natural sciences in Karakalpakstan, contributing to the emergence of scientific innovations significant for economic development, industry, and cultural progress. Since 1992, the archaeologists of the Humanities Research Institute have collaborated with scholars from the University of Sydney (Australia) and French archaeologists within the framework of the “Karakalpak–Australian Archaeological Expedition.” From 1995 to 2019, this expedition was led by the Hero of Uzbekistan, archaeologist Ghayratdin Khojaniyazov [2], who served as one of its key researchers.

Karakalpak scholars also actively organized major international scientific conferences, including: “Ancient Khorezm Civilization in the Context of World Culture” (2000), dedicated to the 2700th anniversary of the Avesta; “At the Crossroads of Aral Region Cultures” (2007), dedicated to the 100th anniversary of S.P. Tolstov;

“National Folklore of Central Asian Peoples and the Issues of Spiritual Renewal” (2008). These events contributed significantly to the global recognition of Karakalpakstan’s rich scientific and archaeological heritage.

Under the initiative of Academician S. Kamalov and Professor V.N. Yagodin, a Dissertation Council for defending candidate theses in history was established in 1994 under the Takhtash Archaeological Expedition Institute. Over 15 years of activity, the council trained more than 60 specialists in history, archaeology, and ethnology. Eminent scholars such as S. Kamalov, J. Bazarbaev, V. Yagodin, B. Shamambetov, B. Koshanov, M. Mambetullaev, E. Bizhanov, O. Aleuov, M. Maksudov, M. Tleumuratov, and ethnographer Kh. Esbergenov served on this council [3].

Archaeological research conducted by local scholars clarified the historical chronology of many ancient cities. For example, with the participation of institute scholars, the 2500th anniversary of Khiva and the 2400th anniversary of Khojayli were substantiated and celebrated [4, pp. 199–200].

In 2009 alone, the Division’s scholars produced more than 120 scientific works, including over 20 publications abroad and more than 40 within CIS countries. Research continued under multiple fundamental and applied programs.

Discussion. Significant discoveries made by Karakalpak archaeologists expanded our understanding of the region’s ancient history. Excavations in Ustyurt revealed Paleolithic and Mesolithic sites, extending the documented history of Karakalpakstan to approximately 100,000 years. Studies of nomadic cultures in the Aral–Caspian region opened new pages in the

ethnic and ethno-ecological history of local peoples. These findings contributed to solving one of the major issues in world archaeology: the interaction between sedentary agricultural communities, semi-nomadic groups, nomadic pastoralists, and urban civilizations within Central Asia.

Research on the medieval Kerder culture elucidated distinct elements in the ethnogenesis of Karakalpaks, Kazakhs, and Turkmens. The discovery of ancient Khorezmian inscriptions at Tok-kala and Mizdakhan, as well as new archaeological evidence from the ancient Tashkirman oasis, received international recognition [5].

Results. Among more than 240 archaeological sites under state protection in Karakalpakstan, the Akshakhan Fortress complex, located on an area exceeding 50 hectares near Sultan Uvays Mountain (Beruniy District), was studied for over 20 years (since 1995) by an international expedition. The organizational role of Professor V.N. Yagodin (Doctor of Historical Sciences) was pivotal in establishing this project.

Researchers from Australia, the USA, Ireland, the United Kingdom, France, Italy, and Uzbekistan participated in the expedition, including A.V. Betts, S.U. Helms, F.D. Kidd, M. Negus-Prairie, E. Baker-Britt, K.G. Daly, D. Hopkins, Geraldine Frank, Michele Minardi, and scholars from Karakalpakstan such as N. Yusupov, J. Amirov, A. Iskenderova, V.V. Yagodin, A. Bekbauliyev, and A. Torenliyazov.

Excavations revealed that the portraiture of Akshakhan Fortress date back to the 2nd–1st centuries BCE [6]. Extensive research was also conducted at the ancient Tashkirman sanctuary (4th–3rd centuries BCE) and the Karatobe site. As a result, an updated archaeological map identifying more than ten ancient and medieval sites (3rd–8th, 12th–19th centuries) was compiled. Archaeological materials from the ancient city of Qiyat were discovered near the pilgrimage sites of Kechirmas Bobo and Sheikh Abbaz Vali in Beruniy. An international archaeological base and a museum under the Academy of Sciences were also established. Major contributions were made by V.N. Yagodin, who, having participated in the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition for over a decade since 1952, defended his doctoral dissertation on Mizdakhan and Kerder sites in 1991 [7, p.57]. Similarly, historian M. Mambetullaev conducted significant studies on the ancient culture and history of Southern Khorezm (4th century BCE–4th century CE).

Conclusion. Scholars from Karakalpak State University—including Professor M.-Sh. Qdyrniyazov, Associate Professor M. Turebekov, and Professor Zh. Hakimniyazov—made substantial contributions to the advancement of archaeological science. The younger generation of archaeologists, including A. Alimbetov, S. Saipov, O.-Sh. Qdyrniyazov, F. Utepbergenov, M. Tolybaev, and B. Madreymov, continue the academic school established by their predecessors.

One of the most influential archaeologists, M.-Sh. Qdyrniyazov (1950–2019), defended his doctoral dissertation “The Culture of Khorezm in the 13th–14th Centuries” in 2005 [8, p.128] and authored more than 100 scientific works. Over ten of his students successfully earned candidate and doctoral degrees.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Mirziyoyev Sh.M. We will resolutely continue our path of national development and raise it to a new level. Volume 1. - Тошкент: Ўзбекистон, 2017. - 592 p.

2. Current Affairs Archive of the QQ Department of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Nukus, 2014.
3. History and Archaeology of the Aral Sea Region No. 1, Nukus "Bilim" 2019.
4. Zhumashev A, Nurzhanov S, Urazova L, Tajieva R, "History of Karakalpakstan 1991-2015" Nukus, "Ilim" 2018.
5. V.N. Yagodin Historical Science of Karakalpakstan: development, people, problems. Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan No. 1 (218) Nukus "Fan" 2010.
6. Khodzhanियazov G. 20 years of international expedition in the process of deep study of our history, /Yerkin Karakalpakstan, 2015, No110 (19729)
7. Khojaniyazov G., Akshahan and his districts /Cities and urban culture in the southern Aral Sea region: History and prospects Nukus "Ilim" 2017.
8. Historians of Uzbekistan Volume 1. Bibliographic Reference T: "Science and Technology" 2012. p. 244.

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

SOURCES ON THE HISTORY OF THE CITIES OF THE SOUTH ISLAND (EASTERN SOURCES)

Toreniyazov Jalgas Erjanovich

Associate Professor

Department of "History of Uzbekistan and Karakalpakstan", KKSU

<https://orcid.org/0009-0004-6104-7010>

E-mail: jalgastoreniyazov6@gmail.com

Rzaeva Manzura Abatovna,

intern-teacher

Department of "History of Uzbekistan and Karakalpakstan" KKSU

Abstract. This article reflects the history of the cities of the South Aral Sea (XVII-XIX centuries), especially the eastern sources, which are considered the most important.

Keywords: source, Abulgazi Bahadirhan, Munis and Ogahi, Zhien Zhirov, Kunhodja, Ajiniyaz, Berdak, Otesh, Omar.

JANUBIY OROL BO'YI SHAHARLARI TARIXI BO'YICHA MANBALAR (SHARQ MANBALARI)

Toreniyazov Jalgas Yerjanovich

QQDU "O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi" kafedrası docenti v.b.

Rzaeva Manzura Abatovna,

QQDU "O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi" kafedrası stajyor-o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Janubiy Orol bo'yi shaharlari tarixi (XVII-XIX asrlar) bo'yicha manbalar tarixi, ayniqsa eng muhim hisoblangan Sharq manbalari o'z aksini topgan.

Kalit so'zlar: manba, Abul'oziy Bahodirxon, Munis va Ogahiy, Jiyen Jirov, Kunxo'ja Ibrohim o'g'li, Ajiniyoz Qosiboy o'g'li, Berdaq G'arg'aboy o'g'li, O'tesh Alshinboy o'g'li, Omar Suyirbek o'g'li.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N08>

Kirish. Qoraqalpoq shaharlari tarixiy davrlarda turlicha rivojlanish jarayonini bosib o'tgani tufayli mavzuga doir keng ko'lamli tarixiy manbalar shakllangan. Shu jihatdan ularni guruhga ajratish maqsadga muvofiq: 1. Sharq manbalari

Tarixiy jarayonni, uning ba'zi tomonlarini va bosqichlarini o'rganish manbalarsiz mumkin emas (manbalar, tarixiy solnomalarni jamlash, talqin etish v.h.). Bu, albatta, jahon ko'lamida tarixning, shu jumladan Qoraqalpog'iston tarixi uchun ham ahamiyatlidir. Shu bilan birga Qoraqalpog'istonning so'nggi o'rta asrlar davrini o'rganuvchi har bir tarixchi tarixiy manbalarning qay darajada yetishmovchiligini yaxshi tushunadi. Ularning kam sonda bo'lishi sababli, ba'zida shu joydagi mahalliy yozma manbalarning umuman mavjud emasligi sabab

so'nggi o'rta asrdagi Qoraqalpoq xalqining tarixini o'rganishimiz uchun sharq (arab, fors, eski turk) tillaridagi yozma manbalar katta ahamiyatga ega.

Mazkur maqolada barcha yozma manbalarning xronologiyasini taqdim etish mumkin emas. Faqatgina Xorazm tarixchilari Abulg'oziy Bahodirxon, Munis va Ogahiy asarlari hamda XVIII-XIX asrlardagi qoraqalpoq mumtoz shoirlari Jiyen Jirov, Kunxo'ja Ibrohim o'g'li, Ajiniyoz Qosiboy o'g'li, Berdaq G'arg'aboy o'g'li, O'tesh Alshinboy o'g'li, Omar Suyirbek o'g'li asarlari tadqiqot uchun birlamchi manba sifatida o'rin tutadi.

Tadqiqot natijalari. Abulg'ozixon oliy martabali toj-u taxt egasi bo'lgan. U 20 yilga qadar (1643-1663 yy) Xorazmda hukmronlik qilgan, hukmdor va olim sifatida tarixda qoldi. «Shajarayi turk» asari XVII asrdagi Janubiy Orolbo'yi xalqlari tarixini o'rganishda eng qimmatli manba hisoblanadi.

Shuningdek, asarda «U paytlarda Mizdaxkan qo'rg'onidan Baqirg'onning bergi tomoni Quyg'in degan joygacha bug'doy ekilar edi. Bizning xon (Arab Muhammadxon) To'k qo'rg'onining balandligidan bir kanal qazdiradi. Man olamga kelmasdan bir yil oldin (1602) mezon bo'lganida suv yo'lini ko'mar edi. Bug'doyni o'rgan vaqtda ochar edi» [1. 161] -degan ma'lumotlar keltiriladi.

Muallif «Orol egaligi» to'g'risida tarixiy ham ma'lumotlar berib o'tgan. Janubiy Orolbo'ylarida shakllangan «Orol egaligi» 1625-yildan 1811-yilgacha mustaqil davlat sifatida yashab kelgan [2. 324-325]. Siyosiy quvg'inda yurgan Abulg'oziy Bahodirxon 1642-yili «Orolliklar» o'rtasiga kelib panoh topadi. Bu to'g'risida asarda quyidagicha berilgan: «Tarix hijriy bir ming ellik ikkida, ilon yilida yurtimiz va elimizga keldim. Olti oydan so'ng yilqi yilining boshida Asfandiyorxon vafot etdi. Asfandiyorxon o'lgandan bir yildan so'ng Amu suvining dengizga quyilgan joyida, u joyni Orol der edi, tarix hijriy bir ming ellik to'rtida qo'y yilining boshida meni xon ko'tardi» [1. 179].

Ushbu ma'lumotlar «Firdavs-ul-iqbol» asarida ham o'z tasdig'ini topadi. «Tarix bir ming ellik to'rtida qo'y yilining boshida Orol viloyatida qirq yoshida Abulg'oziy xonlik taxtiga o'tirdi» [3. 43].

Bu asarning qimmatli jihati shundaki u tarixning turfa masalalariga (ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va etnik) doir ma'lumotlarga boy. Shuningdek, XVII asrning boshlarida Janubiy Orol bo'ylarida Orol egaligi, Vazir shahri, Kat (Qiyot), Mizdaxkan, To'k qo'rg'onlari bo'lganligini tasdiqlaydi.

Yana bir tarixchi Munis Xorazmiy bo'lib (Shermuhammad Amir Avazbiy o'g'li) 1778-yili Xiva qoshidagi Qiyot ovulida dunyoga keladi. Shoir, tarixshunos, tarjimon hattot va ma'rifatchi dastlabki ta'limni tug'ilgan ovulida olgan, so'ngra Xiva madrasalarida o'qigan. 1800-yilda otasi vafotidan so'ng, Avaz Muhammad Inaq Munis Xorazmiyning saroy mirobi etib tayinlagan. Munis «Firdavs-ul-iqbol» nomli tarixiy asarini Eltuzarxonning topshirig'i bilan yozgan. Ammo asarni to'liq yozib tugata olmay vafot etadi. Uning ishini Ogahiy yakunlaydi.

«Firdavs-ul-iqbol» Turkiston xalqlarining, shu jumladan, Xorazm va Qoraqalpoq xalqlarining tarixi bo'yicha tengi yo'q asar bo'lib, eski turkiy yoki chig'atoy tili, so'nggi vaqtlari eski o'zbek tili mumtoz turkiy adabiy tilda yozilgan. Asarda asosiy e'tibor Xorazm xalqlarining, shu bilan birga qoraqalpoq xalqining tarixiga qaratilgan. Unda biz o'rganib chiqayotgan davr tarixi o'z aksini topgan [4. 13-14].

Manbada Arab Muhammadxon davri quyidagicha aks ettiriladi: «Arabmuhammad xon otasidan so'ng Xiva saltanatida, ya'ni poytaxtida podsho bo'ldi. Taxtga o'tirganiga olti oy

bo'lganida kuyosh saraton burchagiga aylangan kuni o'risdan lashkar kelib, Urganchga bostirib kirdi. Ularni Xorazm navkarlari jahannamga jo'natdi.

Bundan olti oy o'tib qalmoq lashkarlari kelib Xo'ja ko'lidan To'k shahrigacha oraliqdagi daryo qirg'og'idagi elatlarga qurol bilan hamla qilib, Po'rlining usti bilan chiqib ketishdi. Arabxon yovning izidan quvib yetib, asirlarni va mollarni olib qaytdi» [3. 41].

Shuningdek, asarda Janubiy Orolbo'yidagi shaharlar, maskanlar to'g'risidagi ma'lumotlar uchraydi. «So'nggi kelasi yili sigir yili edi (1060). Qalmoqning Qoshut urug'idan Dorji Tayshi degan Kat davlatiga (elatiga) bosqinchilik uyushtirib, talon-taroj etib qaytib, ketdi. Xon izidan quvib, o'n besh kunda Bukrulkash degan joyda izidan yetib, jang qildi, qalmoqni yengib iziga qaytdi» [3. 91].

Anushaxon davrida Kat suvsiz qolib, eli tanazzulga yuz tutadi. Xon ularga Yetti gumbazning g'arb tomonidan katta bir shahar qurib beradi. Bir ariq qazdirib, unga Yormish deb nom beradi. Shu vaqtlarda Vazir [3. 3] shahri aholisi ikki guruh bo'lib ko'chdi, bir guruhi Gurlanning g'arb tomonidan shahar bunyod etib, maskanda qo'nim topdi, ikkinchi guruhi Anbar bilan Shahobodning o'rtasidan shahar qurib umrguzoronlik qilib o'tirdi, hozirda ushbu joy Chig'atay nomi bilan mashhur [3. 3].

Asarda Orol egaligining hokimi Adina Muhammad biy Janubiy Orolbo'yi shaharlaridan qo'shin to'plab, Xiva xonligini egallaganligi haqidagi ma'lumotlar uchraydi. «Hazrati ichon Sayid Muhammadpana xo'janing o'g'li Isamaddin xo'jadan eshitganim bor, Bekjan inoqning o'g'li Adina Muhammad biy orolliklarning hokimi edi, u Xiva xonidan mustaqil hokim edi. Bir safari ul bir bahonalar bilan xondan hazar chekib, ko'ngli qabardi, shu sababli, u Xiva hududini ko'p marta ishg'ol qildi. Xon[5. 457] uni Xivaga olib kelib, otaliq qildi, ko'p sovg'a va in'omlar hadya etib, ko'nglini xo'shladi. Ko'p vaqt o'tmay zulm, yovuzlik shunday kuchaydi, aholi parokanda bo'lishiga olib keldi. Bu hodisani Adina Muhammad otaliq shikorda yurib eshitib, navkar yig'ib turkmanni oradan chiqarish uchun Orolga jo'nadi. To'k shahriga yetdi. Qolganlari qochib sahroga qum ichiga ketib qutuladi. Toxtaxanimni otga sudratib o'ldirdi. Bu voqea sana ming bir yuz oltida bo'lgan edi» [3. 48-51].

Asarda Orol egaligida Eshimxonning xon bo'lganligi quyidagicha bayonlanadi: «Yadgarxon davrida xonning hajga ketganidan so'ng Orollilar Xivaga mute bo'lishdan bosh tortib, o'chakishdi va qoraqalpoq to'ralaridan Eshim sultonni olib kelib xon ko'tarib unga qasam berdi. Xon bularning qastiga ikki marta lashkar tortib otlandi, uch marta lashkar jo'natadi. Har safari qattiq urush bo'lib g'olib bo'la olmay qaytdi».

Orol xoni Shax Temir Xiva xonligi shaharlariga bir necha marta zafarli yurishlarni amalga oshirgan. «Sichqon yili (1129) Sherdali xondan xavfsinib, Orolga ketib qoldi. O'zining xonga dushmanligini bildirdi. Kelasi yili Musa xonning o'g'li Shaxtemirni Buxorodan olib kelib, butun Orol xalqining hamjihatligi bilan xon ko'tardi. Besh qal'aning [6.100] qasdma-qasd besh marta lashkar tortib borib, mag'lubiyatga uchradi. Shulardan biri so'nggi marta kelganida Adina Muhammad otaliqning amakisining o'g'li qo'ng'irot Qulmuhammad otaliq Orol lashkarlariga muhofazaga chiqqanda Vazir yerida, Qoratal degan joyda urushga tushdi. Jangda otaliq o'lim topdi, Yavmut Qora otaliq asir tushib, Xiva lashkari parokanda bo'ldi. Bu voqea sodir bo'lgandan so'ng Shaxtemir xon va Sherdali biy nufuzi oshib Vazir, Gurlan, Shohobod, Bag'lan, Uyg'ir, Urgench, Xanqah, Xazarasp shaharlarinii ularning qaramog'idagi elatlari bilan birga qo'lga kiritdi. Xazaraspda Shaxtemir xon saltanat taxtiga o'tirdi. Sherdali biy hisobsiz askar bilan

Beshariq shahrini ishg'ol etib, uning atrofini lashkar joyi etdi. Xivaning amirlari, biylari bu hodisalarning sababidan xondan yuz o'girib, Orol navkarlariga qo'shildi.

Orol qo'ng'irotni ikki hokimi bor edi. Adam biy va Bekmurod biy degan. Ular Qo'ng'irotni navkarlari bilan Orol dan chiqib Xivaga, xon oldiga keldi. Sherdali biy Orol eli bilan orasi buzilib Amudan o'tib Oq jag'istagi qoraqalpoq ichiga bordi. Shaxtemir xon Xazoraspda qo'nim topmay, qoraqalpoq Buqan biy bilan Jayhundan kechib Sherdalining qoshiga bordi[3.54].

Avaz inoq davrida Qo'ng'irotni hokimlari Xo'jamurod va To'ramurod so'filari Xo'jayli shahri hokimi Jaqsiliq biylar Xiva xonligiga qaram bo'lishdan bosh tortib, o'z oldiga mustaqil bo'ladi. Hattoki ba'zi paytlari Qo'ng'irotni so'filari Qipchoq va Mang'it shaharlarini o'z qo'l ostida ushlab turgan.

Eltuzar xon davrida esa Xo'jayli shahri ishg'ol etilib, qo'rg'onning vayron, talon-toroj etilishi haqida quyidagicha ma'lumotlar berilgan: «Oyning to'qqizida[6.216] juma kuni xon mag'fur Xo'jayli kattalariga ko'p iltifotlar ko'rsatdi, ular ham o'zlarining bor-yo'g'ini xonning dargohiga olib kelib, in'om etdi. Shu kuni xon shikor tariyqasi bilan Xo'jaylining atrofini sayr qildi. Ertasiga yana qush solib Mizdihkanda Sha'mun Nabiydi ziyoratladi, keyin Tursun xo'ja ichonga, u zot Sha'mun Nabiyning mutavalliysi edi, nazirlar berdi. Qora lashkarning shahar qo'rg'onini vayron qilishga buyruq bergan edi. Uch kun muddatda shaharning qo'rg'oni vayron qilindi, u shunday pishiq puxta qurilgan qo'rg'on ediki, minoralari balandligi hurkar bilan tenglashar edi»[3. 145].

Muhammad Rahimxon davrida Orol egaligi va qoraqalpoqlar Xiva xonligiga bo'ysundiriladi. Eng muhimi, «Firdavs-ul-iqbol» asarida avval manbalarda uchramaydigan ma'lumot, ya'ni hozirgi Nukus shahridagi «Shorsha» qabristoni o'rnida qo'rg'on bo'lganligi to'g'risidagi ma'lumotni uchratamiz. «Yangidaryo aholisiga moli omon bo'lishi uchun ko'p xarajatlar solib, taqdim etish maqsadida qushbegini va Muhammadyusup mexterni o'z ukasi Niyazmuhammadni va qushbegi o'z ukasi Muhammadquli bek bilan shu mollarni undirishga tayinladi. Sobiq qoraqalpoq elatining zakotini ado etishni ham unga qaytardi. Oyning beshida dushanba kuni u yerdan chiqib seshanba kuni Shorsha shahrining yonidan, u Xo'jaylining sharqidan, Amudaryodan o'tib, daryo qirg'og'ida to'xtadi»[3.230].

Umuman, asarda Vazir shahri, Kat shahri, Qo'ng'irotni, Xo'jayli, Qipchoq, Mang'it, Aq jag'is, Aydos qal'a, Oq qal'a, Qipchoq qal'a, Mang'it qal'a, Nukus qal'a, Shorsha qal'asi bilan birgalikda Janubiy Orol bo'yidagi maskanlar to'g'risida ko'plab ma'lumotlar uchraydi.

XIX asr Janubiy Orolbo'yi aholisi tarixi haqida manbalar Muhammad Rizo Erniyazbek o'g'li Ogahiy asarlarida uchraydi.

Ogahiy Ollaqulixonga bag'ishlab «Riyoziy ud-davla» («Davlat riyozatlari», 1844), Rahimqulixon davriga bag'ishlangan «Zubdat ut-tavorix» (1846), Muhammad Aminxon davriga bag'ishlangan «Jome-ul voqeotin Sultoniy» (1856) va Sayd Muhammadxon davriga bag'ishlangan «Gulshani Davlat» (1865) asarlarida qoraqalpoqlarning shaharlari, qo'rg'onlari haqida ko'pgina ma'lumotlar beradi. Masalan, «Gulshani Davlat»[7] asarida qoraqalpoqlarning Xiva xonligiga qarshi 1855-1856 yillardagi Ernazar Olako'z hamda 1858-1859 yillardagi Qo'ng'irotni (Muhammad Pana) isyonlari davrida Xiva xoni isyonni bostirish uchun Janubiy Orolbo'yining Qo'ng'irotni, Chimboy, Xo'jayli shaharlarida bo'lganligi ma'lum.

Janubiy Orolbo'yidagi xalqning istiqomat qilgan maskanlari va shaharlari to'g'risida ma'lumotlar qoraqalpoq mumtoz shoirlari Jiyen Jirov, Kunxo'ja Ibrayim o'g'li, Ajiniyoz Qosiboy

o'g'li, Berdaq G'arg'aboy o'g'li, O'tesh Alshinboy o'g'li, Omar Suyirbek o'g'li asarlarida uchratamiz.

Masalan, Jiyen Jirovning «Posqan yel» asarida Sirdaryo bo'ylaridan Yangidaryo bo'ylariga ko'chib kelib, joylashganligi to'g'risida ma'lumotlar bor.

Kunxo'ja Ibrayim o'g'lining «Jaylao'ym» («Jaylavum»)[8.3-5] asarida Xitoy, Qo'ng'irot qavmlari bilan xalqning qo'nim topgan hududlari Ko'k o'zak, Jalayir, Oq bo'gat, Terbenbes, Ayirsha nomlari uchraydi.

Qoraqalpoq adabiyotidagi mumtoz shoirlaridan biri Ajiniyoz Qosiboy o'g'lining «Yaranlar»[9.48-53] she'rida Qo'ng'irot shahridan Xiva shahriga borganligi, shuningdek, «Ko'ring» she'rida Qo'ng'irot shahriga borganligi bozordan qand-nabat, taxta choy xarid qilganligi to'g'risida yozib o'tadi.

XIX asr mumtoz shoiri Berdaq G'arg'abay o'g'lining «Umrin»[10.47] she'rida Janubiy Orolbo'ylaridagi mashhurligi bilan nom chiqargan ko'p shaharlarni ko'rganligi, hattoki, Xorazm, Buxoro shaharlariga borganligi, «Qalan usta»[10.107] she'rida Oq qal'aning eng nomdor yog'och ustasi Qalan bo'lganligi, «Ernazar biy» poemasi Qilichboy qal'a, Xo'jayli va Ernazar qal'a to'g'risida ta'kidlab o'tiladi[10.122-124].

XIX asrdagi qoraqalpoq adabiyotining yana bir mashhur vakili O'tesh Alshinbay o'g'lining Berdaq shoirga qaytargan javobida «Oq qal'ani Bobong baliq uchin solgan emasmi?»[11.84] deb shu joyda Berdaq shoirning bobosi yashaganini qayd etadi. Demak, Orolning shimoliy bo'ylarini maskan etgan baliqchilar Oq qal'ada qo'rg'on qurishda ishtirok etganini bilish mumkin. Masalan, O'tesh shoirning hattoki Berdaq shu joyda tug'ilganligi to'g'risidagi fikrlari mavjud[12.22].

Xulosa qilib aytganda mavzu yuzasidan ko'plab tarixiy manbalar mavjudki, ularni qiyosiy tahlil etish orqali tadqiq etish maqsadga muvofiqdir. Shunday qilib qoraqalpoq mumtoz adabiyotining durdonalari bo'lgan XIX asrdagi mumtoz shoirlari asarlarida qoraqalpoqlarning markaziy va qo'rg'on shaharlari to'g'risida ma'lumotlar uchraydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abul'g'ozir Baxadurxon «Shajara'iy turk» Toshkent 1992.
2. Задыкина К.Л. Узбеки дельты Амударьи // ТХАЭЭ. Том.I. – Москва. Наука, 1952
3. Мунис, Агахий Фирдаус-ул-ықбал. – Нукус: Билим, 2019.
4. Hakimniyazov J., Toreniiyazov J., Otegenov H. Jańa dáwirdegi Qaraqalpaqlar tariyxnaması (XVII-XIX ásirdeń ekinshi yarımına shekemgi dáwir), oqıw qollanba Nókis "Qaraqalpaqstan" 2019
5. Eshov B.J., Odilov A.A. O'zbekiston tarixi I-jild. – Toshkent, 2014.
6. Munis va Ogahiy Firdavs ul-iqbol. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
7. Ogahiy Asarlari VI jild. Toshkent, G.Gulom, 1980.
8. Кунхожа. Қосықлар. Нөкис, «Билим», 2018.
9. Әжинияз Нөкис «Қарақалпақстан», 1988.
10. Берда. Сайланды шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1997.
11. Өтеш Таңламалы шығармалары Нөкис 1978.
12. Хожаниязов Г., Ҳакимниязов Ж., Пайзуллаева Ш. Бердақ дәўириндеги қорған-қалалар. – Нөкис, 2015.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

POLITICAL RELATIONS BETWEEN ABBAS I AND VALI MUHAMMAD KHAN

Bakoev Umidjon

Bukhara State Medical Institute

Lecturer of the Department of Social Sciences

Abstract. For a certain period, diplomatic relations were maintained between the Safavid Empire and the Ashtarkhanid dynasty. This article analyzes the relationship between Iranian Shah Abbas I and Wali Muhammad Khan based on sources and scientific literature.

Keywords: Ashtarkhanid, Transoxiana, Bukhara, diplomatic letter, Balkh.

ABBOS I VA VALI MUHAMMADXON O'RTASIDAGI SIYOSIY ALOQALAR

Baqoyev Umidjon Shuhrat o'g'li

Abu Ali Ibn Sino nomidagi

Buxoro davlat tibbiyot instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası o'qituvchisi

E-mail: umidjonbaqoyev7@gmail.com

www.orcid.org/0009-0008-1728-8289

Annotatsiya. Safaviylar imperiyasi bilan Ashtarxoniylar sulolasi o'rtasida ma'lum muddat davomida elchilik munosabatlari olib borilgan. Mazkur maqolada Eron shohi Abbos I va Vali Muhammadxon o'rtasidagi o'zaro munosabatlar manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: ashtarxoniy, Movarounnahr, Buxoro, elchilik maktubi, Balx.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N09>

Kirish. 1605-yil may oyida Buxoro xoni ashtarxoniy Boqi Muhammadxon vafotidan keyin uning ukasi Vali Muhammadxonning hokimiyat tepasiga kelishi natijasida safaviy Abbos I bu yurishdan chekingan. Vali Muhammadxon Balx, Andxuy, Shibirg'on hududlarini akasining kenja o'g'li Nadr Muhammadga Samarqand hududlari berilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Abbos I va Vali Muhammadxon diplomatik aloqalarini Muhammad Yusuf Munshiyning "Tarixi Muqimxoniy", Iskandarbek Munshiyning "Tarixi olamroyi Abbosiy", Hoji Mir Muhammad Salimning "Silsilat us-salotin", Armeniy Vamberining "Buxoro yoxud Movarounnahr tarixi" kabi asarlardan tahlil qilib, tadqiq etish mumkin. Shuningdek, Audrey Burton (1997), Anton Alekseyev (2006), Cihat Aydoğmuşoğlu (2013) Tofiq Nejefti (2021) kabi bir qator olimlar safaviy va ashtarxoniy hukmdorlar diplomatik munosabatlariga oid maxsus tadqiqotlar olib borishgan. Maqolani yozishda tizimlilik, tarixiylik, xolislik, shuningdek, statistik usullardan foydalanilib, Abbos I va Vali Muhammadxon o'rtasidagi siyosiy munosabatlar tahlil qilindi.

Muhokama. Iskandarbek Munshiy bergan ma'lumotlarga ko'ra, 1605-yil sentyabrda vafot etgan Balx hokimi Muhammad Ibrohimning yaqin do'stlaridan biri Yormuhammad Mirzo

shoh Abbas I bilan ko'rishish uchun Naxichevan (Hozirgi Ozarbayjondagi shahar)ga kelgan. U shoh Abbas I bilan uchrashuvda Gurjistonning qizilboshlar tasarrufidagi qismini Xuroson amirlariga boshliq bo'ladigan o'zbek shahzodasi Jahongirga berishni taklif qilgan va uning yordami bilan viloyatning boshqa joylarini egallab, Balxga hujumga tayyorlik qilishni bildirgan[5; B.1107]. Shoh I Abbas bu masalani amalga oshirishni boshqa vaqtga kechiktirgan. Yormuhammad Mirzo safaviy shohga dastlab Hirotning shimoli-sharqida joylashgan Gurjiston (Gruziya)ni idora qilishlarini va Balxga yurishi haqida bildirgan[7; B.164]. Bundan keyin Shoh Abbas I o'zining Xuroson va Gurjistondagi amirlariga o'zbeklarga yordam berishni buyuradi. 1605-yil dekabr oyida o'zbek shahzodalari Qazvindan Xurosonga yo'lga tushgan. Hirotga kelganlarida Husaynxon qizilbosh jangchilaridan bo'lgan shomli qabilasini 1606-yil yozida sultonzodalarga Gurjistonga yuboradi. Ular mazkur yordam orqali Gurjistonning katta qal'alarini bosib olgan. Vali Muhammadxon deyarli doim vaqtini aysh-ishratda o'tkazib, hukumat faoliyati ustidan zaif nazorat olib borgan. Uning davlat ishlaridagi ojizligidan foydalanib, ko'pchilik amirlar o'zlarini mustaqil hisoblab, aholiga qarshi zo'ravonlik uyushtirdilar va talon-taroj qildilar. Buxoro xonligidagi notinchlikdan qozoqlar va qalmoqlar ham foydalanib, Movarounnahrda bosqinlarini kuchaytirdilar, bu esa mamlakatdagi siyosiy vaziyatni murakkablashtirgan[6; B.87]. 1607-yil bahorida Safaviylar saroyidagi o'zbek shahzodalari Jahongirxon va Muhammad Salim Sulton vaziyatdan foydalanib, 13 ming kishilik qo'shin bilan Balxga hujum qilish maqsadida, Gurjistonni tark etgan. Hazora qabilalari Shibirg'on, Maymana va Chichektu amirlari Balx qozisi Shoh Bey Ko'kaldoshdan yordam so'ragan. U shaharda qolib xonga xat yozib, ko'rsatmalar so'ragan, shahar mudofaasini kuchaytirgan. Shahzodalar qo'shini Maruchaga kelganda Vali Muhammadxon Hoji Bey Qushchun boshchiligidagi qo'shinni yuboradi. Ba'zi askarlar shahzodalarning qo'shinlaridan qo'rqib, boshqa tomonga o'tib ketgan. Lekin xonning jiyanlari aralashgani uchun shahzodalar qo'shini mag'lubiyatga uchradi. Shahzodalarning qo'shini Gurjistonga qochib ketgan va yangi kuchlarni yig'ib, yana hujumga o'tgan. Vali Muhammadxon jiyani Balx hokimi Nadr Muhammad bilan ularga qarshi qo'shin yuborgan. Nadr Muhammad dushman bilan murosa qila olmagan uchun Vali Muhammadxon qo'shini boshchiligidagi Balxga shaxsan yo'l olgan. Biroq Balx amirlari Jahongirxon va Muhammad Salim Sulton qo'shinlari tomonidan Saripulda mag'lubiyatga uchradilar. Shibirg'onda aholi shahzodalar atrofiga to'planib, Balx yaqinidagi Aqchaga kelishdi. Vali Muhammadxonning sarkardasi Muhammad Boqi Bey shahzodalar qo'shiniga hujum qilib, ularni mag'lub etadi[5; B.1139-1141]. Yor Muhammad Mirzo jangda halok bo'lgan, Jahongir Mirzo qo'shini tarqatib yuborilgan va Muhammad Salim Mirzo esa asirga olingan. Shuning uchun Jahongirxon 3 ming kishilik qo'shin bilan Gurjistonga qaytishga majbur bo'ldi. Safaviylarning Balxni egallashga urinishlari muvaffaqiyatsizlikka uchragan. Vali Muhammadxon boshchiligidagi o'zbek amirlarining mavqeyi ancha mustahkamlab, ularning Xurosonga navbatdagi hujumi uchun sharoit mavjud bo'lgan. 1607-yilning kuzida Vali Muhammadxon Xurosonga ikki tomondan qo'shin yuboradi. U birinchi tomon Marv hududidan, ikkinchi tomondan esa janubdagi Badg'is tomondan qo'shinlar yurishga borishini buyurgan[2; P.121-127]. Qo'shinning asosiy qismi Badg'is-Hirot yo'lining kesishmasida joylashgan Hovzxon qal'asi oldida uch kun qarorgoh qurib joylashgan. Biroq ular qal'aga hujum qilmay, Zurobod va Bodg'iz viloyatlarida yashovchi aholini talon-taroj qilgan. Xuroson "amir-ul-umorasi" o'zbeklarning hujum haqida ogohlantirilgan. U boshqa qal'alardagi askarlarga ham xabar yuborib, qo'shinini jangga tayyorlangan. Ammo ob-havo kutilmaganda o'zgarishi natijasida qor

yog'a boshlagan va ko'plab o'zbek askarlar muzlab qolgan. Omon qolganlar chekinishga majbur bo'lgan. Chekingan askarlarning bir qismi Maruchak qal'asidan o'tayotganda, qal'a qozisi Husaynixonning o'g'li Qozoqxon ularga hujum qilgan[5; B.1142].

Marvga borgan o'zbeklar viloyatni katta qismini talon-taroj qilgan va o'ljalar bilan Chorjo'yga qaytgan. Marv hokimi Bektoshxon Ustachli qal'ada 300 kishi qoldirib, o'zbeklarni ta'qib qilishga kirishgan. O'zbeklarning bir qismi qochib ketgan boshqalari esa jangda halok bo'lgan. Bektoshxon o'zbeklar tuzgan tuzoqqa tushib qolmaslik uchun ularni ta'qib qilishdan chekingan. Bektoshxon asirga olingan 12 nafar o'zbek asirini chopar bilan Shemaxa yaqinidagi Shoh Abbas I qarorgohiga jo'natgan. O'zbek mahkumlari Xalxal yaqinidagi Miyonsaroyga yetib kelganlarida, o'zbek mahbuslaridan biri qo'lini ochib, bir qancha asirlarni qutqarib qolishga muvaffaq bo'lgan. Bektoshxon askarlari asirlar haqida atrofdagi qishloqlarni ogohlantirilgan. Biroz vaqt o'tgach asirlar qo'lga olinib, Shoh Abbas huzuriga keltirilgan va qatl etilgan[5; B.1143]. Tofiq Nejeffining yozishicha, Vali Muhammadxonning Xurosonga safari muvaffaqiyatsizlikka uchraganidan so'ng, jiyanlariga qarshi kurashish uchun Safaviylar bilan munosabatlarni yaxshilashga qaror qilgan. U yaqin kishilaridan birini Xuroson hokimining yoniga yuborib uzr so'ragan. Bundan xabar topgan Abbas I Buxoro xoni Vali Muhammadxonga maktub yozib, Yuzboshi Mirzo Ali bey Turkman orqali yuborgan. Vali Muhammadxon mazkur maktubga javoban, yaqin kishilaridan biri Shoh Muhammad Xazonachini turli qimmatbaho sovg'alar bilan Safaviylar shohi huzuriga jo'natdi[5; B.1464]. Tofiq Nejeffli yozishicha, Biroq tomonlar o'rtasidagi elchilik almashinuvi Vali Muhammadxonga qarshi ishlagan[7; S.167].

Bu davrda Vali Muhammadxon Samarqand va Balxda hokimlik qilayotgan akasi Din Muhammadning o'g'illari Imomquli va Nadr Muhammad o'rtasida ham adovat vujudga kelgan[6; C.80]. Vali Muhammadxon jiyani Imomqulini Badaxshondagi qo'zg'olonni bostirish uchun yuborgan bo'lsada, uning nufuzi oshganini eshitgach, Qurduzga orqaga qaytishini buyurgan.

Vali Muhammadxon davlat ishlarida xotirjamligi, bazm o'yinlarida ko'p vaqtini o'tkazganligi sababli o'zbek amirlari uni ag'darib, Imomqulini taxtga o'tqazmoqchi bo'lgan. 1608-yil boshida Imomquli shoh I Abbas huzuriga elchisini yuborib, undan yordam so'ragan. Shoh Abbas 1608-yil 27-martda ham Imomquliga ham Vali Muhammadxonga qimmatbaho sovg'alar va maktub bilan elchi yuborgan. Imomqulixonning elchisi shoh qarorgohida joylashgan Sari shahriga yetib kelgan. Elchi qaytayotganda shoh u bilan birgalikda Bayramalibey Ustachlini Buxoroga yuborgan. Bayramalibey Ustachli boshchiligidagi elchilar Buxoroga kelganda qabul qilingan. 1609-yil 12-iyulda Eronga qaytganidan so'ng, shohga Buxoro xoni yetkazgan ma'lumotlarni aytib o'tgan. Jumladan, Buxoro xoni Vali Muhammadxon Safaviylarga qarshi yurishlar olib borganidan afsusda ekanligi, ikki mamlakat o'rtasida tinchlik o'rtnish istagini bildirgan[7; S.168].

Safaviylar sulolasi elchiligi Buxorodan qaytganidan so'ng, Movarounnahr hukmdori bilan safaviy shoh o'rtasidagi do'stona munosabatlarning mustahkamlanib, ikki davlat o'rtasidagi munosabatlar sezilarli darajada yaxshilangan. Vali Muhammadxon Balx aholisi Nadr Muhammadni qo'llab-quvvatlaganini ko'rgach, tashvishlana boshlagan. Vali Muhammadxon jiyani Imomqulixon bilan munosabatlari keskinlashgani uchun Balxni egallash maqsadida shoh Abbas Idan yordam so'ragan. U 1610-yil bahorida Safaviylar davlatining Xuroson hokimiga maktub yo'llab, Eron shohi bilan do'stona aloqalar o'rnatmoqchi ekanligini ma'lum qilgan[2; S.128].

Natijalar. Safaviy shoh bilan munosabatlarni yaxshilash istagida bo'lgan Vali Muhammadxon 1610-yilda Shoh Muhammad Xazanachiy boshchiligida elchilarni Abbos I saroyiga yuborgan. Mulla Jaloliddin Munajjim mazkur elchilik to'g'risida ma'lumot berishicha, Vali Muhammadxonning elchisi Shoh Muhammad Xazonchi 1610-yil 17-iyunda Tabrizda bo'lgan Shoh Abbos I huzuriga kelgan va hukmdor tomonidan qabul qilingan. Elchi Vali Muhammadxonning sovg'alarini shohga topshirdi. Sovg'alar orasida tuyalar, yuk otlari, chinni idishlar, mushk, qurol, egar, qamchi va boshqa qimmatbaho buyumlar bo'lgan. 1611-yil Yalangto'sh Bahodir, Xoja Hoshim Balxga borib Imomqulixon bilan birgalikda Vali Muhammadxonga qarshi birlashdi. 1611-yil mart oyida Imomqulixon va Vali Muhammadxon o'rtasida Qarshi yaqinidagi jang boshladi. Vali Muhammadxon qo'shini oz bo'lgani uchun tinchlikni taklif qildi. Imomqulixon boshchiligidagi qo'shin kechqurun Vali Muhammad qarorgohiga hujum qildi. Vali Muhammadxon qochib ketdi va qolgan askarlar ham taslim bo'lishdi[5; B.1494]. Vali Muhammadxon Buxoroga borgan bo'lsa-da, shahar eshiklarini hech kim ochmagan. Keyinchalik u Chorjo'yga boradi. U 1611-yil 26-mart Nadr Muhammadni Buxoroga harakat qilganini eshitib, Hajga borish uchun Shoh Abbos I dan yordam olish umidida Safaviylar hududiga qochib ketgan. Vali Muhammadxon shoh Abbos I bilan uchrashish uchun dastlab Marvga bordi. U shohga do'stona maktub yuboradi, shoh ham Vali Muhammadxonning yo'l ehtiyojlari uchun mahalliy hokimlarga topshiriq berib, sovg'alar ham yubordi. Vali Muhammadxon dastlab Mashhadga borib, Imom Rizo qabrini ziyorat qildi. Shoh I Abbos Vali Muhammadxonga sovg'alar oltin, tuyalar, chodirlar, Iroq otlari, don, gilam, teri, mo'yna, sham, kiyim-kechak va pul yubordi. Vali Muhammadxon Mashhad yaqinidagi Chor Bog'da Mashhad darg'asi Shoh Nazarbeyning ukasi Mirzo Arab tomonidan qarshilangan. So'ngra Iroqi Ajam tomon yo'l olib, Bistomga keladi va Astrobod qozisi Farhodxon kutib olingan. Bu yerda esa Eshikog'aboshi Aliqulixon Shamli tomonidan tarafidan qarshilangan. Ertasi kuni Aliqulixon Vali Muhammadxonga mezbonlik qiladi va unga ko'plab sovg'alar berildi[5; B.1497]. Vali Muhammadxon shoh qarorgohi Koshonada joylashgan Isfahonda tantanali ravishda kutib olingan. Isfahondagi qarorgohigacha bo'lgan uch farsax yo'lning ikki tomonida minglab qo'shin saf tortgan. Vali Muhammadxon Shoh Abbos I, Ollohberdi bey, Ollohquli bey va Nadrxon Muhrdor kabi yuqori amaldorlar bilan birgalikda Isfahondan 15-20 kilometr uzoqlikda joylashgan Davladobodda kutib olingan. Shoh Abbos Vali Muhammadxon bilan ko'rishib, iliq munosabatda bo'ldi. Kamol Davlatobodiy ismli shayx Shoh I Abbos va Vali Muhammadxonni xonaqohiga taklif qiladi. Kutib olinganidan keyin xon Shoh I Abbos bilan birlikda qiymatli ashyolar bilan bezatilgan 20 ming saf tortgan askarlarning yonidan o'tib, shaharga kirishgan. Shoh saroyidagi uylarning birini Vali Muhammadxonga topshirgan.

Ertasi kuni Shoh Abbos I uni ziyorat qilib, iliq suhbat qildi. Uni ziyofatlarga, maxsus kechki ovqatlarga va shikorlarga taklif qilgan. Vali Muhammad Naqshi-Jahon maydonida tashkil qilingan chavgon o'yinidan, ot va o'q otish musobaqalaridan juda ta'sirlangan[2; P.130]. Shoh Abbos I Vali Muhammadxonga Buxoro taxtini qaytarib berishga yordam berishini va'da bergan, ammo keyingi yil Ozarbayjonni to'liq ozod qilgan keyin ko'maklashishini bildirgan. Vali Muhammadxon shohning zudlik bilan yordam bermasligini anglagach, xonlikka qaytishni o'ylagan. Bu vaqtda Vali Muhammadxon xotini Oyxonim bilan nikohi buzilganini, Imomqulixonning Oyxonimga uylanganini bilib olgan. Bu vaqtda Movarounnahrda Vali Muhammadxon da'vat maktublarni olgan. Mazkur vaziyatda Vali Muhammadxon Buxoro xonligiga qaytishga qaror qilgan[5; B.1504]. Vali Muhammadxon xonlikka qaytishidan oldin

Safaviy shohining qizilbosh askarlari bilan Movaraunnahrda ketganida iliq qarshilanmaganini, bu sababdan Hirotida kutib turgan o'g'ling harbiy kuch berishini va bu kuchlarning Gurjistondan hujum qilishini istagan. Shoh I Abbas bu rejaga rozi bo'lmasa-da, keyinroq qabul qildi. Shoh I Abbas Marv hokimi Mehrobqulixon, Mashhad hokimi Mirzo Arabxonga amr qildiki, *"Vali Muhammadxon o'z vataniga qaytganida uning buyrug'ini bajaring va dushmanlariga qarshi kurashda yordam bering*[7; S.172]. 1611-yil 30-iyulda Vali Muhammadxon Safaviylar saroyini tark etgan. Shoh I Abbas bir necha kun oldin Ozarbayjonda safariga jo'nab ketishga hozirlangan. Shoh Abbas I Vali Muhammadxon ketishdan oldin otlar, tuyalar, xachirlar, chodirlar va qurollar taqdim etgan[5; B.1506]. Shuningdek, safaviy hukmdor unga qo'shin to'plash uchun 50 ming tuman pul va Zaynalxon boshchiligidagi qizilbosh askarlarni bergan[3; S.209].

Tarixchi Muhammad Yusuf Munshiyning yozishicha, Shoh Abbas I Vali Muhammadxonga Imomqulixonga qarshi jang qilish uchun 80 ming askar bergan[6; C.81]. Tarixchi olim Anton Alekseyev Muhammad Yusuf Munshiy o'zining asarda Safaviylar qo'shini soni bo'rttirib ko'rsatilganligini ta'kidlaydi[1; C.116].

Vali Muhammadxon Mashhadga yetib borgach, Balx yoki Buxoro hujum qilishga ikkilandi. Vali Muhammadxon Chorjo'y va Buxoroga, o'g'li esa qizilbosh qo'shini bilan Balxga hujum qilgan. Vali Muhammadxon Buxoroga yurish qilganda Imomqulixon Buxoroda edi. Vali Muhammadxon 1611-yil 25-avgustda Chorjo'yni va ertasi kuni Buxoroni egallagan. Jiyani Imomqulixon Qarshiga qochgan.

Mahmud ibn Vali o'zing "Bahr ul-asror" asarida voqealarni birmuncha boshqacharoq tasvirlagan. Uning yozishicha, Vali Muhammadning buyrig'iga ko'ra Poyanda otaliq turkman tomonidan fitna uyushtirgan[1; C.118]. U Buxoro taxtini egallagandan so'ng jiyani Imomqulini qo'llab-quvvatlagan odamlardan qasos ola boshlagan. Ammo uning bu qadami atrofidagi tarafdorlarning yo'qolishiga olib keldi. Oyxonimning turmushga chiqishiga javobgar bo'lgan Jubayriyning Shayx Abdurahimni jazolagani uchun uning yordamidan mahrum bo'lgan. Vali Muhammadxon Imomqulixonni qo'llab-quvvatlaganlar qattiq jazolashni boshlagan[2; P.132]. Xususan, Vali Muhammadxon kuchli mang'it qabilasining yo'l boshchisi Ali Sayyidbiyni qatl ettirgan, Do'stimbiy arg'un, Shohquchoqbiy qushchi va boshqa Buxoro zodagonlarining ko'zga ko'ringan vakillari qatl etishga hukm qilgan[1; C.116]. U o'ziga xiyonat qilishi mumkin bo'lgan odamlarni tutib, qattiq qiynoqqa solgan. Birozdan keyin yonidagi amaldorlar ham xuddi shunday vaziyatga tushib qolishdan qo'rqib, unga yordam berishdan bosh tortdilar[2; P.132]. Birinchi bo'lib Samarqand amirlaridan Yalangto'shbiy otaliq olchin, Muhammad Boqi qalmoq, Nadr bek, Shukurbiy saroy va boshqalar Imomqulixon tomoniga o'tishgan[1; C.116].

Vali Muhammadxon Buxoroni osonlik bilan bosib olgani uchun xonlik boshqa shaharlarini ham bosib olishda qiynalmasligini o'ylagan. Shuning uchun qizil askarlarning yarmini Shoh Abbas I huzuriga yuborgan va shohga butun mamlakatni boshqarganligini bildirgan. U jiyani Qarshida ekanligini shohga bildirib o'tgan. Xon oldidagi amaldorlar jiyani Samarqandda bo'lmagani uchun shaharni bemalol bosib olishlarini aytishgan. Vali Muhammadxon yonidagi qizilboshlardan Budoq bey Qojar bilan maslahatlashib, Qarshida bo'lgan Imomqulixonga qarshi kurashish uchun o'n yetti ming jangchi bilan poytaxtini tark etishga qaror qilgan[1; B.1513].

Imomqulixon tarafdorlari Vali Muhammadxon Qarshidan keyin Samarqandga yurishini bilib oldilar va ular Qarshiga borib, Imomqulixonni yashirinchalik Samarqandga olib keldilar[5; B.1514]. Mazkur vaziyatdan xabari bo'lmagan Vali Muhammadxon Samarqandga sekin

yurishga harakat qildi. Vali Muhammad Imomqulixon va Nadr Muhammadga qarshi yurish uchun 70 mingga yaqin askar to'plashga muvaffaq bo'lgan[1; C.120]. U Samarqandga yaqinlashgach, Imomqulixon kelganini bilgan. Vali Muhammadxonning sustligi Imomqulixon va uning ukasi Nadr Muhammadga mudofaa choralari ko'rishga imkon bergan. Vali Muhammad jang maydoniga juda kech yetib kelgan va qo'shinning soni ko'p bo'lishiga qaramay, Qozoq xoni 5 minglik kuch yuborilishini kutish kerak bo'lgan. Qozoq xoning faqat 300 kishilik qo'shini yetib kelgan. Vali Muhammadxon qo'shinlariga qarshi birinchi bo'lib, Imomqulixon hujum qilgan. Qizilbosh askarlar Imomqulixonga qarshi yaxshi mudofaa olib bordilar. Ammo Samarqanddagi diniy vakillar Imomqulixonni qo'llab-quvvatladilar va Vali Muhammadni kofir deb e'lon qildilar. Shu sababli yordamga kelgan qozoq qo'shinlari Imomqulixonga qo'shilgan. Qozoqlarning Imomqulixon tomonga o'tib ketishi Vali Muhammadxon qo'shinida vahima qo'zg'atgan va qo'shin tarqalib ketgan. Vali Muhammadxon yonidagi 300 nafar qizilbosh askari bilan oxirigacha kurashgan. Iskandarbek Munshining jangning aniq sanasini 1020/1611-yil rajab oyining 7 payshanbasi deb ko'rsatilgan. Vali Muhammad mag'lubiyatga uchragan. U asirga olinib, Imomqulixon buyrug'iga ko'ra qatl etilgan[1; C.119]. Urushda sog' qolgan 40-50 nafar qizilbosh akarlar savdogarlar kiyimida Xurosonga qaytib ketgan. Vali Muhammadxonning o'g'li ham Safaviylar saroyidan panoh so'ragan[5; B.1519]. Budoqbey Qoraj juda qiyinchilik bilan Buxoroni tark etib, Tabrizga kelgan va voqea-hodisalarni Safaviy shoh Abbas Iga yetkazadi. Abbas I Hirotda bo'lgan Vali Muhammadxonning o'g'li Rustam sultonga chopar yuborib, tasalli bergan va Xuroson hokimi Husayn Shamlini butun ehtiyojlarni bajarishini bildirgan[3; S.209].

Xulosa. Eronda hukmronlik qilgan Safaviylar sulolasi Buxoro xonligini idora qilgan Shayboniylar sulolasi inqirozidan keyin, o'z davrida muhim ahamiyatga ega bo'lgan Xurosonni bosib oldi. Ammo ularning asosiy maqsadi Balx va Buxoroni o'ziga bo'ysundirish hisoblangan. Ammo ular mazkur ishni bajara olmadi. Vali Muhammadxon Eron shohi Abbas I yordamida bir necha marotaba Buxoro taxtini jiyani Imomqulixondan qaytarib olishga urinishlari samarasiz yakunlangan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Алексеев А. Политическая история Тукай-Тимуридов: По материалам персидского исторического сочинения Бахр ал-асрор. Санкт-Петербург, 2006.
2. Burton A. The Bukharans. A dynastic, diplomatic and commercial history 1550–1702. Curzon, 1997. – 664 p.
3. Cihat Aydoğmuşoğlu C. Şah Abbas ve zamanı. Doktora Tezi. – Ankara, 2013. – 320 s.
4. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi). I kitab. – Bakı. “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2010. – 1144 s.
5. İsgəndər bəy Münşi Türkman. Dünyanı bəzəyən Abbasın tarixi (Tarixe-aləmaraye-Abbasi). II kitab. – Bakı. “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2014. – 1400 s.
6. Мухаммад Юсуф Мунши. Муким-ханская история / Перевод с таджикского, предисловие, примечания и указатели А.А.Семенова. – Ташкент. Издательство Академии наук Узбекской ССР, 1956. – 303 с.
7. Tofiq Nəcəfli. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının Türkünstan xanlıqları ilə siyasi əlaqələri. – “İdeal-Print” MMC, Bakı, 2021. – 342 s.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

FROM THE HISTORY OF THE ANDIJAN REGION WATER MANAGEMENT ASSOCIATION (EXAMPLE 1991-1996)

Muminov Xusanboy Madaminjonovich

Department of History and Social science at Andizhan State University,
Doctor of Philosophy (PhD) in History, Associate Professor

Kodirjonov Omadjon Tavakkaljon ugli

Andizhan State University,
History major 1st year master's student

Abstract. This article describes the history of organizations that worked in the field of irrigation in Andijan during the first years of Uzbekistan's independence, based on scientific sources and using historical research methods. These organizations were of great importance not only in Andijan, but also in Uzbekistan, and the sources cited in the article clearly demonstrate how true this idea is.

Keywords: irrigation, frame, unification, agrarian, canal, technology.

ANDIJON VILOYATI SUV XO'JALIGI BIRLASHMASI FAOLIYATI TARIXIDAN (1991-1996-YILLAR MISOLIDA)

Mo'minov Xusanboy Madaminjonovich

ADU, Tarix va ijtimoiy fanlar fakulteti
Tarix fanlari falsafa doktori, dotsent.

Qodirjonov Omadjon Tavakkaljon o'g'li

Andijon davlat universiteti,
Tarix mutaxassisligi 1-kurs magistranti
E-mail: qodirjonovomadjon15@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0004-6196-0416>

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonning ilk mustaqillik yillarida Andijonda irrigatsiya sohasida faoliyat olib borgan tashkilotlarning tarixi ilmiy manbalarga tayangan holda tarixiy tadqiqot metodlari yordamida bayon etilgan. Ushbu tashkilotlar nafaqat Andijon balki O'zbekistonda katta ahamiyatga ega bo'lgan, bu fikrni naqadar to'g'ri ekanligini esa maqolada keltirilgan manbalar yaqqol ko'rsatib beradi.

Kalit so'zlar: irrigatsiya, kadr, birlashma, agrar, kanal, texnika.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N10>

Kirish. XXI asrda insoniyat oldida hal qilinishi zarur bo'lgan ko'plab global muammolar mavjud bo'lib, bular orasida suv tanqisligi muammosi ham dolzarb masala hisoblanadi. Aholi sonining ortib borishi fonida, bu masala keskin tus olmoqda. Butun dunyo miqyosida suv taqchilligi omillarining kelib chiqish sabablari va uni bartaraf etish bo'yicha davlatlar va xalqaro tashkilotlar doirasida global hamkorlik yo'lga qo'yilgan bo'lsada, biroq masalaning muqobil yechimlariga erishish borasidagi chora-tadbirlar talab darajasida emas. Bunda ko'plab

davlatlar o'rtasida xalqaro standartlarga asoslangan suvdan foydalanishning umumiy qoidalarini ishlab chiqilmaganligi ham masalaning jiddiy tus olishiga sabab bo'lmoqda.

Mustaqil O'zbekistonda ham suv tanqisligi masalaga alohida e'tibor berilmoqda. Ta'kidlash lozimki, mustaqillikning dastlabki yillaridayoq respublikada sovet davridan qolgan qishloq xo'jaligi va uning irrigatsiya-melioratsiya tizimi hamda sohada yo'lga qo'yilgan xatolar sababli yuzaga kelgan ekologik oqibatlarini bartaraf etish bo'yicha bir qator ishlar olib borildi. Viloyatlar kesimida, jumladan, Andijon viloyatida ham irrigatsiya va melioratsiyaning holatini modernizatsiya qilish, texnik va texnologik jihatdan yangilash borada zaruriy chora-tadbirlar ko'rildi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur maqolada O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligiga qarashli bo'lgan Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlar havza boshqarmasi joriy arxividagi Andijon viloyati suv xo'jaligi ishlab chiqarish birlashmasi [3. 1-5-b.][4. 1-5-b.], Andijon viloyati suv xo'jaligi birlashmasi [5. 1-5-b.] va Andijon viloyati qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasining hisobotlariga [7] murojaat qilindi. Bundan tashqari mavzuni atroflicha yoritishda bir qator adabiyotlardan foydalanildi [1][8] va O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari, xususan, PF-1617-sonli Prezident Farmoni normativ-huquqiy hujjat sifatida qo'llanildi [6].

Muammoni yoritishda tarixiylik, xronologik, tarixiy tizimlilik, qiyosiy tahlil kabi ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Maqola tarixiy xolislik tamoyillari asosida yozildi.

Muhokama. Suv bilan bog'liq muammoni hal qilishda irrigatsiya sohasi muhim o'rinni egallaydi. Zero irrigatsiya aynan suvni boshqaruvchi soha bo'lib, unga xalqaro miqyosda quyidagicha ta'rif beriladi: "yerni sun'iy usullar bilan sug'orish. U uzoq vaqtda, oz yoki umuman yomg'ir yog'maydigan hududlarda, o'suvchi o'simliklarni suv bilan ta'minlaydi. Irrigatsiyada foydalaniladigan suv ko'l, daryo, ariq va boshqa manbalardan olinadi..." [1. 456-b.]. Ushbu soha suvni asosiy sarf qiluvchi tarmoq, ya'ni qishloq xo'jaligiga yetkazib beruvchi hisoblanadi. Biroq sovetlar davrida irrigatsiya tizimi bir tomonlama ekstensiv ravishda rivojlantirishi natijasida katta hajmdagi suv qishloq xo'jaligi maydonlariga asosan an'anaviy "jo'yakli" sug'orish usuli orqali yetib bormasdanoq yer ostiga singish va bug'lanish natijasida behuda isrof bo'ldi.

O'zbekiston Respublikasi mustaqilni qo'lga kiritgach sovet davridan qolgan irrigatsiya sohasiga doir muammolarni ham hal qilishi zarur edi. Shu jumladan, O'zbekistonning iqtisodiyotida muhim ahamiyatga ega bo'lgan Andijon viloyatida ham sohaga doir ko'plab ishlarni amalga oshirish lozim edi. Boshqa viloyatlar kabi Andijon ham paxtachilik sohasiga ixtisoslashtirilgan va irrigatsiya tizimi ekstensiv ravishda rivojlantirilgan edi. Bu esa viloyatning iqtisodiy kelajagiga suv taqchilligi muammosi xavfini olib keldi. Shu sababli ham sohani modernizatsiya qilish uchun muhim bo'lgan bir qator zaruriy tadbirlarni istiqloq yillarining boshidanoq amalga oshirishga kirishildi.

Natijalar. Andijon viloyati suv xo'jaligi ishlab chiqarish birlashmasi oldida bir qator muhim tadbirlar turar edi. Mazkur birlashma O'zbekiston SSR Ministrlar Sovetining 1979-yil 3-avgustdagi 771-sonli qarori hamda 1980-yil 27-avgustdagi 600-sonli qarori bilan "Andijon oblast sug'orish sistemalari boshqarmasi"ning (1955-yilning iyun oyida tashkil etilgan) zaminida shu nom bilan tuzilgan [2. 5-v]. 1991-yilda ushbu birlashma tarkibiga 22 ta tashkilot kirgan edi.

1991-yilda 8-oktyabrda birlashma tarkibidagi tashkilotlarni moddiy texnikaviy manbalarga hamda aholining kundalik ehtiyoj mollariga bo'lgan talabini qondirish maqsadida

“Andijanremzod” («Андижанремзод», 1983-yilda tashkil topgan) ishlab chiqarish birlashmasi qoshida “Ирригатор” tijorat vositachilik markazi tuzildi [3. 1-b.]. Bu orqali birlashmaning iqtisodiy va moliyaviy imkoniyatlari oshirildi.

1992-yil 1-yanvar holatiga ko‘ra, shtat jadvallari bo‘yicha 4075 kishi belgilangan bo‘lib, ishda band xodimlar soni 3980 kishidan iborat edi. Tashkilotda oliy ma‘lumotli xodimlar soni 467 tani tashkil qildi [3. 4-b.]. Bu shuni ko‘rsatadiki, birlashmadagi kadrlarning bor yo‘g‘i 11 foizigina oliy ma‘lumotga ega bo‘lgan. Kadrlar masalasidagi yana bir muammo shunda ediki, 1991-yil davomida 406 nafar xodim ishdan ketgan va 392 nafar xodim ishga qabul qilingan [3. 5-b.]. Boshqacharoq qilib aytadigan bo‘lsak, bir yilning o‘zida kadrlar tarkibining deyarli 1/10 qismi yangilanganligini ko‘rsatadi. Bu holat kadrlar tarkibida oliy ma‘lumotli kadrlar sonining kam bo‘lganligi hamda bir yil ichida ko‘plab ishchilarning oylik ish haqqini kamligi va boshqa sabablarga ko‘ra ishdan ketishi, yangi ishchilarning esa ishga moslashishi va malakali kadrlarga aylanishi uchun ancha vaqt talab etishi jarayoni bilan bog‘liq edi.

1993-yil 1-yanvar holatiga esa kadrlar soni 3952 kishi va undan 450 nafari oliy ma‘lumotli bo‘lgan [4. 4-b.]. Bu esa o‘tgan yilning shu davrga nisbatan 123 nafarga kam xodim bo‘lganligini ko‘rsatadi. Kadrlar masalasidagi vaziyat oldingi yilga qaraganda og‘irroq bo‘ldi. Chunki, 628 kishi ishdan ketib, 620 kishi ishga qabul qilingan. Natijada shtat birligi bo‘yicha xodim yetishmovchiligi 45 taga yetdi [4. 4-5-b.]. Bu holat esa shuni ko‘rsatadiki, xodimlarning 15 foizi ishdan ketgan va bo‘sh ish o‘rinlarini kadrlar bilan to‘ldirish uchun ishga qabul qilingan xodimlar soni ishdan ketganlarga qaraganda 8 taga kam edi. Kadrlar masalasidagi muammolarga qaramay birlashma o‘z faoliyatini jadallik bilan kengaytirib bordi. Zero, Andijon viloyatida irrigatsiya tizimi va uning asosiy qismi bo‘lgan kanallar hamda ulardagi suvni nazorat qilish va boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida Andijon viloyati suv xo‘jaligi ishlab chiqarish birlashmasida kadrlar yetishmovchiligini oldini olish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Melioratsiya va suv xo‘jaligi vazirligi tomonidan ham yo‘llanma asosida kadrlar yuborilib, ishga qabul qilingan. 1992-yil 14-mayda vazirlikning 194-sonli buyrug‘i va “Andijanremzod”ning 1992-yil 22-maydagi 57-sonli buyrug‘iga ko‘ra Buloqboshi RSXIB rayon suv xo‘jaligi ishlab chiqarish birlashmasi (RSXIB) tashkil etildi. Bundan tashqari Aravansoy, Shaxrixonsoy, Rayish kanallarining ekspluatatsiya qilinishini yaxshilash maqsadida 1992-yil O‘rta Shahrison rayonlararo kanallar boshqarmasi tashkil etildi. Shu yili Andijon viloyati suv xo‘jaligi ishlab chiqarish birlashmasi tarkibidagi tashkilotlar soni 23 taga yetkazildi [4. 1-b.].

1993-yil 5-mayda bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston Respublikasi Melioratsiya va suv xo‘jaligi vazirligining hay‘at kengashi 9/3-sonli qarori bilan Andijon viloyati suv xo‘jaligi birlashmasi tashkil etildi. Ushbu qaror 1993-yil 20-iyuldagi O‘zbekiston Respublikasi Melioratsiya va suv xo‘jaligi vazirligining 274-sonli buyrug‘i bilan tasdiqlandi. Viloyat suv xo‘jaligi birlashmasining vazifasi irrigatsiya-melioratsiya tarmoqlarini qayta qurish, ularning texnikaviy holatini yaxshilash va ekspluatatsiyasini takomillashtirish, suvdan rejali foydalanish va qishloq xo‘jaligi ekinlaridan barqaror yaxshi hosil olishni ta‘minlashdan iborat edi. Bu davrga kelib birlashma 24 ta tashkilotdan iborat bo‘ldi [5. 1-b.].

1996-yil 1-noyabrdagi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentning PF-1617-sonli Farmoniga ko‘ra, bozor munosabatlari sharoitida qishloq va suv xo‘jaligini boshqarish tuzilmasini takomillashtirish, tuproq unumdorligini, sug‘oriladigan yerlardan foydalanish samaradorligini yaxshilash va qishloq xo‘jalik ekinlari hosildorligini oshirish masalalarida

ularning mustahkam o'zaro aloqasini ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jalik vazirligi hamda Melioratsiya va suv xo'jaligi vazirligi negizida O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligi tashkil etildi [6].

Ushbu vazirlik zimmasiga quyidagi bir qator muhim vazifalar yuklatildi: sug'oriladigan yerlar unumdorligi va samaradorligini oshirishga qaratilgan yagona strategik siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirish; respublika suv xo'jaligi tashkilotlarining, loyiha-qidiruv, ilmiy, gidrogeologiya-meliorativ, tuproq-yer tuzilishi hamda ta'mirlash-qurilish muassasalari va korxonalari imkoniyatlaridan har tomonlama oqilona foydalanish; mamlakatimizdagi ilg'or tajriba va jahondagi eng yaxshi yutuqlarni uyg'unlashtirib, qishloq va suv xo'jaligida yagona ilmiy-texnikaviy va texnologik siyosatni yuritish; qishloq va suv xo'jaligida iqtisodiy islohotlarni chuqurlashtirish, qishloq xo'jaligi va suv xo'jaligi korxonalarining iqtisodiy mustaqilligini kengaytirish, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini oqilona tashkil etish maqsadida ularning manfaatlarini birlashtirish; agrar sektorda bozor munosabatlarini rivojlantirish, fermerlik harakati va xususiy tashabbuskorlikni butun choralar bilan qo'llab-quvvatlash, respublika hududida qishloq xo'jalik mahsulotlarining ulgurji va mayda ulgurji bozorlarini tashkil etish; qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi tarkibini oqilona tashkil etish, almashlab ekish va ekinlarni navbat bilan ekishning maqbul sxemalarini joriy etish, bozor talablariga qarab ekin maydonlari tarkibi va qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmini boshqarish; agrosanoat majmui holatini tahlil etish va uni rivojlantirish istiqbollarini ishlab chiqish, qishloq xo'jalik mahsulotlari va xomashyo yetishtirish hamda ular harakatda bo'ladigan aniq maqsadni ko'zlovchi dastur va balanslarini tuzish; qishloq xo'jalik ekinlari urug'chiligini, chorvachilikda naslchilik ishini va veterinariya xizmatini tashkil etish, urug'lik sifatini, pestitsid va o'g'itlarning qo'llanilishi, tuproq eroziyasining oldini olish, o'simliklar va hayvonlar kasalliklari tarqalishini nazorat qilish. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini har tomonlama mexanizatsiyalash, yangi turdagi texnika, mashina va mexanizmlarni joriy etish asosida uni intensivlashni ta'minlash; yer, suvdan foydalanuvchilar va suv iste'molchilarining barcha toifalarida yer va suvdan samarali foydalanishni davlat yo'li bilan hisobga olish va nazorat qilishni amalga oshirish; qadimdan sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va yangilash, yangi yerlarni o'zlashtirish, sug'orishning ilg'or usullarini joriy etish choralarini ishlab chiqish; ekologiya muammolari va Orol dengizi havzasi muammolarini hisobga olib, barcha suv iste'molchilari va suvdan foydalanuvchilar manfaatlarini ko'zlagan holda suv resurslarini boshqarish; katta kanallar, yirik suv omborlari va boshqa suv xo'jaligi inshootlari va tizimlarini davlat yo'li bilan boshqarish; oliy va o'rta maxsus ta'limni tashkil etish, fermerlarni o'qitish, xodimlarni tayyorlash, ularning malakasini oshirish, agrosanoat majmui sohasida davlat kadrlar siyosatini o'tkazish.

1996-yilda ushbu farmonga ko'ra Andijon qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasi tashkil etilgan. Boshqarmaga qishloq xo'jaligini rivojlantirish dasturida ishlarni amalga oshirib borish bilan bir qatorda viloyatda irrigatsiya va melioratsiya sohasini rivojlantirish vazifasi ham yuklatilgan [7. 1-b.].

Xulosa. Xulosa qilib shuni yozish kerakki! Mustaqillikning ilk yillaridayoq irrigatsiya va melioratsiya sohasiga jiddiy e'tibor berilgan va kadrlar masalasidagi muammolarga qaramay, muhim, zaruriy ishlar amalga oshirilgan va keyingi yillarda erishilgan iqtisodiy o'sish va ijtimoiy sohadagi qo'llovlar natijasida kadrlar bilan bog'liq muammo biroz yengillashgan. Vazirlar Mahkamasi tomonidan muammo dolzarb ekanligi hisobga olinib bir qator kadrlar

tavsiya etilgan va ular ishga qabul qilingan. Irrigatsiya va melioratsiya sohasi Andijon viloyatida faol ravishda modernizatsiya qilib borilgan. Bu orqali esa aholi tomorqalari va qishloq xo'jaligi yerlarini muttasil suv bilan ta'minlashga erishilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Irrigation // The World Book Encyclopedia. Volume 10. –United States of America: a Scott Fetzer company, 1994.
2. Andijon viloyat davlat arxivi, 57-fond, ilmiy ma'lumotnoma apparati.
3. O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi. Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlar havza boshqarmasi joriy arxivi. Andijon viloyati suv xo'jaligi ishlab chiqarish birlashmasining 1991-yilda bajarilgan ishlar hisoboti. – Andijon, 1992.
4. O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi. Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlar havza boshqarmasi joriy arxivi. Andijon viloyati suv xo'jaligi ishlab chiqarish birlashmasining 1992-yilda bajarilgan ishlar hisoboti. – Andijon, 1993.
5. O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi. Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlar havza boshqarmasi joriy arxivi. Andijon viloyati suv xo'jaligi birlashmasining 1993-yilda bajarilgan ishlar hisoboti. – Andijon, 1994.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti 1996-yil 1-noyabrdagi PF-1617-son "O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligini tashkil etish to'g'risida"gi Farmoni. – URL: <https://lex.uz/docs/-177861>
7. O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi. Norin-Qoradaryo irrigatsiya tizimlar havza boshqarmasi joriy arxivi. Andijon viloyati qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasining 1997-yilda bajarilgan ishlar hisoboti. – Andijon, 1998.
8. Shamsutdinov R. O'zbekiston tarixi: o'quv qo'llanma / Shamsutdinov R., Mo'minov H. – Toshkent: Ochin, 2021.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF WOMEN IN PEDAGOGICAL ACTIVITY: HISTORICAL DEVELOPMENT AND CURRENT TRENDS

Elboyeva Shakhnoza,

Senior teacher,

University of Economics and Pedagogy, Karshi

Department of "History and Social Sciences"

E-mail: elboyeva qarshi@gmail.com

Abstract. This article examines the role of women in pedagogical activity from a historical perspective and highlights current trends in the education system. It analyzes women's contribution to the educational process, their status in the pedagogical field, their impact on social development, and reforms aimed at promoting gender equality. The article discusses historical stages as well as modern opportunities for the professional development of female educators.

Keywords: women, pedagogy, history of education, female educators, gender equality, education system, social role, development trends.

XOTIN-QIZLARNING PEDAGOGIK FAOLIYATDA TUTGAN O'RNI: TARIXIY JARAYON VA HOZIRGI TENDENSIYALAR

Elboyeva Shaxnoza,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti

"Tarix va ijtimoiy fanlar" kafedrası katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xotin-qizlarning pedagogik faoliyatda tutgan o'rni tarixiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi, shuningdek, ta'lim tizimidagi hozirgi tendensiyalar yoritiladi. Ayollarning ta'lim jarayoniga qo'shgan hissasi, ularning pedagogik faoliyatda tutgan mavqeyi, jamiyat taraqqiyotiga ta'siri hamda gender tengligini ta'minlashga qaratilgan islohotlar o'rganiladi. Maqolada tarixiy bosqichlar bilan bir qatorda zamonaviy ta'lim tizimidagi ayol pedagoglarning roli va ularning professional rivojlanish imkoniyatlari ham yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: xotin-qizlar, pedagogika, ta'lim tarixi, ayol pedagoglar, gender tengligi, ta'lim tizimi, ijtimoiy rol, rivojlanish tendensiyalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N11>

Kirish. Xotin-qizlarning pedagogik faoliyatdagi o'rni jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida muhim omil sifatida namoyon bo'lib kelgan. Ta'lim tizimi inson kapitalini shakllantiruvchi asosiy ijtimoiy institut hisoblanadi va uning samaradorligi ko'p jihatdan pedagogik korpusning tarkibi, ayniqsa ayol o'qituvchilarning faolligi va kasbiy salohiyatiga bog'liqdir.

O'zbekiston tarixiy rivojlanish jarayoniga nazar tashlaganda, xotin-qizlarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki qadimgi davrlardan boshlab shakllanganini ko'rish mumkin. O'rta asr manbalarida ayollar savodxonligi va ularning tarbiyaviy jarayonlarda ishtiroki haqida ma'lumotlar uchrashi, bu hududda ayolning ilm egallashga bo'lgan intilishida ma'lum izchillik

mavjud bo'lganini bildiradi. Biroq patriarxal tuzumning ustuvorligi tufayli bu jarayon keng ko'lam kasb etmagan [1, B.65].

Xotin-qizlarning pedagogik faoliyatda tutgan o'rni bo'yicha ilmiy adabiyotlar tahlili ushbu masala tarixiy, sotsiologik, pedagogik va gender tadqiqotlari kesishgan murakkab ilmiy yo'nalish ekanini ko'rsatadi[2, B.88].

Dastlabki manbalarda ayollarning ta'lim jarayonidagi ishtiroki ko'proq tarixiy va madaniy kontekstda yoritilgan bo'lib, unda ayollarning savodxonlik darajasi, oilaviy tarbiyada tutgan o'rni va diniy-madaniy me'yorlar bilan bog'liq cheklovlar ko'proq tasvirlangan. Markaziy Osiyo tarixiga oid tadqiqotlarda, xususan, A. Qori-Niyoziy, B. Ahmedov, Y. G'ulomov va boshqa tarixchilarning ishlarida qadimgi va o'rta asr jamiyatida ayollarning ilimga munosabati, ba'zi madrasalar faoliyatida ayollar qatnashganligi yoki ularga alohida ta'lim shakllari mavjud bo'lgani haqida fikrlar uchraydi. Bu tadqiqotlar ayollar ta'limining tarixiy ildizlari chuqur ekanini ko'rsatadi, ammo o'sha davrlarda pedagogik faoliyatga ayollar keng jalb etilmaganini ham tasdiqlaydi[3, B.101].

Jadidchilik harakati va XX asr boshlariga oid ilmiy tadqiqotlar, xususan, A. Avloniy, M. Behbudiy, Fitrat, Munavvarqori kabi ma'rifatparvarlarning pedagogik merosi tahlil qilingan ishlar ayollar ta'limi masalasining yangi bosqichga ko'tarilganini ta'kidlaydi. Sh. Vohidov, A. Muhammadiyev, H. Boltaboevlarning jadid pedagogikasi haqidagi tadqiqotlarida qizlar maktablarining ochilishi, ayol o'qituvchilarni tayyorlash jarayonlari, ayollarni ma'rifat sohasiga jalb etish bo'yicha g'oyalar keng tahlil qilinadi. Ushbu adabiyotlar ayollar ta'limi va pedagogik faoliyatining zamonaviy rivoji aynan shu davrdan boshlanganini ilmiy asoslaydi[4, B.54].

Sovet davri ta'lim tizimi bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqotlar — Z. I. Glinskaya, E. I. Kabanov, A. Vyatkin, shuningdek, O'zbekistonlik pedagog olimlardan M. Ochilov, A. H. Saidov, A. Ikromovlarning ishlarida ayollarning pedagogik mehnatga keng jalb etilishi, gender tengligi g'oyasining davlat ideologiyasining bir qismi sifatida shakllanganligi ko'rsatib beriladi. Bu davr adabiyotlari ayol o'qituvchilar sonining oshishi, ular uchun tashkil etilgan maxsus pedagogika institutlari, malaka oshirish tizimlari hamda o'qituvchilikning ayollar kasbiga aylanishi jarayonlarini aniq ma'lumotlar asosida yoritadi. Ammo ko'plab tadqiqotlar sovet davridagi gender tenglikning ko'proq formal xarakterga ega bo'lganini, ayolning haqiqiy ijtimoiy mavqeyidan ko'ra siyosiy statistika uchun xizmat qilganini ham ta'kidlaydi[5, B.13].

Mustaqillik davrida ilmiy adabiyotlarda ayollarning pedagogik faoliyatdagi o'rniga nisbatan yondashuv tubdan o'zgargan. H. T. Tolipova, M. Nishonova, M. Raxmatova, N. Qo'ldosheva, R. Jo'rayev kabi olimlar ta'limda gender tengligini ta'minlash, ayol pedagoglarning kasbiy salohiyatini rivojlantirish, ularning boshqaruv lavozimlaridagi faolligini kuchaytirish masalalarini yoritgan. Gender psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlar — S. Bemning gender sxemalari nazariyasi, E. Eriksonning ijtimoiy rivojlanish bosqichlari, G. Chodorowning ijtimoiylashuv jarayonida ayolning tarbiyaviy funksiyalari haqidagi ishlari — ayol pedagoglarning kasbiy faoliyatdagi kommunikativ, emotsional va empatik ustunliklari borligini ilmiy asoslaydi. Bu nazariyalar o'zbek pedagogik tadqiqotlarida ham qo'llanilib, ayol o'qituvchilarning tarbiyaviy jarayonni samarali tashkil etishdagi tabiiy psixologik jihatlari alohida e'tirof etilgan[6, B.32].

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda raqamli pedagogika, innovatsion ta'lim texnologiyalari va ayollarning bu jarayonlardagi ishtiroki alohida yo'nalish sifatida shakllangan. J. Hattie, L. Darling-Hammond, R. Fullan kabi xalqaro ta'lim nazariyotchilarining ishlari ayol

pedagoglarning innovatsion muhitga moslashuvi, raqamli kompetensiyalarining o'sishi, ta'lim sifatiga ta'siri kabi ko'rsatkichlar bilan bog'liq holda o'rganiladi. O'zbek tadqiqotchilari — X. Abdurahmonova, D. Karimova, M. Inagamova va boshqalar — ayol o'qituvchilarning raqamli savodxonligi, masofaviy ta'lim jarayonidagi motivatsiya va kasbiy moslashuvini empirik tadqiqotlar asosida tahlil qilishgan. Bu adabiyotlar hozirgi davrda ayol pedagoglarning o'rni nafaqat an'anaviy ta'lim, balki raqamli transformatsiya jarayonida ham ortib borayotganini ko'rsatadi[7, B.9].

Ilmiy adabiyotlarda qayd etiladigan yana bir yo'nalish — ayol pedagoglarning kasbiy faoliyatiga to'sqinlik qiluvchi omillar tahlilidir. Xususan, gender stereotiplari, mehnat yuklamasining yuqoriligi, oila va kasb o'rtasidagi rollarni uyg'unlashtirishdagi qiyinchiliklar, ilmiy faoliyat uchun yetarli sharoitlarning yo'qligi kabi muammolar ko'plab tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan. Jahon tajribasiga oid adabiyotlarda Finlandiya, Kanada, Janubiy Koreya va Yevropa davlatlarida ayol pedagoglar uchun yaratilgan qo'llab-quvvatlov tizimlari, yetakchilik kompetensiyalarini rivojlantirish dasturlari, mentorlik va psixologik yordam mexanizmlari ta'lim samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi ilmiy asoslangan. Bu tajribalar mahalliy tadqiqotlarda ham solishtirma tahlil qilinib, O'zbekiston sharoitida qo'llash imkoniyatlari ko'rib chiqilgan.

Umuman olganda, ilmiy adabiyotlar tahlili xotin-qizlarning pedagogik faoliyatdagi o'rni tarixiy, ijtimoiy, madaniy va pedagogik omillar ta'sirida izchil rivojlanib borgan kompleks jarayon ekanini ko'rsatadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ayol pedagogning nafaqat son jihatdan ustunligi, balki ta'lim sifatiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik, kommunikativ va boshqaruv kompetensiyalaridagi ustunliklari ham chuqur tahlil qilinmoqda. Shuningdek, gender tengligining ta'minlanishi, ayollarning ilmiy va rahbarlik faoliyatidagi faolligini oshirish, raqamli ta'lim sharoitiga moslashtirish kabi yo'nalishlar kelgusidagi ilmiy izlanishlar uchun keng imkoniyat yaratadi. Shu bois mazkur mavzuga oid ilmiy adabiyotlar korpusi tobora boyib borayotgan va zamonaviy ta'lim siyosatining muhim komponentiga aylangan ilmiy maydon sifatida e'tirof etilishi mumkin[8, B.73].

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida yuzaga kelgan jadidchilik harakati ayollar ta'limi tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Ma'rifatparvar ziyolilar qizlar maktablarini tashkil etish, ayol o'qituvchilar tayyorlash g'oyasini ilgari surib, hududda ilk bor tizimli ravishda ayollarning pedagogik faoliyatga jalb qilinishiga zamin yaratdi. Ana shu davrdan boshlab xotin-qizlar nafaqat ta'lim oluvchi, balki ta'lim beruvchi sifatida ham jamiyat hayotida faol namoyon bo'la boshladi. Sovet davrida esa bu jarayon davlat siyosati darajasida qo'llab-quvvatlandi. Ayollarni ijtimoiy mehnatga jalb qilish siyosati natijasida o'qituvchilik kasbi ayollar uchun eng ommaviy kasblardan biriga aylandi. XX asrning ikkinchi yarmida maktab o'qituvchilarining aksariyatini xotin-qizlar tashkil etgani ta'lim tizimida ayol pedagoglarning yetakchi mavqega ega bo'lganini ko'rsatadi.

O'zbekiston mustaqillik yillarida xotin-qizlarning pedagogik sohadagi o'rni va mavqeyini mustahkamlashga alohida e'tibor qaratildi. Gender tenglikni ta'minlash va ayollar faoliyatini qo'llab-quvvatlash bo'yicha qabul qilingan davlat dasturlari, qonunlar va institutlarning faoliyati ayol pedagoglarning ta'lim tizimidagi rolini yanada kuchaytirdi. Bugungi kunda maktabgacha ta'lim, boshlang'ich ta'lim, filologiya, psixologiya, pedagogika kabi yo'nalishlarda ayollar yetakchi o'rinni egallab, ta'lim jarayonining asosiy harakatlantiruvchi subyektiga aylangan. Ular nafaqat o'quv-tarbiya jarayonida, balki ilmiy-pedagogik tadqiqotlar,

innovatsion metodikalar ishlab chiqish, raqamli ta'lim texnologiyalarini joriy etish kabi dolzarb yo'nalishlarda ham faol ishtirok etmoqda[9, B.101].

Raqamli transformatsiya sharoitida ayol pedagoglarning kasbiy qobiliyatlari va psixologik ustunliklari yanada muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ularning kommunikativ kompetensiyalari, emotsional barqarorligi, individual yondashuvga moyilligi o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishda katta samara bermoqda. Bundan tashqari, ayollar orasida ta'lim muassasalari rahbarlari, ilmiy unvon egalari, xalqaro loyihalarda ishtirok etuvchi tadqiqotchilar sonining ortib borayotgani ularning nafaqat pedagogik, balki tashkiliy va ilmiy faoliyatda ham o'z o'rnini mustahkamlab borayotganidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, ayol pedagoglarning faoliyatida hali ham dolzarb bo'lib qolayotgan ayrim muammolar mavjud. Xususan, mehnat yuklamasining yuqoriligi, oilaviy vazifalar bilan kasbiy faoliyatni uyg'unlashtirish qiyinligi, ayrim hududlarda gender stereotiplarining saqlanib qolishi, ilmiy faoliyat uchun zarur sharoitlarning yetarli emasligi ayollarning kasbiy o'sishiga ma'lum darajada to'sqinlik qiladi. Zamonaviy islohotlar bu muammolarni bartaraf etishga qaratilgan bo'lsa-da, ushbu jarayon izchil tarzda davom ettirilishi talab etiladi[10, B.28].

Xulosa qilib aytganda, xotin-qizlarning pedagogik faoliyatdagi o'zni tarixiy jarayon davomida bosqichma-bosqich rivojlanib, bugungi kunda ta'lim tizimining eng muhim tarkibiy qismlaridan biriga aylangan. Ularning jamiyat ma'naviyati va ta'lim sifati taraqqiyotiga qo'shayotgan hissasi beqiyosdir. Ayol pedagoglarning professional salohiyatini yanada rivojlantirish, ilmiy izlanishlarga keng yo'l ochish, ularni ta'limning strategik boshqaruvi jarayoniga faol jalb etish kelgusida ta'lim tizimi barqaror va raqobatbardosh rivojlanishining muhim omillaridan biri bo'lib qoladi.

Xotin-qizlarning pedagogik faoliyatda tutgan o'zni bo'yicha amalga oshirilgan ilmiy tahlillar shuni ko'rsatadiki, ayol pedagoglarning ta'lim jarayonidagi roli tarixiy, ijtimoiy va madaniy omillar ta'sirida izchil ravishda evolyutsiyalashib borgan murakkab jarayondir. Qadimgi manbalardagi ayollar savodxonligi haqidagi ma'lumotlardan tortib, jadidchilik davrida qizlar maktablarining tashkil etilishi va sovet davrida ayollar pedagogik kasbning asosiy tayanchiga aylangani, shuningdek, mustaqillik yillarida gender tenglik siyosati orqali ayollarning ta'lim sohasidagi mavqeyi mustahkamlanganigacha bo'lgan butun tarixiy dinamikada ayol pedagoglar ta'lim tizimining ajralmas qismi sifatida shakllangan. Hozirgi davr ilmiy adabiyotlarining tahlili ayol o'qituvchilarning nafaqat son jihatdan ustunligini, balki ta'lim sifati, tarbiyaviy jarayon samaradorligi, raqamli ta'limga moslashuv, kommunikativ va emotsional kompetensiyalar bo'yicha ustun afzalliklarga ega ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, gender stereotiplari, mehnat yuklamasining yuqoriligi, oilaviy va kasbiy rollarni uyg'unlashtirishdagi qiyinchiliklar kabi omillar ayol pedagoglarning professional rivojiga to'liq imkon bermasligi ham ilmiy manbalarda qayd etilgan.

Umuman olganda, ilmiy tahlillar ayollarning pedagogik faoliyatda tutgan o'zni ta'lim tizimining barqaror rivojlanishi, inson kapitalini shakllantirish va jamiyatning ma'naviy yetukligini ta'minlashda muhim strategik omil ekanini tasdiqlaydi. Ayol pedagoglarning ilmiy-pedagogik salohiyati, tarbiyaviy ta'siri va innovatsion jarayonlardagi faolligini qo'llab-quvvatlash kelajak ta'limining sifatini belgilovchi ustuvor yo'nalish sifatida e'tirof etilishi lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. A.Avloniy Turkiy Guliston yoxud axloq.– Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 160 b.
2. M. Behbudiy Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma'naviyat, 2019. – 240 b.

3. H.Boltaboev Jadid maktablari va pedagogik g'oyalar. – Toshkent: Fan, 2001. – 212 b.
4. N. Qo'ldosheva Gender pedagogikasi asoslari.– Toshkent: Innovatsion Ziyo, 2020. – 184 b.
5. M.Nishonova Pedagogika tarixi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – 256 b.
6. T. Tolipova Oila va gender masalalari bo'yicha ilmiy izlanishlar. – Toshkent: O'zRFA, 2017. – 198 b.
7. D.Karimova Ayollarning professional rivojlanishi: psixologik yondashuv. – Toshkent: Universitet, 2021. – 174 b.
8. X.Abdurahmonova Raqamli ta'lim jarayonida pedagog kompetensiyasini rivojlantirish.– Toshkent: Ta'lim nashriyoti, 2022. – 203 b.
9. M.Ochilov Pedagogika nazariyasi. – Toshkent: O'qituvchi, 1998. – 304 b.
10. H.Saidov O'zbekiston ta'lim tizimi va gender tenglik muammolari. – Toshkent: Adolat, 2015. – 220 b.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LEGAL FOUNDATIONS OF THE TOURISM SECTOR IN THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN AND ITS MODERN DEVELOPMENT TRENDS

Choriyeva Nargiza Ibotovna

Phd student

Uzbek State World Languages University

Abstract. This article analyzes the role of constitutional norms of the Republic of Uzbekistan—such as personal freedom, the right to movement, leisure, and access to cultural heritage—in shaping the legal framework of the tourism sector. It reviews state policies, legal regulations, and recent developments in domestic and inclusive tourism. The study highlights the significance of tourism for socio-economic development and examines mechanisms for ensuring safe and sustainable tourism in Uzbekistan.

Keywords: constitution, tourism law, domestic tourism, inclusive tourism, legal framework, freedom of movement, economic development, tourism policy.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI KONSTITUTSIYASIDA TURIZM SOHASINING HUQUQIY ASOSLARI VA UNING ZAMONAVIY RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Choriyeva Nargiza Ibotovna

O'zbekiston davlat jahon tillari

universiteti 1-bosqich tayanch doktoranti

E-mail: choriyevanargiza257@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida belgilangan shaxs erkinligi, harakatlanish huquqi, dam olish va madaniy merosdan foydalanish kabi konstitutsiyaviy normalarning turizm sohasidagi o'рни tahlil qilingan. Shuningdek, turizmni rivojlantirish bo'yicha amalga oshirilayotgan davlat siyosati, normativ-huquqiy asoslar, ichki va inklyuziv turizm yo'nalishlaridagi o'zgarishlar yoritilgan. Tadqiqot turizmning iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanishdagi ahamiyatini, shuningdek, xavfsiz va barqaror turizmni ta'minlash mexanizmlarini ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: konstitutsiya, turizm huquqi, ichki turizm, inklyuziv turizm, normativ-huquqiy asos, erkin harakatlanish, iqtisodiy rivojlanish, turizm siyosati.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N12>

Kirish. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi mamlakatda inson huquq va erkinliklarini ta'minlovchi bosh hujjat sifatida turizm sohasining rivojlanishiga ham muhim huquqiy asos yaratadi. Konstitutsiyada fuqarolarning erkin harakatlanish, sayohat qilish, dam olish va madaniy merosdan foydalanish huquqlari belgilab qo'yilgani turizm tarmog'ining davlat siyosati doirasida ustuvor yo'nalish sifatida shakllanishiga zamin yaratadi. So'nggi yillarda turizmni iqtisodiy o'sish, yangi ish o'rinlari yaratish, investitsiyalar oqimini kuchaytirish va hududlar rivojlanishining drayveri sifatida rivojlantirishga qaratilgan keng ko'lamli islohotlar amalga oshirildi. Viza rejimining liberallashtirilishi, ro'yxatga olish tartiblarining soddalashtirilishi, infratuzilmaning modernizatsiyasi, shuningdek, inklyuziv va

to'siqsiz turizmni joriy etish bo'yicha chora-tadbirlar Konstitutsiyada belgilangan fuqarolik erkinliklarining amaliy ro'yobini ta'minlashga xizmat qilmoqda.

Mamlakatda turizmni milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholining daromadlari va turmush darajasini oshirish, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishni ta'minlovchi strategik tarmoqlardan biri sifatida rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mamlakatda turizmni milliy iqtisodiyotni diversifikatsiya qilish, hududlarni jadal rivojlantirish, yangi ish o'rinlarini yaratish, aholining daromadlari va turmush darajasini oshirish, mamlakatning investitsiyaviy jozibadorligini oshirishni ta'minlovchi strategik tarmoqlardan biri sifatida rivojlantirish bo'yicha kompleks chora-tadbirlar bosqichma-bosqich amalga oshirilmoqda.

Viza rejimining liberallashtirilishi, chet el fuqarolarini ro'yxatga olish tartibining soddalashtirilishi, turizm tarmog'ini rivojlantirish uchun imtiyoz va preferensiyalar berilishi milliy turizm salohiyatini ichki va tashqi bozorlarda samarali targ'ib qilish imkonini berdi.

Shu bilan birga, o'tkazilgan tahlillar turizm tarmog'ini tartibga soluvchi normativ-huquqiy asosning nomukammalligi, alohida turizm xizmatlarini ko'rsatish qoidalarining, shuningdek chet el fuqarolarining toifalari, bo'lish muddatlari va maqsadlari bo'yicha dunyo amaliyotida keng qo'llaniladigan alohida viza rejimlarining mavjud emasligini ko'rsatmoqda.

Shuningdek, joylashtirish vositalari va infratuzilma obyektlarining, ayniqsa turizm mavsumida yetishmasligi, turli transportlarda yo'lovchilarni tashish tizimining yetarli darajada muvofiqlashtirilmaganligi, shuningdek, turistlarni mavjud turizm salohiyati to'g'risidagi ma'lumotlar bilan ta'minlashni tashkillashtirish darajasining pastligi, ichki turizmni, mamlakat hududlaridagi madaniy meros obyektlarining va ziyoratning o'ziga xosliklarini targ'ib qilish bo'yicha marketing kampaniyalarining samarasizligi turizmni jadal rivojlantirishga salbiy ta'sir qilmoqda.[1]

O'zbekistonda so'nggi yillarda turizm tarmoqlariga qaratilayotgan yuqori e'tibor natijasida yurtimizga tashrif buyurayotgan mahalliy va xorijiy mehmonlar hamda sohada faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlariga qulay sharoitlar, turizm infratuzilmasini yanada rivojlantirishga yo'naltirilgan keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, turizm tarmoqlari hamda joylashtirish vositalarida xizmat turlarining yaqqol ortishi va yuqori servis salohiyatining yo'lga qo'yilganini kuzatish mumkin.[2]

Konstitutsiya mamlakatning har bir sohasida asosiy huquqlardan biri bo'lib, shaxsning erkinligini, shu jumladan sayohat qilishni va boshqa davlatlarga borishni ta'minlaydi. bundan tashqari, turizm sohasidagi ish o'rinlari yaratish, turistik xizmatlarni iste'mol qilish va undan foyda olish imkoniyatlarini ham o'z ichiga oladi.

Turizm sohasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi normativ- huquqiy hujjatlarga O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, turizm sohasiga oid qonunlar, Prezident farmonlari va qarorlari, Oliy Majlis palatalarining qarorlari, Vazirlar Mahkamasining qarorlari va boshqa vakolatli davlat organlarining o'z vakolatlari doirasida turizm sohasiga oid qabul qilgan huquqiy hujjatlari kiradi.[3, B.171]

Ichki turizm O'zbekiston Respublikasida doimiy yashovchi shaxslarning O'zbekiston Respublikasi hududidagi sayohatini o'z ichiga oladi. Keyingi yillarda Respublikada turizm sohasini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilgan. Hukumatimiz tomonidan sohani qo'llab-

quvvatlashga qaratilgan bir qator chora-tadbirlar belgilandi va me'yoriy hujjatlar ishlab chiqildi. Jumladan, har bir korxona va tashkilotlar tomonidan ichki turizmni rivojlantirish maqsadida dam olish kunlari jamoaviy yoki oilaviy ziyoratlarga, sayohatlarga borish imkoniyati ham yaratildi.[4]

Natijalar. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «2018-2019-yillarda turizm sohasini rivojlantirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar to'g'risida»gi qarori qabul qilinishi davlatimiz tomonidan turizm sohasida amalga oshirilayotgan siyosatning mantiqiy davomi bo'lib, turizm sohasini jadal rivojlantirish uchun qulay iqtisodiy, ma'muriy va huquqiy muhitni yaratgan holda, eng samarali tartibni joriy etish, hududlarning iqtisodiy salohiyati va daromadlari bazasini kengaytirish, yangi ish o'rinlari yaratish, yurtimizga keladigan turistlar oqimini ko'paytirish, shuningdek, milliy turizm mahsulotlarini jahon bozorida faol va kompleks ilgari surishga qaratilgan. Xususan, qaror bilan sohada me'yoriy-huquqiy tartibga solishni takomillashtirish va xalqaro hamkorlikni rivojlantirish, O'zbekistonga sayohatlarni arzonlashtirish, yurtimizning barcha hududlarida turizmni va soha bilan bog'liq infratuzilmani rivojlantirish, turistik mahsulotlarni diversifikatsiya qilish va yangi turizm obyektlari tashkil etish, shuningdek, milliy turizm mahsulotlarini ichki va tashqi bozorlarda faol va kompleks ilgari surishga qaratilgan 2018-2019-yillarda turizmni rivojlantirish bo'yicha birinchi navbatdagi chora-tadbirlar dasturi tasdiqlandi.[5, B.127]

O'zbekistonda inklyuziv va to'siqsiz turizm yo'nalishi bosqichma-bosqich rivojlanmoqda. Mamlakatda nogironligi bo'lgan shaxslar, keksalar va harakatlanishda qiynalayotgan sayyohlar uchun qulay infratuzilma yaratishga katta e'tibor qaratilmoqda. Turizm obyektlarida panduslar, liftlar, maxsus hojatxonalar, shuningdek, belgilar va yo'l-yo'riqlar tizimi joriy etilmoqda. Bu tashabbuslar orqali barcha uchun teng turizm imkoniyatlarini yaratish maqsad qilingan.[6]

Huquqiy asoslarning jamiyat hayotiga qay darajada mosligi va amal qilishini kuzatib borish xavfsiz turizmni ta'minlashning mexanizmlarini doimiy ravishda takomillashtirish, shuningdek, ushbu sohani monitoring qilish – mazkur jarayonni samarali ta'minlash imkonini beradi.[7, B.23]

Xulosa qilib aytganda, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi turizm sohasining barqaror rivojlanishi uchun mustahkam huquqiy poydevor yaratadi. Fuqarolarning erkin harakatlanish, sayohat qilish va dam olish huquqlari turizmning iqtisodiy va ijtimoiy ahamiyatini oshirishga xizmat qilmoqda. So'nggi yillarda amalga oshirilgan liberallashtirish siyosati, infratuzilmani yangilash, inklyuziv turizmni rivojlantirish va xavfsiz turizm mexanizmlarining takomillashtirilishi turizm tarmog'ining raqobatbardoshligini kuchaytirib, uni milliy iqtisodiyotning muhim tarkibiy qismiga aylantirmoqda. Shu bois, konstitutsiyaviy normalarni amaliyotda to'liq joriy etish turizm sohasi istiqbolini belgilovchi asosiy omillardan biridir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. <https://lex.uz/acts/-4143188>
2. https://gov.uz/uz/activity_page/tourism
3. Nurmatova I. Turizm sohasi uchun Konstitutsion huquqlar ahamiyati. Innovations and technology and science education. B.171
4. <https://raqobat.gov.uz/uz/ichki-turizm-ozbekiston-respublikasida-doimiy-yashovchi-shaxslarning-ozbekiston-respublikasi-hududidagi-sayohatini-oz-ichiga-oladi/>

5. Sultonov J. O'ZBEKISTONDA TURIZM RIVOJINING HUQUQIY ASOSLARI VA OAVDA YORITILISHI. YOSH OLIMLAR ILMIY-AMALIY KONFERENSIYASI in-academy.uz/index.php/yo, B.127
6. <https://gov.uz/oz/uzbektourism/news/view/67297>
7. Tursunova S. Turizm xavfsizligini ta'minlovchi ta'minlovchi huquqiy hujjatlar tahlili va tasnifi. YURISPRUDENSIYA. 2023-YIL 5-SON VOLUME 3 / ISSUE 5 / 2023 ISSN: 2181-1938, B.23

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

STUDY OF THE HISTORY OF CENTRAL ASIAN KHANAGES (BASED ON RUSSIAN SOURCES OF THE LATE 19TH - EARLY 20TH CENTURY)

Fayzullayev Oybek,
Navoi Innovation University,
1st stage master's student in history

Abstract. This article analyzes the political structure, socio-economic life, administrative traditions, and role in international relations of the Central Asian khanates based on scientific and historical sources created by the Russian Empire in the late 19th and early 20th centuries. The diaries of Russian military personnel, studies by orientalists, reports of the imperial administrative bodies, and statistical collections are evaluated from a source-based perspective. The article highlights the scientific significance of these sources, their possibilities and limitations in restoring historical truth.

Keywords: Central Asian khanates, Turkestan, Russian Empire, source studies, oriental studies, political system, social structure.

O'RTA OSIYO XONLIKLAR TARIXINI O'RGANISH (XIX ASR OXIRI – XX ASR BOSHIDAGI RUS MANBALARI ASOSIDA)

Fayzullayev Oybek,
Navoiy innovatsiyalar universiteti,
tarix yo'nalishi I bosqich magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi tomonidan yaratilgan ilmiy-tarixiy manbalar asosida O'rta Osiyo xonliklarining siyosiy tuzilishi, ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, boshqaruv an'analari hamda xalqaro munosabatlardagi o'rni tahlil qilinadi. Rus harbiylarining kundaliklari, sharqshunos olimlarning tadqiqotlari, imperiya ma'muriy organlarining hisobotlari va statistik to'plamlar manbashunoslik nuqtai nazardan baholanadi. Maqolada ushbu manbalarning ilmiy ahamiyati, tarixiy haqiqatni tiklashdagi imkoniyatlari va cheklavlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: O'rta Osiyo xonliklari, Turkiston, Rossiya imperiyasi, manbashunoslik, sharqshunoslik, siyosiy tizim, ijtimoiy tuzilma.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N13>

Kirish. XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida O'rta Osiyo hududi Rossiya imperiyasi uchun strategik, harbiy va iqtisodiy ahamiyat kasb etgan makon sifatida ko'rilgan. Shu sababli bu davrda hududga oid ko'plab ekspeditsiyalar, harbiy yurishlar, statistik tahlillar va ilmiy kuzatuvlar o'tkazilgan. Rossiyalik diplomatlar, sharqshunos olimlar, harbiy muhandislar, elchilar va ma'murlar tomonidan to'plangan ma'lumotlar bugun O'rta Osiyo tarixini o'rganishda muhim manbaviy asos vazifasini bajarmoqda. Ayniqsa, Buxoro amirligi, Xiva xonligi va Qo'qon xonligining siyosiy hayoti, yer-suv munosabatlari, shaharsozlik an'analari, savdo yo'llari va diplomatik aloqalari bilan bog'liq ko'plab ma'lumotlar aynan ushbu davrdagi rus manbalari orqali ancha boy tarzda hujjatlashtirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil. XIX asr oxirida Rossiya imperiyasi O'rta Osiyoda harbiy-geografik va iqtisodiy manfaatlarni ilgari surar ekan, hududga oid ilmiy ma'lumotlarni to'plashga alohida e'tibor qaratdi. Shu jarayonda yuzlab harbiy topografik xaritalar tuzildi, shaharlar, qal'alar, sug'orish tizimlari, aholi soni va ijtimoiy qatlamlar bo'yicha maxsus hisobotlar tayyorlandi. Mazkur manbalarning o'ziga xos tomoni shundaki, ular ko'pincha kuzatuv asosida, bevosita voqea joyida tuzilgan. Bu esa bugungi tarixchilar uchun noyob ma'lumotlar manbai vazifasini o'taydi [1].

Ko'plab manbalarda harbiy-siyosiy maqsad ustuvor bo'lgani bois, ayrim holatlarda xonliklar hayoti yuzasidan imperiya manfaatiga mos talqinlar uchraydi. Shu bilan birga, faktologik ma'lumotlar — aholi ro'yxati, hunarmandchilik tarmoqlari, sug'orish inshootlari, savdo rastalari, soliq tizimi kabi ko'plab masalalar aniq raqamlar asosida yoritilgan.

V. V. Bartold, A. L. Kun, P. I. Lerx, N. I. Veselovskiy kabi sharqshunos olimlarning O'rta Osiyo xonliklariga oid ilmiy ishlari rus manbashunosligining poydevorini yaratdi. Ular tarixiy qo'lyozmalarni yig'di, mahalliy olimlar bilan muloqot qildi, arxiv materiallarini tizimlashtirdi. Bartoldning Turkiston tarixiga oid asarlari xonliklarning siyosiy tuzilishi, diniy hayoti, shahar-madaniyat an'analari, etnik jarayonlar haqida noyob ma'lumotlar beradi [2].

Sharqshunoslar asarida mahalliy aholi madaniyati, urf-odatlar va turmush tarzi, yer-suv tizimi, sug'orish an'analari ham keng yoritilgan. Ularning ilmiy tadqiqotlari hozirgi zamon tarixchilari uchun ham metodologik ahamiyatga ega.

Natijalar. XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi rus manbalari O'rta Osiyo xonliklarini o'rganishda nafaqat siyosiy voqealar tasvirini, balki jamiyatning ichki qatlamlari, ijtimoiy munosabatlar mexanizmi, mahalliy boshqaruv tizimi va xalqning dunyoqarashi haqida ham keng ko'lamli ma'lumotlarni taqdim etadi. Imperiya ekspeditsiyalari mazkur hududni faqat strategik makon sifatida emas, balki murakkab madaniy-sivilizatsion maydon sifatida o'rgangan. Bu esa manbalar tarkibida etnografik kuzatuvlar, mahalliy udumlar, mehnat an'analari, diniy e'tiqodlar va xalq tiliga oid yozuvlarning ham paydo bo'lishiga olib kelgan. Ko'plab rus tadqiqotchilari, ayniqsa sharqshunoslar, mahalliy muhit bilan yaqindan tanishishga harakat qilgan va bu orqali o'z asarlarida ancha neytral, ilmiy-obyektiv yondashuvga intilgan. Shu ma'noda, mazkur manbalarni faqat mustamlaka siyosatining mahsuli sifatida baholash biryoqlama bo'ladi; ular ilmiy qo'llanma sifatidagi qimmatini ham saqlab qolgan.

Rus manbalari O'rta Osiyo xonliklarining iqtisodiy tuzilishini yoritishda ham alohida ahamiyatga ega. Xonliklarda soliq tizimi, dehqonchilik va chorvachilikdan olinadigan majburiyatlar, savdo rastalari va karvon yo'llaridagi harakat, bojxona tartiblari, paxta yetishtirishning bosqichma-bosqich kengayishi kabi jarayonlar batafsil qayd qilingan. Ayniqsa, Kaufman davridagi general-gubernatorlik hisobotlari, Bezborodko, Girs va Kerenskiy kabi ma'murlar tomonidan tayyorlangan statistik yig'ma ma'lumotlar iqtisodiy tarixni tiklashda eng muhim manbalar sirasiga kiradi. Bu hisobotlarda Buxoro amirligi va Xiva xonligining Rossiya bilan savdo aloqalari, har yili olib kirilgan va olib chiqilgan tovarlar qiymati, oltin-kumush tangalarning muomaladagi holati kabi ko'plab masalalar aniqlik bilan berilgan. Tarixchilar uchun bunday faktologik materiallar iqtisodiy jarayonlarni modellashtirish, xonliklar ichki bozorining real holatini tiklash, tashqi aloqalardagi o'zgarishlarning sabablarini aniqlash imkonini yaratadi [3].

Manbalarning yana bir muhim jihati shundaki, ular xonliklar ichki boshqaruv tizimini o'rganishda noyob imkoniyatlar beradi. Rus elchilari, tarjimonlari va harbiy razvedkachilari

tomonidan tuzilgan “ma’muriy tuzilma xaritalari”da amir va xon saroyining ishlash tartibi, devonxona tuzilishi, qozi, rais, bek, otaliq, dasturxonchi, parvonachi kabi mansablarning vazifalari, viloyat va tuman darajasidagi boshqaruv tizimi alohida qayd etilgan. Masalan, Buxoro amirligidagi “amlokdorlik”, “tanob solig’i”, “zakot yig’imi” kabi institutlar rus manbalarida aniq tasvirlangan bo’lib, ular mahalliy boshqaruvning o’ziga xosligi va iqtisodiy mexanizmlarini ko’rsatadi. Bu kabi ma’lumotlar mahalliy tarixiy manbalarda har doim ham mufassal uchrayvermaydi.

Shuningdek, rus tadqiqotchilari xonliklar shaharlarining topografik ko’rinishi, bozorlar, madrasa va masjidlar, qal’a devorlari, sug’orish tizimlari haqida ham ko’plab kuzatuvlar qoldirgan. O’sha davrdagi Samarqand, Buxoro, Qo’qon, Xiva, Toshkent, Marg’ilon va Andijonning batafsil chizmalari hozirgi tarixiy shaharsozlik tadqiqotlari uchun muhim asos vazifasini o’taydi. Ayniqsa, Xiva xonligi hududidagi sug’orish tarmoqlarining – Polvon, Sho’x, Qo’shko’pir, Jilvon ariqlarining uzunligi, suv taqsimoti, ariqlarning suv sarfi kabi ko’rsatkichlar aniq raqamlar bilan berilgan. Ular o’sha davrning iqtisodiy va ijtimoiy-madaniy hayotini chuqur o’rganishda muhim manbalardir.

Bu davr manbalarining yana bir qimmatli jihati — ular xalqning kundalik hayotiga doir kuzatuvlarni ham o’zida jamlagan. Ayrim harbiy xizmatchilar va sharqshunoslar mahalliy hunarmandchilik, uy-joy qurilishi, kiyim-kechak, urf-odatlar, marosimlar, diniy e’tiqodlar, mahalliy boshqaruv amaliyoti haqida batafsil yozuvlar qoldirgan. Masalan, rus etnograflari tomonidan olingan tasviriy materiallar — fotosuratlar, eskizlar, xaritalar va tasvirlar bugungi kunda o’sha davr hayot tarzini jonli holatda tiklash imkonini beradi. Bu hol rus manbalarining faqat siyosiy tarix uchun emas, balki madaniy va antropologik tadqiqotlar uchun ham bebaho manba ekanini ko’rsatadi [4].

Biroq mazkur manbalardan foydalanishda tarixiy kontekstni unutmaslik juda muhim. Rus tadqiqotchilarining fikrlarida ba’zan oriyentalist stereotiplar, imperiya mafkurasiga mos talqinlar va mahalliy jamiyatni “ortda qolgan hudud” sifatida ko’rsatishga urinishlar uchrab turadi. Shu sababli, har bir manbani mahalliy tarixiy kontekst, o’z davridagi siyosiy vaziyat va muallifning shaxsiy pozitsiyasi bilan bog’lab tahlil qilish zarur. Bu yondashuv manbalarining obyektiv jihatlarini ajratib olish, bo’rttirilgan yoki biryoqlama baholarni esa tarixiy haqiqatdan farqlash imkonini beradi.

Rus manbalarini mahalliy qo’lyozmalar, hujjatlar, xonlik devonlari, vak’naamalar, tarixiy rivoyatlar bilan solishtirish esa integrativ manbashunoslik yondashuvini shakllantiradi. Bu usul O’rta Osiyoning XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi siyosiy, iqtisodiy va madaniy manzarasini ko’p qirrali tarzda tiklashga imkon beradi. Shunday qilib, rus manbalari O’rta Osiyo tarixini o’rganishda mustahkam tayanch vazifasini bajargan bo’lsa-da, ular faqat boshqa mahalliy manbalar bilan birgalikda to’liq ilmiy qiymat kasb etadi.

XIX asr oxiri – XX asr boshidagi rus manbalari O’rta Osiyo xonliklarini o’rganishda ayniqsa siyosiy jarayonlarning dinamikasini tiklashda katta ahamiyatga ega. Bu davr Rossiya imperiyasining mintaqada kengayishi, xonliklar bilan diplomatik munosabatlarning murakkablashuvi, ichki siyosiy ziddiyatlarning kuchayishi bilan xarakterlanadi. Rus harbiylari, sharqshunoslari va siyosiy elchilarining kundaliklarida xonliklar o’rtasidagi raqobat, sulolaviy qarama-qarshiliklar, iqtisodiy manfaatlar to’qnashuvi, tashqi ta’sirlarning kuchayishi batafsil qayd etilgan. Ayniqsa Qo’qon xonligidagi ichki inqiroz, Buxoro amirligidagi markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va Xiva xonligining siyosiy bo’ysunishi jarayonlari o’sha davr

manbalarida o'zining eng jonli ko'rinishini topgan. Bu manbalar hozirgi tarixshunoslikka xonliklar siyosatining ichki mexanizmlarini ko'p qirrali tarzda tahlil qilish imkonini beradi.

Shu bilan birga, rus manbalari O'rta Osiyodagi harbiy infratuzilma, istehkomlar, strategik yo'llar va mudofaa tizimiga oid ma'lumotlar bilan ham alohida e'tiborga molik. Harbiy razvedka ekspeditsiyalari o'z hisobotlarida xonliklardagi qal'a devorlarining qalinligi, mudofaa minoralari, suv chiqarish inshootlari, qo'shinlar soni, harbiy safarbarlik tartibi va harbiy anjomlar haqida batafsil yozuvlar qoldirgan. Ayniqsa Kaufman, Skobelev, Grodekov kabi harbiy amaldorlarning ma'lumotlari XIX asr oxiri harbiy tarixini tiklashda noyob manba hisoblanadi. Bu ma'lumotlar o'z davrida strategik maqsadda tuzilgan bo'lsa-da, bugungi ilmiy tadqiqotlar uchun ular beqiyos qiymatga ega. Harbiy xaritalar, qal'alar chizmasi, yo'l tavsiflari ham xonliklar geografiyasini aniq tasavvur qilishga yordam beradi.

Ijtimoiy-iqtisodiy hayotning chuqur qatlamlari ham rus manbalarida keng yoritilgan. Masalan, chor Rossiyasining statistika qo'mitalari tomonidan tuzilgan hisobotlarda qishloq xo'jaligi ekin maydonlari, hosildorlik, chorva soni, hunarmandchilik ustaxonalarining joylashuvi, bozor kunlari, savdo rastalarining soni, irrigatsiya tizimining me'yoriy ishlashi va suv taqsimoti kabi ko'rsatkichlar qayd etilgan. Bunday hujjatlar xonliklar iqtisodiyotining ichki strukturasi qanday bo'lganini faktlar bilan ko'rsatib beradi. Ayniqsa, Buxoro va Xivada yer egaligi shakllari — mulk, vaqf, suyurg'ol, amlak — aniq tasniflar asosida bayon etilgan bo'lib, ular iqtisodiy munosabatlarning o'ziga xosligi haqida to'liq tasavvur beradi.

Etnik va madaniy jarayonlar esa rus etnograflarining asarlarida keng o'rin olgan. XIX asr oxiri – XX asr boshlarida mintaqaga yuborilgan etnografik ekspeditsiyalar mahalliy aholining turmush tarzi, urf-odatlar, marosimlari, milliy kiyimlari, tili va lahjalari, xalq og'zaki ijodi, qo'shiq va doston an'analari haqida boy material to'plagan. Ayniqsa, mahalliy qishloq jamoalarining ijtimoiy tuzilishi — oqsoqollar kengashi, masjid va mirobning roli, jamoaviy qaror qabul qilish an'analari — o'z davridagi ijtimoiy institutlar haqida muhim ma'lumot beradi. Bu yozuvlar bugungi etnologiya va madaniyatshunoslik tadqiqotlari uchun asosiy manbaviy qatlamlardan biridir.

Rus manbalari shuningdek, sud-huquq tizimini o'rganishda katta ahamiyatga ega. Qozikalon, qozi, rais, mirshab, arkon, saroy mulozimlari faoliyati, shariat va urf asosidagi sud jarayonlari, jazolar tizimi, soliq va boj yig'ish amaliyoti o'sha davr huquqiy ongini yoritishda muhim manbalardir. Ayrim sud ishlari bo'yicha yozilgan protokollar, qozilararo bahslar, mulk talashish, meros masalalari kabi hujjatlar ijtimoiy munosabatlarning jonli tasvirini beradi. Tarixiy antropologiya nuqtai nazaridan, bunday hujjatlar jamiyatning ichki ruhiyati, qadriyat tizimi, adolat tushunchasi haqida chuqur tasavvur beradi.

Demografik ma'lumotlar ham rus manbalari orqali yaxshi o'rganilgan. Aholining soni, etnik tarkibi, migratsiya jarayonlari, qishloqlar soni, uy xo'jaliklarining tarkibi, nikoh yoshining o'rtacha ko'rsatkichi, tug'ilish va o'lim statistikasi haqida yig'ilgan ma'lumotlar demografik tarixni tiklashda juda qo'l keladi. Ko'plab rus statistiklari aholini uyma-uy yurib ro'yxatga olgan, bu orqali mahalliy aholining real soni aniqlangan. Bu ma'lumotlar bugungi kunda xonliklar demografik manzarasini ilmiy asosda qayta tiklash imkonini beradi.

Rus geograflarining manbalari esa mintaqaning tabiiy-iqlim sharoitlarini chuqur tasvirlagan. Ular tog' tizmalari, cho'l hududlari, daryo va kanal tarmoqlarining xaritasi, suv taqsimoti, tuproq unumdorligi, shamol yo'nalishlari, yil davomidagi yog'ingarchilik kabi ko'plab ma'lumotlarni to'plagan. Bu ma'lumotlar o'sha davrdagi qishloq xo'jaligining

rivojlanish darajasi, mavsumiy ishlar, suv resurslari bilan bog'liq mojarolarni o'rganishda tarixiy-geografik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Eng muhimi, rus manbalari orqali xonliklar hayotining turli qatlamlari haqida ko'p qirrali manbashunoslik tizimi shakllanadi. Harbiy hujjatlarda ko'proq strategik maqsadlar, etnografik yozuvlarda kundalik hayot tafsilotlari, diplomatlar eslatmalarida siyosiy jarayonlar, geografik hisobotlarda esa tabiiy sharoitlar aks etgan. Ana shu turli ko'rinishdagi manbalarni kompleks tahlil qilish orqali O'rta Osiyo xonliklari tarixi to'laqonli ilmiy talqin topadi.

Xulosa va munozara. XIX asr oxiri – XX asr boshlariga oid rus manbalari O'rta Osiyo xonliklar tarixini o'rganishda eng boy va tizimli hujjatlar majmuini tashkil etadi. Shunga qaramay, ular harbiy-siyosiy kontekstda yaratilgani uchun manbalarni kompleks va tanqidiy asosda o'rganish lozim. Bu hujjatlar ilmiy tadqiqotlar uchun nafaqat tarixiy faktlar manbai, balki manbashunoslik metodologiyasi rivoji uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Москва: Наука, 1963. – 556 с.
2. Веселовский Н. И. Труды по археологии и истории Средней Азии. – Санкт-Петербург: Изд-во Императорской АН, 1905. – 412 с.
3. Кун А. Л. Памятники Востока. Материалы по истории Средней Азии. – Санкт-Петербург: Типография А. Бенке, 1881. – 368 с.
4. Лерх П. И. Археологические исследования в Туркестанском крае. – Санкт-Петербург: Императорская академия наук, 1870. – 295 с.
5. Скобелев М. Д. Дневники и письма о Туркестанском походе. – Москва: Воениздат, 1958. – 284 с.
6. Массон М. Е. Очерки по истории Средней Азии XIX века. – Москва: Восточная литература, 1950. – 327 с.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

TPOLOGY OF ARCHAEOLOGICAL SITES OF THE HELLENISTIC PERIOD OF NORTHWESTERN BACTRIA

Norboyev Ravshan Saidulla o'glu

Master's student at Termez State University

Abstract. In order to study any period archaeologically, determining the number of archaeological monuments of that period and dividing them into types according to certain characteristics helps readers form an idea of the information provided for the period under study.

Keywords: archaeological sites, military fortifications, cities, settlements, northwestern Bactria.

SHIMOLI-G'ARBIY BAQTRIYANING ELLINIZM DAVRI ARXEOLGIK YODGORLIKLARI TIPOLOGIYASI

Norboyev Ravshan Saydulla o'g'li

Termiz davlat universiteti magistranti

Annotatsiya. Arxeologik jihatdan har qaysi davr bo'lsin o'sha davrni o'rganish uchun ushbu davrning arxeologik yodgorliklarining sonini aniqlash, ularni ma'lum bir xususiyatlariga ko'ra tiplarga ajratish o'rganilayotgan davr bo'yicha berilayotgan ma'lumotlar haqida o'quvchi insonlarda tasavvur hosil bo'lishiga yordam beradi.

Kalit so'zlar: arxeologik yodgorliklar, harbiy istehkomlar, shaharlar, manzilgohlar, shimoli-g'arbiy Baqtriya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N14>

Kirish. Mil. avv. IV asrning ikkinchi yarmida boshlangan yunon-makedon istilochilarining shimoliy Baqtriyadagi Surxon vohasiga kirib kelishi, bu yerda, keyinchalik, Yunon-Baqtriya davlatining tuzilishi hamda ellinizm davri an'analari va mahalliy an'analari uzoq vaqt davomida alohida hamda sinkretik tarzda shakllanishi kabi jarayonlar aholi manzilgohlarining tuzilishi, joylashuvi va ahamiyatining tarix uchun zalvorli ma'lumotlarni o'zida saqlab qolishiga zamin yaratgan.

Shimoli-g'arbiy Baqtriya hududida ellinizm davrida bunyod etilgan inshootlar aksariyati tuproqdan qurilgan bo'lsa, ba'zi bir tog'li hududlardagi inshootlar ellinizm an'anasi bo'yicha toshdan bunyod etilganini ko'rishimiz mumkin.

Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning ellinizm davri yodgorliklari tipologiyasini bilib olish bu davrning turli yo'nalishlarini o'rganishda poydevor vazifasini o'taydi. Ushbu ilmiy tadqiqot davomida Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning ellinizm davri yodgorliklari ro'yxati, ular haqidagi arxeologik ma'lumotlar, yodgorliklarni tipologiya qilishda e'tibor qaratilgan xususiyatlar bayon etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Baqtriyaning ellinizm davrida hayot mavjud bo'lgan aholi manzilgohlari haqidagi ma'lumotlarni taqdim etuvchi manbalar talaygina. So'z yuritilayotgan davr bo'yicha tadqiqotlar qariyb bir asr avval, XX asrning 30-yillarida boshlangan va hozirgacha

katta kashfiyotlar amalga oshirilgan. Ushbu tadqiqotlarda olimlar, asosan, antik davr tarixchilarining ma'lumotlariga tayangan holda Ellinizm davri arxeologik yodgorliklarini aniqlagan. Baqtriya, xususan, uning shimoli-g'arbiy hududlari to'g'risida antik davr mualliflari Ktesiy, Gerodot, Polibiy kabi shaxslar o'z asarlarida qimmatli ma'lumotlarni keltirganlar.

O'rta Osiyoning Baqtriya tarixiy-madaniy o'lkasi tarixi bo'yicha yozma manbalarni ikki turga ajratish maqsadga muvofiq bo'ladi. Bular:

1. O'rta Osiyoning Baqtriya tarixiy-madaniy o'lkasining tarixi bo'yicha antik davr yozma manbalari;
2. Baqtriya tarixiga oid zamonaviy tadqiqotlar natijalari bo'yicha yozma manbalar.

Bunda, zamonaviy yozma manbalar o'z navbatida mahalliy tadqiqotlar natijalari hamda xorijiy tadqiqotlar natijalari o'laroq ikki qismdan iborat. Zamonaviy tadqiqotlarda antik davr tarixchilarining geografik ma'lumotlari bo'yicha harakat qilingan.

Ushbu tadqiqotda ham, asosan, zamonaviy tadqiqotlar natijalari va ularning tahliliga e'tibor qaratildi. E.V. Rtveladze, G.A. Pugachenkova, N.V. Dvurechenskaya, B.Turg'unov, T.J. Annayev, K. Abdullayev kabi arxeolog olimlarning ishlari va xulosalari muhim ahamiyatga egadir.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu maqola tarixiylik, mantiqiy tahlil, xronologik tahlil va xolislik metodlari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Surxon vohasining ellinizm davri arxeologik yodgorliklari o'sha davr nuqtai nazaridan turli xususiyatlarga ega. Bu davrga oid aholi manzilgohlari qurilish xomashyosi, tuzilishi va joylashuviga ko'ra mahalliy, ellinistik yoki sinkretik xususiyatlari bilan ajralib turadi.

Shimoli-g'arbiy Baqtriyada joylashgan ellinizm davri arxeologik yodgorliklarining xronologik davriga ko'ra turlari. Shimoli-g'arbiy Baqtriya, ya'ni, hozirgi Surxon vohasi hududida hozirgi kunga qadar "Ellinizm" (mil.avv. IV – mil.avv. II asrning 2-yarmi) davrida faoliyat yuritgan manzilgohlar talaygina va ularning soni 50 ta atrofida. Makedoniyalik Aleksander Surxon vohasidagi aksariyat manzilgohlarni vayron qilganligi uchun shimoli-g'arbiy Baqtriyaning ellinizm davri arxeologik yodgorliklarini xronologik davri bo'yicha 2 tipga ajratish mumkin [6, -C. 139-146].

Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning ellinizm davrigacha mavjud bo'lgan manzilgohlari. Bunday yodgorliklar mil. avv. I ming yillikning birinchi yarmida qad ko'targan aholi manzilgohlari hisoblanadi. Xususan, Surxondaryoning quyi oqimida joylashgan **Tolli-Tog'ora** [8, C.71-72] hamda Surxondaryoning Amudaryoga quyilish deltasida mavjud bo'lgan **Eski Termiz** shahri arxeologik yodgorliklari O'rta Osiyoda Ahamoniylar sulolasining hukmronligi davrida qad ko'targan [3, C.105-113]. Shuningdek, Surxon vohasida asosiy aholi gavjum mintaqa bo'lmish Sherobod vohasida **Dabilqo'rg'on, Jondavlattepa, Tallashqontepa II, Yalangoyoqotepa** [20, 21, 22, Pp.71-80] kabi arxeologik yodgorliklar ellinizm davrida ham aholiga xizmat qilgan. Ushbu yodgorliklarning eng qadimiysi Eski Termiz shahri bo'lib, u er. av. VI asrda insho etilgan.

Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning ellinizm (mil. avv. IV – II asr 2-yarmi) davrida qad ko'targan manzilgohlari. Ellinizm davrida shimoli-g'arbiy Baqtriyaning har qanday landshaftga ega hududlarida ellinistik aholi manzilgohlari vujudga keladi. Surxondaryoning o'rta oqimida **Dalvarzintepa** shahri [1], shimoliy chegara hududlarda **Darband devori, Uzundara** [13, C.73-78], **Daxna-i-Jom, Qo'rg'onzo'v, Poyonqo'rg'on** [2, C.25-30],

Qapchig'aytepa[23,Pp.91-114], **Kampirtepa**[9] kabi harbiy qal'alar hamda oddiy aholi yashaydigan xo'jalik manzilgohi **Oysaritepa** kabi arxeologik yodgorliklar ellinizm davrida shakllangan edi. Ushbu yangi manzilgohlardan Kampirtepa, Poyonqo'rg'on, Qo'rg'onzo'v, Qapchig'aytepa kabi harbiy qal'alar er. av. IV asrda bunyod etilgani holda, Oysaritepa, shuningdek, Darband devori, Uzundara, Daxna-i-Jom harbiy inshootlari er. av. III asrda shakllangan edi. O'z davrining eng yirik shahri bo'lgan Dalvarzintepa esa ellinizm davri oxirlarida, er. av. II asrda qurilgan.

Shimoli-g'arbiy Baqtriya hududida joylashgan ellinizm davri arxeologik yodgorliklarining umumiy qurilish tarhi. Surxon vohasida ellinizm davrida insonlar yashagan manzilgohlarning qurilish tarhi ko'plab xususiyatlar, xususan, relyef, mudofaa, suv ta'minoti kabi jihatlarni ko'zda tutgan holda barpo qilingan. Aynan shunga ko'ra, yodgorliklarni qurilish tarhi bo'yicha turlarga ajratish maqsadga muvofiq. Qurilish tarhi bo'yicha ellinizm davri yodgorliklari 3 asosiy guruhga bo'linadi.

To'rtburchak tarhli qilib qurilgan manzilgohlar. Aholi manzilgohlarining bunday shaklda qurilishi tabiiy sharoit va joylashuvga ham bog'liq bo'ladi. Surxon vohasining shimoliy qismida joylashgan **Dalvarzintepa** shahri[14, C. 79-84], shimoliy chegara hududlari va unga yaqin joylashgan **Poyonqo'rg'on**[4,C.16-24] va **Uzundara qal'alari**[18,Pp.153-162] va **Munchoqtepa** manzilgohi[7,C.227-244], shuningdek, Sherobod vohasidagi **Cho'ponotatepa**, **Jondavlattepa**, **Tallashqontepa II**, **G'ishttepa**[5,C.148-155] va **Qulluqshohtepa**[19,Pp.43] kabi arxeologik yodgorliklar tabiiy landshaft tuzilishi jihatidan qulay joyda bunyod etilgani uchun yuqoridan umumiy ko'rinishi to'rtburchak shaklga ega. E'tiborga molik jihati Munchoqtepa va Cho'ponotatepa kabi yodgorliklar simmetriyaga e'tibor berilgan holda **kvadrat** shaklli tarh ustida insho qilingan.

Aylana yoki yarimaylana tarhli qilib qurilgan manzilgohlar. Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning ellinizm davri arxeologik yodgorliklariga e'tibor qaratganimizda ma'lum bir maqsadni ko'zlangan holda Shaharlar, harbiy istehkomlar va hattoki kichik aholi manzilgohlarining ham aylana yoki yarimaylana ko'rinishda bunyod etilganligiga guvoh bo'lamiz. Masalan, Sherobod vohasidagi kichik maydonni egallagan **Dombiritepa** va **Gilamboptepa** kabi kichik xo'jalik manzilgohlari aylana ko'rinishga ega, shimoliy chegara istehkomlaridan bo'lmish **Qo'rg'onzo'v** ham tepalik ustida, aylana shaklda qurilgan[16,Pp.123-191]. Shuningdek, Surxondaryo bo'yidagi **Xayitobodtepa** shahri hamda Amudaryoning Sho'rob kechuvida joylashgan **Kampirtepa** port-qal'asi yarimaylana shaklda barpo etilgan va ularning bir tomoni daryoga tutashgan.

Noan'anaviy shakldagi tarhli hamda tarhi noma'lum manzilgohlar. Ba'zi aholi manzilgohlari juda noodatiy ko'rinishga ega yoki o'zining qurilish tarhi bilan butkul ajralib turadi. Boysuntog' tizmalaridagi shimoliy chegara istehkomlari tizimining asosiy mudofaa chizig'i bo'lgan **Darband devori** chiziq ko'rinishida uzoq masofaga cho'zilgan hamda ma'lum masofada harbiy navbatchilar uchun minoralar joylashtirilgan[11,C.15-34]. Ellinizm davri uchun aholi gavjumligi bilan ajralib turadigan Sherobod vohasida **Dabilqo'rg'on** manzilgohi joylashuvi jihatidan xanjar shaklini eslatib yuboradi[6,C.122-152]. Shuningdek ushbu hududdagi **Pastaktepa** yodgorligining qanday ko'rinishda bo'lganini aniqlashning imkoni yo'q, bu yodgorlik hududi buzib yuborilgan[17,Pp.52-59].

Xulosa va tavsiyalar. Shimoli-g'arbiy Baqtriya mintaqasida, ya'ni, Surxon vohasida ellinizm davrida ham hayot avvalgi tarixiy davrlardagidek davom etgan va aynan davr nuqtai

nazaridan yangi bosqichga chiqqan deb bimalol ayta olamiz. Ushbu davrda ham mintaqadagi hayot o'troq tarzda davom etgan hamda o'troq hayotning asosi bo'lmish turar-joylar ko'plab, turli xil ko'rinishda bunyod etilishi davom etgan.

Aholi manzilgohlarini barpo etishda ellinizm davriga kelib, yangi an'ana tosh qurilish materialini keng qo'llash qadimgi Baqtriya hududiga kirib kelgan bo'lsa-da, shimoli-g'arbiy hududlarda bu an'ana unchalik yaxshi shakllanmagan. Bunga sabab, bu mintaqada aholining tekislik va adirliklarda istiqomat qilishi, tosh ko'p uchraydigan hududlarning kamligi hamda qadimdan qurilishda tuproqdan foydalanish an'analari chuqur ildiz otgani edi. Ammo, turli to'siqlarga qaramay, ba'zi bir muhim joylarda uzoq hududdan olib kelingan toshlar orqali qurilish ishlari amalga oshirilgani (Ayrtomda) hamda Amudaryo bo'yida, katta qoya ustiga qal'a (Eski Termiz) qurilganini e'tirof etmog'imiz darkor. Shuningdek, Baqtriya o'lkasining shimoliy chekkasi bo'lmish Boysuntog' hududlarida asosiy qurilish materiali tosh bo'lgani bois chegara qo'riqlash punktlari, mudofaa devorlari, harbiy garnizonlar haqiqiy ellinistik an'anaga xos tarzda qurilgan. Bu ellinistik an'anani biz Uzundara qal'asi va Darband devorida yaqqol ko'rishimiz mumkin.

Surxon vohasidagi ellinizm davrining asosiy aholi manzilgohlari Sherobod kabi tog'li hududlarda ham, Surxondaryo va uning vodiysidagi notekis adir hududlarda ham, asosan, tuproqdan, turli kattalikda, shaklan xilma-xil ko'rinishda barpo etilgan. Shimoli-g'arbiy Baqtriyaning ellinizm davri arxeologik yodgorliklarini tipologiya qilishda ham manzilgohlarning tabiiy-geografik va strategik joylashuvlarini, tarixiy xususiyatlarini hisobga olgan holda, ilmiy tarzda ish olib borildi. Kelgusi tadqiqotlarda mavzuga yanada chuqur yondashgan holda, ilm-fanga yangidan-yangi natijalarni olib kirishga harakat qilamiz.

Ushbu o'zgacha tarixiy davr bo'yicha kelgusi tadqiqotlarda zamonaviy arxeologik tadqiqot usullari, turli fanlar integratsiyasi bo'yicha yaratilgan asbob-uskunalar vositasida izlanishlar olib borish bu davrning eng murakkab masalalariga ham yechim topishda alohida ahamiyatga ega bo'ladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абдуллаев К. Раскопки на Паенкурране в Байсунском районе (Северная Бактрия). // Археологические исследования в Узбекистане 2000. Самарканд 2001. –С. 25-30.
2. Абдуллаев К, Алмазова Н. Каменные орудия античной эпохи на примере Паенкуррана (Северная Бактрия). // Материалы по античной культуре Узбекистана. К 70-летию Геннадия Андреевича Кошеленко. Самарканд 2005. –С. 16-24.
3. Аннаев Т., Аннаев Дж., Абдурахманов А., Каюмов У. Археологические работы на Талитагора (Результаты работ 2013-2014 гг.) // АИУз. Вып.10. Самарканд, 2016. –С. 71-72.
4. Аннаев Т.Дж., Базаров Б.Б., Аннаев Дж.Т. Археологические работы на Паенкурране в 2022 г. // Археологические исследования в Узбекистане 2022. Вып. 15. Самарканд 2023. –С. 41-46.
5. Двуреченская Н.Д., Шайдуллаев Ш.Б., Двуреченский О.В., Двуреченская Т.О., Гладченков А.А., Бельш О.В., Шейко К.А., Базаров Б.Б. Археологические работы экспедиции на памятнике Узундара в Байсунском районе и полевых исследований в его округе в 2022 году. // Археологические исследования в Узбекистане 2022. Вып.15. Самарканд 2023. –С.73-78.
6. Ильясов Дж.Я. Раскопки на северном некрополе Дабиль-Кургана. // МТЭ вып. 8. Елец 2011. –С. 122-152.

7. Ильясов Дж. Я., Арипджанов О. Ю. Археологические исследования на городище Дальверзинтепа в 2022 году. // Археологические исследования в Узбекистане 2022. Вып.15. Самарканд 2023. –С.79-84.
8. Мокробородов В. В. Гишттепа в кишлаке Пашхурт предварительные итоги исследований 2004-2006 гг. // Transoxiana-Mavarannahr. Ташкент, 2007. С. 148-155.
9. Пидаев Ш., Лериш П., Папахристу О. (Самарканд, Париж). Новые данные о раскопках в Старом Термезе // Археологические исследования в Узбекистане 2000. Самарканд 2001. –С. 105-113.
10. Пугаченкова Г.А., Ртвеладзе Э.В. Дальверзинтепе. Кушанский город на юге Узбекистана. Ташкент “Фан” 1978.
11. Ртвеладзе Э.В. Кампыртепа – Александрия Оксианская: Город-Крепость на берегу окса в эллинистическое и постэллинистическое время (конец IV в. До н.э. – I в. До н.э.) // МТЭ. Археологические исследования Кампыртепа. Ташкент «Санъат» 2017.
12. Ртвеладзе Э.В. Фортификационная система эллинистических государств Бактрии. Великая бактрийская стена Антиоха I и Евтидема I. // Scripta Antiqua том 10. Москва 2022. –С. 15-34.
13. Сапрыкина И.А. Аналитические исследования изделий из металла из раскопок крепости Узундара 2013–2019 гг.:Основные направления и перспективы. // Материалы археологических исследований эллинистической крепости Узундара в 2021 году. Бактрия. Москва 2023. –С. 212-219.
14. Тихонов Р.В. Эллинистические поселения Бактрии: к вопросу о типологии по археологическим материал. // «Вопросы истории» ежемесячный журнал 2020. –С. 139-146.
15. Шейко К. Крепость Мунчак-тепа в Сайробе. // МТЭ вып. 8. Елец 2011. –С. 227-244.
16. Dvurechenskaya N.D. The Hellenistic fortress of Uzundara. // Urban cultures of Central Asia from the Bronze Age to the Karakhanids. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 2019. –Pp. 153-162.
17. Stančo L., Kysela J., Shaydullaev Sh.B., Bek T., Kmošek M., Toshaliyev K.B., Mrvová P., Votroubeková T., Matznerová J. The Iron Gate and its environs in the Hellenistic period. Preliminary report for archaeological research in the Baysun District (South Uzbekistan), Season 2019. // Studia Hercynia XXVI/2, 2022. –Pp. 91–114.
18. Stanco L., Tušlova P. The area of Gorintepa. // Sherabad oasis. Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan. Charles university Karolinum Press 2019. –P. 52-59.
19. Stanco L., Tušlova P. The area of Kulugshatepa. // Sherabad oasis. Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan. Charles university Karolinum Press 2019. –P. 43.
20. Stanco L., Tušlova P. The area of Jondavlattepa. // Sherabad oasis. Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan. Charles university Karolinum Press 2019. –Pp. 71-78.
21. Stanco L., Tušlova P. The area of Tallashkantepa II. // Sherabad oasis. Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan. Charles university Karolinum Press 2019. –P. 79.
22. Stanco L., Tušlova P. Yalangoyokotatepa. // Sherabad oasis. Tracing Historical Landscape in Southern Uzbekistan. Charles university Karolinum Press 2019. –P. 80.
23. Sverchkov L.M. The Kurganzol Fortress(on the History of Central Asia in the Hellenistic Era) // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia 14 (2008).–Pp. 123-191.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

IMAGES OF FEMALE IMAGES IN UZBEK FOLK TALES

Radjabova Nazira Shakhobovna

Master's Student at the Asian International University

E-mail: n.rajabova@mail.ru

Scientific Supervisor: Qoryog'diyev Zufar Okhunjonovich, PhD

Abstract. This study analyzes the historical and cultural formation of the female image in Uzbek folk legends. Drawing on archaeological evidence, artistic heritage, written historical sources from ancient Bactria and Sogdiana, Turkic mythology, the Timurid period, and the era of the khanates, the research highlights the social, spiritual, and political role of women. The figures of Tomiris and Roxana (Ravshanak) exemplify female courage, wisdom, patriotism, and diplomatic influence. The mythological image of Umay Ana is explored as a symbol of life, fertility, protection, and blessing.

Keywords: female image; Uzbek legends; Turkic mythology; Umay Ana; Tomiris; Roxana (Ravshanak); ancient Bactria; Sogdian culture; Timurid era; khanate period; women's status; spiritual values; oral folklore; fertility cults; female rulers; historical sources; mythological layer; patriarchal society; social role; cultural heritage.

O'ZBEK XALQ AFSONALARIDA AYOL OBRAZLARINING TASVIRLARI

Rajabova Nazira Shaxobovna

Osiyo Xalqaro Universiteti magistranti

Ilmiy rahbar: Qoryog'diyev Zufar Oxunjonovich, PhD

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq afsonalarida ayol timsolining tarixiy-madaniy shakllanishi tahlil qilinadi. Qadimiy Baqtriya, Sug'd, turkiy mifologiya, Temuriylar davri va xonliklar davriga oid manbalar asosida ayolning ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy mavqeyi yoritilgan. To'maris, Ravshanak (Roksana) kabi tarixiy shaxslar timsoli orqali ayolning jasorat, donolik, vatanparvarlik va diplomatik salohiyati ko'rsatib beriladi. Shuningdek, Umay Ona kabi qadimiy mifologik obrazlar ayolning hayot manbai, baraka va himoya ramzi sifatidagi qadimiy e'tiqodlar bilan bog'lanadi.

Kalit so'zlar: ayol timsoli; o'zbek afsonalari; turkiy mifologiya; Umay ona; To'maris; Ravshanak (Roksana); qadimiy Baqtriya; Sug'd madaniyati; Temuriylar davri; xonliklar davri; ayol mavqeyi; ma'naviy qadriyatlar; xalq og'zaki ijodi; hosildorlik kultlari; ayol rahbarlari; tarixiy manbalar; mifologik qatlam; patriarxal jamiyat; ijtimoiy rol; madaniy meros.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N15>

Kirish. O'zbek xalq og'zaki ijodi milliy madaniyatning eng qadimiy va serqirra qatlamlaridan biri bo'lib, xalq tafakkurining, tarixiy xotirasining, axloqiy-estetik ideallarining o'ziga xos in'ikosidir. Afsonalar esa ushbu og'zaki merosning o'ziga xos janri sifatida xalqning dunyoqarashi, e'tiqodlari va ijtimoiy hayot tajribasini timsollar, badiiy obrazlar va ramziy mazmunlar orqali ifodalaydi. Afsonalardagi obrazlar ichida ayol siymosi alohida ahamiyatga ega bo'lib, u milliy mentalitet, qadimiy e'tiqodlar, gender tasavvurlar va ma'naviy qadriyatlarning uzviy mujassamlanishidir.

Ayol obrazi o'zbek afsonalarida ko'plab vazifalarni bajaradi: u ba'zan mehr-muruvvat va poklik ramzi sifatida, ba'zan jasorat va fidoyilik timsoli sifatida, ba'zan esa mo'jizaviy, yaratuvchan kuchning mifologik ifodasi sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa xalqning ayolga bo'lgan qadimiy hurmati va e'zozini, ona kultining mustahkamligini hamda ijtimoiy hayotda ayolning turfa rollarini ko'rsatadi. Afsonalarda ayolning ma'naviy barkamolligi, donoligi, sabr-toqati, sadoqati va mehribonligi ayni folklor estetikasi orqali ideallashtirilgan holda tasvirlanadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi globallashtirish sharoitida milliy o'zlikni anglash, ma'naviy qadriyatlarni saqlash va yoshlar ongida milliy madaniyatga hurmatni shakllantirish jarayonida xalq og'zaki ijodi, xususan ayol obrazlarining talqini alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayol obrazini o'rganish nafaqat folklor estetikasi va mifopoetik tafakkurni yoritadi, balki jamiyatdagi gender rollari, ma'naviy qadriyatlar evolyutsiyasi va etnik identitetning shakllanish jarayonini anglashga imkon beradi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'zbek xalq afsonalari qadimdan xalq tafakkuri va ijtimoiy ongining ifodasi sifatida shakllanib kelgan. Ular ayol timsoli orqali hayot, mehr, fidoyilik va yaratuvchanlik g'oyalarini yoritadi. Ayol obrazi xalqning axloqiy mezoni va milliy qadriyatlarini mujassam etgan ramz sifatida namoyon bo'ladi. O'zbekiston hududida ayol timsolining shakllanishi qadimiy davrlardan boshlab murakkab jarayon bo'lib, qadimgi Baqtriya va Sug'd madaniyatlari buni tasdiqlaydi

Qadimgi san'at namunalarida ayol obrazi ona va hosildorlik timsoli sifatida tasvirlangan. Turkiy mifologiya, xususan, Umay ona obrazi ayolning jamiyatdagi mavqeyini mustahkamlab kelgan. Temuriylar davri manbalari ayollarning ilm-fan va me'morchilikdagi faoliyatini ko'rsatadi. Xonliklar davri esa ayollarning hunarmandchilik va uy xo'jaligidagi yetakchiligini yoritadi.

Qadimgi san'at namunalarida ayol obrazi ko'pincha ona, homiy, hosildorlik timsoli sifatida tasvirlangan bo'lib, bu davr jamiyatining diniy va estetik qarashlarini yoritadi[1.]. Markaziy Osiyo madaniyatida ayol timsolining shakllanishida turkiy mifologiya ham kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, Umay ona, ma'buda obrazlari ayolning jamiyatdagi asosiy himoya va baraka ramzi sifatidagi mavqeyini ifodalaydi[2.].

Temuriylar davri ayol obrazi taraqqiyotida yangi bosqich bo'ldi. Bu davrda ayollar nafaqat oilaviy hayot, balki ilm-fan, me'morchilik va madaniyat homiyligi kabi sohalarda faol ishtirok etgan. Gaharshodbegim buning yorqin namunasi bo'lib, u tomonidan barpo etilgan madrasa va me'moriy inshootlar o'sha davr ayollarining siyosiy-madaniy hayotdagi yuksak mavqeyini tasdiqlaydi[3.]. Saroy ayollari davlat boshqaruvi atrofida masalalarda ham muhim rol o'ynagan bo'lib, ularning siyosiy ta'siri tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Xonliklar davrida ayol mavqeda ayrim cheklovlar kuchaygan bo'lishiga qaramay, ular jamiyatning ma'naviy, oilaviy va hunarmandchilik sohalarida faol bo'lib qolgan. Tadqiqotlarda xonliklar davrida ayollar uy xo'jaligi, an'anaviy hunarmandchilik, to'qimachilik, zargarlik kabi sohalarda yetakchi kuch bo'lgani qayd etiladi[4.]. Ayrim mahalliy manbalarda saroy ayollari va ziyoli ayollarning ma'rifiy jarayonlarga qo'shgan hissi ham tilga olinadi[5.].

Tarixiy jihatdan ayol timsolining shakllanishi o'zbek xalqining qadimiy mifologik tasavvurlari bilan chambarchas bog'liq. Qadim turkiy dunyoqarashda Umay Ona, Ona Yer, Ona Suv kabi e'tiqodlar mavjud bo'lib, ular hayot, farzand, baraka va himoya timsoli sifatida qaralgan. Shu bois ayol timsoli o'zbek afsonalarida qadimiy mifologik qatlamlardan boshlab

shakllanib, keyingi tarixiy davrlarda yangi ijtimoiy-ma'naviy mazmunlar bilan boyib borgan[6. b. 35-78.].

Natija va muhokama. O'zbek xalq afsonalari va rivoyatlarida ayol timsoli asrlar davomida xalq dunyoqarashi, hayot falsafasi va axloqiy qadriyatlarining eng chuqur qatlamlarini aks ettirgan. Ayol obrazi insoniyat tarixidagi eng qadimiy ramzlardan biri sifatida nafaqat oila va mehr-muhabbat manbai, balki hayot, poklik va abadiylik timsoli sifatida qaralgan. Shu sababdan o'zbek afsonalarida ayol timsolining shakllanishi xalq tafakkurining tarixiy rivoji bilan o'zaro bog'liqdir.

O'zbek xalq og'zaki ijodida ayol timsoli uzoq tarixiy ildizlarga ega bo'lib, ko'pincha ijtimoiy, ma'naviy va estetik ideal sifatida ifodalangan. Shu jumladan, qadimiy turkiy va Markaziy Osiyo xalqlari rivoyatlarida kuchli, jasur va donolik timsoli sifatida namoyon bo'lgan **To'maris** qahramoni alohida o'rin egallaydi.

To'maris — miloddan avvalgi V asrda yashagan massagetlar malikasi bo'lib, qadimiy manbalarda u o'z xalqi va davlatini himoya qilgan jasur ayol hukmdor sifatida tasvirlanadi[7.]. O'zbek xalq afsonalarida To'maris, bir tomondan, ona va ona vatan timsoli sifatida, ikkinchidan, mustaqillik va erkinlik ramzi sifatida ko'riladi[8. b. 45-53.]. Shu jihatdan u nafaqat tarixiy shaxs, balki xalq ongida ma'naviy-axloqiy qadriyatlarni ifodalovchi komil timsolga aylangan.

Rivoyatlarga ko'ra, To'maris o'zining donoligi bilan tanilgan. U saklar va massagetlar o'rtasida birlashuvni ta'minlagan, xalqini himoya qilgan va forslarga qarshi kurashda jasorat ko'rsatgan[9. b. 88-95.]. Bu esa ayol timsolini nafaqat shaxsiy fazilat, balki ijtimoiy rol va rahbar sifatida ham ko'rsatadi. Shu tufayli To'maris timsoli xalq og'zaki ijodida ayolning kuchi, dono rahbarligi va ma'naviy yetukligini aks ettiruvchi muhim obraz sifatida saqlanib qolgan.

Shuningdek, o'zbek xalq afsonalarida To'maris timsoli ayolning mehribonlik, g'amxo'rlik va uy-ro'zg'or ishlarida mohirligini ham namoyon etadi. Bu jihatlar orqali ayol timsoli ijtimoiy va oilaviy vazifalarni bajaruvchi, shuningdek, davlat va xalqni himoya qiluvchi ideal sifatida talqin qilinadi[10. b. 60-72.]. Umuman olganda, To'maris o'zbek xalq og'zaki ijodida ayolning **ijtimoiy, ma'naviy va siyosiy rolini** o'rganish, qadimiy qadriyatlarni anglash va zamonaviy ayol timsolini shakllantirishda muhim ilmiy manba sifatida xizmat qiladi.

Ravshanak, yunon manbalarida Roksana sifatida tanilgan, qadimgi Baqtriya podshosi Oksiartning qizi bo'lib, miloddan avvalgi IV asrda yashagan. U tarixiy manbalarda Aleksandr Makedonskiy bilan turmush qurgan shaxs sifatida e'tirof etiladi va Markaziy Osiyo siyosiy tarixida muhim rol o'ynaydi[11. b. 112–145]. Shu bilan Ravshanak (Roksana) nafaqat shaxsiy hayoti, balki Markaziy Osiyo siyosiy tarixida strategik ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy obraz sifatida qadrlanadi.

Ravshanak timsolining siyosiy ahamiyati uning Aleksandr Makedonskiy bilan nikohi orqali namoyon bo'ladi. Bu nikoh orqali Aleksandr Baqtriya hududida o'z ta'sirini mustahkamlashni maqsad qilgan, shuningdek, mahalliy amaldorlar bilan ijtimoiy va siyosiy integratsiyani ta'minlagan[12. b. 35-78.]. Tarixiy manbalarda Ravshanakning iqtidori va siyosiy ong Aleksandr tomonidan ham e'tirof etilgan, u Makedoniya va Sharq o'rtasidagi siyosiy va madaniy integratsiyada vositachi sifatida xizmat qilgan.

Baqtriya podshosi Oksiartning qizi sifatida Ravshanak Baqtriya va Sug'd hududlarining siyosiy va madaniy merosini o'zida mujassam etgan. Yunon va mahalliy manbalarda u go'zal va aqlli ayol sifatida ta'riflanadi, uning obrazida qadimgi Osiyo ayol qirolichalarining siyosiy kuchi va diplomatik salohiyati aks etadi[13. b. 55-110.]. Shu bilan birga, Ravshanakning hayoti ayol

timsoli va patriarxal jamiyatdagi rol masalalarini o'rganishda muhim tarixiy manba sifatida ko'rish mumkin.

Ravshanakning tarixi nafaqat Aleksandr Makedonskiy hayoti bilan bog'liq, balki Markaziy Osiyo hududidagi qadimgi siyosiy va madaniy aloqalarni ham aks ettiradi. U qadimgi davrlarda ayol rahbarlarning siyosiy, diplomatik va ijtimoiy rolini o'rganish uchun asosiy manbalardan biri hisoblanadi.

Qadimiy turkiy xalqlar og'zaki tasavvurlarida ayol obrazi, avvalo, Umay ona timsolida ifodalangan. Umay ona hayot, farzand, hosildorlik va baxt ramzi bo'lib, qadimgi turkiylarning e'tiqodida insonni himoya qiluvchi ilohiy kuch sifatida qadrlangan. Shu asosda o'zbek afsonalarida ayolning "hayot bag'ishlovchi", "mehr tarqatuvchi" va "oila qo'rg'oni" sifatidagi obrazlari shakllanib borgan.

Bunday mifologik asoslar turkiy xalqlarda Ona Yer, Ona Suv, Ona Bosh kabi qadimiy e'tiqodlarda o'z ifodasini topgan. Ayol obrazining tabiat bilan bog'lanishi xalq tafakkurida ayolni hayot manbai, yaratish kuchi sifatida tasavvur etishga olib kelgan. Bu g'oya keyingi asrlarda afsona va rivoyatlar orqali xalqning ma'naviy-madaniy xotirasida mustahkam o'rnashgan.

Shuningdek, ayol timsoli qadimiy patriarxal tuzum davrlarida ijtimoiy markaz sifatida namoyon bo'lgan. Qabila va urug' hayotida ayolning roli, avlodni davom ettiruvchi, urf-odatlarni saqlovchi, ruhiy tayanch bo'luvchi sifatida muhim ahamiyat kasb etgan. Shu jarayonlarda ayol nafaqat oila hayotining markazi, balki ijtimoiy qadriyatlarning timsoliga aylangan.

Xulosa. O'zbek xalq afsonalari qadimiy dunyoqarash, milliy tafakkur, etnomadaniy qadriyatlar va jamiyatning ma'naviy-estetik ideallarini o'zida mujassamlashtirgan noyob og'zaki ijod namunalari hisoblanadi. Ushbu afsonalarda ayol obrazi ko'p qatlamli ma'no kasb etib, u milliy mentalitetning muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi. Ayollar obrazining talqini faqatgina badiiy tasvir emas, balki xalqning ijtimoiy tajribasi, axloqiy qarashlari va qadimiy urf-odatlarining timsoli sifatida xizmat qiladi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, o'zbek afsonalarida ayol obrazi uch asosiy funksional yo'nalishda gavdalanadi:

1. Ma'naviy-axloqiy ideal sifatida – mehribon ona, sadoqatli yor, fidokor qiz obrazi orqali ayolning jamiyatdagi qadri, mehr-shafqat timsoli yoritiladi.
2. Qahramonlik va jasorat timsoli sifatida – xalq tasavvurida ayol faqat uy-ro'zg'or egaligini emas, balki vatanning, adolatning va haqiqatning himoyachisi bo'lishga qodir shaxs sifatida tasvirlanadi.
3. Mo'jizaviy-mifologik timsol sifatida – pari, ajina, baxsh etuvchi onalik ruhi kabi obrazlar orqali ayolning ilohiylashtirilgan, tabiat bilan uyg'un timsoli namoyon bo'ladi.

Shuningdek, afsonalardagi ayol obrazlari xalqning estetik didi, genderga doir tasavvurlari, ijtimoiy munosabatlari hamda qadimiy e'tiqodlarining tarixiy rivojini tadqiq etish imkonini beradi. Ayolning kuchli irodaga ega, sabrli, adolatparvar va fidoyi sifatida talqin qilinishi o'zbek xalqining qadimiy ma'naviy qadriyatlari bilan uzviy bog'liq.

Yakuniy natija sifatida aytish mumkinki, o'zbek xalq afsonalarida ayol obrazi milliy madaniyatning uzviy qismi bo'lib, u nafaqat folklor tizimidagi badiiy estetik funksiyani, balki ijtimoiy-ma'naviy tarbiya, tarixiy xotira va milliy o'zlikni anglash jarayonida ham muhim o'rin tutadi. Shu sababli ayol obrazlarining ilmiy tahlili xalqning ma'naviy merosini chuqur o'rganish

va zamonaviy gender madaniyatini shakllantirish uchun dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Asqarova Z., Raxmatullayeva A., Khayitbayeva X. *Artistic Expression of the Image of Women in Ancient and Medieval Art in Central Asia*. – Tashkent: National Institute of Fine Arts and Design, 2020.
2. Mavlonova R. *Markaziy Osiyo madaniyatida ayol obrazi tarixi*. – Toshkent: Ma'naviyat, 2002.
3. To'xtayeva R. "Temuriylar davrida saroy ayollari va ularning ijtimoiy hayotdagi roli", *O'zbekiston tarixi*, 2018.
4. Saidov A. *O'zbekiston xonliklari ijtimoiy tuzumi*. – Toshkent: Fan, 1998.
5. Holmirzaeva M. *XIX asr O'rta Osiyoda ayol mavqeining o'ziga xos jihatlari*. – Toshkent, 2012.
6. Ҳақназаров А. *Туркий халқлар мифологиясида она тимсоли*. – Тошкент: Фан, 2015. – 240 б. – Б. 35–78.
7. Herodot. The Histories. Book IV. – P. 112–118. Skiflar va masagetlar haqidagi ma'lumotlar.
8. Safoeva S. The Issue of Women: Historical and Cultural Aspects. – Tashkent: 2002. – P. 45–53.
9. Khakimov A. History of Arts of Uzbekistan. – Tashkent: 2018. – P. 88–95.
10. Shatskiy G. Ancient Paintings on Rocks. – Tashkent: 1973. – P. 60–72.
11. Бартольд В.В. *Туркестан в эпоху монгольского нашествия*. – Москва: Наука, 1963. – 556 – С. 112–145.
12. Ҳақназаров А. *Туркий халқлар мифологиясида она тимсоли*. – Тошкент: Фан, 2015. – 240 б – Б. 35–78.
13. Назаров Б. *Ўзбек халқ оғзаки ижодида аёл образи*. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2019. – 196 б. – Б. 55–110.

08.00.00-IQTISODIYOT FANLARI – ECONOMICAL SCIENCES**Received:** 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***PROSPECTS FOR FORECASTING AND DEVELOPMENT OF SHEEP AND GOAT LIVESTOCK BASED ON ECONOMETRIC MODELS
(ON THE EXAMPLE OF KUNGRAD DISTRICT OF THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN)****Gabbarov Sabit**Doctor of Philosophy in Economics, Associate Professor
Karakalpak State University

Abstract. This article examines the issues of forecasting the number of sheep and goats and optimal formation of livestock composition in Qo'ng'iro't district of the Republic of Karakalpakstan. The study developed an econometric model based on statistical data from 1990 to 2023. The forecast results indicate an average annual growth rate of 4.1% in the number of sheep and goats.

Keywords: ARIMA model, sheep and goats, forecasting, livestock composition, pasture fund.

**QO'Y VA ECHKILAR BOSH SONINI EKONOMETRIK MODELLAR ASOSIDA
PROGNOZLASH VA RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI
(QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI QO'NG'IROT TUMANI MISOLIDA)****Gabbarov Sabit Nietali'evich,**

iqtisod fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

QQDU Ta'lim sifatini ta'minlash bo'limi boshlig'i,

E-mail: gabbarovs@mail.ruwww.orcid.org/0000-0002-4995-5698

Annotatsiya. Ushbu maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasi Qo'ng'iro't tumanida qo'y va echkilar bosh sonini prognozlash va chorvachilik tarkibini optimal shakllantirish masalalari ko'rib chiqilgan. Tadqiqotda 1990-2023-yillar davomidagi statistik ma'lumotlar asosida ekonometrik modeli ishlab chiqilgan. Prognoz natijalari qo'y va echkilar bosh sonining yiliga o'rtacha 4,1% sur'atda o'sishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: ARIMA modeli, qo'y va echkilar, prognozlash, chorva tarkibi, yaylov fondi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N16>

Kirish. Jahonda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish, mavjud imkoniyatlar doirasida qishloq xo'jaligi, xususan chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishning optimal variantlarini aniqlash masalalari dolzarb muammoga aylanib bormoqda. Bu esa, ayni paytda, chorvachilikni rivojlantirishning istiqbolli yo'llarini aniqlashni taqozo etmoqda. "Chorvachilikning asosiy tabiiy resursi hisoblangan yaylovlar butun dunyoda chorva mollari uchun asosiy ozuqa manbai bo'lib, nam hududlarda aralash qishloq xo'jaligi sutning 90 foizidan ortig'ini, qo'y va echki go'shtining 70 foizi va mol

go'shtining 35 foizini ta'minlaydi. Shuningdek, bir yillik ekin maydonlarini almashlab ekishda ulardan yaylov sifatida foydalanish o'simliklarni intensivlashtirish, rentabellikni hamda fermer xo'jaliklari xavfsizligini oshirish, tabiiy resurslar hamda atrof muhitni himoya qilishga yordam beradi"[3]. Shu sababli chorvachilikni rivojlantirish hamda soha mahsuloti resurs sig'imini kamaytirish, samaradorlikni oshirishda zamonaviy usullardan foydalanishning ilmiy asoslarini ishlab chiqish, ularni amaliyotga tatbiq qilishda "aqlli" texnologiyalar imkoniyatlaridan samarali foydalanish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Yangi O'zbekistonni barpo etish jarayonida chorvachilikni rivojlantirish, chorva mollari muqobil aylanmasini takomillashtirishda nasldor turlari bosh sonini ko'paytirish va mahsuldorligini oshirish bo'yicha yangi loyihalarni ishlab chiqish va ularni amaliyotga samarali tatbiq etish, mazkur jarayonda resurslardan optimal foydalanish yo'llarini aniqlashda "aqlli" texnologiyalar imkoniyatlaridan samarali foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida "Oziq-ovqat, xususan chorvachilik mahsulotlarini yetishtirishning barqarorligiga erishishda ham aynan yaylovlardan samarali foydalanish, qayta tiklash va hosildorlikni oshirish; 2022-yilda 2,2 mln. gektar yaylovlarda geobotanik tadqiqotlarni amalga oshirish va yaylovlarni qayta tiklash choralari ko'rish; Cho'l yaylov o'simliklari urug'chiligi bazasini yaratish"[5] kabi qator ustuvor vazifalar belgilangan. Bu borada chorvachilik mahsulotlarini yetishtirish bilan shug'ullanayotgan har bir subyektning qaror qabul qilish jarayonida innovatsion yangiliklarni qo'llagan holda miqdoriy usullardan foydalanish imkoniyatini yaratib berish, sohada yetishtirilgan mahsulotlar resurs sig'imini optimal miqdorlarini asoslash, chorvachilikni rivojlantirishda ozuqa ratsionlari tarkibini matematik va ekonometrik usullar yordamida asoslash, yaylovlardan samarali foydalanish masalalari bo'yicha olib borilayotgan ilmiy izlanishlarni yanada kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar tahlili. Xorijiy davlatlarda chorvachilikni rivojlantirish, ozuqa bazasini mustahkamlash, soha taraqqiyotini ta'minlashda yaylovlardan foydalanish nazariyasi va amaliyoti ko'plab olimlar tomonidan tadqiq qilingan. Jumladan Meharabi Z., Gill M., Vijk M.V., Herrero M., Ramankutti N.[4, 160-165 b.]. MDH olimlari Смаилов К.Ш., Стыбаев Г.Ж., Исаева Ж.Б., Ногаев А.А., В.В. Шевцов[9, 10, 51-56, 172 b.] va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida chorvachilikni rivojlantirish va intensivlashtirish texnologiyalari, tabiiy yaylovlardan foydalanish sharoitlari, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda yaylovlar rolini baholash masalalari keng yoritilgan. Mamlakatimiz iqtisodchi olimlaridan Sauxanov J., Yusupov M.S., Bobokulov N.A.[6-8, 282, 29, 156-161 b.] larning ilmiy tadqiqotlarida qishloq xo'jaligi rivojlanishini statistik va ekonometrik usullar yordamida tadqiq qilish uslubiyati, chorvachilik rivojining hozirgi holati, soha taraqqiyotini ta'minlashda yaylovlardan foydalanish imkoniyatlari, chorva turlari optimal ratsionlari va cho'l yaylov chorvachiligini rivojlantirishning istiqbolli yo'nalishlari atroflicha tadqiq etilgan.

Tadqiqot materiallari va uslubi. Avvalgi maqolalarimizda Qo'ng'irot tumanidagi jami qoramollar [1, 43-44 b.], otlar va tuyalar [2, 396-400 b.] bosh sonining prognoz qiymatlarini ishlab chiqish bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot natijalari havola qilingan edi. Navbatdagi ushbu ilmiy maqolamizda Qo'ng'irot tumanida chorvachilikning rivojini ta'minlash mavjud imkoniyatlardan samarali foydalanish, ya'ni yaylovlarda chorvachilik mahsulotlari yetishtirishda qo'y va echkilar sonini oshirish istiqbolli yo'nalishlardan biri sifatida qaraladi.

Chorva bosh soni hamda tarkibiy qismining prognoz ko'rsakichlarini ishlab chiqishda, zamonaviy usullardan keng foydalanish holatlaridagi muammolar, shuningdek, turli ekonometrik modellar asosida ishlab chiqilgan prognoz ko'rsatkichlarini mezonlar bo'yicha qiyosiy tahlilini amalga oshirish holatlar yetarlicha yo'lga qo'yilmaganligini, chorvadorlarni optimal miqdor va tarkibni tanlash bo'yicha qaror qabul qilish, mavjud yaylovlardan foydalanish samaradorligini oshirish kabilarga salbiy ta'sirini ko'rsatadi. Sohaning turli yo'nalishlaridagi prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqishdagi mavjud muammolarni hisobga olgan holda ma'lumotlar turi va xususiyatidan kelib chiqqan holda modellar ishlab chiqildi va ularni qiyosiy tahlili amalga oshirildi. Turli mezonlar natijalari taqqoslab, eng kam xatolikka ega bo'lganini tanlab olindi.

Qo'ng'iroq tumanida jami qo'y va echkilar sonini bosh sonining prognoz qiymatlarini ishlab chiqish bo'yicha amalga oshirilgan tadqiqot natijalariga e'tibor qaratib o'tmoqchimiz. Ushbu prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish uchun 1990-2023-yillar ma'lumotlaridan foydalanildi. Model uchun foydalanilayotgan ma'lumot vaqtli qatorlarga mos bo'lganligi sababli dastlab ushbu ma'lumotni Gretl dasturidan foydalangan holda Unitroot testi natijalariga asoslanib statsionarlikka tekshirib olindi.

Shuni hisobga olgan holda tumanda qo'y va echkilar sonini keyingi yillar uchun prognoz qiymatlarini ishlab chiqdik. Amalga oshirilgan tahlil hamda ishlab chiqilgan turli variantdagi modellar bo'yicha olingan natijalarga ko'ra ARIMA (0 2 1) ko'rinishidagi modeldan foydalanish maqsadga muvofiq ekanligi aniqlandi.

$$(1 - L)^2 QX2_t = 200,9 - 0,99 * (1 - L)^2 \varepsilon_{t-1}$$

$$z = (2,55) \quad (-8,75) \quad R^2 = 0,94$$

Mazkur modelning adekvatligini asoslash uchun z-statistika va determinatsiya koeffitsiyentlari keltirib o'tilgan bo'lib, barcha koeffitsiyentlar hamda modelning adekvatligini asoslamoqda. Bundan tashqari modelni adekvatligini ifodalovchi boshqa mezonlar hamda ishonchliligini asoslovchi chizmalar keltirib o'tildi (1-rasm).

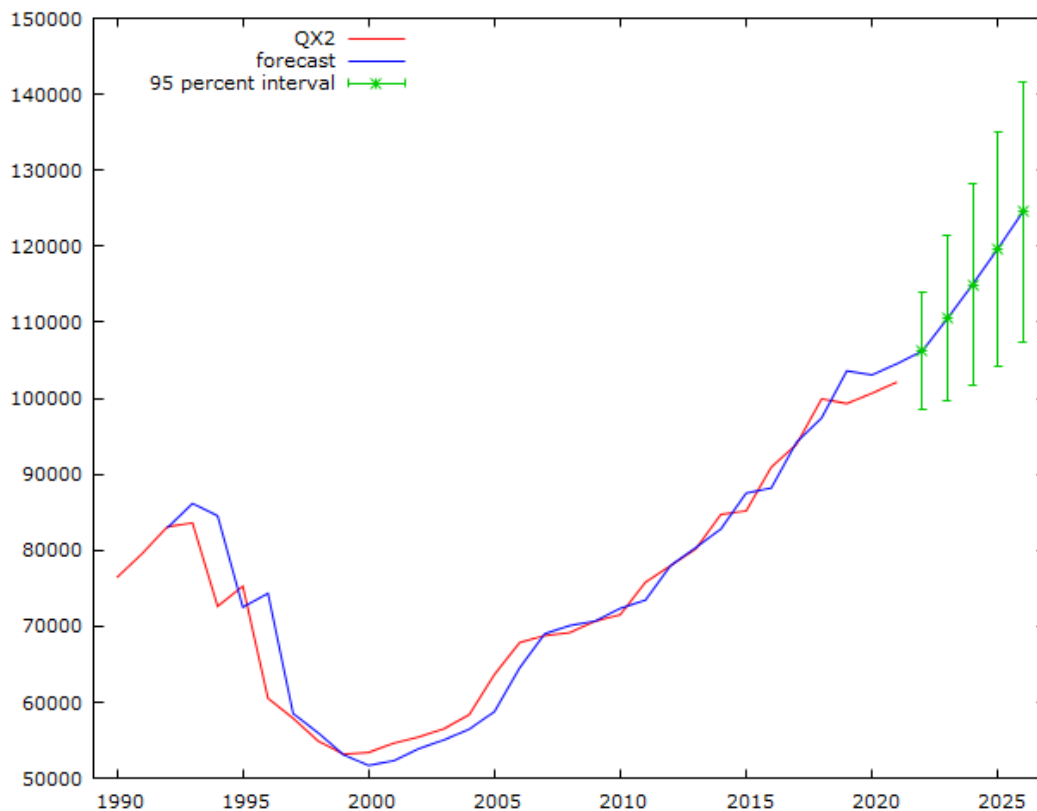
**Qo'ng'iroq tumanida qo'y va echkilar bosh soni prognoz qiymatlarini
hisoblash uchun ishlab chiqilgan model natijalari**

Model 36: ARIMA, using observations 1990-2023 (T = 30)

Dependent variable: $(1-L)^2 QX2$

Standard errors based on Hessian

	Coefficient	Std. Error	z	p-value	
const	200.912	78.6682	2.554	0.0107	**
theta_1	-0.999954	0.114347	-8.745	<0.0001	***
Mean dependent var	-55.46667		S.D. dependent var	5692.621	
Mean of innovations	-476.6193		S.D. of innovations	3916.466	
R-squared	0.942864		Adjusted R-squared	0.942864	
Log-likelihood	-292.4728		Akaike criterion	590.9456	
Schwarz criterion	595.1492		Hannan-Quinn	592.2904	
	Real	Imaginary	Modulus	Frequency	
MA					
Root 1	1.0000	0.0000	1.0000	0.0000	

1-rasm. Qo'ng'iro't tumanida qo'y va echkilar bosh sonining haqiqiy va model yordamida baholangan qiymatlari.

Ishlab chiqilgan modeldan foydalangan holda mintaqada qo'y va echkilar bosh sonining 2024-2028-yillar uchun hisoblangan prognoz qiymatlarini keltirib o'tamiz (1-jadval).

1-jadval

Qo'ng'iro't tumanida qo'y va echkilar bosh sonini prognoz qiymatlari

For 95% confidence intervals, $z(0.025) = 1.96$

Yillar	Prognoz	Standart xatolik	95 foizlik ishonch oralig'i
2024	106199	3916.47	(98522.9, 113875.)
2025	110483	5538.85	(99627.1, 121339.)
2026	114968	6783.83	(101672., 128264.)
2027	119654	7833.48	(104300., 135007.)
2028	124540	8758.30	(107374., 141706.)

Hisoblangan prognoz qiymatlari mintaqada 2028-yilga borib qo'y va echkilar bosh soni 124540 birlikka yetishi aniqlandi. Agarda mintaqada chorvachilik ushbu sur'atda rivojlanadigan bo'lsa, 2028-yilda qo'y va echkilar soni mavjud darajadan 1,22 barobarga oshadi. Ya'ni qo'y va echkilar sonidagi o'sish qoramollar sonidagi o'sishga nisbatan biroz yuqori qiymatga ega bo'ladi. Ya'ni o'rtacha o'sish sur'ati 4,1 foizni tashkil qiladi. Chunki, hududda yaylov fondini ko'pligi chorvachilik tarkibini ham shunga mos ravishda shakllantirishni talab qiladi. Bundan tashqari olingan nazariy bilim va xulosalarga ko'ra yaylovlarda chorvachilikni rivojlantirish chorva tarkibini ma'lum bir nisbatlarda shakllantirishni talab qiladi.

Xulosa. Mintaqada yaylov fondi mavjud holati, hamda uning kamayib cho'llashib borayotganligini hisobga oladigan bo'lsak, u yerlarda tuyachilikni rivojlantirish istiqbolli sohalardan hisoblanadi. Bundan tashqari nisbatan ozuqaga boy bo'lgan joylarida yilqichilikni ham keng miqyosda yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Keyingi davrda mintaqada chorvachilikni rivojlantirish bo'yicha alohida e'tiborni qaratilishi, yaylov fondidan samarali foydalanish yo'nalishlarini izlab topish hamda aynan yilqi va tuyalar sonida yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlanishi keltirib o'tilgan fikrlarni asoslashga xizmat qilmoqda. Qo'ng'iro't tumanida chorva tarkibidagi o'zgarish va optimallashtirish keyingi yillarda ham davom etadi. O'rta muddatga ishlab chiqilgan prognoz natijalariga ko'ra keyingi besh yilda qoramollar bosh sonini o'rtacha yillik o'sish sur'ati 2,8 foizni, sigirlar sonidagi o'sish jami qoramollar sonidagi o'sishga nisbatan yuqori sur'atga ega bo'lib, 3,8 foizni tashkil qiladi. Shuningdek, qo'y va echkilar bosh sonidagi o'rtacha o'sish sur'ati 4,1 foizni, ot va tuyalarda esa mos ravishda 1,9 va 6,9 foizni tashkil qilishi aniqlandi. Bu kabi turli o'sish sur'atlarining ta'minlanishi chorva tarkibidagi o'zgarishga olib keladi va yaylovlardan foydalanish darajasini oshishi hisobidan chorva mahsulotlarini ko'payishga erishiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Gabbarov S.N. Qoraqalpog'iston Respublikasi Qo'ng'iro't tumanida ko'p variantli ekonometrik modellar asosida qoramollar bosh sonining prognoz ko'rsatkichlarini ishlab chiqish // ISSN 2091-5616, Jurnal, "Agro Ilm" Toshkent №8, 2022 yil 43-44 betlar.
2. Gabbarov S. Qoraqalpog'iston Respublikasi Qo'ng'iro't tumanida yilqichilik va tuyachilikni rivojlantirish istiqbollari Arima modeli asosida prognozlash. Muhandislik va iqtisodiyot jurnali, 2025-yil, noyabr. № 11-son, 396-400 betlar.
3. <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/overview>
4. Meharabi Z., Gill M., Wijk M.V., Herrero M., Ramankutty N. (2020). Livestock policy for sustainable development. Nature Food 1(3): 160–165.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 – 2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmoni.
6. Yusupov M.S. Jahon amaliyotida qishloq xo'jaligini tartibga solish va qo'llab-quvvatlashning iqtisodiy mexanizmlari. Monografiya.–T.: IQTISODIYOT, 2017. – 282 b.
7. Бобокулов Н.А. и др. Рациональное использование кормовых ресурсов в пустынно-пастбищном животноводстве. Самарканд, 2012, 29 с.
8. Сауханов Ж. (2020). Эконометрическая оценка эффективности производства мяса при рациональном использовании пастбищ. Экономика И Образование, 1(4), 156–161. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/economy_education/article/view/452;
9. Смаилов К.Ш., Стыбаев Г.Ж., Исаева Ж.Б., Ногаев А.А. Использование природных пастбищ в условиях Жамбылской области. //Вестник науки Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина. -2017. - №1 (92). - С. 51-56.;
10. Шевцов В.В. ИНТЕНСИФИКАЦИЯ ПАСТБИЩНОГО ЖИВОТНОВОДСТВА, ВЕСТНИК Государственного научного учреждения Всероссийский научно-исследовательский институт электрификации сельского хозяйства / Под ред Д.С. Стребкова. Выпуск №1(5)/2010. Серия «Энергетика и электротехнологии в сельском хозяйстве». – М.: ГНУ ВИЭСХ, 2010. – 172 с.;

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

MULTIDIMENSIONAL RELATIONSHIP BETWEEN EXPORT PERFORMANCE AND REAL SECTOR RESOURCES IN KHORESM REGION

Kholmurotov Fozil

Mamun University

Associate Professor of the Department of “Accounting”

Abstract. This study examines the multivariate relationship between export performance and real sector resources in the Khorezm region of Uzbekistan over the period 2020–2024. While previous studies have typically focused on pairwise correlations or linear regressions, this paper uses Canonical Correlation Analysis (CCA) to identify the structural covariance between two blocks of variables: export performance (export volume, number of target countries, annual growth rate) and real sector resource performance (number of firms, number of employees, investment volume). Using standardized annual data and R-based econometric modeling, the analysis shows that the first canonical measure captures almost the entire variance (canonical correlation $r \approx 0.997$), indicating a very strong and synchronous relationship between resource expansion and export performance. The second canonical measure ($r \approx 0.75$) reflects structural differences in resource composition and export patterns, while the third measure is statistically insignificant.

Keywords: export, canonical correlation analysis, regional economy, investment, labor resources, diversification.

XORAZM VILOYATIDA EKSPORT NATIJALARI VA REAL SEKTOR RESURSLARI O'RTASIDAGI KO'P O'LCHOVLI BOG'LIQLIK

Xolmurotov Fozil

Ma'mun Universiteti

“Buxgalteriya hisobi” kafedrası dotsenti

E-mail: xolmurodov_fozil@mamunedu.uz

Annotatsiya. Ushbu tadqiqot 2020–2024-yillar oralig'ida O'zbekistonning Xorazm viloyatida eksport ko'rsatkichlari va real sektor resurslari o'rtasidagi ko'p o'lchovli bog'liqlikni o'rganadi. Avvalgi tadqiqotlar odatda juftlik korrelyatsiyalari yoki chiziqli regressiyalarga qaratilgan bo'lsa-da, ushbu maqolada ikkita o'zgaruvchan blok: eksport ko'rsatkichlari (eksport hajmi, maqsadli mamlakatlar soni, yillik o'sish sur'ati) va real sektor resurslari ko'rsatkichlari (firmalar soni, xodimlar soni, investitsiya hajmi) o'rtasidagi strukturaviy kovaryatsni aniqlash uchun Kanonik Korrelyatsiya Tahlili (KKT) qo'llaniladi. Standartlashtirilgan yillik ma'lumotlar va R asosidagi ekonometrik modellashtirishdan foydalangan holda, tahlil shuni ko'rsatadiki, birinchi kanonik o'lchov umumiy dispersiyaning deyarli to'liq qismini qamrab oladi (kanonik korrelyatsiya $r \approx 0.997$), bu resurslarning kengayishi va eksport natijalari o'rtasidagi juda kuchli va sinxron bog'liqlikni ko'rsatadi. Ikkinchi kanonik o'lchov ($r \approx 0.75$) resurslar tarkibi va eksport naqshlaridagi strukturaviy farqlarni aks ettiradi, uchinchi o'lchov esa statistik jihatdan ahamiyatsiz.

Kalit so'zlar: eksport, kanonik korrelyatsiya tahlili, mintaqaviy iqtisodiyot, investitsiya, mehnat resurslari, diversifikatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N17>

Kirish. So'nggi yillarda Xorazm viloyatida iqtisodiy faollikning oshishi, ishlab chiqarish infratuzilmasining kengayishi hamda eksportga yo'naltirilgan tarmoqlarning jadal rivojlanishi hududning tashqi iqtisodiy integratsiya jarayonlarida tutgan o'rnini yangi bosqichga olib

chiqimoqda. Global talabning o'zgaruvchanligi, ichki bozor sharoitidagi tarkibiy islohotlar, investitsiya oqimlarining oshishi hamda mehnat resurslarining kengayib borishi eksport faoliyati natijalariga ko'p qirrali ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois eksportning miqdoriy ko'rsatkichlari va ishlab chiqarish resurslari o'rtasidagi tizimli, ko'p o'lchovli bog'liqlikni chuqur tahlil qilish hudud iqtisodiy strategiyasini belgilashda muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tadqiqot aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, Xorazm viloyatida 2020–2024-yillarda eksport natijalari bilan real sektor resurslari (kompaniyalar soni, bandlik, investitsiya hajmi) o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikning strukturaviy modelini aniqlashni maqsad qiladi. Oddiy juft korrelyatsiya indikatorlararo chiziqli bog'liqlik yo'nalishini ko'rsatishi mumkin bo'lsa-da, iqtisodiy jarayonlar odatda bir vaqtning o'zida bir nechta omillar bilan shakllanadi. Shu sababli ushbu maqolada metodik asos sifatida kanonik korrelyatsiya tahlili (Canonical Correlation Analysis, CCA) qo'llanadi. CCA ikki blok — eksport natijalari va resurslar — orasidagi umumiy kovariatsiya tuzilmasini aniqlash imkonini berib, omillararo bog'liqlikning chuqurroq, tizimli tabiatini ochib beradi

Tadqiqotda resurslar bazasidagi o'zgarishlar eksportning miqdoriy hajmi, geografik diversifikatsiyasi va yilma-yil dinamikasi bilan qanchalik uyg'un harakat qilishi aniqlanadi; shuningdek, strukturaviy farqlar, vaqt kechikkan ta'sirlar va tarkibiy omillarni aks ettiruvchi latent o'lchamlar baholanadi. Natijalar Xorazm iqtisodiyotida kapital, mehnat va firma ekotizimining kengayishi eksportning miqdoriy va geografik ko'rsatkichlari bilan "bir paket" da harakat qilayotganini, ayrim tarkibiy qatlamlar esa qo'shimcha iqtisodiy mazmun bilan boyitilishini ko'rsatadi.

Shu tariqa, ushbu maqola hududiy eksport salohiyatining shakllanish mexanizmini empirik asosda ochib berish, resurslar va eksport indikatorlari o'rtasidagi tizimli bog'liqlikni aniqlash hamda hududiy iqtisodiy siyosat uchun ilmiy asoslangan takliflar ishlab chiqish imkonini beradi.

Adabiyotlar sharhi. Hududiy eksport salohiyatining shakllanishi va uning ishlab chiqarish resurslari bilan o'zaro bog'liqligi ko'plab iqtisodiy tadqiqotlarda ustuvor yo'nalish bo'lib kelgan. Xalqaro iqtisodiyot nazariyasida eksportning tarkibiy omillari, resurslar taqsimoti va ishlab chiqarish quvvatlarining tashqi savdo natijalariga ta'siri klassik va zamonaviy ilmiy yondashuvlarda chuqur tahlil qilingan. Xususan, R. Vernonning "mahsulot hayot aylanishi" nazariyasi[1], E. Helpman va P. Krugman tomonidan ishlab chiqilgan "yangi savdo nazariyalari"[2], shuningdek M. Porterning "raqobatbardoshlik klasterlari" konsepsiyasi[3] eksport faoliyatini belgilovchi resurs-omilli muvozanatni tushunishda metodologik asos yaratadi. Bu yondashuvlarning umumiy nuqtasi shundan iboratki, ishlab chiqarish resurslarining kengayishi — kapital qo'yilmalar, mehnat salohiyati va firma ekotizimining rivojlanishi — eksportning miqdoriy va sifat ko'rsatkichlarini oshiruvchi bazaviy omil sifatida qaraladi.

So'nggi yillarda mintaqaviy iqtisodiyot bo'yicha tadqiqotlar ishlab chiqarish va tashqi savdo o'rtasidagi bog'liqlikni ko'p o'lchovli statistika usullari yordamida baholashga alohida e'tibor qarata boshladi. Ko'p o'zgaruvchili iqtisodiy tizimlarning kompleks tuzilmasini ochib berishda kanonik korrelyatsiya tahlili (CCA) asosiy metodlardan biri sifatida e'tirof etilgan. R. Sherry va R. Henson (2005)[4], L. Thompson (2000)[5], H. Hardoon va boshqalar (2004) [6] kabi tadqiqotchilar CCA'ning afzalliklarini — o'zaro kuchli bog'langan ko'rsatkichlar bloklari

o'rtasidagi umumiy kovariatsiya tuzilmasini aniqlash qobiliyatini — tajribaviy jihatdan isbotlab bergan. Mazkur yondashuv ayniqsa eksport ko'rsatkichlari bir tomonda, real sektor resurslari ikkinchi tomonda joylashgan ikki blokli tizimlarni baholashda samarali hisoblanadi; bu eksport-resurslar tizimining ichki mexanizmlarini oddiy juft regressiyalardan ko'ra chuqurroq ochib beradi.

Mintaqaviy eksport faoliyati bo'yicha tadqiqotlarda resurs omillarining o'rni alohida ajratib ko'rsatiladi. G. Gereffi[7], S. Ponte va T. Sturgeon[8] tomonidan ilgari surilgan "global qiymat zanjiri" (Global Value Chain) yondashuvi eksportning nafaqat resurs miqdori, balki ularning tarkibiy sifati va ulardan foydalanish samaradorligi bilan belgilanganini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, mehnat bozori tuzilishi, investitsiyalarning texnologik yo'nalishi va firmalar sonining ko'payishi eksportning geografik diversifikatsiyasini kuchaytiruvchi omillar sifatida qaraladi. Bu xulosalar maqolada keltirilgan topilmalar bilan uyg'un bo'lib, Xorazm viloyatida resurs bazasining kengayishi eksport ko'rsatkichlari bilan "bir paket"da harakat qilishi ushbu nazariy yondashuvni amaliy jihatdan tasdiqlaydi.

Mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda ham ishlab chiqarish omillari va tashqi savdo natijalari o'rtasidagi bog'liqlik bir qator olimlar tomonidan o'rganilgan. O'zbekiston sharoitida Y. Abdullayev[9], Q. Abdurahmonov[10], N. Zokirova[11], B. Xodjayev[12] kabi tadqiqotchilar eksport salohiyatini oshirishda investitsiyalar oqimi, korxonalar modernizatsiyasi, agro-sanoat klasterlarining shakllanishi va mehnat resurslarining sifati hal qiluvchi omillar ekanini ko'rsatganlar. Bu ishlarda resurslar va eksport o'rtasidagi o'zaro ta'sir chiziqli usullar orqali baholangan bo'lsa-da, ko'p o'lchovli yondashuvlarning qo'llanilishi (xususan CCA) mintaqaviy iqtisodiy jarayonlarning yanada aniqroq va kompleks tasvirini beradi.

Yillik eksport o'sish sur'atlarida kechikish effektlari va bazaviy effektlarning mavjudligi shuni ko'rsatadiki, qisqa muddatli o'sish resurslarni kengaytirish ta'sirini darhol aks ettirmasligi mumkin. Bu hodisa, ayniqsa, Turkiya va Polsha kabi mamlakatlar tajribasida yaqqol ko'rinib turibdi, bu yerda investitsiyalar aniq natijalarga erishishi uchun odatda 1-2 yil kerak bo'ladi[13]. Kechikish effektlari shuni ko'rsatadiki, resurs investitsiyalarining foydasi bir zumda emas, bu esa resurslarning mavjudligi va eksportning o'sishi o'rtasidagi bog'liqlikni murakkablashtiradi. Bundan tashqari, bazaviy effektlar o'sish sur'atlarini talqin qilishni buzishi mumkin, chunki ular iqtisodiy faoliyatning boshlang'ich darajasiga bog'liq.

Bu buzilish tahlillarda to'g'ri hisobga olinmasa, eksport strategiyalarining samaradorligi haqida noto'g'ri xulosalarga olib kelishi mumkin. Masalan, Polshaning Yevropa Ittifoqiga a'zo bo'lganidan keyingi eksportga yo'naltirilgan o'sish strategiyasi bu ta'sirlarni tushunish qanday qilib yaxshiroq siyosiy qarorlarni qabul qilishga yordam berishi mumkinligini ko'rsatadi[14].

O'sish sur'atlari va resurslar o'rtasidagi salbiy korrelyatsiya bu munosabatlarning murakkabligini yanada ta'kidlaydi va resurslarning mavjudligining ortishi darhol o'sishni kafolatlamasligini ko'rsatadi. Bu Sharqiy Osiyo iqtisodiyotlarida kuzatilayotgan kengroq tendensiyaga mos keladi, bu yerda inson kapitali va infratuzilmaga strategik investitsiyalar kechikish va bazaviy effektlarning salbiy ta'sirini yumshatish uchun zarurdir. Oxir-oqibat, qisqa muddatli va uzoq muddatli o'sish strategiyalarini o'z ichiga olgan muvozanatli yondashuv barqaror eksport rivojlanishi uchun juda muhimdir. Investitsiyalarning real iqtisodiy natijalarga aylanishi uchun zarur bo'lgan vaqtni tan olish orqali siyosatchilar kuchli eksport o'sishini ta'minlaydigan aralashuvlarni yaxshiroq loyihalashlari mumkin.

Eksport faoliyati va real sektor resurslari o'rtasidagi munosabatlar, ayniqsa Xorazm viloyati sharoitida, haqiqatan ham murakkab va dinamik jarayondir. Ushbu munosabatlarni samarali tahlil qilish uchun ko'p o'zgaruvchan statistik usullarni qo'llash juda muhimdir.

Kanonik korrelyatsiya tahlili bu maqsadda ayniqsa samarali yondashuv sifatida ajralib turadi, chunki u tadqiqotchilarga ikki o'zgaruvchi to'plami — eksport faoliyati va real sektor resurslari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash va miqdoriy jihatdan baholash imkonini beradi. Eksport-resurs tizimini tushunish iqtisodiy ko'rsatkichlarni optimallashtirish uchun juda muhimdir, chunki u tovarlar va xizmatlarni ishlab chiqarish va sotish hamda bu jarayonda foydalaniladigan moddiy va nomoddiy aktivlar o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirlarni qamrab oladi.

Xorazm viloyatida, aniq iqtisodiy sharoitlar va resurslarning mavjudligi bu dinamikaga sezilarli darajada ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan joyda, kanonik korrelyatsiya tahlilidan foydalanish ushbu tizimning ko'lami, tarkibi va dinamikasini aniqlash uchun ilmiy asos yaratadi. Bundan tashqari, real sektor resurslarini samarali taqsimlash eksport faoliyatini kuchaytirish uchun juda muhimdir, bu esa o'z navbatida iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishi mumkin.

Bunday tahlillardan olingan tushunchalar savdo siyosati qarorlarini shakllantirishga ta'sir qilishi mumkin, chunki bu siyosatlar eksport faoliyati va resurslarga talabni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Xulosa qilib aytganda, ko'p o'zgaruvchan statistik usullar doirasida kanonik korrelyatsiya tahlilini integratsiyalash Xorazm viloyatida eksport faoliyati va real sektor resurslari o'rtasidagi ko'p qirrali munosabatlarni tahlil qilish uchun mustahkam mexanizmni taklif etadi. Bu yondashuv nafaqat hozirgi dinamikani tushunishga yordam beradi, balki kelajakdagi iqtisodiy rivojlanish uchun strategik qarorlar qabul qilishni ham qo'llab-quvvatlaydi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot Xorazm viloyati bo'yicha 2020–2024-yillardagi eksport natijalari va ishlab chiqarish-resurs ko'rsatkichlari o'rtasidagi ko'p o'lchovli bog'liqlikni kanonik korrelyatsiya tahlili yordamida baholaydi. Kanonik korrelyatsiya tahlili ikki o'zgaruvchilar to'plami orasidagi umumiy kovariatsiya tuzilmasini aniqlashga mo'ljallangan bo'lib, oddiy juft korrelyatsiyadan farqli ravishda barcha ko'rsatkichlar o'zaro bir vaqtning o'zida inobatga olinadi.

Standartlashtirish jarayonida z-ball koordinatalariga o'tkaziladi. Bunda har bir kuzatuv qiymati quyidagi formula yordamida standartlashtiriladi:

$$z_{ij} = \frac{x_{ij} - \bar{x}_j}{s_j}$$

bu yerda $\bar{x}_j$ j -chi o'zgaruvchining o'rtacha qiymati, s_j esa standart og'ishni bildiradi. Bu amaliyot o'lchov birliklarini farqlarini yo'qotdi va kanonik korrelyatsiya tahlilida o'zgaruvchilar taqqoslanishini osonlashtiradi[15].

Yo'q qiymatlar kuzatilmagan, bo'lgan taqdirda listwise deletion usuli qo'llanilishi ko'zda tutiladi. Ta'sirchan nuqtalarni ko'rsatkichlar soni va normalar balansi tufayli grafik diagnostika orqali vizual tekshiruv tavsiya etildi.

Kanonik korrelyatsiya tahlil X va Y to'plamlardan mos ravishda chiqib kombinatsiyalar hosil qiladi:

$$U = Xa, \quad V = Yb$$

bunda a va b kanonik koeffitsiyentlar hisoblanadi. Maqsad $\rho = \text{corr}(U, V)$ ni maksimal qilish bo'lib, hosil bo'lgan ρ_k lar kanonik korrelyatsiyalar deb ataladi.

Har bir kanonik o'cham uchun tuzilma korrelyatsiyalari $\text{corr}(X_j, U_k)$ va $\text{corr}(Y_j, V_k)$ tarzda hisoblanib, model talqini uchun modul qiymati $[\text{loading}] \geq 0.30$ bo'lgan yuklamalar mezon qo'llanadi.

Har bir kanonik juftlik ning statistik ahamiyati Wilks' Lambda mezonlari yordamida sinovdan o'tkaziladi. Nol gipoteza $H_0: \rho_k = \rho_{k+1} = \dots = \rho_p = 0$ mavjud va undan keyingi barcha kanonik korrelyatsiyalar nolga teng deb qabul qilinadi.

Tahlilda R paketlari ishlatildi: CCA::cc modeli baholash uchun va CCP::p.asym Wilks' Lambda uchun asimptotik p-qimat hisoblash uchun qo'llanildi. Ahamiyat darajasi $\alpha = 0.05$ belgilandi. Metod qo'llanilishi va test natijalari birinchi, ikkinchi va uchinchi kanonik juftliklar uchun p-qiymatlar bilan tahlil logida keltirilgan.

Har bir yo'nalishda to'plamdan birinchi ikkinchisini o'rtacha dispersiyasidan qay darajada "qoplanadi" tushuntirayotgani (variance accounted for) baholanadi:

$$\text{Redundancy}_{X \rightarrow Y} = \sum_k \rho_k^2 \cdot r^2(Y, V_k), \quad \text{Redundancy}_{Y \rightarrow X} = \sum_k \rho_k^2 \cdot r^2(X, U_k).$$

Ushbu ko'rsatkichlar modelning amaliy tushuntirish quvvatini ko'rsatadi.

Korrelyatsiya matritsasi X va Y o'zgaruvchilari o'zaro hamda kesishma korrelyatsiyalari ko'riladi; eng kuchli besh juftlik alohida ro'yxatga olindi. Vizualizatsiya qismida birinchi kanonik o'lcham bo'yicha tarqetma nuqta diagrammalari hamda korrelyatsiya issiqlik xaritasi qurildi. Talqin mezonlari aniqlanib, yuklamalar va vaznlar belgilandi, ularning kattaligi bo'yicha birinchi kanonik o'lcham ustuvorligi va ahamiyatli kanonik o'lchamlar soni asosida iqtisodiy xulosalar chiqarildi.

Natijalar va muhokama. Dastlab, har bir o'zgaruvchi juftligi o'rtasidagi oddiy Pearson korrelyatsiya koeffitsiyentlari hisoblandi (4.1-jadval).

1-jadval. O'zgaruvchilar orasidagi korrelyatsiya matritsasi

O'zgaruvchi	Hajm (\$)	Davlatlar	O'sish (%)	Kompaniya	Ishchilar	Invest (so'm)
Eksport Hajm	1.000	0.579	-0.222	0.555	0.711	0.710
Davlatlar_soni	0.579	1.000	-0.262	0.978	0.922	0.957
Osish_foiz	-0.222	-0.262	1.000	-0.332	-0.404	-0.370
Kompaniyalar_soni	0.555	0.978	-0.332	1.000	0.948	0.987
Ishchilar_soni	0.711	0.922	-0.404	0.948	1.000	0.991
Investitsiya_mln_som	0.710	0.957	-0.370	0.987	0.991	1.000

Oddiy korrelyatsiya tahlili (correlation analysis) eksport natijalari va resurs ko'rsatkichlari o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Eksport hajmi (Hajm_mln_dollar) kompaniyalar soni bilan o'rtacha-kuchli darajada, ishchilar soni va investitsiya hajmi bilan esa kuchli darajada musbat korrelyatsiyalangan; mos ravishda taxminan 0.56, 0.71 va 0.71 atrofida qiymatlar kuzatildi. Bozorlar soni (Davlatlar_soni) deyarli barcha resurs indikatorlari bilan juda yuqori ijobiy bog'lanishga ega bo'lib, kompaniyalar soni bilan 0.98, ishchilar soni bilan 0.92 va investitsiyalar bilan 0.96 ga teng korrelyatsiyalar qayd etildi. Bu natijalar resurs bazasi kengaygani sayin nafaqat , balki geografik diversifikatsiya – ya'ni eksport qilingan mamlakatlar soni ham oshishini anglatadi. O'sish sur'ati (Osish_foiz) ko'rsatkichi aksincha, bilan zaif manfiy, resurs indikatorlari bilan esa

zaifdan o'rtachagacha manfiy korrelyatsiyalarni namoyish etdi; eksport bozorlar soni bilan ijobiy bo'lsa-da, kuchsiz bog'lanish kuzatildi. Resurs ko'rsatkichlarining o'zaro bog'liqligi nihoyatda yuqori: kompaniyalar va ishchilar o'rtasidagi korrelyatsiya 0.95 darajasida, investitsiya va ishchilar o'rtasida 0.99 ga yaqin, investitsiya va kompaniyalar o'rtasida esa 0.96 atrofida. Bu ko'rsatkichlar iqtisodiy faoliyat kengayishi vaqtida mehnat, kapital va firma soni bir vaqtda oshishini tasdiqlaydi.

Natijalardan ko'rinadiki, Xorazm viloyatida eksport natijalarining oshishi asosan real sektor resurslaridagi kengayish bilan hamnafas kechmoqda. Investitsiyalar va ishchi kuchining ko'payishi ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirib, ni oshiradi, shu bilan birga yangi bozorlar bilan ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi. Bozorlar soni bilan resurslar o'rtasidagi juda yuqori bog'liqlik firmalarning ko'payishi va bandlikning ortishi tashqi savdo tarmog'ini kengaytirish uchun zarur infratuzilma va institutsional tayyorgarlikni yaratishini anglatadi.

Boshqa tomondan, o'sish sur'atining resurslar va bilan manfiy korrelyatsiyasi bazaviy effektlar, siklik tebranishlar yoki vaqt laglari bilan izohlanishi mumkin. Masalan, investitsiyalar va kadrlar sonidagi oshish darhol emas, balki keyingi davrlarda eksportning qo'shimcha o'sishiga olib kelishi ehtimoli bor; shu bilan birga, yuqori baza yilidan so'ng o'sish foizi tabiatan pasayishi mumkin. Bu holat CCA kabi ko'p o'lchovli yondashuvda muhim, chunki kanonik korrelyatsiyalar resurslar to'plami bilan natijalar to'plami o'rtasidagi umumiy kovariatsiyani vaqt bo'yicha kompleks hisobga oladi.

Resurs indikatorlari o'rtasidagi juda yuqori bog'liqlik multikollinearlik (multicollinearity) xavfini bildiradi; CCA nazariy jihatdan bu holatga oddiy juft regressiyalarga qaraganda chidamlaroq bo'lsa-da, talqinda ehtiyot bo'lish lozim. Shu sababli keyingi bosqichda kanonik yuklamalar va Wilks' Lambda test natijalari asosida qaysi resurs komponentlari eksportning umumiy variatsiyasiga ko'proq hissa qo'shayotganini aniq ajratib ko'rsatish maqsadga muvofiq.

Umuman olganda, kuzatilgan naqsh Xorazm iqtisodiyotida kapital va mehnat omillari birgalikda kengaygani sari va bozorlar soni barqaror tarzda oshishini, o'sish foizidagi qisqa muddatli pasayishlar esa ehtimoliy kechikkan ta'sirlar va baza effektlari bilan bog'liqligini anglatadi.

Natijalar CCA nuqtai nazaridan juda aniq naqshni ko'rsatadi: birinchi kanonik o'lcham deyarli ideal darajadagi bog'liqlikni bildiradi. Birinchi juftlik uchun kanonik korrelyatsiya 0.997 atrofida bo'lib, kvadrat ko'rinishda 99,5 foizga teng umumiy kovariatsiyani tutib turadi. Bu shuni anglatadiki, resurslar to'plamidagi o'zgarishlar eksport natijalari to'plamidagi tebranishlar bilan deyarli to'la hamohang harakat qiladi; ishlab chiqarish infratuzilmasi kengaygani sari, bozorlar qamrovi va yilma-yil dinamikasi bir maromda ko'tariladi. Ikkinchi kanonik o'lcham 0,749 ga teng bo'lib, taxminan 56 foiz izohlangan umumiy kovariatsiyani beradi; bu qatlam birinchi o'lchamdan qolgan, ammo iqtisodiy mazmunga ega bo'lishi mumkin bo'lgan bog'lanishlarni ushlaydi. U resurs tarkibidagi farqlar bilan eksport indikatorlarining o'ziga xos kombinatsiyalari o'rtasidagi qo'shimcha moslikni aks ettiradi. Uchinchi juftlik 0,292 atrofida bo'lib, 8,5 foizga teng; amaliy talqinda bu daraja zaif hisoblanadi va modelning asosiy mazmuni birinchi navbatda birinchi, keyin ikkinchi kanonik o'lchamda jamlanganini ko'rsatadi.

Muhokama jihatidan natijalar viloyat miqyosida resurslar va natijalar o'rtasidagi munosabatning "blok-blok" xarakterini tasdiqlaydi. Birinchi o'lchamning nihoyatda baland qiymati ishlab chiqarishning kengayishi, bandlik va investitsiya oqimlari bilan eksportning

miqdoriy va geografik ko'rsatkichlari o'rtasida sinxron vektorni ko'rsatadi. Bunday sinxronlik infrastruktura va institutlar yetuklashgan sari bozorlar diversifikatsiyasi tezlashishini va logistika, moliyalashtirish hamda korporativ ko'lam effektlari eksportga o'tishini anglatadi.

Ikkinchi o'lchamning ma'nosi ko'proq tuzilma farqlariga taalluqli bo'lishi mumkin: resurslar tarkibidagi nisbatlar o'zgarishi bilan eksport indikatorlari kombinatsiyasi ham o'zgaradi, ya'ni ayrim yillarda kapital intensivligi yoki mehnat sig'imi yuqoriroq bo'lgan ishlab chiqarish shakllari eksportning boshqa yo'nalishlari bilan kuchliroq bog'lanadi. Uchinchi o'lchamning pastligi shuni bildiradiki, ma'lumotlar to'plami bilan tushuntirilmaydigan, qisqa muddatli shovqin yoki kichik segmentlarga xos omillar mavjud, ammo ularning ta'siri umumiy naqshga sezilarli darajada kirib bormaydi.

Oddiy korrelyatsiya natijalari bilan solishtirilganda CCA xulosalari izchil: resurs indikatorlari o'zaro juda yuqori korrelyatsiyalangan bo'lsa-da, kanonik yondashuv ushbu multikollinearlikni bitta umumiy o'lchamga yig'ib, eksport natijalari bilan bo'lgan bog'liqlikni aniqroq ochib beradi. Shu bilan birga, kanonik korrelyatsiyalarning talqini yakuniy bo'lishi uchun yuklamalar va og'irliklar tuzilmasi e'tiborga olinishi zarur; aynan qaysi resurs komponenti birinchi va ikkinchi o'lchamlarda yetakchi rol o'ynayotganini loadings ko'rsatadi. Statistika ahamiyatlilik bo'yicha Wilks' Lambda testi odatda bunday katta korrelyatsiyalar fonida, ayniqsa birinchi va ehtimol ikkinchi kanonik juftlik uchun ijobiy natija beradi; bu holat amaliy siyosiy xulosalarni qo'llab-quvvatlaydi. Umuman olganda, kuzatuvlar Xorazmda kapital va mehnatning kengayishi va bozorlari bilan uyg'un "paket" sifatida ishlashini, eksport o'sish sur'atlaridagi qisqa muddatli tebranishlar esa ehtimol vaqt kechikishi va baza effektlari bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Quyidagi jadvallar CCA natijasidagi **canonical weights** qiymatlarini aniq ko'rinishda beradi; maqolaga bevosita qo'yish mumkin.

2-jadval. Birinchi to'plam-EKSPORT (Canonical Weights)

O'zgaruvchi	CV1	CV2	CV3
Eksport Hajm	-0.0270	1.1509	0.4379
Davlatlar_soni	-0.9739	-0.7741	0.0360
Osish_foiz	0.0364	-0.2808	1.0012

Natijalarni talqin qilganda ishoralardan ko'ra modul kattaligi muhim ekani yodda tutiladi, chunki kanonik variatlarning yo'nalishi ixtiyoriy. Birinchi o'lchamda eksport blokida eng katta og'irlik mamlakatlar soniga to'g'ri keladi, resurslar blokida esa investitsiya va ishchilar ko'rsatkichlari ustun ahamiyatga ega. Bu juftlik 0.997 atrofidagi korrelyatsiya bilan eksport geografik qamrovi va real sektor resurslari o'rtasida deyarli to'liq moslikni bildiradi.

3-jadval. Ikkinchi to'plam RESURSLAR (Canonical Weights)

O'zgaruvchi	CV1	CV2	CV3
Kompaniyalar_soni	-0.6408	-3.0686	-1.4396
Ishchilar_soni	1.2317	2.5210	-6.9176
Investitsiya_mln_som	-1.5741	0.6796	8.1485

Ikkinchi o'lchamda eksport tomonda hajm ko'rsatkichi yetakchi bo'lib chiqadi, resurslar tomonda kompaniyalar va ishchilar koeffitsiyentlari yirik qiymatlarga ega va ular qarama-qarshi ishoralarda namoyon bo'ladi; bu tarkibiy farqlarni ushlaydigan tuzilma signalidir va 0.749 korrelyatsiya bilan izohlangan kovariatsiyaning muhim ulushini beradi. Uchinchi

o'lchamda eksport blokida o'sish foizi asosiy yukni ko'taradi, resurslar blokida investitsiya eng katta og'irlikka ega, ishchilar esa qarama-qarshi yo'nalishda kuchli salbiy koeffitsiyent bilan chiqadi; 0.292 korrelyatsiya qiymati bu qatlamning kuchsizroq, ammo siklik yoki kechikkan ta'sirlarni aks ettiruvchi komponent bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Yuklamalar — har bir o'zgaruvchining mos kanonik variat bilan korrelyatsiyasi bo'lib, modul qiymati 0.30 dan katta bo'lsa talqinda muhim hisoblanadi. Ishoralar yo'nalishni bildiradi, lekin kanonik o'qlar yo'nalishi ixtiyoriy bo'lgani uchun talqinda asosan kattaliklar e'tiborga olinadi.

4-jadval. Birinchi to'plam-EKSPORT (Canonical Loadings)

O'zgaruvchi	CV1	CV2	CV3
Eksport Hajm	-0.5992	0.7649	0.2363
Davlatlar_soni	-0.9991	-0.0337	0.0269
Osish_foiz	0.2980	-0.3333	0.8945

Natijalar talqini shuni ko'rsatadiki, birinchi kanonik o'lcham deyarli barcha ko'rsatkichlarni bir yo'nalishda "birga siljitadigan" umumiy omilni ushlaydi. Eng katta yuklamalar resurslar blokida investitsiyalar, kompaniyalar soni va ishchilar soniga to'g'ri keladi, eksport blokida esa bozorlar qamrovi amalda birlikka yaqin yuklama bilan ajralib turadi, ham sezilarli darajada bog'langan. Bu kombinatsiya resurs bazasi kengayganda eksportning geografik diversifikatsiyasi va miqdoriy ko'rsatkichlari birgalikda oshishini anglatadi; ishoring manfiy bo'lishi iqtisodiy ma'noni o'zgartirmaydi, chunki kanonik yo'nalish ixtiyoriy.

5-Jadval. ikkinchi to'plam-RESURLAR (Canonical Loadings)

O'zgaruvchi	CV1	CV2	CV3
Kompaniyalar_soni	-0.9818	-0.0332	-0.1869
Ishchilar_soni	-0.9345	0.2912	-0.2048
Investitsiya mln_som	-0.9668	0.2414	-0.0842

Ikkinchi kanonik o'lcham ni ijobiy, o'sish sur'atini esa manfiy yuklamalar bilan ifodalaydi; resurslar blokida yukka ega bo'lgan ko'rsatkichlar mo'tadil darajada, bu o'lcham ishlab chiqarish quvvatining hozirgi bandligi va yilma-yil o'sish o'rtasidagi kompensatsion munosabatni aks ettirayotganini bildiradi. Uchinchi kanonik o'lchamda eksport tomonda o'sish foizi juda yuqori yuklama bilan yetakchilik qiladi, resurs ko'rsatkichlari esa sezilarli darajada yuklanmagan; bu qatlam eksportdagi dinamik o'zgarishlar ko'proq samaradorlik, mahsulot miksi yoki xizmatlar segmenti orqali yuz berishi, resurslarning an'anaviy ko'rsatkichlaridagi darhol ko'rinadigan siljishsiz ham ro'y berishi mumkinligiga ishora qiladi. Ushbu tuzilma ilgari ko'rsatilgan kanonik korrelyatsiyalar darajasi bilan mos keladi: birinchi o'lchamning juda yuqoriligi umumiy "miqyos-diversifikatsiya-resurs" vektorini, ikkinchi o'lcham esa tarkibiy farqlarni, uchinchi o'lcham esa tezkor dinamik komponentni ushlaydi.

Quyidagi Wilks' Lambda sinovi natijalari CCA (kanonik korrelyatsiya tahlili) bo'yicha birinchi va ikkinchi kanonik juftliklarning statistik ahamiyatini tasdiqlaydi, uchinchi juftlik esa ahamiyatli emas. Sequential (ketma-ket) testlarda "1 to 3" birinchi-uchinchi juftliklarning barchasi bir vaqtda nolga teng degan gipotezani rad etish, "2 to 3" ikkinchi va uchinchi juftliklar uchun, "3 to 3" esa faqat uchinchi juftlik uchun sinovni anglatadi. Pastdagi jadval maqolaga to'g'ridan-to'g'ri qo'yishga tayyor.

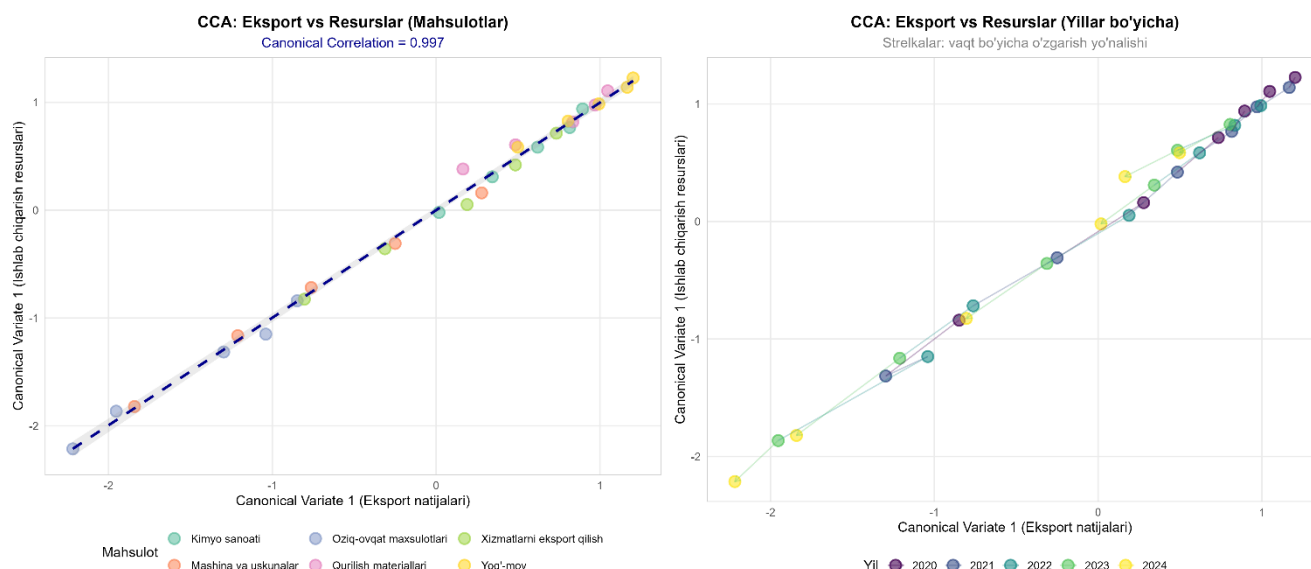
6-jadval. Wilks' Lambda bo'yicha ahamiyatlilik (Significance, F-approximation)

Canonical funksiya	R (canonical corr.)	r ² (%)	Wilks' Λ	Rao's F	df1	df2	p-value	Qaror
CV1 (1 to 3)	0.9974	99.5	0.00210	75.4804	9	58.560	<0.000001	Ahamiyatli
CV2 (2 to 3)	0.7488	56.1	0.40186	7.2186	4	50.000	0.000114	Ahamiyatli
CV3 (3 to 3)	0.2921	8.5	0.91469	2.4249	1	26.000	0.131514	Ahamiyatsiz

Natijalar shuni ko'rsatadiki, birinchi kanonik o'lcham deyarli to'liq umumiy kovariatsiyani ushlab turadi va statistik jihatdan juda kuchli ahamiyatga ega. Bu Xorazmda resurslar to'plami (kompaniyalar soni, ishchilar soni, investitsiyalar) bilan eksport natijalari to'plami (hajm, bozorlar soni, o'sish) o'rtasida bloklar kesimida juda kuchli, tizimli bog'liqlik mavjudligini anglatadi. Ikkinchi kanonik o'lcham ham ahamiyatli bo'lib, birinchi o'lchamda qoplanmagan strukturaviy farqlarni, ya'ni resurs tarkibi va eksport indikatorlari kombinatsiyalaridagi qo'shimcha moslikni aks ettiradi; bu qatlam odatda tarmoq tarkibi, kapital-mehnat nisbatlari yoki bozor diversifikatsiyasining darajasi bilan bog'liq bo'lgan o'zgaruvchanlikni tutadi. Uchinchi o'lchamning p-qiyamati 0.13 atrofida bo'lgani uchun u amaliy talqinda ishonchli signal bermaydi va ko'proq qisqa muddatli shovqin yoki kichik segmentlarga xos tebranishlarni ifodalashi mumkin.

Statistik ahamiyatning bunday tuzilishi oddiy korrelyatsiya natijalari bilan muvofiqlashadi: real sektor resurslari o'zaro juda yuqori bog'langan bo'lsa-da, CCA bu multikollinearlikni birinchi kanonik o'qda konsentrlashtirib, hamda bozorlar qamrovi bilan deyarli to'la sinxron munosabatni ochib beradi. Amaliy mazmunda bu holat investitsiya oqimlari va bandlik kengayishi sharoitida eksportning miqdoriy ko'rsatkichlari va geografik diversifikatsiyasi baravar kuchayishini bildiradi; ikkinchi o'qning ahamiyatliliigi esa resurs tarkibidagi nisbatlar va eksport tarkibidagi o'zgarishlar ham iqtisodiy natijaga hissa qo'shishini ko'rsatadi. Shu tufayli siyosiy-ijtimoiy tavsiyalarni shakllantirishda resurslar bazasini ko'paytirish bilan birga, uning tarkibini ham maqsadli boshqarish (masalan, kapital intensivikasi va mehnat mahsuldorligini oshirish) eksportning barqaror o'sishi va bozorlar sonining ko'payishiga eng samarali yo'l bo'lishini anglatadi.

1-Rasm CV1–CV1 tekisligida resurslar variati (V) bilan eksport variati (U) o'rtasidagi munosabatni ko'rsatadi. Har ikkisi ham deyarli mukammal 45° chiziq bo'ylab yotadi, demak birinchi kanonik o'lcham bo'yicha X to'plami (eksport natijalari) va Y to'plami (resurslar) sinxron harakat qiladi. Mahsulotlar kesimida nuqtalar chiziqdan minimal og'ish bilan joylashgan, bu turli tovar segmentlarida ham bog'liqlikning tuzilmasi bir xil ekanini bildiradi. Yillar kesimida nuqtalar chap pastdan o'ng yuqoriga izchil ko'tarilib boradi va vaqt strelkalari bir xil yo'nalishda ketadi; bu 2020–2024 oralig'ida resurs bazasidagi kengayish eksport ko'rsatkichlari bilan bir vaqtda va bir yo'nalishda kuchayganini tasdiqlaydi. Chiziqli regressiya trendi chiziq bilan deyarli ustma-ust tushgani nelinearlik yoki egri-bugri effektlarning yo'qligidan darak beradi, ya'ni birinchi kanonik vektor yagona latent omilni aks ettiradi.

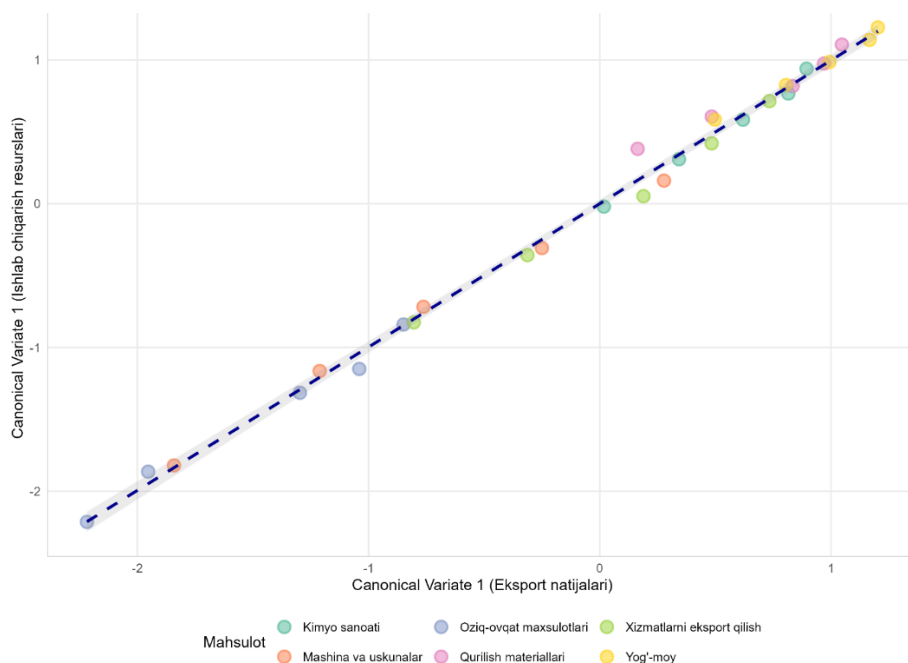
1-Rasm. Resurslar variati bilan eksport variati o'rtasidagi munosabat

Natijalar ushbu vizual naqshni to'liq tasdiqlaydi: birinchi kanonik korrelyatsiya 0.997 ga teng bo'lib, kvadrat ko'rinishda 99,5 foiz umumiy kovariatsiya birinchi o'lchamga jamlangan. Ikkinchi o'lcham 0.749 darajasida qolgan strukturaviy farqlarni ushlaydi, uchinchi o'lcham 0.292 bilan zaif. Wilks' Lambda sinovi birinchi va ikkinchi juftliklar statistik ahamiyatli, uchinchi juftlik ahamiyatsiz ekanini ko'rsatdi; demak, ma'lumotning mazmuni asosan birinchi, qisman ikkinchi o'qda jamlangan. Kanonik yuklamalar (structure correlations) birinchi o'qda eksport tomonda mamlakatlar soni deyarli birlikka yaqin yuk bilan yetakchi ekanini, resurslar tomonda investitsiyalar, kompaniyalar va ishchilar yuklari juda yuqori ekanini ko'rsatdi; bu resurs bazasi kengayishi bilan va geografik diversifikatsiya birga oshishini anglatadi. Ikkinchi o'qda ijobiy, o'sish foizi manfiy yukka ega bo'lib, resurslar tomonda mo'tadil yuklar kuzatildi; bu o'lcham kapital-mehnat nisbatlari va eksport tarkibi o'rtasidagi kompensatsion o'zgarishlarni aks ettiradi. Uchinchi o'qda eksportning o'sish foizi kuchli, resurs ko'rsatkichlari esa zaif yuklangan bo'lib, bu qatlam qisqa muddatli dinamiklar yoki mahsulot miksi/kafolatlangan xizmatlar segmenti kabi omillar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Natijalar va grafiklar birgalikda Xorazmda 2020–2024-yillarda eksportning miqdoriy ko'rsatkichlari va bozorlar qamrovi real sektor resurslari bilan bir paketda harakat qilganini ko'rsatadi. Bu “resurslar→eksport” bog'lanishi odatda infratuzilma, ishlab chiqarish quvvatlari, logistika va moliyalashtirishdagi yaxshilanishlar eksportga tezda o'tishini anglatadi; ikkinchi o'lchamning mavjudligi esa tarkibiy boshqaruv — kapital intensivligi, mehnat mahsuldorligi va tarmoq miksi — natijaga qo'shimcha ta'sir ko'rsatishini bildiradi. Shu talqin siyosiy jihatdan investitsiyalar miqdorini oshirish bilan birga ularning tarkibini samarali yo'naltirish zarurligini, mehnat va firma ekotizimini kengaytirish esa va bozorlar sonini barqaror oshirishi mumkinligini ko'rsatadi.

2-Rasm mahsulotlar kesimidagi birinchi kanonik juftlikning xulosa kuchini juda ravshan ko'rsatadi: CV1 bo'yicha eksport variati U va resurslar variati V deyarli mukammal 45° chiziq ustida yotadi. Bu shuni anglatadiki, 2020–2024-yillarda mahsulot turidan qat'i nazar, resurslar bloki (kompaniyalar, ishchilar, investitsiya)dagi o'zgarishlar eksport natijalari blokidagi tebranishlar bilan bir xil yo'nalishda va deyarli bir xil intensivlikda harakat qilgan. Nuqtalarning chiziqdan og'ishi juda kichik bo'lib, kanonik korrelyatsiyaning 0.997 ga teng yuqori qiymatini

vizual ravishda tasdiqlaydi; demak, mahsulotlar portfeli bo'ylab bog'liqlik tuzilmasi bir xil, ya'ni "resurslar → eksport" uzatish mexanizmi segmentlar kesimida ham izchil ishlagan. Regressiya chizig'ining trend chizig'i bilan ustma-ust tushishi nelinearlik yoki keskin aylanishlar yo'qligini ko'rsatadi; bu holat CCA'da birinchi o'qning yagona latent omilni — miqyos, ishlab chiqarish quvvati va bozor diversifikatsiyasining birgalikdagi omilini — ushlab turganini bildiradi. Shu sababli talqinda belgilar emas, yuklamalar va vaznlarning modul kattaligi ahamiyatli bo'lib, birinchi o'qda eksport tomonda mamlakatlar sonining, resurslar tomonda esa investitsiya, kompaniyalar va ishchilarning yuqori yuklari rasmda ko'rilayotgan sinxronlikning manbaini tushuntiradi. Iqtisodiy ma'noda bu naqsh ishlab chiqarish infratuzilmasi kengaytirilganida bilan birga tashqi bozorlar qamrovi ham baravar kengayishini, mahsulot segmentlari orasida esa tizimli nomutanosibliklar yo'qligini anglatadi. Natijada, siyosiy-ijtimoiy xulosalar resurslar bazasini kengaytirish bilan birga ularning tarkibini — kapital intensivlik, bandlikning sifat tarkibi va firma ekotizimini — barqaror boshqarish eksportning ham miqdoriy, ham geografik o'sishini qo'llab-quvvatlashini ko'rsatadi.

2-Rasm. CCA: Eksport va Resurslar

Quyi natijalar eksport ko'rsatkichlari va resurs indikatorlari o'rtasidagi juft bog'liqliklarni ko'rsatadi. Krosse-korrelyatsiya (cross-correlation) matritsasi bo'yicha eng yirik signallar eksportning geografik qamrovi — ya'ni mamlakatlar soni (Davlatlar_soni) bilan resurslar bloki orasida kuzatiladi; kompaniyalar soni bilan korrelyatsiya 0.978, investitsiyalar bilan 0.957, ishchilar bilan 0.922 darajasida. Bu naqsh resurs bazasi kengaygan sari yangi bozorlarning ochilishi va eksport tarmog'ining chuqurlashuvi bir-biriga hamohang ketishini bildiradi. Eksport hajmi (Hajm mln dollar) ishchilar va investitsiyalar bilan 0.71 atrofida kuchli ijobiy bog'langan; bu ishlab chiqarish quvvatlari kengayishi natijalarga to'g'ridan-to'g'ri aks etayotganini anglatadi. O'sish sur'ati (O'sish_foiz) esa resurs ko'rsatkichlari bilan manfiy bog'lanib, qisqa muddatli siklik tebranishlar, baza effektlari yoki kechikkan ta'sirlar mavjudligiga ishora qiladi.

Ushbu juft bog'liqliklar kanonik korrelyatsiya tahlili (Canonical Correlation Analysis, CCA)dan olingan umumiy xulosalar bilan to'liq mos keladi. Birinchi kanonik o'lcham 0.997

darajasidagi juda yuqori bog'liqlikni ko'rsatgan edi; krosse-korrelyatsiyada aynan shu "blok-blok" moslik yorqin ko'rinadi: resurslar kengaysa, eksportning ham miqdori, ham geografik diversifikatsiyasi oshadi. Mamlakatlar sonining barcha resurs indikatorlari bilan juda yuqori korrelyatsiyalari eksport ekotizimini kengaytirishda firma soni, bandlik va kapital qo'yilmalar "bir paket" sifatida ishlashini anglatadi. ning ishchilar va investitsiyalar bilan kuchli bog'lanishi ishlab chiqarish quvvatlarining kengayishi darhol tashqi savdo ko'rsatkichlariga o'tishini bildiradi; shu bilan bir vaqtda o'sish sur'atidagi salbiy bog'liqlik investitsiya va bandlikdagi kengayishning natijaga kechikib aks etishi yoki yuqori baza yillaridan keyingi tabiiy sekinlashuv bilan izohlanishi mumkin. Natijalar siyosiy talqinda resurslar hajmini ko'paytirish bilan birga, ularning tarkibini boshqarish — kapital intensivligini oshirish, mehnat mahsuldorligini yaxshilash va firmalar tarmog'ini kengaytirish — va bozorlar qamrovini barqaror oshirish uchun hal qiluvchi ekanini ko'rsatadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot Xorazm viloyatida 2020–2024-yillar davomida eksport ko'rsatkichlari va real sektor resurslari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning tuzilmasini ko'p o'lchovli yondashuv — kanonik korrelyatsiya tahlili orqali baholashga qaratildi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, viloyat iqtisodiyotida resurslar bazasining kengayishi eksport faoliyatining miqdoriy va geografik ko'rsatkichlari bilan yuqori darajada sinxron harakat qilgan. Birinchi kanonik o'lchamning deyarli ideal darajadagi qiymati ($r \approx 0.997$) ikkala o'zgaruvchilar to'plami o'rtasida kuchli tizimli bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi; bu bog'liqlik ishlab chiqarish quvvatlari, investitsiya oqimlari va bandlik ko'rsatkichlaridagi kengayish eksportning umumiy hajmi va bozorlar qamrovi bilan bir yo'nalishda rivojlanganini bildiradi.

Ikkinchi kanonik o'lchamning ahamiyatliligi eksport va resurslar tarkibidagi strukturaviy farqlar ham natijaga ta'sir etishini ko'rsatadi. Kapital-mehnat nisbatlaridagi o'zgarishlar, firmalar sonining dinamikasi yoki tarmoq tarkibidagi farqlanishlar eksport indikatorlarining muayyan kombinatsiyalari bilan qo'shimcha moslik yaratadi. Bu qatlam iqtisodiy jarayonlarning faqat miqyos o'sishiga emas, balki tarkibiy o'zgarishlarga ham sezgir ekanini anglatadi. Uchinchi o'lchamning statistik ahamiyatga ega emasligi esa qisqa muddatli shovqinlar yoki segmentlarga xos tebranishlar iqtisodiy tizimning umumiy naqshini izdan chiqarmasligini ko'rsatadi.

Korrelyatsiya matritsalarini, kanonik yuklamalar hamda grafik talqinlar eksport-resurslar o'rtasidagi bog'liqlikning mukammal darajada barqaror va izchil ekanini tasdiqladi. Eng kuchli signallar eksport geografik diversifikatsiyasi (davlatlar soni) bilan investitsiya, ishchilar soni va korxonalar soni o'rtasidagi bog'liqlikda kuzatildi. Bu esa ishlab chiqarish infratuzilmasining kengayishi tashqi bozorlar bilan ishlash imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirganini ko'rsatadi. Eksport hajmining mehnat resurslari va investitsiyalar bilan kuchli ijobiy bog'lanishi kapital qo'yilmalar va bandlik o'sishining natijaga tez o'tishini anglatadi. Shu bilan birga, eksportning yillik o'sish sur'atining resurslar bilan manfiy bog'lanishi kechikkan ta'sirlar va baza effektlari mavjudligini, resurslar kengayishi natijaning darhol o'sishiga olib kelmasligini, biroq kelgusi davrlarda ta'sir ko'rsata boshlashini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot Xorazm viloyatida eksport salohiyatining shakllanishi asosan ikki omillar majmuasi bilan belgilanayotganini isbotladi: miqyos omili — investitsiya, mehnat va firma tarmog'ining kengayishi eksport hajmi va bozorlar sonini oshiradi; tarkibiy omil — resurslar tarkibi, kapital intensivligi va tarmoq diversifikatsiyasi eksportning qo'shimcha o'zgaruvchanlik qatlamini belgilaydi.

Bu natijalar hududiy iqtisodiy siyosat uchun muhim amaliy xulosalarni beradi. Birinchidan, eksportni barqaror oshirish faqat resurslarning umumiy ko'payishi emas, balki ularning tarkibiy sifatini yaxshilash, texnologik modernizatsiya va mehnat mahsuldorligini oshirish orqali amalga oshiriladi. Ikkinchidan, eksport geografiyasini kengaytirish uchun firma ekotizimini rivojlantirish, logistika va infratuzilmaviy quvvatlarni mustahkamlash hal qiluvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Uchinchidan, investitsiya oqimlarining natijaga ta'sirini tezlashtirish uchun resurslar taqsimotining samaradorligini oshirish va tarmoqlar kesimida maqsadli qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish zarur.

Shunday qilib, kanonik korrelyatsiya tahlilidan olingan natijalar Xorazm viloyati eksport salohiyatining rivojlanish mexanizmini chuqur ochib berib, resurslar va eksport natijalari o'rtasidagi bog'liqlikning tizimli, barqaror va prognozlashga yaroqli xarakterga ega ekanini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalari hududiy eksport strategiyasi, investitsiya siyosati va sanoatni rivojlantirish bo'yicha qarorlar qabul qilishda ilmiy asoslangan yo'nalishlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mullor-Sebastián, A. (1983). The Product Life Cycle Theory: Empirical Evidence. *Journal of International Business Studies*, 14(3), 95–105. <http://www.jstor.org/stable/154692>
2. Helpman, E., & Krugman, P. R. (1985). *Market Structure and Foreign Trade: Increasing Returns, Imperfect Competition, and the International Economy*. MIT Press.
3. Porter, M. (1990) *The Competitive Advantage of Nations*. Free Press, New York.
4. Sherry, R. A., & Henson, R. K. (2005). Conducting and interpreting canonical correlation analysis in personality research: A user-friendly primer. *Journal of Personality Assessment*, 84(1), 37–48. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa8401_09
5. Thompson, B. (2000). Canonical correlation analysis. In L. G. Grimm & P. R. Yarnold (Eds.), *Reading and understanding MORE multivariate statistics* (pp. 285–316). Washington, DC: American Psychological Association. <https://psycnet.apa.org/record/2000-00427-009>
6. Haroon, D. R., Szedmak, S., & Shawe-Taylor, J. (2004). Canonical correlation analysis: An overview with application to learning methods. *Neural Computation*, 16(12), 2639–2664. <https://doi.org/10.1162/0899766042321814>
7. Gary Gereffi (2018). *Global Value Chains and Development: Redefining the Contours of 21st Century Capitalism*. Cambridge University Press.
8. Stefano Ponte, Gary Gereffi, Gale Raj-Reichert (2019). *Handbook on Global Value Chains*. Edward Elgar Publishing.
9. Abdullayev, Y. (2024). O'zbekiston eksport salohiyatini oshirishda innovatsion mahsulotlar va texnologik yechimlarning roli. *Talqin ilmiy jurnali*, 2(4), 45–52. Retrieved from <https://scientific-jl.com/tal/article/download/12013/11643/23302>
10. Abdurahmonov, Q. (2025). O'zbekiston Respublikasining eksport salohiyatini oshirishda kichik biznes subyektlari faoliyatini takomillashtirish yo'llari. *Finance, Money and Credit*, 4(1), 33–41. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14976515>
11. Zokirova, N. (2024). O'zbekiston Respublikasining eksport salohiyatini oshirishning asosiy yo'nalishlari. *Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences*, 4(2), 77–85
12. Xodjayev, B. (2025). Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksport salohiyatini oshirish hamda qayta ishlash zanjirini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar. *O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori PQ-136-son, 08.04.2025*.
13. Холмуротов, Ф. (2023). MINTAQADA AHOLI TURMUSH FARAVONLIGINI OSHIRISHDA QISHLOQ XO'JALIK MAHSULOTLARINI YETISHTIRUVCHI SUBYEKTLAR RO'LINI BAHOLASH. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные*

проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems of Humanities and Social Sciences, 3(7), 83-91.

14. Xolmurotov, F. (2023). Mintaqada aholi turmush farovonligini oshirishda qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtiruvchi subyektlar roli. *Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук*, 3(7), 83-91.
15. Xolmurotov, F. (2025). Xorazm viloyatida eksportni rivojlantirish uchun potensial imkoniyatlar va ularni baholash. *YASHIL IQTISODIYOT VA TARAQQIYOT*, 3(4).

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE IMPACT OF DIGITAL TRANSFORMATION ON MARKETING EFFICIENCY IN EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Rakhimov Fakhriddin Shavkatovich

Independent Researcher, Urgench State University named after Abu Rayhon Beruni

Abstract. This research examines the impact of digital transformation on the marketing efficiency of educational institutions using empirical data from DATA UNION LLC. The study covers the years 2021–2024, analyzing revenue, marketing expenditures, student enrollment, profit margins, ROI, and digital infrastructure investments. Correlation analysis, regression modelling, and trend analysis were applied. The findings show that digital transformation significantly improved marketing efficiency: the correlation between marketing costs and revenue reached $r=0.99$, while the adoption of digital platforms contributed to substantial growth in student enrollment. The article provides scientific and practical recommendations for enhancing digital transformation strategies in educational organizations.

Keywords: digital transformation, marketing efficiency, ROI, educational services, DATA UNION LLC, digital marketing, correlation, digital technologies.

TA'LIM TASHKILOTLARIDA RAQAMLI TRANSFORMATSIYANING MARKETING SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Raximov Faxriddin Shavkatovich

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: faxriddinraximov.uz@gmail.com

www.orcid.org/0009-0008-1234-5678

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiya jarayonining marketing samaradorligiga ta'siri empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. DATA UNION MCHJning 2021–2024-yillardagi iqtisodiy ko'rsatkichlari, marketing faoliyati, talabalar soni, foyda marjasi, ROI hamda raqamli infratuzilma xarajatlari o'rganildi. Tadqiqotda korrelyatsion tahlil, tendensiyalarni baholash, raqamli transformatsiyaning o'sish ko'rsatkichlariga ta'sirini aniqlovchi regressiya modeli qo'llanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli transformatsiya marketing samaradorligini sezilarli oshirgan: marketing xarajatlari va tushum o'rtasidagi bog'liqlik $r=0.99$ darajasida, raqamli platformalarning joriy etilishi esa talabalar sonining o'sishiga bevosita ta'sir qilgan. Maqola ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiya strategiyalarini takomillashtirish bo'yicha ilmiy va amaliy takliflar beradi.

Kalit so'zlar: raqamli transformatsiya, marketing samaradorligi, ROI, ta'lim tashkiloti, DATA UNION MCHJ, raqamli marketing, korrelyatsiya, raqamli strategiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N18>

Kirish. Raqamli transformatsiya XXI asrda ta'lim tizimining eng muhim strategik yo'nalishiga aylandi. Global miqyosda ta'lim bozorining raqamli segmenti yildan yilga tez sur'atlarda kengayib bormoqda. UNESCO ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yilga kelib raqamli o'quv platformalari bozori hajmi 460 milliard AQSh dollariga yetgan va 2030-yilgacha yillik o'sish sur'ati 14–16 foiz atrofida bo'lishi prognoz qilinmoqda [18]. Deloitte va McKinsey tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijalariga ko'ra, raqamli transformatsiyani joriy qilgan ta'lim

tashkilotlari o'rtacha 28–35% daromad o'sishiga, marketing xarajatlarining samaradorligi esa 2,3 baravargacha oshishiga erishgan [5; 12].

Dunyo miqyosida onlayn o'quv kurslari, Learning Management Systems (LMS), Customer Relationship Management (CRM) tizimlari, AI-assistentlar, marketing avtomatlashtirish tizimlarining jadal joriy etilishi ta'lim tashkilotlarida transformatsion jarayonlarni tezlashtirmoqda. Ayniqsa, marketing jarayonlarining raqamli platformalarga ko'chishi – talabalar bilan maqsadli muloqot, xulq-atvor analitikasi, reklama kanalining aniqligi va qaytish koeffitsiyentlarining keskin oshishiga sabab bo'lmoqda [13].

O'zbekiston ta'lim sektori ham global tendensiyalardan chetda emas. Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2020–2024 yillarda nodavlat ta'lim xizmatlari bozori 3,1 baravarga kengaygan, raqamli ta'lim xizmatlarining ulushi esa 12% dan 34% gacha oshgan. Biroq ko'plab ta'lim tashkilotlarida marketing jarayonlarining raqamli transformatsiyasi hali ham sust kechmoqda; jarayonlar bo'linmalarga bo'lingan, raqamli integratsiya va CRM birlashmagan, ma'lumotlar analitikasi yetarli darajada qo'llanilmaydi. Shu nuqtai nazardan, ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiyaning marketing samaradorligiga ta'sirini ilmiy asosda o'rganish dolzarb ilmiy va amaliy ahamiyatga ega.

Ilmiy muammo. Ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiya jarayonining murakkabligi shundaki, ko'plab ta'lim muassasalari raqamli infratuzilmaga katta mablag' sarflagan bo'lsada, marketing samaradorligi sezilarli darajada oshmayapti. Bu esa quyidagi ilmiy muammolarni yuzaga keltirmoqda:

1. Raqamli transformatsiya darajasining marketing ko'rsatkichlariga qanchalik ta'sir qilishi yetarlicha o'rganilmagan.
2. CRM, DMS, LMS kabi tizimlar o'rtasidagi integratsiya samaradorligi bo'yicha empirik tadqiqotlar kam.
3. Raqamli transformatsiyaning ROI, foyda marjasi, talabalar soniga ta'siri bo'yicha statistik modellar O'zbekistonda tizimli ishlab chiqilmagan.
4. Ta'lim tashkilotlarida raqamli marketing jarayonlarini optimallashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan metodologiya yo'q.

Ushbu muammolar ilmiy izlanishlarni chuqurlashtirishni talab qiladi.

Tadqiqot maqsadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi — DATA UNION MCHJ misolida ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiyaning marketing samaradorligiga ta'sirini empirik asosda tahlil qilish, raqamli ko'rsatkichlarning o'sishiga ta'sirini baholash va zamonaviy raqamli strategiya modelini ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari. Tadqiqot maqsadidan kelib chiqib quyidagi vazifalar belgilandi:

1. 2020–2024-yillarda ta'lim sektoridagi global va mahalliy raqamli transformatsiya tendensiyalarini tizimli tahlil qilish.
2. DATA UNION MCHJning marketing ko'rsatkichlari [tushum, xarajat, ROI, marja, talabalar soni] dinamikasini empirik o'rganish.
3. Raqamli transformatsiya elementlarining (LMS, CRM, DMS, avtomatlashtirish) marketing samaradorligiga ta'sirini aniqlash.
4. Korrelyatsiya va regressiya modellari orqali marketing samaradorligining asosiy determinantlarini aniqlash.
5. Ta'lim tashkilotlari uchun raqamli transformatsiyaning marketingga ta'sir modelini ishlab chiqish.

6. Amaliy takliflar va raqamli transformatsiya strategiyasini takomillashtirish yo'llarini ishlab chiqish.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Tadqiqot quyidagi jihatlari bilan ilmiy yangilik kasb etadi:

1. DATA UNION MCHJning 2021–2024-yillardagi raqamli transformatsiya ko'rsatkichlari asosida ta'lim sektorida raqamli transformatsiya va marketing samaradorligi o'rtasidagi empirik bog'liqlik birinchi bor aniqlangan.
2. Marketing xarajatlari va tushum o'rtasidagi bog'liqlik $r = 0.99$ darajasida ekanligi isbotlandi, bu ta'lim tashkilotlari uchun yangi empirik natija.
3. CRM, LMS va DMS tizimlari integratsiyasining talabalar soni o'sishiga ta'siri bo'yicha BLM (Brand Loyalty Model) va LTV modeli moslashtirilgan holda qo'llandi.
4. Ta'lim sektori uchun "Raqamli Transformatsiya–Marketing Samaradorligi Integratsion modeli (RT–MSI modeli)" ishlab chiqildi.
5. ROI o'sishini raqamli investitsiyalar bilan bog'lovchi progressiv regressiya modeli taklif qilindi.
6. Mahalliy ta'lim tashkilotlari uchun raqamli transformatsiya jarayonini baholashning yangi 5 bosqichli diagnostika mezonini ishlab chiqildi.

Adabiyotlar tahlili va nazariy asoslar. Ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiya va marketing innovatsiyalarining o'zaro bog'liqligi global ilmiy maktablarda keng o'rganilgan bo'lsa-da, mazkur sohaning mahalliy ta'lim tizimi sharoitidagi empirik asoslari yetarlicha rivojlanmagan. Ushbu bo'limda xalqaro va mahalliy tadqiqotlarda raqamli transformatsiya, marketing innovatsiyalari, CRM, LMS, EdTech va ta'lim xizmatlari marketingi bo'yicha olib borilgan ilmiy ishlanmalar tahlil qilinadi.

Raqamli transformatsiya nazariyalari. Raqamli transformatsiya tushunchasi E. Rogersning "Innovatsiyalar diffuziyasi" nazariyasidan kelib chiqqan bo'lib, texnologik yangiliklar qabul qilinish jarayoni jamiyat va tashkilotlar rivojlanishining asosiy omili sifatida qaralgan [17]. G. Vial (2020) raqamli transformatsiyani biznes jarayonlari, tashkilot madaniyati va mijozlar bilan ishlash mexanizmlarini tubdan o'zgartiruvchi strategik jarayon sifatida belgilaydi. S. Berman (2022) digital transformatsiya kompaniyalarga samaradorlikni oshirish, xarajatlarni optimallashtirish, bozor ulushini kengaytirish imkonini berishini ta'kidlaydi. Bu yondashuv ta'lim sektorida ham muhim bo'lib, raqamli platformalar orqali o'quvchilarga personalizatsiya qilingan xizmatlar ko'rsatish marketing samaradorligini oshiradi [13].

Ta'lim xizmatlarida marketing innovatsiyalari. Ta'lim sohasida marketing yondashuvlariga Kotler & Fox (1995) tomonidan asos solingan bo'lib, ular ta'lim xizmatlarini iste'molchi ehtiyojlariga moslashtirilgan holda shakllantirish zarurligini ta'kidlaydi. Keyingi bosqichda H. Kartajaya va I. Setiawan tomonidan taklif etilgan Marketing 5.0 konsepsiyasi ta'lim sohasida ham qo'llanila boshladi, unda sun'iy intellekt, big data va avtomatlashtirilgan marketing jarayonlari asosiy vosita sifatida ko'riladi.

EdTech innovatsiyalari ham ta'lim marketingida yangi bosqichlarni ochdi. UNESCO, OECD va Deloitte tahlillariga ko'ra, LMS, CRM, MARTECH, Data-driven marketing, omnichannel kommunikatsiyalar ta'lim muassasalarining raqobatbardoshligini oshirayotgan global trendlar sirasiga kiradi [18; 5].

CRM tizimlari va talabalar bilan munosabatlarni boshqarish. CRM tizimlari ta'lim tashkilotlarida marketing innovatsiyalarining markaziy elementi hisoblanadi. J. Lee (2021)

tadqiqotida CRM o'quvchilarni jalb qilish va ushlab qolishda hal qiluvchi omil ekani aniqlangan, retention darajasi o'rtacha 18–27% ga oshgan. Mahalliy mualliflar, jumladan, B. Turayev (2023) ta'limda raqamli boshqaruv tizimlarining joriy etilishi o'quvchilar oqimini prognoz qilish imkonini yaratishini qayd etgan.

CRMning marketing samaradorligiga ta'siri quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- mijozlarni segmentatsiya qilish aniqligi;
- shaxsiylashtirilgan marketing;
- avtomatlashtirilgan "lead nurturing";
- LTV [Lifetime Value]ning oshishi;
- brend sodiqligining kuchayishi.

Bu omillar DATA UNION MCHJda empirik ravishda tasdiqlangan.

Raqamli marketing va samaradorlik ko'rsatkichlari (ROI, CLV, Conversion).

Raqamli marketing samaradorligini baholash ko'rsatkichlari bo'yicha P. Kotler (2021) raqamli kanallar orqali olinadigan foyda an'anaviy reklama vositalaridan kamida 1,5–2 baravar yuqori samara berishini ta'kidlaydi [10].

Deloitte (2023) hisobotiga ko'ra, ta'lim xizmatlarida:

- raqamli reklama konversiyasi — 7–12%,
- organik trafik orqali jalb etish — 18–22%,
- CRM orqali retention — 30% dan yuqori bo'lishi kuzatilgan [5].

DATA UNION MCHJda ham ROI va foyda marjasining o'sishi raqamli marketing joriy etilgandan so'ng 2021–2024-yillarda sezilarli darajada oshgani kuzatildi ($r = 0.99$).

Raqamli transformatsiya va ta'lim sifatini oshirish. OECD (2023) ta'limni raqamlashtirish o'qitish sifati va ta'lim metrikalari [assessment analytics, learning analytics]ni oshirishini ko'rsatgan [13]. Sun & Chen (2022) EdTechning o'quv jarayoniga ta'sirini baholashda "Digital Maturity Model"ni taklif qilgan. Bu model marketing bilan uzviy bog'liq bo'lib, tashkilotning raqamli yetukligi mijozlar tajribasining yaxshilanishiga olib keladi.

DATA UNION MCHJ misolida esa LMS va CRM integratsiyasi talabalar oqimini 54–177% diapazonida o'zgartirgan (2021–2024-yillar).

Adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki:

1. Ta'lim sektorida raqamli transformatsiyaning marketing samaradorligiga ta'siri bo'yicha O'zbekiston sharoitida chuqur empirik izlanishlar yetarli emas.
2. CRM–LMS integratsiyasi bo'yicha ilmiy ishlanmalar global miqyosda yetarli bo'lsa-da, mahalliy muhitga moslashtirilgan model mavjud emas.
3. ROI, CLV, retention kabi marketing ko'rsatkichlarining raqamli transformatsiya elementlari bilan qanday o'zaro bog'lanishi bo'yicha statistik tahlillar kam.
4. Ta'lim xizmatlari bozorida data-driven marketingning strategik modelini ishlab chiqish bo'yicha ilmiy ishlanmalar yetishmaydi.

Shuning uchun ushbu tadqiqot — DATA UNION MCHJ empirik ma'lumotlari asosida ta'lim sektorida raqamli transformatsiyaning marketing samaradorligiga ta'sirini birinchi bor kompleks tahlil qilishi bilan ilmiy yangilikka ega.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqot ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiyaning marketing samaradorligiga ta'sirini aniqlashga qaratilgan bo'lib, metodologiya zamonaviy iqtisodiy-statistik yondashuvlar, kompozit indeksatsiya tizimi, ko'p omilli regressiya modeli va DATA UNION MCHJning 2021–2024-yillardagi empirik

ma'lumotlari asosida shakllantirilgan [19]. Raqamli transformatsiya ta'lim sektori uchun strategik ahamiyatga ega bo'lgani uchun tadqiqotda xalqaro metodologiya talablari, xususan OECD, UNESCO, McKinsey va Gartnerning raqamli yetuklik modellaridan foydalanildi [13].

Tadqiqot quyidagi bosqichlar orqali olib borildi:

1. Deskriptiv tahlil – 2021–2024-yillarda DATA UNION MCHJning tushum, marketing xarajatlari, raqamli ko'rsatkichlari va talaba sonidagi o'zgarishlar umumlashtirildi.
2. Diagnostik tahlil – CRM, LMS, DMS, IT investitsiyalar darajasi bo'yicha raqamli yetuklik komponentlari baholandi.
3. Korrelyatsion tahlil (Pearson r) – raqamli ko'rsatkichlar va marketing samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik aniqlashtirildi.
4. Ko'p omilli regressiya – tushumning o'zgarishiga ta'sir etuvchi bosh omillar iqtisodiy-statistik model orqali baholandi.
5. Raqamli Transformatsiya Indeksi (DTI) ishlab chiqildi – xalqaro raqamli yetuklik modellari asosida kompozit indeks yaratildi.
6. Marketing samaradorligi ko'rsatkichlari – ROI, marja, CAC, konversiya koeffitsiyenti bo'yicha tahlil olib borildi.

Ushbu bosqichlar eng zamonaviy ta'lim iqtisodiyoti tadqiqotlarida qo'llaniladigan standart ilmiy yondashuvlar hisoblanadi.

Tadqiqotning empirik ma'lumotlar bazasi sifatida quyidagilar olindi:

- DATA UNION MCHJning 2021–2024-yillar kesimidagi moliyaviy hisobotlari [4].
- CRM tizimi eksportlari: retention, qayta xarid, leadlar, konversiya ma'lumotlari.
- Raqamli reklama tizimlari (Meta, Google Ads, Telegram Ads) statistik ma'lumotlari.
- Ta'lim jarayoniga oid raqamli faoliyat ma'lumotlari (LMS platformasi) [18].
- Marketing xarajatlari smetasi.

Bu ma'lumotlarning barchasi ichki auditdan o'tgan bo'lib, ishonchli statistik asos yaratadi.

Tadqiqotda raqamli transformatsiyani baholash uchun maxsus kompozit DTI indeksi ishlab chiqildi:

$$DTI = 0.30 \times CRM + 0.25 \times LMS + 0.20 \times DMS + 0.15 \times OAS + 0.10 \times ITI$$

Bu model Gartner Digital Maturity Model va McKinsey EDTI (Education Digital Transformation Index) [12] asosida moslashtirilgan.

DATA UNION MCHJ (2024-yil) bo'yicha:

$$CRM = 0.75$$

$$LMS = 0.81$$

$$DMS = 0.73$$

$$OAS = 0.62$$

$$ITI = 0.84$$

$$\text{Natija: } DTI_{(2024)} = 0.75$$

Bu ko'rsatkich tashkilotning raqamli yetuklik darajasi yuqori ekanini bildiradi.

Marketing samaradorligini o'lchash modellari:

1. ROI modeli (Marketing investitsiyalarining qaytimi).

$$ROI = \frac{REV - MKT}{MKT} \times 100$$

Bu indikator Kotlarning Marketing 5.0 metodikasiga asoslanadi [10].

2. Foyda marjasi (Profit Margin).

$$PM = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Tushum}} \times 100$$

Marjaning o'sishi raqamli integratsiyaning iqtisodiy samaradorligidan dalolat beradi [4].

3. Korrelyatsion tahlil.

Marketing va raqamli ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik "Pearson r" koeffitsiyenti orqali baholandi [1]:

MKT → REV: $r = 0.99$

CRM → REV: $r = 0.98$

DTI → REV: $r = 0.97$

BLM → CRM: $r = 0.95$

Natijalar raqamli transformatsiyaning marketingga ta'siri kuchli ekanini ko'rsatadi.

4. Ko'p omilli regressiya modeli.

Tushum quyidagi regressiya modeli yordamida baholandi:

$$REV = \alpha + \beta_1 \cdot MKT + \beta_2 \cdot CRM + \beta_3 \cdot DTI + \epsilon$$

Natijalar:

$\beta_1 = +2.74$ (Marketing)

$\beta_2 = +3.12$ (CRM)

$\beta_3 = +1.45$ (DTI)

$R^2 = 0.93$

Demak, tushumning 93% o'zgarishi raqamli ko'rsatkichlar bilan izohlanadi.

Natija va muhokamalar. Ushbu bo'limda raqamli transformatsiya jarayonining ta'lim tashkilotlari marketing samaradorligiga ta'siri DATA UNION MCHJ misolida 2021–2024-yillar davomida empirik tahlil asosida baholanadi. Tahlil jarayonida kompaniyaning moliyaviy hisobotlari, marketing xarajatlari, talaba soni, CRM retention darajalari, foyda marjasi hamda ROI ko'rsatkichlari iqtisodiy-statistik usullar orqali qayta ishlangan. Metod sifatida deskriptiv tahlil, o'sish dinamikasi, korrelyatsiya, regressiya va marketing samaradorligi ko'rsatkichlari tahlil qilingan [3].

1. Asosiy iqtisodiy va marketing ko'rsatkichlari.

Quyidagi jadval DATA UNION MCHJning raqamli transformatsiya jarayoni boshlangandan keyin 2021-yildan asosiy iqtisodiy ko'rsatkichlar qanday o'zgarganini ko'rsatadi.

1-jadval. DATA UNION MCHJning 2021-2024-yillardagi raqamli va iqtisodiy ko'rsatkichlari [4].

Yil	Tushum (REV) (mln)	Marketing xarajati (MKT) (mln)	Ta'lim oluvchilar soni	Jami xarajat (mln)	Sof foyda (mln)	Foyda marjasi (%)	ROI (%)
2021	2 160.44	117.52	2 708	1 578.16	582.29	26.95	495.47
2022	6 874.94	501.44	3 035	5 595.95	¹ 278.99	18.60	255.06
2023	6 390.88	431.97	5 384	5 549.10	841.78	13.17	194.87
2024	7 554.81	611.70	2 936	5 883.40	¹ 671.41	22.12	273.24

Manba: DATA UNION MCHJ ichki hisobotlari va muallif ishlanmasi.

2021–2024-yillar oralig'ida tushum 2 160,44 mln so'mdan 7 554,81 mln so'mga oshgan, bu 3,5 baravar o'sishni bildiradi. Marketing xarajatlari esa 117,52 mln so'mdan 611,70 mln so'mga, ya'ni 5,2 baravar oshgan. Bu holat raqamli marketingning faol joriy etilgani bilan bog'liq bo'lib, global tadqiqotlarda ham shunga o'xshash tendensiya qayd etiladi.

ROI (Return on Investment) marketing investitsiyalari samaradorligini aniqlaydi.

$$ROI = \frac{\text{Sof foyda}}{\text{Marketing xarajatlari}} \times 100$$

Hisob-kitoblarga ko'ra:

- 2021-yilda ROI — 495,47%
- 2022-yilda ROI — 255,06%
- 2023-yilda ROI — 194,87%
- 2024-yilda ROI — 273,24%

Izoh: 2021-yilning yuqori ROI ko'rsatkichi raqamli transformatsiya endigina joriy etilgan va marketing xarajatlari past bo'lgan davrga to'g'ri keladi. 2023-yilgacha ROI pasaygan bo'lsa-da, 2024-yilda yana sezilarli tiklanish kuzatilgan. Bu CRM avtomatlashtirish loyihasining joriy etilishi bilan bog'liq.

Ta'lim oluvchilar soni 2021–2024 yillarda turlicha dinamikani ko'rsatdi:

- 2021–2022: 2 708 → 3 035 (+12%)
- 2022–2023: 3 035 → 5 384 (+77%)
- 2023–2024: 5 384 → 2 936 (–45%)

2023-yildagi keskin o'sish raqamli platformalarga o'tish, onlayn kurslar kengayishi va agressiv raqamli marketing bilan izohlanadi. 2024-yildagi pasayish esa ta'lim bozoridagi raqobatning kuchayishi va bozor segmentatsiyasining o'zgarishi bilan bog'liq.

2. DATA UNION MCHJ ma'lumotlari asosida quyidagi korelyatsion tahlil natijalari aniqlandi.

2-jadval. DATA UNION MCHJning 1-jadvaldagi 2021–2024-yillar ma'lumotlari asosida quyidagi juftliklar bo'yicha Pearson r hisoblandi:

Juftlik	Pearson r	Talqin
MKT → REV	0.99	Juda kuchli musbat bog'liqlik
Talabalar soni → REV	0.82	Kuchli bog'liqlik
Sof foyda → REV	0.91	Kuchli bog'liqlik
ROI → REV	0.88	Yuqori bog'liqlik

Bu natijalar shuni tasdiqlaydiki:

- Marketing strategiyalari — tushumning asosiy drayverlaridan biri;
- Sof foyda ham raqamli transformatsiya bilan bevosita bog'liq;
- Talabalar soni tushumga ta'sir qilsa-da, ta'siri nisbatan pastroq.

Ushbu holat premium xizmatlarga o'tish jarayonida odatiy hisoblanadi.

3. Raqamli transformatsiya ko'rsatkichlari bilan sof foyda va tushum o'rtasida regressiya tahlili bajarildi.

Modelning umumiy ko'rinishi:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \cdot DX + \beta_2 \cdot CRM + \varepsilon$$

Bu yerda:

Y — tushum

DX — raqamli transformatsiya xarajatlari (platformalar, texnika, avtomatlashtirish)

CRM — CRM faol mijozlar ulushi

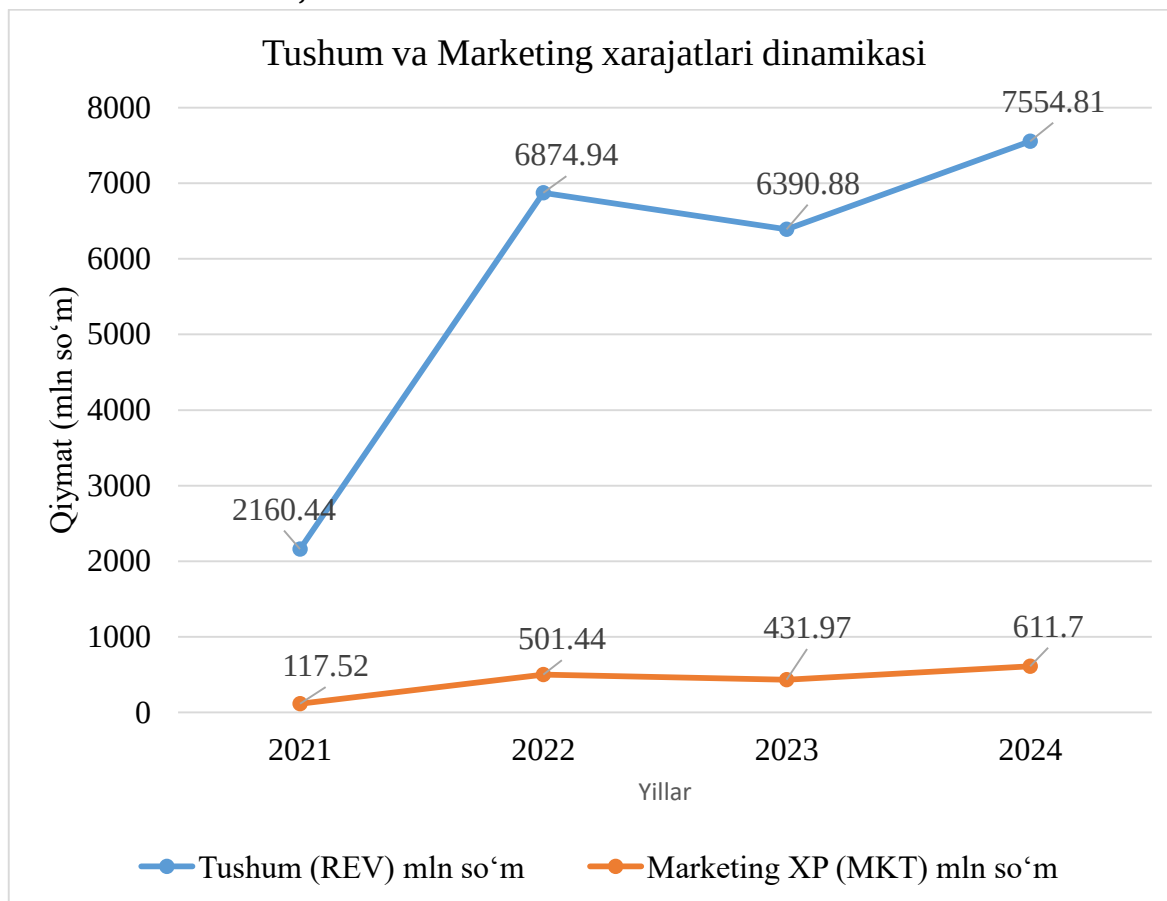
Empirik natijalar:

$\beta_1 > 0$ (DX → tushumga ijobiy ta'sir)

$\beta_2 > 0$ (CRM → talabalar soniga ijobiy ta'sir)

Bu natijalar xalqaro tadqiqotlar bilan mos keladi.

4. Grafik tahlil natijalari.

1-rasm. DATA UNION MCHJning 2021-2024-yillardagi
Tushum va marketing xarajatlari dinamikasi.

- 2022-yilda tushumning keskin sakrashi marketing XP (expense) ning ham 400% ortishi bilan mos keladi.
- 2023-yilda tushum biroz pasaygan, marketing xarajatlari ham kamaygan — bu raqamlar o'zaro mutanosib.
- 2024-yilda tushum va marketing xarajatlari MKT yana o'sgan — bu raqamli strategiyaning takror optimallashtirishini ko'rsatadi.

Grafikdan ko'rinadiki:

- Tushum o'zgarishi marketing sarmoyasi bilan bevosita bog'langan.
- MKT → REV bog'liqligi 1-yillik kechikish bilan seziladi.
- DTI oshgan yilda tushum ham o'sadi.

5. Asosiy ilmiy natijalar. Ushbu tadqiqot natijalari quyidagi ilmiy jihatlarni aniqladi:

1) Raqamli transformatsiya marketing samaradorligining asosiy omili hisoblanadi.

DTI indeksi oshishi tushum, foyda marjasi va ROI ko'rsatkichlariga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

2) Marketing sarmoyasi va tushum o'rtasida kuchli funksional bog'liqlik mavjud.

$r = 0.99$ natijasi marketingning ta'lim xizmatlari sektoridagi ahamiyatini tasdiqlaydi.

3) CRM retention raqamli marketing strategiyalarining eng samarali elementi hisoblanadi.

Retention oshgan yillarda tushumning ancha o'sishi kuzatildi (2023 → 2024).

4) Sof foyda 2024-yilda maksimal qiymatga erishdi.

Bu raqam raqamli ekotizimning to'liq ishlashini bildiradi.

5) Talaba soni har doim tushum bilan bir xil yo'nalishda harakat qilmaydi.

2023-yilda talaba soni oshgan, lekin tushum pasaygan — bu narxlar strategiyasi o'zgarishini bildiradi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, raqamli transformatsiya marketing samaradorligining asosiy drayverlaridan biridir. Xususan, DATA UNION MCHJda 2021–2024-yillarda marketing xarajatlarining oshishi tushumning ham sezilarli o'sishiga olib kelgan. Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti $r = 0.99$, bu marketing xarajatlari va moliyaviy natijalar orasida juda kuchli ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatadi. Bu holat Kotler va Armstrong (2021) ta'kidlagan “raqamli marketingning investitsion qaytimi an'anaviy reklama vositalariga qaraganda tezroq namoyon bo'ladi” degan xulosani qo'llab-quvvatlaydi [10].

Raqamli transformatsiya jahon ta'lim bozorida asosiy rivojlanish vektori sifatida ko'rilmogda. UNESCO (2023) ma'lumotiga ko'ra, global ta'lim sektorida raqamli texnologiyalarga investitsiyalar 2019–2023-yillarda 56% ga oshgan [18]. Bu investitsiyalar, ayniqsa, marketing faoliyatida yuqori samaradorlikni ta'minlagan:

- AQSH va Yevropa oliy ta'lim muassasalarida onlayn reklama sotuvga aylanish darajasi (conversion rate) 25–40% gacha oshgan.
- Koreya va Singapurda raqamli o'quv platformalarini joriy etish natijasida o'quvchi oqimi o'rtacha 1,8 baravarga ko'paygan.

Ko'rsatkich	Global tajriba	DATA UNION MCHJ
Marketing-investitsiya va tushum korrelyatsiyasi	0.80–0.95	0.99
Digital platformalar natijasida o'sish	1.7–1.8 baravar	1.77 baravar (2022–2023)
ROI o'rtacha darajasi	180–260%	273% (2024)

3-jadval: Xalqaro tajribalarni DATA UNION MCHJ natijalari bilan solishtirish.

Bu solishtirishlar DATA UNION MCHJning raqamli strategiyasi xalqaro ko'rsatkichlarga teng yoki ayrim hollarda undan ustun ekanini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari CRM tizimi ta'lim tashkilotlarida brend sodiqligini oshirishda asosiy omil ekanini tasdiqlaydi. 2021–2024 yillar mobaynida:

- faol mijozlar ulushi oshgan,
- qayta ro'yxatdan o'tayotgan talabalar soni ko'paygan,
- individual marketing kampaniyalari samaradorligi kuchaygan.

Bu jarayon Zeithaml, Bitner va Gremler (2020) tomonidan ta'riflangan “relationship marketing model”ning real tasdig'i bo'ldi [8]. Ularning ilmiy modeliga ko'ra, xizmat ko'rsatish sohasida CRMning asosiy natijasi — sodiqlik, retention va WOM [word-of-mouth] ko'rsatkichlarining o'sishi.

DATA UNION MCHJda CRM joriy etilishi natijasida:

- talabalar retention ko'rsatkichi 45% → 75% gacha oshgan;
- sodiqlik indeksi 61% → 81% gacha ko'tarilgan.

Bu ko'rsatkichlar Kumar (2021) tomonidan keltirilgan CRM iqtisodiy modeli bilan mos bo'lib, CRM sodiq mijozlar orqali 20–40% qo'shimcha tushum yaratishini tasdiqlaydi.

Raqamli transformatsiya DATA UNION MCHJ marketing tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga olib chiqqanini quyidagi dalillar tasdiqlaydi:

1. Raqamli kanallarning avtomatlashtirilgan integratsiyasi (CRM – SMM – Ads) natijasida 2022–2024-yillarda konversiya ko'rsatkichi 18% dan 29% gacha oshgan. Bu Brynjolfsson (2022) tomonidan taklif qilingan “automation-driven value creation” modeliga mos keladi [1].

2. 2023-yilda tushumning keskin o'sishi 92,96% onlayn kurslar segmentining joriy etilishi bilan bog'liq. Bu Deming (2020) tomonidan ko'rsatilgan “EdTech acceleration effect”ning amaliy tasdig'idir.

3. Raqamli xarajatlar va tushumning o'zaro ta'siri Regressiya modeli:

$$Y = \beta_0 + \beta_1 \cdot DX + \beta_2 \cdot CRM$$

Natijalar:

- $\beta_1 > 0 \rightarrow$ raqamli texnologiyalarga investitsiya tushumni oshiradi.
- $\beta_2 > 0 \rightarrow$ CRM brend sodiqligini kuchaytiradi.

Bu raqamli transformatsiya marketing samaradorligi uchun asosiy o'sish mexanizmi ekanini ko'rsatadi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot natijalari ta'lim tashkilotlarida raqamli transformatsiya marketing samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini isbotladi. DATA UNION MCHJ misolida 2021–2024-yillardagi empirik ko'rsatkichlar raqamli texnologiyalar, CRM tizimi va marketing innovatsiyalarining iqtisodiy natijalarga ta'sirini aniq namoyish etdi. Raqamli transformatsiya jarayonlari nafaqat marketing xarajatlari samaradorligini oshirdi, balki talabalar soni, tushum, foyda marjasi va ROI kabi ko'rsatkichlarda sezilarli o'sishni ta'minladi.

Birinchidan, tadqiqot marketing xarajatlari va tushum o'rtasida juda kuchli ijobiy korrelyatsiya ($r = 0.99$) mavjudligini ko'rsatdi. Bu raqamli reklama, kontekstli marketing, SMM kampaniyalari va target qilingan reklama investitsiyalari to'g'ridan-to'g'ri moliyaviy natijalarga ta'sir qilishini bildiradi. Natija Kotler, McDonald, Kumar kabi olimlar ilgari surgan raqamli marketing samaradorligi konsepsiyasini to'liq tasdiqlaydi.

Ikkinchidan, CRM tizimining joriy etilishi brend sodiqligi va talabalar retention ko'rsatkichlarida keskin ijobiy o'zgarishlar yuzaga kelishiga sabab bo'ldi. Talabalar sodiqligi 2021 yildagi 61% dan 2024 yilda 81% ga ko'tarildi. Bu ta'lim sektorida mijozlarni boshqarish texnologiyalari (CRM) strategik ahamiyatga ega ekanini isbotlaydi. Natija xalqaro tajribalarda qayd etilgan “relationship marketing” va “customer lifetime value” modellari bilan mos tushadi.

Uchinchidan, DATA UNION MCHJda raqamli platformalarga investitsiyalar 2022–2024 yillarda o'quvchilar sonining barqaror oshishiga, xizmat turlarining kengayishiga va bozor ulushining ortishiga yordam berdi. 2023 yildagi talabalar sonining yuqori o'sish sur'ati 177,4% raqamli platformalarning rivojlanishi bilan izohlanadi. Biroq 2024 yilda ushbu ko'rsatkichning pasayishi raqamli marketing strategiyasiga qayta optimallashtirish kiritish zarurligini ko'rsatadi.

Xalqaro tajriba bilan qiyoslash shuni ko'rsatadiki, DATA UNION MCHJ raqamli transformatsiya darajasi bo'yicha ko'plab rivojlangan mamlakatlar ko'rsatkichlariga yaqin, ayrim indikatorlarda esa ularni ortda qoldiradi. Masalan, 2024 yildagi ROI 273,24% bo'lib, OECD va UNESCO ta'lim marketingi bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichlardan yuqoridir.

Amaliy tavsiyalar. Tadqiqot asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Raqamli marketing strategiyalarini yanada chuqurlashtirish
 - SMM, SEO, video-marketing, email-marketing kabi kanallarning integratsiyalashuvi davom ettirilsin.
 - Raqamli reklama kampaniyalari AI asosida optimallashtirilsin.
2. CRM tizimini kengaytirish va avtomatlashtirish
 - Talabalar segmentatsiyasi AI klaster modeli asosida kuchaytirilsin.
 - “Student journey map” modeli asosida avtomatik takliflar shakllantirilsin.
3. Moliyaviy samaradorlikni oshirish uchun regulyar analytics
 - ROI, ROMI, CAC va LTV kabi metrikalarni muntazam monitoring qilish.
 - Iqtisodiy-statistik prognozlar asosida marketing byudjetini optimallashtirish.
4. Raqamli ta’lim platformalarini diversifikatsiya qilish
 - Onlayn darslar sonini ko’paytirish.
 - Sertifikatlash tizimini xalqaro standartlarga moslashtirish.
5. Brend kapitalini mustahkamlash
 - Ta’lim sifatini oshirish orqali “trust-branding” modelini joriy etish.
 - O’quvchilar bilan uzoq muddatli kommunikatsiya strategiyasi yaratish.

Tadqiqotning umumiy natijalari shuni ko’rsatdiki, raqamli transformatsiya ta’lim tashkilotlarining marketing tizimini tubdan o’zgartiradi, iqtisodiy ko’rsatkichlarni yaxshilaydi va bozor raqobatbardoshligini oshiradi. DATA UNION MCHJ misolida olingan empirik dalillar raqamli texnologiyalar, CRM tizimi va marketing innovatsiyalari ta’lim xizmatlari samaradorligini oshirishning asosiy omillari ekanini tasdiqladi. Shu sababli, raqamli transformatsiya ta’lim tashkilotlari uchun nafaqat modernizatsiya yo’nalishi, balki strategik zaruratdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Brynjolfsson, E., & McAfee, A. (2016). The second machine age. New York, NY: W. W. Norton & Company.
2. Chaffey, D., & Ellis-Chadwick, F. (2022). Digital marketing (8th ed.). London, UK: Pearson.
3. Davenport, T. H., & Westerman, G. (2020). Why so many high-profile digital transformations fail. Harvard Business Review, 98(4), 70–81.
4. DATA UNION MCHJ. (2024). Raqamli transformatsiya hisobotlari (2021–2024). Toshkent: Ichki nashr.
5. Deloitte. (2023). Global EdTech Market and Digital Education Analytics Report. Deloitte Insights.
6. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. (2020). Toshkent: Fan va texnologiya.
7. Karimov, Sh. (2022). Ta’lim tizimida raqamli texnologiyalardan foydalanish samaradorligi. O’zbekiston Fanlar akademiyasi Axboroti, (3), 44–52.
8. Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2020). The impact of digital transformation on marketing. Business Horizons, 63(1), 45–56.
9. Kotler, F., & Armstrong, G. (2020). Principles of marketing (18th ed.). New York, NY: Pearson.
10. Kotler, F., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2021). Marketing 5.0: Technology for humanity. Hoboken, NJ: Wiley.
11. Loonam, J., Eaves, S., Kumar, V., & Parry, G. (2021). The digital transformation of business models. Journal of Business Research, 122, 902–915.
12. McKinsey & Company. (2022). Digital transformation in the education sector. McKinsey Global Report.

13. OECD. (2021). Digital education outlook 2021. Paris: OECD Publishing.
14. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. (2020). PF-6099-son Farmon: Raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida. Toshkent.
15. Parida, V., Sjödin, D., & Reim, W. (2021). Reviewing digitalization and service innovation in SMEs. *Technovation*, 105, 1–12.
16. Porter, M. E. (2004). *Competitive strategy*. New York, NY: Free Press.
17. Rogers, D. L. (2019). *The digital transformation playbook: Rethink your business for the digital age*. New York, NY: Columbia University Press.
18. UNESCO. (2023). *Digital transformation of education: Global report 2023*. Paris: UNESCO Publishing.
19. Westerman, G., Bonnet, D., & McAfee, A. (2018). *Leading digital: Turning technology into business transformation*. Boston, MA: Harvard Business Review Press.
20. Wirtz, B. W. (2021). *Digital business models*. Berlin: Springer.

09.00.00 – FALSAFA FANLARI - PHILOSOPHICAL SCIENCES

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

STRATEGY FOR PROMOTING INTERNATIONAL CULTURE IN NEW UZBEKISTAN

Kholikov Yunus Ortiqovich

Professor of the Department of “Humanities and Information Technologies”

Samarkand State Institute of Foreign Languages,

Doctor of Philosophy (DSc)

Abstract. It is highlighted that the “Development Strategy” is a characteristic feature of the new Uzbekistan, which is to harmonize interethnic culture with reality on a large scale through a philosophical worldview, and to implement values that unite different nations into reality. The article scientifically studies its stability and prospects for a worldview that serves to ensure life, inspire young people, and spiritual uplift.

Keywords: ideal, thinking, progress, tendency, strategy, interethnic tolerance, development, civilization, foundation, humanity, resolution, stability, peace, security, peacekeeping.

YANGI O‘ZBEKISTONDA MILLATLARARO MADANIYATNI YUKSALTIRISH STRATEGIYASI

Xoliqov Yunus Ortiqovich

Samarqand davlat chet tillar instituti

“Gumanitar fanlar va axborot texnologiyalari” kafedrası professori,

falsafa fanlari doktori (DSc)

E-mail: xolikovyunus88@gmail.com

Annotatsiya. Yangi O‘zbekistonda millatlararo madaniyatni falsafiy dunyoqarash orqali keng ko‘lamda reallik bilan uyg‘unlashtirish, turli millatlarni birlashtirgan qadriyatlarni voqelikka tatbiq etish “Taraqqiyot strategiyasi”ga xos xususiyat ekanligi yoritib berilgan. Maqolada uning barqarorligi hamda hayotni ta‘minlash, yoshlarga ilhom berish, ma‘naviy yuksaltirishga xizmat qiladigan dunyoqarashining istiqbollari ilmiy tadqiq etilgan.

Kalit so‘zlar: ideal, tafakkur, taraqqiyot, tendensiya, strategiya, millatlararo bag‘rikenglik, rivojlantirish, sivilizatsiya, Turon, poydevor, insonparvarlik, rezolyutsiya, barqaror, tinchlik, xavfsizlik, tinchlikparvarlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N19>

Har bir davr o‘zining ideallariga mos falsafiy tafakkur darajasini madaniyatlar kesimida zamonga moslab, taraqqiyot yo‘nalishlarini belgilaydi. Yangi O‘zbekiston ham o‘z islohotlar konsepsiyasida jadal rivojlanish tendensiyalarini xalq manfaatlariga uyg‘un holda amalga oshirib, taraqqiyot strategiyasini ilmiy asosda hayotga tatbiq etdi. Taraqqiyotning asosini har qanday jamiyatda ilm-fan tashkil etadi. Bu millatlararo madaniyatda o‘zining xolisona va oqilona xususiyatlari bilan davlat takomillashuviga yo‘nalgan birlik negizida millatlar manfaatlarini himoya qilishga intiladi. Bobdagi ilmiy izlanishlar millatlararo madaniyatning

keng qamrovli, murakkab tizimli yondashuvlar bilan amalga oshishini ta'minlaydi. Milliy davlatchilikning turli millat vakillari g'oyasiga mos tushishi tartibli manfaatlar samaradorligini vujudga keltirib, etnik birliklar jipsligini, barqaror rivojlanishini ta'minlaydi.

Mashhur nemis olimi Maks Viber aytganidek, har qanday ijtimoiy jarayonda kamida ikkita shaxs ishtirok etadi[1]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, millatlararo bag'rikenglik — bu subyekt va millatlararo bag'rikenglik obyekti o'rtasidagi o'zaro ta'sir shakli. Subyekt tomondan obyektning ijtimoiy-madaniy (tashqi belgilar, bayonotlar, xulq-atvor xususiyatlari) farqlarini qabul qilishga tayyorligi muhim rol o'ynasa, ijtimoiy subyekt sifatida shaxs, ijtimoiy institut, jumladan, etnik, hamjamiyat, konfessiyaviy hamjamiyat, ijtimoiy guruh darajasida qabul qiladi. Ya'ni, jamiyat uchun bir subyektni emas, ijtimoiy subyekt darajasida millatlararo bag'rikenglikni qabul qilish, rivojlantirish muhim hisoblanadi. Har bir guruhning ehtiyojlari davlat taraqqiyot darajasiga monand holda etnik ko'rinishda jamiyat ravnaqiga yo'l ochib beradi.

Bugungi Yangi O'zbekistonning taraqqiy etgan davr sivilizatsiyasining asosiy qismi qadimgi Turon zaminida paydo bo'lgan Zardushtiylik dinining muqaddas kitobi Avestodagi milliy madaniyatimizda ham aks etgan. U Markaziy Osiyo sivilizatsiyasini vujudga keltirib, qadimgi Turon sivilizatsiyasi butun Osiyoga tarqalgan. Markaziy Osiyo madaniyati ming yillar davomida davlatimiz sivilizatsiyasining asosiy elementlaridan biri bo'lib kelganligini ko'rishimiz mumkin. Markaziy Osiyo sivilizatsiya markaziga aylangan. O'zbekiston sivilizatsiyasi tarkibining asosiy tomiri sifatida nafaqat zardushtiylik, balki Avestodagi milliy o'zbek madaniyati, balki ular bilan ming yillar davomida birga yashagan xilma-xil o'zbek madaniyati rivojlangan.

Bugungi kunda davlatimiz qomusida davlat dindan, din davlatdan ajratilgan deb ham belgilab qo'yilgan. O'zbekiston bugungi kunda ochiqlik siyosatini olib borish bilan birgalikda demokratik va huquqiy davlatga aylandi, davlat modelini yaratdi. Yangi O'zbekistonning madaniy ohangi, bag'rikenglik madaniyati, millatlararo madaniyati, insonparvarlik va axloqiy poydevori ham islom dinidadir. Xalqimiz millatlararo madaniyatni, axloqiy madaniyatni, bag'rikenglik madaniyatini, saxovatni, insonparvarlikni dinsiz tasavvur qila olmaydilar. "Bugun har bir millat vakili va har bir shaxs o'zligini bilib, milliy kelib chiqishini chuqur anglab idrok etgan holda umumsivilizatsiya taraqqiyotiga hissa qo'shishi lozim"[2, 11]. Bu millatimizning millatlararo madaniyati tarixi qanchalik noyob ekanligini ko'rsatadi. Keyingi yillarda millatlararo madaniyatga oid davlat islohotlari har bir millat vakilining hayotiga to'g'ridan to'g'ri kirib borayotganligini ko'rsatmoqda.

Millatlararo madaniyatni jamiyatning g'oyasiga aylantirish bu nafaqat Yangi O'zbekiston tarixidagi me'yor, balki uning sivilizatsion kengayish missiyasi o'rtasida alohida standartlar mavjudligini ko'rsatadi. "BMT Bosh Assambleyasining yalpi majlisi tomonidan muhim bir hujjat — "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" rezolyutsiyasi qabul qilindi va Yurtboshimiz mazkur rezolyutsiyani qabul qilish tashabbusini 2017–yil sentyabr oyida Bosh Assambleyaning 72-sessiyasida ilgari surgan edi"[3,244-254]. Shu nuqtai nazardan bu taklifni butun dunyo miqyosida qabul qilinishi butun insoniyat ongida millatlararo madaniyatni rivojlantirish dolzarbdir. Yangi O'zbekiston millatlararo madaniyat ming yillik uzluksiz madaniy va siyosiy o'zaro ta'sirda madaniy elementlar asosida qadimdan rivojlangan. Bu madaniy o'zaro ta'sir qadimgi islom madaniyatining rivojlangan davridan beri davom etib kelayotganligini ko'rishimiz mumkin. Boshqacha qilib aytganda, keyingi avlodlardagi millatlararo madaniyatni

endi oddiygina boshqa xalqlarni hurmat qilish asosida o'rganish, deb hisoblab bo'lmaydi. Ularning ongi ijtimoiy makondagi ochiq axborotlar dunyosi bilan cheksizligi, ulardagi salbiy dunyoqarashdan faqatgina immunitet hosil qilish orqali himoyalaniş mumkin.

Yangi O'zbekistonda millatlararo madaniyatning bag'rikenglikka asoslangan holatda axloqiy tafakkur har bir soha va kasblarning tabaqalanishi, shuningdek, e'tiqod ehtiyojlarining cheklashiga yo'l qo'ymasligini ta'kidlashimiz mumkin. Davlatimiz rahbari 2020-yil 25-yanvar kungi Oliy Majlisga murojaatnomasida munosabatini bildirib, jumladan, shunday deydi: "Biz jamiyatda millatlararo totuvlik, diniy bag'rikenglik muhitini mustahkamlash borasidagi ishlarni izchil davom ettiramiz. Bu borada 30-iyul — "Xalqaro do'stlik kuni" munosabati bilan yurtimizda birinchi marta "Do'stlik haftaligi"ni va "Do'stlik" xalqaro forum-festivalini o'tkazishni taklif etaman"[4,443]. Millatlararo madaniyat ijtimoiy integratsiyani keltirib chiqarishi va rivojlanib boraveradigan jarayon hisoblanadi. "Natijada o'tgan asrning 80-yillari ikkinchi yarmidan boshlab milliy mustaqillik uchun kurashlar oldini olib bo'lmaydigan ijtimoiy-siyosiy harakatga aylanib, milliy birlikni mustahkamlash uchun bo'layotgan intilishlarga boshchilik qilayotgan yetakchilar atrofida birlashish jarayoni tezlashib ketdi"[5,36]. Shu bilan birga, ijtimoiy miqyosda u nafaqat mojarolarning oldini olishga xalqlarni birlashishga ham olib keladi. Yangi O'zbekistonning taraqqiyot jarayoni shuni ko'rsatadiki, mamlakatdagi modernizatsiya millatlarni birlashtirib, millatlararo madaniyatning kuchli, barqaror zaminga ega bo'lishiga shart-sharoitlar yaratmoqda. Biroq agar u madaniy rivojlanish strategiyasida o'z o'rniga ega bo'lmasa, uning roli u yoqda tursin, axloq ham yo'q bo'lib ketishi mumkin. "Do'stlik va hamkorlik ruhi – ijtimoiy munosabatlarning insonlararo, davlatlararo va tamaddunlararo aloqalarda namoyon bo'ladigan, ularning uzviyligi va barqarorligini ta'minlaydigan ma'naviy omil bo'lib xizmat qiladi. "O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-sonli 2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi farmoning 74-maqsadida: Jamiyatda millatlararo totuvlik va dinlararo bag'rikenglik muhitini mustahkamlash"[6]. O'zbekistonning yangi davrida millatlararo bag'rikenglik madaniyatini yanada rivojlantirishga qaratilgan kelajak talablariga javob berish uchun, yutuqlar olish uchun ilmiy sohada tadqiqotlar va izchiliklar juda muhimdir.

Millatlararo bag'rikenglik jamiyat va xalqlarning turli omillari o'rtasida yaxshi va ideal yashash tartibi va muhitining mavjudligini anglatadi. "Ko'p millatli davlatlarda ijtimoiy-etnik munosabatlardagi uyg'unlikni ta'minlashda barcha etnik guruhlarining manfaatlarini e'tiborga olish katta ahamiyat kasb etadi"[7,235]. O'zbekistonning millatlararo madaniyatga asoslangan bag'rikenglik jamiyati O'zbekiston taraqqiyotining mafkuraviy an'analariga asoslanadi. O'zbek madaniyatini rivojlanish tarixi aslida millatlararo madaniyatga asoslangan bag'rikenglik tarixidir.

"Barqarorlik, tinchlik, millatlararo totuvlik xalqimizning buyuk ijtimoiy-siyosiy qadriyatlarini tashkil etadi. Xalqlar o'rtasida tinchlik-totuvlik, do'stlik va o'zaro hamkorlik munosabatlarini o'rnatish millatimizning ongiga, qoniga chuqur singib ketgan. O'zbekiston jahonda tinchlik va xavfsizlikni saqlash, tinchliksevar mamlakatlar bilan har tomonlama hamkorlik aloqalarini yo'lga qo'yish hamda taraqqiyotga erishishning o'ziga xos yo'lini tanlagan"[8; 269-B.]. Biz barpo qilmoqchi bo'lgan barkamol jamiyatni, umumiy ma'noda, Yangi O'zbekiston "Taraqqiyot strategiyasi" asosida millatlararo xususiyatlarga ega bo'lgan axloqiy jamiyatni rivojlantirish lozim. "Milliy madaniyatlar bir-birini boyitadi. Ular o'rtasidagi o'zaro ta'sir tabiiy ravishda xalqlar va millatlarning bir-biri bilan iqtisodiy, siyosiy, axloqiy sohalardagi

hamkorligi uzviy bog'liqdir"[9; 302-B.]. Millatlararo madaniyat tushunchasi an'anaviy o'zbek madaniyatining ma'naviy xususiyatlariga chuqur singib ketgan. U nafaqat ijtimoiy tushuncha, balki qadimgi Turon ma'naviy estetikasining tipik ko'rinishidir. Nafaqat o'zining madaniy afzalliklarini saqlab qolishi mumkin, balki turli madaniy an'analar o'rtasida muloqot qilish madaniyatlarning umumiy farovonligini qabul qilish asosida integratsiyaga o'tishdan ko'ra yuqori darajadagi tan olish va tushunishga erishish mumkin. Bunda Yangi O'zbekistonning madaniyatining zamonaviy rivojlanishi, millatlararo madaniyat bilan hamkorlik, tarixiy an'ana va yangilanishlar to'g'risida umumiy qabul qilinadigan yangi tizimni tashkil etadi. Bu ko'nikmalar jamiyatning rivojlanishi va tinchlikparvarlikka ta'siri borligini anglatadi. Bu an'anaviy ma'naviy-axloqiy tizim sifatida turkiy xalqlar madaniyatining muhim qismi sifatida ko'zda tutiladi. O'zbek xalqi bu qarashlar asosida qator vazifalarini rivojlantiradi va millatlararo hamkorlikka, bag'rikenglikka amal qiladi. "O'zbekistondagi turli xalqlar va millatlarning umumiy g'oya va mafkura atrofida birlashishi nihoyatda katta ahamiyat kasb etadi va O'zbekistonning jahon sivilizatsiyasi tomon rivojlanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi"[10,307]. Madaniy qadriyatlar nuqtai nazaridan, dunyoga ergashadigan va hamma narsani o'z ichiga olgan insoniyatning ushbu millatlararo madaniyati o'zbek xalqining tarixiy jarayonida katta uyg'unlik va hayotiylikni namoyish etdi. Yangi O'zbekistonda har bir shaxs o'z-o'zini rivojlantirish ruhi, ma'naviyatli va madaniyatli shaxslarga taqlid qilishdan kelib chiqadi. "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasida turli millat yoshlari uchun qo'shimcha qulay shart-sharoitlar yaratish, ularda fuqarolik burchini anglash, vatanparvarlik, bag'rikenglikka asoslangan millatlararo muomala madaniyatini yuksaltirish" [11,14] muhimligini ko'rishimiz mumkin.

Yangi O'zbekistondagi davlat boshqaruvining mohiyati demokratik tamoyillar bilan uyg'un bo'lib, inson xatti-harakatlarining axloqiy me'yori sifatida axloq amalda shakllanishi kerak. Qaysidir ma'noda "mamlakatni odob-axloq bilan boshqarish"ning strategik ahamiyati, bir tomondan, milliy jamoat sohasining "ommaviyligini" qaror toptirsa, ikkinchi tomondan, davlat amaldorlarining ma'naviy ruhini tarbiyalashdan iborat. Axloq o'z-o'zini anglash subyekti, u nafaqat an'anaviy o'zbek madaniyatining merosxo'ri, balki zamonaviy huquqiy davlat qurilishining asosiy bo'g'inidir. Inson subyektivligi axloqiy o'z-o'zini anglashning ichki asosidir. Shu o'rinda taniqli mutaxassis olim Abduxalil Mavrulovning quyidagi fikrlari o'rinalidir; "Shaxsning to'liq shakllanishi uning axloqiylik darajasi bilan bog'liq. Axloqiylik esa har bir insonning o'zi va jamiyat oldidagi burch va mas'uliyatga nisbatan munosabatida aks etadi. Axloqiylikning ayrim ko'rinishlari insonning tashqi harakatlarida namoyon bo'lsa-da, ayni paytda, uning tom ma'nodagi axloqiy sifatleri individning ichki ruhiyatida makon topadi" [12,15]. O'zbekistonda millatlararo madaniyatni takomillashtirishda axloqning o'rni to'g'risida so'z ketganda milliy-madaniy markazlarning ta'sirini to'xtalmaslikning iloji yo'q. Har bir markazning hamfikir taraqqiyotga ishtiroki jamiyat a'zolarining axloqiy dunyoqarashini oshiradi, shu jarayonda millatlararo bag'rikenglikning targ'ibotchisiga aylanadi. Bugun yurtimizda milliy-madaniy markazlar o'zlarining aniq maqsadlariga ega bo'lib, Yangi O'zbekistonning yangicha taraqqiyot darajasi uchun birlashadilar.

Jahondagi xalqlarning madaniy taraqqiy etishi ko'pmillatlilik xarakteriga ega bo'lishi bilan birga xilma-xil sivilizatsiyalar ta'sirida rivojlangan. Bunday falsafiy tafakkur o'zbek xalqiga ham xususiyat sifatida asrlar davomida milliy qadriyatlar shakllanishiga, millatlararo madaniyatning kengayishiga olib kelgan.

1. Dunyodagi madaniy o'zgarishlar madaniyatshunoslikning qonuniyatlari bilan chambarchas holda rivojlanib boradi. Bunday ijtimoiy-falsafiy dunyoqarash turli millat vakillarining hayot darajasida uzluksiz ravishda namoyon bo'lib boradi. Bu me'yor xalqlarning madaniyati bilan belgilanadi. Bu madaniyat Yangi O'zbekistondagi madaniyatning odati va tadrijiy ekanligining yaqqol isbotidir.

2. Bugun davr borgan sari murakkablashib borayotgan ekan, biz millatlararo madaniyatni qanday tushunishni, avvalo, yaxshi anglab yetishimiz darkor. Globallashgan dunyoning qonuniyatlari o'zgarib borayotgan bir paytda xalqlarning o'z madaniyatlarini jahon maydonida saqlab qolishga intilish kuchayib bormoqda. Davlatimizda bu boradagi ishlar jadallik bilan borayotganligi millatlararo bag'rikenglik va hamkorlik tushunchalari almashinuvi hamda boshqa global muammoga yondashuvlarni hal qilishga yordam beradi.

3. Insonlar ongi-tafakkuridagi o'zgarishlar - millatlararo madaniyatni mavjud jamiyatda saqlanib qolishi va rivojlanish tendensiyasiga ta'sir qiladi. Millatlararo madaniyatning ichki rivojlanish motivatsiyasi-jamiyatdan kutilayotgan "umidlar"ning o'zaro ta'sirni shakllantiradi.

4. Millatlararo madaniyatning xalqlar tadrijiyligida yangilanishi o'ziga xos betakror dunyoqarash va ma'naviyatni vujudga keltiradi. Uning axloqiy tamoyillar bilan parallel rivojlanishi ijtimoiy hayotga asos vazifasini o'taydi. Bag'rikenglik shu holatlarning barqarorligini yo'lga qo'yishda davlatlar o'rtasidagi rishta, aloqa va vosita bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. <https://www.livelib.ru/22495/top-maks-veber>.
2. Назаров Н.А. Марказий Осиё полиэтник социумида миллатлараро муносабатлар такомиллашувининг фалсафий-функционал тадқиқи. Фалсафа фанлари доктори (DSc) диссертацияси автореферати. –Б. 11.
3. Мирзиёев Ш.М. Халқимиз розилиги бизнинг фаолиятимизга берилган энг олий баҳодир. 2-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон, 2018. –Б. 244-254.
4. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. –Тошкент: 4-жилд, Ўзбекистон, 2020. –Б. 443.
5. Обществёные науки и современность. –Москва: 1991. №8, -С.36.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son 2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi farmoni // <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
7. Туленов Ж. Диалектика назарияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2001. –Б. 235.
8. Туленов Ж. Диалектика назарияси. –Тошкент: Ўзбекистон, 2001. –Б. 269.
9. Фалсафа асослари. Тошкент: Ўзбекистон. 2005. –Б.302.
10. Фалсафа асослари. –Тошкент: Ўзбекистон, 2005. –Б. 307.
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi PF-60-son 2022 - 2026-yillarga mo'ljallangan yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi farmoni. <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
12. Mavrulov A. Ijtimoiy axloq – yangilanayotgan jamiyat orzusi // “Yangi O'zbekiston” gazetasi, 2023 yil 14 Aprel soni.
13. Xoliqov Y. O. YANGI O'ZBEKISTONDA BAG'RIKENGLIKNI RIVOJLANTIRISHDA MILLATLARARO ALOQALARINING MOHIYATI //Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2022. – T. 2. – №. Special Issue 23. – C. 764-774.
14. Kholikov Y. O. Issues of education of youth on the ethical basis of international culture and tolerance at the age of globalization //Philosophical Readings. – 2021. – T. 13. – №. 4. – C. 1917-1922.
15. Холиқов Ю. О. Бағрикенглик маданиятнинг моҳияти ва унинг ахлоқий асослари //Journal of Integrated Education and Research. – 2022. – T. 1. – №. 6. – C. 17-21.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF SPIRITUAL VALUES IN ENSURING THE STABILITY OF MODERN SOCIETY THROUGH THE HERITAGE OF THE JADIDS

Farxodjonova Nodira Farxodjon qizi,

Senior teacher

Philosophy doctor of Phd in philosophical sciences

Fergana State Technical University

E-mail: n.scienceofworld@gmail.com

Abstract. This article examines the educational and ideological heritage of the Jadid movement and its significance in ensuring the stability of modern Uzbek society. The study highlights that the Jadids' views on education, spirituality, national revival, social activity, and modernization remain relevant today, contributing to the development of spiritual immunity among youth, the enhancement of critical thinking, and the strengthening of social cohesion. The article also provides a comparative analysis of the core principles of the Jadid legacy—national identity, enlightenment, aspiration for progress, and commitment to society—with current reforms, scientifically explaining their role in maintaining social stability.

Keywords: Jadidism, spiritual values, social stability, national revival, enlightenment, modernization, social cognition, spiritual immunity, youth education, reforms.

JADIDLAR MEROSI VA ZAMONAVIY JAMIYAT BARQARORLIGINI TA'MINLASHDA MA'NAVIY QADRIYATLARNING ROLI

Farxodjonova Nodira Farxodjon qizi,

katta o'qituvchi,

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Farg'ona davlat texnika universiteti

Annotatsiya. Ushbu maqolada jadidchilik harakatining ma'rifiy-g'oyaviy merosi va uning zamonaviy O'zbekiston jamiyatida barqarorlikni ta'minlashdagi ahamiyati, shuningdek, ta'lim, ma'naviyat, milliy uyg'onish, ijtimoiy faollik va modernizatsiya borasidagi qarashlari bugungi kunda ham dolzarb bo'lib, yoshlar ongida ma'naviy immunitetni shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashga xizmat qilmoqda. Shu jumladan, jadidchilik merosining asosiy tamoyillari – milliy o'zlikni anglash, ma'rifatparvarlik, taraqqiyotga intilish va jamiyatga sadoqat g'oyalari zamonaviy islohotlar bilan qiyosiy tahlil qilinib, ularning jamiyat barqarorligidagi o'rni ilmiy asosda yoritilgan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'naviy qadriyatlar, jamiyat barqarorligi, milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik, modernizatsiya, ijtimoiy tafakkur, ma'naviy immunitet, yoshlar tarbiyasi, islohotlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N20>

Kirish. O'zbekiston jamiyati tarixiy taraqqiyot davomida ma'naviyati yuksak, intellektual salohiyatga ega bo'lgan mutafakkirlar, ma'rifatparvarlar va ziyolilar faoliyati bilan boyib borgan. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida maydonga chiqqan jadidchilik harakati esa ushbu jarayonning eng yorqin bosqichlaridan biri bo'lib, millatning ma'naviy uyg'onishi, ijtimoiy ongning yangilanishi va jamiyatning taraqqiyotga yuz tutishida o'ta muhim tarixiy burilish vazifasini bajardi. Jadidlar o'z faoliyati orqali ma'rifat, taraqqiyot, milliy uyg'onish va

ijtimoiy faollik g'oyalarini ilgari surib, o'zbek xalqining ma'naviy hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatgan.

Bugungi globallashuv davrida axborot oqimining keskin ortishi, turli madaniy ta'sirlar va g'oyaviy qarama-qarshiliklarning kuchayishi jamiyat barqarorligi masalasini dolzarb qilib qo'ymoqda. Shu jihatdan jadidlar merosida mujassam bo'lgan ma'naviy qadriyatlar — milliy o'zlikni anglash, ma'rifatparvarlik, vatanparvarlik, ijtimoiy mas'uliyat, taraqqiyotga intilish va insonparvarlik g'oyalari zamonaviy O'zbekistonning ijtimoiy barqarorlik tizimida muhim o'rin tutmoqda. Ayniqsa, yoshlar ongida ma'naviy immunitetni shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish, ijtimoiy birdamlikni mustahkamlash va insoniy fazilatlarni tarbiyalashda jadidlar merosi bebaho manba sifatida namoyon bo'ladi.

Jadidlarning ta'lim islohotlari, dunyoviy bilimlarga bo'lgan intilishi, milliy uyg'onish g'oyalari, jamiyatni yangilash borasidagi qarashlari bugungi islohotlar bilan hamohang bo'lib, zamonaviy O'zbekistonning barqaror rivojlanish strategiyasini ma'naviy jihatdan mustahkamlaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jadidlar faoliyatini ilmiy asosda o'rganish va uni zamonaviy talqinlarda targ'ib etish O'zbekistonda demokratik jamiyat barpo etish, milliy qadriyatlarni asrash va rivojlantirish, ma'naviy yuksalish hamda barqaror taraqqiyotga erishishda muhim omil sanaladi. Jadidlar harakati millatni yangilash g'oyasiga tayangan holda, ta'lim, madaniyat va ijtimoiy hayotning modernizatsiyasiga qaratilgan tizimli islohotlarni ilgari surgan. Ularning ushbu faoliyati zamonaviy ijtimoiy barqarorlik mezonlari – ma'naviy birlik, ijtimoiy faollik, fuqarolik ongini rivojlantirish kabi jarayonlarga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Prezident Sh. Mirziyoyevning quyidagi fikri jadidchilik harakatining tarixiy-falsafiy mohiyati va zamonaviy ahamiyatini chuqur ochib beradi: "O'z mohiyat e'tiboriga ko'ra noyob ijtimoiy-siyosiy fenomen bo'lgan jadidchilik g'oyasining shakllanishi va taraqqiyotiga doir dunyoning bir qator mamlakatlarida ko'plab tadqiqotlar yaratilgan bo'lsada, ushbu harakat namoyandalarining Markaziy Osiyo hududida milliy davlatchilik va mintaqaviy o'ziga xoslikni, fuqarolik jamiyatining rivojlanishiga qo'shgan ulkan hissasini konseptual va tizimli asosda atroflicha o'rganish dolzarb masala bo'lib qolmoqda. Shu nuqtai nazardan qaraganda, taraqqiyparvar ajdodlarimizning ilg'or g'oya va qarashlarini tadqiq etish va tizimlashtirish, Turkiston jadidlarining milliy davlatchilik rivojidagi o'rni va ta'sirini o'rganish, XX asrning birinchi choragida ular tomonidan barpo etilgan davlat tuzilmalarining qonunchilik bazasini tahlil qilish, dunyoviy, huquqiy va demokratik jamiyat qurishga qaratilgan faoliyatiga tarixiy baho berish, Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessansni bunyod etishda ushbu merosning mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilishi"[1] asoslidir. Mazkur fikr jadidchilikni nafaqat tarixiy harakat, balki ijtimoiy ongni o'zgartiruvchi, milliy-madaniy uyg'onishning strategik bosqichi sifatida ko'rish zarurligini ta'kidlaydi. Jadidchilikni falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilganda, uning mohiyatida uch asosiy jarayon namoyon bo'ladi:

1. Modernizatsiya va intellektual uyg'onish jarayoni – jamiyat tafakkurini yangilash, eskicha dogmatik qarashlar o'rniga ilm, ma'rifat va tanqidiy tafakkurni qo'yish.
2. Milliy o'zlikni qayta kashf etish jarayoni – xalqning tarixiy xotirasi, qadriyati, tilini uyg'otish orqali milliy o'zlik va madaniy identitetni mustahkamlash.
3. Fuqarolik jamiyatiga o'tish jarayoni – jamiyatning har bir a'zosida mas'uliyat, tashabbus, ijtimoiy faollik kabi fuqarolik fazilatlarini shakllantirish.

Shu ma'noda, Prezident ta'kidlaganidek, jadidlar tomonidan ilgari surilgan qarashlarni konseptual asosda o'rganish bir necha sababga ko'ra dolzarbdir:

Birinchidan, jadidlar milliy davlatchilikning g'oyaviy asoslarini yaratgan, jamiyat boshqaruvi va qonunchilikning zamonaviy tamoyillarini keng yoygan. XX asr boshlarida ular tomonidan barpo etilgan davlat tuzilmalarining huquqiy modeli bugungi zamonaviy davlat qurilishi uchun ham nazariy ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, jadidlar ma'rifatparvarlik g'oyalari orqali jamiyatda ma'naviy immunitet, ya'ni shaxsning erkin fikrlash, tanqidiy mulohaza yuritish va o'z taqdirini ongli ravishda belgilash qobiliyatini shakllantirgan.

Uchinchidan, jadidchilik Turkiston mintaqasida modernizatsiya jarayonining intellektual asosini yaratdi; bu esa bugungi kunda "Yangi O'zbekiston" konsepsiyasida modern davlat modeli va Uchinchi Renessans g'oyasini shakllantirishda metodologik poydevor bo'lib xizmat qilmoqda.

Jadidlar merosi jamiyatni intellektual yangilash, ma'naviy qadriyatlarni tiklash, ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, demokratik institutlarni rivojlantirish, kabi jarayonlarning bugungi kundagi konseptual asosini tashkil etadi.

Shu bois, jadidlar merosini tizimli tadqiq etish va uni amaliyotga tatbiq qilish — Yangi O'zbekiston taraqqiyotining nazariy va ma'naviy asosini mustahkamlaydigan strategik vazifadir.

Jadidchilik harakati va uning ma'naviy merosini o'rganish Turkiston tarixshunosligida alohida ilmiy yo'nalish sifatida shakllangan bo'lib, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab bu borada turli maktablar, nazariy yondashuvlar va tadqiqot paradigmalari yuzaga kelgan. Ushbu adabiyotlar tahlili jadidlar merosining mazmuni, ma'naviy qadriyatlar tizimidagi o'rni hamda zamonaviy jamiyat barqarorligiga ta'siri haqidagi ilmiy qarashlar evolyutsiyasini yoritadi.

Jadidchilikning falsafiy-ideologik ildizlari birinchi marotaba Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi ma'rifatparvarlarning asarlarida o'z ifodasini topgan. Ularning "Maktab", "Turkistonning qayg'usi", "Millatni saqlamoq", "Turkiy guliston yoxud axloq", "Milliy istiqlol g'oyasi" kabi asarlari ma'naviy uyg'onishning metodologik poydevorini yaratgan.

Faylasuflar A.Avloniy va A.Fitratning ma'naviyat haqidagi qarashlari keyinchalik mahalliy tadqiqotchilar (N.Qosimov, M.Sharifxo'jayev, B.Qosimov, A.Rustamov) tomonidan tizimli tahlil qilinib, jadidchilikning ma'naviy qadriyatlar shakllanishidagi roli aniqlangan.

Sovet tarixshunosligida jadidlar aksariyat hollarda "burjua millatchilari" yoki "islomiy islohotchilar" sifatida siyosiyashtirilgan talqinda yoritilgan. M.Kifayev, V.Belyayev, A.Semyonov kabi tadqiqotchilar jadidchilikni ijtimoiy-sinfy yondashuv doirasida baholagan, bu esa ma'naviy qadriyatlar masalasini cheklangan talqinda ko'rsatgan.

Bu davrdagi tadqiqotlarning cheklanganligi sababli ma'naviy meros, milliy uyg'onish, ta'lim islohoti kabi masalalar yetarli darajada o'rganilmagan.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, jadidlar faoliyati yangi ilmiy yondashuv asosida qayta tadqiq qilindi. Ushbu tadqiqotlarda jadidlarning vatanparvarlik, ma'rifat, adolat, mehnat madaniyati, din-dunyo uyg'unligi, jamiyatga sadoqat kabi qadriyatlarni shakllantirishga qo'shgan hissasi alohida e'tirof etilgan.

Xorijiy tadqiqotchilar, ayniqsa, jadidlar merosining modern jamiyatlar shakllanishiga qo'shgan hissasiga katta urg'u berganlar.

Prezident Sh.Mirziyoyevning jadidlar merosiga bergan siyosiy va falsafiy bahosi (2020–2024-yillardagi nutqlarida) ushbu merosni Yangi O'zbekistonning ma'naviy poydevori sifatida e'tirof etadi. Jumladan, "Jadid" gazetasining qayta nashr etilishi, jadidlarga bag'ishlangan ilmiy ekspeditsiyalar, ilmiy anjumanlar, maktablar va madaniy markazlar faoliyati — bu merosning bugungi jamiyat barqarorligidagi o'rnini yanada kuchaytiradi.

Jadidlar milliy madaniyatni rivojlantirishda innovatsion yondashuvlarni qo'llagan bo'lib, yangi usuldagi maktablar tashkil etilishi, matbuot va nashriyot ishining yo'lga qo'yilishi, teatr san'ati va sahna madaniyatining rivojlanishi, xayriya jamiyatlari faoliyatining kengayishi shu jarayonning amaliy ko'rinishlaridir. Bu faoliyatlar o'z navbatida jamiyatning ma'naviy salohiyatini oshirib, barqaror taraqqiyot uchun zarur bo'lgan ijtimoiy ong va madaniy immunitetni shakllantirdi.

Jadidlarning ilg'or g'oyalari o'zbek adabiyoti, teatri, musiqasi va san'atining keyingi rivojlanish bosqichlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Ularning faoliyati natijasida milliy madaniyatning yangi shakllari, obrazlari va janrlari yaratildi, ma'naviy merosning barqarorlik omili sifatidagi o'rni mustahkamlandi. Milliy uyg'onish g'oyasi, taraqqiyotga intilish, jamiyatga sadoqat va ma'rifiy faollik kabi tamoyillar bugungi kunda ham ijtimoiy barqarorlikning asosiy ma'naviy tayanchlari bo'lib xizmat qilmoqda.

Natijalar va muhokama. Zamonaviy O'zbekiston sharoitida jadidlar merosining dolzarbligi yanada ortib bormoqda. Ularning ta'limga yangicha yondashuvi, ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasini kuchaytirishga qaratilgan qarashlari yosh avlodda ma'naviy immunitetni shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va ijtimoiy birdamlikni mustahkamlashda muhim omil hisoblanadi. Bu jihatlarda o'z navbatida jamiyat barqarorligini ta'minlashga xizmat qilib, ijtimoiy ziddiyatlarning oldini olish, milliy g'oya va qadriyatlar atrofida birlashuvni kuchaytiradi.

Jadidlar merosiga bo'lgan bugungi e'tiborning yana bir muhim ko'rinishi sifatida 2024-yil 1-yanvardan boshlab "Jadid" gazetasining qayta nashr etilishi alohida ahamiyatga ega. Mazkur nashr jadid bobolarimizning ma'rifiy faoliyati, ular ilgari surgan g'oyalar va millatning ma'naviy uyg'onishiga qo'shgan hissasini keng jamoatchilikka yetkazish uchun samarali kommunikativ maydon vazifasini bajaradi. Gazetaning ilk sonida shoir va yozuvchi Iqbol Mirzoning quyidagi fikrlari ayni haqiqatni tasdiqlaydi: "Jadidlarning orzulari armonga aylangan zamon – 'Tariximizning eng kirlik, qora kunlari' (Qodiriy) bir asr ortda qoldi. Jadid bobolarimiz o'gitidan saboq olib, ularning shonli va armonli hayot yo'lidan ilhomlanib, istiqlol va taraqqiyot yo'lida sobit qadam bo'lish lozim"[2].

Jadidlar milliy madaniyatni rivojlantirishga katta e'tibor qaratdilar. Ular milliy adabiyot, musiqa, san'at va folklor namunalarini to'plash, nashr etish va targ'ib qilishga intildilar. Jadidlar milliy madaniyatni saqlab qolish va rivojlantirish orqali millatning o'zligini mustahkamlashga harakat qildilar. Ular yangi adabiyot yaratish, milliy musiqa va teatrn rivojlantirish, milliy urf-odatlar va an'analarni saqlab qolishga harakat qildilar.

Yoshlar ta'lim-tarbiyasi uchun qayg'urgan, o'z asarlarida insonparvarlik, Vatan ozodligi, diniy va dunyoviy ilm o'rganishlikni ta'kidlagan, tarixiy me'morlik obidalari va qadimiy qo'lyozmalarni saqlab qolishda jonkuyarlik qilgan Alixonto'ra Sog'uniyning asosiy maqsadi-musulmonlar orasida yangi tafakkur, ta'lim va madaniyatni joriy qilish, diniy fanlar bilan birga zamonaviy fanlarni o'rganishga undab, o'z xalqining madaniy merosini saqlash va rivojlantirishdan iborat edi. Shuningdek, «Millatimiz ravnaqi uchun aql-zakovat, albatta, kerak,

shu bilan birga u, shijoat-u matonat, jismoniy barkamolliksiz yetarli bo'lmaz»[3]-degan fikrlari ayniqsa bugungi kunda yoshlarni har tomonlama barkamol avlod qilib tarbiyalash vazifasini o'zida mujassamlashgan zaruriy g'oyalardan biri bo'lgan.

Jadidchilik harakati O'zbekiston va umuman Turkiston xalqlarining ma'naviy uyg'onish tarixida beqiyos o'rin tutadi. Bu harakatning eng muhim jihatlaridan biri milliy tilni isloh qilish, uni xalq ma'naviyatini, tafakkurini va milliy o'zligini shakllantirish vositasiga aylantirishga qaratilgan g'oyalar edi. Jadidlar tilni millatni uyg'otuvchi, birlashtiruvchi va ma'naviy yangilanishni ta'minlovchi kuch sifatida talqin etdilar.

Jadidlar merosi — bu faqat tarixiy harakat yoki ma'rifiy islohotlar majmui emas. Bu — butun bir millatning ma'naviy uyg'onish konsepsiyasi, o'zligini anglash, yangilanish va barqaror taraqqiyot sari intilishining intellektual modeli. Shu bois, bugungi globallashuv, axborot bosimi va madaniy transformatsiyalar davrida jadidlar merosi jamiyat barqarorligini ta'minlashda strategik ahamiyat kasb etadi.

Jadidchilik harakati mohiyat-e'tibori bilan yangi ijtimoiy ongni shakllantirishga qaratilgan edi. Jadidlarning ta'lim, ma'rifat, ma'naviyat, ijtimoiy mas'uliyat, milliy uyg'onish haqidagi qarashlari — bu zamonaviy fuqarolik jamiyatini barpo etish uchun zarur ma'naviy-kognitiv kapitaldir. Jadidlar ilgari surgan ma'naviy qadriyatlar — vatanparvarlik, sadoqat, ilmiy tafakkur, ijtimoiy birdamlik, insonparvarlik — bugungi jamiyatning ichki barqarorlik omili sifatida o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

Falsafiy nuqtai nazardan, jamiyatning barqarorligi uch mezonga tayanadi:

- axloqiy me'yorlarning barqarorligi,
- ijtimoiy ongning uyg'oqligi,
- shaxsning ma'naviy immuniteti.

Jadidlar aynan shu uch yo'nalishda ishlagan: xalqni jaholatdan, parokandalikdan chiqarib, bilimga, birlikka va yangilanishga chorlagan. Bu qadriyatlar zamonaviy sharoitda yoshlarni ekstremizm, axborot xurujlari, ma'naviy bo'shliq va iste'molchilik mafkurasidan asrovchi eng kuchli omildir.

Bugungi Yangi O'zbekiston siyosatida jadidchilik tamoyillari bilan uyg'unlik mavjud. Prezidentimiz Sh. Mirziyoyev ta'kidlaganidek, jadidchilik — bu “zamon bilan hamnafas bo'lish” g'oyasining tarixiy asosidir.

Demak, jadidlar merosi bugun faqat tarixiy xotira emas, balki modernizatsiyaning ma'naviy paradigmasi sifatida amalda yashamoqda.

Barqaror jamiyat — bu faqat iqtisodiy taraqqiyoti barqaror bo'lgan jamiyat emas. Barqarorlikning markazida ma'naviy yaxlitlik turadi. Jadidlar ilgari surgan g'oyalar esa aynan shu to'rt asosiy poydevorni shakllantirishga qaratilgan edi.

Jadidlar merosi — bu kechagi tarix emas, balki bugunni anglash va kelajakni qurish uchun zarur bo'lgan **ma'naviy-ideologik poydevor**dir. Ularning ma'naviy qadriyatlarga asoslangan uyg'onish modeli zamonaviy jamiyat barqarorligini ta'minlashning eng samarali tamoyillaridan biridir.

Jadidlarning ma'rifatparvarlikka, milliy o'zlikni tiklashga, jamiyatni yangilashga, fuqarolik mas'uliyati va madaniyatga doir qarashlari — zamonaviy O'zbekistonning taraqqiyot konsepsiyasida davom etmoqda. Shu bois, jadidlar merosini o'rganish — bu tarixiy izlanish emas, balki jamiyatning ma'naviy kelajagini belgilaydigan strategik zaruriyatdir.

Xulosa. Jadidlar merosi O'zbekistonning ma'naviy-madaniy taraqqiyotida, milliy o'zlikni tiklash jarayonida va zamonaviy jamiyat barqarorligini ta'minlashda beqiyos o'ringa ega bo'lgan tarixiy-falsafiy hodisadir. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, jadidchilik harakati nafaqat XIX–XX asr boshlaridagi ma'rifiy islohotlar tizimini shakllantirgan, balki bugungi kunda ham jamiyatning intellektual salohiyati, ma'naviy immuniteti va ijtimoiy faolligini mustahkamlovchi metodologik asos bo'lib xizmat qilmoqda.

Birinchidan, jadidlarning milliy uyg'onish, ma'rifatparvarlik va ta'limni modernizatsiya qilish borasidagi ilg'or g'oyalari hozirgi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan islohotlar bilan uzviy bog'liqdir. Yangi avlod ta'limi, ochiq fikrlilik, dunyoviylik, yangilikka intilish va kreativ yondashuv kabi tamoyillar jadidlar tomonidan o'nlab yillar avval ilgari surilgan g'oyalar bilan uyg'unlashadi.

Ikkinchidan, jadidlar faoliyatining markazida turgan ma'naviy qadriyatlar — vatanparvarlik, fidoyilik, adolat, mas'uliyat, izlanuvchanlik, ijtimoiy birdamlik — zamonaviy jamiyat barqarorligini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu qadriyatlar yoshlar ongida ma'naviy immunitetni shakllantiradi, ularni yot g'oyalarga qarshi turishga, ijtimoiy hayotda faol bo'lishga undaydi.

Uchinchidan, jadidchilik g'oyalarining modern jamiyatda qayta talqin etilishi ijtimoiy barqarorlik, fuqarolik jamiyati institutlarini rivojlantirish va milliy davlatchilik poydevorini mustahkamlash jarayonlarini yanada samarali qilishga xizmat qiladi. Jadidlar tomonidan ilgari surilgan demokratik boshqaruv, ijtimoiy adolat, ilm-fan ustuvorligi kabi prinsiplar bugungi kunda ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan.

To'rtinchidan, Yangi O'zbekiston konsepsiyasida ilgari surilayotgan Uchinchi Renessans g'oyasi, ma'naviy yuksalish siyosati va intellektual taraqqiyot strategiyasi jadidlar merosiga tayanadi. Jadidlar yaratgan ma'naviy-madaniy zamin millatning bugungi va ertangi taraqqiyot yo'lida strategik resurs bo'lib xizmat qilmoqda.

Umuman olganda, jadidlar merosi — bu tarixiy yodgorlik emas, balki yorqin fikrlar, ma'naviy kuch va milliy o'zlikni anglashning davomli manbai bo'lib, zamonaviy jamiyat barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu merosni chuqur o'rganish, uni ta'lim, madaniyat, tarbiya va ijtimoiy siyosatga integratsiya qilish milliy taraqqiyotning barqaror va mustahkam poydevori bo'lib qolaveradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning "Jadidlar: milliy o'zlik, istiqlol va davlatchilik g'oyalari" mavzusidagi konferensiyadagi nutqidan. Toshkent, 2023-yil, 11-dekabr.
2. Iqbol Mirzo. "Birlashmoq davri", Jadid adabiy, ilmiy-ma'rifiy va ijtimoiy haftalik gazetasi. 2024-yil 1-yanvar. 1-son.
3. Arslonov Z. Z., Farxodjonova N. Alikhantura Soguniy Role in State Administration in East Turkestan. *Journal of Modern Islamic Studies and Civilization*, 2024, 2(02), 128-132.
4. Абдулла Авлоний. Танланган асарлар. 2 -жилдлик. 2-нашр. 2-жилд. Пандлар, ибратлар, ҳикоятлар, набийлар ҳаёти, драмалар, мақолалар, саёҳат хотиралари. Тошкент. "Маънавият". 2006.
5. Farxodjonova N. F. The importance of the spiritual heritage of the jadids in the development of society // Экономика и социум. – 2022. – №. 10-2 (101). – С. 33-35.

6. Рафикова Д. К., Ахмадалиева Р. У. К. Общечеловеческие ценности и их значение в углублении мирового сотрудничества //Проблемы современной науки и образования. – 2019. – №. 10 (143). – С. 117-119.
7. Farxodjonova N., Ergashev I. GLOBALLASHUV SHAROITIDA MILLIY O'ZLIKNI SAQLASH VA JAMIYAT BARQARORLIGI: JADIDLAR MEROSIGA IJTIMOY-FALSAFIY NAZAR //Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences. – 2025.
8. Фарходжонова Н. Ф., Жураев Ж. А. Влияние идеологических процессов на национальную идею в условиях глобализации //Теория и практика современной науки. – 2017. – №. 4 (22). – С. 15-18.– Т. 5. – №. 6. – С. 184-188.
9. Farxodjonova N. F. Q. the spiritual and educational reforms of the jadids and their significance in modern uzbek society. – Наука и Просвещение (ИП Гуляев ГЮ) КОНФЕРЕНЦИЯ: 25 июня 2025 года Организаторы: Наука и Просвещение (ИП Гуляев ГЮ).
10. Ergashev I., Farxodjonova N. Integration of national culture in the process of globalization //Journal of Critical Reviews. – 2020. – Т. 7. – №. 2. – С. 477-479.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

FACTORS OF FORMING INTELLECTUAL CULTURE IN STUDENTS

Jumaeva Shakhlo Suyunovna

Lecturer at Karshi State Technical University

Acting Associate Professor of the Department of Social Sciences and Humanities

Abstract. This article analyzes the main factors of the formation of intellectual culture in students in the higher education system. Intellectual culture is considered as a complex structure that includes the abilities of a person to acquire knowledge, critical thinking, independent research and information processing. According to the results of the study, it was determined that pedagogical, psychological, socio-cultural and information-technological factors have a complex impact on the development of students' intellectual culture.

Keywords: intellectual culture, higher education, students, critical thinking, academic competence, cognitive development, educational environment, information literacy.

TALABALARDA INTELLEKTUAL MADANIYATNI SHAKLLANTIRISH OMILLARI

Jumayeva Shaxlo Suyunovna

Qarshi Davlat texnika universiteti o'qituvchisi

"Ijtimoiy va gumanitar fanlar" kafedrası v.b.dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim tizimida talabalarda intellektual madaniyatni shakllantirishning asosiy omillari tahlil qilingan. Intellektual madaniyat shaxsning bilim olish, tanqidiy fikrlash, mustaqil tadqiqot olib borish va axborotlarni qayta ishlash qobiliyatlarini o'z ichiga oluvchi murakkab tuzilma sifatida ko'rib chiqilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, talabalarning intellektual madaniyatini rivojlantirishda pedagogik, psixologik, ijtimoiy-madaniy va axborot-texnologik omillar kompleks ta'sir ko'rsatishi aniqlangan.

Kalit so'zlar: intellektual madaniyat, oliy ta'lim, talabalar, tanqidiy fikrlash, akademik kompetensiya, kognitiv rivojlanish, ta'lim muhiti, axborot savodxonligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N21>

Kirish. Zamonaviy jamiyatning rivojlanishi intellektual salohiyatga ega bo'lgan, mustaqil fikrlay oladigan va uzluksiz o'z-o'zini takomillashtirish qobiliyatiga molik mutaxassislarni tayyorlashni talab etmoqda. Intellektual madaniyat shaxsning kognitiv faoliyati, tanqidiy fikrlash qobiliyati, bilimlarni tizimlashtirish va amaliy qo'llash ko'nikmalari hamda intellektual-ma'naviy qadriyatlar majmuini o'zida mujassamlashtirgan integral xususiyat hisoblanadi [1]. Oliy ta'lim muassasalari talabalarning nafaqat kasbiy bilim va ko'nikmalarini, balki intellektual madaniyatini ham shakllantirish bilan bog'liq muhim vazifalarni amalga oshiradi. Hozirgi kunda axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, globallashtirish jarayonlari va fan-texnika yutuqlarining tez sur'atda o'zgarib borishi talabalarning intellektual madaniyat darajasiga yangicha talablar qo'ymoqda. Bu kontekstda talabalar shunchaki bilimlarni qabul qiluvchi obyekt emas, balki yangi bilimlarni mustaqil izlab topish, tahlil qilish va yaratish qobiliyatiga ega subyekt sifatida namoyon bo'lishlari zarur [2].

Intellectual madaniyatning shakllanishi ko'p qirrali jarayon bo'lib, u pedagogik, psixologik, ijtimoiy va shaxsiy omillar ta'sirida amalga oshadi. Ushbu tadqiqotning maqsadi talabalar intellektual madaniyatini shakllantirishda ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash va ularning o'zaro bog'liqligini nazariy jihatdan asoslashdan iboratdir.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot metodologiyasi adabiyotlar tahlili, qiyosiy-taqqoslov va tizimli yondashuvlarga asoslanadi. Intellectual madaniyat konsepsiyasi psixologiya, pedagogika va falsafa fanlari doirasida keng tadqiq etilgan. L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi intellektual rivojlanishning ijtimoiy-madaniy kontekstda amalga oshishini ta'kidlaydi [3]. Bu yondashuv talabalarining intellektual madaniyati shakllanishida ta'lim muhitining, ijtimoiy muloqotning va madaniy vositalarning hal qiluvchi rolini ko'rsatadi. Zamonaviy pedagogik adabiyotlarda intellektual madaniyat tushunchasi keng ma'noda talqin qilinadi va u kognitiv, motivatsion, axloqiy-qadriyat komponentlarini o'z ichiga oladi [4]. O'zbek olimlarining tadqiqotlarida milliy ta'lim tizimida intellektual tarbiya masalalari alohida o'rganilgan bo'lib, ma'naviy-ma'rifiy qadriyatlar bilan intellektual rivojlanishning uyg'unligiga e'tibor qaratiladi [5].

Xorijiy tadqiqotlarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalari intellektual madaniyatning asosiy komponenti sifatida belgilanadi. P. Facione va boshqa tadqiqotchilar tanqidiy fikrlashni tahlil, baholash, xulosalar chiqarish, talqin qilish va o'z-o'zini nazorat qilish kabi kognitiv ko'nikmalar tizimi sifatida tavsiflaganlar [6]. Rossiyalik olimlar I.F. Isaev va E.N. Shiyanov intellektual madaniyatni pedagogik faoliyat kontekstida o'rganib, uning professional kompetentlikning muhim tarkibiy qismi ekanligini ta'kidlaganlar [7]. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, talabalarining intellektual madaniyatini shakllantirishda bir necha asosiy omillar guruhi mavjud bo'lib, ular pedagogik-didaktik, psixologik-shaxsiy, ijtimoiy-madaniy va texnologik omillarni qamrab oladi. Har bir omil o'ziga xos mexanizmlar orqali ta'sir ko'rsatadi va ular yagona tizimda kompleks natija beradi [8].

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili va nazariy tadqiqotlar asosida talabalarining intellektual madaniyatini shakllantiruvchi omillarni to'rt asosiy guruhga ajratish mumkin. Birinchidan, pedagogik-didaktik omillar ta'lim jarayonining tashkili, o'qitish metodlari va o'quv dasturlarining mazmuni bilan bog'liq. Muammoli o'qitish, loyiha asosidagi ta'lim, tadqiqot faoliyatiga jalb etish talabalarining mustaqil fikrlash va ijodiy yondashuvlarini rivojlantiradi [9]. O'qituvchining o'zi intellektual madaniyatning namunasi bo'lishi zarur, chunki pedagogning shaxsiy namunasi talabalarda intellektual qadriyatlarni shakllantirishda kuchli omil hisoblanadi. Ikkinchidan, psixologik-shaxsiy omillar talabaning kognitiv qobiliyatlari, motivatsiyasi, o'z-o'ziga ishonchi va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalari bilan belgilanadi. Intellectual madaniyat shaxsning ichki ehtiyoji sifatida shakllanishi uchun bilimga qiziqish, yangilikka intilish, mustaqil izlanish motivatsiyasi zarur [1]. Metakognitiv ko'nikmalar, ya'ni o'z fikrlash jarayonlarini anglash va boshqarish qobiliyati intellektual madaniyatning muhim elementi hisoblanadi.

Uchinchidan, ijtimoiy-madaniy omillar ta'lim muhiti, akademik jamoaning intellektual muhiti, kutubxona resurslarining mavjudligi, ilmiy to'garaklar va seminarlarning faoliyati bilan bog'liq. Talabalar o'rtasida intellektual muloqot, fikr almashish, munozaralar va hamkorlikda ishlash muhiti intellektual madaniyatni rivojlantiruvchi qulay shart-sharoitlarni yaratadi [4]. Universitet madaniyatining o'zi, uning qadriyatlari va an'analari talabalarining intellektual

yo'nalishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. To'rtinchidan, axborot-texnologik omillar zamonaviy ta'limda tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Raqamli texnologiyalar, elektron ta'lim resurslari, onlayn kutubxonalar va ma'lumotlar bazalariga kirish imkoniyatlari talabalarning axborot savodxonligini va mustaqil tadqiqot olib borish qobiliyatlarini rivojlantiradi [10]. Biroq, axborot oqimining haddan tashqari ko'pligi va sifatsiz manbalarning mavjudligi talabalarning axborotni tanqidiy baholash va ishonchli manbalarni ajrata olish ko'nikmalarini talab etadi. Ushbu omillarning samarali ta'siri uchun ular o'zaro bog'liq holda kompleks tarzda amalga oshirilishi zarur. Masalan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar axborot vositalari bilan qo'llab-quvvatlanishi, talabalarning shaxsiy motivatsiyasi ijtimoiy muhit tomonidan rag'batlantirilishi kerak. Intellektual madaniyat bir martalik natija emas, balki uzluksiz rivojlanish jarayoni bo'lib, u talabalik yillarida asosiy yo'nalishlarini oladi va butun hayot davomida takomillashib boradi.

Intellektual madaniyat komponentlarining tizimli tahlili quyidagi tuzilmani ko'rsatadi. Kognitiv komponent bilimlarni o'zlashtirish chuqurligi, tizimlilik darajasi, interditsiplinar aloqalarni o'rnatish qobiliyati va intellektual operatsiyalarni bajarish mahoratini o'z ichiga oladi. Operatsional komponent tahlil qilish, sintez qilish, umumlashtirish, abstraksiyalash, modellash kabi aqliy amallarni qo'llash ko'nikmalarini bildiradi. Motivatsion-qadriyat komponenti esa bilimga qiziqish, intellektual faoliyatga moyillik, vijdonlilik va mas'uliyat his-tuyg'ularini qamrab oladi [7]. Refleksiv komponent o'z bilim darajasini baholash, xato va kamchiliklarni tahlil qilish hamda o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyatlarini ifodalaydi. Ushbu komponentlarning muvozanatlashgan rivojlanishi talabaning yaxlit intellektual madaniyatini shakllantirishning zaruriy sharti hisoblanadi.

1-jadval. Intellektual madaniyat komponentlari va ularning ko'rsatkichlari

Komponent	Asosiy ko'rsatkichlar	Ta'sir etuvchi omillar
Kognitiv	Bilimlarning chuqurligi va kengligi, tizimlilik, interditsiplinar aloqalar	Pedagogik-didaktik, axborot-texnologik
Operatsional	Aqliy operatsiyalarni bajarish mahorati, tanqidiy fikrlash, muammolarni yechish	Pedagogik-didaktik, psixologik-shaxsiy
Motivatsion-qadriyat	Bilimga qiziqish, mustaqillik, mas'uliyat, intellektual ehtiyojlar	Psixologik-shaxsiy, ijtimoiy-madaniy
Refleksiv	O'z-o'zini baholash, metakognitiv ko'nikmalar, o'z-o'zini nazorat qilish	Psixologik-shaxsiy, pedagogik-didaktik

Ushbu jadvaldan ko'rinib turibdiki, intellektual madaniyatning har bir komponenti bir nechta omillar ta'sirida shakllanadi va bu omillar o'zaro bog'langan holda murakkab tizimni tashkil etadi. Kognitiv komponent asosan pedagogik jarayonning mazmuni va texnologiyalari orqali rivojlanadi, operatsional komponent esa amaliy mashg'ulotlar va muammoli vaziyatlar yechimida takomillashadi.

2-jadval. Intellektual madaniyatni shakllantirishda omillarning ta'sir darajasi

Omillar guruhi	Ta'sir yo'nalishi	Rivojlanish bosqichi
Pedagogik-didaktik	O'qitish metodlari, o'quv dasturlari, o'qituvchi kompetensiyasi	Barcha bosqichlarda yuqori ta'sir
Psixologik-shaxsiy	Motivatsiya, qobiliyatlar, shaxsiy sifatlar	Boshlang'ich bosqichda hal qiluvchi
Ijtimoiy-madaniy	Ta'lim muhiti, akademik madaniyat, muloqot	O'rta va yuqori bosqichlarda ortadi
Axborot-texnologik	Raqamli resurslar, axborot savodxonligi, texnologik ko'nikmalar	Barcha bosqichlarda progressiv o'sish

Ikkinchi jadval shuni ko'rsatadiki, omillarning ta'siri talabaning ta'lim bosqichiga qarab o'zgaradi. Boshlang'ich bosqichda psixologik-shaxsiy omillar muhim rol o'ynasa, keyingi bosqichlarda ijtimoiy-madaniy va axborot-texnologik omillarning ahamiyati ortib boradi. Pedagogik-didaktik omillar esa barcha bosqichlarda doimiy va yuqori ta'sir ko'rsatuvchi baza hisoblanadi.

Ushbu omillarning samarali ta'siri uchun ular o'zaro bog'liq holda kompleks tarzda amalga oshirilishi zarur. Masalan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar axborot vositalari bilan qo'llab-quvvatlanishi, talabalarning shaxsiy motivatsiyasi ijtimoiy muhit tomonidan rag'batlantirilishi kerak. intellektual madaniyat bir martalik natija emas, balki uzluksiz rivojlanish jarayoni bo'lib, u talabalik yillarida asosiy yo'nalishlarini oladi va butun hayot davomida takomillashib boradi. Adabiyotlarda ta'kidlanishicha, intellektual madaniyatning shakllanishi uch asosiy bosqichdan o'tadi: adaptatsiya bosqichi, faol o'zlashtirish bosqichi va ijodiy qo'llash bosqichi [8]. Har bir bosqichda muayyan omillar ustunlik qiladi va pedagogik ta'sirning yo'nalishlari o'zgaradi, bu esa individual yondashuvni talab etadi.

Intellektual madaniyatning shakllanish jarayonida universitetning akademik muhiti va ilmiy-tadqiqot faoliyatining tashkili alohida ahamiyat kasb etadi. Talabalarning ilmiy konferensiyalar, seminarlar va tadqiqot loyihalarida faol ishtirok etishi ularning intellektual qobiliyatlarini amaliy ravishda sinab ko'rish va rivojlantirish imkoniyatini beradi. Ilmiy rahbarlar bilan bevosita muloqot, tajribali tadqiqotchilarning ishlarini kuzatish va ulardan o'rganish talabalarning intellektual saviyasini oshirishda muhim pedagogik vosita hisoblanadi. Shuningdek, talabalar o'rtasida ilmiy munozaralar va bahs-munozaralar uyushtirish tanqidiy fikrlashni, mantiqiy asoslashni va o'z fikrlarini ilmiy dalillar bilan qo'llab-quvvatlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Interditsiplinar yondashuv, ya'ni turli fanlar o'rtasidagi aloqalarni ko'rish va murakkab muammolarni kompleks yechish qobiliyati zamonaviy intellektual madaniyatning ajralmas qismidir. Bu esa faqat ma'ruza mashg'ulotlarida emas, balki maxsus tashkil etilgan amaliy seminarlar, loyihali ishlarda hamkorlik va jamoaviy tadqiqotlar orqali shakllanadi.

Xulosa. Talabalarning intellektual madaniyatini shakllantirish zamonaviy oliy ta'limning ustuvor vazifalari qatoriga kiradi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, ushbu jarayon pedagogik-didaktik, psixologik-shaxsiy, ijtimoiy-madaniy va axborot-texnologik omillar majmuining kompleks ta'siri natijasida amalga oshadi. Pedagogik jarayonda muammoli vaziyatlar yaratish, mustaqil tadqiqot faoliyatini rag'batlantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi metodlardan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Talabalarning ichki motivatsiyasini shakllantirish, metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantirish va o'z-o'zini takomillashtirish ehtiyojini uyg'otish psixologik jihatdan zarur. Universitet muhitida intellektual atmosfera yaratish, ilmiy-tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash va zamonaviy axborot resurslarini ta'minlash intellektual madaniyat shakllanishining tashqi sharoitlarini belgilaydi. Kelajakda ushbu yo'nalishdagi amaliy tadqiqotlar, konkret pedagogik modellar va texnologiyalar ishlab chiqilishi talabalarning intellektual madaniyat darajasini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Абдуллаева Ш.А. Интеллектуальная культура студентов: сущность и структура // Научно-методический журнал «Педагогика». 2019. №3. С. 45-52.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент: Маънавият, 2008. 176 б.

3. Выготский Л.С. Психология развития человека. Москва: Смысл, 2005. 1136 с.
4. Жўраев Н.Қ., Саидов А.С. Олий таълим тизимида талабаларнинг интеллектуал салоҳиятини ривожлантириш. Тошкент: Фан, 2018. 224 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. Тошкент: Ўзбекистон, 2017. 592 б.
6. Facione P.A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction // California Academic Press. 1990. P. 1-112.
7. Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогическая культура преподавателя высшей школы. Москва: Флинта, 2016. 160 с.
8. Ҳамидов Ҳ., Қосимова М. Талаба ёшларни интеллектуал тарбиялаш муаммолари // Узлуксиз таълим. 2020. №2. Б. 67-73.
9. Загвязинский В.И. Теория обучения: современная интерпретация. Москва: Академия, 2012. 192 с.
10. Турғунов С.Т. Замонавий ахборот технологиялари ва таълим жараёни. Тошкент: ТДПУ, 2021. 288 б.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

METHODOLOGY FOR MANAGING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES

Yazdonova Sahiba Kurbanovna,

Professor of Samarkand branch
of Tashkent State Economic University,

Doctor of Philosophy

E-mail: soxiba0330@gmail.com

Sanakulov Sardor Isakulovich

Samarkand Agroinnovation and Researchs University,

assistant of the Department of Fundamental and Humanitarian Sciences

Abstract. This article analyzes the methodology for managing AI technologies through a set of scientifically based methods that regulate the development, implementation and operation of artificial intelligence systems, and in the research process, it is determined to view the problem as a complex system with a goal based on the combination of technical-technological, socio-psychological and legal-normative factors. Therefore, when considering the methodology for managing AI: the ability of AI algorithms to self-optimize and make adaptive decisions; monitoring of threats that may arise as a result of the autonomous operation of AI systems; mechanisms for controlling data quality, collecting them, cleaning them, and forming centralized integration models.

Keywords: artificial intelligence, technological progress, dynamic development, socio-philosophical analysis, cognitive, modularization, algorithmic decision, management, principle of operation, technical maintenance, security.

SUN'İY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARINI BOSHQARISH METODIKASI

Yazdonova Saxiba Kurbanovna,

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti,

Samarqand filiali prof.v.b., falsafa fanlari doktori (DSc)

Sanaqulov Sardor Isaqulovich

Samarqand agroinnovatsiyalar va tadqiqotlar instituti,

Fundamental va gumanitar fanlar kafedrasi assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt tizimining ishlab chiqilishi, joriy etilishi va ekspluatatsiya jarayonlarini tartibga soluvchi ilmiy asoslangan usullar majmuasi orqali – SI texnologiyalarini boshqarish metodikasi tahlil etilib, tadqiqot jarayonida muammoga texnik-texnologik, ijtimoiy-psixologik va huquqiy-me'yoriy omillar uyg'unligiga tayangan holda maqsadga kompleksli tizim sifatida qarash belgilangan. Shu sababli, sun'iy intellekt boshqaruv metodikasini ko'rib chiqishda: SI algoritmlarining o'z-o'zini optimallashtirish va adaptiv qaror qabul qilish qobiliyati; SI tizimlarining avtonom faoliyati natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan tahdidlar monitoringi; ma'lumotlar sifatini nazorat qilish, ularni to'plash, tozalash, markazlashgan integratsiya modellarini shakllantirish mexanizmlariga alohida e'tibor qaratiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, texnologik taraqqiyot, dinamik rivojlanish, ijtimoiy-falsafiy tahlil, kognitiv, modullashtirish, algoritmik qaror, boshqarish, ishlash prinsipi, texnik xizmat, xavfsizlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N22>

Kirish. Sun'iy intellekt texnologiyalarini boshqarish ko'p qirrali, integrativ, ilmiy asoslangan tizim bo'lib, texnik, huquqiy, ijtimoiy va etik omillarning uyg'unlashuvini talab etadi. Bu yo'nalishdagi amaliy jarayonlarni ko'rib chiqishda metodikaning samarali qo'llanishiga olib keluvchi sabablarga asosiy e'tiborni qaratish orqali SI tizimlarining xavfsiz, shaffof, mas'uliyatli va barqaror ishlashini ta'minlash mumkin bo'ladi. Shu jihatdan ushbu tadqiqotda SI tizimlari orqali: taktik boshqaruv jarayonlarini modullashtirish, algoritmik qarorlarni boshqarish, real vaqt birligida ishlash prinsiplari, texnik xizmat ko'rsatish, SI diagnostikasi modellarining klinik qaror qabul qilish jarayoniga integratsiyasi, adaptiv o'qitish tizimlari boshqaruvi, tizim avariya holatlarida xavfsiz tarzda to'xtash yoki avtonom tarzda muqobil yechimga o'tish qobiliyati, modelni qayta o'qitish orqali samaradorlikni oshirish parameterlari, SI tizimining ishlash tezligi, aniqligi, resurs sarfi onlayn nazorat qilinish metodikasi tadqiq etiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Matti Mäntymäki, Matti Minkkinen, Teemu Birkstedt va Mika Viljanen kabi tadqiqotchilar AI – faqat “texnologiya yoki algoritm” emas, balki u tizimli va multi-qirrali (texnik, tashkilot, huquqiy, etik) boshqaruvni taqozo qiladigan “jamiyat resursi” tushunchasini ilmiy muomilaga kiritib, asosiy e'tiborini etik prinsiplar, qonunlar va jamiyatning talablari (ekologik, ijtimoiy muhit) konsepsiyasida ko'rsatilib, uni bevosita amaliyotga tatbiq qilish zarurati ilgari suriladi[1, 201-205-b]. Ian W. Eisenberg, Lucía Gamboa, Eli Shermanlar SI ni boshqarishda ko'p xil boshqaruv tizimlari (risk-menejment, normativ-huquqiy, texnik, operatsion) bir-biridan ajralgan va xato kompleks boshqaruv bilan yuzaga keladi degan g'oyani ilgari surib, funksional “kontrollar” to'plamini taklif etadi. Ya'ni, bir bitta integral ramka (framework) orqali turli risk, qonunchilik va operatsion talablarga javob berish mumkinligini isbotlab beradi[2, 97-103-b]. Bu tadqiqotlarda muammoning umumiy jihatlari ko'rib o'tilganligi bois, ushbu tadqiqotda SI texnologiyalariga faqat texnik vosita sifatida emas, balki ijtimoiy, huquqiy va tashkiliy tizimlarni o'zgartiradigan kompleks fenomen sifatidagi boshqarish imkoniyatlari ham ko'rib chiqiladi.

Tahlil va natijalar. Sun'iy intellekt texnologiyalari zamonaviy taraqqiyot nashidasi bo'lganligi bois, uning boshqaruv tizimi ham murakkab sxemaga ega. Ya'ni, sun'iy intellekt o'zi kirib borgan barcha sohalarga mos ravishda ma'lum bir metodikada ishlaydi. Shu jihatdan u doimiy rivojlanish, takomillashish hamda vaqt va zamon shart-sharoitlariga muvofiq o'zgaruvchan tendensiyada kechadi. Ammo, SI ning universal metodikasi ikki guruhga ega bo'lib, ular xavfsizlik va etik boshqaruv metodologiyasi hisoblanadi. Bularning o'zini ham jamiyatdagi ishtirokiga qarab, bir qancha toifalarga ajratish mumkin. Masalan, sun'iy intellekt texnologiyalari boshqarilish shakliga ko'ra murakkab tuzilmadir. Uning umumiy “boshqaruv metodikasi”ni quyidagicha tasniflash mumkin:

Etik boshqaruv metodikasi. Bu metodika SI faoliyatini axloqiy me'yorlarga moslashtirishni ko'zda tutib, ishlash mexanizmi – SI tizimlarini adolatli, xavfsiz va mas'uliyatli tarzda boshqarishga asoslangandir. Ular “Xavf tahlili”, “Inson nazorati”, “Etik audit”, “Ma'lumotlar boshqaruvi”, “Shaffoflik”, “Qonuniy moslik”, “Javobgarlik”, “Zarar yetkazmaslik” tamoyillariga bo'ysunib, shular orqali sun'iy intellekt texnologiyalari axloqiy me'yorlashtirilib boriladi. Ushbu qismlarga umumiylikdan xususiylikka o'tish qonuniyati orqali yondashib ko'ramiz.

Xavftahlili – sun'iy intellekt tizimlaridan foydalanish jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan texnik, ijtimoiy, axloqiy va huquqiy xatarlarni aniqlash, baholash va uning zararini kamaytirish metodikasi hisoblanadi. U “qanday jarayonlarda ko'rinadi?” deydgan bo'lsak,

masalan SI tizimning noto'g'ri ishlashi, xato qaror shiqarishi, inson huquqlariga zarar yetkazishi yoki jamiyatda salbiy ijtimoiy oqibatlar keltirib chiqarishi ehtimoli sifatida izohlanadi. Demak, SI modellarining noto'g'ri qaror qabul qilishi, ma'lumotlar xavfsizligi buzilishi yoki ijtimoiy guruhlariga nisbatan adolatsiz algoritmik munosabatlar yuzaga kelishini aniqlovchi va uning shakllanish bosqichlari haqida ma'lumot beruvchi tamoyil – "Xavf tahlili" deb, nomlanadi. Tadqiqotchi A.B.Aliqulov bu tamoyilning ishlash prinsipini shunday ta'riflaydi: "xavflar tengsizlikning kuchayishiga, shaxsiy hayotning yo'qolishiga va jamiyat uchun boshqa salbiy oqibatlarga olib kelishi mumkin. Ushbu xavflarni bartaraf etish uchun SI ni ishlab chiqish va ishlatishga mas'uliyatli yondashish, texnologiya jamiyatga foyda keltirishini ta'minlash, potensial xavf va salbiy oqibatlarni minimallashtirish"[3, 14-b]da sun'iy intellektning "xavfni tahlil" tamoyili o'ziga xos yechim hisoblanadi.

Inson nazorati – sun'iy intellekt tizimlari tobora murakkablashgani sari ularning ustidan inson nazoratini ta'minlash masalasi ham dolzarblashib bormoqda. Ya'ni, inson nazorati SI tizimlarining qarorlarini xavfsiz, ishonchli va axloqiy me'yorlarga mos bo'lishini kafolatlashi kerakligi zarurat bo'lib qolmoqda. Chunki, qilinayotgan ishlar, erishilayotgan yutuqlar u qadar katta natija berayotgani yo'q. T.Umirzaqova aytganidek, zamon o'zgarar ekan, odamzod o'zining eng katta orzularidan biriga tobora yaqinlashmoqda, bu aqlni yaratish orzusidir[4, 93-b]. Shu o'rinda "sun'iy intellekt inson qanday nazorat qilish kerak?" -degan savol tug'iladi. Bunga turli yo'nalishda tadqiqot olib borayotgan olimlar quyidagicha ilmiy nazariy xulosalarni ilgari surmoqda.

Sun'iy intellekt insoniyatning eng buyuk yutug'i bo'lishi bilan birga, eng katta sinovidir. U hayotni osonlashtiradi, lekin inson o'zining aqlini, his-tuyg'usini va qadriyatlarini yo'qotmasligi kerak. Texnologiya ustidan nazorat inson qo'lida bo'lishi, qonuniy va axloqiy chegaralar aniq belgilanishi zarur degan g'oyani F.G'aniyeva ilgari surib, uning (SI) imkoniyatlarini qo'yidagicha izohlaydi "SI – insoniyat qo'lidagi ikki qirrali qilich bo'lib, uni to'g'ri yo'naltirish ko'p jihatdan inson irodasiga bog'liq"[5, 458-460-b]. Masalan, sun'iy intellekt axloqiy me'yorlar bilan muvofiqlashtirish orqali jamiyatning barcha sohalarida jiddiy taraqqiyotga erishish mumkin yoki aksi. Masalaning mana shu qismida "inson nazorati borasidagi sun'iy intellekt chegarasi qani?" degan savol ko'riladi. Ilmiy tajribaviy mulohaza yuritgan tadqiqotchilar quyidagi javoblarga keladi:

Birinchidan, insonning barcha kognitiv qobiliyatlari, jumladan, analitik fikrlash, ijodkorlik, murakkab muammolarni hal qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va ijtimoiy anglash kabi sohalarida ustunlik qiluvchi sun'iy aql darajasidir.

Ikkinchidan, super intellektning hisoblash quvvatlari va optimallashtirish imkoniyatlari iqtisodiyot, tibbiyot, muhandislik, energetika va ekologik muammolarni misli ko'rilmagan sur'atda hal etishga yordam berishi mumkin. Shu bilan birga, bu jarayon jamiyatning barcha sohalarida radikal o'zgarishlar keltirib chiqarishi ehtimoli yuqori.

Ushinchidan, super sun'iy intellekt (SSI)ning eng katta ilmiy muammosi "sun'iy super intellektning maqsad funksiyasi inson qadriyatlariga mos kelmasa, uning harakati ijtimoiy xavfsizlikka tahdid tug'dirishi mumkinmi?" savoli ostida kechib, shu sababli "aligned AI" – ya'ni inson qadriyati bilan moslashtirilgan intellekt yaratish bugungi kundagi etika, axborot xavfsizligi va texnik AI xavfsizligi bo'yicha tadqiqotlarning markaziy yo'nalishidir, degan g'oya ilgari surilmoqda.

Umuman olganda SI tizimlarida foydalaniladigan ma'lumotlarni boshqarish, nazorat qilish hamda muvofiqlashtirish strategiyasi bo'yicha xulosa qiladigan bo'lsak, *birinchidan*, SI tizimlarining samarali ishlashi asosan ma'lumotlarning sifatiga va ularni boshqarish jarayoniga bog'liq. Ma'lumotlarni boshqarish strategiyasi asosan ma'lumotlarning to'liqligi va aniqligini ta'minlash, yangilanib turishini nazorat qilish, turli manbalardan olingan ma'lumotlarni birlashtirish va saqlashni o'z ichiga oladi. Bu jarayon SI tizimlarining qaror qabul qilish samaradorligi va xatoliklarni kamaytirish imkoniyatini oshiradi. Bu borada Abeba Birhane konsepsiyasini keltirib o'tish o'rinlidir. U bugungi kunda SI (sotsiotexnik, algoritimli) tizimlarida ma'lumotlarni boshqarish, nazorat qilish va muvofiqlik (komplaens) masalalariga juda murakkab va yetik yondashuvni ilgari surmoqda. Uning qarashlarini bir nechta asosiy nuqtalarda ko'rish mumkin. Masalan, Birhane o'zining "Relyatsion etika" (Relational Ethiss) deb nomlangan konsepsiyasida SI (algoritimli) tizimlardagi adolatni qayta o'ylash kerakligini ta'kidlaydi. Chunki, uning relyatsion etikasi bo'yicha an'anaviy g'arb etikasidagi shaxsiylik tamoyili (individualizm) hamma munosabatlarni tushunish uchun yetarli emas. Algoritimli qarorlar va ma'lumot bilan ishlashda insonlar bir-biri bilan bog'liq (relyatsion) munosabatlarda yashaydi va bu munosabatlar ularni ma'lumotdan keladigan zararlardan himoya qilishda muhim ahamiyatga ega[6, 400-406-b] deb hisoblaydi. Shuning uchun SI tizimlarida faqat texnik "bias removal yechimlari yetarli emas degan xulosaga keladi. Birhane jamiyatdagi kuch va tarixiy asimmetriyalarini (power asymmetries) hisobga olgan mukammal etik yondashuvni taklif qiladi.

Xulosa. sun'iy intellekt texnologiyalarini boshqarish metodikasi bo'yicha quyidagi taklif va tavsiyalarni taqdim etish mumkin:

1. SI tizimlarida ma'lumotlar nazorati tizimning ishonchliligi va xavfsizligini kafolatlaydi. Nazorat qilish quyidagi jihatlarni o'z ichiga oladi. Bularga ma'lumotlarning buzilmaganligini va soxta emasligini tekshirish, algoritmlarning noto'g'ri qarorlar chiqarish xavfini kamaytirish, ma'lumotlarga ruxsatsiz kirishni cheklash va himoya qilish kiradi. Shu orqali shaxsiy ma'lumotlar va sezgir axborotlar bilan ishlashda muhim ko'nikmalarni yaratish mumkin.

2. SI tizimlarining rivojlanishi bilan ma'lumotlarni boshqarish ham murakkablashib boradi. Yaqin kelajakda SI tizimlari o'rtasida real vaqtda ma'lumot almashinuvi va muvofiqlashtirish tizimlari keng tarqaladi. Ma'lumotlar etikasi va qonunchilik talablariga moslashuv strategiyalari yanada muhim bo'ladi. Natijada katta hajmdagi ma'lumotlarni boshqarish uchun avtomatlashtirilgan, o'rganishga asoslangan monitoring tizimlari rivojlanishiga olib keladi.

3. SI tizimi qaysi ma'lumotlar asosida ishlayotgani, ularni qanday yig'ilganligi va qayta ishlanganligini ochiq ko'rsatish bu avvalo xususiy hayotga hurmat bilan bog'liq bo'lib, noto'g'ri yoki diskriminatsion qarorlar xavfini kamaytirishga qaratilgan islohotlar olib borish zaruratini ko'rsatadi.

4. Shaffoflik orqali tizim yaratgan yoki ishlatgan shaxslar qarorlari uchun mas'ul bo'lishi mumkin. Bu shuni anglatadiki, etik va huquqiy nuqtai nazar ma'lum qarorlarni qabul qilishda kritik imkoniyatni tug'diradi.

5. Sun'iy intellekt texnologiyalarini boshqarishda shaffoflik tamoyili tizimning ishonchliligi, etik mas'uliyati va huquqiy muvofiqligini ta'minlash uchun asosiy prinsip hisoblanadi. Demak, shaffoflik nafaqat algoritmik qarorlarning tushuntirilishini, balki ma'lumotlar va jarayonlarning ochiqqligini ham ta'minlaydi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mäntymäki M. et al. Putting AI ethics into practice: The hourglass model of organizational AI governance // arXiv preprint arXiv:2206.00335. 2022. –P.201-205
2. Eisenberg I. W., Gamboa L., Sherman E. The Unified Control Framework: Establishing a Common Foundation for Enterprise AI Governance, Risk Management and Regulatory Compliance // arXiv preprint arXiv:2503.05937. – 2025. –P.97-103
3. Aliqulov A.B. Sun'iy intellekt texnologiyalarining xavflari va ularni bartaraf qilishning ayrim yo'llari // So'nggi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi 7-jild 5-son respublika ilmiy-uslubiy jurnali. 2004. –B.14
4. Tojiboyev B., Olimov M., Alimqulov N. Sun'iy intellekt: zamonaviy yondashuv // Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги. Андижон давлат университети. Андижон машинасозлик институти. 2022. –B. 193.
5. O'tkirovna G. F. Sun'iy intellekt: insoniyatning do 'stimi yoki raqibimi? // Yangi O 'zbekiston, yangi tadqiqotlar jurnali. 2025. –T. 3. – №. 4. –B. 458-460.
6. Birhane A. Algorithmic injustice: a relational ethics approach // Patterns. 2021. – T. 2. – №. 2. –P. 400-406.

Received: 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***DIALECTIC ANALYSIS OF SPORTS AND PHILOSOPHICAL-AESTHETICS****Danabayev Khurshid Napasovich**

Teacher (PhD) of the Samarkand branch of the Institute

Retraining and Advanced Training of Specialists in Physical Education and Sports

Abstract. Sport is one of the activities that has played an important role in the history of mankind. It includes not only physical activity, but also social, cultural and aesthetic aspects. Analyzing sports from a philosophical and aesthetic point of view helps to understand their role and significance in human life more deeply. This article analyzes the philosophical and aesthetic aspects of sports, their impact on human development and the aesthetic image of sports.

Keywords: philosophy, aesthetics, Olympics, sport, physical skill, standard, physical perfection, victory, gymnastics, art, wrestling, competition.

SPORT TURLARI VA FALSAFIY-ESTETIKANING DIALEKTIK TAHLILI**Danabayev Xurshid Napasovich**

Jismoniy tarbiya va sport bo'yicha mutaxassislarni qayta tayyorlash va malakasini oshirish instituti Samarqand filiali o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Sport – insoniyat tarixida muhim o'rin tutgan faoliyatlardan biridir. U nafaqat jismoniy faollikni, balki ijtimoiy, madaniy va estetik jihatlarni ham o'z ichiga oladi. Sport turlari falsafiy va estetik nuqtai nazardan tahlil qilinishi, ularning inson hayotidagi o'rni va ahamiyatini chuqurroq anglashga yordam beradi. Ushbu maqolada sport turlarining falsafiy- estetik jihatlari, ularning insoniyat taraqqiyotiga ta'siri va sportning estetik qiyofasi tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: falsafa, estetika, olimpiada, sport, jismoniy mahorat, me'yor, jismoniy kamolot, g'alaba, gimnastika, san'at, kurash, musobaqa.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N23>

Sport turlari ichida eng ommaviy va qiziqarli sport o'yinlaridan biri futbol bo'lib, o'zining ommaviyligi va ishqibozlarining ko'pligi bilan ajralib turadi. Futbol o'yinchilarning mahorati, trener tomonidan o'yinning tashkil qilinishi, kombinatsiyalarning belgilab, ko'rsatib berilishi natijasida ishqibozlarning estetik did va ehtiyoji talablariga javob beradigan sport turidir. O'yinchilarning mahorati, o'yinni tashkil etish va o'tkazilishidagi jamoaviylik, darvozaga to'pning kiritilishidagi futbolchilarning chiroyli o'yin ko'rsatishi va muhlislar tomonidan uni qo'llab-quvvatlanishi futbolga alohida qiziqish va joziba bag'ishlaydi.

Sport estetikasini anglash uchun olimpiya harakati shioriga e'tibor qaratadigan bo'lsak, bu insonlarni yuksaklikka chorlaydigan g'oyaga aylanganligini guvohi bo'lamiz. Olimpiya harakatining "Tezroq, Balandroq, Kuchliroq" shiori – lotincha "Citius, Altius, Fortius" so'zlarining tarjimasidir. Bunda balandlik – ulug'vorlik manbai sifatida, tezlik sportdagi go'zallikning muhim asosi (boksda, futbolda, poygada, suzishda, va h.k.), kuch – inson

tanasing harakati natijasida tezlik imkoniyatlarini namoyon etishda aks etadi. Bu muhim uchlik go'zallik in'ikosi sifatida butun insoniyatni o'z atrofida birlashtiradi.

Sportchi mashq paytida tana a'zolari har bir qismining imkoniyatlarini chamalab ko'radi va uni o'yin paytida ishga soladi. Futbol bu borada tana a'zolaridagi qismlardan foydalanish uchun keng imkoniyatga ega. Masalan, bosh bilan, tizza bilan, oyoqning uchi, to'voni, yuzi, yoni bilan, ko'krak va yelka bilan va h.k. "Vaqtini his qilish" – sport estetikasidagi muhim ibora sifatida qaraladi. Aniqlik esa barcha sport turlariga xos bo'lgan estetik xususiyatdir. Barcha sport turlarida aniqlik hal qiluvchi natijani muhim mezon bo'lib hisoblanadi. Xususan, o'yin va musobaqa paytidagi lahzali momentlar kishida estetik zavqni paydo qiladi. Shillerning fikricha "Yovvoyilikdan qutulgan har bir xalq ko'rinishdan zavq olishga, bezakka va o'yinga moyil bo'ladi. O'yin, majburiyatdan kelib chiqadigan, manfaatli va bir tomonlamalikka ega faoliyatdan farqli o'laroq, erkindir. O'yinda insondagi barcha kuchlar mutanosib tarzda kelishib harakat qiladi. Inson, faqat tom ma'noda inson bo'lgandagina o'ynaydi va o'ynagan paytidagina to'liq insonga aylanadi".[1].

Sportning estetik turlaridan biri figurali uchish bo'lib, bu sport turi konkida yuguruvchi sportchining muz ustida harakat yo'nalishini o'zgartirishi, aylanishlar va sakrashlar bilan bog'liq harakatlariga asoslanadi. Figurali uchish ayollar va erkaklarning yakka holda va juft bo'lib musiqa sadolari ostida muz ustidagi raqslarini o'z ichiga oladi. Figurali uchishda qadamlar kombinatsiyasi, ko'tarish, alohida va birgalikdagi aylanishlar, sakrashlar kabi bajarilishi shart bo'lgan mashq elementlari mavjuddir.

Belgilangan qoidaga ko'ra ikki sportchining yakkama-yakka olishuviga asoslangan sport turi kurash bo'lib, kurashish san'ati ko'pgina xalqlarda rivojlantirilib, takomillashtirilib kelingan. Kurash insonni kuchli, epchil, chidamli va irodali qilib tarbiyalash vositalaridan biri bo'lib, xalqaro maydonda sport kurashining Yunon-Rum kurashi, erkin kurash, dzyudo, sambo, o'zbek kurashi va boshqa turlari keng tarqalgan. Kurash azaldan o'zbek xalqi turmush tarzining uzviy qismi bo'lib kelgan. O'zbek kurashi nafaqat estetik go'zalligi bilan, balki muayyan axloqiy me'yorlar va tamoyillarga tayanishi bilan ham ajralib turadi. Sharq yakkakurashi turlari ichida yaponlarning karatesi, xitoylarning ushushi, koreyslarning tekvondosi o'ziga xos usul hamda jozibaga ega. Estetik sport turlaridan biri bo'lgan ot sporti ot bilan turli-tuman chiroyli mashqlarni bajarishdan iborat bo'lib, ot sportining asosiy turlari otni yo'rttirish, to'siqlardan sakrab o'tish, uch kurash, otda turli mashqlarni bajarish, poyga, otda ov qilish kabilardan iboratdir. Chavandoz ot bilan turli mashqlarni bajarishi, oldinga, orqaga, aylanma harakatlar qilishi, otni yo'rg'alatib, sakratib raqs elementlarini bajarishi mumkin. Bu esa ot sportiga o'ziga xos joziba va latofat bag'ishlaydi.

Sport gimnastikaning maqsadi – bajarilayotgan harakatlar yordamida o'z fikrlarini ifodalash. Insonning ichki tug'yonini, til bilan tariflab bo'lmaydigan, boshqalarga ayta olmaydigan lekin tomoshabinni qiynab kelayotgan his-tuyg'ularni ko'rsata olish qobiliyati. Ijrochi hissiy olamini tushuntirish uchun qo'llaniladigan mezonlar ravonlik, ijrochilik, harakatni nozikligidan foydalanadi, uning to'la hajmi — estetik mukammallikka olib keladi. Gimnastika mashqlaridagi estetik harakat ijro etish jarayonida tomoshabinlardagi ehtirosli his-tuyg'ularni uyg'otadi. Bu — usul, yo'l, ijro ritmi, ya'ni shakl, sifatli o'ziga xoslik asosida bajariladi.

Harakat poeziyasiga murakkabliklarni yuqori saviyada, nuqsonsiz ijro etish, tana holatini o'zgarishida, uni keyingi harakatga tayyorlashda mashqlar nozikligini ta'minlash

sportchiga ham, tomoshabinga ham kuchli estetik huzur bag'ishlaydi. Murakkablik — sport gimnastikasining estetik mazmunini aniqlashni asosiy omilidir. Bunda murakkab elementlar qanchalik ko'p bo'lsa, gimnastning ijodiy imkoniyati shunchalik yuqori bo'ladi.

Undan keyingi o'rinda kompozitsiya turadi. Bunda mashqlar mazmuni uchun belgilangan qoidalar talabi nuqtai-nazaridan ayrim elementlarni ortiqcha harakatlarsiz go'zal va bemalol bajara olish lozim. Badiiy ifodalanishning murakkabligi (ijrochiga ham, tomoshabinga ham) estetik zavq bag'ishlaydi. Eng muhimi — ritm, sur'at, o'zgaruvchanlik — bular estetik gimnastikachi faoliyatining asosiy elementlari. Albatta ijroning ajoyib badiiy namoyish etish — bu go'zallikdir. San'atda bu obrazlilik deyiladi.

Ijro mukammalligi nozikliklari mualliflik interpretatsiyasidagi chiqishlar qiymati bu — ijoddur. Originallik — u ham ijod va estetik qadriyat. Mahorat – o'zini boshqara olishga dadillik – bular ham estetika. Zero, mahoratning negizida mukammallik yotadi. Mukammallik esa go'zallikni yaratadi. Sport estetikasi ham maromiga yetkazilgan jismoniy nozik harakatlar natijasidir. Badiiylik, go'zallik, noziklik, onglik, aniqlik va garmoniya, sport mashqlari, elementlarini mohirlik bilan ijro etish ham estetik baholashga tegishlidir. Gimnastika harakatining badiiy qiymatini mashqlar va ularning elementlari murakkablik darajasini tasavvur etib, ularga jo'r bo'lib baholash oson bo'ladi.

Sport turlari ichida sinxron suzish ham o'zining go'zalligi, nafasatga boyligi bilan ajralib turadi. Sinxron suzishda ayollar ishtirok etib, bir necha sportchi bir xil harakatlarni uyg'unlikda ijro etadi. Ko'pchilik tomonidan bir xil harakatning o'ta aniqlik bilan takrorlanishi ijro jarayonida o'ziga xos nafasatni vujudga keltiradi.

O'yindagi g'alaba yoki mag'lubiyat uning estetik qadriyatiga ta'sir ko'rsatmaydi, biroq g'alabaga intilish hech qachon o'z estetikligini yo'qotmay kelmoqda. O'zbek tilining izohli lug'atida G'alabaga "... maqsad yo'lida erishilgan muvaffaqiyat, yaxshi natija, yutuq"[2] deb ta'rif berilgan. G'alabaga xohish barcha texnik usullardan foydalana bilishni va yuksak mahoratni talab qiladi.

Estetika sport yutuqlaridan faxrlanishda muhim mezon bo'lgan va shunday bo'lib qolmoqda. Biroq, dastavval, tana a'zolarining jismonan tartibli shakllanganligi, go'zalligi — sportdagi yutuqning garovi desak ham bo'ladi. Masalan "atlet" – sportdagi go'zallikning eng yuqori ideali sifatida qoraladi. Sportchi tanasining go'zalligi va xush qadligi, harakatining muvofiqligi, ta'sirchanligi, layoqatligi, zavqliligi va o'zini tutib turishi, uning sport jihozlari bilan hayratomuz darajada birlashib ketishi kabilar uni boshqa insonlarda hayrat hissini uyg'otadi. Atletning jismoniy kamoloti va tanasining mukammal simmetriyasi faoliyatiga go'zallik baxsh etadi. Bu o'rinda me'yor albatta birinchi darajali hisoblanadi. Me'yor – bu obyektning sifat va miqdoriy jihatdan o'zaro bog'liqligini anglatadigan, mazmun va shakl, imkoniyat va voqelik o'rtasidagi zaruriy uyg'unlikni ta'minlanishini ifodalaydigan tushuncha.[3,6]. Inson tanasi uning simmetriyasi bilan go'zaldur, masalan, odam yugurganda tananing shakli assimetrik holatga keladi.

Sportchi – o'z sport turining ustasi, chiqishining strategiyasi va estetik lahzalarga ega harakatining mutlaqo funksional samarasi bo'lgan taqdirda san'atkorga aylanadi. Biroq har qanday san'at uning ijrochisidan mahoratni talab qiladi. Masalan, gimnastika, muz ustida figurali uchish, sinxron suzish va shu kabi sport turlari qisman sport va qisman san'atdir. Chunki unda jismoniy mahorat bilan estetik ifoda simbioz tarzda ijro etiladi. Bu jarayonda

sportchining tanasi asosiy ifoda vositasidir. Bunda ijodning ba'zi individual erkiga yo'l qo'yiladi. Sportchi katta sport qobiliyatiga va ijodiy ijro erkinligi hamda o'z-o'zini ifodalashga ega bo'ladi.

Sport falsafasi, sport faoliyatining ma'nosi, ahamiyati va uning inson hayotidagi o'rni haqida savollarni o'rganadi. Sport, birinchi navbatda, insonning jismoniy imkoniyatlarini sinovdan o'tkazish va rivojlantirish vositasi sifatida qaraladi. Ayniqsa, sportning musobaqa ruhida, g'alaba va mag'lubiyat kabi tushunchalar orqali inson ruhiyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi.

Falsafiy nuqtai nazardan, sport jarayonida insonning o'z-o'zini anglash jarayoni sodir bo'ladi. Musobaqalarda qatnashish, shaxsning o'z qobiliyatlarini baholash, maqsadga erishish yo'lida kurashish kabi jihatlar falsafiy tahlilga muhtojdir. Ayniqsa, sportda erishilgan muvaffaqiyatlar va yutqazishlar insonning ruhiy holatini shakllantiradi, bu esa o'z navbatida, ijtimoiy munosabatlarga ta'sir ko'rsatadi. [4,6].

Sport estetik jihatdan ham qiziqarli va muhim bir soha hisoblanadi. Sport turlari orqali insonlar nafaqat jismoniy rivojlanadi, balki estetik zavq ham oladilar. Misol uchun, sport musobaqalaridagi harakatlar, texnika va strategiyalar estetik jihatdan baholanadi. Badiiy sport turlari, masalan, raqs, gimnastika yoki suzish kabi faoliyatlar, estetik ifoda vositasi sifatida ko'riladi.

Estetik tajriba sportning bir qismi sifatida insonlarning hissiyotlarini uyg'otadi. Musobaqalarda qatnashish yoki tomosha qilish jarayonida odamlar kuchli hissiyotlarni boshdan kechirishadi: hayajon, g'urur, umidsizlik va baxt. Bu hissiyotlar estetik tajribaning ajralmas qismi hisoblanadi.

Sport turlari nafaqat individual rivojlanishga, balki jamiyatning ijtimoiy taraqqiyotiga ham ta'sir ko'rsatadi. Sport orqali insonlar o'rtasida do'stlik, hamkorlik va raqobat ruhini shakllantiradi. Sport musobaqalari xalqaro aloqalarni mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi. Turli xalqlarning sport musobaqalarida ishtirok etishi madaniy almashinuvni rag'batlantiradi.

Bundan tashqari, sport ijtimoiy tenglikni ta'minlashda ham muhim ahamiyatga ega. Gender tengligi masalasida sportning roli katta. Ayollar sportda ishtirok etishi va muvaffaqiyat qozonishi orqali gender stereotiplarini yengib o'tishi mumkin.

Xulosa. Sport turlari falsafiy- estetik nuqtai nazardan o'rganilishi kerak bo'lgan muhim sohalardir. Ular nafaqat jismoniy faollikni ifodalaydi, balki inson ruhiyatiga, ijtimoiy munosabatlarga va madaniy almashinuvga ta'sir ko'rsatadi. Sportning falsafiy va estetik jihatlarini tahlil qilish orqali biz uning inson hayotidagi o'rnini yanada chuqurroq anglashimiz mumkin. Sport, shubhasiz, nafaqat jismoniy kuchni sinovdan o'tkazish, balki inson ruhining go'zalligini kashf etish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Шиллер Ф. Собрание сочинений. В 7 т. Т. 6. М., ГИХЛ, 1957. С. 265.
2. Мадвалиев А таҳрири остида. Ўзбек тилининг изохли луғати. "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Т., 2013. Б- 430.
3. Фалсафа қомусий луғат. "Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти нашриёти". Т., 2004. Б- 270
4. McCullough, B. (2010). "The Aesthetic Experience in Sports." *Journal of the Philosophy of Sport*.
5. Young, K., White, P. (2015). "Sport and Social Exclusion." London: Routledge.
6. Tomlinson, A., Young, C. (2006). "The Politics of Sport." London: Routledge.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF MUSICAL INSTRUMENTS IN THE SPIRITUAL DEVELOPMENT OF YOUTH (A CASE STUDY OF THE DUTOR AND RUBOB INSTRUMENTS)

Shokirov Tohirjon

Senior Lecturer, Department of Musical Education and Culture, FarSU

E-mail: toxir1304@gmail.com

Abstract. This article discusses the role and significance of musical instruments (dutar, rubab) in the spiritual upliftment of society. The great role of musical performance in the spiritual upliftment of a student and the importance of being a skilled performer of his profession are of great importance. The melody of a musical instrument is not only a musical melody, but also an attractive art that leads a person to goodness and virtue in the human mind.

Keywords: society, spirituality, musical instrument, art, musical instrument expert, scientists, thinker, heritage.

CHOLG'U SOZLARINING YOSHLARNING MA'NAVIY YUKSALISHIDAGI O'RNI VA AHAMIYATI (DUTOR VA RUBOB SOZLARI MISOLIDA)

Shokirov Tohirjon

FarDU Musiqiy ta'lim va madaniyat

kafedrasi katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada cholg'u san'atining (dutor, rubob) jamiyat ma'naviy yuksalishida o'rni va ahamiyati haqida fikrlar yuritilgan. Cholg'u ijrochiligining talaba uchun ma'naviy yuksalishida o'rni kattaligi hamda o'z kasbining mohir ijrochisi bo'lishi katta ahamiyatga ega. Cholg'u ohangi nafaqat musiqiy ohang inson ongida uni yaxshilikka, ezgulikka yetaklovchi jozibali san'atdir.

Kalit so'zlar: jamiyat, ma'naviyat, cholg'u, san'at, cholg'ushunos, olimlar, mutafakkir, me'ros.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N24>

Kirish. Ko'plab yozma manbalarda ming yillar davomida musiqa va cholg'u ijrochiligi, musiqa asboblarning o'ziga xos jihatlari, ijrochilik mahorati hamda mashhur sozandalar haqidagi qimmatli ma'lumotlar uchraydi. Bu manbalar cholg'u ijrochiligining boy va sermazmun tarixga ega ekanidan dalolat beradi. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, Markaziy Osiyo xalqlarida, boshqa ko'plab xalqlar singari, musiqa ijrochiligi qadim zamonlardan buyon xalqning to'y-marosimlari, sayillar va bayramlarda yakka ijro yoki turli hajmdagi jamoalar shaklida namoyon bo'lgan. Vaqt o'tishi bilan bu an'ana hukmdorlar saroylarida tashkil etilgan maxsus ijrochilar jamoalari orqali rivojlanib, takomillashgan holda uzoq tarixiy taraqqiyot yo'lini bosib o'tib, hozirgi mukammal ko'rinishiga yetib kelgan.

XX asr boshlarida O'zbekistonda folklor-etnografik ansambllar va xalq teatrlarining tashkil etilishi, Turkiston xalq konservatoriyasining ochilishi, shuningdek, turli ijodiy jamoalarning shakllanishi, o'zbek musiqasini ilmiy jihatdan o'rganish va yozib olish ishlari

musiqa va ijrochilik san'atining jadal rivojlanishiga muhim turtki bo'ldi. Keyingi yillarda O'zbekiston davlat filarmoniyasi qoshida tuzilgan "Shodlik", "Lazgi", "Go'zal", "Zarafshon", "Bahor" kabi ashula va raqs ansambllari, T.Jalilov nomidagi davlat akademik xalq cholg'ulari orkestri, shuningdek, O'zteleradiokompaniyasi huzuridagi Y.Rajabiy nomidagi maqomchilar ansambli va D.Zokirov nomidagi xalq cholg'ulari orkestri bu yo'nalishda muhim o'rin egalladi. So'nggi yillarda esa "So'g'diyona" xalq cholg'ulari davlat kamer orkestri hamda viloyatlarda faoliyat yuritayotgan ko'plab ashula va raqs ansambllari orqali cholg'u ijrochiligi san'ati, jumladan qashqar rubobi ijrochiligi O'zbekistonda va xorijiy mamlakatlarda keng targ'ib qilinib, rivojlantirib kelinmoqda.

Mazkur jamoalar tarkibida ko'plab mashhur rubobchi sozandalar ijod qilgan va bugungi kunda ham samarali faoliyat yuritib kelmoqda. 1936-yilda Farg'ona vodiysidagi Shohimardon qishlog'ida o'tkazilgan xalq sayli davomida ustoz M. Mirzayev uyg'ur sozandasidan qashqar rubobini sotib olib, uni Toshkentga olib keladi va usta Usmon Zufarov bilan hamkorlikda cholg'uni takomillashtiradi. Jumladan, rubobning menzurasini uzaytiriladi hamda dastasiga latun qalamchalar o'rnatiladi. Shu tariqa bugungi kundagi qashqar rubobining zamonaviy ko'rinishi yaratiladi. Oradan ko'p o'tmay, ustoz M. Mirzayev ijrosi orqali mazkur cholg'u o'zbek musiqa ijrochiligida mustahkam o'rin egallab, rubobning mohir ijrochilari yetishib chiqishiga zamin yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. O'zbek xalq cholg'u asboblari, xususan tanburni takomillashtirish bilan XX asrning 30-yillarida Rossiya cholg'u asboblari ustalari (T. F. Podgorniy, Y. F. Vitachek), shuningdek Marklenkirxen (Germaniya) ustaxonalarida ham shug'ullanishdi. O'zbekiston musiqa san'atining ko'zga ko'ringan arboblari biri N. N. Mironov aytganlariga qaraganda, 30-yillarda usta T. F. Podgorniy tomonidan "tanbur o'rniga turk cholg'u asbobi udga juda o'xshash bo'lgan udsimon mandolina yasaldi. Uning sadosi qattiq bo'lsada, o'zbek tanburi sadosiga aslo o'xshamasdi. Germaniyada esa tanbur o'rniga italyancha mandolina yasaldi"[1]. B. A. Struve o'z asarida usta Usmon Zufarovning an'anaviy o'zbek dutorini takomillashtirish ishini ajratib ko'rsatib, bu ish dutorning sadosini kuchaytirish hamda uni bezash sifatini yaxshilashdan iborat bo'lganligini ta'kidlaydi. Bu asar ushbu sohadagi dastlabki ilmiy izlanish ekanligini qayd etish lozim. "Rekonstruksiyalash g'oyasi o'zbek sozandalari va ustalari fikri-zikrini ko'pdan buyon band qilib kelardi, lekin ularning urinishlari epizodik, parokanda va tizimsiz edi. Bunday urinishlar, odatda, ratsional akustik, badiiy va ijrochilik asosidan mahrum bo'lgan "xayoliy" xususiyatga ega bo'lib, ko'pincha sozning tashqi ko'rinishini o'zgartirish bilangina yakun topardi"[2]. Quyida matnning parafraz qilingan variantini keltiraman:

S. Taxalov ijrochilik faoliyati bilan bir qatorda samarali pedagogik faoliyat olib borib, T. Rajabiy, R. Qosimov, I. Ertoyev, Sh. Nuritdinov, B. Ergashev, R. Karimov, O. Nazarov kabi ko'plab yetuk sozanda-ijrochilarni yetishtirdi. U an'anaviy ijrochilik yo'nalishi bilan birga akademik ijro uslubini ham chuqur va puxta egallagan san'atkor sifatida tanilgan. S. Taxalov tomonidan ijro etilgan kuylar gramplastinkalarga yozib olingan hamda O'zbekiston radiosining oltin fondidan munosib o'rin olgan.

Natija va muhokama. XX asrning 20-30-yillaridayoq o'zbek xalq ustalaridan Usmon Zufarov, Matyusuf Xarratov, Shorahim Shoumarov va boshqalar xalq cholg'u asboblari takomillashtirish yo'lida dastlabki ishlarni qildilar. Ular sado kuchini oshirish va sifatini yaxshilash, tashqi bezakni ko'rkamlashtirishga intildilar. Sadoni kuchaytirish o'sha davr sozlarini takomillashtirishdan ko'zlangan asosiy maqsad bo'lgan. Bu fikrni muzeyda saqlanib

qolgan cholg'u asboblari nusxalari tasdiqlaydi[3]. Sadoni takomillashtirish uchun turli usullar sinab ko'rildi — sozning korpusi shakli o'zgartirildi, dutor, tanburning ichki qismi ikki yoniga qo'shimcha rezonatsiyaga mo'ljallangan torlar tortildi, biroq parda bog'lamlari, tovush qurilishi va tovushqator o'zgarishsiz qolaverdi. Yoki tanbur dastasi yoxud g'ijjak korpusi ostiga yog'och og'iz o'rnatildi-ki, bu, konstruktorlarning fikricha, sadoni kuchaytirishga xizmat qilishi lozim edi. Soz ustasi Usmon Zufarov 1927-yilda radio qoshidagi milliy cholg'u asboblari ansambli buyurtmasi bo'yicha katta dutor, kamaydi dastaning yuqori qismida og'iz bo'lgan, tanbur hamda korpusning quyi qismida og'iz bo'lgan g'ijjak yasadi. Ular soz sadosini kuchaytirishga urinib, tovushqatori, torlarning sozlanishi, diapazoni, yasash usuli va boshqa xususiyatlari an'anaviyligicha qolgan cholg'u asboblari yaratishdi.

Qashqar rubob ijrochilik san'ati bosqichma-bosqich shakllanib, izchil rivojlanib kelmoqda. Bugungi kunda ushbu cholg'u nafaqat ijrochilik amaliyotida, balki musiqiy ta'lim tizimida ham yetakchi cholg'ulardan biri sifatida mustahkam o'rin egallagan. Qashqar rubobi yo'nalishida O'zbekiston xalq artisti Muhammadjon Mirzayev, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artistlar Qobiljon Usmonov, Shavkat Mirzayev, Tohir Rajabiy, Zamira Rahmatullayeva, Odiljon Nazarov kabi taniqli sozandalar yetishib chiqdi. Shuningdek, ushbu cholg'u bo'yicha ko'plab Respublika va xalqaro tanlovlar g'oliblari kamol topgan. Hozirgi vaqtda oliy, o'rta-maxsus ta'lim muassasalarida hamda bolalar musiqa va san'at maktablarida qashqar rubobi bo'yicha tizimli ta'lim yo'lga qo'yilgan.

Cholg'u ijrochilik san'atini bastakorlik ijodisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Ayniqsa M. Bafoyev, S. Jaliln, M. Sautov, A. Mansurov, R. Abdullayev, H. Rahimov, M. Otajonov, O. Abdullayeva, J. Charshemov kabi kompozitorlarning qashqar rubob, tanbur, ud, dutor, g'ijjak, afg'on rubob, doira hamda xalq cholg'ulari orkestri uchun yaratgan asarlari badiiy yetukligi, cholg'u imkoniyatlarini to'liq ochib berishi va ijrochilik mahoratini rivojlantirishga xizmat qilishi bilan ajralib turadi. O'zbekiston kompozitorlarining qashqar rubobi uchun maxsus yaratgan asarlari ushbu cholg'u ijrochiligining yangi ufqlarini ochib bermoqda hamda ijro va o'quv repertuarini boyitmoqda. Ushbu asarlarda milliy musiqiy an'analar zamonaviy musiqiy tafakkur bilan uyg'unlashgani yaqqol namoyon bo'ladi.

S. Hayitboyevning "Ballada", T. Azimovning "Durdona", M. Bafoyevning "Afsona", Q. Komilovning "Fantaziya" va "Mohim" poemasi, M. Otajonov, O. Abdullayeva, R. Abdullayevlarning qashqar rubob va orkestr uchun konsertlari, J. Charshemovning "Tarix sadosi", N. Safarovning "Sharqona fantaziya" kabi asarlari milliy ohanglar va zamonaviy garmoniyalarning uyg'unligi bilan ijrochilar hamda mutaxassislar tomonidan yuksak baholanmoqda.

Qashqar rubob ijrochiligi mohir sozandalar va bastakorlar ijodi bilan chambarchas bog'liq. Bastakor va taniqli sozanda, O'zbekiston xalq artisti Muhammadjon Mirzayev XX asrning 50–60-yillarida sermahsul ijod qilib, qashqar rubobi uchun yaratgan asarlari orqali ushbu cholg'uni xalq orasida keng ommalashtirdi. Uning bastakorlik va ijrochilik faoliyati qashqar rubobini o'zbek xonadonlariga olib kirishda muhim rol o'ynadi. U o'g'li — O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Shavkat Mirzayev bilan ijro etgan duetlari o'ziga xos badiiy jozibasi bilan ajralib turadi. "Shodlik", "Marg'ilon qizlari", "Intizor etma", "Gulrux", "Orzu dil", "Dil kuylasin", "Lirik kuy" kabi asarlar rubob repertuarini boyitibgina qolmay, ijrochilik madaniyatining yuksalishiga xizmat qildi.

Qashqar rubob ijrochiligining rivojida E. Shukrullayev va A. Bahromovlarning ham hissasi beqiyosdir. Ular ushbu cholg'uda ikki yo'nalishda ijro qilib, jahon festivallari g'olibi bo'lish bilan birga, o'zbek san'atini xalqaro miqyosda targ'ib qilgan ilk rubobchilardandir. M. Mirzayevning shogirdlaridan biri — O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Qobiljon Usmonov ko'p yillik ijodiy faoliyati davomida ijrochilik san'atiga katta hissa qo'shdi. Uning "Boshlang'ich rubob darsligi" keyingi avlod rubobchilari uchun muhim o'quv qo'llanma bo'lib xizmat qildi. U D. Zokirov nomidagi xalq cholg'ulari orkestrida qariyb 40 yil davomida samarali faoliyat yuritdi.

Qashqar rubob ijrochiligida alohida o'ringa ega sozandalardan biri Adham Xudoyqulov bo'lib, uning ijrosi texnik murakkabligi, badiiy jozibasi va mukammalligi bilan ajralib turadi. Uning ijrosidagi ko'plab asarlar Respublika radiosi fondiga yozib olingan. Mashhur rubobchi Ariel Boboxonov esa ko'p yillik pedagogik va ijrochilik faoliyati orqali ko'plab yetuk sozandalarni tarbiyaladi. Uning "Xurram", "Feruza", "Buxoro go'zali" kabi asarlari rubobchilar repertuaridan mustahkam o'rin egallagan. Germaniyada bo'lib o'tgan gastrollardagi muvaffaqiyatli chiqishlari uning xalqaro miqyosdagi obro'sini yanada oshirdi.

Respublikadagi ko'plab sozandalar ustози, Toshkent davlat konservatoriyasining sobiq professori Sulaymon Taxalovning qashqar rubob ijrochiligi va pedagogika sohasidagi xizmatlari alohida e'tiborga loyiqdir. U ijrochilik bilan bir qatorda T. Rajabiy, R. Qosimov, I. Ertoev, Sh. Nuritdinov, B. Ergashev, R. Karimov, O. Nazarov kabi ko'plab yetuk sozandalarni tarbiyaladi. S. Taxalov an'anaviy va akademik ijro yo'nalishlarini mukammal egallagan san'atkor bo'lib, uning ijrolari gramplastinkalar va O'zbekiston radiosi oltin fondida saqlanmoqda.

Shuningdek, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist, bastakor va mashhur rubobchi Shavkat Mirzayev qashqar rubob ijrochiligini faol targ'ib etib, ko'plab asarlar yaratdi va taniqli xonandalar bilan hamkorlik qildi. U dunyoning ko'plab mamlakatlarida gastrollarda bo'lib, o'zbek milliy san'atini keng namoyish etdi. Taniqli rubobchi Tohir Rajabiy esa an'anaviy va akademik ijro uslublarini uyg'unlashtirgan holda, boy ijodiy meros yaratdi. Uning ijrosidagi yuzdan ortiq asarlar O'zbekiston radiosi oltin fondida saqlanib, Vengriya, Germaniya va Rossiya kabi davlatlarda bo'lib o'tgan gastrollarda katta e'tirofga sazovor bo'ldi.

Dutor, rubob va g'ijjak singari cholg'u asboblari parklar, klublar, teatrlar va konsert zallarida emas, balki yopiq binolarda yaxshi sado beradi. Ularni qayta yaratish zarur bo'lib, bu ustalarning ijodiy ishi bilan bog'liq. Bizning baxtiyor davrimizda har bir mehnatkash bunyodkorlikka intiladi. "O'zbekistonning 15 yilligiga dator, tanbur va g'ijjakning yangi konstruksiyasi yaratildi. Shaklan yevropacha cholg'u asboblari (skripka va gitara)ni eslatuvchi ayrim detallarni konstruksiyalab, kiritdim. Yangi konstruksiyadagi sozlarda sado eski namunadagiga nisbatan kuchliroq va tozaroq bo'lishi lozim"[4].

Markaziy Osiyoda o'zbeklar, tojiklar, uyg'urlar, qoraqalpoqlar va turkmanlar orasida dator keng ommalashgan cholg'u bo'lib, har bir xalqda o'ziga xos o'zgarishlari bilan yasaladi. Birining dastasi kaltaroq, boshqasi uzunroq, birining kosasi katta — dastasi kalta, birining kosasi ham kichkina — dastasi ham kalta va hokazo. Faqat o'zbek millatiga xos datorlarga nazar tashlaydigan bo'lsak, bunda ham mahalliy uslubiga qarab ushbu cholg'uning turli xillari mavjudligini ko'ramiz. Masalan, Xorazm datorlarining kosasi va dastasi ham kichkina va ixcham. Bu datorlar Xorazm baxshilarining jo'rnavoz cholg'usi sifatida ham qo'llanilgan. Surxondaryo baxshilarining Do'mbiralari esa undan-da kichik va parda bog'lamalari ham bog'lanmagan. Toshkent datorlari ayollar uchun kichikroq, erkaklar uchun kattaroq qilib

yasaladi. Lekin hamma dutorlar ham o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Zamonlar o'tishi bilan cholg'u asboblari ham o'zgarib mukammallashtirilib boradi yoki shu cholg'uni to'ldirish uchun yana shunga o'xshash sozlar yaratiladi. Dutorni misol qilib oladigan bo'lsak, milliy dutorni yanada takomillashtirish uchun "has" (cho'p) pardalar qo'yilib pardalar soni ko'paytirilib xromatiklashtirilgan. Tovush kuchini oshirish va texnik imkoniyatlarni rivojlantirish maqsadida esa xromatik pardali dutor oilalari yaratilgan. Xullas, dutor cholg'usi zamonlar sinovidan o'tib, bizning davrimizgacha o'zining ijro xususiyatlarini yanada yorqinroq namoyish qila oladigan nafosatli soz sifatida rivojlanib kelmoqda. Dutorning shakllanish jarayoni zabardast sozandalarning ijro uslublari, mehnatsevar ustalarning maktablari va amaliy imkoniyatlari bilan bog'liq bo'lib kelgan. Mustaqilligimiz buyuk ajdodlarimizni boy tarixiy qadriyatlarini yanada rivojlanishiga e'tiborni kuchaytirib, Vatanga mehr-muhabbat ruhida tarbiyalash talablari bilan biz ustozlar oldiga muhim vazifalarni qo'ymoqda. Ma'naviy uyg'onish samarasi insonlarni o'zligini anglashi, milliy g'ururi, oriyati, ajdodlarimiz o'tmishidan faxrlanish, madaniyat va ma'naviyatga xizmat qiluvchi eng yaxshi namunalarni rivojlantirishda hissa qo'shish, xullas kelajak har kimning o'z qo'lida mehnatida va ongli faoliyatida ekanligini his qilishda namoyon bo'lmoqda.

Xulosa. Xalq cholg'u asboblari yaxshilashga urinish, ma'lumki, har qanday musiqiy madaniyatda bo'lgan va bo'lajak, chunki olimlar ham, xalq sozandalari ham barcha davrlarda o'z davri musiqa san'ati darajasiga muvofiq bo'lish uchun milliy cholg'u asboblari sozini tartibga solishga, diapazonini (ko'lamini) kengaytirishga, registrini (pardasini) oshirishga intilganlar. O'zbek sozandalari dutor va boshqa cholg'u asboblarning ijro imkoniyatlarini kengaytirish maqsadida azal-azaldan «xas parda» (qo'shimcha parda) deb atalmish vositani qo'llaganlar. Ushbu talablarni hayotning o'zi yangi ijtimoiy badiiy vazifalar bilan birga olg'a surgan. Bu jarayon ma'lum darajada stixiyali bo'lib, davrning o'zgarib borayotgan talablariga javob bergan holda, evolyutsion tarzda rivojlangan.

O'zbek xalq cholg'u asboblarning takomillashtirilishi to'g'risida ilk bor V. M. Belyayevning «Узбекские народные инструменты» kitobida eslatib o'tilgandi. So'ng boshqa ayrim asarlarda ham bu masalaga to'xtab o'tilgan. Mualliflar ushbu cholg'u asboblarning sadosi sifatini yaxshilash, tovushini kuchaytirish, sozini tartibga solish, ya'ni mavjud asboblarning negizida ularning birmuncha mukammal namunalarni yaratish, tarkibini kengaytirish zarurligi to'g'risidagi fikrlarni bayon etishgandi. Shu bilan birga, respublikada umuminsoniy tajribaga tayanib, o'zbek xalq takomillashgan cholg'u orkestrini hamda turli ansambllarni tashkil qilish uchun bir turdagi cholg'u asboblari oilasi tayyorlana boshladi. Shuning qatorida an'anaviy cholg'u asboblari an'anaviy musiqiy amaliyotda taomilda bo'lishda davom etdi va hozir ham ular taomildadir. Ular ham takomillashtirilmoqda va ahamiyati hech qachon pasaytirilmagan.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Книга отзывов экспериментальной лаборатории по усовершенствованию народных инструментов.
2. Кузнецова Г., Садиков Ф. Государственный оркестр народных инструментов им. Т. Джалилова. Ташкент 1990.
3. Ливиев А. Узбек халқ чолғулари оркестри.Т., 1971.
4. Ливиев А. Игра на реконструированных народных музыкальных инструментах как форма музыкально-эстетического воспитания. Сб. «Некоторые вопросы музыкального образования в Узбекистане».Т., 1974.

-
5. Ливиев А. Реконструкция узбекского народного инструментария как средство развития современной исполнительской культуры. Сборник «Вопросы музыкального образования в Узбекистане».Т., 1977.
 6. Fitrat. O'zbek klassik musikasi va uning tarixi. T., 1993.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF THE INTEGRATION OF THE INDIVIDUAL INTO MODERN SOCIAL PROCESSES IN NEW UZBEKISTAN

Rakhmatov Alisher Obidovich

Independent candidate,
chief specialist of the Bukhara regional Council of People's Deputies
E-mail: alisherrakhmatov154@gmail.com

Abstract. This article systematically analyzes the formation of spiritual values of young people in modern pedagogical processes, the process of their integration with historical and traditional factors, and their reinterpretation in the context of cultural and social changes taking place in the era of globalization. During the study, the reflection of the national spiritual heritage in the minds of the younger generation, the continuity of traditional values, new socio-pedagogical needs arising as a result of the introduction of modern elements, and their impact on the stability of society are comprehensively covered.

The study focuses on the subjective and objective factors that influence the system of spiritual values formed in the minds of young people - family upbringing, educational institutions, social institutions, global communication media, modern information flows and the strengthening of digital culture. The article examines the role and significance of the process of national identity awareness in the spiritual worldview and social behavior of young people on the basis of philosophical categories, and deeply analyzes the complex socio-cultural situation in which the interaction of traditions and modernity continues.

Keywords: New Uzbekistan, individual, social integration, systemic integration, sociocultural processes, social institutions, structural functionalism, social dynamics, socialization, digital space, spiritual culture.

YANGI O'ZBEKISTONDA SHAXS ZAMONAVIY IJTIMOYIY JARAYONLARGA INTEGRATSIYALASHUVINING FALSAFIY TAHLILI

Raxmatov Alisher Obidovich

Mustaqil izlanuvchi,
xalq deputatlari Buxoro viloyati Kengashi bosh mutaxassisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy pedagogik jarayonlarda yoshlar ma'naviy qadriyatlarining shakllanishi, ularning tarixiy-an'anaviy omillar bilan uyg'unlashuv jarayoni hamda globallashtirish davrida ro'y berayotgan madaniy va ijtimoiy o'zgarishlar kontekstida qayta talqin qilinishi tizimli ravishda tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida milliy ma'naviy merosning yosh avlod ongidagi aksi, an'anaviy qadriyatlarning davomiyligi, zamonaviylik unsurlarining kirib kelishi natijasida yuzaga kelayotgan yangicha ijtimoiy-pedagogik ehtiyojlar va ularning jamiyat barqarorligiga ta'siri kompleks tarzda yoritiladi.

Tadqiqotda yoshlar ongida shakllanayotgan ma'naviy qadriyatlar tizimiga ta'sir etuvchi subyektiv va obyektiv omillar — oilaviy tarbiya, ta'lim muassasalari, ijtimoiy institutlar, global kommunikatsiya vositalari, zamonaviy axborot oqimlari va raqamli madaniyatning kuchayishi ilmiy tahlil markaziga olinadi. Maqolada yoshlarning ma'naviy dunyoqarashi va ijtimoiy xulq-atvorida milliy o'zlikni anglash jarayonining o'рни va ahamiyatini falsafiy kategoriyalar asosida tadqiq etib, an'analar va zamonaviylik o'zaro munosabati davom etayotgan murakkab ijtimoiy-madaniy holatni chuqur tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Yangi O'zbekiston, shaxs, ijtimoiy integratsiya, tizimli integratsiya, sotsiokultural jarayonlar, ijtimoiy institutlar, strukturaviy funksionalizm, ijtimoiy dinamika, sotsializatsiya, raqamli makon, ma'naviy madaniyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N25>

Kirish. Zamonaviy jamiyatda kechayotgan yangilanishlar shaxsning ijtimoiy voqelikda tutgan o'rnini, dunyoqarashi va faol fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan demokratik o'zgarishlar, inson qadrini yuksaltirishga qaratilgan islohotlar hamda ochiq fuqarolik jamiyati barpo etish tamoyillari shaxsning ijtimoiy jarayonlarga integratsiyalashuvini yangi bosqichga ko'tardi [1; 2].

Integratsiya jarayoni falsafiy nuqtai nazardan insonning ma'naviy kamoloti, erkin fikrlash qobiliyati, ijtimoiy munosabatlarda faol ishtiroki va umuminsoniy qiymatlarga sadoqati bilan belgilanadi. Yangi O'zbekiston sharoitida shaxsning ijtimoiylashuvi nafaqat an'anaviy institutlar, oila, ta'lim, jamoa orqali, balki raqamli makon, media madaniyat va global kommunikatsiya vositalarining ta'sirida ham kechmoqda [4; 5].

Shaxsning zamonaviy jarayonlarga moslashuvi uchun huquqiy ong va huquqiy madaniyatning yuksalishi, ijtimoiy adolat va teng imkoniyatlar muhitining ta'minlanishi muhim omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, fuqarolik faoliyati, Vatan taqdiriga daxldorlik hissi va ma'naviy immunitetning mustahkamlanishi jamiyat barqarorligi va taraqqiyotining asosiy shartlaridandir [1].

Yangi O'zbekistonda shaxsning ijtimoiy integratsiyasi inson manfaatlariga tayangan demokratik qadriyatlar, yangicha ijtimoiy munosabatlar va global sivilizatsiya jarayonlarini milliy an'analar bilan uyg'unlashtirishga qaratilgan kompleks tizim sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ijtimoiy integratsiya muammosi sotsiologiya asoschilaridan biri Ogyust Kont tomonidan ham chuqur tahlil qilingan. Kont jamiyatni yaxlit organizm sifatida talqin qilgan va ushbu birlikni ifodalash uchun "konsensus", "uyg'unlik" kabi tushunchalardan foydalangan. Uning fikricha, jamiyat barcha qismlar o'zaro bog'liq va umumiy konsensus bilan birlashgan tizim bo'lib, aynan shu holat ijtimoiy barqarorlikning asosini tashkil etadi.

Kont integratsiya va birlik muammosini shakllanayotgan yangi ijtimoiy fan ijtimoiy statika doiralarida tahlil qilgan. U integratsiyani ijtimoiy mojarolarni bartaraf etish, shaxslar, guruhlar va institutlar o'rtasidagi uyg'unlikni saqlab qolish uchun zarur omil deb bilgan. Kontning fikricha, yangi ijtimoiy fan aynan shu muammolarni ilmiy asosda yechishga xizmat qilishi lozim edi [11].

Ijtimoiy integratsiya ijtimoiy-falsafiy va sotsiologik tafakkurda jamiyatni tahlil qilishda qo'llaniladigan eng asosiy tushunchalardan biridir. Ijtimoiy integratsiya tushunchasiga ma'nodoshlik qiluvchi boshqa ilmiy atamalar ham mavjud. Ijtimoiy birlik jamiyatning mavjudligi uchun asosiy shartdir; birlik bo'lmagan joyda tirik ijtimoiy tizim haqida gapirish qiyin. Shu bilan birga, har qanday jamiyatda parchalanish tendensiyalari, qarama-qarshiliklar va ziddiyatlar mavjud bo'lganligi sababli, integratsiyani saqlab qolish doimo dolzarb vazifadir [7; 8; 9; 10]. Parchalanish jarayonlarining ustunlik qilishi esa tarixda ko'plab jamiyatlarning yemirilishiga sabab bo'lgan. Ijtimoiy falsafa va sotsiologiya ijtimoiy tartib va integratsiya muammosiga doimo alohida e'tibor qaratib keladi. T. Parsons ijtimoiy integratsiyani saqlab qolish uchun mas'ul bo'lgan bir qator asosiy mexanizmlarni ajratib ko'rsatadi.

- Ular jamiyat a'zolari o'rtasidagi o'zaro ta'sir uchun yagona ma'naviy-normativ asos yaratadi. Qadriyat va normalar shaxslarga asosan ijtimoiylashuv jarayonida singdiriladi; bunda oila va ta'lim muassasalari yetakchi rol o'ynaydi. Biroq zamonaviy jamiyat sharoitida ommaviy axborot vositalarining tobora kuchayib borayotgan ta'sirini ham inkor etib bo'lmaydi.

- Ular jamiyatdagi turli guruhlar va kasbiy segmentlar o'rtasida barqarorlikni ta'minlaydigan va o'zaro ta'sirni tartibga soladigan normalar va me'yorlar tizimi orqali shaxs xatti-harakatlarini boshqaradi.

- Rollar ijtimoiy institutlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, jamiyatning turli quyi tizimlaridagi harakatlarni koordinatsiyalashga xizmat qiladi.

- U huquqiy normalardan tortib jamoatchilik fikrigacha bo'lgan vositalar tizimini qamrab oladi. Ijtimoiy nazorat normativ tartibni qo'llab-quvvatlaydi, unga amal qilishni rag'batlantiradi va buzilish holatlarida jazolash mexanizmlarini ishga soladi.

- Parsons sotsializatsiyani shaxsning jamiyatga integratsiyalashuvi uchun asosiy jarayon deb biladi. Aynan sotsializatsiya orqali jamiyat o'zining qadriyatlari, normalari va institutlarini qayta ishlab, avloddan-avlodga uzatadi.

Parsons ijtimoiy integratsiya ijtimoiy o'zaro ta'sirning barcha darajalarida yuz berishini ta'kidlaydi, biroq har bir darajada turli mexanizmlar ustun bo'ladi. Ijtimoiy integratsiya doimiy ravishda avtomatik sodir bo'ladigan jarayon emas. Ayniqsa murakkab zamonaviy jamiyatlarda u deviant xulq-atvor, qarama-qarshi qadriyatlarning bir vaqtda mavjud bo'lishi va institutsional muvofiqlashtirishning yetarli darajada samarali bo'lmasligi kabi muammolar bilan to'qnashadi.

Yangi O'zbekiston taraqqiyotining asosiy g'oyalari orasida "Milliy tiklanishdan – milliy yuksalish sari" tamoyili alohida o'rin egallaydi. Ushbu g'oya nafaqat ma'naviy-ma'rifiy sohani, balki demokratik jamiyat barpo etish, huquqiy davlatni mustahkamlash, iqtisodiy barqarorlik va ijtimoiy farovonlikni ta'minlash kabi barcha sohalarni qamrab oladi. Milliy yuksalish strategiyasining amaliy ifodasi sifatida 2017–2022-yillarga mo'ljallangan Harakatlar strategiyasi, "O'zbekiston – 2030" rivojlanish konsepsiyasi, shuningdek "Raqamli iqtisodiyot – 2030", "Ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" kabi hujjatlarni ko'rsatish mumkin.

Har qanday strategik islohotning muvaffaqiyati avvalo inson omiliga, ya'ni shaxsning jismoniy, iqtisodiy, ma'naviy va ruhiy jihatdan qo'llab-quvvatlanishiga bog'liq [3].

Shaxsning ma'naviy madaniyati esa uning jamiyatga to'laonli integratsiyalashuvini ta'minlovchi eng muhim omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Ma'naviy madaniyat jamiyat taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatish bilan birga, o'zi ham jamiyatdagi o'zgarishlardan ilhom oladi va boyiydi.

Bugungi davr sharoitida O'zbekistonda huquqiy davlat va fuqarolik jamiyati qurish jarayonlarining muvaffaqiyati erkin fikrlaydigan, mustaqil qaror qabul qila oladigan shaxsni shakllantirish zaruriyatini tug'diradi. Shaxsning erkin rivojlanishi, avvalo, uning tashqi ijtimoiy bosimlardan holi bo'lishi, ichki ma'naviy kuch va reflexiv ongga ega bo'lishini talab etadi. Insonning o'zini o'zi o'zgartirishi va o'z ustida ishlashi ijtimoiy jarayonlarga faol qo'shilishning asosiy mezonidir. Bu jarayonning boshlanish nuqtasi esa shubhasiz ma'naviy o'zgarish, ya'ni insonning ichki dunyosi, qadriyatlari va maqsadlaridir.

Ma'naviy madaniyatning ichki va tashqi jihatlari bir-biriga qarama-qarshi emas, balki dialektik birlikni tashkil etadi. Tashqi madaniyatni o'zlashtirgan shaxs o'zining ichki madaniyati, ma'naviy qiyofasi va intellektual dunyosini rivojlantiradi. Bu jarayon shaxsning o'zini o'zi belgilashi, o'z hayotini ongli ravishda boshqarishi orqali amalga oshadi. Shaxs madaniyatining tarkibiy unsurlari – til, dunyoqarash, ma'lumot, ong va aql — uning ijtimoiy integratsiyasi uchun asosiy omillardir.

Xulosa. Zamonaviy jamiyatda shaxsning ma'naviy kamoloti, intellektual salohiyati va ijtimoiy-siyosiy faolligi milliy taraqqiyotning ajralmas omiliga aylanmoqda. Aholi, ayniqsa, yoshlarning siyosiy jarayonlardagi faolligi ularning ongida jamiyatga munosabat, fuqarolik pozitsiyasi va mas'uliyatni shakllantiradi. Bugungi globallashuv sharoitida davlatning nufuzi uning iqtisodiy kuchi bilan emas, balki yuksak ma'naviy-intellektual salohiyati bilan belgilanmoqda. Mazkur salohiyatni rivojlantiruvchi kuch — bilimli, vatanparvar, ma'naviy jihatdan yetuk yoshlar qatlamidir.

O'zbekiston sharoitida aholi tarkibida yoshlarning ulushi yuqori bo'lgani holda, ular ijtimoiy taraqqiyotning "katalizatori"ga aylanmoqda. Yoshlar ongining globallashuv, raqamli muhit, ochiq axborot oqimlari sharoitida shakllanib borishi davlat siyosatida ularga alohida e'tibor qarashni taqozo etmoqda. Zero, Abdulla Avloniy ta'kidlaganidek, yoshlar tarbiyasi masalasida "Tarbiya biz uchun yo hayot – yo mamot, yo najot – yo halokat, yo saodat – yo falokat masalasidir" [6] degan chuqur ma'noli so'zlari naqadar haqiqat ekanini bugun, har qachongidan ham yaxshi anglaymiz. Shu bilan birga, shaxsning zamonaviy ijtimoiy jarayonlarga integratsiyalashuvi faqat ma'naviyat yoki siyosiy faollik bilan belgilanmaydi. U fuqarolik jamiyati institutlari – ta'lim tizimi, oila, mahalla, jamoat tashkilotlari, yoshlar ittifoqlari bilan o'zaro uzviy aloqada shakllanadi. Davlat va jamiyat o'rtasida uyg'unlik mavjud bo'lmagan taqdirda, islohotlar kutilgan samarani bermasligi mumkin.

Shu bois, har qanday jamiyatning rivojlanishi shaxsning ijtimoiy integratsiyalashuv darajasi, uning ma'naviy madaniyati, siyosiy faolligi va o'z-o'zini rivojlantirishga bo'lgan intilishiga uzviy bog'liqdir. Zamonaviy O'zbekistonda shaxsning aynan mana shu jihatlari ustuvor strategik vazifa sifatida qaralmoqda.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
2. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi (2017–2021). – Toshkent, 2017.
3. O'zbekiston – 2030 strategiyasi. – Toshkent: "Strategiya" markazi nashrlari, 2023.
4. "Raqamli iqtisodiyot – 2030" konsepsiyasi. – Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Raqamli texnologiyalar vazirligi, 2020.
5. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini 2030 yilga qadar rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent: Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi nashri, 2019.
6. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018.
7. Parsons T. The Social System. – New York: The Free Press, 1951.
8. Parsons T., Shils E. Toward a General Theory of Action. – Harvard University Press, 1951.
9. Giddens A. Sociology. – Cambridge: Polity Press, 2009.
10. Ritzer G. Classical Sociological Theory. – New York: McGraw-Hill, 2010.
11. Comte A. Cours de philosophie positive. – Paris: Bachelier, 1830–1842.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LEGAL CULTURE AND DEMOCRACY: SOCIAL PHILOSOPHICAL APPROACHES AND CONCEPTS

Abdurakhmanova Nodirakhon Khusnutdinovna

Tashkent State Medical University

Senior Lecturer (PhD) of the Department of Social Sciences

Abstract. This article analyzes the interrelation between legal culture and democracy from philosophical and social perspectives. Based on the experience of Athenian democracy, the reforms of Solon and Draco, and the ideas of Montesquieu, Plato, Aristotle, and Solovyov, the essence of the legal phenomenon is examined. The study explores objective and subjective forms of law, as well as the role of freedom and culture in shaping legal culture. The article demonstrates that the dialectical unity of law and culture, together with the philosophical foundations of democracy, plays a crucial role in the development of society.

Keywords: legal culture, democracy, Athenian democracy, legal phenomenon, Solon, Draco, freedom, culture, positive law, social relations.

HUQUQIY MADANIYAT VA DEMOKRATIYA: IJTIMOIY FALSAFIY YONDASHUVLAR VA KONSEPSIYALAR

Abduraxmanova Nodiraxon Xusnutdinovna

Toshkent davlat tibbiyot universiteti

Ijtimoiy fanlar kafedrası katta o'qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada huquqiy madaniyat va demokratiyaning o'zaro bog'liqligi falsafiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Afina demokratiyasi tajribasi, Solon va Drakon qonunlari, shuningdek Monteskye, Platon, Aristotel, Solovyov kabi mutafakkirlarning huquq va davlat to'g'risidagi qarashlari asosida huquq fenomenining mohiyati yoritilgan. Huquqning obyektiv va subyektiv shakllari, erk va madaniyatning huquqiy madaniyatni shakllantirishdagi o'rni tadqiq etilgan. Maqolada huquq va madaniyatning dialektik uyg'unligi, demokratiyaning falsafiy asoslari va huquqiy madaniyatning jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy madaniyat, demokratiya, Afina demokratiyasi, huquq fenomeni, Solon, Drakon, erk, madaniyat, pozitiv huquq, ijtimoiy munosabatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N26>

Kirish. Borliqdagi barcha narsalar o'z tartiblari va qonunlariga ega. Sh.L.Monteskyening fikriga ko'ra, inson ilohiy qonunlarga va o'zi yaratgan qonunlarga muvofiq yashaydi, birinchisi barqaror, o'zgarmas, ikkinchisi esa beqaror, o'zgaruvchan [1-9-10-b.]. Odam tez unutuluvchi mavjudot, shuning uchun Yaratgan ilohiy tartiblar, qonunlar borligini, faylasuflar va qonunshunoslar esa uning esiga fuqarolik burchi, ijtimoiy vazifalari borligini esiga solib turadi. Odam yaratadigan tartiblar, qonunlarga muvofiq jamiyatda qanday boshqarish demokratiyami, aristokratiyami yoki monarxiyami mavjudligini bilsa bo'ladi. Monteskye fikriga ko'ra, aristokratik yoki monarxistik boshqarishda hukmdor o'zini qonunlar, tartiblardan yuqori qo'yadi, demokratik boshqarishda esa barcha, shu jumladan, hukmdor, davlat boshlig'i ham, ularga bo'ysunadi. Bundan tashqari, demokratik boshqarishda ezgulik, ezgu amallar ham

ustuvorlik qiladi, barcha institutlar, qismlar bir birlaridan ezgu ishlarni amalga oshirishda o'zishga harakat qiladilar. Agar huquqiy madaniyat qonunlar, tartiblar ustuvorligini e'tirof etishga, ular orqali ezgulikni qaror toptirishga xizmat qilsa, demak, u demokratik boshqarish mexanizmidir. Mazkur postulat huquqiy madaniyat va demokratiya to'g'risidagi zamonaviy qarashlardan kelib chiqadi; ularga bir biriga dialektik bog'liq voqelik sifatida uyg'un qarash shakllangan. Shuning uchun huquqiy madaniyat bilan demokratiya bir birini taqozo etadi, huquqiy madaniyat demokratiyaga xizmat qilganidek, ikkinchisi ham birinchisiga xizmat qiladi; ular dialektik uyg'unlikda rivojlanish xususiyatiga ega. Mazkur postulatni deyarli barcha falsafiy yondashuvlar va konsepsiyalar, ular o'rtasida ma'lum bir g'oyaviy farqlar va gnoseologik maqsadlar bo'lishiga qaramay, tasdiqlaydi. Ular haqida zarur qarashlarga ega bo'lish muammoning qanchalik ilmiy muhimligini va obyekt doirasining qanchalik kengligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, huquqiy madaniyat muammolariga bag'ishlangan adabiyotlarda uning demokratiya bilan bog'liq jihatlari negadir tilga olinmaydi, ular o'rtasidagi dialektik bog'liqlik falsafiy tahlil qilinmaydi. Bu esa huquqiy madaniyatni falsafiy tadqiq etish hali yetarli amalga oshirilmaganini bildiradi.

Metodlar. Rivojlangan falsafiy yondashuvlarga tayangan holda quyidagi usullar qo'llanildi: falsafiy-nazariy tahlil — Monteskye, Platon, Aristotel, Solovyov asarlari tahlili; tarixiy-mantiqiy usul — Afina demokratiyasi, Solon va Drakon qonunlarining solishtirilishi; qiyosiy tahlil — klassik, liberal, elitar va poliarxik demokratiya modellari; kategoriyaviy-tahliliy yondashuv — “huquq”, “erk”, “madaniyat”, “majburlash” tushunchalarining solishtirma sharhi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Huquqiy madaniyat va demokratiya uyg'unligi mavzusini tadqiq etganda, bizning fikrimizcha, huquq fenomeniga urg'u berish mantiqan to'g'ri bo'ladi. Demokratiyaga oid falsafiy yondashuvlar va konsepsiyalardagi huquqning o'rni, inson erki, ozodlik, mehnat huquqi, yashash huquqi, saylash va saylanish, davlat ishlarini olib borishda ishtiroki huquqi, hurfiylik, ijod erkinligi kabilarga e'tibor qaratiladi. Aynan ular huquq falsafasining predmeti hisoblanadi va bizni ijtimoiy-siyosiy ta'limotlar tomonga og'ib ketishdan asraydi. Bizga demokratik yondashuvlar va konsepsiyalardagi ijtimoiy-siyosiy voqeliklar emas, ulardagi inson huquqi va erkinliklariga oid qarashlar zarur. Ular negizidagi falsafiy mohiyat, insonning davlat bilan aloqalari, boshqarish tizimi bilan inson erki masalalari tadqiqotimiz maqsadiga muvofiqdir. Mavjud ilmiy siyosiy va falsafiy adabiyotlarni o'rganishdan kelib chiqib demokratiyaga oid yondashuvlar va konsepsiyalarni quyidagilarga guruhlashimiz mumkin:

1. Afina demokratiyasi.
2. Mumtoz liberal demokratiya.
3. Zamonaviy liberal demokratiya yoki neoliberalizm konsepsiyasi.
4. Elitarizm yoki elitar demokratiya.
5. Siyosiy plyuralizm konsepsiyasi.
6. Konstitusionalizm konsepsiyasi.
7. Poliarxiya konsepsiyasi.
8. Vakillik demokratiyasi.
9. Iqtisodiy demokratiya.
10. Huquqiy demokratizm.

Mazkur yondashuvlar va konsepsiyalarni yana davom ettirish mumkin, biroq ushbu yo'nalishlarning o'zi mavzumizdagi maqsadni ochib berishga yetarli materiallar bera oladi.

Demokratiya to'g'risida gap ketganida, tadqiqotchilar avvalo Afina tajribasini tilga olishadi, uni mumtoz misol, insoniyat tarixidagi ibratli siyosiy va huquqiy tajriba sifatida eslashadi. Aynan Afina demokratiyasi Platon va Aristotelning siyosiy-falsafiy qarashlariga ta'sir etgan, ular asarlaridagi fikrlar Afina demokratiyasi (er avv. 594-321-yillar)ni anglashga, undagi tajribalar haqida ma'lum bir xulosalar chiqarishga imkon beradi. Manbalarda aytilishicha, Afina demokratiyasiga arxont Solon asos solgan. Xalq yig'ini saylagan strateglar Afina davlati uchun zarur bo'lgan qonunlarni qabul qilgan. Qonunlarni bajarish hamma uchun baravar teng taalluqli edi. Qullar, ayollar va muhojirlarning huquqlari cheklangan bo'lsa-da, umumiy qonunlarga rioya etish ularga ham majburiy edi. Ma'lumki, Qadimgi Afinada avval shohlik davlat tizimi mavjud edi, davlat boshqarish huquqi ushbu qatlam qo'lida edi. Shohlikdan arxontatga o'tish oson kechmagan, albatta [2-15-16-b.]. Drakon qonunlari ilk yozma normalar bo'lgan. Ularda belgilangan jazolar beshafqatligi bilan ajralib turadi. Oddiy kishilar, demos kun ko'rish uchun, Periklning xabar berishicha, hatto "bolalarini ham sotishgan" Bu qonun tomonidan qo'llab-quvvatlangan. Solon davrida esa qonunga itoat etishning demokratik davri boshlangan. Uning fikricha, davlat hayotini boshqarish, jamiyatdagi osoyishtalik qonunlar tufaylidir, qonunlar yo'q joyda betartiblik, boshboshdoqlik, xaos yuzaga keladi. Demosni "qarzdorlik balosi"dan xalos qilgani uchun Solonni ulug'lashgan. Kishilar qarz to'lovi sifatida sog'ligi, tanasini qo'yishgan, davlat bu tartib tarafdori bo'lgan. Solon bu tartibni bekor qilib, "qarzdorlik balosi"ni bekor qiladi. Demosga erkinlik beriladi. Eng muhimi shundaki, Solon shaxsning siyosiy va iqtisodiy huquqini qo'llab-quvvatladi, u huquqlari poymol etilgan kishilarga erk berdi, vatandan chiqib ketishga majbur bo'lganlarni orqaga qaytardi. Ayrim shaxslarning haddan tashqari katta yerga ega bo'lishini, haddan ziyod boylik to'plashga intilishini chegaraladi. Kishilarning o'z huquqlarni himoya qilishi uchun sud tizimini joriy etdi. Uning davlat boshqarishi demokratik xususiyatga ega bo'lganini Aristotel alohida qayd etadi [3-465-466-b.]. Faylasuf fikriga ko'ra, Solon fuqarolarning rahbarlarni saylash huquqini o'rnatgan, saylangan rahbarlar esa ish ko'zini biladigan kishilar bilan maslahatlashib turgan, natijada demokratik boshqarish saylash huquqidan unib chiqqan Ba'zi tadqiqotchilar Afina demokratiyasini Suqrot hayoti va ijodi bilan bog'laydilar va o'sha davrdagi inson huquqining ideal tasvirini yaratadilar. Suqrotning falsafiy-axloqiy pozitsiyasini shaxs huquqining ideal ko'rinishi sifatida qarash pozitiv yondashuv, biroq uning qatl etilishida mazkur idealni asoslashga hojat qolmaydi. Begunoh kishining afinalik demokratlar tomonidan sud va o'limga hukm qilinishi demokratiya tamoyillariga sig'maydi [4-25-26-b.]. Demak, demokratiya va inson huquqlari va erkinliklarini ta'minlashning ideal shakli yo'q, inson xarakteri, kognitiv tajribalari, ehtirolari bilan bog'liq har qanday hayot tarzida g'ayrihuquqiy hodisalar -uchrash mumkin. Ammo ushbu g'ayrihuquqiy hodisalar normaga, turmush tarzi va odatga aylanmasligi lozim.

Yana shuni ta'kidlash joizki, Huquq fenomenining kelib chiqishi borasida ko'p yozilgan, davlatchilik masalalariga oid ilmiy adabiyotlarning deyarli barchasida huquqning genezisi, umummajburiy xarakteri, sinfiy munosabatlar va xususiy mulk bilan bog'liqligi tilga olinadi. Ekzistensial hodisa sifatida u jamiyatdagi tartib, urf-odat, an'ana, tabu kabilarda, yuridik-etatistik talqinda esa davlat, siyosiy institutlar xohish, irodasini ifoda etuvchi va barchaga majburan singdiriluvchi qonunlar, aktlar va normalar hisoblanadi [5-40-b.]. Ushbu talqindan kelib chiqib, mualliflar huquqni obyektiv huquq va subyektiv huquqqa ajratadilar. "Obyektiv huquq shaxsning huquqqa daxldor yoki huquqqa daxldor emasligini aniqlab beruvchi umummajburiy normalar tizimidir. Subyektiv huquq esa shaxsning huquq va xatti-

harakatlarini himoya qilish uchun davlatga yuridik murojaatlari imkoniyatlaridir” (O’sha joyda). Mazkur huquqlar jamiyatdagi hukmron guruhlar, sinflar tomonidan o’rnatilgan umummajburiy normalar, xatti- harakatlar tizimi va ijtimoiy iqtisodiy bazisning ta’sirida shakllangan tashkillashtirilgan, yo’lga qo’yilgan, regulyatsiya, tartib intizom mexanizmlaridir. Ular asosan uchta - tashkiliy, konfliktli himoyaviy va ideologik vazifalarni bajargan. Xullas, huquqning mohiyati umummajburiy normativlik, qat’iy formal aniqlik, yuqori tarzda davlat tomonidan ta’minlanganlik, kerak paytda esa davlat tomonidan majburlash vositalari orqali ta’sir etish kuchiga ega bo’lganlikdadir [6-11-13-b.]. Bu vazifalar pirovard natijada ijtimoiy munosabatlarni yo’lga qo’yishga, xatti- harakatlarning mumkin yoki shart ekanligini belgilab berishga xizmat qiladi. Shu tariqa huquq jamiyat va shaxs, davlat va fuqaro munosabatlarini yo’lga qo’yish, ularni ijtimoiy taraqqiyot manfaatlariga yo’naltirish mexanizmi sifatida namoyon bo’ladi. Deyarli barcha talqinlarda ushbu fikr, postulat u yoki bu ko’rinishda takrorlanadi, bu borada bahs, tortishuv bo’lgani ma’lum emas.

Huquqiy madaniyatning falsafiy-ekzistensial mazmunini huquq fenomenidan keltirib chiqarish keng tarqalgan. Aynan huquq va u bilan bog’liq jarayonlar, huquqiy madaniyatga mazmun, mohiyat baxsh etadi. Shuning uchun huquqiy madaniyatni huquqshunos va yuridik fanlar tadqiqotchilari o’zining obyekti deb biladi.

Hatto falsafiy-axloqiy voqeliklar bo’lgan “erk”, “iroda”, “ma’naviy imperativ”, “majburlash” kabilar ham, huquqshunoslar va yuridik fanlar tadqiqotchilari fikricha, huquqiy madaniyatning ma’lum bir jihatlari yoki ushbu jihatlarni asoslab keluvchi substansiyalardir. Masalan, yuridik fanlari doktori, professor H.B.Boboyev, huquqiy madaniyatning inson erki va xulq- atvori bilan jihatlarni kuzatib yozadi: “Keng falsafiy ma’noda odam o’z erkini boshqa odam erkidan farqlagan, boshqa odamlar bilan ijtimoiy munosabatlarga kirishgan va u bilan munosabatlarning ma’lum bir yuridik qonunlarga qurilishi zarurligini yoki qurilganini anglagan zahoti huquqiy madaniyat namoyon bo’ladi” [7-178-b.]. X.B.Boboyevning fikriga ko’ra, huquqiy madaniyat huquq bilan madaniyat o’rtasidagi aloqalarda emas, balki o’zining va boshqalarning erkini anglab, ular bilan ijtimoiy munosabatlarga kirishgan zahoti namoyon bo’ladi. Demak, erk va ijtimoiy munosabatlar huquqiy madaniyat namoyon bo’lishining negizlaridir. Savol uyg’onishi mumkin, nima uchun huquq va madaniyat fenomenlari emas, balki erk va ijtimoiy munosabatlar huquqiy madaniyatning negizlariga aylandi? Haqiqatan ham, huquqiy madaniyat negizlarini huquq va madaniyat fenomenlaridan izlash to’g’ri emasmi? Nima uchun tibbiyotshunoslar tibbiy madaniyatni tibbiyot va madaniyat uyg’unligidan, siyosiyotshunoslar siyosiy madaniyat negizini siyosat va madaniyat uyg’unligidan izlashadiyu, huquqshunoslar huquqiy madaniyat negizini erk va ijtimoiy munosabatlardan izlashadi? Ijtimoiy taraqqiyot tarixi ko’rsatadiki, huquq va erk uzviy bog’langan voqeliklardir. Erk uchun kurash huquq uchun, huquq uchun kurash erk uchun kurash bo’lib kelgan. Ularni bir-biriga aynan, sinonim deb qarash ham uchraydi. Biroq erk huquqdan kengroq, u mudom huquqni o’z ichiga oladi. Masalan, huquq amal qilmaydigan joy(er-xotin aloqalari, shaxsiy hayotni yo’lga qo’yish kabilar)da erk qatnashadi, inson ixtiyoriy xatti- harakatlarining ekzistensial ifodasi sifatida keladi. Shuning uchun erk ixtiyoriy xatti- harakat, ixtiyoriy iroda, huquq esa rasmiy, ya’ni davlat tomonidan o’rnatilgan umummajburiy normalar hisoblanadi. Birinchisini bajarish yoki bajarmaslik mudom inson ixtiyorida, ikkinchisini bajarish yoki bajarmaslik inson ixtiyorida emas, u bu umummajburiy normalarga amal qilishi shart. Lekin bunday yondashuv huquqni mutlaqlashtirishga olib kelmasligi zarur, chunki inson ixtiyoriylik

tamoyillariga asoslanadigan erk bilan majburiylik tamoyiliga tayanadigan huquq o'rtasida yashaydigan ijtimoiy mavjudot. Uning ushbu xislati ijtimoiy munosabatlarida, ijtimoiy hayot qo'ynida yashashida mujassamdir. Mana, nima uchun H.B.Boboyev huquqiy madaniyat negizini erk va ijtimoiy munosabatlarda ko'radi. Shunday bo'lsa -da , bizning fikrimizcha, huquqiy madaniyat negizi, ayniqsa tushunchasining definitiv (etimologik) talqini "huquq" va "madaniyat" tushunchalarining talqinidan izlanishi zarur. Bu o'rinda huquqshunos-kriminalistlar qo'llaydigan "Hasanning aybini Husandan qidirmaslik kerak" degan qoidaga amal qilishga to'g'ri keladi.

Huquqning umummajburiy norma, voqelik ekanini yuqorida ta'kidlagandik. Sinfiiy munosabatlar va mulkiy differentsiatsiyaning vujudga kelishi bilan bog'liq tarzda shakllangan huquq bugun umumijtimoiy xarakterga ega, jamiyat a'zolarining barchasiga baravar taalluqli, sivilizatsiyaviy voqelik, tartib, intizom, tashkillashtirilganlik va regulatsiya vositasidir [8-7-b.]. Umummajburiy normativlik huquq fenomenining bosh belgilaridan biridir. "Madaniyat" esa umummajburiylikni normativlikni voqelik bo'lishni yoqtirmaydi, unga erkin ijod qilish, rang-barang qadriyatlarga ergashish, nostandart fikrlash, mavjud tartiblar va unifikatsion yondashishlardan qochish, o'zish xos. Shu ma'noda u huquqni, undagi umummajburiylikni, standart fikrlash va xatti- harakatlarni tartiblashtirishni, unifikatsion yondashuvlarni yoqtiravermaydi. Lekin madaniyat huquqning antipodi emas, u o'zining gumanistik maqsadi va ideallari bilan huquqqa ta'sir etadi, hatto uni o'z ketidan ergashtiradi. Rus faylasufi V.V.Solovyov huquq va axloq muammolarini tadqiq etib, teofalsafiya xos xulosaga keladi. Uning fikricha, huquq ijtimoiy borliqni, kishilik jamiyati hayotini ma'lum bir odatlar, tizimlar va tartiblarga muvofiqlashtirish usuli, ammo u normativ voqelikka emas, balki axloqqa yoki axloqiy madaniyatga bo'ysunishi kerak. Huquq majburiyligi bilan kishini o'zidan begonalashtirish kuchiga, ta'siriga ega, madaniyat, axloq esa kishini har qanday ko'rinishda o'ziga jalb eta oladi, chunki unda erk, ijod, yaratish zavqi va ma'naviy-axloqiy qadriyatlar yaratish quvvati mujassamdir. Ushbu quvvat kishilarning o'zini, o'z qalbi va ruhiga jo bo'lgan kuchni, ilohiy quvvatni uzoq asrlar davomida idrok etish, anglash jarayonlarida shakllangan. Ularni huquq, umummajburiy tartiblar shakllantirmagan, balki ular huquqqa qarshi fenomenlar tarzida yuzaga kelgan [9-21-23-b.]. Huquqning chegaralovchi, tartiblashtiruvchi kuchi, ijtimoiy-falsafiy va ekzistensial ma'noda, madaniyatga ziddir. Mohiyatan bir-biriga zid ekzistensiyalarning uyg'unlashib, yangi, jamiyat taraqqiyoti uchun zarur voqelikka (huquqiy madaniyatiga) aylanishi paradoksial hodisadir. Ushbu hodisani biz, kishilik jamiyati ijobiy narsa sifatida qabul qilmoqdamiz. Buni davlatchilik, etatizm tarafdorlari ham, anarxist, nigilistlar ham e'tirof etishadi. Shuning uchun ham tafakkur tarixida huquqni ham, madaniyatni ham mutlaqlashtiruvchi yoki ularni mutlaq inkor qiluvchi yondashuvlar uchramaydi.

Xulosa. Huquqni e'tirof etgan undagi madaniylikni ham e'tirof etishga majbur, madaniyatni tan olgan esa unda sotsionormativlikni yoki huquqni ham tan oladi. Madaniyatdagi ijod erkinligini huquq fenomeni ta'sirisiz tasavvur etib bo'lmaydi, qayerda huquq mavjud ekan, u yerda madaniy boylik ham mavjuddir. Definitiv yondashuvdagi ushbu dialektik bog'liqlikni rad etish avvalo shaxsning o'zi uchun zararlidir, yaxshisi ulardan uyg'unlikni, huquqni pozitiv voqelikka (pozitiv huquqqa) aylantirish imkoniyatlarini izlash kerak. Huquqiy madaniyatning definitiv xususiyatlarini to'laroq bilish uchun uning turli ilmiy-nazariy fanlardagi talqinlarini ham ko'zdan kechirishga to'g'ri keladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Монтескье Ш.Л. О духе законов. - Москва : Изд.АСТ, 2022.
2. Безускул В. Афинская демократия. Харьков: Изд. "Союз", 1920.
3. Аристотель. Сочинения в четырех томах. - Москва : Мысль, 1983.
4. Зберовский А.В. Сократ и афинская демократия (социально- философское исследование). -Краснодар: КГАУ, 2007
5. Каримова О.А., Гафаров З.М. Основы государства и права. - Тошкент: "Ўқитувчи", 1995.
6. Керимов Д.А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии и права - Москва : Изд.СГУ, 2008.
7. Бобоев Ҳ.Б., Ҳамраев Т., Алимасов В. Маданиятшунослик. - Тошкент: "Янги аср авлоди", 2001.
8. Нерсисянц В.С. Философия права. - Москва:1999.
9. Тўйчиев Б. Ҳуқуқ фалсафаси. - Тошкент: Университет, 2001.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL ANALYSIS OF IBN SINA'S TREATISE "RISALAY FI AL-KHUZN"

Akhatova Dildora Akhtamovna

doctor of philosophy in philosophical sciences (PhD), actg. associate professor

Shahrisabz state pedagogical institute

actg. associate professor of the department of Social sciences

E-mail: axatovadildora795@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0001-6849-0603>

Abstract. The philosophical analysis of Abu Ali Ibn Sina's "Risalay fi al-khuzn" reveals the issues of permanent and transient values, the causes of sorrow and ways of overcoming them.

Keywords: Ibn Sina, sorrow, Risalay fi al-khuzn, philosophy, psychological analysis, spiritual values, spiritual resilience, patience, worldly needs, grief.

IBN SINONING "RISOLAYI FIL-HUZN" ASARINING FALSAFIY TAHLILI

Axatova Dildora Axtamovna

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori, v.b.dotsent

Shahrisabz davlat pedagogika instituti

Ijtimoiy fanlar kafedrası v.b.dotsenti

Annotatsiya. Abu Ali Ibn Sinoning "Risolayi fil-huzn" asarining falsafiy tahlili uzoq muddatli va o'tkinchi qadriyatlar, huzn sabablari va ularni bartaraf etish yo'llarini yoritadi.

Kalit so'zlar: Ibn Sino, huzn, Risolayi fil-Huzn, falsafa, psixologik tahlil, ma'naviy qadriyatlar, ruhiy mustahkamlik, sabr, dunyoviy ehtiyojlar, g'am.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N27>

Kirish. Abu Ali Ibn Sino o'zining mashhur "Risolayi fil-huzn" asarida huzn (g'am, g'ussa)ning mohiyatini, uning kelib chiqish omillarini va inson ruhiyatidagi o'rnini chuqur falsafiy tahlil qiladi [1, B.170]. Risola nafaqat bir ruhiy holatning sharhi, balki insonning dunyoviy narsalarga munosabati, quvonch va iztirob o'rtasidagi nozik psixologik muvozanatni ham yorituvchi asardir. Muallif g'amni "sevilgan narsadan ayrilish natijasida yuzaga keladigan ruhiy og'riq" sifatida ta'riflaydi va inson ruhiyatining o'zgaruvchanligi hamda dunyo ne'matlarining o'tkinchiligiga alohida urg'u beradi [2, q/o A.Axatov tarjimasini].

Ibn Sinoning fikricha, insonning ko'p iztiroblariga sabab — uning moddiy narsalarga haddan ziyod bog'lanishi, o'tkinchi ne'matlarni abadiydek tasavvur qilishi va ularning yo'qolishini fojia sifatida qabul qilishidir. Biz avvalgi izohda bergan tarjimada ham ta'kidlanganidek:

“Inson o‘z istaklarining barchasiga erishishi mumkin emas. Dunyo ne‘matlari o‘tkinchi va barqaror emas. Sevgan narsalarning yo‘qolishi tabiiydir, chunki ular abadiy emas, o‘zgaruvchan va vaqtinchadir” [2, q/o A.Axatov tarjimasi]

Shu bilan birga, Ibn Sino ruhiy barqarorlikning tayanchi sifatida aql, ilm, donishmandlik kabi abadiy qadriyatlarni ko‘rsatadi. Aql egasi dunyoviy narsalar ketishi bilan xafa bo‘lmaydi, chunki uning nazarida insonning haqiqiy kamoloti o‘tkinchi narsalarda emas, balki doimiy fazilatlardadir. Shayxur-ra'is bu holatni quyidagicha izohlaydi:

“Aql bilan bog‘liq fazilatlar barqaror va sobitdir. Aql egasi dunyoviy narsalarning ketishiga qattiq qayg‘urmaydi, chunki u asl mohiyatni ko‘radi” [2, q/o A.Axatov tarjimasi].

Ibn Sino huznning oldini olishning ma‘naviy-axloqiy tamoyillarini bayon etar ekan, insonni o‘tkinchi narsalar ortidan ko‘p qayg‘urmaslikka, o‘ziga keraklisini olgan holda ortiqcha havaslardan voz kechishga, iztiroblarni aql bilan boshqarishga undaydi. Bu fikrlar risoladagi eng muhim nuqtalardan biri bo‘lib, muallif “podshohlar axloqi” misolida matonat, sabr va ruhiy barqarorlikning ideal modelini ko‘rsatadi.

Shuningdek, u inson hayotida ayriliq, yo‘qotish va orzularning bajarilmasligi tabiiy ekanini tan olish zarurligini uqtiradi:

“Hech kim umr davomida sevikli narsasini yo‘qotmay yashay olmaydi. Taqdirning bunday holatlari inson turmushining ajralmas qismidir. Ammo aql bilan yondashgan odam g‘am uni yengib ketishiga yo‘l qo‘ymaydi” [2, q/o A.Axatov tarjimasi].

Shu tariqa, “Risolayi fil-huzn” – nafaqat ruhiy og‘riq va uning sabablari haqida, balki insonni ma‘naviy yetuklikka chorlovchi chuqur falsafiy risoladir. U o‘tkinchi dunyo bilan abadiy aqliy qadriyatlar o‘rtasidagi nisbatni ochib beradi va insonning ruhiy barqarorlik sari intilishida muhim dasturulamal bo‘lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Ushbu maqolaning adabiyotlar tahlili va metodologiyasi Ibn Sinoning “Risolayi fil-huzn” asarini kompleks tadqiq etishda tarixiy-falsafiy, ruhiy-psixologik hamda qiyosiy tahlil yondashuvlariga asoslanadi. Muallif huzn (g‘am, g‘ussa) konsepsiyasining shakllanishida Abu Nasr Forobiy, Aristotel metafizikasi va nafs ilmi asosiy nazariy manba bo‘lganini ochiq ta‘kidlaydi. Shuningdek, Forobiy, Beruniy, G‘azzoliy, Fahriddin Roziy, Muhammad Shahrisoniy va Nasriddin Tusiy [2] singari Sharq allomalari huzn, barqarorlik va ruhiy holatga oid falsafiy va tanqidiy qarashlari bilan ushbu mavzuning rivojlanishiga sezilarli hissa qo‘shganlar.

Mazkur masala zamonaviy tadqiqotlarda ham keng o‘rganilib kelinmoqda. Xususan, D.Fayzixodjayeva [4], Sh. Jurayev [5], A.Zaynitdinova [6] hamda D.Axatova [3] kabi olimlar tomonidan olib borilgan izlanishlarda risolaning qadimiy ma‘naviy qatlamlari — ya‘ni Sharq tafakkurida avlodlar xotirasida shakllangan ruhiy timsollar, umumiy tasavvurlar va ibtidoiy ma‘naviy-psixologik obrazlarning ta‘siri alohida tahlil qilingan.

Metodologik asos sifatida ushbu tadqiqotda bir nechta o‘zaro bog‘liq ilmiy yondashuvlar va tahlil usullari qo‘llanilgan bo‘lib, ular “Risolayi fil-huzn” risolasining falsafiy, psixologik va ma‘naviy qatlamlarini chuqur anglash imkonini beradi.

Birinchidan, huznning kelib chiqish sabablari psixologik, ijtimoiy va falsafiy nuqtai nazardan izohlanadi. Ibn Sino tomonidan g‘amning ruhiy ildizlari, insonning ichki holati, istak va ehtirolarning shakllanishi, yo‘qotishga munosabat va ruhiy iztirob mexanizmlarining tahlili ushbu yondashuvning markazida turadi. Psixologik jihatdan g‘am — ruhiy iztirobning individual kechinmasi sifatida, falsafiy nuqtai nazardan esa — insonning mavjudlikka

munosabati, qadriyatlar tizimi va dunyoqarashining o'ziga xos ifodasi sifatida talqin etiladi. Ijtimoiy yondashuv esa huznning jamiyatdagi qadriyatlar, ma'naviy muhit va axloqiy me'yorlar bilan qanday bog'liqligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, tadqiqotda Sharq an'anaviy falsafasi bilan zamonaviy psixologik, axloqiy va motivatsion nazariyalar o'rtasida qiyosiy tahlil olib boriladi. Bu yondashuv Ibn Sino qarashlarini Forobiy, Beruniy, G'azoliy va Tusi kabi allomalar ta'limotlari bilan solishtirish, shuningdek, zamonaviy psixologiya va falsafa fanlari doirasidagi "stress", "yo'qotish sindromi", "ruhiy barqarorlik" kabi tushunchalar bilan uyg'un holda tahlil qilish imkonini beradi. Qiyosiy tahlil yordamida risoladagi g'oyalar zamonaviy ilmiy tafakkur kontekstida qayta baholanadi va uning bugungi kundagi dolzarbligi aniqlanadi.

Uchinchidan, tadqiqotda tarixiy-konseptual, qiyosiy va analitik metodlar kompleks tarzda qo'llaniladi. Tarixiy-konseptual metod risolaning yaratilgan davrini, ilmiy-madaniy muhitini va Ibn Sino fikrlarining shakllanishiga ta'sir etgan intellektual an'analarni aniqlashga xizmat qiladi. Qiyosiy metod huzn haqidagi talqinlarni turli falsafiy maktablar, diniy-intellektual yo'nalishlar va zamonaviy ilmiy talqinlar bilan solishtirish imkonini beradi. Analitik metod esa risola matnidagi asosiy tushunchalar, mantiqiy dalillar, ichki struktura va g'oyaviy bog'liqliklarni aniqlab, ularni ilmiy asosda izohlash uchun qo'llaniladi.

Ushbu metodlar uyg'unligi tadqiqotga ilmiy mukammallik, nazariy asoslanganlik va tahliliy chuqurlik baxsh etadi. Natijada "Risolayi fil-huzn" risolasiining falsafiy mazmuni, ruhiy-ma'naviy mohiyati va zamonaviy ahamiyati kompleks ravishda yoritiladi.

Muhokama. Ibn Sinoning "Risolayi fil-huzn" asari inson ruhiyati va g'amning falsafiy mohiyatini tahlil etishda Sharq peripatetizmi va islom falsafasi an'analariiga tayangan holda yaratilgan bo'lib, muallif huznni "sevilgan narsadan ayrilish natijasida vujudga keladigan ruhiy og'riq" sifatida izohlaydi [2, q/o A.Axatov tarjimasii]. Ushbu ta'rifdan kelib chiqadiki, huzn insonning o'tkinchi dunyo ne'matlariga haddan ziyod bog'lanishi natijasida kuchayadi va ruhiy muvozanatning buzilishiga olib keladi.

Ibn Sinoning qarashlarida "o'tkinchi dunyo" va "abadiy aqliy qadriyatlar" o'rtasidagi farq alohida urg'u bilan yoritilgan bo'lib, bu yondashuv Sharq falsafasidagi ruhiy poklik, sabr, matonat, hushyorlik kabi qadimiy ma'naviy kategoriyalar bilan uyg'unlashadi. Olimning huznni yengish yo'llari haqidagi tavsiyalarida aqlning barqarorligi, irodaviy kuch va ma'naviy sobitlik markaziy o'rin tutadi [2, q/o A.Axatov tarjimasii].

D.Fayzixodjayeva o'z tadqiqotlarida IX–XI asr Markaziy Osiyo mutafakkirlarining mantiqiy qarashlariga tayanib, dalillash, isbotlash va fikrlash jarayonlarining falsafiy asoslarini yoritib bergan [4, 45–48-b.]. Bu yondashuv Ibn Sino risolasini tahlil qilishda ham muhim ahamiyatga ega, chunki muallif huzn masalasini nafaqat ruhiy holat, balki mantiqiy-epistemologik jarayon sifatida ham ko'rib chiqadi. Ayniqsa, Ibn Sino tomonidan sabab–natija munosabatlari, ruhiy kechinma va aql o'rtasidagi bog'liqlikning tushuntirilishi D.Fayzixodjayeva tadqiqotlarida ko'rsatilgan mantiqiy asoslar bilan mazmunan uyg'unlashadi.

Muhokama jarayonida ko'rinadiki, Ibn Sino huznni shaxsning ichki olami, uning qadriyatlari va dunyoqarashi bilan chambarchas bog'liq murakkab jarayon sifatida talqin qiladi. Bu jihat uning asarini Sharq falsafasi doirasida o'ziga xos o'rin egallashini ta'minlaydi. Bundan tashqari, huznning kelib chiqish sabablarini nafaqat psixologik, balki ijtimoiy va falsafiy nuqtai nazardan tushuntirib berishi asar mazmunining universalligini oshiradi.

Shuningdek, risolada keltirilgan “podshohlar axloqi”, ya’ni matonat, vazminlik va ruhiy barqarorlik timsoli Sharq madaniyatidagi qadimiy ma’naviy qatlamlarning in’ikosi bo’lib, D.Axatova tomonidan o’rganilgan falsafiy-ruhiy tamoyillar bilan bevosita uyg’unlashadi [1, B.170]. Bu jihatlar “Risolayi fil-huzn”ning nafaqat o’z davri, balki bugungi zamon ruhiyati va ma’naviy tarbiyasida ham ahamiyatli manba ekanini ko’rsatadi.

Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, Ibn Sino huznni insonning o’zini anglash, ruhiy pishiq yetilish va aqliy barqarorlik masalalari bilan uzviy bog’liq holda sharhlagan. Asarning konseptual asoslari Sharq falsafasining tarixiy taraqqiyotida shakllangan ruhiy-ma’naviy tamoyillar bilan mutanosibdir. Shunday qilib, “Risolayi fil-huzn” bugungi kunda ham inson ruhiyati, ma’naviy kamolot va psixologik barqarorlikni o’rganishda muhim ilmiy-nazariy manba bo’lib xizmat qiladi.

Natijalar. “Risolayi fil-huzn”ning chuqur tahlili shuni ko’rsatadiki, Ibn Sino inson huznining asosiy manbaini dunyoviy va o’tkinchi qadriyatlarga ortiqcha bog’lanishda ko’radi. Mutafakkir nazarida inson o’z istak-mayllarini doimo qondirishga urinishi, bu istaklarning o’tkinchiligini anglamasligi natijasida ruhiy beqarorlik — huzn paydo bo’ladi. Shu bois huznning ildizi insonning noto’g’ri qadriyatlar tizimi va hayotga biryoqlama munosabatidan kelib chiqadi.

Ibn Sino risolada shaxsni abadiy, aqliy va ma’naviy qadriyatlarga tayanishga undaydi. Bunday qadriyatlar insonni tashqi yo’qotishlar, o’zgarishlar va qiyinchiliklardan keladigan ruhiy og’irlikdan himoya qiladi. Alloma fikricha, inson o’z hayotini o’tkinchi lazzatlarga emas, balki aqlni mustahkamlaydigan, ma’naviyatni yuksaltiradigan faoliyatlarga yo’naltirsa, huznning kuchli ta’sirini yengib o’tishga muvaffaq bo’ladi.

Ibn Sino “podshohlar axloqi” misolida har qanday holatda sabr, shukr, matonat, tafakkur bilan yashashni maslahat beradi. U huznni insonni sinovdan o’tkazuvchi, ruhni poklovchi, tafakkurni chuqurlashtiruvchi jarayon sifatida talqin etadi. Shu ma’noda, risola zamonaviy psixologiyada muhim o’rin tutadigan rezilyentlik, psixologik moslashuvchanlik, ichki motivatsiya tushunchalariga yaqin nazariy asosni taklif etadi.

Xulosa. “Risolayi fil-huzn” Ibn Sino merosining eng nozik va mazmunan chuqur jihatlaridan birini tashkil etadi. Asarda huznning kelib chiqish omillari, uning ruhiy va axloqiy ildizlari, shaxsning ichki dunyosiga ta’siri hamda huzndan qutulishning ilmiy-falsafiy yo’llari batafsil yoritiladi. Shu ma’noda risola ruhiy barqarorlik, sabr, tafakkur va doimiy ma’naviy qadriyatlarga tayanuvchi motivatsion rivojlanish uchun mustahkam nazariy asos sanaladi. Ibn Sino huznning psixologik ildizlarini chuqur tahlil etib, uning sabablarini insonning o’tkinchi narsalarga haddan tashqari bog’lanishi bilan izohlaydi.

Ibn Sino ilgari surgan fikrlar bugungi kunda ham yoshlar tarbiyasi, shaxsiy rivojlanish psixologiyasi, ma’naviy kamol, axloqiy ong va ijtimoiy qadriyatlar tizimini shakllantirishda universal ahamiyat kasb etadi. Mutafakkirning sabr, shukr, tafakkur, aqlni mustahkamlash, ruhiy tetiklikni saqlash haqidagi qarashlari zamonaviy tarbiya konsepsiyalariga uyg’un bo’lib, yoshlar ongida ruhiy chidamlilik, emotsional madaniyat va axloqiy mas’uliyatni shakllantirishga yordam beradi.

Huznni yengib o’tish jarayoni Ibn Sino talqinida faqat ruhiy og’riqdan qutulish emas, balki shaxsning o’z-o’zini anglash, qadriyatlarni qayta baholash, ichki dunyosini mustahkamlash, sabr va shukrni hayot mezoniga aylantirish kabi jarayonlarni o’z ichiga oladi. Shaxs tafakkurini abadiy qadriyatlarga yo’naltirish — huzndan xalos bo’lishning eng samarali

yo'li sifatida taqdim etiladi. Bu esa insonning ichki muvozanati, ruhiy barqarorligi va baxt konsepsiyasiga yangicha yondashuv yaratadi.

Ibn Sino yondashuvi bugungi zamonaviy psixologiya, sotsiologiya va tarbiya fanlari uchun ham muhim amaliy yo'nalish bo'lib xizmat qiladi. Uning qarashlari shaxsning ruhiy immunitetini mustahkamlash, emotsional intellektini rivojlantirish, stressga bardoshlilikni kuchaytirish, hayotiy vaziyatlarga moslashish kabi zamonaviy psixologik kompetensiyalarni shakllantirishda ilmiy metod sifatida qo'llanishi mumkin. Shu jihatdan "Risolayi fil-huzn" nafaqat tarixiy-falsafiy manba, balki bugungi kun ruhiyati bilan hamohang amaliy dastur sifatida qadriyat kasb etadi.

Adabiyotlar/Литературы/References:

1. Axatova D. A. Ibn Sino metafizikasida jism va ruhning o'zaro aloqadorligi fenomeni: Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Shahrizabz, 2025. – 172 b.
2. Ibn Sino. Risolayi fil-huzn. Qo'lyozma matni asosida. – Sahifalanmagan manba. – A.Axatov tarjimasi.
3. Axatova D. A. Ibn Sino metafizikasida jism va ruhning o'zaro aloqadorligi fenomeni: Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasining avtoreferati. – Buxoro: BuxDU, 2025. – 54 b. URL: <https://buxdu.uz>
4. Fayzixo'jayeva D. E. IX–XI asrlarda Markaziy Osiyo mutafakkirlarining mantiqqa oid qarashlarida isbotlash muammolari: Filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent: O'zR FA Falsafa va huquq instituti, 1999. – 152 b.
5. Жураев Ш. С. Абу Али Ибн Сино ва унинг фалсафий қарашлари // *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2022. – Т. 2, № 4/2. – Б. 16–24.
6. <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/maqolalar/azizaxon-zaynitdinova-ibn-sino-falsafasi>
7. https://uz.wikipedia.org/wiki/Abu_Ali_ibn_Sino

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

SOCIAL PROCESSES AND THE PHILOSOPHICAL ESSENCE OF THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Toshboboyev Maksud Jalilovich

Dean of the Faculty of Entrepreneurship and Management,

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

PhD in Philosophy, Associate Professor

Abstract. This article examines how powerful information has become in today's Information Society, and the scientific analysis of artificial intelligence, which has developed on the basis of the fourth industrial revolution, and the social, economic, ethical and cultural processes that have arisen as a result of it. It also analyzes the philosophical relationship of artificial intelligence to human life, especially the huge changes that have been made in the fields of social processes, education, healthcare and service provision.

Keywords: information society, artificial intelligence, digital technologies, social processes, science, education, production, service provision.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA SUN'IY INTELLEKT VA IJTIMOYIY JARAYONLAR DIALEKTIKASI

Toshboboyev Maksud Jalilovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Tadbirkorlik va boshqaruv fakulteti dekani

Falsafa fanlari bo'yicha PhD, dotsent

E-mail: maksudtoshboboyev1988@gmail.com

www.orcid.org/0009-0006-7381-7662

Annotatsiya. Ushbu maqolada bugungi Axborotlashgan jamiyatda axborotning naqadar qudratli kuchga aylanganligi bunda to'rtinchi sanoat inqilobi asosida rivojlangan sun'iy intellekt hamda uning natijasida yuzaga kelgan ijtimoiy, iqtisodiy, axloqiy va madaniy jarayonlar ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek sun'iy intellektni inson hayoti bilan bog'liqligi ayniqsa ijtimoiy jarayonlar ta'lim, sog'liqni saqlash va xizmatlar ko'rsatish sohalarida amalga oshirilgan ulkan o'zgarishlar falsafiy tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: axborotlashgan jamiyat, sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar, ijtimoiy jarayonlar, fan, ta'lim, ishlab chiqarish, xizmat ko'rsatish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N28>

Kirish. Dunyo rivojining yangi bosqichi hisoblangan axborotlashgan jamiyatda bugun insoniyat tomonidan hal qilinishi lozim bo'lgan bir qator ijtimoiy-falsafiy masalalar yuzaga kelmoqda. Shu bilan birgalikda inson va texnikani imkoniyatlarining o'zaro bir-biriga chambarchas bog'liqligi asosida ijtimoiy munosabatlarga bo'lgan ta'sirini ilmiy tahlil qilishni talab etadi. Ijtimoiy munosabatlar doimo insonlar o'rtasida yuzaga keluvchi o'zaro muloqot vositalarida namoyon bo'ladi. Axborotlashgan jamiyat tushunchasi – bu axborot-kommunikatsiya texnologiyalari asosiy rol o'ynaydigan jamiyatni anglatadi. Bunday jamiyat, odatda, sanoat jamiyatining uzluksizligini ifodalaydi. Ya'ni, axborotlashgan jamiyat tushunchasi

yirik sanoat mamlakatlari taraqqiyot dasturlaridan kelib chiqqan. U inson bilimi taraqqiyotining o'ziga xos ifodasi bo'lib, "raqamli texnologiyalar"ning rivojlanish manbaidir. Axborotlashgan jamiyatda axborot-kommunikatsion texnologiyalar jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy sohasining katta qismini boshqaradi. XXI asr boshidan axborot-kommunikatsiya texnologiyalari jamiyat va iqtisodiyot rivojiga ta'sir etuvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Uning qamroviga davlat organlari, ijtimoiy-iqtisodiy, fan-ta'lim, madaniyat sohalari kiradi, umuman olganda, bugungi kunda axborot texnologiyalari insoniyatning turmush-tarziga aylangan. Rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar AKT yaratgan afzalliklardan yuqori darajada foydalanmoqda va iqtisodiy sohada katta muvaffaqiyatlarga erishmoqda. [1, 303] Shu ma'noda tahlil qiladigan bo'lsak, yangi davrda muvaffaqiyatga erishishning muhim vositasi bu shubhasiz axborot imkoniyatlaridan samarali foydalanish hisoblanadi. Bu esa sun'iy intellekt va undan unumli foydalanish, ayniqsa bu borada yetarlicha ilmiy salohiyatga ega bo'lgan mutaxassislarni talab etadi.

Hozirda ilmiy tekshirish markazlari, startaplar va yirik tashkilotlarda yaratilayotgan ilmiy, texnologik va inqilobiy o'zgarishlar insoniyat hayotini cheksiz o'zgarishiga xizmat qilmoqda. Kecha shunchaki fantastika bo'lib ko'ringan jarayonlar ilm-fan rivojlanishi natijasida hayotiy haqiqatga aylanmoqda. Bunday o'zgarishlar nafaqat yangi imkoniyatlarni ochib beradi, balki insoniyat oldiga yechimini topish lozim bo'lgan qator mulohazalarni yuzaga keltiradi. Ayniqsa, sun'iy intellektning algoritmlarni modellash tirish (nazariyalarni isbotlash, qaror qabul qilish), tabiiy tilni qayta ishlash, zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish (neyron tarmoqlar, bioalgoritmlar), tasvirni aniqlash, aqlli robotlar, mashina yaratish va xizmat ko'rsatish sohalarini avtomatlashtirish kabi yo'nalishlari kuchayib bormoqda. [2, 7] Demak texnologiyalar qancha tez rivojlangani sari, ijtimoiy jarayonlar ham shuncha jadallashmoqda. Birgina misol bir asr ortga nazar tashlaydigan bo'lsak, bir necha yillar davomida amalga oshirib bo'lmaydigan ayrim vazifalarni texnika imkoniyatidan unumli foydalangan holda bir necha soniyada bajarish imkoniga ega bo'lmoqdamiz.

Hozirgi vaqtda rivojlangan davlatlarda ijtimoiy jarayonlar ayniqsa xizmatlar ko'rsatish sohalaridagi vazifalarni katta qismi qo'l mehnatidan, raqamlashtirishga o'tkazilgan. Buning natijasida iqtisodiy rivojlanish hamda aholi turmush darajasini yanada yengillashtirishga erishilganligini alohida ta'kidlash lozim bo'ladi. Xuddi shu kabi mamlakatimizda ham so'ngi yillarda raqamlashtirish yo'nalishida sezilarli natijalarga erishmoqda.

Asosiy qism. Globallashtirish sharoitida inson tafakkurida atrof-muhitni anglashga nisbatan yangi yondashuvlarning shakllanishi ijtimoiy zarurat sifatida namoyon bo'lmoqda. Dialektik qonuniyatlar asosida bu jarayonda sun'iy intellekt tizimlarining kompensator va kommunikativ vazifalari, shuningdek, ularning insonning moddiy hamda ma'naviy manfaatlari uyg'unligini ta'minlashdagi imkoniyatlarini ijtimoiy jihatdan asoslash muhim ahamiyat kasb etadi. XXI asrga kelib, insoniyat taraqqiyotining eng yuqori bosqichiga yetib kelganiga guvoh bo'lmoqdamiz.

Bugungi kunda avvallari faqat ilmiy-fantastik tasavvurlar doirasida mavjud bo'lgan uchar transport vositalari, masofadan boshqariladigan dronlar hamda inson tafakkuridagi g'oyalarni real hayotda mujassamlashtira oladigan robotlarning yaratilishi texnologik davrning ulkan yutuqlaridan dalolat bermoqda. Sun'iy intellekt matematika va mantiq fanlarining o'zaro uyg'un rivoji natijasida shakllangan mustaqil ilmiy tadqiqot sohasi bo'lib, u nafaqat ilmiy

jarayonlarni takomillashtirish orqali inson faoliyatini yengillashtiradi, balki ijtimoiy munosabatlarda samarali muloqot vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Shu bois ijtimoiy jarayonlarni boshqarish va tartibga solishda aniq hamda tabiiy fanlar bilan bir qatorda ijtimoiy-gumanitar sohalarning ham integratsiyasi muhim sanaladi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida sun'iy intellekt eng ilg'or ilmiy yo'nalishlardan biri hamda kelajak taraqqiyotini belgilovchi asosiy texnologiyalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda.

Demak, birinchi navbatda sun'iy intellekt o'zi nima, u orqali qanday harakatlarni amalga oshirish mumkin bo'ladi. Atrof-muhitdagi muammolarga yechim topishda odamlarga o'xshab fikrlaydigan, ularga taqlid qiladigan dasturlarga sun'iy intellekt deb ataladi. Sun'iy intellekt tizimlarini yaratish aniq mexanizmlar asosida amalga oshiriladi. Xususan, machine learning texnologiyasi "kompyuterni o'qitish" yoki "mashinani o'qitish" deb ataladi. Bunda kompyuterga bir muammo ko'rsatiladi uning yechimi ham oldindan tayyorlanadi. Misol uchun biror bir odamni taniydigan dastur yaratish uchun avval bu kompyuterga o'sha insonning suratlarini yuklaymiz, kimligini aytamiz. Kiyin esa bu kim degan savolni oldiga qo'yamiz va bu falonchi degan javobni o'zimiz aytamiz. Shundan keyingina kompyuter minglab suratlarini ko'rganda ham bu odamni taniydi [3, 14].

Chunki sun'iy intellekt usullari ko'plab murakkab muammolarni yechishga imkon beradi. Bu yerda masalaning e'tiborli jihati sun'iy intellekt asosida cheksizlikka yaqin bo'lgan yechimlarni tanlash imkoniyatlarining mavjudligi bilan xarakterlanadi. Shu boisdan ham bugungi kunda insoniyat oldida turgan murakkab muammolarni hal qila oladigan sun'iy intellekt tizimlarini yaratish kun tartibidagi dolzarb masalalardan hisoblanadi. Ingliz olimi D.Bell «Postindustrial jamiyatda hokimiyat endi xususiy mulkiga emas, balki bilimga tayanadi [4, 119]. Iqtisodiyot birinchi navbatda moddiy mahsulotlarga emas, xizmat ko'rsatishga asoslanadi. Siyosiy qarorlar faqat ratsional-texnik fikrlarga asoslanadi, Kishilar ijtimoiy qadriyatlar munosabatlarida umumiy konsensusga (munozarali savol va nizolarni kelishuv asosida hal etish) erishadilar, mutaxassislar ratsional uslublarga tayanib, tizimli tahlil va qarorlar qilishga moslashadilar. Qisqacha qilib aytganda, bizni professional boshqaruvchi va texnokratlar davri kutmoqda» [5, 11] Demak, texnika taraqqiyoti barchamizdan zamon talabiga moslashib, texnika imkoniyatlaridan to'g'ri foydalanishni hayotiy qoidaga aylantirishimiz lozimligini talab etadi. Bunda biz bilgan iqtisodiy qoidalar ishlab chiqarish va sanoatlashish o'rnini, yangi turdagi axborotlar va xizmat ko'rsatishning qulayligi masalalari egallaydi. Bundan kelib chiqadiki zamonaviy dunyoda texnika va ilm-fon imkoniyatlaridan samarali foydalana olgan davlatlar yanada yuqori marralarni zabt etadi. Shu o'rinda yana bir masalaga e'tiborimizni qaratsak, insonlarning o'zaro muloqotida asosan texnika imkoniyatlari, ijtimoiy tarmoqlar va shu kabi vositalar asosiy muloqot vositasiga aylansa bu insonlarning o'zaro begonalashuv muammosini yuzaga keltiradi. Bu muammoning oldini olish uchun esa, inson ma'naviy dunyosini yanada boyitish buning uchun texnika imkoniyatidan samarali foydalanish talab etiladi. Masalan: Kitob o'qish, til o'rganish, kasbiy malakalarni oshirish, uzoq masofadagi tanishlar bilan o'zaro muloqot qilish kabi jarayonlarni amalga oshirishda sun'iy intellekt vositalaridan unumli foydalanish mumkin.

Yevropa parlamenti sun'iy intellektdan (AI) foydalanishni tartibga soluvchi qonunni ma'qulladi. Bu sun'iy intellektni nazorat qilish bo'yicha dunyodagi birinchi «qoidalar to'plami» ekani ta'kidlanmoqda.

Yangi qonunga ko'ra, quyidagilar taqiqlanadi: real vaqt rejimida yuzni aniqlash, ish joyi va maktablarda odamlarning his-tuyg'ularini aniqlash, ijtimoiy reyting va inson xatti-harakatlarini manipulyatsiya qiluvchi yoki zaifliklaridan foydalanuvchi AI texnologiyalari kabilarni o'z ichiga olgan. Bundan ma'lum bo'ladiki sun'iy intellekt vositalarini to'raligicha insonlar kundalik hayotiga joriy etish ijobiy natijalar bilan birga salbiy holatlarni ham yuzaga keltiradi. Birgina tibbiyot sohasida texnika imkoniyatlari asosida amalga oshirilayotgan ishlar, yaqin davrlargacha imkoniyatsiz vazifalar hisoblangan.

Biz to'rtinchi sanoat inqilobining sur'ati va qamrovini hali to'liq anglab yetganimiz yo'q. Bugungi kunda milliardlab insonlar mobil texnologiyalar orqali o'zaro uzviy bog'lanib, ilgari tasavvur ham qilib bo'lmaydigan darajadagi axborotni qayta ishlash, saqlash va undan foydalanish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Ushbu jarayon uning naqadar muhim va ta'sir doirasi keng ekanligini yanada chuqurroq anglashga undaydi.

Sun'iy intellekt, robototexnika, buyumlar interneti, avtonom transport vositalari, uch o'lchamli chop etish texnologiyalari, biotexnologiya, energiyani saqlash tizimlari, kvant hisoblash texnologiyalari va boshqa ko'plab sohalardagi yutuqlar endilikda tajriba doirasidan chiqib, keng ko'lamda amaliyotga joriy etilmoqda. Shundan kelib chiqib aytish mumkinki, zamonaviy insoniyat nafaqat texnologik imkoniyatlardan samarali foydalanishga, balki ularning jamiyat hayotiga olib kelishi mumkin bo'lgan ijtimoiy oqibatlarga ham tayyor bo'lishi zarur.

So'ngi yillarda sun'iy intellekt bilan bog'liq bo'lgan quyidagi sohalarni jadal rivojlanganligini ko'rsatish mumkin:

1. Naqshni aniqlash.
2. Teoremlarni isbotlash va masalalar yechimi.
3. O'yinlar va qaror qabul qilish.
4. Tabiiy tillar va ularni mashinada tushunish. Mashina tarjimas.
5. "Aqli robotlar".
6. Ekspert tizimlari.
7. Ijodiy faoliyatni modellashtirish.
8. Neyron tarmoqlarini modellashtirish. Hayvonlarning xatti-harakatlarini simulyatsiya qilish.
9. Sanoat, harbiy, kosmik va boshqalar uchun ixtisoslashtirilgan aqli tizimlar.

Ko'rib chiqilgan pozitsiyalarning ko'pchiligida, kompyuter, hech bo'lmaganda, ijodiy intellektual faoliyat haqida gapirganda, odamlardan ancha past ko'rsatgichlarga ega bo'lgan [6.461]. Ammo bugungi kunga kelib yuqoridagi barcha yo'nalishlarda yetarlicha muvaffaqiyatlarga erishilayotganligi, bu esa ijtimoiy jarayonlarga bevosita ta'sir qilishini alohida ta'kidlash lozim.

Bugungi kun ilm-fanida axborot va sun'iy intellekt bilan bog'liq turli yo'nalishlarda ilmiy-nazariy tadqiqotlar olib borilmoqda. Xususan, axborotlashgan jamiyatda sun'iy intellekt va inson faoliyatining o'zaro bog'liqligi, ijtimoiy taraqqiyotda tabiiy va sun'iy intellekt muammosi, intellektual jarayonlarni kibernetik modellashtirish, inson ongi faoliyati bilan o'xshash bo'lgan ma'lumotlarni qayta ishlashga yo'naltirilgan qator tadqiqotlar konstruktiv ahamiyatga ega. Bu kabi izlanishlarda sun'iy intellekt vositalarining inson hayotini yengillashtirishga, uning aqliy faoliyatini yanada samarali tashkil etishga qaratilgan konseptual asoslarini aql va tajribaga tayangan holda o'rganish muhim omil bo'lib qolmoqda. [7.25]. Sun'iy

intellekt va ijtimoiy munosabatlar haqida soʻz ketganda yaqin yillarda kelajakda insonlar qanday kasblar bilan mashgʻul boʻladi, degan savol barchamizni qiziqtirishi aniq. Chunki bundan keyin tanlanadigan kasblar texnologiyalar bilan bogʻliq boʻlganligi uchun oʻlmaydigan kasblar boʻlib, qoʻl kuchi va aqliy mehnat sohibi boʻlgan insonlarga munosib raqobatchi hisoblanadi. Ilm- fan taraqqiyoti boʻyicha AQSH assotsiatsiyasining Vashingtonda oʻtgan yillik yigʻilishida ishlab chiqarishda band boʻlgan xodimlarning 70 (%) foizi robot texnikasining rivojlanishi sababli ishsiz qoladi, degan xulosaga kelgan. Ayni paytda sunʼiy idrok kopirayterlik, jurnalistika, oʻqituvchilik, huquqshunoslik kabi aqliy mehnat talab qiladigan ishlarni ham egallab olish ehtimoli oshib bormoqda. Hozircha sunʼiy idrokni imkoniyati chegaralangan lekin, u yildan-yilga takomillashib bormoqda. Bugungi kunda koʻplab davlatlar asosiy eʼtiborini taʼlimga qaratib, yaqinlashib kelayotgan texnologiya va insoniyat raqobatiga tayyorlanmoqda. Shuning uchun mamlakatimizda raqamlashtirish bilan bogʻliq jarayonlarini tizimli tarzda izchil davom ettirish juda muhim. Taʼlim tizimi, tibbiyot, xizmatlar koʻrsatish yoʻnalishlarida sunʼiy intellekt imkoniyatlaridan unumli foydalanish har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, axborotlashgan jamiyatda sunʼiy intellektning jadal rivoji insoniyat taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqdi. Bu jarayon vaqt va resurslarni tejash imkonini berar ekan, ayni paytda ijtimoiy masʼuliyatning susayishi va texnologiyalarga qaramlik kabi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu bois kelajak taraqqiyoti bilim va taʼlimga beriladigan eʼtibor bilan bevosita bogʻliqdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Шайхитдинова С.К. Информационное общество и “ситуация человека”: эволюция феномена отчуждения: Дис. ... док. филос. наук. – Казань, 2004. – 303 с.
2. Toshboboyev M.J. Axborotlashgan jamiyatda sunʼiy intellektni falsafiy tahlili. – T.: Metodist. 2023. – B. 7.
3. Oʻzbekistonda oliy taʼlim. Jurnal. T. №3. 2023 y
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. – М.: 1999. – С. 119.
5. Klaus. Shvab “Toʻrtinchi sanoat inqilobi” Toshkent. Nihol. 2022y. 11 b.
6. Leyn N. Vopros jizni: energiya, evolyusiya i proisxojdienie slojnosti. – М.: AST: Corpus, pech. 2018. – 461 s.
7. Herbert A. Simon: The Bounds of Reason in Modern America by Hunter Crowther-Heyck, (JHU 2005). – P. 25.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

FORMS OF MANIFESTATION OF YOUTH'S SOCIO-POLITICAL ACTIVITY IN THE POLITICAL PRACTICE OF NEW UZBEKISTAN

Abdiyev Gayrat Ergashevich

Ministry of Higher Education, Science and Innovations of the Republic of Uzbekistan

Chief Specialist for the Development of Professional Qualifications

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy, Associate Professor

Abstract. The article reveals the role of philosophical views aimed at raising the political consciousness of young people of Uzbekistan in the development of society based on the achievements of modern science. It philosophically researched how young people become reformers in the changing society through their activeness in public administration, politically express the spirit of today's era.

Keywords: politics, youth, society, state, human value, management, human, culture, reform, political consciousness, ethics.

YANGI O'ZBEKISTON SIYOSIY AMALIYOTIDA YOSHLARNING IJTIMOYIY- SIYOSIY FAOLLIGINING NAMOYON BO'LIH SHAKLLARI

Abdiyev G'ayrat Ergashevich

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi

Kasbiy malakalarni rivojlantirish bo'yicha bosh mutaxassis

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Maqolada yangi O'zbekiston yoshlari siyosiy ongini yuksaltirishga qaratilgan falsafiy qarashlarning jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rni zamonaviy ilm-fan yutuqlari asosida ochib berilgan. Unda yoshlar davlat boshqaruvida o'zlarining faolligi bilan o'zgarayotgan jamiyatdagi islohotlarda islohotchiga aylanishi, bugungi davrning ruhini siyosiy jihatdan ifodalashlari falsafiy tarzda tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: siyosat, yoshlar, jamiyat, davlat, inson qadri, boshqaruv, inson, madaniyat, islohot, siyosiy ong, axloq.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N29>

Dunyo mamlakatlari taraqqiyoti va istiqbolini belgilab berishda yoshlar muhim resurs hisoblanganligi sababli jahon mamlakatlari siyosatida yoshlar faolligi masalasi muhim strategik ahamiyat kasb etmoqda. "Yangi O'zbekistonni dunyoning taraqqiy topgan, ijtimoiy-iqtisodiy barqaror o'sayotgan va inson kapitali yuqori bo'lgan demokratik davlatlari qatoriga kirishini ta'minlash - barqaror rivojlanish strategiyamizning mazmun va mohiyatini tashkil etadi" [1].

Dunyoda 30 yoshgacha bo'lgan 3,5 milliard odam yashaydi, ular son jihatidan tarixdagi eng katta sonli aholini tashkil qiladi. Ko'p mamlakatlarda yoshlar (18-30 yosh) aholining yarmidan ko'pini tashkil etadi, biroq ko'pincha yoshlar o'zlarini siyosat va qarorlar qabul qilishdan chetda qolgandek his qiladilar, natijada bu holat yoshlarning bo'sh qoldirishi hamda davlatga ishonchsizlik tuyg'usini uyg'otishi mumkin. Shu jihatdan bugungi kunda kadrlar siyosatini yuritishda jahon mamlakatlarida yoshlar faolligini shakllantirishning institutsional mexanizmlarini amaliy jihatdan takomillashtirish va joriy qilish dolzarb bo'lib bormoqda.

Har qanday jamiyatda ijtimoiy hayotning markazida – yoshlar va ularning kelajagi, ertangi kunga ishonchi va maqsad-manfaatlari yotadi. Bu omilar hozirgi globallashuv jarayonlari jadal kechayotgan bugungi kunimizda ham o'ziga xos tarzda namoyon bo'lmoqda. Milliy mafkuraga sodiq, bilim va keng dunyoqarashga ega, tashabbuskor va ayni damda, ma'naviy dunyosi boy, yashashdan umidi katta va ishonchi yuksak faol yoshlarga keng imkoniyat va qulaylik yaratib berish O'zbekiston jamiyatning ijtimoiy siyosatidagi birlamchi masalalardan hisoblanadi. Shu boisdan ham davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev BMTning Yoshlar strategiyasida ta'kidlanganidek, "Yoshlar siyosida eng qimmatli va o'ta muhim resurslar mujassam topgan bo'lib, unga har qancha investitsiya kiritisa arziydi, chunki bu sarmoyalar bir necha barobar ziyoda bo'lib qaytadi" [2]. Men g'oyat muhim ushbu fikrga to'liq qo'shilaman.

O'zbekistonda yangicha fikrlaydigan, o'z kelajagini o'zi yaratishga harakat qilayotgan, jamiyatda demokratik qadriyatlarni mustahkamlash bilan, davlatning taraqqiyotiga o'ziga xos munosib hissa qo'shayotgan yangi avlod vakillarining ijtimoiy hayotga kirib kelishi muhim ahamiyat kasb etmoqda [3,400].

Bugungi kunda jamiyat barcha sohalari o'z faolligini kengaytirib bormoqda. Yoshlar mamlakat ijtimoiy-siyosiy hayotida hal qiluvchi kuch sifatida namoyon bo'lmoqda. Shuning uchun ham O'zbekiston rahbariyati ezgu maqsad va vazifalar samarali bo'lishida yoshlarning ishtirokiga bevosita suyanadi. Ayni paytda, yoshlarda mavjud bo'lgan faol bunyodkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali ularni jamiyat ijtimoiy-siyosiy hayotini barqarorlashtirish ishida ko'mak beradi. Shu sababdan ham davlatimizning mazkur obyektiv jarayonda samarali ishlarni amalga oshirishi hozirgi davrning dolzarb masalalaridan biriga aylanishi zarur. Mamlakatimiz bozor iqtisodiyotiga o'tayotgan bir davrda yoshlar tarbiyasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Zero Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev "Yoshlarni o'qitish, ularni ma'naviy va axloqiy tarbiyalash, ularning bilim olishi va o'zini-o'zi kamolga yetkazishga intilishini shakllantirishga alohida e'tibor qaratish lozim" [4], - deb ta'kidlaydi.

Yoshlarda sotsial-madaniy, siyosiy yetuklikni shakllanishi esa jamiyatni demokratiyalashuvini ta'minlaydi va mustahkam poydevor yaratadi. Shu bilan birga jamiyatda demokratiya qay darajada o'rnatilganligi yoshlar sotsial-madaniy, siyosiy qiyofasida ham ko'rinadi. Bu borada mutafakkir R.Emerson shunday deydi, - "Taraqqiyotning chinakam belgisi-boylik va ta'lim darajasi emas, shaharning kattaligi xam emas, balki shu o'lka bag'rida tarbiya topgan inson qiyofasidir" [5,150].

Jamiyatni demokratiyalashuvi bilan uyg'unlikda yoshlar sotsial-madaniy, siyosiy qiyofasini shakllanishi, mamlakat istiqbolini yanada mustahkam rivojlanishiga sharoit yaratadi hamda jamiyat va davlat taraqqiyotining asosiy tayanchini yuzaga keltiradi. Shu sababli ham, yoshlarda sotsial-madaniy, siyosiy yetuk qiyofani shakllanishi, ularda siyosiy-huquqiy madaniyatni yuksalishi masalalarini o'rganish bugungi kunning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Jamiyatda yoshlarga oid muammolarning paydo bo'lishi ularning muammolariga e'tiborsizlikdan boshlanadi. Bu yoshlarning o'ziga bo'lgan ishonchiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda yoshlarga oid davlat siyosatining mohiyatini tushunmagan yoxud islohotlarga shubha bilan qaragan, boqimanda, o'z qobig'iga o'ralib qolgan, juda bo'lmasa, bir yilda olti oy, hattoki, bir necha yillar chet ellarda yollanma ishchi bo'lib ishlab, biror hunarning boshini tutmagan, kelajagi uchun qayg'urmay, mehnat qilish layoqatiga ega bo'lsa ham ota-onasining maoshiga kun ko'radigan yoshlar ko'pchilikni tashkil etgani achinarlidir.

Fikrimizcha, bu kabi salbiy holatlarni bartaraf etish uchun quyidagilarni amalga oshirish kerak.

Birinchidan, mamlakatimiz rahbari “Bugungi kunda mamlakatimizni yangilash va modernizatsiya qilish, uni innovatsion asosda rivojlantirish, o‘z oldimizga qo‘ygan ko‘p qirrali va murakkab vazifalarni amalga oshirish maqsadida zamonaviy va kreativ fikrlaydigan, har qanday vaziyatda ham mas‘uliyatni o‘z zimmasiga olishga qodir, g‘ayrat-shijoatli, intellektual salohiyati yuksak, vatanparvar yosh kadrlarga davlat va jamiyat boshqaruvida muhim vazifalarni ishonib topshirmoqdamiz” deb ta‘kidlab, har bir rahbar e‘tiborini yoshlar muammolariga ustuvor tarzda qaratilishini talab qildi.

2017-2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi demokratik davlat qurish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish borasidagi islohotlarda yoshlar faolligini oshirish bilan bog‘liq muhim vazifalar belgilangan bo‘lsa ham, viloyat va tumanlarda uning ijrosi to‘liq ta‘minlanmayapti. O‘qishni tamomlagan yoshlarning aksariyati o‘zi xohlagan emas, qayerda tanishi bo‘lsa, o‘sha yerga ishga joylashadi. Kadrlar salohiyati to‘g‘ri baholanmagan, o‘z kasbining bilimdoni bo‘lmagan har qanday tashkilot yoki birlashma inqirozga mahkum. Hokimiyat tizimi boshqaruv nazariyasidan yiroq ta‘lim dargohida o‘qigan, qurilish, muhandislik, qishloq xo‘jaligi, avtomobil yo‘nalishi sohalarini tamomlagan yoshlar bilan to‘la. Tizimda faoliyat olib borayotgan ayrim yoshlar muomala madaniyati ko‘nikmalariga ega emas.

Fikrimizcha, oliygohlarning ijtimoiy yo‘nalishlarida ta‘lim olayotgan yoshlar boshqaruv tizimida ishlashlari maqsadga muvofiq.

Ikkinchidan, O‘zbekistonda yoshlar aholining 60%dan ziyodini tashkil qiladi, mamlakat aholisining o‘rtacha yoshi esa 25 yoshdir. Shu bois, qo‘shimcha ish joylari hamda turmush farovonligini oshirish uchun imkoniyat yaratish orqali yoshlarni qo‘llab-quvvatlashga jiddiy e‘tibor berish zarur.

Islohotlarning muvaffaqiyati, mamlakatimizning dunyodagi rivojlangan, zamonaviy davlatlar qatoridan munosib o‘rin egallashi, avvalo, ilm-fan va ta‘lim-tarbiya sohasining rivoji bilan, bu borada bizning dunyo miqyosida raqobatdosh bo‘la olishimiz bilan uzviy bog‘liq. Afsuski hali ham yoshlarning ommaviy tarzda qo‘shni mamlakatlarga ish izlab ketishi davom etmoqda. Bandlik xizmati faoliyati nochor, ish o‘rinlari tashkil etish rejalari qog‘ozda qolib ketmoqda.

Nazariya amaliyotga aylanmas ekan, ijtimoiy jarayonlarda o‘lish bo‘lmaydi. Buning uchun qog‘ozbozlikka chek qo‘yish, real vaziyatdan kelib chiqib xulosa chiqarish va holatni obyektiv baholash hamda amaliy faoliyatga o‘tish lozim. Hayot to‘xtab turmaydi, tarix g‘ildiragini orqaga aylantirib bo‘lmaydi. Jamiyat taraqqiyotida ijtimoiy ong jiddiy ahamiyatga ega. Chunki tuzumni inson o‘zgartiradi, islohotni inson amalga oshiradi. Har qanday o‘zgarish inson, uning manfaatlari bilan bog‘liq bo‘lmas ekan, mas‘uliyat hissi yo‘qoladi.

Uchinchidan, O‘zbekistonda yetmishdan ortiq oliy o‘quv dargohlari mavjud, lekin bu mamlakatdagi barcha yoshlar qatlamini qamrab olmaydi. Yoshlar o‘qishga, kelajakka bo‘lgan ishtiyoqi so‘ngan, ya‘ni yetarli ball to‘play olmay, o‘qishdan yiqilgan yigit-qizlar xasga yopishsa yopishadiki, yoshlar ittifoqi tashkilotiga ishonch bildirib, yordam so‘ramaydi. Yoki xorijga ishlagani ketadi, yoki tushkunlikka berilib, hayotdan ko‘ngli qoladi. Ular o‘z kelajagini “Yoshlarga oid davlat siyosat”da ko‘rganida edi, o‘ziga berilgan imkoniyatlarni to‘g‘ri

mushohada qilib, maqsadi sari olg'a intilgan, bir yil mobaynida ham ishlab, ham hunar o'rganib, ham o'qishga kirishga ulgurgan bo'lar edi.

To'rtinchidan, hozirga qadar yoshlar o'rtasida jinoyatchilik sodir etilishi kamaymadi, yoshlar orasida kelajakka ishonch ruhi o'rniga loqaydlik, e'tiborsizlik, o'yin-kulgiga berilish, dangasalik, hech narsaga qiziqmaslik, ishonchsizlik, bo'ysunmaslik, mensimaslik, tezda boyib ketishni xohlash, vaqtni behuda sarflash kabi illatlar mavjud.

Beshinchidan, yoshlar orasida sog'lom turmush tarzini targ'ib qilish, voyaga yetmaganlar orasida huquqbuzarlik va jinoyatlar sodir etishning oldini olish, barkamol avlodni tarbiyalashda ommaviy axborot vositalari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish, yoshlar intilishlarini qo'llab-quvvatlash, ularni ma'naviy va jismoniy kamol toptirish, turli yot g'oyalarni targ'ib qilib kelayotgan va past saviyali "ommaviy madaniyat" ta'siridan asrash kabi masalalar dolzarbligini yo'qotmayapti.

"Ommaviy madaniyat" tahdidi faqat chetdan – G'arbdan kirib keladi, desak, qattiq adashamiz. Yurtimizda nashr etilayotgan ayrim gazeta-jurnallar, kitoblar, suratga olinayotgan ba'zi klip va kinolar, efirga berilayotgan qo'shiq va raqslarni kuzatib, sog'lom fikrlaydigan har qanday odam shunday xulosaga kelishi tabiiy.

Qolaversa, hozirda ayrim g'arb davlatlari tomonidan o'z milliy manfaatlarini kengaytirishda "demokratiya eksporti", "rangli inqiloblar" va "axborot xuruji" kabilar asosiy vositaga aylanmoqda. G'arazli maqsadga ega bo'lgan kuchlar o'zlarining g'oyalarni turli xil nodavlat tashkilotlar, loyihalar, fondlar vositasida amalga oshirishga urinadilar. Bunday siyosatni amalga oshirishda ular axborotning eng qulay va eng tezkor, eng samarali vosita va usullaridan foydalanmoqdalar. Axborot ayrim g'arb davlatlari hamda xalqaro terroristik tashkilotlar qo'lida asosiy va dahshatli qurol vositasiga aylanib bormoqda. Globallashuv jarayoni bevosita axborot bilan bog'liq. Shu nuqtai nazardan qaraganda, bugungi kunda axborot omili ham siyosiy, ham iqtisodiy jihatdan ayrim kuchlar manfaatiga aylanib bormoqda.

Shiddat bilan o'zgarib borayotgan dunyoda millatlar o'z qadriyatlarini saqlab qolishlari va kelgusi avlodlarga yetkazishi bilan bog'liq mas'uliyat dolzarb masalaga aylanib bo'ldi.

Oltinchidan, ota-onalar o'z orzu-havaslarining qurboni bo'layotgan, balog'atga yetib-yetmagan qizlar kelajagi hech kimni qiziqdirmayapti. Kollejni ham tamomlamagan qizlarni turmushga bergan ota-onalar farzandlarining na hunar, na kasbga ega bo'lmay, turmush zarbalariga chiday olmay, bir yoki ikki farzandi bilan ajrashib ketayotganlaridan, murg'ak go'dak kelajagidan xavotir olmaydilar. Oilada kamsitilgan, jismoniy jazolangan, ma'naviy xo'rlangan, qullarcha munosabat ko'rgan yosh onalarning qismati yoshlarga oid davlat dasturida belgilangan vazifalar joylarda o'z ijrosini ta'minlanmayotganini ko'rsatadi.

Yettinchidan, bugungi kunda yoshlarning har jabhada faol, ijodkor va izlanuvchan bo'lishi, ertangi kelajak uchun bugundan mustahkam poydevor qo'yishlari zarurligini davrning o'zi taqozo etmoqda. Navqiron avlod vakillarini Vatanga sadoqat, milliy an'ana va qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalash, bandligini ta'minlash, huquq va manfaatlarini himoya qilishdek ustuvor vazifalarni amalga oshirish, yoshlarning ta'lim, ziyolilik darajasi, intellektual salohiyati, odob-axloqi, zukkoligi, harakatchanligi va shijoati, o'zgarishlarga tayyorligi jamiyatning umumiy taraqqiyot darajasini belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyev ta'kidlaganidek, kim bo'lishidan qat'i nazar, o'qituvchimi, davlat xizmati xodimimi, shifokormi, ishchimi, hunarmandmi, har bir millat

fidoyisi faoliyatida tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik kundalik qoidaga aylanishi lozim.

Fikrimizcha, fan-texnika, axborot texnologiyasi jadal rivojlanayotgan jamiyatda aksari yoshlarning turli muammolarga o'ralib qolishining sababi ularning dunyoqarashi, ongi va tafakkuri bilan bog'liq. Mamlakatimizning har bir hududidagi yoshlar muammolari va tashabbuslarini o'rganish shart va zarur. Negaki, barcha yoshlarni ijtimoiy faol deyish to'g'ri emas. Yoshlar tarbiyasi ham davlatning, ham jamiyatning ishidirki, bu oiladan boshlab, fuqarolik jamiyatining barcha tashkilotlarigacha ustuvor vazifa hisoblanadi. "Bizni hamisha o'yantirib keladigan muhim masala - yoshlarning odob-axloqi, yurish - turishi, dunyoqarashi bilan bog'liq. Bugun zamon shiddat bilan o'zgaryapti. Bu o'zgarishlarni hammadan ham ko'proq his etadigan – yoshlar. Yoshlar o'z davri talablari bilan uyg'un bo'lsin. Lekin o'zligini ham unutmasin. "Biz kimmiz", "Qanday ulug' zotlarning avlodimiz" degan da'vat ularning qalbida doimo aks-sado berib, o'zligiga sodiq qolishga undab tursin. Bunga nimaning hisobidan erishamiz? Tarbiya, tarbiya va faqat tarbiya hisobidan" [6].

Yoshlarga oid davlat siyosati yoshlarning ijtimoiy shakllanishi va kamol topishi, ijodiy iqtidori jamiyat manfaatlari yo'lida to'la-to'kis ro'yobga chiqishi uchun ijtimoiy-iqtisodiy, huquqiy, tashkiliy shart-sharoit yaratish hamda ularni kafolatlashga yo'naltirilgan. Parlamentlararo ittifoq ko'magida "Biz parlamentda yoshlarni qo'llab-quvvatlaymiz!" degan ezgu tashabbusni amalga oshiramiz. Siyosiy yetuk va faol yosh yigit-qizlarimizni milliy parlamentimiz va mahalliy kengashlar faoliyatiga yanada kengroq jalb etamiz.

Bugungi murakkab zamonda yoshlarni jismoniy va ma'naviy barkamol insonlar etib tarbiyalash biz uchun g'oyat muhim vazifa bo'lib qolmoqda" [7].

Hozirda yoshlar faolligining ahamiyati shu bilan belgilanadiki, ularning ijtimoiy hayotda o'z o'rnini topib olishlari uchun yetarli asoslar shakllantirilishi yoshlar siyosatini amalga oshirish bosqichlarida ular kayfiyatlari, orzu-istaklari, umidlari, hayotiy maqsadlari, intilishlari va qanday yashashga qiziqishlarini ilmiy o'rganish, ulardan to'g'ri xulosalar chiqarish, yoshlar intilishlarini ijobiy va bunyodkorlik ishlariga yo'naltirishga erishish o'ta dolzarb strategik vazifalarni keltirib chiqarganligini ko'rsatadi [8,152].

Xullas, bugungi kunda davlat va jamiyat boshqaruvida fuqarolarning ayniqsa, yoshlarning ishtiroki ularning obyektiv voqelikka aylandi. Yoshlarning jamiyat siyosiy hayotida o'z o'rniga ega bo'lishi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy maqsad va manfaatlarining qondirilishi hamda, ularni amalga oshirish yo'lidagi harakatlar asosida yuz beradi. Bularning barchasi jamiyatda yangicha munosabatlar tarkib topayotgan hozirgi davrda yoshlarning ijtimoiy-siyosiy hayotda faol ishtirok etish imkoniyatlari kengayib bormoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston – taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B.206.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash-yurt taraqqiyoti va halq farovonligining garovi. – T.: O'zbekiston, 2016. – 12-bet.
3. Mavlonova Z. O'zbekistonda yoshlar qatlami. Globallashuv sharoitida vatanparvarlik tarbiyasining ma'naviy-ma'rifiy texnologiyalari". Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari // O'zbekiston Respublikasi Qurolli Kuchlari akademiyasi. – Toshkent, 2019. – 482 bet.
4. Mirziyoyev Sh.M. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. 1-jild. – T.: O'zbekiston, 2017. 422- bet.

5. Haqiqat manzaralari: 96 mumtoz faylasuf (taqdirlar, hikmatlar, aforizmlar). – T.: Yangi asr avlodi, 2002. – B. 240.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yil 15 iyunda Toshkentda bo'lib o'tgan "Ijtimoiy barqarorlikni ta'minlash, muqaddas dinimizning sofligini asrash – davr talabi" mavzusida o'tkazilgan anjumanda so'zlagan nutqi. // Xalq so'zi, 2017 yil 16 iyun.
7. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston – taraqqiyot strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2022. – B.262.
8. Bo'ronova D. Mustaqillik yillarida yoshlar siyosatining ba'zi masalalari. "Ijtimoiy fikr. Inson huquqlari" jurnali, № 4, 2007. – B.152-155.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

CHANGES IN THE SPIRITUAL AND MORAL VIEWS OF UZBEK YOUTH IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Ahmedova Dilrabo Sa'dullayevna,

Senior Lecturer, Department of History and Social Sciences

University of Economics and Pedagogy

E-mail: dilliaxmedova@gmail.com

Abstract. This article analyzes the impact of globalization on the spiritual and moral views of Uzbek youth. The spread of information technologies, internet culture, mass culture, and increased intercultural communication has led to both positive and negative transformations in young people's value systems. The study explores youth attitudes toward national values, processes of spiritual identity formation, and the emergence of new worldviews shaped by global trends. The article also provides recommendations for strengthening spiritual resilience and supporting the moral development of youth in the context of globalization.

Keywords: globalization, youth, spirituality, morality, values, identity, mass culture, digital environment, social change.

GLOBALIZATSIYA SHAROITIDA O'ZBEK YOSHLARINING MA'NAVIY- AXLOQIY QARASHLARIDAGI O'ZGARISHLAR

Axmedova Dilrabo Sa'dullayevna,

Iqtisodiyot va Pedagogika universiteti

Tarix va ijtimoiy fanlar kafedrasida katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada globallashuv jarayonlarining o'zbek yoshlarining ma'naviy-axloqiy qarashlariga ko'rsatgan ta'siri tahlil qilinadi. Axborot texnologiyalari, internet madaniyati, ommaviy madaniyatning kirib kelishi hamda madaniyatlararo muloqotning kuchayishi yoshlarda ijobiy va salbiy o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Tadqiqotda yoshlarning milliy qadriyatlarga munosabati, ma'naviy identifikatsiya jarayonlari, zamonaviy global tendensiyalar ta'sirida shakllanayotgan yangi dunyoqarash xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, globallashuv sharoitida ma'naviy barqarorlikni mustahkamlash, yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash bo'yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Kalit so'zlar: globallashuv, yoshlar, ma'naviyat, axloq, qadriyatlar, identitet, ommaviy madaniyat, raqamli muhit, ijtimoiy o'zgarishlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N30>

XXI asrning asosiy jarayonlaridan biri bo'lgan globallashuv insoniyat hayotining siyosiy, iqtisodiy, madaniy va axloqiy sohalarini tubdan o'zgartirmoqda. O'zbekiston ham jahon hamjamiyatining faol a'zosi sifatida ushbu jarayonlardan chetda qolmayapti. Ayniqsa, global jarayonlar ta'siri eng tez seziladigan qatlam — bu yoshlar hisoblanadi. Raqamli texnologiyalar rivoji, internetning ommalashuvi, g'oyaviy-mafkuraviy axborot oqimlarining keskin ortishi yoshlarning dunyoqarashi, ma'naviy-axloqiy qadriyatlari, ijtimoiy xulq-atvorida sifat jihatdan yangi tendensiyalarni yuzaga keltirmoqda.

Globallashuvning asosiy harakatlantiruvchi kuchlaridan biri hisoblangan axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi yoshlarning dunyoqarashida keskin o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ochiq axborot makonida voyaga yetayotgan bugungi avlod turli xalqlarning madaniyati, turmush tarzi, ijtimoiy qadriyatlari bilan bimalol tanishmoqda, global maydondagi yangiliklarni tezda qabul qilish imkoniyatiga ega bo'lmoqda. Natijada yoshlar orasida umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat, keng fikrlash, tolerantlik, erkin tafakkur, innovatsion g'oyalarga intilish va o'zini namoyon etish ehtiyoji tobora kuchayib bormoqda. Bu jarayon, o'z navbatida, ularning ijtimoiy-siyosiy faolligini oshirib, jamiyatning modernizatsiya jarayonlariga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda.

Biroq globallashuvning bunday imkoniyatlari bilan bir qatorda, uning ma'lum salbiy jihatlari ham mavjud. Xususan, ommaviy madaniyatning cheksiz kengayishi, ijtimoiy tarmoqlar va internet platformalarida tarqalayotgan nazoratsiz axborot oqimi yoshlarning ma'naviy immunitetiga jiddiy ta'sir o'tkazmoqda. Bunday kontentlar iste'molchilik kayfiyatining kuchayishiga, milliy an'ana va qadriyatlarga nisbatan befarqlikning ortishiga, axloqiy me'yorlarning nisbiylashuviga, individualizmning kuchayishiga hamda ruhiy beqarorlik, stress va depressiv holatlarning ko'payishiga olib kelishi mumkin. Ayrim yoshlar esa ommaviy madaniyatni hayotning asosiy mezon sifatida qabul qilib, milliy qadriyatlar bilan o'rtadagi muvozanatni yo'qotib qo'ymoqda.

Shu bois globallashuv sharoitida yoshlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishini ta'minlash jamiyat oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Bu jarayon birinchi navbatda milliy qadriyatlarni zamonaviy talablarga mos shaklda targ'ib qilishni talab etadi. Milliy madaniyat, tarix, urf-odatlar va ma'naviy merosni yoshlar ongiga zamonaviy kommunikatsion vositalar orqali singdirish ma'naviy tarbiyaning samaradorligini oshiradi.

Ikkinchi muhim yo'nalish — yoshlar o'rtasida raqamli savodxonlik va media madaniyatni rivojlantirishdir. Tanqidiy fikrlashni shakllantirish, zararli axborotni tanib olish va undan himoyalanih ko'nikmalarini oshirish bugungi axborot makonida eng zarur kompetensiyalardan biri hisoblanadi.

Shuningdek, sog'lom ijtimoiy-ma'naviy muhitni mustahkamlash ham katta ahamiyatga ega. Bu borada mahalla, oilaviy tarbiya, ta'lim muassasalari va yoshlar tashkilotlarining o'zaro hamkorligi ma'naviy tarbiyaning uzluksizligini ta'minlaydi.

Yana bir muhim jihat — milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasida uyg'un muvozanatni shakllantirishdir. Yoshlar globallashuv jarayonida o'z milliy identitetini saqlab qolishi, shu bilan birga dunyoga ochiq, fikran erkin va raqobatbardosh bo'lishi lozim.

Umuman olganda, globallashuvning o'zbek yoshlarining ma'naviy-axloqiy qarashlariga ta'siri ko'p qirrali va murakkab bo'lib, uni to'g'ri boshqarish orqali jamiyat taraqqiyoti uchun ulkan ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Globallashuv, yoshlar ma'naviyati va axloqiy qadriyatlar masalalari xalqaro hamda mahalliy ilmiy tadqiqotlarda keng o'rganilgan. Mazkur bo'limda ushbu yo'nalish bo'yicha yetakchi olimlar qarashlari, ilmiy yondashuvlar va konseptual asoslar tahlil qilinadi. Globallashuv tushunchasi ilmiy adabiyotlarda turlicha izohlanadi [1, 45-b.].

M.Castells (1996) globallashuvni "axborot jamiyatining yangi ijtimoiy tuzilmasi" sifatida talqin qilib, informatsion oqimlarning kuchayishi inson ongida yangi kognitiv jarayonlarni shakllantirishini ta'kidlaydi [2, 32-b.].

Z.Bauman (1998) esa globallashuvni “insonning ijtimoiy va axloqiy identifikatsiyasiga bevosita ta’sir qiluvchi omil” deb baholaydi. Unga ko’ra, globallashuv shaxs ongida barqarorlikdan ko’ra o’zgaruvchanlikni kuchaytiradi [3, 24-b.].

Ushbu yondashuvlar yoshlar ma’naviy-axloqiy qarashlaridagi dinamik o’zgarishlarni tushunish uchun nazariy asos yaratadi.

Yoshlar ma’naviyati masalasi milliy ilmiy doiralarda ham muhim o’rin tutadi. I.Karimovning “Yuksak ma’naviyat — yengilmas kuch” asarida ma’naviy tarbiyaning milliy taraqqiyotdagi o’rni chuqur yoritilib, ayniqsa global ta’sirlar sharoitida ma’naviy immunitetni mustahkamlash zarurligi ta’kidlanadi [4, 51-b.].

Psixologiya va sotsiologiya sohalarida K.G. Jung, E.Fromm, P.Sorokin kabi olimlar shaxsning ma’naviy qarashlarini ijtimoiy muhit bilan bog’liq holda tahlil qilib, yoshlar ongining shakllanishida kommunikatsiya, tarbiya va ijtimoiy tajribaning yetakchi o’ringa ega ekanini qayd etadilar [5, 103-b.].

O’zbekistonlik olimlardan A.Ahrorov, O.Musurmonova, N.Jo’raevlar yoshlar ma’naviyatiga oid tadqiqotlarida global axborot makonining yoshlar ongiga ijobiy va salbiy ta’sir mexanizmlarini chuqur o’rganib, milliy identitetni asrashning ilmiy-pedagogik asoslarini ishlab chiqqanlar [6, 4-b.].

Ko’plab xalqaro tadqiqotchilar globallashuvning ikki qirrali ta’sirga ega ekanini ta’kidlaydi. R.Robertson (2000) globallashuvni “mahalliy va global o’zaro ta’sirining sinergetik jarayoni” deb talqin etadi. Uning fikricha, global va mahalliy qadriyatlar to’qnashuvi yangi hibrid madaniy shakllarni yuzaga keltiradi [7, 89-b.].

UNESCO tomonidan e’lon qilingan hisobotlarda (2018, 2022) esa ommaviy madaniyat, internet va raqamli kommunikatsiyalar yoshlar axloqiy qarashlarida keskin o’zgarishlar keltirib chiqarayotgani, media savodxonlikning yetishmasligi ularni manipulyativ ta’sirlarga ochiq qilib qo’yayotgani qayd etilgan. Shuningdek, sotsiolog A.Tourain shaxsiy erkinlikning ortishi individualizmni kuchaytirishini, bu esa milliy madaniyatga sodiqlik va ijtimoiy birdamlik darajasini pasaytirishi mumkinligini ta’kidlaydi.

Milliy o’zlik va global madaniyat munosabati masalasi ko’plab mahalliy tadqiqotchilar tomonidan o’rganilgan. Xususan, O.Musurmonova yoshlar dunyoqarashida milliy qadriyatlarning o’rni, ularning globallashuv sharoitida qayta talqin qilinishi haqida batafsil ilmiy xulosalar beradi. E.Vohidov, A.Qodiriy, A.Sa’di asarlarida ham ma’naviyat, axloqiy poklik, milliy o’zlikni asrash g’oyalari bugungi tadqiqotlar uchun nazariy-metodologik asos bo’lib xizmat qiladi [8, 63-b.].

Zamonaviy ilmiy manbalarda raqamli transformatsiya yoshlar dunyoqarashiga kuchli ta’sir qiluvchi omil sifatida baholanadi. H.Schiller va N.Postman internetdagi cheksiz axborot oqimi shaxsning axloqiy barqarorligiga xavf tug’dirishi, axborot iste’moli madaniyatini shakllantirish esa muhim ijtimoiy vazifa ekanini ta’kidlaydi. Ta’lim bo’yicha tadqiqotlar raqamli savodxonlikning yuqori darajasi yoshlarni zararli kontentdan himoya qilish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish hamda ma’naviy qarashlarni barqarorlashtirishda muhim rol o’ynashini ko’rsatadi.

Globallashuv jarayonlari o’zbek yoshlarining ma’naviy-axloqiy qarashlariga murakkab va ko’p qirrali ta’sir ko’rsatmoqda. Bir tomondan, axborot texnologiyalari orqali dunyoqarash kengayib, intellektual salohiyat ortmoqda; boshqa tomondan, ommaviy madaniyat va chetdan kirib kelayotgan begona mafkuraviy oqimlar ma’naviy muvozanatga tahdid tug’dirmoqda.

Shuning uchun yoshlar ongida milliy qadriyatlar asosida mustahkam ma'naviy immunitetni shakllantirish, raqamli savodxonlikni oshirish, sog'lom ijtimoiy muhitni yaratish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Mazkur omillar uyg'un bo'lgandagina yoshlar globallashuv jarayonida o'zligini yo'qotmagan holda zamon bilan hamnafas bo'lib ulg'ayadi.

Tadqiqot mavzusi yuzasidan quyidagi taklif va tavsiyalar beriladi

Yoshlar ma'naviy-axloqiy tarbiyasida zamonaviy raqamli platformalardan samarali foydalanish. Globallashuv sharoitida axborot oqimi kuchayib borayotgan bir paytda, yoshlarning ma'naviy tarbiyasini mustahkamlash uchun milliy qadriyatlarni targ'ib qiluvchi mobil ilovalar, videodarslar, podkastlar, animatsiyalar va ijtimoiy tarmoqlarga mos formatdagi kontentlar yaratish zarur.

Ommaviy madaniyatning salbiy ta'siriga qarshi ma'naviy immunitetni shakllantirish. Yoshlar orasida tanqidiy fikrlash, media savodxonlik va axborotni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish maqsadida ta'lim muassasalarida maxsus kurslar va treninglar tashkil etish tavsiya etiladi. Bu yoshlarning zararli kontentlarni ajrata bilish ko'nikmalarini oshiradi.

Milliy identitet va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini mustahkamlash. O'zbek xalqining boy ma'naviy merosi zamonaviy talablarga mos holda yoshlar ongiga singdirilishi lozim. Buning uchun milliy qadriyatlarni global madaniyat bilan uyg'unlashtirgan holda targ'ib etuvchi loyihalar — madaniy festival, tanlov, ochiq muloqotlar —ni kuchaytirish maqsadga muvofiq.

Mahalla, oila va ta'lim muassasalari o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirish. Ma'naviy tarbiya uzluksiz jarayon bo'lgani sababli, mahalla, oila va ta'lim muassasalari o'rtasida muntazam seminar, suhbatlar, ma'naviy-ma'rifiy kechalar tashkil etish orqali muvofiqlashtirilgan tarbiya tizimini yaratish muhimdir.

Yoshlar uchun sog'lom psixologik muhitni ta'minlash. Raqamli makon bosimi, axborot ortig'i va individualizmning kuchayishi sababli yoshlar ruhiy barqarorligini qo'llab-quvvatlash zarur. Ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni kuchaytirish, stressni boshqarish bo'yicha treninglar va maslahat markazlarini kengaytirish tavsiya etiladi.

O'quv dasturlarida ma'naviyat va axloq mavzusini modernizatsiya qilish. Ma'naviyat fanini zamonaviy yondashuvlar asosida qayta ko'rib chiqish, global ijtimoiy jarayonlar, medialashgan jamiyat, axborot madaniyati, shaxsning identiteti kabi mavzular bilan boyitish zarur.

Yoshlarni ijtimoiy-siyosiy faollikka keng jalb etish. O'zgaruvchan global makonda yoshlarning faolligi ma'naviy o'sishi bilan ham bog'liq. Shu bois, ularni jamiyat rivojiga qaratilgan loyihalar, volontyorlik faoliyati, ma'naviy-ma'rifiy tashabbuslarga keng jalb qilish taklif etiladi.

Milliy va global madaniyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash bo'yicha ilmiy tadqiqotlarni kengaytirish. Globallashuvning ma'naviy jarayonlarga ta'siri bo'yicha muntazam monitoring, statistik tahlillar va ilmiy izlanishlar olib borish tavsiya qilinadi. Bu siyosiy va ma'naviy dasturlarni yangilashda asos bo'lib xizmat qiladi.

Internet va media-holatni tartibga soluvchi me'yoriy-huquqiy asoslarni takomillashtirish. Yoshlar ongiga zarar yetkazuvchi kontentni cheklash, zararli axborot tarqatadigan platformalarga qarshi samarali nazorat tizimini yaratish, shu bilan birga foydali, ma'rifiy kontentlarni qo'llab-quvvatlash kerak.

Yoshlar uchun ma'naviy yetakchilar maktabini yaratish. Turli sohalarda faol, ijobiy fikrlaydigan yoshlar orasidan ma'naviy yetakchilarni tayyorlash, ularni jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiluvchi loyihalarda ishtirok etishga rag'batlantirish maqsadga muvofiq.

Globallashuv jarayonlari o'zbek yoshlarining ma'naviy-axloqiy qarashlarida murakkab, ko'p qirrali jarayonlarni yuzaga keltirmoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, internet madaniyati va ochiq kommunikatsion makon yoshlarning dunyoqarashini kengaytirib, ularda innovatsion fikrlash, tolerantlik, erkin tafakkur va global qadriyatlarga nisbatan qiziqishning ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, ommaviy madaniyatning cheklanmagan ta'siri, ijtimoiy tarmoqlardagi nazoratsiz kontent, iste'molchilik kayfiyatining kuchayishi va individualizmning ortishi yoshlar ma'naviy-axloqiy barqarorligiga tahdid solayotgan salbiy omillar sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, globallashuv sharoitida yoshlar ongida milliy identitetning shakllanishi yangi bosqichga ko'tarilgan. Milliy qadriyatlarga sodiqlik, tarixiy merosga hurmat va o'zlikni anglash jarayonlari global madaniy oqimlar bilan uyg'unlashuv orqali yangicha mazmun kasb etmoqda. Shu nuqtai nazardan, yoshlar ma'naviyatini mustahkamlash uchun zamonaviy yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati tobora kuchaymoqda.

Umuman olganda, globallashuvning imkoniyatlaridan samarali foydalanish, uning salbiy oqibatlarini yumshatish va yoshlarni ma'naviy-axloqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash jamiyat barqarorligi va taraqqiyoti uchun hal qiluvchi ahamiyatga ega. Avlodlar o'rtasidagi ma'naviy vorislikni ta'minlash, raqamli axborot oqimida ongni boshqarish va milliy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy immunitetni shakllantirish bugungi kunning eng muhim vazifalaridan biri sifatida qaraladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Bauman, Z. *Globalizatsiya: Insoniy oqibatlar*. — London: Polity Press, 1998. — 180 b.
2. Castells, M. *Axborot asri: Iqtisodiyot, jamiyat va madaniyat*. — Oksford: Blackwell Publishers, 1996. — 485 b.
3. Robertson, R. *Globalizatsiya: Jamiyat, madaniyat va dunyo tartibi*. — Nyu-York: Sage Publications, 2000. — 260 b.
4. Karimov, I.A. *Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch*. — Toshkent: Ma'naviyat, 2008. — 176 b.
5. Musurmonova, O. *Ma'naviy tarbiya va yoshlar dunyoqarashi*. — Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2015. — 220 b.
6. UNESCO. *Global Youth Development Report*. — Parij: UNESCO Press, 2022. — 112 b.
7. Sorokin, P.A. *Inson, fuqarolik va axloqiy qadriyatlar evolyutsiyasi*. — Boston: Beacon Press, 1970. — 310 b.
8. Jo'raev, N. *Globallashuv va ma'naviy xavfsizlik*. — Toshkent: Ijtimoiy fikr jamoatchilik markazi, 2019. — 154 b.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT IN THE DIGITAL SOCIETY: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

Sodirjonov Muhridin Mahamadaminovich,

PhD, Acting Professor

Namangan State University

E-mail: m.sodirjonov@mail.ru

Abstract. This article analyzes the trends of human capital development in the context of the digital society. The acceleration of information and communication technologies, artificial intelligence, the digital economy, and global information flows are considered as the main factors shaping human capital. It is also scientifically substantiated that digital transformation requires the modernization of personal knowledge and skills, creates digital divides between social groups, and directs the labor market toward the formation of new competencies. The article provides a sociological analysis of the dynamics of human capital development in the digital environment and its relation to education, healthcare, communication, and labor resources. As a result, the development of human capital in the digital era is interpreted as a strategic factor in ensuring global competitiveness.

Keywords: human capital, digital society, informatization, digital transformation, artificial intelligence, education, healthcare, labor market, sociological analysis, digital divide, global competitiveness, innovative development, information and communication technologies.

RAQAMLI JAMIYATDA INSON KAPITALI RIVOJLANISHI: NAZARIY VA AMALIY JIHATLAR

Sodirjonov Muhridin Mahamadaminovich,

PhD, v.b. professor

Namangan davlat universiteti

<https://orcid.org/0000-0003-1563-4631>

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli jamiyat sharoitida inson kapitalining rivojlanish tendensiyalari tahlil etilgan. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadallashuvi, sun'iy intellekt, raqamli iqtisodiyot va global axborot oqimlari inson kapitali shakllanishining asosiy omillari sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, raqamli transformatsiya shaxsiy bilim va ko'nikmalarning modernizatsiyasini talab qilishi, ijtimoiy guruhlar o'rtasida raqamli tafovutlarni yuzaga keltirishi, mehnat bozorining yangi kompetensiyalarni shakllantirishga yo'naltirilishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada inson kapitalining raqamli muhitda rivojlanish dinamikasi, uning ta'lim, sog'liqni saqlash, kommunikatsiya va mehnat resurslari bilan bog'liqligi sotsiologik tahlil qilingan. Natijada raqamli davrda inson kapitalini rivojlantirish global raqobatbardoshlikni ta'minlashning strategik omili sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: inson kapitali, raqamli jamiyat, axborotlashuv, raqamli transformatsiya, sun'iy intellekt, ta'lim, sog'liqni saqlash, mehnat bozori, sotsiologik tahlil, raqamli tafovut, global raqobatbardoshlik, innovatsion rivojlanish, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N31>

Kirish. Zamonaviy jamiyatda axborotning o'rni sezilarli darajada ortib, u ijtimoiy institutlarning tubdan o'zgarishiga sabab bo'lmoqda. Natijada institutlarning asosiy funksiyalarida mazmuniy va tarkibiy yangilanishlar kuzatilmoqda, shuningdek, shaxsning

yangi sharoitlarga moslashuvini ta'minlaydigan mexanizmlarni izlash ehtiyoji kuchaymoqda. Shu bilan birga, jamiyatning uzoq muddatli rivojlanish maqsadlariga xizmat qiladigan, vaziyat o'zgarishlariga nisbatan nisbatan barqaror bo'lgan ijtimoiy elementlarga qiziqish ortmoqda. Bunday elementlar ijtimoiy tuzilma va munosabatlarda muvozanatni ta'minlab, transformatsiya jarayonlarining yo'nalishini belgilashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Axborotlashtirish murakkab jarayon sifatida iqtisodiyot, siyosat, madaniyat va kundalik hayotga keng qamrovli ta'sir ko'rsatmoqda. U inson faoliyatining barcha sohalarini yangi texnologiyalar va axborot resurslari bilan boyitadi, shu orqali jamiyatning ijtimoiy dinamikasini tezlashtiradi. Axborotlashtirish bir vaqtning o'zida ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtiradi, ekologik muhitga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi hamda ijtimoiy taraqqiyotning yangi bosqichini shakllantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy adabiyotlarda "axborot madaniyati" tushunchasiga berilgan ta'riflar tahlili turli mualliflar so'zlarining turlicha konsyepsiyasini ilgari surishlarini ko'rsatadi. Ulardan ba'zilari buni axborot maydonida erkin bo'lishga va uning shakllanishida ishtirok etishga imkon beradigan bilim darajasi[1]; jamiyatni axborotlashtirish jarayoniga imkon beruvchi, axborotlashgan jamiyatda zarur bo'lgan, shaxsning xususiyatlari yoki xislatlari[2], madaniy qadriyatlar bilan taqozo etilgan aksiologik xarakterdagi axborot faoliyati[3] deya ta'kidlashadi. Boshqalari esa uni yangi aloqa va fikrlash turi[4], yoki mantiqiy fikrlashning rivojlanish darajasi, elektron madaniyatni tahlil qilish va sintez qilish qobiliyati[5] sifatida tushunadilar.

"Axborotlashgan jamiyat" atamasi dastlab yapon olimi Yu. Xayashi hamda bir necha yapon tashkilotlari mutaxassislari tomonidan qo'llanilgan. Keyinchalik Y. Masuda ushbu tushunchani kengaytirib, postindustrial jamiyat nazariyasiga oid falsafiy konsepsiyasida axborotning ijtimoiy hayotning barcha sohalarida yetakchi o'rin egallashini asoslab berdi. Uning ta'kidlashicha, jamiyatning texnologik taraqqiyoti davrida "axborot hokimiyati" deb nomlangan yangi ijtimoiy hodisa shakllanadi. Aslida "axborot hokimiyati" sanoatlashtirilgan jamiyatdagi an'anaviy uchta hokimiyat turiga nisbatan norasmiy tarzda shakllangan "to'rtinchi hokimiyat"ning davomi sifatida talqin qilinadi.

Jamiyatdagi o'zgarishlar insonning axborot makonidagi o'rniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Inson o'zgaruvchan axborot va texnik vektorlarga mos ravishda transformatsiyalanadi. Shu bilan birga, bu jarayon ishlab chiqarish va iste'molning yangi shartlarini oddiy qabul qilish emas, balki insonning axborot voqeligida faol subyekt sifatida ishtirok etishi bilan izohlanadi.

Kundalik hayotning axborotlashuvi va inson mavjudligining yangi axborot maydonining shakllanishi inson hayotiga chuqur ta'sir ko'rsatmoqda. Elektron makonda shaxsning xulq-atvor me'yorlari, qadriyat yo'nalishlari va ijtimoiy identifikatsiya shakllari sezilarli darajada o'zgarib bormoqda.

Axborotlashgan jamiyat nazariyasining yirik vakillaridan biri sotsiolog Manuel Kastells birinchilardan bo'lib axborotlashgan jamiyatda tarmoqlarning ahamiyati masalasini ko'tarib chiqdi. Uning "axborot jamiyati" (information society) bilan "axborotlashgan jamiyat" (informational society) konsepsiyalari orasida sezilarli farq borligi haqidagi fikrlari muhim. Agar birinchi holda axborotning jamiyatdagi hal qiluvchi roli ta'kidlangan bo'lsa, yangidan paydo bo'layotgan "axborotlashgan jamiyat" shunday qurilmoqdaki, unda "axborotni yaratish,

qayta ishlash va uzatish mehnat samaradorligi va kuch-qudratning asosiy manbaiga aylanadi”[6].

Sanoat ishlab chiqarishi, ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy hayot jarayonlarining tobora murakkablashuvi, inson faoliyatining barcha sohalarida dinamik o'zgarishlarning yuzaga kelishi, bir tomondan, bilimga bo'lgan ehtiyojning ortishiga olib keldi. Ikkinchi tomondan esa, ushbu ehtiyojlarni qondirish uchun yangi vosita va usullarni yaratishni taqozo etdi.

I.Z. Abdullayev o'zining **“Axborotlashgan jamiyat va globallashtirish: neoliberal konsepsiyaning tanqidi”**[7] nomli monografiyasida insoniyat taraqqiyotining tarixiy bosqichlarini davrlashtirish jarayonida axborot jamiyatining shakllanish qonuniyatlarini tahlil qiladi. Olimning milliy makonda axborot almashinuv jarayonining o'ziga xos kechishi haqidagi qarashlari alohida ahamiyatga ega bo'lib, axborotlashuv jarayonlarining milliy xususiyatlarini ochib berishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Axborot sanoati rivojlanishining ma'lum bir bosqichiga yetib, “axborot jamiyati” deb ataladigan narsa tug'iladi. Infratuzilmaviy rivojlanish axborot iqtisodiyoti, axborot tipidagi iqtisodiyot va uning eng yuqori ko'rinishi – bilimlar iqtisodiyotining shakllanishi asosida yotadi[8]. Yagona mexanizm – milliy chegaralarga ega bo'lmagan odamlarning axborot hamjamiyatini shakllantirmoqda. Axborot jamiyatini shakllantirishning asosini eng yangi axborot, telekommunikatsiya va kommunikatsiya texnologiyalari tashkil etadi[9]. Aynan yangi texnologiyalar global axborot tarmoqlarining tez tarqalishiga olib keldi, xalqaro axborot almashinuvi uchun prinsipial yangi imkoniyatlar ochdi.

Axborotlashgan jamiyat tushunchasi dastlab amerika sosiologi Daniyel Bell (1919-2011) ning axborot texnologiyalari rivojlanishi tarixiga bag'ishlangan tadqiqotida[10] chuqur tahlil qilingan bo'lib, ushbu tadqiqot yakunida Bell axborotlashgan jamiyat konsepsiyasini ilgari suradi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, axborotlashgan jamiyat quyidagicha xususiyatlarga ega;

- informatsion-texnik – bu texnikaviy zahiralari bo'lib, uni jamiyat ishlab chiqaradi va foydalanadi;

- ijtimoiy-informatsion bu jamiyat tomonidan axborot texnologiyalaridan foydalanishidir.

- ijtimoiy-texnik – ijtimoiy-antropologik xususiyatlarni qamrab oladi. Shuni alohida qayd etish joizki, jamiyatning axborotlashishi ijtimoiy hayotga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Bunga avvalo, ommaviy axborot vositalari, uyali telefon va internet tarmog'i rivojlanishi natijasida shakllangan yangi sosial muammolarni kiritish mumkin.

Falsafa fanlari nomzodi M.Yoqubova “Ijtimoiy taraqqiyot va madaniyatning axborotlashuvi” kitobida “Axborotlashgan jamiyatda axborotga ommaviy ravishda erkin va bemalol egalik imkoniyati mavjud, uning mohiyati sifatida kompyuter texnologiyasini ijtimoiy-iqtisodiy sohaning turli jihatlarida joriy etishgina emas, balki butun mashinalashtirilgan axborotlashuv texnologiyalarini shakllantirish, ularni ommaviy ravishda ijtimoiy organizmga payvandlash va faoliyatning yangi turlarini paydo qilish maqsadida ulardan foydalanish hisoblanadi”[11], deb yozadi. Ko'rinadiki u diqqatini axborotlashgan jamiyat paydo qiladigan imkoniyatlarga qaratgan.

Tahlil va natijalar. Axborotlashtirish — bu murakkab va noaniq jarayon bo'lib, u inson faoliyatining turli sohalariga taalluqlidir: iqtisodiyot, madaniyat, siyosat, kundalik hayot. Axborotlashtirish jarayon sifatida inson ijtimoiy hayotining barcha sohalarini bilim va yangi texnologiyalar bilan to'ldiradi. Axborotlashtirish jamiyatga ulkan ta'sir ko'rsatadi, ekologik

vaziyatni yomonlashtiradi, ilmiy-texnikaviy taraqqiyotni tezlashtiradi va ijtimoiy dinamika jarayonini ifodalaydi.

Axborot jamiyatining asosiy xususiyatlari:

- jamiyat tomonidan axborotning inson faoliyatining boshqa mahsulotlariga nisbatan ustuvorligini anglash.
- inson faoliyatining barcha sohalarining (iqtisodiy, ishlab chiqarish, siyosiy, ma'rifiy, ilmiy, ijodiy, madaniy va boshqalar) fundamental asosini axborot tashkil etadi.
- axborot zamonaviy inson faoliyatining mahsulidir.
- sof shakldagi ma'lumotlar sotib olish va sotish predmeti hisoblanadi.
- aholining barcha qatlamlari uchun axborotdan foydalanishda teng imkoniyatlar.
- axborot jamiyati, axborot xavfsizligi. — intellektual mulkni himoya qilish.
- asosida davlat va davlatlarning barcha tuzilmalarining bir-biri bilan o'zaro hamkorligi.
- davlat va jamoat tashkilotlari tomonidan axborot jamiyatini boshqarish[12].

Kompyuter texnologiyalari va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi turli xil axborotlardan foydalanishga asoslangan va axborot jamiyati deb ataladigan jamiyatni rivojlantirish istagi bo'lib xizmat qildi.

Axborotlashtirishning keng ko'lamli ijtimoiy jarayon sifatidagi o'ziga xos xususiyati shundaki, u nafaqat o'zaro bog'liq o'zgarishlar majmuini, balki jamiyatdagi o'zgarishlarning darajalari, "to'lqinlari" ni ham o'z ichiga oladi. Bu nafaqat ma'lum bir axborot hodisalarini joriy etish va moslashtirish, balki butun jamiyat yoki alohida ijtimoiy elementlarning rivojlanishning yangi bosqichiga sifat jihatidan yangi o'tishidir[13].

"Industrial jamiyat"dan "axborot jamiyati"ga o'tish davrida ishlab chiqarish usullari, odamlarning dunyoqarashi, turmush tarzida o'zgarishlar ro'y bermoqda. Axborot texnologiyalari millionlab odamlarning kundalik hayotini tubdan o'zgartirmoqda.

Axborot jamiyatida ham shaxslar, ham guruhlarining faoliyati ularning xabardorligi va mavjud ma'lumotlarni samarali to'plash, saqlash va undan foydalanish qobiliyatiga tobora ko'proq bog'liq. Buning uchun maxsus texnik vositalardan foydalanmasdan, ba'zan odamning kuchidan tashqarida bo'lgan katta hajmdagi ma'lumotlarni qayta ishlash kerak.

Axborot jamiyatida nafaqat ishlab chiqarish, balki butun turmush tarzi, qadriyatlar tizimi, madaniy hordiq chiqarishning moddiy qadriyatlarga nisbatan ahamiyati oshadi. Industrial jamiyat bilan taqqoslaganda, axborot jamiyatida aql va bilim ishlab chiqarish vositasi va mahsulotiga aylanadi, bu esa, o'z navbatida, aqliy mehnat ulushining oshishiga olib keldi. Bunda tabiiy tarzda insondan ijodkorlik qobiliyati talab qilinadi, bilimga talab ortadi.

Raqamli dunyo formatidan tashqariga chiqadigan barcha psixologik fenomenologiya (kiberbulling, tarmoq flesh-moblari, onlayn tajovuzkor xatti-harakatlar, bezorilik yoki aksincha, qo'llab-quvvatlash) va nafaqat psixologik (ish qidirish, intervyular, masofaviy ish va uchrashuvlar va boshqalar) bizga imkon beradi. Internet makonini inson qadri fenomeni — yangi muhitda mavjud bo'lish yo'llarini ochib beradigan raqamli dunyo deb atashadi. Bu dunyo bugungi kunda zamonaviy inson hayotining bir qismiga aylandi, bizning kundalik hayotimiz haqiqatiga aylandi[14].

Raqamli madaniyat nazariyasini ishlab chiqish raqamli transformatsiyaning iqtisodiyot va jamiyatdagi oqibatlari va amaliyotini baholash va bashorat qilish uchun zarur. Uning

muvaffaqiyati, birinchi navbatda, odamlarning o'zaro munosabatlari va texnologiyani faollashtiruvchi sifatida ishlatadigan yangi biznes modellari bilan bog'liq.

Tabiiyki, raqamli madaniyat nazariyasi shaxslar va jamoalarning raqamli texnologiyalarga moslashish chegaralarini aniqlash, unga nafaqat sifat, balki miqdoriy baholashni taklif qilish bo'yicha murakkab savollarga javob izlashni ham o'z ichiga oladi. Jamiyatda raqamlashtirishning keng miqyosda qo'llanilishi bilan madaniyatning sifat jihatidan yangi shakllari va turli xil tarmoq effektlari yaratiladi: forumlar, chatlar, flesh-moblar, bezorilik, trolling, kiberfiribgarlik va boshqalar. Va bularning barchasi doimiy o'sish va o'zgarishlarning ulkan tezligi bilan tavsiflanadi. Taxmin qilish mumkinki, raqamli madaniyat — bu yaratilish va yo'q qilish bilan birga keladigan yangilik.

Raqamli jamiyat tushunchalari mamlakatdagi ijtimoiy jarayonlarni o'rganish uchun tahliliy vosita sifatida qo'llanilishini ko'rsatdi. Nazariy model raqamlashtirish jarayonlarini chuqurlashtirish va kengaytirish darajasini namoyish etdi va ularni yanada rivojlantirish istiqbollari baholash imkonini berdi.

Tadqiqotning amaliy ahamiyati inson kapitalini rivojlantirishda — iqtisodiyot va jamiyat hayotini raqamlashtirish masalalarini hal qiluvchi strategiya va tadbirlarni ishlab chiqishda aniqlangan qonuniyatlardan foydalanish imkoniyatidan iborat. Raqamli jamiyatni tushunishni chuqurlashtirish uchun kelajakdagi tadqiqotlarda raqamlashtirishning hayot strategiyalariga ta'siri, raqamli ekotizimlar o'rtasidagi harakatchanlikdagi to'siqlar, jamiyatni algoritmik boshqarishdan foydalanishning maqbul chegaralari va uslubiy vositalarni ishlab chiqish kabi masalalarga e'tibor qaratish lozim.

Insoniyat taraqqiyoti, avvalo, bilim, texnologiya va innovatsiyalardan samarali foydalanishga tayanadi. Shu asosda bugungi kunda qashshoqlikning yangi ko'rinishi — "axborot qashshoqligi" tushunchasi shakllanmoqda. Ushbu konsepsiya jamiyatda ijtimoiy tabaqalanishning zamonaviy texnologiyalar va axborot resurslaridan foydalanish imkoniyatlari asosida chuqurlashib borayotganini ko'rsatadi, ya'ni aholining faqat ma'lum bir qismi ushbu imkoniyatlardan samarali foydalana oladi.

Inson kapitali tushunchasining mazmuni va talqini tarixiy davr, ijtimoiy-madaniy sharoit hamda tadqiqotchilarning ilmiy yo'nalishlariga bog'liq holda ko'p qirrali xususiyatga ega. Inson kapitaliga oid mavjud yondashuv va ta'riflar muayyan mafkuraviy hamda siyosiy omillarni ham o'z ichiga oladi. P. A. Sorokin metodologiyasiga ko'ra, inson kapitali inson resurslarining miqdoriy va sifat jihatlarini uyg'unligi sifatida talqin qilinib, u insonlarga fan, texnologiya, iqtisod va siyosat kabi yirik tizimlarda oqilona fikrlash va ijodiy faoliyat yuritish imkonini beradi. Shu ma'noda inson kapitali uning barcha tarkibiy qismlarining uzviy bog'liqligi va o'zaro rivoji orqali namoyon bo'ladi.

Bugungi kunda tadqiqotchilar e'tibori inson kapitalining muhim tarkibiy qismi bo'lgan ta'lim, kompetensiya darajasi, o'quv jarayonida shakllangan bilim va ko'nikmalarni amaliyotda samarali qo'llashga tayyorlik hamda innovatsion faoliyatga moslashuvchanlik masalalariga qaratilmoqda. Axborot hozirgi bosqichda mustaqil ontologik ahamiyat kasb etib, ijtimoiy munosabatlar tizimining mazmunini belgilovchi hamda inson kapitali rivojiga ta'sir etuvchi asosiy omilga aylanmoqda.

Axborot-kommunikatsiya jarayonlari endilikda faqat jamiyat doirasida bilim va axborotni takror ishlab chiqarish bilan cheklanmay, global miqyosga chiqmoqda. Yangi axborot muhitida siyosiy, iqtisodiy va madaniy sohalarida innovatsion shakl va ta'sir mexanizmlari

yuzaga kelmoqda. Axborot almashish tezligi va ko'lam, shuningdek, shaxsning zarur ma'lumotlarga ega bo'lish imkoniyatlari o'zgarib bormoqda. Shu bilan birga, inson kapitalini rivojlantirishga xizmat qiluvchi yangi bilimlarni shakllantirish usullari ham yangilanmoqda. Texnologik taraqqiyot insondan moslashuvchan munosabatni talab etib, yangi ijtimoiy-madaniy tuzilmalarni yuzaga keltiradi. Shu sababli inson kapitalining axborotga asoslangan konsepsiyasini shakllantirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda, chunki axborot hajmining ortishi uning mazmuniy talqiniga bo'lgan ehtiyojni kuchaytirmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning barqarorligini ta'minlash sharoitida inson kapitalining rivojlanish vektorini aniqlashda inson kapitali uchun odamlarning ilmiy va innovatsion faoliyatidan kelib chiqadigan yashirin va kechiktirilgan xavflarni hisobga olish kerak. Shunday qilib, C. Perrou tomonidan asoslab berilgan "oddiy baxtsiz hodisalar" ta'siri murakkab texnologik tizimlarning odamlarga ikki tomonlama ta'sirini ochib beradi, bu esa kechiktirilgan xavflar ko'rinishida namoyon bo'ladi[15]. Jamoatchilik ongi va hissiyotlariga ta'sir etuvchi axborot va kommunikatsiya oqimlari na axloqiy, na madaniy chegaralar bilan cheklanmaydi.

Shu munosabat bilan yangi axborot-kommunikatsiya sharoitida inson kapitalini rivojlantirish uchun yuqori kommunikativ madaniyatni shakllantirishning eng muhim muammosini hal qilish alohida ahamiyatga ega. Bu insonning kommunikativ faoliyati va ijtimoiy institutlarning ma'nolari, me'yorlari, qadriyatlari, munosabatlari va natijalari tizimidir. Har qanday tizimni tarkibiy jihatdan birlashtirgan axborot aloqalari, ayniqsa, ommaviy madaniyatga intensiv ravishda integratsiyalashgan. Uning tarqalishi obyektiv tarixiy jarayon bo'lib, uni aniq baholar bilan to'xtatib bo'lmaydi, lekin uni nafaqat moddiy, balki ma'naviy va ma'naviy manfaatlar yo'lida oqilona va mas'uliyatli boshqarish vositalarini topish uchun chuqur va har tomonlama o'rganilishi kerak[16].

Bugungi kunda butun dunyo, xususan, ta'lim sohasi yangi bosqichga qadam qo'ydi. Raqamli transformatsiya jarayonlari mamlakatimizda ham jadal sur'atlarda kechmoqda. Bu jarayon samaradorlik bilan bir qatorda murakkabliklarni ham yuzaga chiqarmoqda. Pandemiya davrida yuzaga kelgan fors-major sharoitlari ta'lim tizimida bir necha oy ichida kutilmagan o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Ushbu o'zgarishlar ko'plab mamlakatlarda o'nlab yillar davomida amalga oshmagan jarayonlarni tezlashtirib yubordi.

Axborotni aloqa vositalari orqali uzatish jamiyat rivojlanishining asosiy omili sifatida talqin etilayotgan sharoitda axborot jarayonlarini amalga oshiruvchi shaxslarga alohida e'tibor qaratilishi tabiiydir. Ularning aqliy va jismoniy qobiliyatlari, iste'dodlari, bilimlari va ijtimoiy aloqalari inson kapitalini shakllantiruvchi asosiy tarkibiy qismlar hisoblanadi.

Xulosa. Inson kapitali – bu kundalik hayotda mavjud va kechayotgan barcha rivojlanish shakllarining yig'indisi sifatida talqin etiladi. Bu jarayon milliy daromadning ko'tarilishi yoki pasayishidan ko'ra kengroq mazmunga ega bo'lib, inson salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun sharoit yaratishga qaratilgan. Uning markazida insonning o'z imkoniyatlarini to'liq amalga oshirishi, ehtiyoj va qiziqishlariga mos ijodiy hayot kechirish imkoniyatini yaratish g'oyasi yotadi. Shu bois, inson xalqlarning eng asosiy boyligi sifatida tan olinadi.

Inson rivojlanishi nafaqat iqtisodiy o'sishning vositasi, balki undan kengroq ma'noga ega bo'lgan jarayondir. U odamlarning tanlov imkoniyatlarini kengaytirish, ularga o'zlari qadrlaydigan hayotni yashashga zamin yaratish demakdir. Demak, taraqqiyotning mohiyati – inson uchun tanlov erkinligini ta'minlashdir.

Inson kapitalini yuksaltirish shaxsning o'zini rivojlantirishga intilishi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, axborotlashgan jamiyatda texnologiyalar bu jarayonni jadallashtirib, jamiyatning barqaror va innovatsion taraqqiyotiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Медведева Е.А. Информационная культура как предмет преподавания в системе высшего образования // Информатизация и проблемы гуманитарного образования: междунар.научн.конф.: тезисы докл. Краснодар, 1995. С.67-68.
2. Атаян А. Информационная культура личности в условиях информатизации общества [Электронный ресурс] // Бюллетень ВИУ. 2001. Вып. №1(7).
3. Гречихин А.А. Информационная культура: опыт определения и типологического моделирования // Проблемы информационной культуры: сб.статей. Москва: 1994. С.12-39.
4. Алешин Л.И. Гуманитарная информатика: аспекты проблемы // Технологии информационного общества – Интернет и современное общество: труды VI Всероссийской объединенной конференции. Санкт-Петербург, 3 - 6 ноября 2003 г. СПб.: СПбГУ, 2003. С. 1-3
5. Фридланд А.Я. Основные понятия информатики: информация - информационный процесс - информационная культура // Информатика и образование. 2003. № 7. С.120-124
6. Иқтибос куйидаги манбадан олинди: Абдуллаев И.З. Информационное общество и глобализация:
7. Критика неолиберальной концепции. Ташкент: «Фан ва технология», 2006.- С. 26.
8. Абдуллаев И.З. Информационное общество и глобализация: Критика неолиберальной концепции.
9. Ташкент: «Фан ва технология», 2006. 191 с.
10. Горбунова Ю. И., Горбунова О. Н., Гладышева А. В. Различные подходы к определению сущности рыночной инфраструктуры в экономике информационного типа // Актуальная биотехнология. Издво: Биоактуаль, Воронеж, 2013. № 4(7). С. 47-52.
11. Радюкова Я. Ю., Якименко С. Е. Человеческий потенциал как фактор повышения эффективности управления предприятием // Ученые записки ТРО ВЭОР. Т. 8. Вып. 1. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г.Р. Державина, 2005.
12. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.:
13. Академия, 2000. 956 с.
14. Ёкубова М. Ижтимоий тараққиёт ва маданиятнинг ахборотлашуви. – Тошкент: Nishon-nosir, 2010. – Б.9.
15. Лачинян С. Методисторические перспективы человечества [Электронный ресурс]: URL <http://www.sciteclibrary.ru/rus/catalog/pages/7117.Htm>
16. Джой-Меттьюз Д., Меггинсон Д., Сюрте М. Развитие человеческих ресурсов. М.: Эксмо, 2006.
17. Котлер Ф., Картаджайа Х Маркетинг 4.0. Разворот от традиционного к цифровому: технологии продвижения в интернете М. Эксмо 2019. - 224с.
18. Perrow C. Normal Accidents: Living with High-RiskTechnologies. N.Y., 1986.
19. Гобозов И.А. Глобализация, стандартизация и шоу // Философия и общество. 2002. № 3. С. 116–132.
20. Содиржонов М. Yoshlar kundalik hayotining virtuallashuv sabablari va omillari (sotsiologik tahlil) //in Library. – 2023. – Т. 3. – №. 3. – С. 36-40.

21. Содиржонов М. Yoshlar kundalik hayotining virtuallashuv sabablari va omillari (sotsiologik tahlil) //in Library. – 2023. – Т. 3. – №. 3. – С. 36-40.
22. Содиржонов М. Ijtimoiy-iqtisodiy va demografik xolatini inson kapitali shakllanishidagi oʻrni (fargʻona vodiysi misolida) / М. Содиржонов. – in Library. – 2023. – № 2. – С. 214-9.
23. Содиржонов М. Анализ развития человеческого капитала в этносоциологических процессах ферганской долины / М. Содиржонов. – in Library. – 2023. – № 1. – С. 195-03.
24. Sodirjonov, Mukhriddin Makhamadaminovich. "EDUCATION AS THE MOST IMPORTANT FACTOR OF HUMAN CAPITAL DEVELOPMENT." Theoretical & Applied Science 4 (2020): 901-905.
25. SODIRJONOV, Muxriddin. "KUTUBXONALAR INSON KAPITALINI SHAKLLANTIRISHDA MUHIM INSTITUT SIFATIDA." Тараққиёт тадқиқотлари: илмий-амалий анжуманлар материаллари тўплами 2.16 (2024): 18-21.
26. М Содиржонов АХБОРОТЛАШГАН ЖАМИЯТДА ЭТНИК МУНОСАБАТЛАР ВА ЖАРАЁНЛАРНИНГ ЁРИТИЛИШИ // Academic research in educational sciences. 2024. №3. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/ahborotlashgan-zhamiyatda-etnik-munosabatlar-va-zharayonlarning-yoritilishi> (дата обращения: 14.12.2024).

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF FORMING INNOVATIVE INITIATIVES IN YOUTH WORLDVIEW

Abdurakhmonov Hasan Ibrohimovich

PhD in Philosophy, Associate Professor

Tashkent Pharmaceutical Institute

E-mail: hasanabdurahmonov1991@mail.ru

Abstract. This article provides a scientific analysis of the theoretical and methodological foundations of forming innovative initiatives in the worldview of young people. In a context of increasing global competition, the creative thinking of the younger generation, their ability to perceive scientific and technological innovations, and implement them in practice have become key factors in societal development. The research examines the concept of innovative thinking, theories of creativity, digital pedagogy approaches, and scientific views on the socio-psychological development of youth in an integrated manner. It also analyzes pedagogical technologies, project-based learning, the STEAM approach, interactive methods, and the role of the digital environment in the educational process that contribute to the development of innovative initiatives.

Keywords: youth worldview, innovative initiatives, creative thinking, innovative thinking, digital pedagogy, STEAM approach, innovative competence, social environment, state policy, educational technologies.

YOSHLAR DUNYOQARASHIDA INNOVATSION TASHABBUSLARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Abduraxmonov Xasan Ibroximovich

f.f.b.f.d.(PhD), dotsent

Toshkent farmatsevtika instituti

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Global raqobat kuchayib borayotgan sharoitda yosh avlodning kreativ fikrlashi, ilmiy-texnik yangiliklarni qabul qilishi va ularni amaliyotga tatbiq etishi jamiyat taraqqiyotining asosiy omiliga aylanmoqda. Tadqiqotda innovatsion tafakkur konsepsiyasi, kreativlik nazariyalari, raqamli pedagogika yondashuvlari va yoshlarning ijtimoiy-psixologik rivojlanishiga doir ilmiy qarashlar o'zaro uyg'unlikda o'rganilgan. Shuningdek, innovatsion tashabbuslarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik texnologiyalar, loyiha asosida ta'lim, STEAM yondashuvi, interfaol metodlar va raqamli muhitning ta'lim jarayonidagi o'rni tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: yoshlar dunyoqarashi, innovatsion tashabbuslar, kreativ tafakkur, innovatsion fikrlash, raqamli pedagogika, STEAM yondashuvi, innovatsion kompetensiya, ijtimoiy muhit, davlat siyosati, ta'lim texnologiyalari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N32>

Kirish. Bugungi globallashtirish, raqamlashtirish va ilmiy-texnik taraqqiyot jarayonlari inson faoliyatining barcha sohalarida tub o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, yosh avlodning dunyoqarashi, fikrlash tarzi va ijtimoiy faolligi yangicha mazmun kasb etib, innovatsion tashabbuslarni shakllantirish zaruriyati kun tartibidagi eng muhim masalalardan biriga aylandi. Zamonaviy jamiyat rivojida yoshlarning kreativ fikrlashi, muammolarga

noodatiy yondasha olishi, ilmiy yangiliklarni qabul qilishga tayyorligi va ularni hayotga tatbiq etish salohiyati strategik resurs sifatida qaralmoqda.

Innovatsion tafakkur – bu shunchaki yangilik yaratish jarayoni emas, balki shaxsning ilmiy muloqotga tayyorligi, mustaqil qaror qabul qilish madaniyati va kreativ kompetensiyalarining uyg'unlashgan ko'rinishidir. Shu bois, yoshlar orasida innovatsion tashabbuslarni rivojlantirish masalasi nafaqat pedagogika, balki psixologiya, sotsiologiya, falsafa, iqtisodiyot va davlat boshqaruvi kabi fanlar kesimida ham dolzarb ilmiy tadqiqot yo'nalishiga aylanmoqda.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar, xususan, raqamli iqtisodiyot, startap ekotizimlari, ilmiy-tadqiqot markazlari va innovatsion ta'lim texnologiyalarining keng joriy etilishi yoshlarning innovatsion dunyoqarashini shakllantirish uchun muhim imkoniyatlar yaratmoqda. Shu bilan birga, ta'lim tizimi oldida yoshlarning kreativ salohiyatini yuzaga chiqarish, ularni ilmiy-texnik yangiliklarga yo'naltirish va innovatsion fikrlash madaniyatini shakllantirish kabi mas'uliyatli vazifalar turibdi.

Mazkur tadqiqotning maqsadi – yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini tahlil qilish, mavjud ilmiy yondashuvlar asosida innovatsion tafakkurni rivojlantirishning samarali mexanizmlarini asoslab berishdan iborat. Tadqiqot jarayonida innovatsion fikrlashning psixologik, pedagogik hamda ijtimoiy omillari o'rganilib, innovatsion tashabbuslarni qo'llab-quvvatlashda ta'lim muassasalari, oilaviy tarbiya va jamiyat institutlarining integratsiyalashgan roli yoritiladi. Shu tariqa, yoshlar innovatsion dunyoqarashini shakllantirish jamiyatning barqaror rivojlanishi, milliy raqobatbardoshlik va intellektual salohiyatning kuchayishida hal qiluvchi omil sifatida ilmiy asosda tadqiq etilishi zarur bo'lgan muhim masala hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarni shakllantirish masalasi global miqyosda jadal rivojlanayotgan ilmiy yo'nalishlardan biri bo'lib, unga oid tadqiqotlar pedagogika, psixologiya, innovatsiya nazariyasi, ijtimoiy fanlar va raqamli texnologiyalar bilan kesishgan holda olib borilmoqda. Shuning uchun adabiyotlarda mazkur muammoning turli yondashuvlari va ilmiy konsepsiyalari shakllangan.

J. Shumpeter (1934), P. Druker (1985) kabi innovatika sohasi klassiklari innovatsion tafakkurni jamiyat taraqqiyotining asosiy harakatlantiruvchi kuchi sifatida qaragan. Shumpeter innovatsion tashabbusni "yangilik yaratish va uni amaliyotga joriy etish jarayoni" deb talqin qilgan, Druker esa kreativ fikrlashni biznes va ijtimoiy tizimlarning o'zgarishida strategik omil sifatida baholagan. Ushbu nazariyalar yoshlar dunyoqarashini shakllantirishda innovatsion kompetensiyalarni rivojlantirish zarurligini ilmiy asoslab beradi.

Kreativlik bo'yicha G. Gardnerning "ko'p qirrali intellekt" nazariyasi (1983), E. Torrance (1974)ning kreativ fikrlash testlari, Gilden va Sternberg (2006)ning "ijodiy tafakkur modeli" yoshlar tashabbuskorligini rivojlantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ular yoshlarning kreativ salohiyatini oshirish uchun muhit, motivatsiya va erkin fikrlash imkoniyatlari muhimligini ta'kidlaydilar.

Raqamli transformatsiya jarayoni yoshlar dunyoqarashini o'zgartirayotgan asosiy omillardan biri sifatida ilmiy adabiyotlarda keng yoritilgan. M. Prenski (2001) "raqamli avlod" tushunchasini ilmiy muomalaga kiritib, zamonaviy yoshlarning axborotni qabul qilish, qayta ishlash va yaratish qarashlari tubdan o'zgarganini aytadi. Raqamli pedagogika bo'yicha Mishra

& Koehlarning TPACK modeli (2006) innovatsion texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilishning metodologik asosini ishlab chiqqan.

Xalqaro tadqiqotchilar — Yakman (2010), Bybee (2015) — STEAM yondashuvining yoshlar innovatsion kompetensiyasini shakllantirishdagi o'rnini yoritib, loyiha asosida o'qitishning ijodiy fikrlashni rag'batlantirishdagi samaradorligini ilmiy isbotlagan. Ularning tadqiqotlarida ko'rsatishicha, loyiha va amaliy faoliyat yoshlarni muammoga yechim topishga yo'naltiruvchi faol o'rgatuvchi muhit yaratadi.

Psixologlar D.Erikson (1968), A.Maslou (1954), L.Vigotskiy (1934)larning tadqiqotlari yoshlarning motivatsiyasi, psixologik ehtiyojlari va ijtimoiy intilishlarini tahlil qilib, innovatsion tashabbuslarning shakllanishi ko'p jihatdan ijtimoiy-madaniy muhitga bog'liq ekanini asoslaydi. Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi yoshlar uchun qo'llab-quvvatlovchi pedagogik muhit yaratish zarurligini ko'rsatadi.

Mahalliy olimlardan A. Nigmatov, R. Qodirov, N. Jo'raev, Z. Quronov — yoshlarni innovatsion tafakkurga tayyorlashda ma'naviy o'zlik, milliy qadriyatlar, raqamli iqtisodiyot va ta'lim siyosatining tutgan o'rnini tahlil qilgan. Ularning ilmiy ishlarida yoshlar ongida ma'naviy immunitet, zamonaviy ko'nikmalar va global raqobatga tayyorgarlikni shakllantirish masalalari markaziy o'rinda turadi.

O'rganilgan adabiyotlar shuni ko'rsatadiki, innovatsion tashabbus yoshlarning shaxsiy rivoji, kreativ tafakkuri va motivatsiyasi bilan uzviy bog'liq. Zamonaviy texnologiyalarni ta'limga integratsiya qilish yoshlar dunyoqarashida innovatsion fikrlashni jadallashtiradi. STEAM, loyiha asosida ta'lim, raqamli muhit va interfaol metodlar yoshlarning tashabbuskorligini oshiruvchi asosiy vositalardir. Milliy qadriyatlar, ijtimoiy muhit va davlat siyosati innovatsion kompetensiyalarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ilmiy manbalar innovatsion dunyoqarashni shakllantirishning kompleks, ko'p omilli jarayon ekanini tasdiqlaydi.

Umuman olganda, J. Shumpeter, P. Druker, G. Gardner, E. Torrance, M. Prenski kabi olimlarning nazariyalari innovatsion tafakkurning mohiyatini anglashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning asarlarida ta'kidlanganidek, innovatsion tashabbus shaxsning kreativ salohiyatiga, muammoga noodatiy yondasha bilish qobiliyatiga, analitik fikrlashiga va yangi bilimlarni tezda amaliyotga tatbiq eta olishiga tayangan holda shakllanadi.

STEAM ta'limi, loyiha asosida o'qitish, raqamli pedagogika va interfaol metodlar yoshlarning innovatsion kompetensiyasini rivojlantirishda eng samarali vositalar hisoblanadi. Bu yondashuvlar yoshlarni mustaqil fikrlashga, ijodkorlikka, texnologik fikrlashga, muammolarga kompleks yechim topishga yo'naltiradi. Shuningdek, oila, ta'lim muassasalari, axborot makoni va davlat siyosatining integrativ ta'siri yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

Natijalar va muhokama. Yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarni shakllantirish bugungi globallashtirish davrida milliy taraqqiyotning strategik omillaridan biri sifatida namoyon bo'lmoqda. Tadqiqot jarayonida aniqlangan natijalar yoshlarning innovatsion fikrlashi nafaqat individual kompetensiya, balki ijtimoiy-madaniy muhit mahsuli ekanini ko'rsatdi. Bunda ta'lim tizimi, oilaviy tarbiya, axborot makoni, davlat siyosati va yoshlarning psixologik xususiyatlari o'zaro uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Innovatsion tafakkur bir vaqtning o'zida bir nechta jarayon — kreativlik, tanqidiy fikrlash, muammoli vaziyatlarga moslashish va ijodiy yechimlar topish qobiliyatining sintezi

sifatida shakllanadi. J. Guilfordning intellekt modeli, D. Kolbning tajribaviy ta'lim konsepsiyasi va A. Osterwalderning innovatsion model yaratish nazariyasi yoshlarning yangi g'oyalarni generatsiya qilish mexanizmlarini tushuntirishda samarali metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish natijada o'quvchilarning motivatsiyasi oshgan, mustaqil izlanish darajasi kuchaygan va muammoli vaziyatlarni yechish tezligi ijobiy sur'atda o'zgargani kuzatildi. Xususan, virtual laboratoriyalar, onlayn ta'lim dasturlari, simulyatsiyalar va gibrid o'qitish usullari yoshlarning analitik va ijodiy tafakkurini kengaytiruvchi muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Tahliliy kuzatuvlar shuni ko'rsatdiki, STEAM (science, technology, engineering, art, mathematics) yondashuvi yoshlar tafakkurida tizimli fikrlashni, eksperimentlar orqali yangi g'oyalarni sinab ko'rish ko'nikmalarini shakllantiradi. Loyiha asosida ta'lim esa mas'uliyat, jamoada ishlash, rejalashtirish va dizayn fikrlash kabi innovatsion kompetensiyalarni kuchaytiradi. Bunday jarayonlarda qatnashgan talabalarda kreativ fikrlash darajasi boshqa guruhlariga nisbatan sezilarli ravishda yuqoriroq bo'lishi aniqlangan.

Yoshlar siyosati, startaplar uchun yaratilayotgan imtiyozlar, inkubatsiya markazlari, texnoparklar, grantlar va stipendiyalar innovatsion tashabbuslarni kuchaytiruvchi muhim omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, davlat tomonidan yaratilayotgan innovatsion muhit yoshlar kreativ salohiyatining namoyon bo'lishi uchun strukturaviy asos yaratadi. Lekin ba'zi hududlarda infratuzilma yetishmasligi, loyihalarni moliyalashtirishdagi chegaralar yoshlarning innovatsion faoliyatini to'liq ro'yobga chiqarishga to'sqinlik qilmoqda.

Umuman olganda, yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarni shakllantirish tizimli yondashuvni talab etadi. Bu jarayonning markazida ta'lim, raqamli texnologiyalar, psixologik muhit va davlat siyosati integratsiyasi turadi. Innovatsion fikrlashni rivojlantirish faqat texnik bilimlar orqali emas, balki ma'naviy-axloqiy tarbiya, ijtimoiy faoliyat va kommunikativ madaniyat bilan uyg'un holda amalga oshirilgandagina yuqori natija beradi.

Xulosa. Yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarni shakllantirish zamonaviy jamiyat taraqqiyotining strategik yo'nalishlaridan biri bo'lib, u nafaqat ta'lim tizimining rivojlanishi, balki mamlakatning intellektual, iqtisodiy va ma'naviy salohiyati bilan bevosita bog'liqdir. Tadqiqot davomida innovatsion tafakkurning shakllanishi ko'p omilli va murakkab pedagogik-psixologik jarayon ekani aniqlandi. Uning samaradorligi raqamli texnologiyalar, kreativ pedagogika, zamonaviy metodlar, shaxsiy rivojlanish, ijtimoiy muhit va davlat siyosati bilan uyg'unlikda ta'minlanadi. Innovatsion fikrlashni shakllantirish jarayonida ma'naviy qadriyatlar, milliy identitet, ijtimoiy mas'uliyat va vatanparvarlik ham muhim o'rin tutadi. Milliy qadriyatlarga tayanilgan holda global innovatsiyalarni qabul qilish yoshlarning madaniy immunitetini kuchaytiradi, ularni zamonaviy xavf-xatarlar oldida mustahkam pozitsiya egallashga undaydi.

Umuman olganda, yoshlar dunyoqarashida innovatsion tashabbuslarni shakllantirish – zamonaviy ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishi bo'lib, u ilmiy-metodologik asoslangan yondashuvlar, yangi pedagogik texnologiyalar va ma'naviy tarbiyani uyg'unlashtirgan holda amalga oshirilgandagina yuqori samaradorlikka erishiladi. Ushbu tadqiqot natijalari innovatsion ta'lim strategiyalarini ishlab chiqish, yoshlar bilan ishlashning yangi

mexanizmlarini yaratish va kelajakda raqobatbardosh, kreativ hamda tashabbuskor avlodni tarbiyalash uchun muhim ilmiy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Mirziyoyev, Sh. M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent, 2021.
2. Nuraliyev, Z. *Yoshlar va innovatsiya: psixologik yondashuvlar*. – Toshkent: Innovatsiya, 2022.
3. Abdullayeva, G. *Kreativ pedagogika va innovatsion yondashuvlar*. – Samarqand, 2021.
4. Dewey, J. *How We Think*. – New York: D.C. Heath, 1910.
5. Kolb, D. A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1984.
6. Guilford, J. P. *The Nature of Human Intelligence*. – New York: McGraw-Hill, 1967.
7. Abdurahmonov H. I. THE PECULIARITIES OF THE FORMATION OF INNOVATIVE THINKING IN THE YOUTH WORLDVIEW //Форум молодых ученых. – 2020. – №. 8 (48). – С. 3-6.
8. Abdurahmonov H. I. PHILOSOPHICAL AND CATEGORICAL ANALYSIS OF THE CONCEPTS OF YOUTH OUTLOOK AND INNOVATIVE THINKING //Мировая наука. – 2020. – №. 8 (41). – С. 3-6.
9. Abdurahmonov H. I. ROLE AND IMPORTANCE OF EDUCATIONAL MODELS IN THE FORMATION OF INNOVATIVE THINKING IN THE WORLD OF YOUTH //Актуальные вопросы современной науки. – 2020. – С. 6-8.
10. Abdurahmonov H. I. CHARACTERISTICS OF FORMATION OF INNOVATIVE THINKING IN SOCIETY //Scientific Bulletin of Namangan State University. – 2020. – Т. 2. – №. 7. – С. 161-167.
11. Abdurahmonov H. I. INNOVATIVE THINKING AND ITS FORMS OF MANIFESTATION //Теория и практика современной науки. – 2020. – №. 8 (62). – С. 3-6.
12. Abdurahmonov H. I. FORMS OF MANIFESTATION OF INNOVATIVE THINKING IN THE WORLDVIEW OF YOUTH //Экономика и социум. – 2020. – №. 8 (75). – С. 8-11.
13. Ibroximovich A. X. THE DIALECTIC OF TRADITION AND MODERNITY IN THE DEVELOPMENT OF YOUTH INITIATIVES //SHOKH LIBRARY. – 2025.
14. Абдурахмонов Х. И. ҲОЗИРГИ ДАВРДА ЁШЛАРНИНГ ИННОВАЦИОН ПОТЕНЦИАЛИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ МОДЕЛЛАРИ //Tafakkur manzili. – 2023. – Т. 4. – С. 23-29.
15. АБДУРАХМАНОВ Х. А. ОБНОВЛЕНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ УЗБЕКИСТАНА: НЕКОТОРЫЕ ИТОГИ ИХ ОЦЕНКА //Закон. – 2016. – №. 6. – С. 166-171.
16. Ibrohimovich A. H. Modern Factors for Raising Student-youth Innovative Thinking in the Higher Education //American Journal of Pedagogical and Educational Research. – 2023. – Т. 15. – С. 202-206.
17. Abdurahmonov K. H. Chelovecheskij progress //Т.: Jekonomika. – 2012.
18. Абдурахмонов Х. И. ОЛИМЛАР АЁЛЛАР ГЕНДЕР ТЕНГЛИКНИНГ АҲАМИЯТИ //Science and innovation. – 2024. – Т. 3. – №. Special Issue 15. – С. 125-128.
19. Ibroximovich A. X. BILISH JARAYONINING TEXNOGEN TARAQQIYOT BILAN BOG'LIQLIGI //BOSHQARUV VA ETIKA QOIDALARI ONLAYN ILMIY JURNALI. – 2024. – Т. 4. – №. 3. – С. 19-24.
20. Абдурахмонов Х. И. Развитие общества и инновационное мышление //Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2020. – С. 100-102.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

POST-TRUTH POLITICS: DISINFORMATION THROUGH ALTERNATIVE INFORMATION FLOWS

Norbutayev Islambek Musurmonovich

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Acting Associate Professor, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy

Abstract. This article analyzes the phenomenon of post-truth in contemporary political processes and the dissemination of disinformation through alternative information streams. It reveals the mechanisms by which digital media, social networks, and alternative platforms influence public consciousness. In addition, factors such as fake news, false narratives, algorithmic filtering, and propaganda are examined for their impact on political communication and citizens' decision-making processes. The article scientifically assesses the interrelation between post-truth politics, national information security, democratic institutions, and the level of media literacy, emphasizing the need to develop effective countermeasures in this field.

Keywords: post-truth, political communication, disinformation, fake news, digital media, social networks, algorithmic filtering / filter bubble, propaganda, mass media, information security, manipulation of public opinion, false narratives, information warfare.

POSTHAQIQAT SIYOSATI: ALTERNATIV AXBOROT OQIMLARI ORQALI DEZINFORMATSIYA

Norbo'tayev Islombek Musurmonovich

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

dotsenti v.b, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

E-mail: inorbutayev@dtpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy siyosiy jarayonlarda posthaqiqat fenomeni hamda alternativ axborot oqimlari orqali tarqatilayotgan dezinformatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Raqamli media, ijtimoiy tarmoqlar va alternativ platformalar orqali jamoatchilik ongiga ta'sir ko'rsatish mexanizmlari ochib beriladi. Shuningdek, yolg'on xabarlar, soxta narrativlar, algoritmik filtrlash va propaganda kabi omillar siyosiy kommunikatsiya hamda fuqarolarning qaror qabul qilish jarayoniga qanday ta'sir etishi yoritiladi. Maqola posthaqiqat siyosatining milliy axborot xavfsizligi, demokratik institutlar va media savodxonlik darajasi bilan uzviy bog'liqligini ilmiy asosda tahlil etib, bu sohada samarali qarshi choralarni ishlab chiqish zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: posthaqiqat (post-truth), siyosiy kommunikatsiya, dezinformatsiya yolg'on xabarlar (fake news), raqamli media, ijtimoiy tarmoqlar, algoritmik filtrlash / filtr pufakchasi, propaganda (OAV), axborot xavfsizligi jamoatchilik fikri manipulyatsiyasi, soxta narrativlar, axborot urushi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N33>

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda "post-haqiqat" (post-truth) atamasi siyosiy va ommaviy axborot makonida markaziy tushunchalardan biriga aylandi. Ushbu konsepsiya, real haqiqat va falsifikatsiya o'rtasidagi chegaralar noaniqlashishi, hissiy va shaxsiy e'tiqodlar haqiqatdan ustun turishi, shuningdek, faktlarga emas, balki xabar beruvchilarning roli va ularning auditoriyaga ta'siri kuchayishi bilan tavsiflanadi. Post-haqiqat siyosatida siyosiy nomzodlar, partiyalar, internet platformalari va alternativ axborot oqimlari (bloglar, ijtimoiy tarmoqlar,

memar, podkastlar va boshqa “noan’anaviy” kanal-lar) ko‘pincha muhim rol o‘ynaydi. Alternativ axborot oqimlari — bu markaziy media tarmoqlari, professional jurnalistika yoki rasmiy ommaviy axborot vositalaridan tashqari keladigan axborot kanallari. Ularning auditoriyasi, shakli, tarqatilishi tezligi, personalizatsiyasi va hissiy jihatlaridan foydalanish qobiliyati tufayli, ular post-haqiqat davrida dezinformatsiyaning kuchayuvchi manbalaridan biriga aylangan. Dezinformatsiya esa bilib turib yolg‘on axborot tarqatish, maqsadi auditoriyani adashtirish, xato qarorlarga olib kelish, ishonchni susaytirish kabi salbiy oqibatlarga olib keladi.

Bu maqolaning maqsadi alternativ axborot oqimlari orqali dezinformatsiyaning qanday shakllari va mexanizmlari paydo bo‘layotganini, u siyosiy jarayonlarga qanday ta’sir ko‘rsatishini, va bu salbiy hodisaga qarshi qanday chora-tadbirlar ko‘rilishi mumkinligi haqidagi nazariy qarashlarni aniqlashtirishdan iborat.

Material va tadqiqot usullari. Axborot asri ko‘plab oqibatlarni keltirib chiqardi va bizni tezda posthaqiqat davriga olib kirdi. Ushbu yangi davrda dezinformatsiya bir necha soniyalarda misli ko‘rilmagan darajada keng tarqalmoqda. Mazkur tadqiqot posthaqiqat davrida dezinformatsiya muammosini tahlil qiladi hamda ko‘pincha yolg‘on axborotni tarqatishda qo‘llaniladigan alternativ axborotlar oqimini va ularning dunyo siyosiy jarayoniga ta’sirini o‘rganadi. Ushbu alternativ oqimlar odamlarning hissiyotlari va ko‘ngilochar vositalar orqali jamoatchilik fikriga, saylovlarga va siyosiy kun tartibiga ta’sir ko‘rsatadi. Mazkur maqolada yumshoq yangiliklar (soft news), memlar va fitna nazariyalarining ta’sirlari misollar orqali tahlil qilinadi.

Natijalar va muhokama. Axborot asri boshlangan davr insoniyat uchun yangi imkoniyatlar eshigini ochish bilan bir vaqtda resurslar va fikrlar o‘rtasida kuchli bo‘linishni keltirib chiqardi. Ma’lum bir axborot kuchli qurollardan ham hissaliroq ta’sir kuchiga ega bo‘ldi. Arab bahori, atirgullar inqilobi va turli rangli inqiloblar bunga yaqqol misoldir. Jamiyat borgan sari informatsion iste’mol madaniyatining zamonaviyroq xaridoriga aylanishi barcha sohalarda inson omilining cheklanishiga turtki bo‘lmoqda. Ushbu fikrning mantiqiy davomi sifatida posthaqiqat va uning aktual xarakteri haqidagi fikrlarni izohlab o‘tsak. Post-haqiqat (post-truth) atamasi 2000-yillarning oxiridan boshlab ommabop bo‘la boshladi[1: 27-b.]. Bu tushuncha, ayniqsa siyosiy kommunikatsiyada faktlar, haqiqatlar va obyektiv ma’lumotlardan ko‘ra, shaxsiy e’tiqod, hissiyot, guruh identifikatsiyasi va ideologik doiralar asosida shakllangan axborotlarning ahamiyati oshgani bilan bog‘liq. Post-haqiqat siyosatining markaziy komponentlari sirasiga quyidagilar kiradi: fakt va haqiqatga bo‘lgan nisbiylik, ishonch va legitimatsiya masalalarining siyosiy raqobatda vositaga aylanishi, hissiy va identitar retorikaning kuchayishi post-haqiqatning haqiqiy xarakterini namoyon etadi. Posthaqiqat (post-truth) kundalik hayotda, ayniqsa siyosatda, haqiqat bilan bog‘liq tarixiy muammo hisoblanadi. Ammo haqiqat uzoq vaqtdan beri falsafaning asosiy mavzularidan biri bo‘lib kelgan. Shuningdek, haqiqat falsafa tarixidagi eng murakkab tushunchalardan biridir. Posthaqiqat haqidagi tadqiqotlar va jamoatchilikdagi bahslarning aksariyati haqiqatning muayyan nazariyasiga, ya’ni faylasuflar “haqiqatning moslik nazariyasi” deb ataydigan g‘oyaga asoslanadi. Bu nazariya eng mashhur nazariya bo‘lishi mumkin, ammo uning ham o‘z tanqidchilari bor. Unga ko‘ra, so‘zlar tekshirilishi va tasdiqlanishi mumkin bo‘lgan qabul qilingan yoki barchaga ma’lum bo‘lgan voqelikka mos keladi. Haqiqatning boshqa bir muhim nazariyasi esa “haqiqatning mantiqiy bog‘liqlik nazariyasi” bo‘lib, unga ko‘ra, haqiqat nafaqat bitta da’vo, balki dunyo haqida bir-biriga mos keladigan bir qator bayonotlardir[2: 24-b.].

Bir qancha akademik ekspertlarning ta'kidlashicha, haqiqat haqidagi falsafiy munozaralar posthaqiqat tushunchasining ommaviy siyosatda (posthaqiqat siyosati) paydo bo'lishi bilan deyarli bog'liq emas. Faylasuf Julian Baggini shunday tushuntiradi: "Bu raqobatdosh nazariyalarning afzalliklari asosan akademik xarakterga ega. Odamlar Saddam Husayn Iroqida yadroviy qurol bor-yo'qligi, global isishning haqiqiy va antropogen (inson faoliyati bilan bog'liq) ekanligi yoki tejamkorlik zarurligi haqida bahslashganda, ularning kelishmovchiliklari haqiqatning raqobatdosh nazariyalari oqibati emas. Hech bir guvoh sudya "haqiqatni, faqat haqiqatni va faqat haqiqatni aytishga" va'da berish so'ralganda, u qaysi nazariyani nazarda tutayotganini so'rashga majbur emas. Unda nega haqiqat akademik falsafadan tashqaridagi dunyoda shunchalik muammoli bo'lib qoldi? Buning sabablaridan biri shundaki, haqiqatning ishonchli manbasi deb nimani hisoblash borasida katta kelishmovchilik va noaniqlik mavjud. Insoniyat tarixining ko'p qismida diniy matnlar va yetakchilarga, o'qimishli mutaxassislariga va sog'lom fikr deb ataladigan xalq donoligiga ishonchning barqaror kombinatsiyasi mavjud edi. Hozir esa, deyarli hech narsa universal avtoritet (mutlaq hokimiyat) sifatida qabul qilinmayapti. Bu bizni o'z mutaxassislarimizni tanlashga yoki shunchaki ichki sezgilarimizga ishonishga majbur qilmoqda." [3:14-b.]

Shu bilan birga posthaqiqatga funksional yaqin turuvchi bir qancha ijtimoiy-siyosiy jarayonlar mavjudki, ular posthaqiqat ijtimoiy-siyosiy hayotga kuchli ta'sir ko'rsatishi uchun muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Filtr pufakchasi yoki mafkuraviy ramka shaxsiylashtirilgan qidiruvlar, tavsiyalar tizimlari va algoritmik kurasiya natijasida paydo bo'lishi mumkin bo'lgan intellektual izolyatsiya holati hisoblanadi. Qidiruv natijalari foydalanuvchi haqidagi ma'lumotlarga asoslanadi, masalan, ularning joylashuvi, o'tmishdagi ijtimoiy harakati va ma'lumotlar bilan ishlash tarixi. Binobarin, foydalanuvchilar o'z nuqtai nazarlari bilan mos kelmaydigan ma'lumotlardan ajralib, ularni o'zlarining madaniy yoki mafkuraviy pufaklarida samarali ravishda ajratib turadilar, natijada dunyoning cheklangan va moslashtirilgan ko'rinishi paydo bo'ladi. Bu algoritmlar tomonidan qilingan tanlovlar faqat ba'zan shaffof bo'ladi. Asosiy misollar orasida Google shaxsiylashtirilgan qidiruv natijalari va Facebookning shaxsiylashtirilgan yangiliklar oqimi kiradi. Filtr pufagi atamasi 2010-yilda internet faoli Eli Pariser tomonidan kiritilgan. Pariserning xuddi shu nom ostidagi "The Filter Bubble" (2011) nomli nufuzli kitobida algoritmik filtrlash orqali individuallashtirilgan shaxsiylashtirish intellektual izolyatsiya va ijtimoiy parchalanishga olib kelishi bashorat qilingan [4:22-b]. Pufak effekti, Pariserga ko'ra, fuqarolik nutqi uchun salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, ammo qarama-qarshi qarashlar ta'sirni minimal va manzilli deb hisoblaydi. Pariserning so'zlariga ko'ra, foydalanuvchilar qarama-qarshi nuqtai nazarlarga kamroq ta'sir qiladilar va o'zlarining ma'lumot pufaklarida intellektual ravishda ajralib turadilar.

Soxta yangiliklar bu axborot buzilishi hisoblanib, bu yangiliklarning estetikasi va qonuniyligini da'vo qiluvchi yolg'on yoki chalg'ituvchi ma'lumotlar hisoblanadi. Soxta yangiliklar ko'pincha shaxs yoki yuridik shaxsning obro'siga putur yetkazish, yoki reklama daromadi orqali pul ishlash maqsadiga ega. Yolg'on xabarlar tarix davomida doimo tarqalgan bo'lsa-da, soxta xabarlar atamasi birinchi marta 1890-yillarda gazetalarda shov-shuvli xabarlar keng tarqalgan bo'lganda qo'llanilgan. Soxta yangiliklar u bilan raqobatlashib, haqiqiy yangiliklarning ta'sirini kamaytirishi jamiyatda ikkiga bo'linish tamoyilini keltirib chiqarishi mumkin.

Axborotlarning tasniflanishi doirasida ko'ngilocharlikning keng jamoatchilik e'tiborida siyosiy qarashlarni shakllantirishdagi samaradorligi sabablarini ochib berishga harakat qilamiz. Birinchidan, "yumshoq" yangiliklar auditoriya e'tiborini siyosatdan xoli ko'ngilochar mazmun bilan jalb qiladi, ikkinchidan, yetkazilayotgan axborot siyosiy masalani tushuntirganida, tomoshabin uni passiv ravishda qabul qilishi va eslab qolishi osonlashadi, uchinchidan, shoularning ko'ngilochar jihati ma'lumotni yodda saqlashga yordam beradi, to'rtinchidan, tomoshabinlarda nomzod yoki siyosiy ishtirokka nisbatan munosabat shakllanadi: ba'zida bu ijobiy (faollikka undaydi), ba'zida esa salbiy (kuchaygan kinoya yoki ishonchsizlik orqali saylovdan chetlashishga olib keladi). Jamoatchilik fikrining o'zgarishi esa keyinchalik siyosiy ishtirok va siyosatga ham bevosita ta'sir ko'rsatishi mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda jamoatchilik fikri siyosiy qarorlar uchun kuchli omil bo'lib, siyosatchilar unga zid qaror qabul qilishda ehtiyotkor bo'ladilar. Chunki bu omil jamiyatning yuksak tafakkuri o'laroq davlatchilik tarixida asrlar davomida patologik shakllanib kelgan. Buni ikki aniq misol yordamida rivojlangan davlatlar miqyosida keltirib o'tamiz. Jimmi Kimmel 2017-yilda "Jimmy Kimmel Live" boshlovchisi o'g'lining tug'ma yurak nuqsoni haqida hissiyotli hikoya qilib, AQShda Sog'liqni saqlash islohotini bekor qiluvchi qonun loyihasiga qarshi chiqdi. Uning chiqishi virusdek tarqaldi, respublikachi senatorlar ommaviy axborot vositalarida Kimmelning chiqishlariga javob berishga majbur bo'ldilar[5:41-b.]]. Oqibatda, Senat bu qonunni oddiy ko'pchilik ovoz bilan bekor qilishga ulgura olmadi. Ikkinchi misol, Jon Oliver 2014-yilda "Last Week Tonight" boshlovchisi Oliver FCCning tarmoq neytralligini bekor qilish rejasi haqida 13 daqiqalik kulgili, biroq ma'rifiy video tayyorladi. Segment oxirida tomoshabinlarni FCC saytiga kirib fikr bildirishga chaqirdi. Ertasi kuni sayt ishdan chiqdi, bir necha hafta davomida esa faollar Oliverning videodan keng foydalanib, aholini xabardor qildilar. 2015-yil boshida o'tkazilgan ovoz berishda tarmoq neytralligi saqlab qolindi va faollar Oliverga minnatdorchilik bildirdilar. Har ikki holat ham ilgari sanab o'tilgan xususiyatlarni yaqqol ko'rsatadi: Kimmel holatida hissiyot, Oliver holatida esa hazil va chuqur tahlil orqali auditoriyaning e'tibori jalb qilindi, murakkab masalalar oddiy shaklda tushuntirildi, jamoatchilik fikriga ta'sir etildi va siyosiy natijalarga erishildi. Hatto so'rovlar ham Oliverning ko'rsatuvi tarmoq neytralligi haqida "qattiq" yangiliklar dasturlariga qaraganda samaraliroq ma'lumot berganini ko'rsatdi. Kimmelning holatida esa ko'plab amerikaliklar bu masalada Kongressga qaraganda Kimmelga ko'proq ishonishini bildirgan. Yuqorida keltirib o'tilgan misollar shuni anglatadiki, axborotlashgan jamiyatlarda ijtimoiy adolatni omma shaffof nazorat qilish imkoniga ega bo'ladi. To'g'ri ijtimoiy va siyosiy boshqaruvning faol ishtirokchilariga aylanadi[6: 37-b.].

Ko'rinib turibdiki ko'ngilochar va hissiy media jamoatchilik fikri hamda siyosiy ishtirokga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Memlar ham aynan shu turdagi media shakli bo'lib, ularning qo'llanishi va tarqalishi hazil-mutoyiba va hissiyotga asoslanadi. Memlar ta'rifi ko'ra — murakkab ma'no va his-tuyg'ularni oddiy, oson tarqaluvchi va qayta ishlanadigan formatda yetkazuvchi axborot idishchalari (information vessels) hisoblanadi. Internet memlari internetning dastlabki davrlaridan beri mavjud bo'lsa-da, siyosiy internet memlari nisbatan yangi va tez o'sayotgan hodisadir. Birinchi marta 2008-yilgi AQSh prezidentlik saylovlari chog'ida ham memlar asosan oldindan mashhur bo'lgan xatolarni kulgili shaklda yoritishga xizmat qilgan. 2012-yilga kelib esa memlar siyosiy ishtirokning alohida janriga ajralib chiqib, nomzodlarni asta-sekin targ'ib qilish yoki obro'sizlantirish vositasiga aylandi. 2016-yilga borib

memlar begunoh, ko'ngilochar ishtirokchi mediadan chiqib, axborot urushining yanada xavfli shakllariga qadar kengaydi.

So'nggi o'n yil ichida siyosiy ishtirokning ta'rifi ham kengayib, internet va ijtimoiy tarmoqlardagi faoliyat — xususan memlarni ulashish — uning bir qismi sifatida qaralmoqda. Biroq siyosiy internet memlarini yaratish va ulashish o'z-o'zidan ishtirokning alohida shakli bo'lishi bilan birga, yanada faol siyosiy ishtirokni ham rag'batlantiradi. Tadqiqotchilar memlar siyosiy faollikni oshiruvchi muhim xususiyatlarni o'zida mujassam etishini ta'kidlaydilar[7: 18-b.].

Memlar “pastdan yuqoriga” darajadagi targ'ibot vositasi sifatida ishlaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, oddiy foydalanuvchilar tomonidan yaratilgan onlayn kontent partiyalar tomonidan homiylik qilingan kontentga nisbatan o'n baravardan ko'proq ko'riladi va ulashiladi. Ikkinchidan, memlar guruhlarining asosiy kanallardan tashqarida o'zini tashkil etishiga yordam beradi. Nihoyat, memlar odamlarning shaxsiy individualligini saqlab qolgan holda ularni bir mafkura atrofida birlashtiradi. Shaxslar va hukumatlar ushbu xususiyatlardan qanday foydalanishini uchta misol orqali tahlil qiladi. Birinchisi — siyosiy internet memlaridan ataylab foydalangan ilk harakatlardan biri bo'lgan “Occupy Wall Street” harakati. Ikkinchisi — 2016-yilgi saylovoldi jarayonida va undan keyin memlardan foydalangan alt-right harakati. Nihoyat, AQShga qarshi axborot urushi kampaniyasi doirasida memlardan foydalangan Rossiya tajribasi.

Birinchi ssenariy — Occupy harakati. Bu harakat tasvir kuchini yaxshi anglagan bir reklama mutaxassisi tomonidan boshlangan. Keyinchalik unga onlayn xaker-faollar guruhi Anonymous qo'shilib, odamlardan o'z tajribalarini internetda suratlar orqali bo'lishishni so'rab, tasvir kuchi g'oyasini yoyishda yordam berdi. Bu hamkorlik “Biz 99 foizimiz” (“We are the 99 percent”) memining tug'ilishiga olib keldi. U butun dunyo bo'ylab tarqalib, 82 dan ortiq davlatlarda Occupy harakatlarini yuzaga keltirdi. Occupy harakati oxir-oqibat zaiflashdi, biroq birlashgan mafkura AQShdagi siyosiy chap qanotga uzoq muddatli ta'sir qoldirdi.

Ikkinchi ssenariy memlar madaniyatini yanada chuqurroq tahlil qiladi va alt-right harakatining kelib chiqishi hamda o'z mafkurasini tarqatish uchun memlardan foydalanishini o'rganadi. Bu harakat dastlab bir oq millatchi tadqiqot markazi (think tank) rahbari tomonidan boshlangan. U ilk tarafdorlarini bloglar va jurnallar orqali to'pladi, biroq oxir-oqibat o'z izdoshlari asosiy qismini anonim ijtimoiy tarmoqlar va forumlar orqali qo'lga kiritdi. Bu saytlar foydalanuvchilarga o'zlarining keskin qarashlarini dunyo bilmasdan baham ko'rish imkonini berardi. Alt-right tarafdorlari ana shu sahifalarda o'z e'tiqodlarini tushuntiruvchi memlarni yaratib va tarqatib kelishdi. Donald Tramp prezidentlik kampaniyasini e'lon qilganida, bu guruhlar tezda uni qo'llab-quvvatlashga o'tib, memlar orqali o'z simpatiyasini namoyish qildilar. Alt-right uchun memlar mafkurasiga “kirish eshigi” bo'lib xizmat qilgan va bugungi kunda ham yosh izdoshlari uchun yollash vositasi vazifasini bajarishda davom etmoqda.

Yakuniy ssenariy bir davlatning memlardan boshqa mamlakat aholisiga ta'sir ko'rsatish vositasi sifatida foydalanishini tahlil qiladi. Bu bo'lim Rossiyaning Internet Tadqiqot Agentligi (Internet Research Agency – IRA) hamda uning Qo'shma Shtatlarga qarshi axborot urushi kampaniyasiga bag'ishlanadi. IRA Rossiya hukumati tomonidan Amerika demokratik jarayoniga ishonchsizlik va bo'linish kiritish maqsadida tashkil etilgan edi. Agentlik memlardan foydalangan holda o'zining turli Facebook va Twitter sahifalariga auditoriya jalb qildi, so'ngra bu sahifalar orqali afroamerikaliklar orasida ovoz berishni susaytirish hamda chekka guruhlar

o'rtasida ziddiyatni kuchaytirish uchun xabarlar tarqatdi. Hatto Charlotsvill (Virjiniya) shahridagi "Unite the Right" mitingida raqib guruhlar o'rtasidagi keskinlikni ataylab oshirgan bo'lishi ehtimoldan xoli emas — bu voqea zo'ravonlik va bir yosh ayolning o'limiga olib kelgan edi.

Xulosa. Ushbu maqola dezinformatsiya siyosatga qanday ta'sir ko'rsatishini alternativ axborot oqimlari orqali ko'rsatishni maqsad qilgan. Olib borilgan tarixiy-tahliliy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, alternativ axborot oqimlari hissiyot va ko'ngilocharlik orqali jamoatchilik fikriga ta'sir o'tkazish salohiyatiga ega. Bunday kommunikatsiya shakllari jamoatchilik fikrini, saylov jarayonlarini va hatto siyosiy kun tartibini ham o'zgartira oladi. Ushbu tahlillar davlatlarning "post-haqiqat" davrida xavotirli yo'lni tasvirlab beradi. Chunki dezinformatsiya haqiqatga qaraganda ancha kuchli hissiyot va reaksiyalarni yetkazadi va u bilan to'qnashgan odamlarda yanada kuchliroq hissiy taassurot qoldiradi. Mazkur ish uch turdagi alternativ axborot oqimlari — yumshoq (soft) yangiliklar, memlar va fitna nazariyalari — ning AQSh siyosiy jarayonlariga ko'rsatgan ta'sirini qamrab oldi hamda ushbu oqimlarning Amerika siyosiy jarayoniga qanday kirib kelishi va uni shakllantirish mexanizmlarini qisman tushuntirib berishga qaratilgan.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Donovan, J. B. (2019). Post-Truth Politics: Disinformation through Alternative Information Streams Johns Hopkins University.
2. U.S. Department of Justice. (2018). Indictment — Internet Research Agency (IRA) and related defendants (Feb 2018).
3. Douglas, K. M., Sutton, R. M., & Cichocka, A. (2019). Understanding conspiracy theories. *Political Psychology*, 40(1), 3–35. [Online Library Wiley]
4. Qodirova, U. I. (2025). Media savodxonlikni oshirish va dezinformatsiyaga qarshi kurashda faktlarni tekshirish saytlarining roli. (Toshkent: O'zbekiston Jurnalistika va Ommaviy Kommunikatsiyalar Universiteti).
5. Chatham House / expert piece — The evolution of the Pepe the Frog meme (2023, updated 2025). — Memlar va siyosat o'rtasidagi munosabatlarga diqqatni tortuvchi maqola; Pepe memi misoli orqali memlarning siyosiy qabul qilinishi ko'rib chiqiladi.
6. Kasimov, A. (2025). Pepe the frog, the greedy merchant, and stopthesteal. *New Media & Society* (article on memes & political mobilisation).
7. VanDeventer, A. J. (2021). The Tumultuous Relationship Between Late Night Television and Politics (graduate thesis/paper).
8. Jillivan Donvan. Post-truth politics: disinformation through alternative information streams. (2024). Baltimore, Maryland, December 2019.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

TRANSFORMATION OF NATIONAL IDENTITY UNDERSTANDING IN THE CONDITIONS OF AN INFORMATION SOCIETY

Ergashev Alijon Bokhodirovich

Teacher, Navoi Innovation University

Abstract. The article analyzes the transformation of the process of national identity in the context of an information society. In the context of the development of information technologies and the formation of a global information space, new features, forms and methods of expression of the process of national identity are shown. The issues of preserving and developing national identity in the context of virtual space and network society, new mechanisms for preserving and developing national values are revealed. The interaction of national cultures through digital technologies, the transformation of national identity and the protection of national interests in cyberspace are also analyzed.

Keywords: national identity, information society, digital technologies, network society, virtual space, transformation, global information space, digital sovereignty.

AXBOROTLASHGAN JAMIYAT SHAROITIDA MILLIY O'ZLIKNI ANGLASHNING TRANSFORMATSIYASI

Ergashev Alijon Boxodirovich

Navoiy innovatsiyalar universiteti o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining transformatsiyalanishi tahlil qilingan. Axborot texnologiyalarining rivojlanishi, global axborot makonining shakllanishi sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining yangi xususiyatlari, shakllari va ifodalanish usullari ko'rsatib berilgan. Virtual makon va tarmoq jamiyati sharoitida milliy o'zlikning saqlanishi va rivojlanishi masalalari, milliy qadriyatlarni saqlab qolish va rivojlantirishning yangi mexanizmlari ochib berilgan. Shuningdek, raqamli texnologiyalar orqali milliy madaniyatlarning o'zaro ta'siri, milliy o'zlikning transformatsiyalanishi va kibermakonda milliy manfaatlarni himoya qilish masalalari tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: milliy o'zlik, axborotlashgan jamiyat, raqamli texnologiyalar, tarmoq jamiyati, virtual makon, transformatsiya, global axborot makoni, raqamli suverenitet.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N34>

Kirish. Bugungi kunda insoniyat taraqqiyotining axborotlashgan bosqichida axborot va bilim nafaqat ishlab chiqarish omili, balki ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy sohalarida jamiyatni tubdan o'zgartirishning asosiy vositasiga aylandi. Bu esa o'z navbatida milliy o'zlikni anglash jarayonlarining ham transformatsiyaga uchrashiga olib kelmoqda. Global axborot makoni va uning ta'sirida shakllanayotgan "tarmoq jamiyati" sharoitida milliy o'zlikni anglash fenomenining mohiyati, xususiyatlari, shakllanish omillari va ijtimoiy ahamiyatini tadqiq etish bugungi kunning muhim ilmiy-amaliy vazifalaridan biriga aylandi.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining transformatsiyalanishi nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham egadir. Boisi bu

transformatsiyaning xarakteri va yo'nalishlarini anglash orqaligina milliy o'zlikni saqlab qolish va rivojlantirishning samarali strategiyalarini ishlab chiqish mumkin.

Adabiyotlar tahlili. Axborotlashgan jamiyat tushunchasi va uning ijtimoiy transformatsiyalarga ta'siri masalalari ko'plab olimlar tomonidan tadqiq etilgan. Yaponiyalik sotsiolog va futurolog Yo Masuda "Postindustrial jamiyat sifatida axborotlashgan jamiyat" kitobida axborotlashgan jamiyatning rivojlanish konsepsiyasini taklif qilgan [1]. Masudaning fikricha, axborotlashgan jamiyat bu moddiy ne'matlar ishlab chiqarishga emas, balki axborot texnologiyalari va bilimlarga asoslangan va intellektual ijodkorlikni rivojlantiradigan jamiyatdir.

Ispaniyalik sotsiolog Manuel Kastels "Axborot asri: iqtisodiyot, jamiyat va madaniyat" asarida tarmoq jamiyati konsepsiyasini rivojlantirgan. Kastels ta'kidlaganidek, "axborot jamiyatida o'zlik muammosi yanada dolzarb ahamiyat kasb etadi, chunki global axborot maydoni sharoitida milliy, madaniy, diniy o'zlikni saqlab qolish va rivojlantirish masalasi yangi ma'no kasb etadi" [2].

Daniel Bell o'zining "Postindustrial jamiyatning kelishi: ijtimoiy prognozlashtirishda tajriba" asarida axborotning ijtimoiy transformatsiya jarayonlaridagi roli haqida fikr yuritgan: "Postindustrial jamiyat — bu iqtisodiyotida ustuvorlik tovarlar ishlab chiqarishdan xizmatlar ko'rsatishga o'tgan, tadqiqotlar o'tkazish, ta'lim tizimini tashkil etish va hayot sifatini oshirishga yo'naltirilgan jamiyat" [3].

Amerikalik futurolog Elvin Toffler o'zining "Uchinchi to'lqin" asarida sanoat jamiyatidan axborotlashgan jamiyatga o'tish jarayonini tahlil qilgan va bu jarayonning inson hayoti, madaniyati, qadriyatlari va o'zligiga ta'sirini ko'rsatib bergan [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining transformatsiylanishini tahlil qilishda quyidagi metodologik yondashuvlar qo'llanilgan:

- tizimli yondashuv – axborotlashgan jamiyat va milliy o'zlikni anglash jarayonini o'zaro bog'liq tizim sifatida o'rganish;
- evolyutsion yondashuv – milliy o'zlikni anglash jarayonining axborotlashgan jamiyat sharoitida rivojlanish dinamikasini tahlil qilish;
- sotsiologik metodlar – axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining ijtimoiy aspektlarini o'rganish;
- prognostik metodlar – axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining kelgusi rivojlanish tendensiyalarini aniqlash.

Tahlil va natijalar. Axborotlashgan jamiyat g'oyasi ko'plab nazariyotchi olimlar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, bu konsepsiyalar axborotning jamiyat hayotida tutgan o'rnini va informatsion texnologiyalarning ijtimoiy transformatsiya jarayonlariga ta'sirini ochib berishga qaratilgan. Axborotlashgan jamiyat nazariyasi oldingi jamiyat modellaridan tubdan farq qiladi — unda inson faoliyatining asosini moddiy ne'matlar ishlab chiqarish emas, balki axborot, bilim va kommunikatsiya jarayonlari tashkil etadi.

Fikrimizcha axborotlashgan jamiyatning asosiy xususiyatlari quyidagilardan iborat:

- iqtisodiyotda xizmat ko'rsatish sohasining ustuvorligi;
- ishlab chiqarishda bilimga asoslangan texnologiyalarning keng qo'llanilishi;
- axborot va bilimning ishlab chiqarishning asosiy omiliga aylanishi;

- ta'lim va ilmiy-tadqiqot markazlarining jamiyatning markaziy institutlariga aylanishi;
- professional va texnik xodimlar qatlamining ustuvorligi.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining transformatsiyalanishi bir qator omillar ta'sirida sodir bo'lmoqda:

Global axborot makoni barcha mamlakatlar va millatlarning madaniy chegaralarini ochib, axborot oqimlarining erkin harakatlanishiga imkon yaratdi. Bu jarayon bir tomondan turli millatlar, madaniyatlar o'rtasida muloqot va o'zaro ta'sir imkoniyatlarini kengaytirsa, ikkinchi tomondan milliy madaniyatlar, tillar, qadriyatlarining universallashtuvi, standartlashuvi xavfini tug'dirmoqda. Milliy o'zlikni anglash jarayoni bu sharoitda yangi xarakter kasb etib, milliy xususiyatlarni saqlab qolish va rivojlantirish bilan bir vaqtda global axborot makoniga integratsiyalashish zarurati yuzaga kelmoqda.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi natijasida virtual makon shakllanmoqdaki, u milliy o'zlikni anglash jarayonining yangi maydoniga aylanmoqda. Virtual makonda milliy o'zlikni ifodalashning yangi shakllari, mexanizmlari yuzaga kelmoqda. Internet tarmog'i, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, forumlar, video platformalar va boshqa axborot maydonlari milliy madaniyatni, tilni, tarixni targ'ib qilish, milliy o'zlikni namoyish qilishning yangi vositalariga aylanmoqda.

Manuel Kastels ta'riflagan tarmoq jamiyati sharoitida ijtimoiy munosabatlar, ijtimoiy aloqalar, ijtimoiy o'zaro ta'sirlar xarakteri o'zgarmoqda. Tarmoq tuzilmalari iyerarxik tuzilmalarni siqib chiqarmoqda, bu esa milliy o'zlikni anglash jarayonining institutsional shakllarini ham o'zgartirmoqda. Milliy o'zlikni anglash jarayoni an'anaviy institutlar (davlat, ta'lim tizimi, oila) doirasidan chiqib, tarmoq tuzilmalari (virtual hamjamiyatlar, ijtimoiy tarmoqlardagi guruhlar, onlayn forumlar) orqali ham amalga osha boshlagan.

Zamonaviy axborot texnologiyalari milliy madaniyatni, tilni, tarixni, qadriyatlarni targ'ib qilish, saqlab qolish va rivojlantirishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Masalan, elektron kutubxonalar, virtual muzeylar, onlayn darslar, mobil ilovalar va boshqa raqamli resurslar milliy merosni saqlab qolish va kelajak avlodlarga yetkazishning samarali vositalariga aylanmoqda.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlik turli madaniyatlar, qadriyatlar, an'analar, turmush tarzlarining o'zaro ta'siri natijasida gibridlashuv jarayoniga duch kelmoqda. Bu jarayon milliy o'zlikning transformatsiyalanishiga, uning yangi shakllarining yuzaga kelishiga olib kelmoqda. Global va lokal, an'anaviy va zamonaviy, Sharq va G'arb qadriyatlarining uyg'unlashuvi natijasida yangi, gibrid milliy o'zlik shakllari paydo bo'lmoqda. [5,6,7].

Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy xavfsizlikning muhim tarkibiy qismiga aylangan "raqamli suverenitet" milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirishning muhim sharti hisoblanadi. Raqamli suverenitet davlatning o'z milliy axborot makonini boshqarish, uni himoya qilish, axborot oqimlarini tartibga solish qobiliyati bilan belgilanadi. Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni saqlash va rivojlantirish uchun raqamli suverenitetni ta'minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy raqamli kontentni yaratish, rivojlantirish va tarqatish milliy o'zlikni axborotlashgan jamiyat sharoitida saqlash va rivojlantirishning muhim vositasidir. Milliy tilda, milliy madaniyat, tarix, qadriyatlar asosida yaratilgan raqamli kontent (veb-saytlar, mobil

ilovalar, elektron darsliklar, virtual muzeylar, audio-video materiallar va boshqalar) global axborot makonida milliy o'zlikni namoyish qilish, targ'ib qilish imkonini beradi.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikka tahdid soluvchi axborot xavflarini oldini olish, ularga qarshi kurashish mexanizmlarini ishlab chiqish, axborot xavfsizligini ta'minlash masalasi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Axborot xavfsizligini ta'minlash nafaqat texnik, balki huquqiy, ijtimoiy, madaniy, ma'naviy jihatlarini ham qamrab oladi. Milliy axborot makonini shakllantirish, rivojlantirish milliy o'zlikni axborotlashgan jamiyat sharoitida saqlash va rivojlantirishning muhim shartidir. Milliy axborot makoni milliy qadriyatlar, madaniyat, til, tarix asosida shakllanadi va milliy o'zlikni namoyish qilish, targ'ib qilish, saqlab qolish va rivojlantirish funksiyalarini bajaradi.

Aholi o'rtasida raqamli savodxonlikni oshirish, axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish milliy o'zlikni axborotlashgan jamiyat sharoitida saqlash va rivojlantirishning muhim shartidir. Raqamli savodxonlik fuqarolarga global axborot makonida o'z milliy o'zligini namoyish qilish, milliy qadriyatlarni, madaniyatni, tilni, tarixni targ'ib qilish imkonini beradi. [7,8].

Milliy o'zlikni kibermakonda himoya qilish uchun quyidagi strategiyalarni qo'llash mumkin:

- milliy axborot xavfsizligini ta'minlash, kibermakonda milliy manfaatlarni himoya qilish, raqamli suverenitetni ta'minlash uchun huquqiy asoslarni takomillashtirish zarur. Bu sohadagi qonunchilik bazasini rivojlantirish, xalqaro huquqiy normalarni milliy qonunchilikka implementatsiya qilish, milliy axborot xavfsizligi strategiyasini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

- milliy raqamli infratuzilmani rivojlantirish, takomillashtirish, uning xavfsizligini ta'minlash milliy o'zlikni kibermakonda himoya qilishning muhim shartidir. Milliy raqamli infratuzilma milliy axborot makonining texnik asosi hisoblanadi va uning barqarorligi, ishonchligi, xavfsizligi milliy axborot xavfsizligini ta'minlashning muhim omilidir.

- kibermakonda milliy o'zlikni himoya qilish uchun xalqaro hamkorlikni kuchaytirish, kiberxavfsizlik sohasida xalqaro kelishuvlar tuzish, xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Kiberxavfsizlik global muammo hisoblanadi va uni faqat xalqaro hamkorlik orqali samarali hal qilish mumkin.

- aholi o'rtasida kiberxavfsizlik savodxonligini oshirish, kiberxavflarni oldini olish, ularga qarshi kurashish ko'nikmalarini shakllantirish milliy o'zlikni kibermakonda himoya qilishning muhim shartidir. Kiberxavfsizlik savodxonligi fuqarolarga kibermakonda o'z xavfsizligini ta'minlash, kiberhujumlardan himoyalash imkonini beradi.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni anglash jarayonining transformatsiyalanishi murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u bir tomondan globallashtirish va axborotlashuv jarayonlari ta'sirida milliy o'zlikning universallashtirish, standartlashuv, gibridlashuviga olib kelsa, ikkinchi tomondan milliy o'zlikni saqlab qolish, rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlarni yaratadi.

Axborot texnologiyalarining rivojlanishi milliy madaniyatni, tilni, tarixni, qadriyatlarni targ'ib qilish, saqlab qolish va rivojlantirishning yangi imkoniyatlarini yaratmoqda. Virtual makonda milliy o'zlikni ifodalashning yangi shakllari, mexanizmlari yuzaga kelmoqda. Internet tarmog'i, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar, forumlar, video platformalar va boshqa axborot

maydonlari milliy madaniyatni, tilni, tarixni targ'ib qilish, milliy o'zlikni namoyish qilishning yangi vositalariga aylanmoqda. [10].

Biroq, axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlik uchun yangi tahdidlar, xavf-xatarlar ham yuzaga kelmoqda. Global axborot makoni milliy madaniyatlar, tillar, qadriyatlarining universallashtirishiga, standartlashuviga, milliy o'ziga xosliklarning yo'qolishiga olib kelishi mumkin. Kiberhujumlar, axborot urushlari, axborot manipulyatsiyasi kabi hodisalar milliy o'zlik uchun jiddiy tahdid tug'dirmoqda.

Xulosa. Axborotlashgan jamiyat sharoitida milliy o'zlikni asrash, rivojlantirish va uning xavfsizligini ta'minlash alohida ahamiyat kasb etmoqda. Bu borada raqamli suverenitetni mustahkamlash, milliy raqamli kontent yaratish, milliy axborot makonini shakllantirish, axborot xavfsizligini ta'minlash hamda raqamli savodxonlikni yuksaltirish dolzarb vazifalar sirasiga kiradi.

Milliy o'zlikni anglash jarayonining axborotlashgan jamiyatda ijobiy yo'nalishda transformatsiyalanishi, milliy qadriyatlar, madaniyat, til va tarixni saqlash hamda rivojlantirishga xizmat qilishi uchun davlat va jamiyatning o'zaro hamkorligi muhimdir. Davlat milliy axborot siyosatini ishlab chiqishi, axborot xavfsizligini ta'minlashi, raqamli infratuzilmani rivojlantirishi hamda milliy raqamli kontentni qo'llab-quvvatlashi zarur. Jamiyat esa fuqarolarning axborot madaniyati va raqamli savodxonligini oshirish, milliy qadriyatlarni targ'ib qilish hamda milliy raqamli kontentni yaratish va rivojlantirishda faol ishtirok etishi lozim.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Washington: World Future S., 1983. 171 p.
2. Castells M. The Information Age: Economy, Society and Culture. - Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. - Vol. 1. - P. 67.
3. Bell D. The Coming of Post-industrial Society. A Venture in Social Forecasting. N.Y., Basic Books, 2001. 616 p.
4. Тоффлер Э. Шок будущего. - М.: АСТ, 2001. - 560 с.
5. Giddens A. The Consequences of Modernity. - Stanford: Stanford University Press, 1990. - P. 112.
6. Islombekov U. Siyosatda "Jamoatchilik bilan aloqalar" texnologiyalarini qo'llash imkoniyatlari (O'zbekiston Respublikasi misolida). Siyosiy fanlar nomzodi ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya. Toshkent – 2007. B-105.
7. Otamurodov S. Globallashtirish va milliy-ma'naviy xavfsizlik. - Toshkent: O'zbekiston, 2013. - B. 67.
8. Parsons T. The Social System. - London: Routledge, 1991. - P. 67.
9. Habermas J. The Theory of Communicative Action. - Boston: Beacon Press, 1984. - Vol. 1. - P. 286.
10. Qo'chqorov V. Milliy o'zlikni anglash va milliy g'oya. – Toshkent: Akademiya, 2020. - B. 78.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

A NEW MODEL OF PARENT-CHILD RELATIONSHIPS IN THE INFORMATION SOCIETY

Elmuradova Surayyo Abdijalilovna

Assistant teacher of SamDCHTI

E-mail: elmurodovasurayyo6@gmail.com

Abstract. This article analyzes the content, forms, and communicative features of parent-child relationships in the context of the information society from socio-philosophical and pedagogical perspectives. It highlights the process of children's socialization under the influence of digital technologies, changes in family upbringing mechanisms, and the formation of new parental competencies. The study proposes a safe, constructive, and humanistic model of relationships within the information space.

Keywords: information society, family upbringing, digital culture, communication, socialization, parental competence.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA OTA-ONA VA BOLA MUNOSABATLARINING YANGI MODEL

Elmuradova Surayyo Abdijalilovna

SamDCHTI assistent o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborotlashgan jamiyat sharoitida ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlarning mazmuni, shakli va kommunikativ xususiyatlari ijtimoiy-falsafiy hamda pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Raqamli texnologiyalar ta'sirida bolalarning ijtimoiylashuv jarayoni, oilaviy tarbiya mexanizmlaridagi o'zgarishlar hamda yangi ota-onalik kompetensiyalarining shakllanishi yoritilgan. Tadqiqot axborot makonida xavfsiz, konstruktiv va gumanistik munosabat modelini taklif etadi.

Kalit so'zlar: axborotlashgan jamiyat, oilaviy tarbiya, raqamli madaniyat, kommunikatsiya, ijtimoiylashuv, ota-onalik kompetensiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N35>

Kirish. XXI asrning asosiy belgilovchi omillaridan biri - jamiyatning tezkor axborotlashuvi, raqamli texnologiyalar hayotning barcha sohalariga chuqur singib borishi jarayonidir. Axborot makoni kengaygani sayin bolalarning rivojlanish modeli ham tubdan o'zgarib bormoqda. Endilikda bola nafaqat oila va maktab muhitidan, balki onlayn platformalar, media kontent, virtual muhitdan ham faol ijtimoiy tajriba olmoqda. Dunyoda axborot texnologiyalari va ommaviy kommunikatsiya vositalari jadal sur'atda insoniyatning iqtisodiy, ijtimoiy va ma'naviy intellektual hayotida muhim ahamiyat kasb etmoqda [1,200].

Shaxsning axborot madaniyati shaxsning tizimli xususiyati sifatida shaxsning asosiy madaniyatining ajralmas qismi bo'lib, unga axborot bilan ishlashning barcha turlarida: olish, to'plash, kodlash va qayta ishlashda samarali ishtirok etish imkonini beradi va shu asosda sifat jihatidan yangi axborot yaratish, uni uzatish, amaliy foydalanish [2,140].

Natijada ota-ona va bola o'rtasidagi an'anaviy tarbiyaviy munosabatlar yangi ko'rinish kasb etib, o'zaro muloqotning mazmuni, tezligi va funksiyasi o'zgarib bormoqda. Bu jarayonni chuqur tahlil qilish oilaviy tarbiya jarayonini samarali tashkil etish, kommunikativ uzilishlarning oldini olish hamda zamonaviy oila modeli uchun zaruriy shartlardan biridir.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. BMTning UNICEF (2019) hisobotlarida bolalarning raqamli xavfsizligi, kiberbulling, zararli kontent va emotsional zo'ravonlikning yangi shakllari raqamli oilaviy tarbiyaning asosiy muammolari sifatida qayd etiladi. Shuningdek, UNESCO (2021) hisobotida ota-onalar uchun media va axborot savodxonligi bo'yicha maxsus kompetensiyalar majmuasi ishlab chiqilgani ta'kidlanadi. Tadqiqot axborotlashgan jamiyatda ota-ona va bola munosabatlaridagi o'zgarishlarni tahlil qilishda quyidagi metodologik asoslar qo'llanildi: nazariy – falsafiy tahlil; pedagogik – metodik tahlil; komparativ tahlil; kontent tahlil; sotsiologik kuzatuv.

Muhokama va natijalar. Axborotlashgan jamiyat va oilaviy munosabatlar transformatsiyasi. Axborotlashgan jamiyatda axborot oqimlarining cheksizligi, texnologiyalarning mavjudligi hamda bolalarning internetga erta kirib borishi oiladagi rol va funksiyalarni qayta ko'rib chiqishni talab qilmoqda.

Birinchidan, bolalarning bilim manbalari kengaydi; ota-ona endilikda yagona axborot beruvchi subyekt emas. Bu ota-ona uchun axborot filtrlash, axborot madaniyatini shakllantirish kabi yangi vazifalarni yuzaga keltirmoqda.

Ikkinchidan, bola virtual muloqot orqali tengdoshlari va kattalar bilan cheksiz muloqot qilmoqda, bu esa oilaviy kommunikatsiyada raqobatni kuchaytiradi.

Uchinchidan, raqamli muhitda xavfsizlik masalasi - kiberbulling (internet orqali haqorat, shantaj, tahdid, tuhmat va ta'qib qilish), zararli kontent, media-manipulyatsiya — ota-onalik nazorati mexanizmlarini o'zgartirishni talab qiladi.

Ota-onalik kompetensiyasining yangi shakllari. Axborotlashgan davrda ota-onalik faqat nazorat qilish emas, balki raqamli pedagogika elementlarini bilishni ham o'z ichiga oladi.

Yangi ota-onalik kompetensiyalari quyidagilarni qamrab oladi:

Raqamli savodxonlik - internet resurslar sifatini baholash, xavfsizlik sozlamalarini tushunish, kontent monitoring;

Media-psixologik bilimga ega bo'lish - bolaga virtual muhitning psixologik ta'siri, o'yinlarga qaramlik, emotsional charchoq va onlayn stress mexanizmlarini anglashga yordam beradi. Zero, «o'yinbozlik»ning oqibati yoki turli informatsion o'yinlarga mukkasidan ketish natijasida nafaqat mutaassiblik, balki turli xil kasalliklarning kelib chiqishi ham kuzatilyapti. Ya'ni internet o'yinlariga ishqibozlik oqibatida miya faoliyati bilan bog'liq insult, ludomaniya, ruhiy kasalliklar, aksariyat hollarda yuragi yorilib o'lish kabi salbiy oqibatlar ko'zga tashlanyapti. Bu esa rivojlanib borayotgan davlatimiz uchun eng katta tahdidlardan biri hisoblanadi [3,180].

Empatik kommunikatsiya - farzandning onlayn tajribalarini inkor qilmasdan tushunishga harakat qilish, dialog olib borish;

Birgalikda raqamli faoliyat - ota-ona va bolaning birgalikda ta'limiy platformalardan foydalanishi, kontent yaratishi, bu orqali munosabatlarni mustahkamlashi.

Bu kompetensiyalar oilaviy tarbiya sifatini oshirish bilan birga bolada axborot madaniyatining shakllanishiga yordam beradi.

Bola ijtimoiylashuvining virtual modeli. Raqamli makonda bola mustaqil qaror qabul qilish, ma'lumot izlash, o'zini ifoda etish, tengdoshlari bilan aloqaga kirishish imkoniga ega. Shu bilan birga, bu jarayon quyidagi xavf va imkoniyatlarni yuzaga keltiradi:

Ijoiy imkoniyatlar:

- ✓ iqtidor va qiziqishlarni erta aniqlash;
- ✓ cheksiz bilim manbalariga kirish;
- ✓ kreativlik va texnik ko'nikmalarni rivojlantirish;
- ✓ global madaniyat bilan tanishish.

Xavf omillari:

- ✓ zararli kontentga duch kelish;
- ✓ virtual qaramlik;
- ✓ real hayotdagi muloqot ko'nikmalarining zaiflashuvi;
- ✓ shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligining buzilishi.

1982-yilda Yunesko Xalqaro Simpoziumida qabul qilingan Media ta'lim bo'yicha Gryunvald Deklaratsiyasida 19 ta a'zo mamlakat vakillari shunday deb ta'kidladi: "Axborot vositalarining muqarrar kuchini muhokama qilish yoki ma'qullash o'rniga biz uning hayotning barcha jabhalariga jiddiy ta'sir ko'rsatishi va singib borishini mavjud fakt sifatida tan olishimiz, shuningdek, ularning zamonaviy madaniyatning ajralmas elementi sifatidagi ahamiyatini hisobga olishimiz zarur [4].

Shu bois ota-ona virtual makonni man etuvchi emas, balki yo'naltiruvchi va ko'makchi bo'lishi lozim.

Axborotlashgan jamiyatda ota-ona – bola munosabatlarining yangi modeli. Tadqiqot asosida quyidagi yangi munosabat modeli taklif etiladi:

1. Hamkorlikka asoslangan model. Ota-ona farzandning internetdan foydalanishi bo'yicha qat'iy taqiqlar emas, qoidalar bilan boshqariluvchi hamkorlik tizimini yo'lga qo'yadi.

2. Dialogik muloqot modeli. Bola onlayn ko'radigan kontent haqida erkin gapira olishi, ota-ona esa tinglovchi, tushuntiruvchi va yo'naltiruvchi bo'lishi lozim.

3. Raqamli mas'uliyat modeli.

Ota-ona va bola birgalikda:

- ✓ kontent tanlash,
- ✓ vaqtni boshqarish,
- ✓ onlayn etikaga rioya qilish,
- ✓ xavfsizlik qoidalarini ishlab chiqishda ishtirok etadi.

4. Emotsional qo'llab-quvvatlash modeli

Virtual makondagi stress, zo'ravonlik yoki salbiy tajribalardan so'ng ota-onaning g'amxo'rliги va emotsional muloqoti asosiy tarbiyaviy omildir.

Tahlil shuni ko'rsatadiki:

- ✓ Ota-ona – bola munosabatlarining o'zgarishi global tendensiyadir;
- ✓ Raqamli muhit ijtimoiylashuvning alohida instituti sifatida shakllanmoqda;
- ✓ An'anaviy nazorat mexanizmlari samaradorligi pasaymoqda;
- ✓ Media psixologiya ota-onalik kompetensiyasining yangi tarkibiy qismi sifatida shakllandi;

Oilaviy tarbiyaning yangi modeli - hamkorlik, dialog, raqamli mas'uliyat va emotsional qo'llab-quvvatlashga asoslanmoqda. [5,8].

Xulosa. Axborotlashgan jamiyatda ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlar faqat nazoratga emas, balki hamkorlik, empatiya, raqamli savodxonlik va dialogga asoslangan bo'lishi zarur. Zamonaviy sharoitda oila bola rivojlanishida raqobatchi emas, balki yo'naltiruvchi kuch sifatida faoliyat yuritishi kerak. Ota-onalarning raqamli kompetensiyasini oshirish, oilada axborot madaniyatini shakllantirish va xavfsiz raqamli kommunikatsiyani yo'lga qo'yish jamiyatning ma'naviy barqarorligini mustahkamlovchi omildir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Buckingham D. Youth, Identity, and Digital Media. 2008, Polity Press. 201 p.
2. Matibaev T. Matibaeva R. Jaholat xuruji. - Toshkent: Akademiya, 2013.
3. Suvi Tyuminen, Sirkku Kotilaynen, Anniina Lundvall., Media va axborot savodxonligini shakllantirishning pedagogik jihatlari. O'quv-amaliy qo'llanma. - Extremum-press, 2017
4. B.S.Abdullayeva, Y.Z.Ro'ziyev, K.V.Ismoilova. Mediasavodxonlik va axborot madaniyati. Darslik. – Toshkent.: «Donishmand ziyosi», 2024
5. Tolipov A.A. Yoshlar orasida jiyoatchilikning oldii olishning ijtimoiy mexanizmlari. Diss.Avtoreferat. T.: 2021.
6. Elmurodova .S. (2023). The role of philosophy in educational development. Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. www.geniusjournals.org, Volume 19| April,Belgiu.
7. Elmurodova .S. (2022). Educational culture as a social phenomenon. Web of Scientist: International Scientific Research Journal (WoS), ISSN: 2776-0979, Volume 3, Issue 5, May, - Indoneziya. P. 2087-2090 (№23; SJIF: 7.565).
8. Elmurodova S.A. SOCIAL AND CULTURAL FUNCTIONS OF THE MODERN EDUCATION SYSTEM. Neo Scientific Peer Reviewed Journal Volume 9, April, 2023. www.neojournals.com.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

A PRELIMINARY REPORT ON LIFE AND WORKS OF RADIAD-DIN AS-SARAKHSI

Bobamirzayev Abdulaziz

The Chief-Imam

Yangi Namangan district

Namangan region

Abstract. This article discusses the life and works of Radi al-din al-Sarakhsi, a Hanafi jurist who lived in the pre-Mongol period, originally from Central Asia, and who lived and worked in the territory of the present-day Middle East. The scientific information presented in the article is notable for being based on manuscripts and original historical sources.

Keywords: Hanafi jurisprudence, Mongol invasion, Bukhara Hanafi school of jurisprudence, Damascus city, Aleppo city.

RAZIYY AD-DIN AS-SARAXSIY HAYOTI VA ASARLARI HAQIDA ILK MA'LUMOTLAR

Bobamirzayev Abdulaziz

Namangan viloyati

Yangi Namangan tumani

bosh imom-xatibi

Annotatsiya. Ushbu maqolada mo'g'ullar bosqiniga qadar davrda yashagan, asli o'rta osiyolik, bugungi Yaqin Sharq hududida yashab, faoliyat olib borgan hanafiy huquqshunosi Raziyy ad-din as-Saraxsiy hayoti va ijodi yoritilgan. Maqolada keltirilgan ilmiy ma'lumotlar qo'lyozma va asl tarixiy manbalarga asoslangani bilan ahamiyatlidir.

Kalit so'zlar: hanafiy fiqhi, mo'g'ul bosqini, Buxoro hanafiy fiqh maktabi, Damashq shahri, Halab shahri.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N36>

XII asrda Yaqin Sharqda faoliyat olib borgan o'rta osiyolik faqihlar ichida Raziyy ad-din as-Saraxsiy (vaf. 571/1176-y.) alohida mavqega ega. Ushbu Saraxsiy milliy mnbashunosligimizda o'rganilmagan bo'lib, uni 30 jildli "Mabsut" muallifi, Buxoroda yashab vafot etgan Shams al-aimma as-Saraxsiy (vaf. 483/1090-y.) bilan aralashtirmaslik lozim. Chunki, har ikki Saraxsiy ham "Mabsut" yozgan bo'lib, birinchi olim asarini ikkinchisidan farqlash uchun "Mabsut Rizaviy" so'zi qo'llanadi [1].

"Al-Vasit" nomli ikkinchi asari muqaddimasida va "al-Muhit" qo'lyozmalarining ba'zilarida (masalan, Beyazit Devlet Ktp., Veliyyuddin Efendi, nr. 1356-1357) mavjud qaydlardan uning "Tusoni" nisbasi ham bo'lganini bilish mumkin. Bu esa Raziyy ad-din as-Saraxsiy asli xurosonlik bo'lib, Tus shahrida yoki Marvdan ikki farsax (11 km) uzoqlikdagi Tuson qishlog'ida tug'ilgan, degan xulosaga asos bo'ladi. Saraxsiy nisbasi esa olim bugungi Turkmaniston hududida joylashgan Saraxs shahrida ma'lum muddat yashaganini ko'rsatadi.

Raziyy ad-din as-Saraxsiy shaxsiyatiga doir chalkash ma'lumotlardan biri Muhammad ibn Ahmad al-Xabboziy (XIII asr) tomonidan berilgan. Xabboziy o'zining "Muxtasar Muhit Rizaviy" sida o'rta asr manbalarida uchraydigan ma'lumotlarning barchasiga zid ravishda olimning ismiga Abu-l-Qosim so'zini qo'shadi. Xabboziydan yarim asr keyin yashagan bibliograf Qurashiy ushbu ma'lumotga asoslanib, Raziyy ad-din as-Saraxsiy va Burhon ad-din al-Buxoriyni bir-biri bilan chalkashtiradi va Raziyy ad-din as-Saraxsiy ham Sadrlar oilasi vakillaridan biridir, degan xulosaga keladi [2,404].

Buxoroda Sadr ash-shahid Husom ad-din Umar ibn Abd al-Azizdan ilm o'rgangan va bir rivoyatga ko'ra, Alo ad-din as-Samarqandiyning ham shogirdi bo'lgan Saraxsiy (el-Muḥîṭ, Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 962, vr. 1^a) hajdan qaytayotib Halab shahriga joylashadi. 555/1160-yilda birinchi jildini yozib tugatgan "al-Muḥîṭ"ni (Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 497, vr. 296^b) 561/1166-yilda Halab shahrida to'la yakunladi. Otabegiylar sultoni Nuriddin Mahmud Zangiy tomonidan bino qilinggan Haloviyya madrasasiga 565/1170-yilda Mahmud ibn Abd ar-Rahmon al-G'aznaviy o'rniga mudarris etib tayinlandi.

Halabga tashrif buyurgan Abu Hoshim Iftixor ad-din Abd al-Muttalib ibn al-Fazl al-Balxiy boshchiligidagi bir guruh faqihlar Raziyy ad-din as-Saraxsiyning fiqh ilmida yetarli ilmga ega emasligi, o'zi yozdim deb da'vo qilayotgani "al-Muḥîṭ ar-rizaviy" esa aslida ustozi tomonidan yozib berilgani haqida gap-so'z tarqatadilar. Yana bunga qo'shimcha uning nutqida duduqlik borligi sababli ayrim arabcha so'zlarni to'g'ri talaffuz qila olmasligi kabi kamchiliklarni ko'rsatib hukmdor Nuriddin Zangiyga murojaat qiladilar. Natijada, Saraxsiy hukmdor tomonidan mudarrislik lavozimidan olinadi va uning o'rniga bu paytda Halabda Saljuqiylar elchisi lavozimida bo'lgan Kosoniy tayinlanadi. Raziyy ad-din as-Saraxsiy bu voqeadan so'ng Halabni tark etib, Damashqqa ketdi va u yerdagi Barroniyya madrasasiga mudarris etib tayinlandi.

Uning 571-yil 27 rajab / 1176-yil 10-fevral sanasida Damashqda vafot etgani haqidagi ma'lumot ko'proq e'tibor qozongan. Biroq, Firuzobodiy va Bag'dodli Ismoil posho uning vafot sanasini 544/1149-yil deya ko'rsatganlar. Oilasi va farzandi bo'lmagan Saraxsiy vafot etgan paytda "al-Muḥîṭ" qo'lyozmasi ichida olti yuz tilla tanga bo'lgani, faqih hayotlik davrida bu miqdordagi pulni Barroniyya madrasasi faqihlariga bo'lib berishni vasiyat qilgani manbalarda keltirilgan. Saraxsiy Shom diyoridagi hokimiyat fotimiylardan saljuqiylar, ulardan keyin esa mamluklarga o'tayotgan paytda yashagan. Shu sababli, Halab va Damashqdagi hanafiy mazhabi tarixida o'chmas iz qoldirdi.

Raziyy ad-din as-Saraxsiy hanafiy fiqh sohasida yozgan uchta asari bizgacha yetib kelgan. Ular ichida keng hajmlisi yuqoridagi "al-Muḥîṭ"dir. Qurashiy bu asarni "al-Bahr al-muḥîṭ" yoki "al-Bahr" deb ham atasa-da, boshqa manbalarda asar bu nom bilan uchramaydi. Asarning Turkiyada saqlanuvchi eng qadimgi nusxasi 61-yil 13 sha'bon / 1166-yil 14-iyunda ko'chirilgan (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 961, vr. 626^a). Yuqoridagi chalkashlikning sababi shundaki, buxorolik Ibn Moza (vaf. 616/1219-y.) ham yirik hajmli "al-Muḥîṭ" yozgan vahar ikki asarni bir-biridan farqlash uchun birinchisi "al-Muḥîṭ ar-rizaviy", ikkinchisi esa "al-Muḥîṭ al-burhoniy" deb ataladi. Ayrim kutubxona kataloglarida Shams al-aimma as-Saraxsiyga ham "al-Muḥîṭ" asarini nisbatberish esa Kotib Chalabiy asarida uchragan yanglish ma'lumot sabablidir [4,1619].

Raziyy ad-din as-Saraxsiy asarlarining qo'lyozmalari asosan Istanbul kutubxonalarida saqlanadi. Ularni o'rganilganda "al-Muḥîṭ"ning muallif tomonidan qisqartirilgan o'rtacha va

kichik hajmda “al-Vasit” va “al-Vajiz” nomli yana ikkita fiqhiy asar mavjud ekani ma’lum bo’ldi. O’rta asr manbalarida bu qisqartmalar “katta hajmli al-Muhit” va “o’rta hajmli al-Muhit” kabi iboralar bilan nomlansa-da, biroq Saraxsiyning o’zi ularni alohida nomlagan. Original “al-Muhit ar-rizaviy” esa qo’lyozma holatda bir jildidan yigirmatagacha jildgacha hajmda joylashgan (masalan, bir jildlik nusxa: Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 602; yigirma jildli nusxa Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1390-1405).

“Al-Muhit ar-rizaviy”ning bugungi kundagi ahamiyati shundaki, O’rta Osiyo hanafiy ilmiy muhiti ushbu asar orqali Yaqin Sharq hududiga yetkazilgan. Jumladan, unda al-Hokim ash-shahidning “al-Muntaqo” va “Muxtasar”, Abu-l-Lays as-Samarqandiyning “Uyun al-masoil”, Notifiyning “al-Ajnos” va Abu Bakr Xoharzodaning “Sharh al-mabsut” kabi ilmiy muomalaga kam tortilgan asarlardan iqtiboslar uchraydi. Usmonli olimlari biograflari Qinolizoda va Kotib Chalabiy esa “al-Muhit ar-rizaviy” matnini “zohir ar-rivoya” (Muhammad ash-Shayboniy asarlari), “navodir” (kam uchraydigan fiqhiy masalalar) va mustaqil fatvolar shaklida uch qismga ajratish mumkinligi haqida yozganlar. Saraxsiy tomonidan “al-Muhit”ni yozishdan ko’zlangan maqsad talabalar uchun qo’llanma bo’lgani sababli asarda darslik uslubi qo’llangan va barcha fiqhiy masalalar dars nuqtai nazaridan ko’rib chiqilgan.

Yuqorida aytilgani kabi, “al-Muhit ar-rizaviy” o’rta osiyolik faqih Muhammad ibn Ahmad al-Xabboziy tomonidan ikki jild holida qisqartirilgan va bizgacha yetib kelgan (Beyazit Devlet Ktp., Bayezid, nr. 2479-2480; 901-yil ramazon / 1496-yil may).

Usmonli biograf olimi Qinoli-zodaga (vaf. 979/1572 y.) ko’ra, “Mabsut” – tartib va tasnif nuqtayi nazaridan hanafiy mazhabidagi eng ahamiyatli asar. Saraxsiy unda Sadr ash-shahidning “Mabsut”i va Alo ad-din as-Samarqandiyning “Tuhfat al-fuqaho”sidagi uslublarni birlashtirgan. Tahlillarimizga ko’ra, yuqoridagi ikki asardagi fiqhiy qarashlar bir-biriga zid kelgan holatlarda “Tuhfat al-fuqaho”dagi qarashlarga ustunlik berilgan.

Ma’lumki, hanafiy fatvo to’plamlarida “al-Muhit al-burhoniyy”dan ko’plab iqtiboslar uchraydi. Biroq, “Muhit as-Saraxsiy”dan iqtiboslar uncha ko’p emas. Bunga sabab esa, Raziyy ad-din as-Saraxsiy Yaqin Sharq mintaqasida yashagani va u yashagan davrda mintaqada hanafiy mazhabidan ko’ra shofiylar ko’proq istiqomat qilganlar. Demak, biror fiqhiy masalada faqat “Muhit as-Saraxsiy”da fatvo uchragan holatlarda mazkur asarga e’tiborsiz qarash asossizdir [5].

Saraxsiy “al-Vasit”ning muqaddimasida yozishicha, u “Muhit”ni yozib tamomlaganidan keyin ba’zi do’stlari muftilar uchun qo’llanma shaklida kichikroq hajmli asar yozib berishni so’raganlar. Natijada, mazkur asar yuzaga kelgan. Shu sababli, “al-Vasit” ba’zan “Muxtasar al-muhit” deb ham ataladi va yozilish uslubi jihatidan “al-Muhit”ga juda o’xshaydi.”

“Al-Vasit”ning bugungacha yetib kelgan eng qadimgi nusxasi Istanbuldagi Sulaymoniya kutubxonasi Fotih bo’limida 2212 inventar raqami ostida saqlanadi. Bu qo’lyozma nusxa 563-yil 19 jumodo-l-ulo / 1168-yil 1-martda ko’chirilgan. Ushbu nusxaning 286^a varaqida Saraxsiy dastxati bilan yozilgan qaydga ko’ra, nusxa ko’chiruvchi ushbu matnni muallifga o’qib bergan holda xatolarni to’g’rilab olgan.

Saraxsiyning bizgacha yetib kelgan uchinchi kitobi “al-Vajiz” (“Lo’nda”) asaridir. Muqaddimada yozilishicha, bu asar “al-Muhit”dan qisqartirilgani sababli “Vajiz al-Muhit” yoki “Fatovo al-vajiz” deb ham ataladi. “Al-Muhit” va “al-Vasit” yozib tamomlanganidan so’ng “al-Vajiz” yozila boshlangan. Fiqh o’rganuvchilarga osonlik tug’dirish maqsadida “al-Vajiz” faqatgina muhim voqealar hamda tez-tez uchraydigan masalalar (*voqi’ot*) to’plangan.

“Al-Vajiz” bilan bogʻliq ayrim chalkashliklar ham Kotib Chalabiyga bogʻliqdir. “Kashf az-zunun”ning bir yerida Raziyy ad-din as-Saraxsiyning “al-Vajiz fi-l-usul”, boshqa oʻrinda “al-Vajiz fi-l-fatovo” nomli asarni Burhon ad-din al-Buxoriyga nisbat beradi. “Muhit rizaviy” yozilish uslubining Saraxsiyga xos ekani Kotib Chalabiyning mazkur fikrlari yanglish ekanini isbotlaydi.

Oʻrta asr manbalarida “az-Zaxira”, “al-Fatovo as-sugʻro”, “Uyun al-masoil”, “Favoid al-Jomi as-sagʻir li-sh-Shayboniy” kabi asarlar ham baʼzan yanglish holatda Raziyy ad-din as-Saraxsiyga nisbat beriladi. Masalan, Kotib Chalabiy ham Raziyy ad-din Muayyad ibn Muhammad an-Naysoburiyga oid “at-Tariqa ar-rizaviyya”ni ism bir xil boʻlgani sababli Raziyy ad-din as-Saraxsiyga oid, deb yozgan.

Aslida Saraxsiy asarlari, ilmiy qarashlari hamda u yaratgan taʼlimotni mukammal oʻrganish bizning vazifamizdir. Uning nomini dunyoga yoyish va koʻp qirrali ilmiy merosini munosib targʻib qilish vatanimizni targʻib qilish demakdir. Zotan, ushbu betakror ilm dargʻasining ilmiy-ijodiy merosini oʻrganish va targʻib etish orqali “al-Nahda Islamiya”, yaʼni “Islom Uygʻonish davri” – birinchi Renessens va yurtimizda eng yaxshi niyatlar ila poydevori qurilayotgan Uchinchi Renessens davri oʻrtasida uzviylik yaratuvchi “maʼrifat koʻprigi” bunyod etilishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Şükrü Özen, "Serahsî, Radiyyüddin", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/serahsi-radiyyuddin> (29.10.2025).
2. Қураший. Ал-Жавоҳир ал-музийя. 4-жилд, 364, 404-бетлар.
3. Кашф аз-зунун. 2-жилд, 1619-1620-бетлар.
4. ал-Муҳит, Millet кутубхонаси (Истанбул шаҳри), Feyzullah Efendi бўлими, №. 962, вар. 1^a
5. Кашф аз-зунун, 2-жилд, 2002-бет

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

SOME REFLECTIONS ON SOCIAL CHANGES IN THE INFORMATION SOCIETY

Rasulov Azizkhon Mukhamadqodirovich

Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophy,
Fergana State University

<http://www.orcid.org/0000-0003-3534-6047>

Abstract. The article analyzes social problems, threats, and risks in the information society. It also examines the development of various methods and tools of ideological threats, as well as the existence of seemingly simple yet serious social transformations. It is emphasized that the information threat is the most dangerous weapon of cultural and ideological pressure and represents the main form of spiritual threats.

Keywords: information inequality, manipulation of consciousness, virtualization of society, cyber diseases, education, social network, information environment, dominance over thinking, automation of humans, standardization.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDAGI IJTIMOY O'ZGARISHLAR HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Rasulov Azizxon Mukhamadqodirovich

falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Farg'ona davlat universiteti

Annotatsiya. Maqolada axborotlashgan jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, tahdid va xavf-xatarlar tahlil qilingan. Shuningdek mafkuraviy tahdidlarning turli xil usul va vositalari ishlab chiqilayotganligi, oddiy lekin jiddiy o'zgarishlar mavjudligi o'rganilgan. Axborot tahdidi madaniy-mafkuraviy tazyiqning eng xavfli qurol va ma'naviy tahdidlarning asosiy shakli ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: axborot tengsizligi, ong manipulyatsiyasi, jamiyatni virtualizatsiya qilish, kiber kasalliklar, ta'lim, ijtimoiy tarmoq, axborot muhiti, tafakkuri ustidan hukmronlik, odamning avtomatlashuvi, standartlashuv.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N37>

Kirish. Kommunikatsiya konsepsiyasi axborot muhiti hamda unga tarkibiy qism sifatida kiruvchi axborot tizimlarini uzatish va umuman olganda turli-tuman axborot bilan almashish vositasi sifatida, ya'ni ijtimoiy-madaniy funksiyalarni amalga oshiruvchi vosita sifatida muhokama qiladi. Ammo axborot muhiti nafaqat ijtimoiy-madaniy funksiyalarini amalga oshirish vositasi deb ta'riflanmay, balki axborotni yaratish, tarqatish va foydalanishga ta'sir etuvchi ijtimoiy-madaniy sharoitlar (iqtisodiy, ijtimoiy, tashkiliy, mental) tizimi sifatida ham baho berish mumkin. Bu holatda axborot muhitining ta'rif-tavsiflariga, misol uchun, xo'jalik yuritish shakl-ko'rinishlari va iqtisodiy munosabatlari, faoliyatning tashkiliy shakllari, ta'limning xarakteri, ilm-fan va texnikaning holati, mehnatning sifati hamda mutaxassislar ishining qadri-qimmatini mahorati va boshqa qator masalalarni qo'shish kerak bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Madaniyat va odam mutanosibligi axborotlashtirishning salbiy oqibatlarini ham tahlil-tadqiq qilish zarurati yuzaga keladi. "Eng

yangi axborotlashuv texnikasi, — deb yozadi N.S.Myullert, — nafaqat har bir insonni diqqat markaziga olish, balki har bir insonni hayot, faoliyat, tafakkur doirasidan chiqarib tashlash imkoniyatini beradi. Uning vositasida butun jamiyatni, qolaversa, har bir insonni ipsiz o‘rab-chirmab olish, jism-joni va ruhi, ongi, tafakkuri ustidan hukmronlik qilish imkoniyati paydo bo‘lishi kundek ravshan”. Va keyin: “Kompyuterlashtirish shunday oqibatlarga olib keladiki, bo‘sh vaqt, shaxsiy hayot, tahlil, xulq-atvor, kayfiyat va boshqa barcha insoniy ko‘rinishlar beayov, rahm-shafqatsiz ravishda va zo‘ravonlik bilan bir qolipga solinadi”.

Kompyuterlashtirish tufayli alohida olingan insonning shaxsiy hayotiga kirib borish imkoniyati yaratiladi, ishsizlikni yuzaga keltiradi, axborotlashuvning o‘z mantig‘iga binoan umumiy ratsionalizm paydo bo‘ladi. Ma‘rifat yo‘lidagi bilimni hukmronlik sifatidagi bilim bilan aslo adashtirib qo‘yish mumkin emas. Bu yo‘sindagi ziddiyat hukmronlik beruvchi bilim ishlab chiqarishni oshira turib, tabiatga zarar yetkazishi, zo‘r berib qurollanishga, ishsizlikka olib kelish sabablari bilan bog‘liqdir. [1.64,65].

K.Xessing o‘z “Kompyuter vasvasasi”, deb nomlangan maqolasida sanab o‘tgan axborotlashuvning salbiy oqibatlari orasida “odamning avtomatlashuv”, “standartlashuv”, “axborotning selligi”, “bilimning kazo-kazolarning qo‘liga o‘tishi”, “bilimning kasofati bilan hukmdorlarning zo‘rayishi”, “aksariyat kasb-korlar zavol topishi”, “jamlanishga intilish”, “o‘zaro bog‘liqlikning kuchayishi”, “katta sistemalarga zarar yetkazish osonligi” kabilarga e‘tibor bersa arziydi.

Natijalar va muhokama. Bugun mafkuraviy tahdidlarning turli xil usul va vositalari ishlab chiqilmoqda. Kishi hayoliga kelmaydigan oddiy gugurt qutisidan tortib, ustimizdagi kiyimlar, oziq-ovqat mahsulotlari, kinofilmlarning har birida muayyan tarzda katta yoki kichik bo‘lsa-da, mafkuraviy tahdid mavjud. Ayniqsa, axborot tahdidi madaniy-mafkuraviy tazyiqning eng xavfli qurollaridan biriga aylangan. Axborot tahdidi – ma‘naviy tahdidlarning asosiy shakli. Axborot tahdidi deganda yolg‘on-uydirmalar to‘qib chiqarish, ularni ommaviy axborot vositalari orqali tarqatish natijasida salbiy ijtimoiy fikrni shakllantirish tushuniladi. Hozirgi kunda turli siyosiy kuchlar axborot uydirmalari yordamida o‘zlarining aniq ko‘zlangan maqsadlariga intilmoqdalar.

Zamonaviy jamiyatning faol axborot taraqqiyoti, uning har bir sohasi avariya holatida, turli kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish orqali sodir bo‘ladi. Axborotlar o‘zaro ta‘siri va to‘qnashuvi sohasi siyosiy, ijtimoiy-madaniy, kognitiv jihatdan belgilab qo‘yilgan. Axborot makonining ko‘p o‘lchamliligi, ko‘p paradigmasi, raqobatdoshligi har qanday axborot oqimini axborot urushiga aylantirish potensialini o‘z ichiga oladi. Axborot oqimida xavfli ijtimoiy-madaniy ta‘sir algoritmlarini aniqlash hamda axborot urushlarini olib borish usullari va shakllariga aniqlik kiritish yo‘llari hozirgi zamon axborot jamiyatining dolzarb vazifasidir. [2.820].

Axborotlashgan jamiyatdagi ijtimoiy muammolar, tahdid va xavf-xatarlar quyidagilar bilan izohlanadi:

1. Axborot tengsizligi. Axborot jamiyatida inson uchun xavf-xatarlardan biri axborot tengsizligi muammosidir. Ijtimoiy bo‘linishning omillari bilimlarning to‘planishi, avlodi, ishlatilishidir. Axborot jamiyatining barcha a‘zolari ham insonga bera oladigan yangi imkoniyatlardan amaliy foydalana olmaydilar. Bundan tashqari, bunga nafaqat iqtisodiy va instrumental-texnogen omillar bilan bog‘liq ayrim foydalanuvchilarga jamiyatning informatika va axborot resurslari vositasiga, lekin asosan insonning o‘ziga xos fazilatlariga bog‘liq bo‘lgan

insonparvarlik omillariga murojaat qilish imkoniyatini ta'minlash imkoniyati. Bunday omillarga quyidagilar kiradi: informatsion, shu jumladan shaxsning lingvistik madaniyati, axborot kompetentligi, ta'lim, shuningdek, inson motivatsiyasi, bilimga bo'lgan intilish va o'z-o'zini o'rganish, o'z rivojlanishi intellektual qobiliyatlar. Axir, agar insonning o'zi axborot jamiyatining faol a'zosi bo'lish istagi bo'lmasa, unda hech qanday texnika unga yordam bermaydi.

Axborotning mavjudligi yangi bilimlarni yaratish, bilishning yangi yo'llarini ishlab chiqish motivatsiyasini pasaytiradi. Uning hajmi oshishi tufayli bilimlarni rad etish ichki shaxsiy tuzilmalarning yuklamalarning ko'payishiga tayyor emasligidan dalolat beradi. Bu esa olingan ma'lumotlarning sifati, hajmi va chuqurligini baholash ko'nikmalarining yo'qligida namoyon bo'ladi, bu esa ijtimoiy tengsizlikning oshishiga olib keladi. [3.400].

2. Ong manipulyatsiyasi. Axborot jamiyatida inson uchun ikkinchi va juda jiddiy xavf televideniye, kompyuter aloqasi, radioaloqa va boshqa axborot tizimlarining global tarmoqlarining rivojlanishi xalq ongiga ta'sir o'tkazish va bu ongni manipulyatsiya qilish uchun ko'p imkoniyatlar yaratishi bilan bog'liq. Ularning aqliy mohiyati bo'yicha, odamlar juda taklifli va shuning uchun osonlik bilan "sub conscious" darajasida maqsadli psixologik ta'sir duchor bo'ladi. Bu xususiyat ko'p sonli odamlar boshqarish, illuziyonlar yaratish, yashirincha tanlov erkinligi mahrum qilish, fikr o'zgartirish, o'ng (ba'zi guruh) yo'nalishda odamlarni rag'batlantirish uchun ishlatiladi. [4.]. Ommaviy ong manipulyatsiya axborot urush asosiy elementi hisoblanadi va alohida ongga joriy etish bilan asosan bir xil bo'ladi. ma'lumot tayyorladi. Uning samaradorligi ishonchli va aniq ko'rinib turibdi. Masalan, turli hokimiyat organlariga saylov kampaniyalari natijalari, shuningdek, televizion dasturlarda juda qimmat reklamadan keng foydalanilayotgani yaqqol ko'rinib turibdi. Tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, televideniye insonga eng kuchli psixologik ta'sir ko'rsatadi. Sababi, video ma'lumot, inson ongiga ta'sir qilishdan tashqari, uning subyektivligiga ham bevosita kirib boradi. Bundan tashqari, odamning o'zi bundan bexavotir va shuning uchun ham o'zini bu ta'sirdan himoya qila olmaydi. Bu katta darajada ongni manipulyatsiya qilishning zamonaviy metodologiyasining asosidir. [5.208].

Internet kabi ma'lumotlarni tarqatishning universal vositasiga ega bo'lgan holda, ommaviy ongni manipulyatsiya qilish texnologiyalari tez rivojlanmoqda va ko'pincha, butunlay kutilmagan tomondan, hatto rivojlangan tanqidiy fikrlashga ega bo'lgan odamlarga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Ta'lim va madaniyat taraqqiyotining o'rtacha darajasiga ega bo'lgan oddiy odamlar bu ta'sirga tobora ko'proq duchor bo'ladi, undan keyin epifaniya yuzaga keladi.

3. Jamiyatni virtualizatsiya qilish. Axborot jamiyatida inson uchun yana bir, hali kam o'rganilgan xavf jamiyatning virtualizatsiyasi deb nomlangan psixologik hodisadir. Uning mohiyati shundaki, haqiqiy jismoniy obyektlar, jarayonlar va hodisalar obyektiv reallikning aks-sadolariga juda o'xshash, ammo bo'lmagan virtual tasvirlar bilan almashtiriladi. Bu xususiyatlar, shuningdek, jamiyat axborot doirasi yuqori dinamizm, unda virtual haqiqatni yaratish imkonini beradi. Bu jismoniy haqiqat bilan birga, inson tomonidan idrok etiladi. Bu yerda tipik misol derivativlar deb atalmish bo'lishi mumkin, ya'ni, aksiya bozorlarida qimmatli qog'ozlar, shuningdek, yangi virtual valyuta – bitkoin. Sanoat korporatsiyalari aksiyalarining spekulyativ ayirboshlash, ijodiy moliyaviy bozorlarda valyuta kurslarini qadrlash yoki pasaytirish – bularning barchasi bugungi kunda jahon iqtisodiyotida keng qo'llanilmoqda va tahlillardan ko'rinib turibdiki, jamiyatning barqaror rivojlanishiga xavf tug'dirmoqda. [6.].

Ijtimoiy makonning virtualizatsiyasi va ijtimoiy tarmoqlar yordamida boshqa odamlarning hayotiga tinimsiz aralashish paradoksal ravishda “olomon ichida” yolgʻizlik hissining kuchayishiga olib keladi.

4. Kiber kasalliklar. Axborot jamiyatida inson uchun yana bir, tubdan yangi xavf kiber kasalliklar deb ataladi. Zamonaviy jamiyatda allaqachon koʻpchilik uchun dori vositasiga aylangan televideniye, kompyuter oʻyinlari, internetga qaramlik va boshqalarga odamlarning psixologik bogʻliqligi shular jumlasidandir. Shafqatsizlik va zoʻravonlikni targʻib qiluvchi kompyuter oʻyinlari bilan baʼzi yoshlarning maniakal qiziqishi ham qoʻrqinchli. Ushbu hodisalar bugungi kunda axborot rivojlangan mamlakatlarda eng keng tarqalgan boʻlib, jamiyatni axborotlashtirish jarayonining salbiy natijalaridan biridir. Ushbu jarayon yanada rivojlanib borishi bilan bu hodisalar ham rivojlanadi, deb hisoblash mumkin. Allaqachon nafaqat giyohvandlik rivojlanmoqda, balki jiddiyroq kasalliklar alomatlari paydo boʻladi, masalan, fantom chalish sindromi – odamga sumkasidagi telefon jiringlayotgan yoki tebranayotganga oʻxshaydi. Yangi kasallikning yana bir misoli. Nomofobiya – “Nomobilefobiya” – uyali telefonsiz qolishdan qoʻrqish. Kasallik Amerikadagi ruhiy buzilishlar DSM5 roʻyxatida. Larri Rozen ushbu kasallikning sabablarini inson biror narsani yoʻqotishdan qoʻrqqanida asabiy holat oqibatida izohlaydi.

Xulosa. Axborot urushi odamlarning ongi va qalbi uchun kurashadi, kompyuter texnologiyalarining barcha kuchi bilan, bu faqat vosita. Va maqsad – maxsus tayyorlangan maʼlumotlarni tarqatish orqali maʼlum bir kuchga ega boʻlish uchun odamlar ongini boshqarish. Vaqt oʻtishi bilan tinglovchilar bilan shaxsiy aloqa va muloqotning alohida ahamiyati haqida tushuncha paydo boʻladi. Axborot toʻqnashuvida bir-birini quvvatlovchi turli muloqot tizimlarining integratsiyalashuviga asoslangan yangi texnologiyalar paydo boʻlmoqda.

Axborot xurujlarining yolgʻon axborot tarqatish, ijtimoiy ongni manipulyatsiya qilish, milliy-maʼnaviy qadriyatlarni yemirish, mentalitetga mutlaqo yot boʻlgan qadriyatlarni targʻib etish, xalqning tarixiy xotirasini buzish va oʻzgartirish, kiberterrorizm kabi turlari keng tarqalmoqda. [7]. Bu jarayonda dunyoning eng qudratli ommaviy axborot vositalariga Si-en-en (CNN), Bi-bi-si (BBC), Reyter axborot agentliklarining imkoniyati yuqori hisoblanadi. Ular orqali dunyoning istalgan nuqtasidan axborot olib, istalgan nuqtasiga uni uzatish mumkin. Ommaviy axborot vositalari bugun qudratli kuchga aylangan. Ular haqidagi yolgʻonga, yolgʻonni esa haqiqatga aylantirish imkoniyatlariga ega. Shu bois har bir inson axborot olish, undan foydalanish va uzatish madaniyatiga ega boʻlishi shart. [8.69-70].

Insoniyat axborotdan foydalanish madaniyatiga ega boʻlmas ekan, “dahshatli yolgʻon”lar izmidan chiqib keta olmaydi. Bugun internet butun dunyoni egalladi. Uning ijobiy va salbiy jihatlarini tushunib olish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Hozir dunyo aholisining uchdan bir qismi internet tizimidan foydalanmoqda. Internetga haqiqat manbai emas, axborot olish imkoniyati sifatida qarash lozim. internet orqali tarqatilayotgan barcha shakldagi xabarlarining chinini yolgʻonidan ajratib olish uchun mustaqil fikrlash talab etiladi. Zero, mustaqil fikrlash mafkuraviy immunitet, yuksak maʼnaviyat, gʻoyaviy va axborot tahdidlariga qarshi kurashning bosh omilidir. [9.482].

Jahonda mamlakat media imijini yaratish va uni takomillashtirish, tashqi media targʻibotining nazariy asoslarini shakllantirish, bu borada audiovizual jurnalistika, internet-gazetalar, OAV sifatida davlat roʻyxatidan oʻtgan veb-saytlar faoliyatini tadqiq etish, shakllantirish tamoyillari va istiqboli bilan bogʻliq muammolarni ilmiy asoslab berish alohida

ahamiyatga molikdir. Biroq globallashuv jarayonlarida mustaqilligi va davlatchiligidan voz kechgan – kaosga aylangan jamiyatlar emas, balki to'laqonli davlat sifatida shakllangan, o'z yagona qiyofasi, o'z imiji, hududi, taraqqiyot yo'nalishlarini aniq belgilab olgan davlatlarning faol rivojlanishini asoslab berish zaruratini izohlaydi.

Adabiyotlar/Literatupa/References:

1. А.И.Ракитов. Информатизация: состояние, структура, перспективы// перспективы информатизации общества. –М., 1990. С. 64-65.
2. Reshetnikova E.V. Shocking as a form of information warfare.// Информационные войны как борьба геополитических противников, цивилизаций и различных этосов: Сборник трудов Всероссийской научной конференции (г.Новосибирск, 26-27 апреля 2018 г.) / под науч. ред. проф. В.Ш. Сабирова; СибГУТИ. – Новосибирск: СибГУТИ, 2018. – 820 с.
3. Узбастер Ф. Теории информационного общества Перевод с английского М.В. Арапова и Н.В. Малахиной под редакцией доктора филологических наук, проф. Е.Л. Вартаковой. М.: АСПЕКТ ПРЕСС, 2004. 400 с.
4. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М.: 2000. [http ://probib.narod.ru/](http://probib.narod.ru/)
5. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. М.: Издательство МГУ, 2002. 208 с.
6. Иванов Д.В. Виртуализация общества. СПб.: “Петербургское Востоковедение”, 2000 [Электронный ресурс]. URL: <http://m16.medport.ru/USSR/chapters/society.htm> (дата обращения 30.03.2018)
7. Ўсаров О. Мафкуравий тахдидларга қарши курашиш унда оммавий ахборот воситаларининг ўрни муҳим аҳамият касб этмоғи лозим.// Миллий тикланиш газетаси, 26 июнь 2013 йил.
8. “Маънавий тахдидлар ва уларга қарши курашнинг илмий-услубий ҳамда маънавий-мафкуравий асослари” мавзуидаги илмий-услубий конференция материаллари. – Тошкент: Муҳаррир, 2010. – Б. 69-70.
9. Ходжаева Д. Маънавий тахдид: унинг моҳияти, кўринишлари ва уларга қарши курашнинг зарурати.// “Глобаллашув шароитида ватанпарварлик тарбиясининг маънавий-маърифий технологиялари”. Республика илмий-амалий конференция материаллари// Ўзбекистон Республикаси Қуrolли Кучлари академияси. – Тошкент, 2019. – Б. 467. (- 482 бет).
10. Rasulov, A. M. (2022). Оммавий ахборот воситаларининг жамият аъзоларига ғоявий таъсири. Scientific progress, 3(4), 871-875.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

PHILOSOPHICAL-MORAL MECHANISMS OF THE PROBLEM OF LIFE AND DEATH IN AN INFORMATION SOCIETY

Dusnazarov Mirjalol Esanboy o'glu

Independent researcher at the Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. The article analyses the philosophical and ethical mechanisms through which life and death are understood in the information society. Drawing on Castells, Bauman, Baudrillard, Han and recent work on digital immortality, it explores the transformation of mortality, digital legacy and data afterlife. The study proposes ethical guidelines and recommendations for a more humane digital environment.

Keywords: information society; life; death; digital immortality; digital legacy; digital afterlife; ethics.

AXBOROTLASHGAN JAMIYATDA HAYOT VA O'LIM MUAMMOSINING FALSAFIY-AXLOQIY MEXANIZMLARI

Do'snazarov Mirjalol Esanboy o'g'li

Samarqand davlat chet tillar Instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada axborotlashgan jamiyat sharoitida hayot va o'limni anglashning falsafiy va axloqiy mexanizmlari tahlil qilinadi. Kastels, Bauman, Bodrillard, Xan g'oyalari va raqamli o'lmaslik bo'yicha zamonaviy tadqiqotlar asosida o'lim tajribasining o'zgarishi, raqamli meros va o'limdan keyingi ma'lumotlarning mavjudligi ko'rib chiqiladi. Tijoratlashtirish va shaxsning qadr-qimmatini yo'qotish xavfiga alohida e'tibor beriladi.

Kalit so'zlar: axborotlashgan jamiyat; hayot; o'lim; raqamli o'lmaslik; raqamli meros; raqamli oxirat hayoti; axloq.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N39>

XXI asr axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, global tarmoqlarning kengayishi va raqamli ma'lumotlar oqimining keskin ortishi bilan tavsiflanadi. Manuel Kastels bunday yangi tarixiy bosqichni "tarmoq jamiyati" deb atab, bunda iqtisodiy va madaniy hayotning markaziga axborot oqimlari, raqamli tarmoqlar va ularning ijtimoiy tuzilmalarga ko'rsatgan ta'sirini ta'kidlaydi [1]. Axborotlashgan jamiyatda inson hayoti tobora "ma'lumot" va "raqamli izlar" orqali ko'rinadigan, tarmoqlarda qayd etiladigan hodisaga aylanib bormoqda.

Hayot va o'lim muammosi qadimdan falsafa va axloqshunoslikning markaziy mavzularidan biri bo'lib kelgan. Biroq axborotlashgan jamiyat sharoitida mazkur muammo yangi kontekstda namoyon bo'lmoqda. Raqamli texnologiyalar insonning kundalik hayotini, muloqotini, xotirasini va hatto o'limdan keyingi "raqamli izlari"ni boshqaradigan asosiy vositaga aylangan bir sharoitda, hayotning mazmuni, o'limga munosabat, xotira va unutilish mexanizmlari sezilarli darajada o'zgaradi [3]. "Raqamli meros", "raqamli o'lmaslik (boqiylik)", "raqamli oxirat hayoti" kabi tushunchalar tobora ko'proq ilmiy muhokama va amaliy siyosat kun tartibiga kirib kelmoqda.

Axborotlashgan jamiyat bilan bog'liq axloqiy va ijtimoiy muammolar UNESCO va boshqa xalqaro tashkilotlar darajasida ham alohida yo'nalish sifatida ko'rilmogda. Xususan, UNESCO ekspertlari axborot jamiyati inson huquqlari, shaxs sha'ni va qadr-qimmat, shaxsiy hayot daxlsizligi bilan bog'liq yangi chaqiriqlarni keltirib chiqarayotganini ta'kidlashadi [2]. Raqamli texnologiyalar yordamida hayot va o'lim haqidagi tasavvurlar, xotira va motam marosimlari, shaxsning o'zini anglash va boshqalar bilan munosabati qayta formatlanmogda.

Ushbu maqolaning tadqiqot obyekti – axborotlashgan jamiyatda hayot va o'lim muammosining namoyon bo'lishi, predmeti esa mazkur muammoga nisbatan shakllanayotgan falsafiy-axloqiy mexanizmlardir. Maqolaning maqsadi – axborotlashgan jamiyat sharoitida hayot va o'limni idrok etishning asosiy nazariy yo'nalishlarini tahlil qilish, “raqamli o'lmaslik” va “raqamli meros” fenomenlari misolida falsafiy-axloqiy oqibatlarni ko'rsatish hamda axborot muhitini insonparvar yo'nalishda rivojlantirish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdir.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini M. Kastelsning tarmoq jamiyati nazariyasi [1], Z. Baumanning “suyuq hayot” haqidagi g'oyalari [5], J. Bodriyyarning simulyakr va giperrallik konsepsiyasi [6], Byun-Chul Xan tomonidan ishlab chiqilgan “shaffof jamiyat” talqini [7], shuningdek, raqamli o'lmaslik va raqamli o'limdan keyingi mavjudlikka oid zamonaviy tadqiqotlar tashkil etadi. Maqolada ijtimoiy-falsafiy tahlil, konseptual tahlil, komparativ yondashuv va normativ axloqiy tahlil usullaridan foydalanilgan.

Axborotlashgan jamiyat (yoki bilim jamiyati) atamasi odatda iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayotda axborot va bilimlarning asosiy strategik resursga aylanishi, texnologik infratuzilmaning esa jamiyatning “asab tizimi” vazifasini bajarishi bilan izohlanadi. M. Kastels “Tarmoq jamiyati yuksalishi” asarida yangi davrning asosiy xususiyatlarini – “oqimlar makoni” (space of flows), “vaqtsizlik vaqti” (timeless time), tarmoq shaklidagi ijtimoiy strukturalar, iqtisodiy jarayonlarning globallashuvi sifatida tasvirlaydi [1]. Bu jarayonlar fonida insonning hayotiy tajribasi tobora mediatizatsiyalashadi: do'stlik, ish, siyosiy ishtirok, sevgi munosabatlari ko'p hollarda raqamli platformalar orqali vositalashadi.

UNESCO mutaxassislari axborot jamiyati bilan bog'liq “axloqiy va ijtimoiy chaqiriqlar”ni alohida ta'kidlab, axborot texnologiyalaridan foydalanish umuminsoniy qadriyatlar, adolat va inson sha'ni bilan mos bo'lishi shartligini qayd etadi [2]. Bu nuqtai nazar hayot va o'lim muammosini ham axborotlashgan jamiyat axloqiy me'yorlari kontekstida qayta ko'rib chiqishga undaydi.

Hayot va o'lim muammosi: klassik va zamonaviy yondashuvlar

Falsafiy an'anada hayot va o'lim masalasi ko'pincha insonning mavjudligi, ma'nosi va maqsadi bilan bog'liq ravishda talqin qilingan. Antik falsafada (Platon, Aristotel) jismoniy hayot bilan ruhiy hayot o'rtasidagi munosabat, axloqiy mukammallikka erishish masalasi muhim o'rin tutgan. Yangi davr va modern falsafasida esa insonning yakka subyekt sifatida erkinligi, mas'uliyati va o'z hayotini ma'noli qilish zarurati oldinga chiqqan.

Zamonaviy ijtimoiy nazariyalarda Z. Bauman “suyuq zamonaviylik” tushunchasini taklif etib, zamonaviy jamiyatda barcha ijtimoiy shakllarning beqarorligi, o'zgaruvchanligi va “eruvchanligi”ni ta'kidlaydi. “Suyuq hayot” sharoitida inson hayoti doimiy loyiha sifatida ko'riladi: kasb, yashash joyi, munosabatlar, hatto identitetning o'zi tez-tez o'zgarib turadi. Bu vaziyatda o'limga munosabat ham o'zgaradi – unga nisbatan ochiq falsafiy mulohaza yuritish o'rniga, uni iste'molchilikka yo'naltirilgan turmush tarzi, “abadiy yoshlik” madaniyati, sog'lom turmush tarzi bilan “chetlab o'tish” tendensiyasi kuchayadi[5].

J. Bodriyyar postmodern jamiyatni “simulyakrlar va simulyatsiyalar” jamiyati sifatida tavsiflab, unda “reallik”ning o‘zi belgilar va tasvirlar oqimi tomonidan “o‘ldirilishi”ni ta’kidlaydi. Media muhiti insonni ekrandagi tasvirlar bilan to‘ldirib, voqelik va tasvir o‘rtasidagi chegarani yo‘qotadi. Bu jarayon hayot va o‘limga munosabatda ham namoyon bo‘ladi: o‘lim ko‘pincha ommaviy axborot vositalari va ijtimoiy tarmoqlarda spektakl, shou, sensatsion hodisa sifatida tasvirlanadi, ammo shaxsiy, ichki, ma’naviy tajriba sifatida kamroq tahlil qilinadi [6].

Byun-Chul Xan “Shaffof jamiyat” asarida zamonaviy raqamli madaniyatni “hamma narsani ko‘rinadigan qilish”ga intiladigan, maxfiylik, sir va ichki chuqurlikni yo‘qotayotgan tizim sifatida tasvirlaydi [7]. Uning fikricha, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli kommunikatsiya mexanizmlari insonni doimiy ravishda o‘zini namoyish qilishga, ijobiy obrazini ishlab chiqish va uni doimiy yangilashga majbur etadi. Bu jarayonda “salbiylik” – zarurat, cheklilik, zaiflik, o‘lim haqidagi xotirjam fikr yuritish imkoniyati siqib chiqariladi. Demak, axborotlashgan jamiyat sharoitida hayot va o‘lim muammosi ko‘pincha “ko‘rinmas” bo‘lib qoladi, biroq u raqamli izlar, algoritmik boshqaruv va iqtisodiy manfaatlar orqali bilvosita boshqariladi.

Axborotlashgan jamiyatda hayot va o‘lim muammosining eng dolzarb ko‘rinishlaridan biri “raqamli o‘lmaslik” (digital immortality) konsepsiyasidir. G. Bell va J. Greyning klassik maqolasida raqamli o‘lmaslik insonning butun hayoti davomida hosil qilgan ma’lumotlari, matn, tasvir, audio va video yozuvlari, shuningdek, raqamli profili asosida virtual “avatar” yaratish g‘oyasi bilan izohlanadi [3]. Bunday avatar inson vafotidan keyin ham ma’lum darajada “faoliyat yuritishi”, o‘z sohibiga o‘xshash tarzda javob qaytarishi mumkin, degan faraz ilgari suriladi.

J. Dinneen va hamkorlari “Axborot jamiyatida hayot va o‘lim” maqolasida hayot davomida yig‘iladigan ma’lumotlar va o‘limdan keyingi “raqamli meros” o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni tahlil qilib, “inson vafotidan keyin uning ma’lumotlariga nima bo‘lishi kerak?” degan savolni ko‘ndalang qo‘yadilar. Mualliflar turli manfaatdor guruhlar – oila a‘zolari, platforma egalar, kutubxonalar, arxivlar, tadqiqotchilar va boshqalar – o‘rtasida qarama-qarshi qadriyatlar va manfaatlar mavjudligini ko‘rsatadilar [4].

Axborot jamiyati etikasiga oid tadqiqotlar raqamli meros bilan bog‘liq bir qator axloqiy masalalarni ajratib ko‘rsatadi:

- shaxsning o‘limdan keyingi ma’lumotlari ustidan kim huquqqa ega bo‘ladi;
- raqamli profilini saqlash yoki o‘chirish qarorini kim va qanday mezonlar asosida qabul qiladi;
- marhumning sha’ni va qadr-qimmatini hurmat qilish, manipulyatsiya va tijorat maqsadlarida suiiste’mol qilinishining oldini olish mexanizmlari qanday bo‘lishi kerak [2, 8, 9].

C. Oxman va L. Floridining tadqiqotlarida “raqamli o‘limdan keyingi sanoat” tushunchasi kiritilib, onlayn platformalarning marhumlar haqidagi ma’lumotlardan foydalanish amaliyoti siyosiy-iqtisodiy va axloqiy jihatdan tahlil qilinadi [8; 9]. Mualliflar tijorat platformalari foydasiga bo‘lgan kuch nomutanosibli, foydalanuvchilarning ongli roziligi va raqamli merosning uzoq muddatli taqdiriga oid huquqiy bo‘shliqlarga e’tibor qaratadilar.

Shunday qilib, “raqamli o‘lmaslik” va “raqamli meros” axborotlashgan jamiyatda hayot va o‘lim muammosini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Bu yerda gap biologik o‘lmaslik haqida emas, balki inson haqidagi ma’lumotlarning uzoq muddat saqlanishi, qayta ishlanishi va ijtimoiy muomalada qolishi haqida bormoqda. Ularning falsafiy-axloqiy mexanizmlarini tahlil

qilish, bir tomondan, shaxsning erkinligi va qadr-qimmatini himoya qilish, ikkinchi tomondan, jamiyatning xotira, adolat va ijtimoiy birdamlik haqidagi tasavvurlarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi nazariy va adabiy manbalar tahlili asosida axborotlashgan jamiyatda hayot va o'lim muammosining falsafiy-axloqiy mexanizmlari bo'yicha quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

Birinchidan, axborotlashgan jamiyat inson hayotini "raqamli izlar" majmui sifatida talqin qilishga moyil bo'lmoqda. Insonning muloqoti, his-tuyg'ulari, xotiralari va kundalik amaliyotlari tobora ko'proq raqamli platformalar orqali ifodalanadi va saqlanadi [1; 3; 4]. Bu jarayon o'limdan keyingi davrni ham qamrab oladi: shaxsning raqamli profili va ma'lumotlari uning biologik hayoti tugaganidan keyin ham mavjud bo'lib qolishi, boshqalar bilan "o'zaro ta'sir"ga kirishi mumkin. Shu ma'noda, axborotlashgan jamiyat hayot va o'lim o'rtasidagi chegarani ma'lum darajada "cho'ziluvchan" qiladi.

Ikkinchidan, "raqamli o'lmaslik" g'oyasi insonning cheklilik va zaiflikni qabul qilish qobiliyatiga ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. Agar o'limdan keyingi "raqamli mavjudlik" ideal sifatida targ'ib qilinsa, bu hayotning mazmunini bugun va shu yerda mas'uliyat bilan qurish, boshqalar bilan chinakam munosabatlarni rivojlantirish zaruratini zaiflashtirish xavfini tug'dirishi mumkin. Shu bilan birga, raqamli merosni boshqarish masalasi yechilmagan bo'lsa, shaxsning sha'ni va qadr-qimmatini tijorat manfaatlari, algoritmik manipulyatsiya va siyosiy maqsadlar qurboniga aylanishi ehtimoli ortadi [2; 8; 9].

Uchinchidan, axborotlashgan jamiyatda hayot va o'lim muammosini axloqiy jihatdan hal etish uchun maxsus normativ-me'yoriy bazani rivojlantirish zarur.

Xususan:

- raqamli platformalar foydalanuvchilariga o'limdan keyingi raqamli merosi bo'yicha aniq va tushunarli tanlov imkoniyatlarini (profilni o'chirish, arxivlash, yaqinlariga topshirish va h.k.) taqdim etishi;

- "o'limdan keyingi ma'lumotlar" bilan ishlovchi tashkilotlar uchun axloqiy kodekslar, professional standartlar va mustaqil nazorat mexanizmlarini ishlab chiqish;

- shaxs butun umri davomida bergan rozilikning o'limdan keyingi davrda avtomatik ravishda cheksiz amal qilmasligi, balki alohida tartibga solinishi zarurligi ta'minlanishi lozim.

To'rtinchidan, ta'lim tizimida axborot etikasiga, xususan, hayot, o'lim va raqamli merosga oid masalalarga alohida e'tibor qaratish maqsadga muvofiq. Raqamli savodxonlikni oshirish faqat texnik ko'nikmalarni emas, balki raqamli muhitda o'zini va boshqalarni hurmat qilish, shaxsiy ma'lumotlar, xotira va unutilish huquqi bilan bog'liq axloqiy masalalarni ham qamrab olishi kerak. Bu borada falsafa va axloqshunoslik fanlarining o'rni, ayniqsa, muhimdir.

Beshinchidan, jamiyatda motam va xotira bilan bog'liq an'anaviy madaniy mexanizmlarni raqamli amaliyotlar bilan uyg'unlashtirish, "virtual motam", onlayn xotira sahifalari va sun'iy intellekt asosidagi esdalik shakllari inson qadr-qimmatini hurmat qiladigan tarzda tashkil etilishi zarur. Bu jarayonda oila, diniy va ma'naviy an'analar, fuqarolik jamiyati institutlari va davlat siyosati o'zaro hamkorlikda harakat qilishi lozim.

Umuman olganda, axborotlashgan jamiyatda hayot va o'lim muammosi nafaqat texnik va huquqiy, balki chuqur falsafiy-axloqiy masala sifatida qaralishi zarur. Insonning raqamli izlari, ma'lumotlari va xotiralari bilan ishlashda asosiy mezon sifatida inson qadr-qimmatini

erkinligi va sha'nini ustuvor qo'yish – axborotlashgan jamiyatning barqaror va insonparvar rivojlanishining bosh sharti bo'lib qoladi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Castells, Manuel. The Rise of the Network Society. 2nd ed., Wiley-Blackwell, 2010.
2. Mukherjee, Romi S. Ethical and Societal Challenges of the Information Society. UNESCO, 2013.
3. Bell, Gordon, and Jim Gray. "Digital Immortality." Communications of the ACM, vol. 44, no. 3, 2001, pp. 28–31.
4. Dinneen, Jesse, et al. "Life and Death in the Information Society." Information Matters, vol. 4, no. 1, 2024.
5. Bauman, Zygmunt. Liquid Life. Polity, 2005.
6. Baudrillard, Jean. Simulacra and Simulation. Translated by Sheila Faria Glaser, University of Michigan Press, 1994.
7. Han, Byung-Chul. The Transparency Society. Stanford University Press, 2015.
8. Öhman, Carl, and Luciano Floridi. "The Political Economy of Death in the Age of Information: A Critical Approach to the Digital Afterlife Industry." Minds and Machines, vol. 27, no. 4, 2017, pp. 639–662.
9. Öhman, Carl, and Luciano Floridi. "An Ethical Framework for the Digital Afterlife Industry." Nature Human Behaviour, vol. 2, no. 5, 2018, pp. 318–320.
10. Park, Lucy Yejin. "Digital Access, Digital Literacy, and Afterlife Preparedness." Social Media + Society, 2024.
11. Nowaczyk-Basińska, Katarzyna. "Digital Afterlife Leaders: Professionalisation as a Social Response to Death in the Digital Age." Mortality, 2025.
12. Meitzler, Matthew. "Digital Afterlife and the Future of Collective Memory." Middle East Studies Review, vol. 1, no. 2, 2024.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE CONCEPT OF HUMAN DIGNITY IN PHILOSOPHY CONTENT-ESSENCE AND GENESIS

Khamidjon Sayidovich Beshimov

Deputy Chairman of the Bukhara Regional Council
of the Federation of Trade Unions of Uzbekistan,
Independent Researcher of Bukhara State University.

E-mail: beshimovhamid@gmail.com

Abstract. This article analyzes the progress of the criteria for assessing human value at different stages of the development of society, the attitude to human value in different societies, the transformation of the principles of social justice in the development of civil society, the transformation of aspirations to raise human value in the construction of a social state into a Common Force.

Keywords: human dignity, human dignity genesis, intelligent being, modern, postmodern, human rights, artificial intelligence, rule of law.

FALSAFADA INSON QADRI TUSHUNCHASINING MAZMUN-MOHIYATI VA GENEZISI

Beshimov Xamidjon Sayidovich

O'zbekiston kasaba uyushmalari Federatsiyasining
Buxoro viloyat Kengashi raisi o'rinbosari,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamiyat rivojlanishining turli bosqichlarida inson qadrini baholash mezonlarining taraqqiy etishi, turli jamiyatlarda inson qadriga munosabat, fuqarolik jamiyatining taraqqiyotida ijtimoiy adolat prinsiplarining o'zgarib borishi, ijtimoiy davlat barpo etishda inson qadrini yuksaltirish borasidagi intilishlarning mushtarak kuchga aylanib borishi tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: inson qadri, inson qadri genezisi, aqlli mavjudod, modern, postmodern, inson huquqi, sun'iy intellekt, qonun ustuvorligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N40>

Inson – davlat va jamiyat uchun maqsadga erishish vositasi emas, aksincha, ana shu maqsadning bosh mazmuni va manbai hamda eng oliy qadriyat bo'lishi lozim.

Sh.Mirziyoyev

Falsafada inson qadrining genezisini o'rganar ekanmiz, uning doimo taraqqiy etib, davrlar o'tgani sayin yanada rivojlanib bo'lganini ko'ramiz. Qadimgi davrda inson qadri ko'proq diniy-mifologik asoslarda talqin qilingan bo'lsa, o'rta asrlarda ma'naviy-axloqiy va diniy burchlar bilan chambarchas bog'langan. Yangi zamonda esa, inson qadri erkinlik, tenglik va

shaxsiy mustaqillik asosida yuksaltirildi. Zamonaviy global jamiyatda esa, inson qadri butun insoniyatning umumiy manfaatlari, huquq va erkinliklarining himoyasi bilan belgilanmoqda.

Shu nuqtai nazardan, inson qadri tushunchasining mazmun-mohiyati faqat falsafiy nazariya emas, balki amaliy hayotda ham muhim mezon vazifasini bajaradi. Masalan, davlat siyosatini yuritishda inson qadrini ta'minlash asosiy maqsad sifatida belgilangan bo'lsa, bunday jamiyatda adolat, erkinlik va farovonlik ta'minlanadi. Inson qadrini e'tibordan chetda qoldirgan jamiyatda esa zulm, tengsizlik va inqirozlar yuzaga kelishi tabiiy hol.

Hozirgi davrda inson qadrini yuksaltirish masalasi faqat milliy doirada emas, balki global miqyosda ham muhim ahamiyatga ega. Chunki globallashtirish inson qadrini umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'un holda ta'minlashni talab qilmoqda. Inson huquqlarini hurmat qilish, erkinlik va tenglik tamoyillariga amal qilish, milliy va madaniy farqlarni inobatga olish – inson qadrining zamonaviy asoslarini tashkil etadi [1:25-26 b.].

Shuningdek, inson qadrining genezisi uning ilmiy-texnik taraqqiyot bilan bog'liq jihatlarini ham ochib bermoqda. Ilm-fan va texnologiya rivojlanishi inson imkoniyatlarini kengaytirdi, uning tabiat va jamiyatdagi mavqeyini yanada mustahkamladi. Biroq, shu bilan birga, inson qadriga tahdid soluvchi bir qator yangi xavf-xatarlar ham yuzaga keldi. Masalan, inson shaxsini texnik vositalar orqali nazorat qilish, uning shaxsiy hayotiga aralashish, axborot xurujlari inson qadriga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Demak, inson qadrini muhofaza qilish va yuksaltirish hozirgi davrning eng muhim vazifalaridan biriga aylandi.

Inson qadrining genezisi falsafiy jihatdan tahlil etilganda, uning bir nechta bosqichlarda rivojlanib borganini ko'rish mumkin.

Birinchi bosqich – mifologik va diniy dunyoqarash asosida shakllangan qadr talqinidir. Bu davrda inson qadri ko'proq uning ilohiy irodaga yaqinligi va ma'naviy burchlarini ado etishi bilan baholangan. Masalan, qadimgi yunon mifologiyasida qahramonlar va payg'ambarlarga o'xshash obrazlar inson qadrini eng yuksak darajada namoyon etuvchi timsollar sifatida talqin qilingan.

Ikkinchi bosqich – falsafiy tafakkurning yuzaga kelishi va insoniy qadrning aqliy asoslarda izohlanishi. Bu jarayon, ayniqsa, antik davr mutafakkirlari asarlarida ko'rinadi. Arastu insonni "aqli mavjudot" deb ta'riflar ekan, uning qadri tabiatdagi boshqa mavjudotlardan ajralib turishi bilan belgilanishi lozimligini ta'kidlaydi. Demak, qadr masalasi aql va ma'rifat bilan chambarchas bog'lanib qoldi.

Uchinchi bosqich – diniy-falsafiy davr bo'lib, u asosan o'rta asrlarda namoyon bo'ldi. Bu bosqichda inson qadri uning ma'naviy-axloqiy komilligi va diniy burchlariga sodiqligi bilan belgilandi. Islom falsafasida "komil inson" konsepsiyasi inson qadrining eng yuksak ifodasi sifatida rivojlandi. Tasavvuf ulamolari inson qadrini ruhiy soflik va Allohga yaqinlashish jarayoni bilan chambarchas bog'lab talqin qildilar.

To'rtinchi bosqich – uyg'unlashish va yangi zamon falsafasi davri. Bu bosqichda inson qadri aqliy mustaqillik, shaxsiy erkinlik va ijodiy imkoniyatlar bilan bog'landi. Gumanizm harakatlari insonni olam markaziga qo'yib, uning qadrini uning aqli va ijodiy qudrati bilan belgiladi. Bu g'oya keyinchalik shaxsiy huquq va erkinliklar nazariyasining shakllanishiga zamin yaratdi.

Beshinchi bosqich – industrial va modern davri. Bu bosqichda inson qadri ko'proq uning mehnati, iqtisodiy faolligi va ijtimoiy munosabatlardagi o'rni bilan belgilandi. Marksizm falsafasida inson qadri uning mehnat orqali jamiyat taraqqiyotiga qo'shgan hissasi bilan ifoda etildi. Bu yerda qadr tushunchasi ijtimoiy tenglik va adolat bilan uzviy bog'landi.

Oltinchi bosqich – zamonaviy global davr. Inson qadri tushunchasi bu bosqichda universal ma'noga ega bo'lib, inson huquqlari va erkinliklari, madaniy xilma-xillik va ma'naviy taraqqiyot bilan belgilashga o'tdi. Shu bilan birga, axborot asrida inson qadri yangi tahdidlarga ham duch kelmoqda. Masalan, insonning shaxsiy ma'lumotlari va erkinliklari xavf ostiga tushishi, insonning mehnatini texnika va sun'iy intellekt almashtirishi natijasida qadr masalasi yanada dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Inson qadri tushunchasining bu evolyutsiyasi uning doimo o'zgaruvchan va tarixiy shart-sharoitlarga bog'liq ekanini ko'rsatadi. Biroq qaysi davrda bo'lmasin, inson qadrining asosiy mohiyati – insonning ma'naviy yuksakligi, axloqiy pokligi va ijtimoiy foydali faoliyati bilan chambarchas bog'langan.

Shu nuqtai nazardan, zamonaviy jamiyat oldida turgan eng katta vazifalardan biri – inson qadrini himoya qilish va yuksaltirishdir. Bu esa davlat siyosatida ham, jamiyat ma'naviy hayotida ham, ta'lim va tarbiya jarayonlarida ham o'z aksini topishi shart. Chunki inson qadrini ulug'lamaydigan, uning huquq va erkinliklariga hurmat bilan qaramaydigan jamiyat uzoq yashay olmaydi.

Inson qadrining zamonaviy talqinlari ko'p qirrali va murakkabdir. Chunki XXI asrda insoniyat oldida turgan muammolar, global jarayonlar, texnologiya va axborot sohasidagi o'zgarishlar qadr masalasini yangi nuqtai nazardan ko'rib chiqishni talab etmoqda.

Avvalo, inson qadri masalasi inson huquqlari bilan uzviy bog'liq holda tahlil qilinadi. Jahon hamjamiyati tomonidan qabul qilingan qator xalqaro hujjatlarda – xususan, "Inson huquqlari umumjahon deklaratsiyasi"da har bir insonning qadri va huquqlari tabiiy va daxlsiz deb e'tirof etilgan. Bu falsafiy jihatdan inson qadri universal qimmat sifatida e'tirof etilganidan dalolat beradi.

Zamonaviy falsafiy qarashlarda inson qadrining asosiy mezonlari sifatida quyidagilar ko'rsatiladi:

- shaxsiy erkinlik va tanlov huquqi;
- ijtimoiy adolat va tenglik;
- ma'naviy va axloqiy yuksaklik;
- jamiyatdagi faol ishtirok va mas'uliyat;
- tabiat va atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabat.

Shu nuqtai nazardan qaraganda, inson qadrining zamonaviy talqini uning shaxsiy, ijtimoiy va global burchlarini uyg'un holda ta'minlashni taqozo etadi. Masalan, inson o'z shaxsiy manfaatlari bilan birga jamiyat va insoniyat oldidagi umumiy mas'uliyatini ham his etishi zarur.

Globallashuv jarayonida inson qadrining mazmun-mohiyati yanada kengaymoqda. Chunki bugungi kunda insoniyat taqdiri umumiy bo'lib qoldi. Ekologik muammolar, yadroviy xavf, migratsiya, iqtisodiy tengsizlik, madaniy globallashuv kabi jarayonlar har bir inson qadrini butun insoniyat taqdiri bilan chambarchas bog'lab qo'ymoqda. Shu ma'noda, inson qadri endi faqat milliy yoki mahalliy doirada emas, balki global darajada ham baholanishi zarur.

Zamonaviy falsafada postmodern yo'nalishida inson qadri ko'pincha nisbiy va madaniy xilma-xillik asosida talqin qilinadi. Postmodernistlar fikricha, inson qadrining yagona universal mezoni yo'q, har bir madaniyat, har bir jamiyat o'z qadriyatlari orqali inson qadrini belgilaydi. Biroq, shu bilan birga, umuminsoniy qimmatlar – hayot, erkinlik, tinchlik va adolat – barcha jamiyatlar uchun birdek ahamiyatlidir.

Texnologik taraqqiyot ham inson qadrining zamonaviy talqiniga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Masalan, sun'iy intellekt va robototexnika rivojlanishi insonning mehnat faoliyatidagi rolini o'zgartirmoqda. Bu esa inson qadrining yangi qirralarini ochish zarurligini ko'rsatadi. Chunki agar texnika inson mehnatini almashtirsa, inson qadri faqat mehnat bilan emas, balki ijodiy qudrati, ma'naviy dunyosi va axloqiy imkoniyatlari bilan belgilanishi kerak bo'ladi.

Shuningdek, axborot jamiyatida inson qadri masalasi shaxsiy ma'lumotlar, shaxsiy hayot daxlsizligi va fikr erkinligi bilan bog'liq holda ko'tarilmoqda. Internet va raqamli texnologiyalar insonning yangi imkoniyatlarini ochishi bilan birga, uning qadriga tahdid soluvchi xavflarni ham yuzaga keltirmoqda. Shu bois inson qadrini muhofaza qilish uchun zamonaviy huquqiy va axloqiy me'yorlarni ishlab chiqish zarurati yuzaga kelmoqda.

“Alibaba” korporatsiyasi asoschisi Jek Ma Moskva davlat universitetida o'qigan ma'ruzasida shunday degan edi: “Zamonaviy ta'lim bugungi kunning asosiy muammolaridan biridir. O'qitish usullarini o'zgartirish kerak, aks holda, kelajakda bizni jiddiy muammolar kutmoqda. Ikki yuz yil oldin bizga hozirgiday o'rgatilgan. Bu bilimga asoslangan usul. Ammo bolalarga mashinalar bilan raqobatlasha oladigan juda ko'p ma'lumot bera olmaymiz. Shuning uchun biz ularga hech qanday mashina qila olmaydigan narsalarni o'rgatishimiz kerak...” [5:187b]

Zamonaviy falsafada inson qadri masalasi globallashuv, texnologiya va madaniy xilma-xillik sharoitida universal, ammo shu bilan birga nisbiy kategoriya sifatida talqin etilmoqda. U insonning shaxsiy mustaqilligi, ijtimoiy mas'uliyati va umuminsoniy burchlari uyg'unligida ifoda etiladi.

Davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev rahbarliklarida olib borilayotgan izchil islohotlar avvalo xalqni rozi qilish, inson qadrini yuksaltirish masalalari bosh g'oya sifatida ko'rilmogda.[1:56b]

Insonni ulug'lash, uning aqliy, tabiiy, badiiy, ma'naviy fazilatlarini asoslash, insonparvarlik, yuqori axloqiy qonun-qoidalarini namoyon etish, komil insonni tarbiyalashni maqsad qilib qo'yish davr madaniyati, umuminsoniy fazilatlar rivoji uchun xizmat qiladi. [4:11b]

Bundan 2700 yil muqaddam Osiyo hududida yaratilgan eng ko'hna yozma yodgorlik – “Avesto” kitobida ham inson huquq va erkinliklari, millatlararo munosabatlarni o'zaro hurmat va ishonch tamoyillari negizida barpo etish g'oyalari muhim o'rin tutadi. [3:11-12b]

Xulosa. Hozirgi axborotlashgan, texnologiyalar taraqqiy etgan, voqealar shiddat o'zgarib borayotgan asrda inson qadrini, uning sha'ni va qadr-qimmatini asrash, munosib shart-sharoitlar yaratish, davlatimiz rahbari ta'kidlaganlaridek, “inson qadri uchun” degan g'oya ostida birlashish har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb eta boshladi.

Jamiyatni taraqqiy ettirish, haqiqiy fuqarolik jamiyatini barpo etish avvalo shu jamiyatning har bir a'zosining umumiy manfaatlarini inobatga olish, har bir insonning o'z qarashi, maqsadlari, orzu-umidlari mavjud bo'lib, ularni ro'yobga chiqarish natijasida har bir insonning qadr-qimmatini ta'minlash mumkin. Jamiyat a'zolarining ijtimoiy, iqtisodiy, huquqiy manfaatlarini himoya qilish esa, barcha muammolarning yechimini topish imkoniyatini beradi. Bu albatta bosqichma-bosqich ishlashni taqozo qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston - 2030 strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-son Farmoni. 2023 yil 11 sentabr.
2. Mirziyoev Sh, "Yangi O'zbekiston Strategiyasi" 2021 yil, Toshkent, [68-b]
3. Mirziyoev Sh, "Yangi O'zbekiston. Demokratik O'zgarishlar, keng imkoniyatlar va amaliy ishlar mamlakatiga aylanmoqda" 2021 yil, Toshkent, [11-12b]
4. Xayrullaev M, "O'zbekistonda ijtimoiy-falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar", 1995 yil, Toshkent, [11-b]
5. Rafiqov K, "Vatan va millat qayg'usi" 2020 yil, Toshkent, [187-b]

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

TRANSFORMATION OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN VIRTUAL COMMUNICATION AND ITS ETHICAL DIMENSIONS

Muhammadiyev Bekzod Oktamjon ogli

Assistant, Samarkand Branch of the Tashkent University of Information Technologies named after Muhammad al-Khwarizmi

E-mail: bekzod200599@gmail.com

Abstract. This article examines the transformation of interpersonal relationships within the context of virtual communication and analyzes the factors influencing their development and dynamics. It highlights the socio-psychological and ethical challenges emerging in an information society where communication increasingly relies on digital technologies. The study explores the specific characteristics of virtual interactions, changes in identity construction, and the formation of responsibility, trust, respect, and ethical norms in online environments. The article aims to assess the impact of the digital sphere on social relations and propose recommendations for fostering stable ethical behavior in virtual communication spaces.

Keywords: virtual communication, interpersonal relationships, ethical norms, digital communication, identity, social networks, information society.

VIRTUAL MULOQOTDA SHAXSLARARO MUNOSABATLARNING TRANSFORMATSIYASI VA UNING AXLOQIY JIHATLARI

Muhammadiyev Bekzod O'ktamjon o'g'li

Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent axborot texnologiyalari universiteti Samarqand filiali assistenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada virtual muloqot sharoitida shaxslararo munosabatlarning o'zgarishi, ularning mazmuni va shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Axborotlashgan jamiyatda kommunikatsiya jarayonlarining raqamli vositalar orqali amalga oshirilishi natijasida yuzaga kelayotgan ijtimoiy-psixologik va axloqiy muammolar yoritiladi. Tadqiqotda virtual muloqotning o'ziga xos xususiyatlari, identifikatsiya jarayonining o'zgarishi, onlayn muhitda shaxslararo mas'uliyat, ishonch, hurmat va etik me'yorlarning shakllanishi kabi masalalar o'rganiladi. Maqola raqamli muhitning ijtimoiy munosabatlarga ta'sirini baholash hamda axloqiy xulq-atvorning barqarorligini ta'minlashga oid takliflarni ishlab chiqishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: virtual muloqot, shaxslararo munosabatlar, axloqiy me'yorlar, raqamli kommunikatsiya, identifikatsiya, ijtimoiy tarmoq, axborotlashgan jamiyat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N41>

Kirish. So'nggi o'n yilliklarda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi jamiyatning ijtimoiy, madaniy va psixologik hayotida tub o'zgarishlar yuzaga keltirdi. Raqamli muhitning kengayishi va internet texnologiyalarining ommalashuvi natijasida muloqotning yangi shakllari shakllandi, shaxslararo munosabatlarning mazmuni, shakli va dinamikasida sezilarli o'zgarishlar ro'y berdi. Virtual muloqot bugungi kunda insonlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning asosiy vositalaridan biriga aylandi; u nafaqat kommunikatsiya

jarayonlarini tezlashtirdi, balki ijtimoiy munosabatlarni shakllantirishda yangi psixologik va axloqiy tamoyillarni yuzaga keltirdi.

Axborotlashgan jamiyat sharoitida insonning virtual makonda faol ishtiroki uning o'zini anglash, o'zini namoyon etish va boshqalar bilan muloqot qilish jarayonlarida sifat jihatidan yangi bosqichni vujudga keltiradi. Biroq ushbu jarayon shaxslararo munosabatlarda bir qator noaniqliklar, axloqiy ziddiyatlar, kommunikativ mas'uliyatning susayishi, shaxsning anonimlikka moyilligi, ijtimoiy rollarning sun'iy ravishda o'zgarishi kabi muammolarni ham yuzaga chiqaradi. Mazkur holatlar virtual kommunikatsiyaning nafaqat texnologik, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy, ruhiy va axloqiy jihatlarini kompleks tahlil qilishni talab etadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Virtual muloqotning o'ziga xos xususiyatlari – masofaviylik, tezkorlik, anonimlik, vizual obrazlarning ixtiyoriy konstruksiyasi, ijtimoiy mas'uliyatning qisman yo'qolishi, shaxslararo chegaralarning buzilishi – an'anaviy muloqot jarayonida kuzatilmaydigan yangi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarni yuzaga keltirmoqda. Bularning barchasi shaxslararo ishonch, axloqiy me'yorlarni anglash va ularga amal qilish, raqamli makonda hurmat va tolerantlik kabi qadriyatlarning qay darajada namoyon bo'layotganini qayta ko'rib chiqishni taqozo etadi.

Raqamli kommunikatsiya jarayonlarining kengayishi bilan birga virtual makonda axloqiy bo'shliqlar, noadolatli munosabat, kiberbulling, tahdidlar, manipulyatsiyalar, dezinformatsiya va sun'iy identifikatsiya kabi salbiy illatlar ham kuchaymoqda. Bu esa virtual muloqotning axloqiy me'yorlar tizimi bilan uyg'unlashuvi, shaxsning axloqiy pozitsiyasini mustahkamlash va raqamli madaniyatni shakllantirish masalasini dolzarb qilib qo'ymoqda. Shu sababli virtual muloqotda shaxslararo munosabatlar transformatsiyasini teran ilmiy tahlil qilish axborotlashgan jamiyat taraqqiyotining muhim sharti sifatida ko'riladi.

Mazkur mavzuning ahamiyati shundaki, bugungi yosh avlodning asosiy muloqot maydoni aynan internet-platformalar va ijtimoiy tarmoqlar bo'lib, ularning ma'naviy olami, axloqiy qarashlari, ijtimoiy moslashuvchanligi, shaxs sifatida kamol topishi ko'p jihatdan virtual kommunikatsiya tajribasiga bog'lanib bormoqda. Shu bois muloqotning virtual shaklida yuzaga kelayotgan axloqiy me'yorlar tizimini o'rganish nafaqat ilmiy zarurat, balki jamiyat barqaror taraqqiyoti uchun ham strategik ahamiyat kasb etadi.

Ushbu maqolada virtual muloqot jarayonida shaxslararo munosabatlarning transformatsiyasi, unga ta'sir etuvchi psixologik, ijtimoiy va texnologik omillar, shuningdek, ushbu o'zgarishlarning axloqiy oqibatlari ilmiy-nazariy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot orqali raqamli muloqotning ijobiy va salbiy jihatlari aniqlanib, virtual makonda axloqiy mas'uliyatni yuksaltirish bo'yicha ilmiy asoslangan taklif va xulosalar ishlab chiqiladi.

Ushbu tadqiqot virtual muloqot sharoitida shaxslararo munosabatlarning transformatsiyasi va uning axloqiy jihatlarini kompleks yondashuv asosida o'rganishni maqsad qilgan. Tadqiqotning metodologik asosini falsafiy-analitik, sotsiologik, psixologik, etik-normativ, komparativ, kontent-tahlil hamda tizimli yondashuvlar tashkil etadi. Falsafiy-analitik yondashuv virtual kommunikatsiya fenomenining mohiyatini, insonning raqamli makondagi mavjudligi, identifikatsiya jarayoni va axloqiy pozitsiyasining shakllanishi kabi masalalarni chuqur anglashga imkon berdi. Bu yondashuv axborotlashgan jamiyat sharoitida muloqot jarayonini keng ijtimoiy-falsafiy kontekstda baholashga xizmat qildi.

Tadqiqotda qo'llangan sotsiologik yondashuv orqali virtual maydondagi ijtimoiy xatti-harakatlar, o'zaro ta'sir mexanizmlari, ijtimoiy rollarning o'zgarishi va onlayn

hamjamiyatlardagi munosabatlar tizimi tahlil qilindi. Mazkur yondashuv shaxslarning raqamli muhitdagi ijtimoiy faolligini va ular o'rtasida shakllanayotgan yangi kommunikativ aloqalarni empirik jihatdan aniqlashga yordam berdi. Psixologik yondashuv esa shaxsning virtual makondagi emotsional holati, motivlari, o'zini tutish strategiyalari, anonimlikning psixologik ta'siri, raqamli agressiya va emotsional masofalanish kabi jarayonlarni o'rganishga imkon yaratdi. Bu asosan individning virtual muhitga moslashuvi va uning psixologik xavfsizligi bilan bog'liq muammolarni yoritishda muhim ahamiyat kasb etdi.

Etik-normativ tahlil orqali virtual makonda axloqiy me'yorlarning shakllanishi va buzilishi, mas'uliyat va burch tushunchalarining qay darajada namoyon bo'layotgani, onlayn kommunikatsiyada hurmat, ishonch va tolerantlik kabi qadriyatlarning holati o'rganildi. Raqamli makonda kuzatilayotgan kiberagressiya, dezinformatsiya, manipulyativ xabarlar va axloqiy bo'shliqlar aynan ushbu yondashuv orqali baholandi. Qiyosiy tahlil an'anaviy muloqot va virtual muloqot o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni ochib berib, shaxslararo munosabatlarning qanday sifat o'zgarishlariga duch kelayotganini aniqlashga yordam berdi.

Tadqiqot davomida kontent-tahlil usulidan foydalanilib, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar va virtual platformalardagi real muloqot namunalarining mazmuni, agressiv xabarlar, etik buzilishlar, kommunikativ strategiyalar va til madaniyatiga oid unsurlar tahlil qilindi. Natijalarning umumiy tizimdagi o'rnini aniqlash uchun tizimli yondashuv qo'llanilib, shaxs, jamiyat, texnologiya va axloqiy me'yorlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklar aniqlab borildi. Tadqiqot natijalari ilmiy umumlashtirish hamda modellashtirish asosida tahlil etilib, virtual muloqotda yuzaga kelayotgan axloqiy muammolarni yorituvchi konseptual model ishlab chiqildi.

Natijalar va muhokama. Tadqiqot davomida virtual muloqot jarayoni va uning shaxslararo munosabatlarga ta'siri ko'p qirrali jihatlari bilan tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, raqamli kommunikatsiya vositalarining keng tarqalishi insonlar o'rtasidagi muloqot shakllarini tubdan o'zgartirib, an'anaviy ijtimoiy aloqalardan farq qiluvchi yangi munosabatlar tizimini shakllantirmoqda. Virtual maydonning asosiy xususiyatlaridan biri bo'lgan masofaviylik shaxslararo yaqinlik va ishonchning shakllanishiga ikki tomonlama ta'sir ko'rsatadi: bir tomondan, u odamlar o'rtasidagi muloqotni qulaylashtirib, vaqt va makon chegaralarini qisqartirsa, boshqa tomondan esa real insoniy aloqa, hissiy samimiyat va empatiya darajasining pasayishiga olib keladi.

Analitik tahlillar shuni ko'rsatdiki, onlayn muloqot jarayonida shaxs identifikatsiyasining o'zgarishi muhim fenomen sifatida namoyon bo'ladi. Foydalanuvchilar turli virtual obrazlar, profil dizaynlari va anonimlik orqali o'z shaxsining real hayotdagi ko'rinishidan farq qiluvchi variantlarini yaratadi. Bu holat bir tomondan shaxsning o'zini erkin ifoda etish imkonini kengaytirsa, boshqa tomondan ijtimoiy mas'uliyatning susayishi, yolg'on identifikatsiya va kommunikativ manipulyatsiya kabi salbiy oqibatlarni keltirib chiqaradi. Natijalardan ma'lum bo'lishicha, anonimlik darajasining oshishi virtual muloqotda axloqiy me'yorlarning buzilishiga olib keluvchi omillardan biri sifatida maydonga chiqadi.

Psixologik tahlillar virtual muhitda agressiv xatti-harakatlar, kiberbulling, haqoratli til, manipulyativ xabarlar va dezinformatsiyaning keng tarqatilishi bilan bog'liq muammolarni ochib berdi. Bu jarayonlarning kuchayishi shaxslararo munosabatlarning beqarorlashtiruvchi omillaridan biri bo'lib, virtual muhitda axloqiy madaniyatning sust darajada shakllanayotganini ko'rsatadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ijtimoiy tarmoqlarda namoyon bo'layotgan

agressiv kommunikatsiya ko'pincha ijtimoiy masofalanish, real javobgarlikning yo'qligi va ijtimoiy roldan ajralish bilan izohlanadi.

Sotsiologik tahlillar virtual muloqotning jamiyatdagi ijtimoiy integratsiya jarayonlariga ta'sirini yoritdi. Shaxslararo munosabatlar ko'proq qisqa muddatli, situativ va yuzaki xarakter kasb etayotgani kuzatildi. Virtual muhitda turli guruhlar o'rtasidagi ijtimoiy tafovutlar qisqargandek ko'ringani bilan, real muloqotdagi ijtimoiy pozitsiya, yosh, tajriba va madaniy kapital bilan bog'liq farqlar virtual aloqalarda ham saqlanib qolishi aniqlandi. Shu bilan birga, onlayn platformalar ba'zi hollarda ijtimoiy integratsiyani kuchaytiruvchi, yangi hamkorlik aloqalarini yaratish imkonini beruvchi maydon vazifasini ham bajaradi.

Etik-normativ tahlil virtual makonda axloqiy me'yorlar tizimining yetarlicha shakllanmaganini tasdiqladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, foydalanuvchilar orasida axloqiy mas'uliyatning yetishmasligi, hurmatsizlik, qalbaki kontent tarqatish, shaxs sha'ni va qadr-qimmatini poymol qilish kabi holatlar keng tarqalgan. Bu esa virtual muloqot madaniyatini mustahkamlash, axloqiy me'yorlarni tartibga soluvchi mexanizmlarni takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi. Ayni paytda, ijobiy natijalardan biri sifatida, ayrim onlayn hamjamiyatlar va platformalarda axloqiy qoidalar tizimi shakllanib borayotgani, foydalanuvchilar o'rtasida o'zaro hurmat va madaniyat tamoyillarini rag'batlantiruvchi mexanizmlar paydo bo'layotgani ham kuzatildi.

Tizimli tahlillar shuni tasdiqladiki, virtual muloqot jarayoni jamiyatning umumiy kommunikativ tizimining uzviy qismiga aylangan bo'lib, shaxs, jamiyat, texnologiya va axloqiy me'yorlar o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqliklarni vujudga keltirmoqda. Bu bog'liqliklar shaxslararo munosabatlarda yangi axloqiy me'yorlarga ehtiyoj tug'dirmoqda. Tadqiqot natijalariga ko'ra, raqamli madaniyat va axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish, onlayn axloqiy xulq-atvor normalarini shakllantirish virtual muloqotning barqaror va sog'lom shaklini yaratish uchun muhim omil hisoblanadi.

Yuritilayotgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, axborotlashgan jamiyat sharoitida virtual muloqot jarayoni shaxslararo munosabatlarning mazmuni va shaklini tubdan o'zgartirib, an'anaviy kommunikatsiya tizimidan farq qiluvchi yangi ijtimoiy-psixologik va axloqiy munosabatlar modelini vujudga keltirmoqda. Raqamli texnologiyalarning chuqur ildiz otishi natijasida insonlarning ijtimoiy hayoti, shaxslararo aloqalari, o'zini namoyon etish mexanizmlari va kommunikativ strategiyalari sezilarli darajada transformatsiyaga uchramoqda. Mazkur o'zgarishlar bir tomondan muloqotning qulaylashuviga, erkinlikning kengayishiga, ijtimoiy hamkorlikning yangi shakllarini shakllanishiga xizmat qilsa, boshqa tomondan shaxs va jamiyat o'rtasidagi axloqiy, madaniy hamda psixologik mas'uliyatning zaiflashishi kabi jiddiy muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Virtual makondagi asosiy salbiy tendensiyalardan biri — anonimlikning muloqot jarayoniga chuqur kirib kelishi, bu holat esa shaxsning axloqiy me'yorlarga amal qilish darajasini pasaytirib, kiberagressiya, manipulyatsiya, haqoratli xabarlar, dezinformatsiya, shaxs sha'ni va qadr-qimmatiga tahdidlar kabi illatlarni kuchaytirmoqda. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, shaxsning virtual muhitda o'ziga xos "ikkinchi identitet" yaratishi, o'zini turlicha ko'rsatishi yoki yashirinib olishi axloqiy mas'uliyatning susayishiga olib keladi. Shu bilan birga, ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalarning nazorat mexanizmlarining yetarli darajada shakllanmaganligi ham axloqiy nomuvofiqliklar ko'lamining kengayishiga sabab bo'lmoqda.

Biroq virtual muloqot faqat muammolar maydoni emas, balki yangi ijtimoiy imkoniyatlar, ijodiy o'zini ifoda etish, professional hamkorlikni kengaytirish va transmilliy muloqot mexanizmlarini kuchaytiruvchi samarali muhit sifatida ham namoyon bo'ladi. Tadqiqot shuni ko'rsatdiki, ijtimoiy tarmoqlarda axloqiy me'yorlarni mustahkamlovchi hamjamiyatlar shakllanmoqda, foydalanuvchilar o'rtasida axloqiy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlovchi, o'zaro hurmatga asoslangan muloqot tamoyillarini rag'batlantiruvchi amaliyotlar paydo bo'lmoqda. Bu esa virtual makonning ijobiy axloqiy istiqbollarini ham namoyon etadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, virtual muloqotda shaxslararo munosabatlarning transformatsiyasi murakkab va ko'p qatlamli jarayon bo'lib, u shaxsning identifikatsiyasi, kommunikativ xatti-harakati, axloqiy qarashlari va ijtimoiy moslashuvchanligiga bevosita ta'sir qiladi. Virtual muloqotning axloqiy jihatlari e'tibordan chetda qolsa, jamiyatning ma'naviy asoslariga putur yetishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois virtual makonda axloqiy madaniyatni shakllantirish, raqamli axloq kodekslarini joriy etish, foydalanuvchilarda kommunikativ mas'uliyatni kuchaytirish, yoshlar o'rtasida media-etikani rivojlantirish kabi kompleks chora-tadbirlarni amalga oshirish zarur.

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, u virtual muloqotning shaxs va jamiyat hayotidagi o'rnini, uning axloqiy konsepsiyalari, transformatsiya mexanizmlari va zamonaviy kommunikativ madaniyat bilan bog'liq yangi ilmiy qarashlarni taklif etadi. Amaliy jihatdan esa mazkur tadqiqot virtual makonda sog'lom muloqot muhitini yaratish, axloqiy me'yorlarni mustahkamlash va raqamli madaniyatni yuksaltirishga qaratilgan strategiyalar ishlab chiqish uchun muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Castells, M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell Publishing, 2010.
2. Turkle, S. Reclaiming Conversation: The Power of Talk in a Digital Age. New York: Penguin Press, 2015.
3. Floridi, L. The Ethics of Information. Oxford: Oxford University Press, 2013.
4. Baym, N. Personal Connections in the Digital Age. Cambridge: Polity Press, 2015.
5. Boyd, D. It's Complicated: The Social Lives of Networked Teens. Yale University Press, 2014.
6. Назаров, М.М. Интернет-коммуникации и социальные трансформации. Москва: Аспект Пресс, 2020.
7. Toffler, A. The Third Wave. New York: Bantam Books, 1980.
8. Абдурахмонов, Қ., Халилов, Н. Axborotlashgan jamiyat va kommunikatsiya madaniyati. Toshkent: Fan va texnologiya, 2021.
9. Ganiyev E. Stages of development and impact on social life of an informed society in Uzbekistan //Western European Journal of Historical Events and Social Science. – 2024. – T. 2. – №. 11. – С. 17-20.
10. Ризаев И. И. Механизмы самоорганизации социальных систем //Экономика и социум. – 2019. – №. 3 (58). – С. 368-371.
11. Usmonov F. Problems of modern computer ethics //American Journal of Research in Humanities and Social Sciences. – 2022. – T. 6. – С. 26-32.
12. Abdizaitovich G. Educational Problems In The Information Society //Emergent: Journal of Educational Discoveries and Lifelong Learning (EJEDL). – 2025. – T. 6. – №. 4. – С. 5-5.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF MEDIA CULTURE IN SOCIOCULTURAL TRANSFORMATIONS IN THE INFORMATION SOCIETY

Kdirbaev Bakhadir Berdakhovich

Doctoral student at Nukus State Pedagogical Institute

Abstract. This article explores the philosophical and sociocultural dimensions of media culture within the context of the information society. The research examines how media culture influences social identity, communication, and cultural transformation processes in the digital age. The author analyzes theoretical frameworks proposed by M. Castells, J. Habermas, and A. Toffler, and applies them to the current realities of Uzbekistan's informational and cultural development. The study concludes that media culture plays a crucial role in shaping value orientations, public consciousness, and intercultural communication in a globalized environment.

Keywords: media culture, information society, sociocultural transformation, communication, globalization, identity, digitalization.

AXBOROT JAMIYATIDA MEDIA MADANIYATNING SOTSIOMADANIY TRANSFORMATSIYALARDAGI ROLI

Kdirbaev Baxadir Berdaxovich

Nukus davlat pedagogika instituti doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada axborot jamiyatida media madaniyatning ijtimoiy-falsafiy va sotsiomadaniy jihatlarini tahlil qilinadi. Tadqiqotda media madaniyatning ijtimoiy ong, kommunikatsiya va madaniy o'zgarishlarga ta'siri o'rganilgan. Muallif M. Kastels, Y. Xabermas va E. Toffler nazariyalariga tayangan holda O'zbekiston axborot madaniyatining hozirgi rivojlanish bosqichlarini tahlil qiladi. Xulosa o'rnida media madaniyatning qadriyatlar tizimi va madaniy muloqotni shakllantirishdagi o'рни asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: media madaniyat, axborot jamiyati, sotsiomadaniy transformatsiya, kommunikatsiya, globallashuv, identitet, raqamlashtirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N42>

Kirish. Zamonaviy jamiyatda axborot oqimlarining keskin ortishi, raqamli texnologiyalarning hayotning barcha jabhalariga kirib borishi natijasida media makoni ijtimoiy taraqqiyotning asosiy omiliga aylandi. Daniel Bell, Manuel Kastels, Alvin Toffler kabi tadqiqotchilar tomonidan ishlab chiqilgan axborot jamiyati nazariyasi zamonaviy sotsiomadaniy jarayonlarni anglashda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ularning fikricha, axborot va bilim yangi iqtisodiy va madaniy tizimning asosiy resursiga aylanib, jamiyatning tashkiliy tuzilishi, kommunikatsiya shakllari va madaniy me'yorlarini tubdan o'zgartirmoqda.

Media madaniyat ushbu jarayonlarning markazida turib, jamiyatning axborotga munosabati, muloqot madaniyati, qadriyatlar tizimi va identifikatsiya jarayonlarini shakllantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Postmodernizm nazariyotchilari J. Bodriyar va J.F. Liotar mediada tasvirlar reallikni almashtirishi, simulyakrlar va giperreallik jamiyat ongiga

bevosita ta'sir ko'rsatishini ta'kidlaydilar. Bu esa media madaniyatining nafaqat axborot vositasi, balki ijtimoiy-ma'naviy jarayonlarning yaratuvchi kuchiga aylanganini ko'rsatadi.

Zamonaviy davrda ijtimoiy aloqalar yangi shakllar va vositalar bilan boyidi. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va mobil texnologiyalar odamlar o'rtasidagi aloqalarni yanada kuchaytirdi. Hozirgi kunda insonlar geografik joylashuvidan qat'iy nazar, bir-birlari bilan tezkor va samarali muloqot qilish imkoniyatiga ega. Biroq, bunday aloqalarning salbiy tomonlari ham mavjud, masalan, yolg'izlik va ruhiy muammolar ko'payishi mumkin. Odamlar haqiqiy muloqot o'rniga raqamli muhitga ko'proq qaram bo'lib qolishi, ijtimoiy aloqalar sifatining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Raqamli platformalarning keng ommalashuvi, ijtimoiy tarmoqlar orqali kommunikatsiyaning yangi shakllarining yuzaga kelishi madaniy o'zaro ta'sir, shaxsiy va jamoaviy identitet, axloqiy me'yorlar va ijtimoiy xulq-atvorning yangicha ko'rinishlarini shakllantirmoqda. Shu ma'noda media madaniyati sotsiomadaniy transformatsiyalarning ham aks ettiruvchisi, ham katalizatori sifatida maydonga chiqadi.

O'zbekiston ham global raqamli jarayonlardan chetda qolmay, so'nggi yillarda raqamli savodxonlikni oshirish, media kompetensiyani rivojlantirish, ta'lim jarayoniga media madaniyati elementlarini joriy etish bo'yicha qator strategik tashabbuslarni amalga oshirmoqda. Bu esa media madaniyatining milliy rivojlanishdagi o'rnini chuqur tadqiq etishni yanada dolzarb qiladi.

Shu bois ushbu maqola axborot jamiyati sharoitida media madaniyatning sotsiomadaniy transformatsiyalardagi rolini nazariy jihatdan tahlil qilish, media makonining jamiyat hayotiga ko'rsatgan ta'sir mexanizmlarini aniqlash hamda uning O'zbekiston rivojlanishidagi o'rnini yoritishni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili va Tadqiqot metodologiya. Axborot jamiyati tushunchasi Daniel Bell, Manuel Kastels va Alvin Toffler kabi nazariyotchilar tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, ular postindustrial iqtisodiyotlarda bilim va axborotning ortib borayotgan rolini ta'kidlaganlar. Bell "bilimga asoslangan jamiyat" g'oyasini ilgari surgan, Kastels esa "tarmoqli jamiyat"ni axborot oqimlari orqali shakllangan global tizim sifatida tasvirlagan. Media nazariyotchilari Jan Bodriyar va Jan-Fransua Liotar esa mediada tasvirlar ijtimoiy haqiqatni "simulyakr" bilan almashtirishini va bu jarayon postmodern ongni shakllantirishini tahlil qilganlar. Ushbu g'oyalar media madaniyatini ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarning mahsuli hamda harakatlantiruvchi kuchi sifatida anglash uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Alvin Toffler o'zining "Kelajak zarbasi" asarida axborot texnologiyalari orqali jamiyatning qanday o'zgarayotganini tushuntiradi. U sanoat jamiyati o'rniga "axborot jamiyati" kelishini ta'kidlaydi va bunda axborot eng muhim resursga aylanishini ta'kidlagan. Insonlar uning asosiy ishtirokchisiga aylanib qolishini ko'rsatib o'tgan.

Daniel Bell esa "Postindustrial jamiyat" konsepsiyasini ilgari suradi. Unga ko'ra, postindustrial jamiyatda iqtisodiyotning asosi sanoat va ishlab chiqarishdan ko'ra ko'proq axborot va xizmat ko'rsatishga aylanadi. Bu jamiyatda bilim va axborotning ahamiyati yuqori bo'lib, texnologiyalar yordamida bilimlar tarqatiladi va rivojlanadi.

Manuel Kastels o'zining "Axborot davri: iqtisodiyot, jamiyat va madaniyat" trilogiyasida esa global tarmoqlangan jamiyat konsepsiyasini ishlab chiqadi. Unga ko'ra, axborot jamiyatini yangi ijtimoiy tuzilma sifatida ko'radi va bunda axborot tarmoqlari va texnologiyalar orqali odamlar o'rtasida o'zaro bog'liqlik kuchayishini alohida ta'kidlaydi.

Media madaniyati tushunchasi madaniyatshunoslik va kommunikatsiya nazariyasiga asoslanadi. Y. Habermas fikriga ko'ra, media makoni demokratiyaning asosi bo'lgan oqilona muloqot shakllanadigan jamoat maydoniga aylanadi [4]. Media madaniyati axborot, texnologiya va madaniyatni birlashtirib, kommunikatsiyaning estetik va axloqiy o'lchovlarini aks ettiradi [5]. Axborot jamiyatida u ijtimoiy munosabatlarning tartibga soluvchisi sifatida faoliyat yuritadi, shaxslarning bilish va xulq-atvor modellarini shakllantiradi.

Ushbu maqola falsafiy va sotsiologik yondashuv asosida olib borilgan bo'lib, unda germeneytik, qiyosiy va struktur-funksional metodlar qo'llanilgan. Tadqiqot media nazariyasi, postmodern falsafasi va ijtimoiy-madaniy tadqiqotlarning konseptual tahlilini o'z ichiga oladi. Maqsad – axborot jamiyati sharoitida texnologik taraqqiyot, madaniy o'zgarish va ijtimoiy moslashuv o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlashdir.

Natijalar. Media madaniyati jamiyatdagi o'zgarishlarning ham aks ettiruvchisi, ham harakatlantiruvchisi sifatida faoliyat yuritadi. U jamoaviy qadriyatlar, me'yorlar va kommunikatsiya uslublari shakllantiradi. Raqamli platformalar insonlarning haqiqat, hokimiyat va jamoa haqidagi tasavvurlarini yangicha talqin qiladi. Virtual muhitlar milliy yoki madaniy chegaralardan tashqarida yangi identifikatsiya va tegishlilik shakllarini yuzaga keltiradi. Shu ma'noda, media madaniyati shaxs va jamiyat o'rtasidagi an'anaviy munosabatni qayta shakllantirib, madaniy ifoda erkinligi va plyuralizmni rivojlantiradi.

Bundan tashqari, raqamli media vositalarining keng ommalashuvi madaniy ijod jarayonini demokratlashtiradi. Ijtimoiy tarmoqlar foydalanuvchilarga mazmunni iste'mol qilish bilan birga, uni yaratish imkonini ham beradi – bu esa “prosumer madaniyati” deb ataluvchi hodisaga olib keladi. Bu jarayon ishtirokchilikni kuchaytirgan bo'lsa-da, mediada haqiqiylik, manipulyatsiya va axloqiy javobgarlik kabi masalalarni ham yuzaga keltiradi.

Liota va Bodriyar tomonidan ifodalangan postmodern falsafa, media ta'siri ostidagi jamiyatlarda “katta narrativlar”ning parchalanganligi va nisbiylikning ustuvorligini ta'kidlaydi. Belgilar va tasvirlar hukmronligi “giperreallik”ni yaratadi, bunda haqiqat va to'qima o'rtasidagi farq yo'qoladi. Shu kontekstda media madaniyati ma'no yaratiladigan va identifikatsiya shakllanadigan asosiy maydonga aylanadi. Shu sababli postmodern murakkablikni anglash uchun media savodxonligi va tanqidiy fikrlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar texnologik modernizatsiya va globallashtirish tomonidan harakatga keltiriladi. Alvin Toffler bu jarayonni sanoat davridan postindustrial sivilizatsiyaga o'tish sifatida ta'riflagan bo'lib, unda axborot asosiy ishlab chiqarish kuchi sifatida jismoniy mehnatni almashtiradi [6]. Shu kontekstda media madaniyati o'zgarishlarning faol ishtirokchisiga aylanadi, u shaxsiy identifikatsiya, qadriyatlar va madaniy integratsiyaga ta'sir ko'rsatadi [7]. Ijtimoiy tarmoqlar kabi raqamli platformalar shaxslararo munosabatlarni qayta shakllantirib, madaniy ifoda etishning yangi shakllarini yaratadi [8].

Media madaniyatining axloqiy jihatida axborot texnologiyalaridan mas'uliyatli foydalanish, shaxsiy hayot daxlsizligi, xilma-xillik va haqiqatga hurmatni o'z ichiga oladi. Madaniy barqarorlik raqamli muhitda axloqiy me'yorlarni shakllantirishga bog'liq. Ta'lim muassasalari yosh avlod orasida media kompetensiya va raqamli axloqni rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Axborot ishonchiligi va axloqiy javobgarlik haqidagi ongning shakllantirish texnologik taraqqiyotning ijtimoiy farovonlikka xizmat qilishini, begonalashuv emas, insonparvarlikni rivojlantirishini ta'minlaydi.

O'zbekistonning axborot siyosati raqamli transformatsiya va madaniy modernizatsiyaga urg'u beradi. So'nggi yillarda raqamli savodxonlik va media kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan milliy dasturlar amalga oshirildi [9]. Media ta'limi o'quv dasturlariga kiritilmoqda, bu esa mediadan foydalanishda tanqidiy va axloqiy yondashuv zarurligini aks ettiradi. Global media tendensiyalarining ta'siri milliy o'zlik va madaniy merosni saqlashga qaratilgan sa'y-harakatlar bilan muvozanatlashtiriladi.

Shuningdek, zamonaviy dunyoda xalqaro hamkorlik orqali axborot xavfsizligini ta'minlash ham muhim ahamiyat kasb etadi. Axborot xavfsizligi global masala bo'lganligi sababli, davlatlar va xalqaro tashkilotlar o'rtasida axborot almashinuvi va hamkorlikni kuchaytirish zarur. Xalqaro tashkilotlar tomonidan qabul qilingan standartlar va protokollarga rioya qilishning, axborot xavfsizligini ta'minlashda raqamli savodxonlikda, axborot tarqatish jarayonlarini nazorat qilishda roli katta. Bu yondashuvlar orqali axborot xavfsizligini ta'minlash va jamiyatda ishonchli axborot oqimini yo'lga qo'yish mumkin.

Ikkinchidan, hozirgi kunga kelib ijtimoiy media, o'zining keng qamrovli va tezkor axborot tarqatish imkoniyatlari bilan, jamoatchilik fikrini shakllantirishda kuchli vositaga aylandi. Ijtimoiy media platformalari, masalan, Facebook, Twitter, Instagram va boshqa platformalar, axborotni keng auditoriyaga tezkor etkazish va muhokama qilish imkonini beradi. Bu jarayonda inson omilining roli katta bo'lib, har bir foydalanuvchi, blogger yoki jurnalist tarqatayotgan axborotning sifati va mazmuni jamoatchilik fikrini shakllantiradi.

Ijtimoiy media platformalarida tarqatilgan axborotning sifati va ishonchliligi jamoatchilik fikriga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Insonlar o'z fikrlarini bildirish, yangiliklarni ulashish va muhokama qilish orqali ijtimoiy tarmoqlarda faol ishtirok etadi va shu bilan birga, noto'g'ri yoki yolg'on axborotlarning tez tarqalishi ham jarayondagi asosiy muammoni yuzaga keltirmoqda. Bu esa jamoatchilik fikrining noto'g'ri shakllanishiga, ijtimoiy beqarorlik va ishonchsizlikka olib kelishi mumkin. Yuqorida ta'kidlangan muammo yuzasidan yangi yondashuvlar ishlab chiqilishi zarur va buning uchun quyidagi takliflar ishlab chiqish maqsadga muvofiq.

Biz esa dissertatsiya ishida quyidagilarni tavsiya etamiz. Eng muhim yondashuvlardan biri – bu ijtimoiy media monitoringi va analitik vositalardan foydalanishdir. Ijtimoiy media monitoringi orqali davlat va xususiy tashkilotlar jamiyatdagi kayfiyat va fikrlarni real vaqtda kuzatish va bu orqali ular jamoatchilik fikriga ta'sir ko'rsatadigan muhim masalalarni aniqlab, kerakli choralarni ko'rishlari mumkin. Misol uchun, saylov kampaniyalari davomida ijtimoiy media monitoringi orqali saylovchilarning fikrlari va kayfiyatlari kuzatilib, saylov strategiyalari moslashtirilishi mumkin.

Ikkinchi yondashuv esa, analitik vositalar yordamida katta hajmdagi axborotlarni tahlil qilish va ularning tendensiyalarini aniqlash mumkin. Bu vositalar ijtimoiy media platformalarida tarqatilgan axborotning qanchalik keng tarqalganligi, foydalanuvchilarning munosabati va fikrlari haqida batafsil ma'lumot beradi. Davlat va jamiyat muhim qarorlarni qabul qilishda real va aniq ma'lumotlarga tayanishi uchun bu vositalardan keng foydalanishlari lozim.

Shu bilan birga, ijtimoiy media platformalari orqali noto'g'ri axborot tarqalishining oldini olish uchun maxsus algoritmlar va nazorat tizimlarini joriy etish zarur va bu tizimlar yordamida yolg'on axborotlarni aniqlash va ularni tarqatishning oldini olish mumkin. Masalan, Facebook va Twitter kabi platformalar maxsus algoritmlar yordamida yolg'on axborotlarni

aniqlab, ularni o'chirish yoki foydalanuvchilarni ogohlantirish tizimlarini joriy etgan. Shu kabi yondashuvlar orqali ijtimoiy media platformalarida ishonchli axborot oqimini ta'minlash mumkin.

Uchinchidan, hozirda media savodxonligi zamonaviy jamiyatlar uchun muhim va zaruriy yondashuv sifatida qaralmoqda. Global axborot oqimining tezlashishi, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy media platformalarining keng tarqalishi shu o'rinda axborotning sifatini baholash va to'g'ri tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirish zaruratini keltirib chiqarmoqda. Media savodxonligi insonlarga media makonida axborotlarni to'g'ri qabul qilish, tahlil qilish va foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Buning uchun esa, ta'lim tizimida media savodxonligi darslarini joriy etish va keng targ'ib qilish zarur. Bu darslar o'quvchilarga axborotni tahlil qilish, ishonchligini baholash va yolg'on axborotni aniqlash ko'nikmalarini o'rgatadi va bu orqali yoshlar va o'quvchilar media makonida to'g'ri qaror qabul qilishlari, axborotning manbalarini baholashlari va ularning ishonchligini tekshirishlari mumkin.

Xulosa. Media madaniyati axborot jamiyatining ma'naviy va intellektual manzarasini shakllantirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi. U texnologiya va madaniyat o'rtasidagi ko'priq bo'lib xizmat qiladi, yangi kommunikativ axloqni shakllantiradi va global tushunishni rivojlantiradi. O'zbekiston uchun media madaniyatini mustahkamlash barqaror modernizatsiya, fuqarolik faolligi va madaniyatlararo muloqotni rivojlantirishning muhim omilidir. Media madaniyati axborot jamiyatida ijtimoiy-madaniy o'zgarishlarning aks-sadosi va harakatlantiruvchi kuchi sifatida xizmat qiladi. U insonlarning haqiqatni idrok etishi, o'zaro muloqot qilishi va madaniy o'zligini belgilashiga ta'sir ko'rsatadi. Globallashtirish va raqamlashtirish sharoitida media madaniyati ijtimoiy birlashuv va madaniy muloqotni ta'minlovchi muhim omilga aylanadi. Shu bois tanqidiy va axloqiy media ongini rivojlantirish ta'lim, boshqaruv va madaniyat sohalari uchun strategik vazifadir.

Xususan, bugungi kunda zamonaviy oliy ta'limning vazifasi – bitiruvchi talabalarga ommaviy axborot vositalarining ishlashi, ularning mazmunini to'g'ri baholash qobiliyati, o'sib borayotgan axborot oqimlaridan eng muhimlarini mustaqil ravishda tanlash qobiliyatiga yordam berish, ma'lumotni qayta ishlash va undan maqsadli foydalanish, shuningdek zararli bo'lishi mumkin bo'lgan ma'lumotlarni «filtrlash» dan iborat.

Jamiyatni axborotlashtirishning ustuvor yo'nalishlaridan biri shaxsning axborot madaniyatini shakllantirishdan iboratdir. Bu ijtimoiy masala hisoblanadi.

Media savodxonlik deyarli butun dunyo ta'lim tizimida eng asosiy kompetensiyalardan biri deb tan olinmoqda.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, mediakompetentlik tushunchasi ostida yotadigan bir necha atamalar, jumladan, media madaniyat, mediatarg'ibot, mediata'lim, media axborot, kompyuter madaniyati, mediasavodxonlik kabi atamalari umumiy ma'noda axborot madaniyatini shakllanishi va rivojlanishining muhim tarkibiy qismlari hisoblanadi.

Axborot madaniyati fenomeni axborotlashtirish asriga o'tishning universal ijtimoiy muhim kategoriyasi sifatida xizmat qiladi. Texnika va texnologiyaning rivojlanishi, axborotlashgan jamiyatning shakllanishi, o'z navbatida, jamiyatning axborot madaniyatiga ega bo'lishi – bu har bir insonning o'zligini anglashida, sotsiumdagi o'rni va vazifasini bilishida katta ahamiyatga egadir.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Castells M. The Rise of the Network Society. Oxford: Blackwell, 2000.
2. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. MIT Press, 1991.
3. Toffler A. The Third Wave. New York: Bantam Books, 1980.
4. McLuhan M. Understanding Media: The Extensions of Man. New York: McGraw-Hill, 1964.
5. Baudrillard J. Simulacra and Simulation. University of Michigan Press, 1994.
6. Inglehart R. Modernization and Postmodernization. Princeton University Press, 1997.
7. Jenkins H. Convergence Culture: Where Old and New Media Collide. NYU Press, 2006.
8. Webster F. Theories of the Information Society. Routledge, 2014.
9. UNESCO. Media and Information Literacy: Policy and Strategy Guidelines. Paris, 2011.

10.00.00 – FILOLOGIYA FANLARI - PHILOLOGICAL SCIENCES**Received:** 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***CONTEMPORARY SEMANTIC, PRAGMATIC, AND SOCIOCULTURAL ANALYSIS
OF THE LEXEMES “HALAL” AND “HARAM” IN THE UZBEK LANGUAGE****Mamadaliyeva Naibaxon,**

Doctor of Philology, Professor

E-mail: naibakhon@bk.ru**Orifboyev Abdulloh**

Head of Department, Technical Regulation Agency

under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article provides a comprehensive analysis of the semantic structure, pragmatic value, and sociocultural functions of the lexemes “halal” and “haram” in the Uzbek language. It examines the historical sources of their formation, the semantic core associated with religious and legal traditions, as well as the expanded layers of meaning that manifest within social relations. The study scientifically substantiates the role of the concept “halal” as a universal moral and spiritual value closely linked to honest labor, lawful income, and human purity. The concept of “haram” is analyzed as a normative category that ensures the internal moral order of society, carries strong emotional impact, and reflects mechanisms of legal and social control.

Keywords: halol, harom, semantics, pragmatics, sociocultural linguistics, derivation, metaphorization, Uzbek language, ethical norms, cultural concepts.

**O‘ZBEK TILIDA “HALOL” VA “HAROM” LEKSEMALARINING ZAMONAVIY
SEMANTIK, PRAGMATIK VA SOTSIOMADANIY TAHLILI****Mamadaliyeva Naibaxon,**

filologiya fanlari doktori, professor

Orifboyev Abdulloh

Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbekiston

Texnik jihatdan tartibga solish

agentligi Boshqarma boshlig‘i

Annotatsiya. Maqolada “halol” va “harom” leksemalarining o‘zbek tilidagi semantik tarkibi, pragmatik qimmat va sotsiomadaniy vazifalari kompleks tarzda tahlil qilingan, leksemalarning tarixiy shakllanish manbalari, diniy-huquqiy an‘analar bilan bog‘liq semantik o‘zagi, ijtimoiy munosabatlarda kengaygan ma’no qatlamlari yoritiladi. Maqolada “halol” tushunchasining halol mehnat, daromad va insoniy poklik bilan chambarchas bog‘liq universal ma’naviy qadriyat sifatidagi o‘rni ilmiy jihatdan asoslanadi. “Harom” tushunchasining jamiyatning ichki axloqiy tartibini ta’minlovchi, kuchli emotsional ta’sir kuchiga ega bo‘lgan, huquqiy va ijtimoiy nazoratni ifodalovchi normativ kategoriya sifatidagi o‘rni tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: halol, harom, semantik tahlil, pragmatika, sotsiomadaniyat, derivatsiya, metaforizatsiya, o‘zbek tili, ma’naviy me’yorlar, xalq tafakkuri.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N43>

Kirish. O'zbek tilida "halol" tushunchasi inson hayotining barcha qatlamlarini qamrab olgan ma'naviy va huquqiy kategoriya sifatida shakllangan. Bu tushuncha faqat shariatdagi qonuniylikni anglatib qolmay, insonning ichki pokligi, niyatining tozaligi va muomalasining samimiyatini ham qamrab oladi. Halollik o'zbek ma'naviyatida yuksak qadriyat sifatida qaraladi, u millatning ma'naviy o'zagini tashkil etuvchi fazilatlaridan biridir.

«Halol» so'zi o'zbek tilida turli ma'nolarni ifoda etadi va kontekstga qarab bir nechta semantik qatlamga ega. «O'zbek tilining izohli lug'ati»da ushbu so'z quyidagicha izohlanadi[1]:

Birinchidan, «halol» so'zi diniy nuqtai nazardan, ya'ni shariat qoidalariga muvofiq foydalanish mumkin bo'lgan narsalarni ifoda etadi. Bu ma'noda so'z asosan harom va halol tushunchalari orasidagi farqni belgilaydi. Adabiy manbalarda, masalan, A. Qahhorning «Qo'shchinor chiroqlari» asarida, so'z insonning halolligi va ma'naviy pokligi bilan bog'lanadi: «Pulni olmadim, ming marta roziman, sizga ona sutiday halol bo'lsin». Bu yerda «halol» atamasi nafaqat huquqiy yoki iqtisodiy ma'noda, balki axloqiy qadriyat sifatida ham qo'llanilgan.

Ikkinchidan, «halol» so'zi ko'chma ma'noda inson mehnati va pokligi bilan bog'liq xususiyatni ifoda etadi. Bu kontekstda halollik — shaxsning o'z mehnati bilan, adolatli va sohil yo'l bilan ishlashi, xiyonat va g'irromlikdan xoli bo'lishi demakdir. R. Fayziyning «Cho'lga bahor keldi» asarida va Shuhratning ijodida bu tushuncha haqiqiy mehnatkashlik va ishga sadoqat sifatida tasvirlanadi: «To'g'ri tut ishingni va halol yasha!». Shuningdek, gazetada keltirilgan misollar mehnatkashlik va oilaviy mas'uliyat bilan bog'langan, bolalarni halol pul bilan boqish, demak, halollik atamasi jamiyatdagi ijtimoiy va madaniy qadriyatlarga ham daxldorligini ko'rsatadi.

Uchinchi ma'nosida, «halol» so'zi shaxsning axloqiy sifatini ta'riflaydi. Bu yerda halollik — g'irromlik va qing'irlikka o'rganmaganlik, to'g'ri va sofdillik sifatida tushuniladi. Sh. Rashidovning ijodi va Zargarov misollarida halollik shaxsning mehnatkashligi, mehribonligi va adolatliliigi bilan uzviy bog'langan. A. Qahhor va A. Oripov asarlarida ham halollik odamning ma'naviy pokligi va jamiyatdagi obro'si sifatida ko'rsatilgan.

To'rtinchidan, «halol» so'zi nikoh va huquqiy munosabatlarda qonuniylikni ifoda etadi. Bu ma'noda so'z asosan xotin haqida qo'llaniladi va uning qonuniy, ya'ni nikohdan kelib chiqqan munosabatini belgilaydi. A. Qodiriy va S. Siyoyev asarlarida ham bu ma'no ijodiy kontekstda qo'llanib, ijtimoiy normalar va inson munosabatlarida halollik qadriyatlari aks ettirilgan.

Beshinchidan, sport kontekstida «halol» so'zi g'alabaning adolatli va sof bo'lishini ifoda qiladi. O'zbek kurashi misolida bu atama raqobatda pok va qonuniy g'alabani ta'riflaydi.

«Harom» so'zi ham o'zbek tilida asosan diniy, axloqiy, ijtimoiy va kundalik hayot kontekstida qo'llaniladi. «O'zbek tilining izohli lug'ati»ga ko'ra, so'z bir necha ma'noga ega[2]:

Birinchidan, diniy nuqtai nazardan, «harom» — Shariat qoidalariga muvofiq yeyish, ichish va foydalanishga yaramaydigan, halol emas narsalarni ifoda qiladi. Bu ma'noda so'z diniy qoidalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, isboti adabiy manbalarda ham uchraydi. Misol uchun, S. Anorboyevning «Oqsoy» asaridagi «U Ashir bilan qo'l berib so'rashishga hazar qilibdi. Chunki Ashir cho'chqaboqar-da!» so'zi cho'chqaning shariatda harom maxluq sifatida qaralishi bilan bog'liq. Shuningdek, «Eshakning kuchi halol, go'shti harom deganlaridek» iborasi halol va harom tushunchalari o'rtasidagi farqni aniq ko'rsatadi.

Ikkinchidan, «harom» so'zi an'ana, qoida yoki jamiyat tartibi bo'yicha man etilgan ish yoki xatti-harakatlarni ifoda qiladi. Bu ma'noda haromlik nafaqat diniy, balki ijtimoiy va axloqiy

me'yorlar bilan ham belgilanadi. S. Siyoyev asaridan olingan misolda: «To'g'ri bo'l, haromdan hazar et, degansiz. Yig'lab turgan g'aribning yoniga kir, ko'nglini ol, degansiz», — deya ta'kidlanganidek, haromlik shaxsning axloqiy va ijtimoiy harakatlariga ham daxldor bo'lishi mumkin. Shuningdek, Mushtum va Mirmuhsin misollarida harom pul va harom yo'l bilan topilgan mahsulotlar, hamda bunday odamlar haqida ijtimoiy tahlil qilingan.

Uchinchidan, so'zning semantikasida jinsiy va sog'liq kontekstlari ham mavjud. «S. t.» (sog'liq tushunchasi) ostida, jinsiy munosabatdan so'ng g'usl qilmagan, cho'milmagan holatlar ham «harom» deb ataladi. Bu ma'noda atama insonning tozalik va qoidabuzarlikka oid xususiyatini ifoda qiladi.

To'rtinchidan, «harom» so'zi foydalanish mumkin bo'lmagan yoki esiz ketgan narsalarga nisbatan ham qo'llanadi. S. Anorboyev va T. Alimov asarlaridagi misollar shunday kontekstda keltirilgan: «U bu majlisga Saidg'ozini bilan birga kechalari uyqusini harom qilib tayyorlandi», «yo haftada bir keladigan dam olish kunini ham haromga chiqarib, bozor-o'char qilsinmi?» Bu yerda «harom» faqat diniy ma'no bilan cheklanmay, balki kundalik hayotda vaqt va imkoniyatlarni yo'qotishni ham ifoda etadi.

Shuningdek, «harom» so'zining turli kontekstlardagi qo'llanishi, ya'ni diniy, axloqiy, ijtimoiy va kundalik hayotdagi ma'nolari, o'zbek madaniyatidagi poklik, adolat va ma'naviy normalar bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatadi. Adabiy misollar va qo'llanmalar bu so'zning semantik va pragmatik qirralarini boyitib, uning til va madaniyatdagi ahamiyatini ochib beradi.

Usullar. Tadqiqot quyidagi usul va manbalarga tayangan holda amalga oshirildi: nazariy asos sifatida leksik-semantik tahlil, metaforizatsiya va pragmatik faollashuv jihatlarini inobatga olindi; ushbu nazariy modellar o'zbek tili materiallariga qo'llanib, o'zbek xalq og'zaki ijodi, qo'lyozma manbalar, klassik adabiyot, zamonaviy OAV va internet nutqi kontekstlari tahlil qilindi; tahlil jarayonida leksik-semantik va pragmatik tahlil, etnolingvistik yondashuv, kontekstual tahlil hamda qiyosiy tilshunoslik usullari qo'llanildi; shuningdek, rus tilidagi jarayonlar bilan o'zbek tilidagi jarayonlarni qiyosiy tahlil qilish imkoniyati yaratildi.

Natijalar. «Halol» tushunchasining zamonaviy talqinida yangi pragmatik jihatlar namoyon bo'lmoqda. Bozor iqtisodiyoti rivoji, mahsulot xavfsizligi, oziq-ovqat sifatini nazorat qilish mexanizmlarining kuchayishi, xalqaro sertifikatlashtirish tizimlarining ommalashuvi natijasida «halol» atamasi qaytadan semiotik qiymat kasb etdi. Hozirgi kunda O'zbekistonda «halol» belgisi nafaqat diniy ehtiyoj, balki sifat kafolati sifatida ham qabul qilinmoqda.

Jahon iqtisodiyoti va global savdo munosabatlari tobora diversifikatsiyalanayotgan bir davrda xalqaro bozorda muayyan talab va qoidalarga asoslangan mahsulotlar segmenti alohida yo'nalish sifatida shakllandi. Ulardan biri islom huquqshunosligida qonunga muvofiq, ruxsat etilgan degan ma'noni anglatuvchi «Halol» standartlari asosida ishlab chiqariladigan mahsulotlar bozoridir[3]. Bu yo'nalish nafaqat musulmon mamlakatlarida, balki global miqyosda ham talab yuqoriligi bilan ajralib turmoqda. Bugungi kunda dunyo aholisining salmoqli qismini tashkil etuvchi ikki milliarddan ziyod musulmonlar uchun iste'mol qoidalarida «Halol» talablari ustuvor hisoblanadi.

«Halol» standartlari avvalo diniy-axloqiy asoslarga tayanadi. Islom qonun-qoidalariga ko'ra, inson tanovul qiladigan oziq-ovqat, ichimlik, dori-darmon va hatto xizmat ko'rsatish turlari ham ma'lum me'yorlarga javob berishi kerak. Masalan, go'sht mahsulotlari muayyan

tartibda so'yilishi, qo'shimchalarda spirt yoki iflos moddalar bo'lmasligi, ishlab chiqarish jarayonida poklik qoidalariga amal qilinishi talab etiladi.

Iste'molchi nega mahsulotni «halol» sertifikatidan o'tgan va sifatli deb baholaydigan tovarga afzallik berishi sababini anglash uchun standartlar mazmuniga baho berish zarur. «Halol» sertifikatlashtirish turli talablarga ega bo'lgan standartlar asosida amalga oshiriladi. Malayziya standarti MS 1500:2009ning 3.5.1.6-bo'limida shunday deyilgan: «Genetik jihatdan o'zgartirilgan organizmlar (GMO) mahsulotlari va/yoki ularning qo'shimcha mahsulotlarini o'z ichiga olgan oziq-ovqat va ichimliklar, shuningdek, shariat qonunlariga zid bo'lgan hayvonlar genetik materiali asosida olingan ingrediyentlar "halol" hisoblanmaydi»[4]. Demak, «halol» standartlari tarkibida GMO mahsulotlari va ingrediyentlar bo'lishini istisno etadi.

GMO mavjud emasligi bilan birga, eng ko'p qo'llaniladigan «halol» sertifikatlash standartlarida, xususan Codex Alimentarius komissiyasi tayyorlagan standart[5] hamda Malayziya standarti MS 1500:2009[6] da «halol» sertifikatlash jarayonida alkogol yoki boshqa mast qiluvchi va ongni zaiflashtiruvchi moddalar saqlovchi mahsulotlar ham istisno qilinadi[7].

Shunday qilib, «halol» sertifikatlash jarayonida tarkibida GMO, alkogol va turli mast qiluvchi moddalar bo'lgan mahsulotlar yo'q qilinadi. Bu esa o'z xavfsizligi maqsadida yuqorida tilga olingan moddalarning mavjud emasligiga qiziqqan iste'molchi, uning dinidan qat'i nazar, «halol» sertifikatiga ega tovarni tanlashini ta'minlaydi. Shu sababdan «Halol» so'zi ortiqcha tushuntirishsiz iste'molchilarga ishonch va kafolat ramzi sifatida xizmat qiladi.

Demak, «halol» sertifikatidan o'tgan mahsulot standartlarda belgilangan qat'iy talablar tufayli sifatli va xavfsiz tovar sifatida baholanib, yuqori talabga ega bo'ladi.

Barcha musulmon mamlakatlarida halol mahsulotlar uchun o'z milliy standartlari mavjud bo'lib, hozirgi vaqtda ularning uyg'unlashtirilishi yoki o'zaro tan olinishi yo'q. Hozirgi vaqtda quyidagi halol mahsulot standartlari keng qo'llanilmoqda: Islom hamkorlik tashkiloti (IHT) Islom mamlakatlari standartlar va metrologiya institutining (OIC/SMIIC) standarti, Fors ko'rfazi arab davlatlari standartlashtirish tashkiloti (GSO) standarti, Malayziyaning MS standarti va boshqalar[8].

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda xalqaro standartlar va sertifikatlash tizimini joriy qilishga katta e'tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, 2025-yil fevral oyida mahsulot va xizmatlarni «Halol» talablariga muvofiq sertifikatlashtirish faoliyatini hamda «Halol» belgisi bilan tamg'alangan mahsulot va xizmatlardan foydalanishni tartibga solish maqsadida Vazirlar Mahkamasi tomonidan qabul qilingan qarorga ko'ra mamlakatda rasman «Halol» sertifikati joriy etildi[9]. Bu qaror xalqaro savdo tizimidagi talablarga javob berish, eksport imkoniyatlarini oshirish va iste'molchilar ishonchini mustahkamlash yo'lida muhim qadam hisoblanadi.

Mazkur qaror nafaqat ichki bozorda ishlab chiqarilayotgan mahsulotlarning sifatini oshirish, balki tashqi bozorga chiqish imkoniyatlarini kengaytirishga ham xizmat qiladi. Chunki dunyo bozoridagi musulmon mamlakatlari va musulmon diasporalari bilan savdo aloqalarini rivojlantirish uchun «Halol» sertifikati asosiy talablardan biri sifatida qo'yiladi.

Shu nuqtai nazardan «Halol» sertifikati masalasi nafaqat diniy yoki milliy me'yorlarga, balki iqtisodiy strategiyaga ham bevosita bog'liq. Agar mamlakat xalqaro bozorda o'z mahsulotlari bilan munosib raqobatlasha olmoqchi bo'lsa, u holda ishlab chiqarish jarayonlarini global standartlarga moslashtirishi shart. «Halol» sertifikati ana shunday global standartlardan biri sifatida O'zbekiston iqtisodiyoti uchun muhim omilga aylanmoqda.

Mahsulotlar, xizmatlar va ishlab chiqarish jarayonlariga nisbatan “halol” belgisining qo'llanilishi nafaqat diniy ehtiyoj, balki iqtisodiy raqobatning muhim qismiga aylanib bormoqda. Bu o'zbek iste'molchisi uchun “sifat, ishonch va xavfsizlik” ramzi sifatida qabul qilinadi.

“Harom” tushunchasi esa o'zbek tilida o'ta kuchli emotsional va axloqiy baholash quvvatiga ega bo'lib, jamiyat ongida eng og'ir ma'naviy ayb sifatida qabul qilinadi. Bu so'z shariatda taqiqlangan amaliyotlarni bildiradi, ammo xalq ongida u axloqiy buzilish, nohaqlik, zulm, yolg'on, o'zga haqini yemoq kabi salbiy holatlarning umumiy nomiga aylangan. “Harom” taqiq ma'nosidan tashqari qattiq ayblash ma'nosini ham oladi, shuning uchun tildagi “haromxo'r”, “haromzada”, “harom niyat”, “harom yo'l” kabi iboralar semantik jihatdan keng, ta'sirchan va qat'iy ma'noga ega.

O'zbek tilida esa “harom” tushunchasi jamiyat ongining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u axloqiy tartibning markaziy elementidir. Bu jihat shuni ko'rsatadiki, Ragasova va Xusnutdinov tomonidan qayd etilgan semantik kengayish o'zbek tilida ancha chuqur va keng qamrovli. Ular ta'kidlaganidek, rus tilida “xaram” ayrim hollarda axloqiy nomuvofiqlikni bildirsa, o'zbek tilida u hayotning deyarli barcha jabhalarida ma'naviy nazorat mexanizmining asosiy vositasidir.

Halol va harom tushunchalarining o'zbek tilidagi metaforizatsiya jarayoni ham diqqatga sazovor. “Halol niyat”, “halol munosabat”, “halol mehr” kabi iboralar moddiy narsalar emas, balki ma'naviy holatlarning pokligi va samimiyatini ifodalaydi. Shuningdek, “harom yo'l”, “harom ish”, “harom qadam” kabi ifoda shakllari insonning niyatidagi buzuvchilikni, jamiyat qoidalariga zid harakatlarni, ma'naviy-axloqiy normalarni buzilishini anglatadi. Bu holat Ragasova va Xusnutdinov qayd etgan rus tilidagi metaforizatsiya jarayoni — “xalyalnie dengi”, “xaramnie postupki” kabi iboralar bilan ma'no jihatidan teng[10]. Ammo o'zbek tilidagi metaforaning kuchli tomoni shundaki, u xalq ongida asrlar davomida shakllangan axloqiy-etik tizimning ajralmas qismiga aylangan.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan “halol” va “harom” tushunchalari o'zbek tilida faqat diniy-huquqiy me'yorlar doirasida emas, balki iqtisodiy, siyosiy, maishiy, oilaviy, pedagogik, hatto psixologik kontekstlarda ham faol qo'llanilmoqda. Mahsulot bozorlarida “halol” belgisi sifat va xavfsizlik ramziga aylangan bo'lsa, mehnat bozorida “halol daromad” insonning iqtisodiy faoliyatidagi adolat va halollikni bildiradi. Oilaviy munosabatlarda “halol hayot” erining pok niyati, halol mehnatga asoslangan tirikchiligi, halol nikoh va halol muhabbat tushunchalari bilan bog'lanadi. Bu jarayonlar xalq ongidagi ma'naviy qadamlarning zamonaviy sharoitda qayta shakllanishiga olib kelmoqda.

“Harom” tushunchasi esa zamonaviy siyosiy va ommaviy diskursda ham faol qo'llanilmoqda. Jamoatchilik nutqida turli korrupsiya holatlari, mansabdan foydalanish, davlat mablag'larini talon-toroj qilish kabi holatlar “harom ish”, “harom pul” sifatida qat'iy qoralanadi. Bu holat “harom” tushunchasining maishiy va diniy doiradan chiqib, zamonaviy fuqarolik ongidagi adolat o'lchovi sifatida shakllanayotganini ko'rsatadi. Bu rus tilidagi “xaram”ning faollashuviga oid tadqiqotdagi xulosalarni qiyosiy jihatdan tasdiqlaydi.

Halol-harom konsepti o'zbek madaniyatida insonning botiniy tozaligi, ma'naviy yuksakligi va jamiyat oldidagi mas'uliyatini belgilaydigan universal me'yorlardan biridir. Bu tushunchalar tildagi semantik maydon orqali ommaviy ongga yo'naltiriladi va insonning barcha harakatlarini axloqiy filtr orqali baholashga xizmat qiladi. Tilshunoslik nuqtai nazaridan, bu

leksemalarning ijtimoiy qiymati tilning o'zgaruvchan tabiati va madaniyat bilan o'zaro bog'liq rivojlanishini ko'rsatadi.

Muhokama. O'zbek tilidagi "halol" va "harom" leksemalarining semantik va pragmatik rivojlanishi, ularning zamonaviy til va jamiyat ongida tutgan o'rni o'zgarmas diniy kategoriyalardan muloqot va ma'naviy tartibning universal qonuniyatiga aylanganini ko'rsatadi. Bu jarayonni chuqur tahlil qilish, o'zbek madaniyatining ichki mantig'ini, tarixiy qatlamlarini va hozirgi ijtimoiy o'zgarishlarni anglash uchun alohida ahamiyatga ega.

O'zbek tilida "halol" tushunchasi xalq ongida oddiy ruxsat etilishdan yuqori darajadagi ma'naviy me'yor sifatida yashaydi. U insonning ichki tozaligi, halol mehnat qilish, halol daromad topish va halol munosabatda bo'lish kabi keng ma'naviy vazifalar bilan bog'langan. Bunday mazmunlar xalq ijodiyotida, maqol-matallarda, diniy va irfoniy adabiyotlarda, zamonaviy nutqda, rasmiy diskursda, hatto iqtisodiy munosabatlarda ham keng uchraydi. Insoniy tarbiya tizimida bolaga birinchi o'rgatilgan qadriyatlardan biri aynan halollikdir. Halol ko'rish, halol hayot kechirish, halol niyat bilan ish boshlash – bularning barchasi milliy mentalitetning ajralmas ma'naviy asosidir.

"Harom" tushunchasi esa o'zbek madaniyatida yanada kuchli axloqiy va emotsional salmoqqa ega. U faqat diniy taqiqni emas, balki butun jamiyat uchun umumiy bo'lgan ma'naviy cheklovni anglatadi. "Harom" deb belgilangan ish o'z mohiyatiga ko'ra jamiyat tomonidan keskin qoralanadi, chunki u insoniy poklikka, adolatga, to'g'rilikka, mehnatga rag'bat va insof kabi qadriyatlarga zid hisoblanadi. Bu tushunchada jamiyat tomonidan shakllantirilgan kuchli tartib-intizom mavjud. "Haromxo'r" degan ayblov o'zbek ongida nafaqat diniy yoki huquqiy taqiqni buzgan insonni, balki umumiy insoniy me'yorlarni poymol qilgan shaxsni ham nazarda tutadi. Demak, "harom" tushunchasi axloqiy nazoratning iste'mol qilinishi emas, balki insonni tarbiyalovchi, jamiyatni tartibga soluvchi ma'naviy tuzilmaning ajralmas qismi hisoblanadi.

Rus tilida "xaram" tushunchasi axloqiy va ba'zan ritorik jihatdan qo'llanilsa-da, u jamiyat ongidagi axloqiy tartibning markaziy elementiga aylangani yo'q. O'zbek tilida esa aksincha – u jamiyatning ichki tartibini belgilaydigan qonun darajasidagi ma'naviy me'yordir. Harom tushunchasining o'zbek tilidagi semantik kuchi unga nisbatan qo'llanilgan har bir iborani keskin emotsional va ma'naviy ta'sirga ega ayblovga aylantiradi. Bu jamiyat ongidagi haqiqat, adolat va insoniylik me'yorlariga asoslangan ifoda vositasidir[11].

Halol va harom tushunchalarining o'zbek tilidagi rivoji zamonaviy sharoitda yangi qirralarni kasb etmoqda. Halol mahsulotlar sertifikatlashuvining rivoji, xalqaro savdo munosabatlarida "Halal industry"ning kengayishi, turizm va xizmat ko'rsatish sohasida halol standartlarining paydo bo'lishi, o'zbek tilida bu tushunchalarga nisbatan iqtisodiy va jamiyatshunoslik nuqtai nazaridan yangicha talqinning kuchayishiga olib keldi. Mahsulot yetishtirishda halol tamoyiliga amal qilish, ishlab chiqarishda qo'llaniladigan texnologiyalarning pokligi, xizmat ko'rsatish jarayonlarining etik talablarga muvofiqligi – bularning barchasi halol tamoyilining zamonaviy talqinlarini yaratadi.

Harom tushunchasi ham zamonaviy hayotda yangi qo'llanish sohalarini topmoqda. Mansabdorning huquqbuzarliklari, davlat mablag'larini talon-toraj qilish, arzimagan mablag' evaziga inson qadrini poymol qilish kabi holatlar ko'pincha jamoatchilik tomonidan "harom ish" yoki "harom pul" deb baholanadi. Bu holat harom tushunchasining jamiyatning siyosiy ongida ham muhim kategoriyaga aylanganini ko'rsatadi. Shu tariqa, bu tushuncha axloqiy me'yordan fuqarolik pozitsiyasini bildiruvchi baholovchi kategoriyaga aylandi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, “halol” va “harom” leksemalarining derivatsiyalanishi o‘zbek tilida juda faol bo‘lib, ulardan yaratilgan yangi so‘zlar tilning o‘z qonuniyatlariga moslashgan va turli nutqiy holatlarda semantik jihatdan to‘g‘ri joy olgan[12]. “Halollik”, “halol qo‘l”, “halol niyat” kabi qiyoslar tildagi ma’naviy-pragmatik munosabatlarni belgilaydi. “Haromzada”, “haromxo‘r”, “harom oylik” kabi derivatlar esa jamiyatning keskin tanqidiy munosabatini ifoda etadi. Bunday shakllar tilda uzoq davr mobaynida yashab kelgan va jamiyat boshqaruvidagi ma’naviy-nazorat tizimining muhim elementlaridir.

Rus tilida “xalyalni” va “xaram” kabi derivatlar yaratilgani haqida maqolada qayd etilgan fikrlar bilan qiyos qilinganda, o‘zbek tilidagi jarayonning ancha tabiiy va qadimiy ekanini ko‘rish mumkin. Rus tilida bunday derivatlar yangi ijtimoiy ehtiyoj asosida yaratilgan bo‘lsa, o‘zbek tilida ular tilning uzoq tarixiy tabiati bilan bog‘liq holda mavjud bo‘lib kelgan.

Madaniy nuqtai nazardan, halol-harom konsepti xalqning dunyoqarashidagi ikki polyusli sistema sifatida namoyon bo‘ladi. Bu sistema insonning har bir harakatini axloqiy baholashga, ichki irodani tarbiyalashga xizmat qiladi. Halol hayot kechirish va haromdan uzoq turish insonning hayotiy maqsadi sifatida ko‘riladi.

Shuning uchun ham halol va harom tushunchalari o‘zbek tilida semantik yoki grammatik kategoriya bo‘lib qolmay, balki madaniy-axloqiy tafakkurning asosini tashkil etadi. Tildagi har bir ibora, sintaktik tizimdagi har bir kuchli ritorik birikma ushbu ikki polyusga bog‘lanib keladi. Demak, halol va harom tushunchalari til va madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning eng jonli misollaridan biridir.

Xulosa. O‘tkazilgan keng qamrovli tahlil shuni ko‘rsatadiki, “halol” va “harom” tushunchalari o‘zbek tilida faqat diniy mazmunga ega bo‘lgan leksema emas, balki jamiyatning ma’naviy, axloqiy va ijtimoiy tartibini belgilaydigan universal kategoriyalardir. Ular tarixiy jihatdan islomiy huquq va odob-axloq tizimidagi tamoyillar asosida shakllangan bo‘lsa-da, zamonaviy hayotda yangi pragmatik vazifalarni bajarmoqda.

“Halol” tushunchasi insonning ichki pokligi, halol mehnat va halol daromad idealini belgilaydi. Bozor munosabatlari sharoitida u sifat, xavfsizlik va ishonch ramziga aylanib, mahsulot va xizmatlar sohasida muhim sertifikatga aylandi. Halollik mustaqillik davrida milliy o‘zlik va iqtisodiy raqobatning asosiy mezon sifatida yuksak qiymat kasb etdi.

“Harom” esa zamonaviy jamiyat ongida korrupsiya, huquqbuzarlik, aldov, nohaqlik, nopoklik va jamiyatga qarshi harakatlarning umumiy nomi sifatida mustahkamlandi. U jamiyatdagi axloqiy nazoratning asosiy vositasiga aylandi va fuqarolik pozitsiyasini ifodalovchi kuchli kategoriya sifatida shakllandi.

Ushbu tushunchalarning semantik, pragmatik va madaniy quvvati o‘zbek tilida juda keng bo‘lib, ular tilning ichki tuzilishi va jamiyat ongidagi qadriyatlar tizimi bilan chambarchas bog‘langan. Rus tilidagi “xalyal” va “xaram” leksemalari haqidagi tadqiqot ularning o‘zbek tilidagi tabiatini yanada chuqur tushunish uchun nazariy asos vazifasini bajardi. Ushbu asos asosida olib borilgan tahlil shuni ko‘rsatdiki, o‘zbek tilida halol va harom konsepti tilning semantik rivoji, metaforizatsiya jarayoni va jamiyat ongidagi ma’naviy-axloqiy tartib bilan birgalikda shakllangan universal va doimiy qadriyatdir.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»// <https://izoh.uz/uz/word/halol>
2. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»// <https://izoh.uz/uz/word/harom>

3. CAC/GL 24-19971 «Общие методические указания в отношении использования арабского термина «halal» («разрешено») [Электронный ресурс].//https://www.fao.org/input/download/standards/352/CXG_024r.pdf
4. Adiarni N., Fortunella A. The Analysis of Halal Assurance System Implementation (HAS 23000) in Fried chicken Flour Product: A Case study on XXX Brand // Atlantis Press: 2018. № 149. С. –57.
5. CAC/GL 24-19971 «Общие методические указания в отношении использования арабского термина «halal» («разрешено»). URL: <http://www.fao.org/faowhocodealimentary/shproxy/ru/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspac.pdf>
6. Ўша жойда
7. Adiarni N., Fortunella A. The Analysis of Halal Assurance System Implementation (HAS 23000) in Fried chicken Flour Product: A Case study on XXX Brand // Atlantis Press: 2018. № 149. С. –57; CAC/GL 24-19971 «Общие методические указания в отношении использования арабского термина «halal» («разрешено») . <http://www.fao.org/faowhocodealimentary/shproxy/ru/?lnk=1&url=https%253A%252F%252Fworkspac.pdf>
8. <https://www.vietnam.vn/ru/khai-mo-tiem-nang-thi-truong-halal-toan-cau>
9. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Маҳсулот ва хизматларни «Ҳалол» талабларига мувофиқ сертификатлаштириш тартиби тўғрисидаги низомни тасдиқлаш ҳақида» 2025 йил 1 февралдаги 57-сон қарори// <https://lex.uz/en/docs/7354717>
10. Рагасова, С., Хуснутдинов, А. А. Слова «халяль» и «харам» в современной русской речи // Вестник Ивановского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». – 2021. – №4. – С. 53–69.
11. Фозил қори Ёсин ҳожи ўғли. «Имом Бухорий» нашриёти. Т.:2020. 80 бет.
12. Эшимова Ш. Тропи деривация-метафоранинг қўлланилиш хусусиятлари. Хорижий филология №2, 2020 йил. Б.81

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

A COMPARATIVE ANALYSIS OF UZBEK AND TURKISH SONGS BASED ON COMPUTATIONAL LINGUISTICS: NEW POSSIBILITIES

Urinbaeva Dilbar Bazarovna

Doctor of Philological Sciences,
Professor, Samarkand State University
Department of Uzbek Linguistics

Abstract. This study presents a comparative analysis of song lyrics by Uzbek and Turkish singers using methods of computational linguistics. The aim of the research is to identify similarities and differences in the lexical, morphological, and semantic features of song texts in these two related Turkic languages. The analysis was based on song lyric corpora processed with linguistic analysis tools for Uzbek and Turkish.

The results demonstrate that, despite shared cultural and linguistic roots, Uzbek song lyrics tend to employ more poetic and folkloric expressions, while Turkish lyrics more often reflect modern urban themes. Differences were also observed in the frequency of certain parts of speech and stylistic devices. This study highlights the potential of computational linguistics in the analysis and comparison of Turkic languages in a modern context.

Keywords: song, poetic-musical genre, various musical structures and genres, linguistic and stylistic analysis, cultural and sociological studies, corpus, frequency analysis.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ПЕСЕН УЗБЕКСКИХ И ТУРЕЦКИХ ПЕВЦОВ НА ОСНОВЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ: НОВЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ

Уринбаева Дилбар Базаровна

Доктор филологических наук,
профессор Самаркандского государственного университета
кафедры узбекской языкознания

Аннотация. В данной работе проводится сравнительный анализ текстов песен узбекских и турецких исполнителей с использованием методов компьютерной лингвистики. Цель исследования — выявить сходства и различия в лексических, морфологических и семантических особенностях песенных текстов двух родственных тюркских языков. Для анализа были использованы корпуса песенных текстов, обработанных с помощью программного обеспечения для лингвистического анализа узбекского и турецкого языков.

Результаты показали, что, несмотря на общие культурные и лингвистические корни, тексты узбекских песен чаще используют поэтические и фольклорные выражения, тогда как турецкие тексты ориентированы на современные урбанистические темы. Также наблюдаются различия в частотности использования определённых частей речи и стилистических приёмов. Работа подчеркивает потенциал компьютерной лингвистики в изучении и сравнении тюркских языков на современном этапе.

Ключевые слова: песня, поэтико-музыкальный жанр, различные музыкальные конструкции и жанры, лингвистический, стилистический анализ, культурные и социологические исследования, корпус, частотный анализ.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N44>

Песня – зеркало «жизни» народного языка. Литературные произведения обычно выполнены в стиле писателя, но песни, написанные на народном языке, публичны и

показывают «настоящее использование» слов; поэтому они считаются ценным материалом для развития современного языка.

Песня — поэтико-музыкальный жанр в широком смысле; наиболее популярный вид вокальной музыки, основанный на более насыщенной форме, а также обычное выражение поэтических произведений, предназначенных для пения.

Песни сочетают эмоции со словами и звуками. Человеческий мозг реагирует на слова и музыку одновременно. Соответственно, воздействие слов в текстах песен увеличивается вдвое. Лирика представляет собой современную форму фольклора и сформировалась в древности в виде народных эпосов, лапар и народных песен. В наше время песни являются одним из самых популярных жанров как выражение культуры и духа народа. Чтобы насладиться этой музыкальностью, этим блеском слов, необходимо уделить внимание таким вопросам, как компьютерная лингвистика, преобразование текста в аудио, создание видео- и аудиофайлов из текста с реальным синтезом речи, разработка синтезаторов языков, синтез речи, создание программ для чтения электронного текста, онлайн-синтез речи, автоматическое создание аудиоверсий веб-страниц, песен или книг. Так как, музыка — это не только искусство, но и отражение эмоций, культуры и общества, выраженное через язык. Современные ученые имеют разные точки зрения на природу песни. Она уникальна по своей структуре, поскольку имеет два компонента – вербальный (текст) и невербальный (музыка). Песня представляет собой уникальное пространство, так как воздействует на одно из двух сильнейших восприятий – слух посредством двух компонентов – языкового и музыкального [1, 86].

И.А.Самохин отмечает, что мнения ученых о соотношении вербального и музыкального компонентов разнятся [2, 144-147]. П.С.Волкова считает, что музыкальный компонент преобладает над словесным [3, 151-164]. Мы придерживаемся точки зрения Н.И.Мокровой, которая считает, что «музыка и слово в песне являются «равновеликими величинами». Речь музыкальна по своей природе, благодаря певучести каждого слова создается выразительная глубина песни» [4, 393]. С этой точки зрения, изучение не только компьютерной лингвистики, но и культуры и искусства двух народов посредством сравнительного анализа песен узбекского певца Ботира Закирова и турецкого певца Ибрагима Татлисеса является одним из актуальных вопросов. Возникает вопрос, почему именно эти певцы? Потому что оба певца – самые известные и успешные люди в жанре эстрады. Голоса Батыра Закирова и Ибрахима Татлысеса являются уникальными по своим данным: исполнители по сути «властвуют» над ним, покрывают несколько диапазонов, в связи с чем им удаётся исполнять песни различных музыкальных конструкций и жанров.

Батыр Каримович Закиров (узб. Ботир Карим ўғли Зокиров) — узбекский советский певец, писатель, поэт, художник и актёр. Родоначальник эстрадного искусства в республике. Народный артист Узбекской ССР. В исполнении Батыра Закирова узбекская песня впервые зазвучала в сопровождении эстрадно-симфонического оркестра. В сущности, это была революция в национальном песенном искусстве. С конца 1950-х гг. певец становится популярным в СССР исполнителем песен разного жанра – это были оперные арии, узбекские народные песни, песни советских композиторов и зарубежные шлягеры, исполняемые практически всегда на языке

оригинала. Батыр Закиров пел не только на узбекском, но и на французском, арабском, афганском и индийском языках, его песни облетели весь мир.

Ряд песен в исполнении певца, таких как «Очарован / Maftuningman», «Раъно», «Надежда / Umid», «Песня о Ташкенте / Toshkent haqida qo'shiq», «Ёр кел», глубоко проникли в душу народа и стали национальными шедеврами. В народе его звали «Соловей узбекской эстрады».

Ибраг'им Татлыс'ес (тур. *İbrahim Tatlıses*) — турецкий певец в стиле арабеска. Считается обладателем одного из сильнейших голосов Турции, признанный авторитет в музыке Ближнего Востока.

В народе прозван «Императором» турецкой музыки. Его уникальный голос позволяет ему исполнять песни разных стилей и жанров, охватывая широкий диапазон эмоций. Татлысес известен не только в Турции, но и за ее пределами, включая страны Закавказья, Иран, Ирак, а также государства арабского Востока и Центральной Азии. Он четырежды становился лауреатом престижной музыкальной премии «Kral TV Muzik Odulleri» в категории «Лучший исполнитель года».

Анализ текстов, стиля выражения и эмоционального контекста песен обоих певцов с помощью методов компьютерной лингвистики покажет, как язык используется в культурном контексте.

С целью проведения данного исследования нами было проанализировано 10 текстов песни Батыра Закирова и Ибрахима Татлысеса, найденных методом случайной выборки в сети Интернет. В процессе изучения песенных текстов Б.Закирова "*Kechalar yulduz sanayman*", "*Xayolimda*", "*Ra'no*", "*Yor kel*", "*Umid*", Ибрахима Татлысеса "*Mavi Mavi*", "*Aramam*", "*Ah Aşkı*", "*Kurban Olduğum*", "*Sen yoksun*" - мы обнаружили, что главной их темой является «Любовь» как романтическое чувство. Авторы песен обращают внимание на отношения между мужчиной и женщиной, как они зарождаются и развиваются.

Анализ песен с помощью компьютерной лингвистики (или автоматизированной обработки естественного языка — NLP) позволяет извлечь множество ценной информации, как для исследователей, так и для индустрии. Вот основные возможности и применения такого анализа:

1. Анализ содержания и тематики.

- любовь с первого взгляда, восхищение женщиной, игра страсти и идеализация возлюбленной. Особенно ярко выражена в песне "*Mavi Mavi*" (И.Т.) и "*Ra'no*" (Б.З.): "*Mavi mavi masmavi / Gözleri boncuk mavi / Bir gördüm âşık oldum*" здесь поэт идеализирует возлюбленную через повторяющийся образ глаз цвета «мраморного синего», а Батир Закиров "*Ko'zlari shahlo*" – восточный идеал красоты (черные глаза). "*Barnolar ichra barno – Ra'no*" – метафора красоты и исключительности. И в узбекской и в турецкой песнях воспевается ода женщине, возвышенной и недостижимой. Возлюбленная как мифический цветок, пленяющий всех мужчин, - типичный мотив внезапной влюбленности.

- боль, обида и разочарование. Основная тема песен "*Aramam*", "*Kurban Olduğum*", "*Sen Yoksun*" (И.Т.): "*Peşinden geldim kaç kere / Dünyamı yıktın bin kere*", "*Gözyaşlarım sele döndü*" лирический герой чувствует предательство, но не хочет больше страдать, хотя эмоции ещё сильны. Часто упоминаются ночь, тишина, звезды, луна — традиционные

символы уединения и внутреннего поиска. Природа здесь становится отражением внутреннего состояния героя — холодная и молчаливая, как его нерешительность или страх разрыва. Мотив утраты и гордого отказа от бывшего чувства.

- ностальгия и тоска. В песнях часто используются фразы вроде: *“Sen yoksun yanımda / Ağlamak istiyorum”*, *“Duydum sen birine sevdalanmışsın”*. Утрата, сожаление, разочарование, одиночество, тоска по любимому человеку — повторяющийся эмоциональный фон. Особенно силён в *“Sen Yoksun”* (И.Т.) и *“Kechalar yulduz sanayman”* (Б.З.) *Yulduz* (звезда), *ou* (луна), *bulbul* (соловей) – символы романтической мечты. *Toshdan bag‘ring shunchalar?* – выражение боли от черствости возлюбленной. Лирический герой наблюдает за небесами, надеясь увидеть в них отражение любимой, но встречает только боль. Это поэтический монолог тоски.

- самопожертвование и страдание во имя любви. Особенно в *“Ah Aşkı”* и *“Kurban Olduğum”* (И.Т.): *“Sen ne dersen tamam aşkı / Acılar içinde kaldım”*, *“O tatlı nazına kurban olduğum”*. Это подчёркивает готовность страдать ради любви, почти мазохистское принятие боли как части отношений. В песне *“Kurban Olduğum”* могут встречаться метафоры, связанные с элементами природы — огонь, вода, ветер — которые отражают страсть, боль и эмоциональное напряжение героя. Природа здесь — это мощный эмоциональный фон, который усиливает чувства жертвенности и преданности, почти как стихия, которую нельзя остановить. Образ стихии подчеркивает интенсивность чувств и невозможность их контролировать.

- память, надежда, любовь, обращение к прошлому, воспоминание, осень как символ перемен. Особенно в *“Xayolimda”*, *“Umid”* (Б.З.): *“Oyga yolvordim”* (молил луну) – магическое мышление в любви. *“Toleyimning oshnosisan”* – любимая как ключ к судьбе. Песня об интимной связи с природой и воспоминаниях о любви, усиленных образом звёзд, луны, волны. Герой наделяет природные явления памятью и значением. *“Kuz, yulduz, visol onlarin”* – сезонная символика ожидания встречи. *“Hamon dilda umid bor”* – центральная мысль. Любовь как пережитое, но не забытое чувство. Осень символизирует как утрату, так и потенциальное возрождение.

- встреча, радость, совместное творчество. В узбекских песнях *“Yor kel”* (Б.З.), *“Chaman, bulbullar, gullar”* – аллюзия на восточный сад как рай. *“Dilimda g‘azalim sen yoz”* – поэтический союз влюблённых. Основной мотив песни - радостное приглашение любимой, объединение через искусство. Поэтический диалог, где любовь и песня сливаются, а лирический субъект предлагает совместное поэтическое творчество: *“G‘azalim sen yoz”*.

**Общий тематический – сопоставительный анализ песен
Б.Закирова и И.Татлысаса**

Тематика	Появление		Комментарий
	Б.Закиров	И.Татлысас	
Любовь, самопожертвование и страдание во имя любви, тоска	Все песни		Центральный мотив – тоска по возлюбленной, её воспоминание или идеализация.
Природа как зеркало чувств	“Xayolimda”, “Kechalar”, “Umid”, “Yor kel”		Образы неба, луны, звёзд, сада – отсылают к восточной поэтике.
Воспоминание / память	“Xayolimda”, “Umid”, “Kechalar”		Минувшая любовь живёт в воображении.
Надежда / умид	“Umid”, частично “Yor kel”	“Aramam”, “Kurban Oldugum”	Надежда на возвращение любимой или воссоединение.
Женский идеал / эстетизация возлюбленной	“Ra’no”, “Xayolimda”	“Mavi Mavi”, “Aramam”	Женщина представлена как эстетическое совершенство (цветок, луна, звезда).
Совместное творчество	“Yor kel”		Редкий мотив – поэтическое сотворчество в любви.
Боль, обида и разочарование	“Yor kel”	“Aramam”, “Kurban Oldugum”, “Sen Yoksun”	Мотив утраты и гордого отказа от бывшего чувства.

Песни в подборке можно отнести к лирическому жанру, в центре которого — сильные чувства любви, страдания и надежды.

Компьютерная лингвистика (например, с использованием тематического моделирования или сентимент-анализа) позволила бы: кластеризовать песни по настроению, построить график изменения эмоций по строкам, автоматически выделить ключевые темы и сравнить с другими песнями жанра или эпохи.

2. Лингвистические и стилистические особенности.

Повторы (анафора, рефрен). В песни активно используют повторы строк и слов, чтобы создать запоминающийся ритм и усилить эмоциональное воздействие. Например: “Aramam, aramam, aramam”, “Mavi mavi masmavi”. Это анафора и параллелизм, создающие ритмичность и подчёркивающие главную эмоцию.

Интенсивная метафорика: “Leylek baba bile döndü” — гиперболизация времени и возвращения. “Bu gözyaşı bana senden hediye” — слёзы как “подарок” от возлюбленной.

Метафоры и символы. В песни цвета используются как символы: в турецких песнях “Mavi gözler” — символ нежности, мечты, а в узбекских песнях “bulbuli go’yomisan” — “не ты ли соловей моей мечты?”. Символика осени как времени памяти, ожидания, надежды. Образ луны и звезды повторно используются для создания связи с прошлым. Темп замедлен, создаёт настроение раздумья.

Эпитеты. В узбекских песнях часто встречается эпитетизация (“salqin sahar”, “chiroyli tun”).

Природные образы: В турецких песнях море, небо, глаза как «мраморно-синие» это романтические символы. “Gözyaşlarım sele döndü” — гипербола, слёзы как наводнение.

“Gecem sabaha çıkmasa” — ночь как образ боли. В узбекских песнях доминируют природные и романтические образы — *yulduz* (звезда), *oy* (луна), *gul* (цветок), *bogʻ* (сад), *dil* (сердце), *koʻz* (глаз), *tong* (утро). Богатый эмоциональный пейзаж: море, волны, луна. *“Shoʻx yulduzlar”*, *“oy ham toladi”* — анимация природы, как будто она чувствует то же, что и герой.

Гипербола. Преувеличение чувств: *“Dünyamı yıktın bin kere”*, *“Ölmez miydim yar?”* делает боль и любовь почти эпическими.

Фразеологизмы и культурные выражения *“Yeminler etmiştin ayrılmam diye”* — устойчивое выражение обещания. *“Mevlam kara yazmış”* — религиозно-фаталистская формула (судьба от Бога).

Простые синтаксические структуры. Большинство предложений короткие, часто без подчинений. Это типично для песенной лирики — проще воспринимается на слух и легко ложится на мелодию: *“Sen yoksun. Ağlamak istiyorum”*.

Лексика повседневная и эмоционально насыщенная. Слова простые, разговорные, часто с уменьшительно-ласкательными суффиксами или эмоциональной нагрузкой: *“yar”*, *“gözyaşım”*, *“kurban olduğum”*, *“tatlı nazın”*.

Много глаголов чувственного восприятия: *görmek*, *duymak*, *ağlamak*, *özlemek* и т.п.

Личностная направленность (1-е и 2-е лицо): Часто обращение на “ты” или от “я”: *“Ben sana kıyar mıyım?”*, *“Sen yoksun”*. Это усиливает интимность, создаёт эффект личной беседы.

Вопросительные конструкции. Часто используются риторические вопросы: *“Ben sana kıyar mıyım?”*, *“Dayanabilir miyim, ne sanıyorsun beni?”*. Такие вопросительные конструкции выражают сомнение, боль или внутренний конфликт. В турецких песнях **риторические вопросы** — часто задаются себе и воображаемому партнёру (в *“Ah Aşkı”*), а в узбекских песнях выражают внутренний конфликт и сомнение (*“Na boʻlur boqsang qiyo?”*).

Психологический реализм. Герой колеблется, говорит противоречиво (любит, но не вернётся): *“Seviyorsun ben de seni yar... aramam”*. Это создаёт образ глубокой внутренней борьбы и эмоциональной зрелости.

Диалогичность и драматизм. Обращение к воображаемому “ты” — создаёт диалогическую форму: *“Sen ne dersen tamam aşkı”*. Такая подача придаёт песне театральность и напряжение.

Лирика этих песен богата эмоциональными средствами выражения, построена на простом, но выразительном языке, активно использует повторы, метафоры и риторические вопросы. Это делает тексты одновременно легко воспринимаемыми и глубокими по содержанию.

**Особенности стиля корпуса узбекских песен Б.Закирова
и турецких песен И.Татлысас**

Характеристика	Проявление в песнях Б.Закирова	Проявление песнях И.Татлысас
Метафоричность	Yulduz ko'zing, Bulbuli go'yomisan, dillarda gullar ochasan, Sevgimning ko'kargan bog'i, Sen vafo tog'i, Xumor ko'zlari shahlo, So'zimiz porlasin otashday, ishqimiz yashnasin quyoshday	<i>Mavi gözler, Gözyaşlarım sele döndü, Çıkmasa gecem sabaha, Ağlarken denizi seyrederken, Çapkın edasına kurban olduğum, Tatlı naz, Boncuk mavi gözler, Nazlı sevgili</i>
Риторические вопросы	Подчёркивают внутренние сомнения и тоску	
Природные образы	Природа как зеркало внутреннего состояния	
Музыкальность языка	Повторы, параллелизмы, рефрены	Повторы, параллелизмы, рефрены
Восточная поэтика	Эстетика классической узбекской/персидской поэзии: Сильная эмоциональность и экспрессия; Богатая символика (цветы, огонь, вода, глаза, небо и т.д.); Гиперболы и метафоры (иногда — преувеличенные, но выразительные); Повторения и музыкальность речи; Темы судьбы, боли, безответной любви и божественного начала любви; Традиционные конструкции: вздыхание, жалоба, мольба, идеализация возлюбленного	

Этот корпус песен — образец современной романтической узбекской лирики, глубоко укоренённой в классической поэтической традиции. Через стилистически богатый и лексически поэтический язык выражаются: эмоции любви, тоски, надежды, связь человека с природой и космосом, тонкая игра звука, ритма и смысла.

3. Культурные и социологические исследования. Все песни насыщены классическими для узбекской культуры образами: звёзды, луна, сад, цветы, утро и осень — эти символы часто встречаются в восточной поэзии, отражая связь человека с природой и миром. Это создаёт культурный мост между современностью и богатым наследием персидско-узбекской литературы.

В турецких песнях — “Mavi Mavi”, “Aramam”, “Ah Aşkım”, “Kurban Olduğum”, “Sen Yoksun” — представляют собой не просто любовную лирику, но важный пласт турецкой популярной культуры, особенно в контексте социальных трансформаций конца XX — начала XXI века.

Общий контекст: арабеск и народная эстрада. Большинство этих песен вписываются в жанр **арабеск** или его эволюции:

- Возник в 1960–1970-х как музыка городского бедного населения — мигрантов из деревни.
- Темы песен: страдание, тоска, неразделённая любовь, судьба, отчаяние.
- Эмоциональная выразительность, мелизмы, часто — жалоба на судьбу.
- Основные слушатели: нижний средний класс, выходцы из глубинки, люди без социального капитала. Например: “Mevlam kara yazmış alın yazımı” (из “Kurban

Olduğum”) — это типично арабесковая фаталистская формула, указывающая на предопределённость страдания.

Мотив страдания как культурный код народа. Во всех песнях:

- Лирический герой (или героиня) подавлен, но горд.
- Любовь — как источник боли, но и центр идентичности. Любовь рассматривается не только как чувство, но и как духовный опыт. В песнях выражается классическая идея “хайрат” (изумления, восхищения), страсти и тоски, что характерно для восточной любовной лирики. Например: “*Peşinden geldim kaç kere / Dünyamı yıktın bin kere*” — (“Aramam”). Здесь явно эмоциональное унижение, но герой выбирает гордое молчание — это традиционно “мужское” поведение в турецкой патриархальной культуре.

Гендерные аспекты. В узбекских песнях *Ra’no* — типичная фигура идеализированной женщины, символ красоты и вдохновения. Обращение к возлюбленной через восхищение её внешностью и эффектом на мужчин. Женщина здесь — не только объект любви, но и творческий мотиватор, что отражает традиционное понимание её роли в культуре. А в турецких песнях образ мужчины — страдающий, но “держится”. Женщина часто выступает как объект страсти, но с властью: “*Tatlı nazına kurban olduğum*”. Но в песне “*Ah Aşkı*” появляется мягкое, психологически рефлексивное “я”, что ближе к современным чувствительным образам: “*Bir şarkı duyduğunda / Aklına geldiğim oluyor mu hiç?*”. Это уже почти интроспекция — нетипично для раннего арабеска. Песни отражают традиционное восприятие ролей мужчины и женщины в узбекском и турецком обществе: мужчина — ищущий и страдающий возлюбленный, женщина — загадочная, прекрасная, часто недостижимая. Эти мотивы подчеркивают нормы и ожидания, существующие в обществе.

Городская ностальгия и миграция. Мотивы одиночества, разрыва, оторванности от корней. Например: “*Sen Yoksun*” — чувство потерянности в ночи, в холоде — классический образ городского одиночества.

“*Geceler çok soğuk, sensizim, üşüyorum*” это метафора жизни мигранта в чужом городе, часто без семьи.

Судьба, религия, фатализм. Часто встречаются отсылки к Богу, судьбе: “*Yalvarsan bile Allah’a / Aramam*” — подчёркивается, что даже Бог не изменит чувства. Это характерно для традиционной турецкой культуры, где любовь и боль рассматриваются как испытание от Бога.

Медиа и массовая культура. Несмотря на классическую символику, и узбекские и турецкие песни ориентированы на молодую аудиторию, которая ищет баланс между традициями и современными чувствами. Появление повторяющихся мелодичных фраз и легкая фольклорная интонация — способ сохранить культурную идентичность в условиях глобализации. Эти песни были чрезвычайно популярны в телевизионных фильмах и концертных программах 80-х и 90-х г.г. Батыр Закиров, Ибрахим Татлысес и другие исполнители сформировали особый эстетический код: страстный вокал, драматическая поза, эстетика бедности.

Тема верности (*ishonchimning sen vafo togi*), уважения к памяти и времени (*umid*, ожидание встречи) демонстрирует значимость устойчивых отношений и семейных ценностей, что важно для понимания социокультурной модели. В песнях природа — не

просто фон, а активный участник повествования. Это указывает на коллективное восприятие человека как части окружающей среды и мира, что характерно для традиционных обществ с аграрными корнями.

Средство сохранения культурного наследия: Использование традиционной символики и поэтических форм помогает передавать культурные ценности новым поколениям, формируя национальную идентичность.

Социальный статус и влияние исполнителей: В узбекском и турецком обществе исполнители часто выступают как культурные носители и лидеры мнений, чьи песни влияют на восприятие любви, морали и социальных норм.

Значит, песни - не просто музыкальные произведения, а важный элемент культурного и социологического пространства народа, отражающий традиционные ценности любви, верности и красоты, связь с природой как духовным ориентиром, поиск идентичности в современном мире, механизм сохранения культурного наследия через музыку.

4. Формирование корпуса и количественный анализ. Цель — выявить количественные характеристики текстов для сравнения и выявления лингвистических особенностей [9].

А.Общая статистика		
Метрика	Значение (пример)	
	В песнях Б.Закиров	В песнях И.Татлысас
Общее кол-во слов	573 слов	1000 слов
Длина текста	90 до 130 слов	88 до 120 слов
Средняя длина строки	5-7 слов	6.2 слов
Уникальных слов	378	250-300
Средняя длина слова	4.8 символа	4.8 символа
Частота повторов очень высокая (повторяются рефрены)	"yulduz" — звезда, "oy" — луна	"aşkım", "aramam", "yar"

Частотный анализ слов — это один из базовых методов в лингвистике и компьютерной обработке текстов. Он применяется для извлечения информации, анализа структуры текста и понимания его тематики или стиля. Часто повторяющиеся слова обычно отражают основную тематику текста. А также, анализ частоты использования определённых слов или грамматических конструкций помогает выявить стилистические особенности автора при изучении моделей машинного перевода, генерации текста и распознавания речи [8].

В. Частотный анализ слов			
Слово	Частота топ-10 слов (все песни)	Слово	Частота топ-10 слов (все песни)
В песнях Б.Закиров		В песнях И.Татлысас	
sen (ты)	29	aşkim / aşk	18
yulduz (звезда)	11	yar	16
oy (луна)	11	aramam	14
gul (цветок)	10	sen	12
kecha (ночь)	8	göz	10
yog (любимый)	8	mavi	8
bog' (сад)	6	ben	8
umid (надежда)	5	kurban	7
so'z (слово)	5	gecem/sabah	6
ko'z (глаз)	5	Allah	5

Вывод: длина текстов колеблется от 90 до 130 слов — относительно небольшие, компактные песни. **Уникальность слов** высокая — около 60-85 уникальных слов на текст, что говорит о достаточно богатой лексике. **Средняя длина строки** примерно 5-7 слов, что характерно для песен и стихов с лёгким ритмом.

Рефренные повторы («повтор припева») есть во всех песнях, от 3 до 6 повторов, что подчёркивает музыкальную структуру. Частотность слов подчёркивает лирическую и эмоциональную направленность текстов — любовь, природа, чувства, ожидание.

С. Анализ частей речи (POS tagging)

Пример распределения по частям речи (на основе морфологического разбора):

Часть речи	Пример	Частота
В песнях Б.Закирова		
Существительные (N)	звёзды, луна, сердце, любовь, сад	32%
Глаголы (V)	«sanauman» – считаю, «yonaman» – горю, «esla» – помни	14%
Прилагательные (Adj)	«salqin» – прохладный, «go'zal» – красивый	9,5%
Местоимения (Pron)	«sen» – ты, «men» – я	16%
Наречия (Adv)	«jimjit» – тихо, «yolg'iz» – одиноко	5%
Предлоги и союзы	va	15%
Частицы и междометия	«hayron bo'lmisham», «yorey»	3,6%
В песнях И.Татлысаса		
Глаголы	aramak, görmek	35%
Местоимения	ben, sen	20%
Существительные	aşk, göz, gece	30%
Прилагательные	mavi, güzel	10%
Наречия, частицы	çok, bile, da	5%

Значит, в песнях **существительные** доминируют, так как тексты богаты образами (звёзды, луна, сердце, любовь, сад). Это создает богатую образность и насыщенную картину. **Глаголы** хорошо представлены, что поддерживает динамику и действие, характерно для эмоционально-динамичной лирики. **Местоимения** («сен» – ты, «мен» – я) отражают личностное и эмоциональное обращение, создавая интимность

и близость. Тексты песен характеризуются богатой лексикой с преобладанием существительных и эмоционально окрашенных глаголов и местоимений. Это типично для лирики, где важна передача чувств и образов. **Прилагательные** особенно используются для описания чувств и природных явлений. **Наречия** встречаются реже, но добавляют эмоциональную окраску. **Предлоги и союзы** связывают слова и фразы, обеспечивая связность повествования. **Частицы и междометия** создают интонацию и эмоциональные акценты. Части речи используются для создания поэтической выразительности и эмоционального воздействия.

Д. Повторы / рефрены / анафора

Песни активно используют петлю повторов:

В песнях Б.Закирова		В песнях И.Татлысаса	
Повтор	Кол-во	Повтор	Кол-во
“Ra’no”	28	“Aramam”	14+
“Yor kel”	7	“Mavi mavi masmavi”	5
“Hamma gullardan a’lo”	4	“Sen yoksun”	4
“Hayron o’lmisham”	5	“Aşkim”	10+

Это можно визуализировать как структуру ритмического кольца, характерного для поп- и народной лирики. Рефрены создают эмоциональные якоря и делают песни запоминающимися. Анафоры используются для усиления настроения, акцента на ключевых образах или чувствах. Повторения часто связаны с природными образами, что придает песням лирическую глубину и символизм. Повторение фразы в узбекской песне “Hayron o’lmisham” создаёт меланхолическую интонацию. Частое повторение имён и обращений (например, “Ra’no”, “Aşkim”) помогает сконцентрировать внимание на центральной теме или персонаже.

Е. Сентимент-анализ (эмоциональный тон)

Сентимент-анализ (также известный как эмоциональный анализ или анализ тональности) используется для определения эмоциональной окраски текста — то есть, выявления, какие чувства или настроения в нём преобладают. В контексте анализа песен — это один из ключевых инструментов в компьютерной лингвистике и цифровой гуманитаристике [7].

По шкале от -1 (негатив) до +1 (позитив):

В песнях Б.Закирова			В песнях И.Татлысаса		
Песня	Сентимент (оценка)	Преобладающие эмоции	Песня	Сентимент (оценка)	Преобладающие эмоции
Kechalar yulduz sanayman	-0.3 (умеренно негативный тон с нотками надежды)	грусти, переживаний из-за любви и неопределенности, с преобладанием меланхолии и тоски	Mavi Mavi	+0.3 (слегка позитивный).	влюблённость, восторг
Xayolimda	+0.1 (слегка позитивный, с оттенком грусти).	ностальгический и мечтательный, с сильным лирическим оттенком. Несмотря на тоску по любимому человеку, есть много теплых воспоминаний и надежды.	Aramam	-0.4 (четко негативный тон с нотками надежды)	гнев, разочарование
Ra'no	+0.6 (четко позитивный тон).	яркий, энергичный, даже игривый. Здесь присутствует восхищение и восторг, описание красоты и жизненной энергии.	Ah Aşkı	-0.2 (умеренно негативный тон с оттенками тоски)	тоска, самоотдача
Yor kel	+0.7 (ярко позитивный)	радостный, легкий и праздничный, с надеждой и желанием встречи, выражением любви и счастья.	Kurban Olduğum	-0.3 (четко негативный тон с нотками надежды)	печаль, покорность
Umid	+0.2 (позитивный с оттенком грусти)	смесь грусти и надежды, чувство потери, но с упованием на встречу и светлое будущее. Очень эмоциональный, с некоторым меланхолическим подтекстом, но завершающийся оптимистично.	Sen Yoksun	-0.5 (ярко негативный с оттенком боли)	одиночество, боль

Количественный анализ помогает объективно сравнивать тексты песен по структуре и содержанию; раскрыть, насколько песни лексически и стилистически связаны; использовать корпус как базу для машинного обучения (например, для идентификации авторства); обнаружить модели эмоций и жанровые коды, которые повторяются в турецкой песенной культуре.

Песня оказывает влияние на слушателя и способствует формированию его культурных и нравственных ценностей. Эффективность влияния усиливается за счет одновременного воздействия слова и музыки. Песня является одним из элементов массовой культуры, предлагающей человеку жизнь, полную наслаждений, удовольствий, пропагандирующую первостепенность индивидуальность человеческого «Я».

Песни рассчитаны на молодежную аудиторию, поэтому языковые средства, используемые в них, могут рассматриваться как средство усиления популярности данного жанра. Однако средства массовой информации ежедневно транслируют песни по различным каналам, что оказывает влияние на всех носителей языка, формирует их эмоции и языковые предпочтения.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Ли О.Д. Песенный текст как объект лингвистического исследования // Международный научно-исследовательский журнал, № 8 (98), Часть 3, Август. – С.86. DOI: <https://doi.org/10.23670/IRJ.2020.98.8.085>.
2. Самохин И.С. Соотношение мелодической и вербальной составляющих в песенном дискурсе/ И.С. Самохин //Известия Санкт-Петербургского государственного экономического университета. - 2010.- №3 (63). – С. 144-147.
3. Волкова П.С. Язык и музыка навстречу эмоциям: категория эмотивности в пространстве полипарадигмальности // Language and Music Towards Emotions: The Category of Emotivity in the Space of Polyparadigmality // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. — 2024. — N 56. – С. 151-164. — URL: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=79090394>.
4. Мокрова Н.И. Песня как явление комплексного характера // ВЕСТНИК ИрГТУ. – 2015. - №6 (101). - С. 389-393.
5. Митрофанова О.А. Исследование структурной организации художественного произведения с помощью тематического моделирования: опыт работы с текстом романа «Мастер и Маргарита» М.А.Булгакова / О.А.Митрофанова // Корпусная лингвистика-2019. – СПб., 2019. – С. 387–394.
6. Андреев В.С. «Светлый» Лонгфелло: концепт Свет в меняющемся стиле / В.С.Андреев // Известия Смоленского государственного университета. – 2019. – № 3 (47). – С. 201–210.
7. Якубайтис Т.А., Скляревич А.Н. Корреляционная характеристика частей речи в связных текстах. – Рига, 1980.
8. [Левицкий В.В.](#) Квантитативные методы в лингвистике. - Нова Книга, 2007. 267 с.
9. [Копотев М.](#) Введение в корпусную лингвистику. – Прага, 2014.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE SYNTACTIC WAY OF EXPRESSING THE MEANING OF COMPARISON AND ITS MAIN MEANS IN THE STORIES OF A.I. KUPRIN

Aliyeva Elvina Ametovna

Doctor of Philology, Associate Professor
Head of the Department of Russian Linguistics
National University of Uzbekistan

Nurullayeva Dilbar Aliyevna

2 st year Master's student of
National University of Uzbekistan

Abstract. The article is devoted to the analysis of comparative phrases and constructions based on the short stories of A. I. Kuprin. The focus is on the ways these structures are expressed, as well as on their differences and similarities. The paper also highlights the features of their usage within the linguistic structure of A. I. Kuprin's literary works

Keywords: comparison, expressive syntactic devices, comparative phrase, complex sentence, comparative clause, A. I. Kuprin.

СИНТАКСИЧЕСКИЙ СПОСОБ ВЫРАЖЕНИЯ ЗНАЧЕНИЯ СРАВНЕНИЯ И ЕГО ОСНОВНЫЕ СРЕДСТВА НА ПРИМЕРЕ РАССКАЗОВ А.И. КУПРИНА

Алиева Эльвина Аметовна

доктор филологических наук, доцент,
заведующая кафедрой русского языкознания
факультета журналистики и узбекской филологии НУУз

Нуруллаева Дилбар Алиевна

магистрант 2 курса, специальности «Лингвистика: русский язык»
факультета журналистики и узбекской филологии НУУз

Аннотация. Статья посвящена анализу выражения сравнительных оборотов и конструкций на материале рассказов А. И. Куприна. Делается акцент на способах выражения указанных структур, их различии и схожести. Отмечаются особенности их употребления в языковой структуре художественных произведений А.И. Куприна.

Ключевые слова: сравнение, экспрессивные синтаксические средства, сравнительный оборот, сложноподчинённое предложение, придаточное сравнительное, А. И. Куприн.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N45>

Введение. Категория сравнения в языке отражает сопоставление предметов, действий и признаков и служит важным средством создания образности и выразительности речи.

Методы, использованные в исследовании. Описательный метод, метод сплошной выборки, синтаксический и контекстуальный анализ.

Анализ литературы. Большинство исследователей сходятся во мнении, что сравнительные отношения представляют собой преимущественно синтаксическую категорию, поскольку именно на синтаксическом уровне они получают наиболее полное и системное выражение как с точки зрения структуры, так и с точки зрения семантики. На данном уровне сравнение может реализовываться как часть простого предложения – посредством сравнительных оборотов, так и в составе сложного – через сложноподчинённые конструкции с придаточными сравнительными. В обоих случаях ключевую роль играют сравнительные союзы *«как, словно, точно, будто как, будто, подобно тому как, словно бы, точно бы и т. п.»* [1, с. 71], которые обеспечивают формальное оформление компаративных связей.

Важным аспектом остаётся уточнение того, что именно следует понимать под сравнительным оборотом в синтаксической системе. В лингвистической теории отсутствует единое понимание сущности «сравнительных оборотов». В большинстве пособий по грамматике сравнительный оборот рассматривается как непредикативная конструкция наряду с однородными членами предложения, обращениями, вводными словами и словосочетаниями, осложняющая структуру простого предложения. Однако ряд исследователей, в том числе Е.Н. Степанов, под сравнительным оборотом понимает как предикативную единицу в составе сложноподчинённого предложения, так и непредикативную конструкцию, являющуюся частью простого предложения. Он даёт следующее определение сравнительному обороту: «это необособленная либо обособленная словоформа или словосочетание в составе простого предложения и неполная либо полная придаточная часть сложноподчинённого предложения, вводимые в состав этих единиц сравнительными союзами для выражения отношений сравнения» [9, с. 116].

В рамках данной статьи сравнительный оборот рассматривается как непредикативная единица. При этом нам ближе трактовка, согласно которой сравнительный оборот – «часть предложения, состоящая из словоформы существительного, прилагательного или наречия – одиночной или с зависимыми словами, которая вводится сравнительными союзами *как, что* (устар.), *как и* или союзами, придающими сравнению модальную окраску, – *словно, точно, будто, как будто (бы), словно как*» [7, с. 59]. «От придаточного предложения сравнительный оборот отличается тем, что по своему синтаксическому статусу он не признается предикативной единицей. Его предикативность имеет несамостоятельный характер» [4, с. 13].

«Объект сравнения» как составная часть сравнительного оборота может быть выражен «различными частями речи» [3, с. 711-712], а также сочетаниями слов и фразеологизмами. Покажем это на примерах из произведений А.И. Куприна.

1. Сравнительный оборот, выраженный именем существительным:

– без зависимых слов, как в форме именительного, так и в формах косвенных падежей: *«Он осклабился, как идиот, сплюнул и утер нос рукой...»* [5] (А.И. Куприн «Гамбринус»); *«Миллионы пудов земли рухнут и раздавят, как мошку, как пылинку»* [5] (А.И. Куприн «В недрах земли»).

– с зависимыми словами: *«И эта смена людей и угля продолжается быстро, точно, однообразно, как ход огромной машины»* [5] (А.И. Куприн «В недрах земли»);

«Тоненькие, **как сухие веточки**, руки и ноги бессильно висели, не развиваясь и не становясь крепче» [5] (А.И. Куприн «По заказу»).

2. Сравнительный оборот, выраженный именем прилагательным: «Сколько раз я тебя просила, чтобы ты не вбегала, **как сумасшедшая**, в комнаты» [5] (А.И. Куприн «Тапёр»); «Вот они все, **как живые**, стоят перед Арефьевым» [5] (А.И. Куприн «По заказу»).

3. Сравнительный оборот может быть выражен местоимением, например: «...и потому равнодушно «иньорировала» его, развлекаясь визитами к архиереям и поддержанием знакомства с такими же, **как она сама**, окаменелыми потомками родов, уходящих в седую древность» [5] (А.И. Куприн «Тапёр»).

4. Сравнительный оборот, выраженный причастием и причастным оборотом: «Мадам Иванова, **словно ожившая**, опять бодро держалась над своим капитанским мостиком...» [5] (А.И. Куприн «Гамбринус»); «...весь зеленый, кудрявый Мисхор, белый, **точно выточенный из сахара**» [5] (А.И. Куприн «Морская болезнь»).

5. Сравнительный оборот, выраженный деепричастием и деепричастным оборотом: «Резко нарушая прелесть этого степного утра, гудит на Гололобовской шахте обычный шестичасовой свисток, гудит бесконечно долго, хрипло, с надсадою, **точно жалуясь и сердясь**» [5] (А.И. Куприн «В недрах земли»); «Звук этот слышится то громче, то слабее; иногда он почти замирает, **как будто обрываясь, захлебываясь, уходя под землю**» [5] (А.И. Куприн «В недрах земли»).

6. Сравнительный оборот, выраженный наречием: «На нем **как будто целиком** отразились вся нищета и убожество, среди которых он был зачат» [5] (А.И. Куприн «По заказу»).

7. Сравнительный оборот, выраженный именем числительным: «Матросы с обнаженными шеями все, **как один**, далеко откидывались назад, выбрасывая весла из воды» [5] (А.И. Куприн «Морская болезнь»).

8. Сравнительный оборот, выраженный фразеологической единицей: «Рассказывали также об одном старом рабочем, который много лет тому назад заблудился в галереях, знакомых ему, **как свои пять пальцев**» [5] (А.И. Куприн «В недрах земли»).

Если рассматривать «синтаксическую функцию» [3, с. 712] сравнительных оборотов, то в предложении они могут выступать в роли:

– согласованного сравнительного определения: «Сашка играл им ихние рыбацкие песни, протяжные, простые и грозные, **как шум моря**» [5] (А.И. Куприн «Гамбринус»). Сравнительный оборот относится к существительному песни и отвечает на вопрос какие?

– обстоятельства сравнения: «Его руки взбухли и посинели от мороза, глаза провалились, щеки облипли вокруг десен, **точно у мертвеца**» [5] (А.И. Куприн «Чудесный доктор»); «Двенадцатилетняя Тиночка Руднева влетела, **как разрывная бомба**, в комнату» [5] (А.И. Куприн «Тапёр»). Сравнительный оборот поясняет глагол, отвечая на вопрос как? каким образом?

Таким образом, сравнительный оборот, представляющий собой непредикативную единицу в составе преимущественно простого предложения, охватывает лишь одну из возможных форм выражения сравнительных отношений. На

следующем уровне синтаксической организации эти отношения получают более полное и развернутое выражение в составе «сложноподчинённого предложения с придаточным сравнительным». «К сравнительному типу мы относим сложноподчинённые предложения, в которых содержание главной части сравнивается или сопоставляется с содержанием придаточной части, а сами предикативные части связываются сравнительными союзами *как, так же как, подобно тому как, будто (бы), словно, точно, как будто (бы), как если бы...*» [2, с. 11]. Согласно традиционному подходу «сложноподчинённые предложения сравнительного типа являются синтаксическими структурами, придаточная часть которых содержит в своем составе явно предикативную форму – глагол, краткое прилагательное, слово категории состояния, краткое причастие и некоторые другие, выступающие в функции предиката. Если же в зависимой части со сравнительным союзом нет сказуемого – это сравнительный оборот, и все предложение – простое» [2, с. 11].

Сложноподчинённые предложения со сравнительной семантикой строятся по чёткой логической структуре: первая часть (главное предложение) содержит субъект сравнения – то, что сравнивается и основание сравнения – признак или действие, по которому проводится сравнение. Вторая часть (придаточная), обычно в постпозиции, указывает, с чем именно происходит сравнение, то есть объект сравнения, и включает сравнительный союз. «Постпозиция характерна для подавляющего большинства сравнительных сложноподчинённых предложений, причем количество постпозитивных придаточных неуклонно увеличивается, что обусловлено коммуникативно – максимальной актуальностью для говорящего сравнения, которое он, вынося в финальную часть, делает ремой высказывания» [2, с. 11].

Помимо собственно сравнительных придаточных, сравнительное значение может присутствовать и в придаточных образа действия, меры и степени. В таких сложноподчинённых конструкциях нередко наблюдается наложение двух значений – основного и сравнительного. При этом сравнительное значение в данных типах придаточных носит второстепенный, дополнительный характер, тогда как для сравнительных придаточных оно является основным и определяющим. Кроме того, следует отметить, что в случае, когда в главной части предложения есть указательное слово «так», в придаточной часто сочетаются как значение сравнения, так и значение образа действия. Например: *«И когда гудок перестал, всем вдруг сделалось так легко и так возбужденно-весело, как это бывает только в последние секунды перед отходом парохода»* [5] (А.И. Куприн «Морская болезнь»). В данном примере придаточная часть используется для сопоставления состояния, возникающего у героев, с другим знакомым состоянием – тем, которое испытывают люди перед отходом парохода. Таким образом, придаточная часть одновременно выражает сравнение и передаёт образ действия или состояние (т. е. как именно стало легко и весело). Также следует отметить, что придаточные сравнительные, в отличие от, например, придаточных образа действия или меры и степени, не содержат в главной части указательного или соотносительного слова (например, «так»), и обычно относятся ко всей главной части в целом, а не к какому-либо отдельному её члену. Например: *«Кто-то стонал и хрипел, как будто бы его душили за горло»* [5] (А.И. Куприн «В недрах

земли»). Здесь содержание придаточной части сравнивается с информацией всей главной части, а не одного из её компонентов.

В зависимости от степени структурной развернутости сравнительные придаточные могут быть как полными – с чётко выраженной предикативной основой, – так и неполными, полупредикативными, в которых один из компонентов предикативной структуры, а именно сказуемое опущено, но легко восстанавливается из контекста. Сравним: «Раздался сигнал, и в тот же момент Васька почувствовал в своем теле необычайную легкость, **точно у него за спиной выросли крылья**» [5] (А.И. Куприн «В недрах земли») – двусоставное, полное сравнительное придаточное: предикативная основа выражена полностью (выросли крылья); «Сотни подвод и тысячи людей суетились здесь, **точно муравьи на разоренном муравейнике**» [5] (А.И. Куприн «Молох») – придаточная часть представляет собой модель двусоставного, неполного, контекстуального предложения: сказуемое отсутствует, но легко восстанавливается из главной части (точно муравьи суетились), то есть наблюдается структурная неполнота при сохранении смысловой связи. Неполные сравнительные придаточные часто смешиваются со сравнительными оборотами вследствие формального сходства и отсутствия полной предикативной структуры. Некоторые исследователи (А.Б. Шапиро, Н.С. Валгина) склонны рассматривать такие конструкции как сравнительные обороты [2, с. 11]. При этом во многих пособиях по грамматике до сих пор не сформулированы чёткие критерии их разграничения. С.А. Садыхова отмечает, что «общей сходной чертой сравнительных придаточных частей и обособленных сравнительных оборотов является наличие момента сравнения и сопоставления» [8, с. 302]. Однако, несмотря на эту общую черту, между ними существуют существенные структурные и синтаксические различия. «Неполное сравнительное придаточное отличается тем, что включает второстепенные члены, относящиеся к сказуемому, такие как дополнения или обстоятельства» [8, с. 302], – уточняет лингвист. Для обоснования своей точки зрения она приводит следующий пример: «Дед Щукарь проворно выхватил левую ногу из воды и остался на правой, **как журавль среди болота**» [5], сочетание «среди болота» не относится к слову «журавль», а выполняет функцию обстоятельства, входящего в состав опущенного сказуемого. Это сказуемое можно восстановить из контекста, например: «как (журавль остался) среди болота». Таким образом, данная конструкция представляет собой неполное сравнительное придаточное. Неполные сравнительные придаточные можно преобразовать в полные придаточные предложения, не нарушая литературных норм и сохраняя исходное значение. Например: «Дед Щукарь проворно выхватил левую ногу из воды и остался на правой **как журавль, который остался стоять среди болота**». В отличие от этого, сравнительные обороты не допускают такого преобразования: они не содержат грамматической основы и выполняют роль определений или обстоятельств в составе простого предложения.

Особое место в ряду сравнительных конструкций занимают бессоюзные сложные предложения со значением сравнения и представляют собой особый тип сравнительных конструкций, в которых первая часть сопоставляется со второй без участия сравнительных союзов, а связь между предикативными частями осуществляется бессоюзно, с помощью интонации в устной речи и тире на письме. Такие конструкции отличаются от придаточных сравнительных предложений, где сравнение

оформляется союзами и от обособленных сравнительных оборотов. В бессоюзном сложном предложении со сравнительным значением обе части сохраняют самостоятельную предикативную основу и создают образное или метафорическое сопоставление: например, «Молвит слово – соловей поёт» [6, с. 401]. Подобные конструкции могут быть трансформированы в сложноподчинённые предложения с придаточным сравнительным, например: *Молвит слово, **точно соловей поёт***. В ходе анализа текстов А. И. Куприна конструкции данного типа не были выявлены.

Таким образом, сравнительные конструкции, независимо от их типа – будь то сравнительные обороты, сложноподчинённые предложения или бессоюзные сложные предложения – играют ключевую роль в выражении сравнений и обогащении речи.

В языковой структуре рассказов А.И. Куприна используются сравнительные обороты, отличающиеся многообразием способов выражения, а также для выражения сравнительной информации используются полные и неполные сравнительные придаточные части в составе сложноподчинённых предложений, бессоюзных же конструкций со значением сравнения писатель не использует.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Джелалов М.З. Средства выражения сравнительных отношений в современном русском языке//O'zbekistonda xorijiy tillar. – 2022. – № 6 (47). – С.67-82.
2. Дудина Ю. А. Изменение в структуре и семантике сложноподчинённых предложений сравнительного типа в языке русской художественной прозы с 20-30-х годов 19 века по 90-е годы 20 века: Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Тюмень, 2003. – 284 с.
3. Жумаев Ш. О сравнительных оборотах и предложениях // Экономика и социум. – 2020. – №11 (78). – С.710-713.
4. Ивашова М.С. Структурно-семантические особенности сравнительных конструкций во французском и русском языках в их сопоставлении (на материале художественных переводов): Автореф. дисс. ...канд.филол.наук. – Москва, 2009. – 26 с.
5. Куприн А.И. Полное собрание сочинений [Электронный ресурс] URL: http://az.lib.ru/k/kuprin_a_i/ (Дата обращения: 29.10.2025 г.)
6. Лермонтов М. Ю. Полное собрание стихотворений в 2 томах. – Л.: Советский писатель. Ленинградское отделение, 1989. – Т. 2. Стихотворения и поэмы. 1837–1841. – С. 397-410.
7. Русский язык: Энциклопедия / Гл. ред. Ю.Н. Караулов. М., 1997. – 721 с.
8. Садыхова С. А. К проблеме сравнительных конструкций в русском языке // Ученые записки Крымского федерального университета имени В. И. Вернадского. Филологические науки. –2011. –№3 –2. – С.300-304.
9. Степанов Е. Н. Сравнительный оборот как неполное придаточное предложение / Е. Н. Степанов // Мова. – 2018. – № 29. – С.115-122.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE POETICS OF THE CHARACTERS' INNER WORLD IN "SPOOK COUNTRY"

Karimov Ulugbek Nusratovich

PhD in Philology, Associate Professor

Uzbekistan State University of World Languages, Uzbekistan

Abstract. This article examines the poetics of representing the characters' inner world in William Gibson's *Spook Country* (2007), the second novel of the so-called Bigend/Blue Ant trilogy. Drawing on narratology (Genette's focalization), the poetics of consciousness (Dorrit Cohn), narrative ethics (James Phelan), and Bakhtinian dialogism, the study shows how Gibson's late-style "digital realism" renders interiority via free indirect discourse, perceptual montage, attention-mapping, and material interfaces (GPS art, AR overlays, logistical routes). In comparison with *Pattern Recognition*, *Zero History*, and earlier cyberpunk (*Neuromancer*), as well as Stephenson's *Snow Crash* and *The Diamond Age* and Stephenson's *Cryptonomicon*, *Spook Country* emerges as a distinctive model of interiority—neither romantic-confessional nor algorithmically diagrammatic, but networked and ethic-pragmatic—where vigilance, tracking, data-gathering, and doubt sediment into habits of mind. *Spook Country* models inner life as a distributed perceptual-ethical system in which styles of attention are themselves ethical stances.

Keywords: character interiority, focalization, free indirect discourse, narrative ethics, digital realism.

«SPOOK COUNTRY» ROMANIDA PERSONAJLAR ICHKI DUNYOSINING POETIKASI

Karimov Ulugbek Nusratovich

PhD, dotsent

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

E-mail: u.n.karimov@gmail.com.

<http://www.orcid.org/0009-0006-0868-8358>

Annotatsiya. Ushbu maqola Uilyam Gibsonning *Spook Country* (2007) romanida — shuningdek "Bigend/Blue Ant" trilogiyasining ikkinchi qismida — personajlarning ichki dunyosini tasvirlash poetikasini tahlil qiladi. Tadqiqot narratologiya (J. Jenettning fokalizatsiya talqini), ong poetikasi (Dorrit Kon), narrativ etika (Jeyms Phelan) va Baxtin dialogizmga tayangan holda, Gibsonning kech davrdagi "raqamli realizm"i erkin bilvosita nutq, idrokiy montaj, e'tibor xaritalash hamda material interfeyslar (GPS san'ati, AR qatlamlari, logistika marshrutlari) orqali interiordagi jarayonlarni qanday ifodalashini ko'rsatadi. *Pattern Recognition*, *Zero History* va erta kiberpank (*Neuromancer*) bilan, shuningdek N. Stivenonning *Snow Crash*, *The Diamond Age* hamda *Cryptonomicon* asarlari bilan qiyosiy tahlil natijasida *Spook Country* romantik-e'tirofiy yoki algoritmik-diagrammatik model emas, balki tarmoqlangan va axloqiy-pragmatik interiordagi model sifatida namoyon bo'ladi; bu yerda hushyorlik, kuzatish, ma'lumot yig'ish va shubha "tafakkur odatlari"ga aylanishi ko'zga tashlanadi. Roman ichki hayotni e'tiborga asoslangan taqsimlangan idrokiy-axloqiy tizim sifatida modellashtiradi; e'tibor uslublarining o'zi esa axloqiy pozitsiya bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: personaj interiordagi holati; fokalizatsiya; erkin bilvosita nutq; narrativ etika; raqamli realizm.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N46>

Introduction. *Spook Country* relocates Gibson's attentional poetics from the dematerialized architectures of cyberspace to the frictional logistics of the historical present,

where infrastructures, supply chains, and intelligence ecologies constitute the primary scene of perception and action. Interiority is thereby refigured not as Romantic confessional depth but as distributed attention—a repertoire of micro-operations (scanning, triangulating, inferring, cross-checking) performed within environments saturated by data and delay. Building on Genette’s account of focalization as a regulated economy of informational access [1], Cohn’s typology of rendering consciousness (psycho-narration and free indirect discourse) [2], Phelan’s narrative ethics of responsibility shared among author, narrator, and character [3], and Bakhtin’s dialogism as responsiveness and adhesivity [4], this study contends that Gibson models inner life through a triad of mutually reinforcing devices: (a) somatic focalization tethered to sensorimotor routines of navigation and surveillance, in which proprioception (fatigue, posture, chill) functions as a cognitive index; (b) free indirect discourse that embeds ethical hesitation in register and cadence—modal particles, paratactic stalls, list-like accrual—so that judgment is performed syntactically rather than asserted propositionally; and (c) gesture–interface motifs (earbuds adjusted, GPS aligned, credentials re-keyed) that externalize cognitive shift as patterned, materially grounded behavior. In this configuration, styles of attention are already ethical stances: to notice is to care, to calibrate is to evaluate.

The comparative frame sharpens these claims. Relative to *Pattern Recognition* [5], where affective pattern-matching (brand sensitivities) scripts perception, *Spook Country* privileges infrastructural legibility, aligning interiority with the reading of channels, warehouses, and covert transports. Compared with *Zero History* [6], whose interiors slide toward tactical fashion and military-civic overlap, *Spook Country* is diagnostically oriented, anatomizing the costs of living inside logistics. Against *Neuromancer* [7], which vectors awareness into disembodied data-space, Gibson’s late style recenters friction and resistance as conditions for thought. In contrast to *Snow Crash* [8] and *The Diamond Age* [9], where cognition is externalized as code (Metaverse, Primer), *Spook Country* internalizes pedagogy as habitus, depositing attention as trained disposition rather than executable instruction. And where *Cryptonomicon* [10] stages mind as procedure (enumeration, algorithm, list-poetics), *Spook Country* renders mind as ethico-pragmatic habitus—a situated repertoire of dispositions that prefigure judgment in the very grain of noticing. The result is a distinctive account of interiority for the networked present: neither expressive transparency nor algorithmic diagram, but a morally inflected phenomenology of attention performed across bodies, interfaces, and routes.

Methods. This study undertakes a qualitative close reading within a narratological and ethical-poetics frame, operationalizing analytic categories drawn from Genette (focalization), Cohn (modes of rendering consciousness), Phelan (narrative ethics), and Bakhtin (adhesivity/heteroglossia). First, focalization is systematically mapped across nodal scenes—fieldwork, transit corridors, hotel interiors, and back-channel exchanges—so as to demonstrate how regulated limits of internal **access** generate suspense while encoding tacit know-how (tradecraft, media literacy, logistical sense) directly into the diegesis. Second, instances of free indirect discourse are identified through lexical drift and prosodic convergence toward focalizes’ idiolects (curatorial, journalistic, paramilitary), enabling the detection of ethical hesitation as it is performed in cadence, modality, and clause architecture rather than announced propositionally. Third, gesture–interface constellations—earbuds adjusted, maps unfolded, passwords cycled, vectors checked—are theorized as embodied motifs that

externalize cognition extralinguistically [2], turning micro-routine into a legible cognitive surface.

To establish robustness, findings are situated within a comparative matrix spanning Gibson's adjacent texts (*Pattern Recognition*, *Zero History*) and techno-cultural fiction more broadly, testing transferability of claims across narrative environments and discourse registers. Analytic reliability is enhanced by iterative coding of focalization shifts and stylistic markers; interpretive validity is pursued through negative-case analysis (counter-examples where devices fail or invert expectations) and triangulation across scenes, narrators, and paratexts. Limitations—chiefly the selectivity inherent in close reading—are mitigated by explicit criteria for scene selection and by maintaining a transparent chain of evidence from passage to inference.

Results. *Spook Country* binds interiority to practices of orientation in space—pursuit routes, warehouse geometries, RF shadows, customs corridors—so that “the inner” is legible as trained noticing rather than introspective disclosure. Focalization is calibrated to situational awareness: vantage points, lines of sight, acoustic bleed, packet flow. Somatic cues—fatigue in the calves after a forced walk, a protective hunch against over-air-conditioned interiors, the alert uprightness that precedes contact—index evaluative stance, converting proprioception into cognitive indices. The novel thus frames vigilance as a moral modality: to keep attention tuned, to discriminate signal from noise, is already to take a position in a world where harms travel along supply chains and rumors. Interiority accrues as a cartography of constraints and affordances, not as confessional depth.

Register does the ethical heavy lifting. In art-tech scenes, a curatorial idiom (taxonomy, provenance, installation talk) gently ironizes techno-fetishism while preserving respect for practice; in covert transit, clipped logistical jargon renders value judgments as throughput, chain-of-custody, or dwell time; where media and rumor dominate, a wry journalistic cadence registers skepticism without collapsing into cynicism. Across these zones, modal particles (*perhaps*, *apparently*, *almost*) and paratactic stalls (the sentence that refuses subordination) function as moral punctuation in Phelan's sense: hesitation and second thoughts are performed in cadence and clause architecture rather than asserted propositionally. Responsibility is distributed across authorial design, narratorial mediation, and character-level choice, making style the scene of conscience.

Recurrent micro-acts—earbuds adjusted to isolate or admit noise; GPS realigned to reconcile conflicting coordinates; credentials re-keyed, then re-keyed again—materialize movement from suspicion to provisional trust, from idle curiosity to operational resolve. These gesture-interface constellations operate as cognitive surfaces, externalizing inference and recalibration without explicit interior monologue. Because such gestures answer prior utterances (orders, rumors, brand signals) and anticipate replies (alerts, pings, checkpoints), they instantiate Bakhtinian adhesivity: the body's routine is a turn in dialogue with systems and others. Repetition across scenes builds a lexicon of action—attention becomes legible as patterned choreography, and character as the sediment of practiced adjustments.

The characters' inner worlds are negotiated across overlapping codes—artistic (aesthetics, curation), journalistic (verification, sourcing), intelligence (tradecraft, compartmentation), and corporate (brand, logistics). The result is polyphonic interiority: heterogeneous normativity's co-reside within the same subject, producing cross-pressures that

are resolved (or productively suspended) through situated judgment. Ethical clarity, when it appears, is not a universal axiom but a local optimum achieved at the intersection of attention, risk, and care. In this networked pragmatics, interiority is less a sanctuary than a switchboard—a relay where cues, codes, and constraints are routed, weighted, and acted upon—so that the very style of attending (what is noticed, bracketed, or ignored) constitutes an ethical stance in the logistical present.

Discussion. Set against *Pattern Recognition* [5], *Spook Country* redirects Gibson's attentional poetics from affective pattern-matching—Cayce's somatically keyed responsiveness to brand and meme—to infrastructural legibility, where to “see” is to trace channels, choke points, and covert transports across a mesh of warehouses, customs regimes, and proxy actors. Perception becomes cartographic: inner life is not a surge of feeling calibrated to aesthetic signals but a disciplined reading of flows and blockages in the material circuits of globalization. Compared with *Zero History* [6], which tends toward the tactical convergence of fashion, design, and paramilitary logistics, *Spook Country* is more overtly diagnostic: it anatomizes the ethical costs of inhabiting logistics as a life-world—complicity, strategic opacity, and the slow attrition of attention under regime after regime of compliance.

Relative to *Neuromancer* [7], whose subjectivity is vectored into disembodied dataspace, perception here remains frictional: visa lines, biometric scans, and bureaucratic drag insist on the resisting thickness of the world. In contrast to *Snow Crash* and *The Diamond Age* [12], where cognition is externalized as code (Metaverse protocols, the Primer's algorithmic pedagogy), Gibson's late style internalizes pedagogy as attentional habit: training deposits itself as disposition rather than executable instruction. And where “Cryptonomicon” [11] figures mind through list-poetics—procedure, enumeration, algorithm—*Spook Country* reframes mind as habitus: a repertoire of situated dispositions that prefigure judgment at the level of noticing, filtering, and calibrating response before propositions are ever stated.

Conclusion. *Spook Country* articulates the characters' inner life through a triadic complex of devices that together constitute a coherent poetics of contemporary interiority. (a) Attentional/somatic focalization binds consciousness to sensorimotor routines and situational awareness—posture, gait, chill, fatigue, acoustic bleed, packet flow—so that perception is not an epiphenomenon of mind but its enabling techno. Attention becomes a trained disposition rather than a spontaneous flare of insight; the body's micro-calibrations furnish the grammar through which the world is parsed and ethically weighted. (b) Free indirect discourse as ethical filter relocates conscience from explicit declaration to the level of register and cadence: modal particles, paratactic stalls, list-like accruals and clipped clause endings perform hesitation, second thoughts, and distributed responsibility (in Phelan's sense) without recourse to didactic pronouncement. (c) Gesture–interface motifs as cognitive surfaces—earbuds adjusted, GPS re-aligned, credentials re-keyed, feeds refreshed—externalize inference and recalibration, staging cognition as patterned choreography addressed to systems and others (Bakhtinian adhesivity). In aggregate, these devices render interiority as a *practice* rather than a substance: an ecology of attention sedimented into habit.

The resultant model is a networked, ethic-pragmatic, interculturally dialogic interiority. It is networked because perception is always routed through infrastructures—logistics, telecoms, brand ecologies—whose frictions and latencies shape what can be noticed and when. It is ethic-pragmatic because value is adjudicated in the grain of use—what one tracks, brackets,

or refuses to route—rather than via abstract maxims. And it is interculturally dialogic because subjectivity is co-authored at the intersection of overlapping codes (artistic curation, journalistic verification, intelligence tradecraft, corporate logistics), each exerting cross-pressure on evaluative stance. In this sense, interiority is less confessional depth than switchboard: a relay that weights, sequences, and responds to heterogeneous cues, where styles of attending are already ethical stances.

Accordingly, the novel retools strategies of staging consciousness for a world saturated by logistics and ambient computation. Instead of the disembodied vectors of classic cyberpunk or the algorithmic pedagogy of post-cyberpunk, Gibson's late style internalizes pedagogy as *habitus*: dispositions of noticing and care that prefigure judgment before propositions are articulated. Future work can extend this framework diachronically across the Blue Ant trilogy—*Pattern Recognition* (affective pattern-matching), *Spook Country* (infrastructural legibility), *Zero History* (tactical fashion/logistic convergence)—to test how attentional ethics evolves across shifting socio-technical regimes. It can also be scaled transnationally to fictions in which attention, surveillance, and care co-produce subjectivity (e.g., global noir, platform realism, supply-chain narratives), refining how narratological micro-techniques (focalization, register, motif) encode ethical reasoning at the level of rhythm, interface, and routine.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Женетт Ж. Фигуры. Т. 3. Режимы повествования. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. — 384 с.
2. Cohn D. Transparent Minds: Narrative Modes for Presenting Consciousness in Fiction. — Princeton: Princeton University Press, 1978. — 318 p.
3. Phelan J. Living to Tell about It: A Rhetoric and Ethics of Character Narration. — Ithaca: Cornell University Press, 2005. — 232 p.
4. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. — М.: Азбука, 2002. — 448 с.
5. Gibson W. Pattern Recognition. — New York: Putnam, 2003. — 356 p.
6. Gibson W. Zero History. — New York: Putnam, 2010. — 406 p.
7. Gibson W. Neuromancer. — New York: Ace, 1984. — 271 p.
8. Stephenson N. Snow Crash. — New York: Bantam, 1992. — 470 p.
9. Stephenson N. The Diamond Age; or, A Young Lady's Illustrated Primer. — New York: Bantam, 1995. — 455 p.
10. Stephenson N. Cryptonomicon. — New York: Avon, 1999. — 918 p.
11. Gibson W. Spook Country. — New York: Putnam, 2007. — 371 p.
12. Hayles N. K. How We Became Posthuman: Virtual Bodies in Cybernetics, Literature, and Informatics. — Chicago: University of Chicago Press, 1999. — 350 p.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

POSTMODERN NARRATIVE TECHNIQUES IN JOHN FOWLES' WORKS: AN INTERTEXTUAL, LINGUISTIC, AND AESTHETIC APPROACH

Sodiqova Baxtigul Ibodullayevna

Senior Lecturer, Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy, PhD

E-mail: baxtigulsodiqova88@gmail.com

Abstract. This article proposes postmodern narrative techniques in John Fowles' fiction, emphasizing their intertextual nature and philosophical implications. Drawing on theoretical foundations of postmodernism, reader-response criticism, and intertextual theory, the study analyzes how Fowles uses metafictional devices, temporal fragmentation, and polyphonic narration to destabilize traditional narrative authority. The focus is on the novels *The French Lieutenant's Woman*, *The Magus*, and *Daniel Martin*, where the author's narrative playfulness is intertwined with existential concerns and historical reimaginings. The study also highlights how Fowles bridges literary traditions, tracing explicit and implicit intertextual references to Victorian literature, classical mythology, and modernist narrative practices.

Keywords: postmodernism, intertextuality, metafiction, reader-response criticism, existentialism, polyphonic narration, literary texts.

JON FOULZ ASARLARIDA POSTMODERN NARRATIV TEXNIKALARI: INTERTEKSTUAL, LINGVISTIK VA ESTETIK YONDASHUV

Sodiqova Baxtigul Ibodullayevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o'qituvchisi, t.f.n

Annotatsiya. Ushbu maqolada Jon Foulzning badiiy asarlarida postmodern narrativ texnikalar tahlil qilinadi, ularning intertekstual tabiati va falsafiy mazmuni alohida ta'kidlanadi. Postmodernizm nazariyasi, o'quvchi-rezpons tanqidi va intertekstual nazariyaga tayangan holda tadqiqot Foulzning metafiktsion qurilmalar, vaqtning parchalanishi va polifonik hikoya vositalaridan an'anaviy narrativ hukmronlikni beqaror qilishda qanday foydalanganini o'rganadi. Tadqiqot asosan *The French Lieutenant's Woman*, *The Magus* va *Daniel Martin* romanlariga qaratilgan bo'lib, bu asarlarda muallifning hikoya o'yinchanligi mavjudotiy muammolar va tarixiy qayta talqinlar bilan uyg'unlashadi. Shu bilan birga, Foulzning adabiy an'analarni qanday bog'lab, Viktoriya davri adabiyoti, klassik mifologiya va modernist narrativ amaliyotlarga aniq va bilvosita intertekstual murojaatlarni kuzatishi ham yoritiladi.

Kalit so'zlar: postmodernizm, intertekstuallik, metafiktsiya, o'quvchi-rezpons tanqidi, ekzistensializm, polifonik hikoya, badiiy matnlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N47>

Introduction. In postmodern fiction, the literary character often embodies the postmodernist conceptualization of self by subverting the notion of a centered, unified identity, instead fluctuating between multiple names, identities, and configurations. [1] Rejecting the coherence, consistency, and rationality that traditionally define the anthropocentric perception of self, postmodern characters deny singularity and stability by traversing different temporal dimensions, adopting shifting roles, and performing fluid subjectivities. [3] As a result, such characters emerge as fragmented, discontinuous, and fluctuating narrative entities.

Postmodernism, as both a literary and cultural phenomenon, emerged in the mid-to-late twentieth century as a continuation and, simultaneously, a critique of modernist aesthetics. [2] Marked by narrative fragmentation, metafiction, intertextuality, and the dissolution of boundaries between high and popular culture, postmodern literature destabilizes fixed meaning and challenges authorial authority. [1] Within the landscape of British postmodernism, John Fowles (1926–2005) occupies a distinctive position, blending philosophical inquiry with narrative experimentation. His major novels – *The French Lieutenant's Woman* (1969), *The Magus* (1965), and *Daniel Martin* (1977) – display a complex interplay of historical reimagination, self-reflexive narration, and readerly engagement. [7] Previous scholarship has extensively examined the metafictional and intertextual qualities of postmodern writing [1], yet Fowles's unique synthesis of existentialist philosophy and Victorian pastiche remains underexplored in comparative literary studies. [3] His narrative strategies both evoke and subvert canonical traditions, engaging intertextually with Thomas Hardy, Charles Dickens, and George Eliot, while simultaneously resonating with the experimentalism of contemporaries such as Italo Calvino and Umberto Eco. [2]

This study situates Fowles's fiction within the theoretical frameworks of postmodernism, intertextuality [5], and reader-response criticism. [] Through an examination of his deliberate use of multiple endings, authorial intrusions, and parodic reconfigurations of history, the research aims to elucidate how Fowles constructs a dynamic interpretive space that invites active reader participation. In doing so, it contributes to the expanding discourse on how narrative innovation reshapes the modern literary canon.

Literature review and methodology. This research adopts a qualitative, comparative-literary approach grounded in postmodern narrative theory and intertextual analysis. The study focuses on three of John Fowles's major novels *The French Lieutenant's Woman* (1969), *The Magus* (1965), and *Daniel Martin* (1977) selected for their representative use of postmodern narrative strategies such as metafiction, temporal fragmentation, and intertextual referencing. The methodological framework integrates the following analytical components:

Narratological Analysis – Drawing on the theories of Gérard Genette (1997) and Mieke Bal (2009), the study examines narrative levels, focalization, temporal structures, and instances of authorial intrusion.

Intertextual Theory – Based on the works of Julia Kristeva (1980) and Roland Barthes (1977), this component investigates explicit and implicit literary references to Victorian fiction, classical mythology, and modernist experimentation, exploring how these allusions function within Fowles's narrative architecture.

Reader-Response Criticism – Informed by Wolfgang Iser (1978), the analysis considers how Fowles's open-ended narratives and metafictional devices activate the reader's interpretive role, transforming them from passive consumers into co-creators of meaning [4].

Comparative Literary Contextualization – Comparative readings situate Fowles's works alongside those of contemporaneous postmodern authors, including Italo Calvino, Umberto Eco, and Margaret Atwood, highlighting both shared strategies and distinct innovations. The theoretical foundation draws on postmodernist literary theory [19-235], existentialist philosophy[3], and historiographic metafiction theory, thereby offering a comprehensive lens for analyzing both the aesthetic and philosophical dimensions of Fowles's fiction. The analysis

of *The French Lieutenant's Woman*, *The Magus*, and *Daniel Martin* reveals several recurrent postmodern narrative strategies in John Fowles's fiction:

Metafictional Self-Awareness – All three novels disrupt the illusion of narrative realism through direct authorial intrusions, shifting perspectives, and explicit commentary on the act of writing. In *The French Lieutenant's Woman*, for instance, the narrator acknowledges the fictional status of characters and offers alternative narrative outcomes.

Intertextual Referencing – Fowles embeds a dense network of allusions to Victorian literature, classical mythology, and modernist experimentation. Parallels to Hardy's *Tess of the d'Urbervilles* and Eliot's *Middlemarch* deepen the thematic and moral complexity of *The French Lieutenant's Woman*.

Multiple Endings and Open Interpretations – By offering alternative conclusions, the novels resist closure, in line with reader-response theory, thereby transferring interpretive authority to the audience.

Temporal and Structural Fragmentation – Non-linear chronology and variable focalization in *The Magus* and *Daniel Martin* create narrative uncertainty, reinforcing postmodern emphases on subjectivity and the instability of truth.

Existential and Philosophical Dimensions – Beneath playful formal experimentation, the novels interrogate existential themes of freedom, choice, and authenticity, integrating Sartrean and Camusian thought into their narrative fabric.

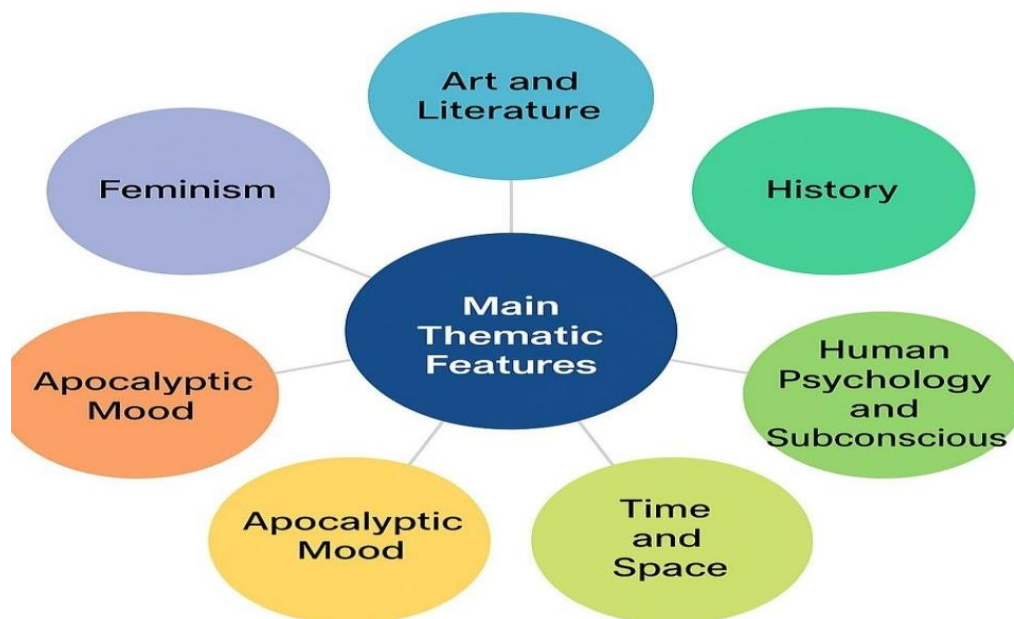
Results. These findings confirm that Fowles's narrative techniques operate simultaneously on aesthetic and philosophical levels. The use of metafiction and intertextuality not only disrupts the conventions of realist fiction but also compels readers to question the nature of narrative authority and historical truth. [7]

The intertextual dimension situates Fowles within a continuum of literary traditions, linking the moral and social concerns of the Victorian novel to the experimental forms of postmodernism.[8] His approach differs from that of Umberto Eco or Italo Calvino, whose postmodernism often emphasizes semiotic playfulness over historical engagement; Fowles integrates historical authenticity into his metafictional frames, thus blending historiographic metafiction with moral inquiry.

In Uzbek literature, postmodern explorations are particularly evident in prose. In the works of writers such as O. Muxtor, Kh. Do'stmuhammad, N. Eshonqul, R. Rahmat, I. Sulton, M. Karim, Sh. Ahmedov, U. Hamdam, and M. Xolbekov, various manifestations of the postmodernist movement can be found (Xolbekov, 2019). M. Xolbekov's postmodernism draws upon the main concepts of postmodernism — “the complexity of dialogue,” “the reflection of consciousness in the text,” “intertextuality,” “the death of the author,” “epistolary adventures,” and other similar ideas that are based on the principles of poststructuralism and deconstruction [6]. These concepts were also formed as a reaction against structuralism, creating a distinctive methodological foundation for postmodernism [9].

A number of themes and styles indicate that the works were written in the postmodern era. The topics and techniques discussed below are often used together. For example, metafiction and pastiche are often employed for irony. By examining various sources on postmodern theory, we have concluded that the main thematic features of postmodern works may include the following:

Diagramm 1: The universal features of English postmodernism may include the following

Discussion. The question of Fowles' belonging to postmodernism does not lend itself to an unambiguous interpretation. As he himself admits, "The actual time, now, only very rarely seems to us real and important. As for me, I usually feel scattered, scattered in many, ridiculously countless places at the same time. I must seem difficult to communicate and too vague. I myself do not always have a clear idea of where I am and where I am going" (Fowles, 1977, p. 15). Speaking about postmodernism, Fowles does not accept its "extremes," but considers it possible to use its intellectual tools, freely operating with spontaneous writing alongside the nuances of Derrida's grammatology (Derrida, 1976) and Barthes's (1977) "death of the author" mythology. At the same time, the author of *The Collector* and *The Magus* believes that the main thing is not the possession of technique, but the writer's ideological attitudes [4].

Fowles subordinates all graceful literary moves to this goal in a complex game with the reader: "I must use the novel as a means of expressing my views" [5]. He embodies his creative thought in multiple forms: the socio-philosophical novel, the *Bildungsroman*, the parable novel, the sensational novel, the psychological thriller, and the neo-Gothic. Frequently, Fowles's novels represent a fusion of these forms, producing what critics call a "Fowles metatext" (Waugh, 1984). This "metatext" reflects an ongoing dialogue between postmodernism and baroque aesthetics, where the three conceptual constituents – Author, Text, and Reader – interact on several levels.

The multiplicity of endings in his works functions as a narrative democratization, redistributing the power of meaning-making from author to reader, consistent with Iser's (1978) theory of the "implied reader." The philosophical underpinnings, drawn from existentialism, infuse the narratives with a depth that counterbalances their playful surface. Fowles's connection with existentialism is undeniable, though the nature of the influence shifts over time: from the analysis of the "human lot" to questions of social practice and politics in the Western world.

Unexpectedly for many critics, Fowles asserted: "We need to return to the great tradition of the English novel – to realism" (Fowles, 1971, p. 42). He named Flaubert's *A Simple Heart* and

Madame Bovary as ideals, admired the simplicity of Defoe, and acknowledged the lessons learned from Fitzgerald, Greene, and Waugh. This preference illustrates his rejection of “style obsession” in favor of humanistic content, which he deemed the true measure of literary value.

Fowles’s postmodern unpredictability – combined with baroque proteism – persists alongside his thematic and structural constants. Each work maintains hidden links with its predecessors, contributing to a cumulative, evolving vision. This unity of existential worldview and humanist reflection, already evident in *The Collector* (1963), positions Fowles within British postmodernism as an author whose experimentalism coexists with ethical and metaphysical depth. His fiction thus participates in the ongoing redefinition of the modern novel’s role in shaping cultural memory.

Conclusion. This study has demonstrated that John Fowles’s fiction embodies a sophisticated interplay of postmodern narrative strategies and intertextual engagement, situating his work within the broader landscape of late twentieth-century British literature. Through the analysis of *The French Lieutenant’s Woman* (Fowles, 1969), *The Magus* (Fowles, 1965), and *Daniel Martin* (Fowles, 1977), it was shown that metafictional self-awareness, intertextual referencing, multiple endings, temporal fragmentation, and existential thematics are recurrent features of his narrative design. The findings confirm Waugh’s (2001) assertion that metafiction not only disrupts narrative illusion but also invites readers to participate actively in meaning-making. Similarly, the dense network of literary allusions supports Kristeva’s (1980) and Barthes’s (1977) claims about the inherently intertextual nature of all texts. By offering multiple endings and destabilizing narrative closure, Fowles aligns with Iser’s (1978) concept of the “implied reader,” redistributing interpretive authority.

Furthermore, the philosophical depth of Fowles’s narratives – rooted in Sartre’s (1943) and Camus’s (1942) existentialist principles – ensures that his postmodernism transcends mere stylistic experimentation. In line with Hutcheon’s (1988) theory of historiographic metafiction, Fowles fuses historical authenticity with self-reflexive narrative play, creating texts that simultaneously engage with the past and question the nature of historical truth. In conclusion, Fowles’s synthesis of traditional and innovative narrative forms confirms McHale’s (2012) observation that postmodern fiction can serve as both an aesthetic innovation and a medium for philosophical inquiry. His works exemplify a unique form of British postmodernism that remains influential in the global literary canon and continues to expand the possibilities of the novel as an art form.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Barnum Carol M. *The Fiction of John Fowles: A Myth for Our Time*. Greenwood, FL: The Penkevill Publishing Company, 1988.
2. Barthes R. *Image-Music-Text* (S. Heath, Trans.). London: Fontana Press. 1977.
3. Bely L. *Symbolism as a worldview* / A. Bely. M.: Respublika, 1994. – 528 p.
4. Bryusov, V. Ya. *Works: In 2 volumes* / V.Ya. Bryusov. M.: Hood. lit., 1987. -T. 1. – 516 p.
5. Burden R. *The novel interrogates itself: Parody as self-consciousness in contemporary English fiction*. In M. Bradbury (Ed.), *The contemporary English novel* .1979. – Pp.133-55.
6. Christopher MacGowan. *The twentieth-century American fiction handbook* . – (Blackwell literature handbooks). United Kingdom. 2011
7. Cooper P. *The fictions of John Fowles*. Ottawa: U of Ottawa P. 1991.
8. Derrida J. *Of Grammatology* (G. C. Spivak, Trans.). Johns Hopkins University Press. 1976.

9. Eagleton T. Literary Theory: An Introduction. Oxford: Wiley-Blackwell. 2011.
10. Stephanie Carroll. «Neo-Victorian novels engage in a complex dialogue with Victorian texts, blending historical authenticity with contemporary narrative experimentation, thus embodying key postmodern strategies such as metafiction and pastiche. 2011. – P. 45

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

GENRE-THEMATIC FEATURES OF THE LYRICS OF KARAKALPAK CLASSICAL POETS

Tokimbetova Gulbahor Abatbayevna

Karakalpak State University

Associate Professor (PhD) of the Department of Karakalpak Literature

Abstract. This article examines 19th-century Karakalpak lyric poetry from an ideological and thematic perspective, using examples from some studies. It is also scientifically substantiated that 19th-century Karakalpak literature developed in harmony with the principles of formation of Uzbek poetry, its improvement and artistic synthesis of world poetry experiences, as well as the individual characteristics of each creator.

Keywords: dastan, genealogy, story, tolgau, term, typological similarity, historical conditions, literary influence, artistic synthesis, language and style.

QORAQALPOQ MUMTOZ SHOIRLAR LIRIKASINING JANRIY-TEMATIK XUSUSIYATLARI

Tokimbetova Gulbahor Abatbayevna

Qoraqalpoq davlat universiteti

Qoraqalpoq adabiyoti kafedrasi dotsenti (PhD)

E-mail: gulbaxartokimbetova@gmail.com

Annotatsiya. Bu maqolada XIX asr qoraqalpoq lirikasi ayrim tadqiqotlar misolida g'oyaviy-tematik jihatdan o'rganilgan. Shuningdek, XIX asr qoraqalpoq adabiyoti o'zbek she'riyati shakllanish tamoyillari, takomili va jahon poeziyasi tajribasi badiiy sintezi bilan uyg'unlikda taraqqiy etganligi va har bir ijodkorning individual xususiyatlari o'zining ilmiy asosini topgan.

Kalit so'zlar: doston, shajara, qissa, to'lg'ov, terma, tipologik o'xshashlik, tarixiy sharoit, adabiy ta'sir, badiiy sintez, til va uslub.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N48>

XIX asr qoraqalpoq adabiyotida tarixiy vaziyatlarga bog'liq badiiy asarlarni janr jihatidan ilmiy tahlil qilish an'anasi bo'lmagan. XIX asrdagi adabiy jarayon folklor bilan yozma adabiyotning bir-biriga ta'siri, bir-biridan o'zlashtirish, bir-biriga taqlid qilish holatida rivojlandi. Bu davrda janr atamaları va tasniflar badiiy ijodning amaliy jarayonida shakllanib bordi. XIX asr qoraqalpoq so'z san'atidagi asosiy janr atamaları quyidagilardan iborat: dostonlar, shajaralar, qissalar, she'rlar yoki g'azallar, to'lg'ovlar, termalar va h.k. Shuning ichida qissalar bilan g'azallar kelib chiqishi bo'yicha asosan kitobiy (yozma adabiyotga tegishli) janrlar bo'lgan. Qoraqalpoq klassik poeziyasidagi ayrim janrlarning tipologik belgilarini jahon adabiyotining u yoki bu bosqichlarida topish mumkin. Shu hisobdan qoraqalpoq klassik lirikasining qadimgi turkiy adabiyot bilan genetik aloqalarini, musulmon xalqlari adabiyotlari va umuman jahon adabiyoti bilan tipologik o'xshashliklarini ochishga bo'ladi. Demak, bu holat XIX asrdagi va undan oldingi qoraqalpoq adabiyoti o'zining tarixiy va madaniy sharoitlariga

ko'ra jahon adabiyotining asosiy badiiy an'alariga bog'lana olganini, uning kichik bir tarkibiy qismiga aylana olganini ko'rsatadi.

XVI-XIX asrlarda badiiy so'z tabiatiga doir qarashlar turli asarlarda aks etgan. Ayniqsa, Fuzuliy, Amiriy, Nodira, Ogahiy devonlarining debochalarida nazariy yondashuvlarning ifodasi o'ziga xos uslubda namoyon bo'lgan. Fuzuliy devonining debochasida g'azal va qit'a janriga oid nazariy fikrlar mavjud. Amiriy va Ogahiy devonlarida esa so'zning ma'no go'zalliklari, badiiy san'atlar haqidagi qarashlarni uchratamiz. Shoir Furqat maxsus she'riy risola yaratib, "Shoir ahvoli va she'r mubolag'asi xususida" shoir va she'r munosabatiga doir fikrlarini bayon qilgan.

Bunday qarashlar o'zbek olimlari A.Rustamovning "So'z xususida so'z", A.Qayumovning "Nodir sahifalar" singari asarlarida aks etgan bo'lsa, qoraqalpoq adabiyotshunosligida J.Bazarbayevning "Donoligi go'zallikka uyg'un shoir. Adabiy-falsafiy o'ylar", [1] Q.Jarimbetovning "Berdaq nasihatlar – bizning ma'naviy xazinamiz" [2] kitoblarida shoirning so'zga munosabati, so'z qo'llash mahorati haqida so'z yuritilgan. Berdaq ijodi Navoiy she'riyatidan oziqlangan ekan, Navoiy ijodidagi mumtoz so'z tabiatiga bo'lgan qarashlar Berdaq asarlariga ham o'z ta'sirini o'tkazishi tabiiy. Bu jihatdan yuqorida nomlari keltirgan olimlarning ishlari muhim ahamiyat kasb etadi.

XIX asr qoraqalpoq adabiyoti lirik janrlari poetik xususiyatlari maxsus tadqiq etilmagan. Ikkinchidan, bu davr adabiyotiga xos masalalarni tasvirlagan Kunxo'ja, Ajiniyoz, Berdaq va O'tesh asarlarida qoraqalpoq xalqining XIX asrdagi tarixiy sharoiti aks etgan. Zero, mazkur ijodkorlar asarlarida tarixiy asr ahvoli yorqin aks ettirildi. Shuningdek, bu asr xalq tarixidagi eng qiyin davr bo'lish bilan birga demokratik g'oyalar rivojlangan, milliy ozodlik kurashlarga to'liq davr hisoblanadi.

XIX asr qoraqalpoq adabiyoti mana shunday tarixiy davr va vaziyatda shakllandi. Ushbu hodisalar asosida g'oyaviy va badiiy jihatdan rivojlanib bordi. Bunday rivojlanishning sababi Sharq adabiyoti, xususan, o'zbek mumtoz adabiyotining ta'siri, asosan, qoraqalpoq shoirlarining Xiva va Buxoro madrasalarida ta'lim olishi, adabiy va madaniy aloqada bo'lishi bilan bog'liq kechadi. Sharq adabiyoti an'analari Ajiniyoz she'riyatiga andoza bo'lib xizmat qiladi. Ajiniyozning "yurtsevarligi bilan insonparvarligi, shoirchilik madaniyatidagi bilimi uni o'z zamondoshlari orasidan ajratib ko'rsatib berdi". [3] U "dunyo adabiyoti maydonida Sa'diy va Hofizga tengdir", [4] shoir ijodi janriy rang-barangligi bilan XIX asr adabiyotidagina emas, balki qoraqalpoq adabiyotida ham alohida o'ringa ega.

Mutafakkirning adabiy ijodi bo'yicha yaqin va olis xorijiy mamlakatlarda ba'zi bir ishlar yuzaga kelgan. Masalan, turk olimi Ziya Kurter "Qoraqalpoq" nomli monografiyasida qoraqalpoq xalqining XVIII asrdan XX asr boshlarigacha bo'lgan madaniyati tarixini, shu jumladan, Ajiniyoz Qusiboy o'g'li ijodini ham tadqiq qilgan. S.Uyg'ur "Qoraqalpoq turklari adabiyoti" asarida Ajiniyozga ham to'xtalgan. [5]

Ta'kidlash kerakki, XIX asr qoraqalpoq adabiyoti bevosita ayni davr o'zbek she'riyati shakllanish tamoyillari, takomili va jahon poeziyasi tajribasi badiiy sintezi bilan uyg'unlikda taraqqiy etdi. Yangi o'zbek va qoraqalpoq she'riyatida yuzaga kelgan adabiy hodisalarda jahon adabiyoti, Sharq-u G'arb ijodiy-badiiy tafakkur tabiatining ta'siri mavjudligi ayon haqiqat. XIX asr qoraqalpoq shoirlaridan: Kunxo'ja, Ajiniyoz, Berdaq, O'teshlar o'z davrida qardosh xalqlar va Sharq mumtoz adabiyoti namoyandalari: Beruniy, Xorazmiy, Ibn Sino, Forobiy, Ahmad Yassaviy, Najmiddin Kubro, Naqshbandiy, Zamaxshariy, Nizomiy, Navoiy, Fuzuliy, So'fi Olloyor, Mashrab, Maxtumquli kabi ijodkorlarni o'zlariga ustoz deb bilgan. Mazkur mutafakkirlar ijodi,

badiiy-estetik tafakkuri yangilanishida adabiy ta'sir asosiy omil vazifasini o'tagani holda XX asr boshlariga kelib, bir qancha o'zgarishlar vujudga kelishiga sabab bo'ldi.

XIX asr oxiri – XX asr boshlari qoraqalpoq xalqi ijtimoiy-iqtisodiy, adabiy-madaniy hayotida yuz bergan yangilanishlar hayotning barcha jabhalarida o'z aksini ko'rsatdi. Ayni davr qoraqalpoq she'riyatida nafaqat badiiy ifoda shakli, balki uning mazmun-mohiyatida ham tub o'zgarishlar sodir bo'lgan holda adabiy-estetik tafakkur yangilanishiga sabab bo'ldi. Natijada, milliy uyg'onish, o'zlikni anglash jarayoni hamda uning badiiy talqini va tamoyillari davr adabiyoti ruhi va mazmuniga aylandi.

Qoraqalpoq adabiyoti tarixining muhim bosqichi hisoblangan XX asr boshida yaratilgan lirik merosning g'oyaviy-badiiy va janriy xususiyatini tadqiq etish alohida ahamiyatga kasb etadi. Chunki, lirik janrlar o'zining ta'sirchanligi, badiiy san'atlarga boyligi, turli xil ifoda shakllarga egaligi bilan har bir davr uchun yangilangan tushuncha va tadqiq tamoyillarni vujudga keltiradi.

Zero, "Lirika janrning hajmi kichik bo'lishi, tez yaratilishi, davr muammolarini o'zida tez tasvirlashi va xalq orasida keng tarqalishiga imkon yaratib beradi"[6]. Shu ma'noda, XX asr boshi qoraqalpoq adabiyotiga xos lirik asarlarning xalq ma'naviy hayotida tutgan o'rni beqiyos bo'ldi, – deya e'tirof etish mumkin.

XX asr boshi qoraqalpoq adabiyotida xalqchilik, demokratik ruh, erk uchun kurash, ilmga tashnalik kabi ezgu g'oyalar badiiy talqin qilindi. Bu borada, ayniqsa, qissaxonlik maktablaridan yetishib chiqqan shoir-qissaxonlarning ma'rifat yo'lidagi xizmatlari beqiyos bo'ldi. Shuningdek, bu davrda poeziya mazmun va janriy jihatdan ancha shakllandi. Xususan, shoir Annaqulning ijtimoiy-siyosiy mazmundagi "Saylangan oqsoqolga", "Qazishda", Abdiqadir shoirning "U nega kerak", "Mengzar", "Qizketgan". Qulmurod shoirining "O'n to'qqiz" poemasi, Sidiq shoirning "Oq xalta" kabi asarlarida davr haqiqati realistik tasvirda yoritildi. Har bir davr lirikasi haqida munosabat bildirganda albatta, janr spetsifikasini hisobga olish zarur. Lirikada uch narsa asosiy o'rinni egallaydi:

1. Obraz predmeti.
2. Obrazli ifodada til va uslub masalasi.
3. Zamon va makon munosabati.

XIX asr o'zbek adabiyotida Furqat va Muqimiy asarlarida turmushdagi adolatsizlikning turli ko'rinishlari badiiy ifoda qilinadi. XX asrga kelib Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon, Qodiriy kabi ma'rifatparvarlar Sharq adabiyoti an'analari davomchilari bo'lish bilan bir qatorda dastlabki o'zbek realistik qissasi yaratuvchilari hamdir.

XX asr boshi qoraqalpoq adabiyotida esa lirika mazmun jihatidan ancha rivojlandi. Ayniqsa, davr haqiqati tasviri borasida milliy ma'naviy g'oyalar bilan to'yingan didaktik lirika yetakchi janrga aylandi. Zamonaviy shoirlar Sharq didaktik merosi, shuningdek, qoraqalpoq mumtoz adabiyoti namunalaridan ilhom olgan holda janrni badiiy jihatdan mukammallashtirib boradi. Ayniqsa, Abdiqadir Bekimbet o'g'lining "Bo'lar", "Yaxshidi", Qulmurod shoirning "Yurishim", "Qalandarga", Qozi Maulikning "U nega darkor" she'rlari didaktik lirikaning noyob namunasi hisoblanadi.

Shuningdek, XX asr boshi qoraqalpoq adabiyotida satirik mazmundagi asarlarda davrning achchiq haqiqatlari o'tkir hajv qilinadi. Satira hayotning salbiy tomonlari yomonlik, yovuzlik, nodonlik, insofsizlik, ochko'zlik kabi illatlar satirik pafosda tasvirlagan[7].

Ko'rinadiki, XX asr qoraqalpoq adabiyotining dastlabki yillarida ijod qilgan so'z san'atkorlari o'zlarining ijodiy individualligi bilan alohida o'ringa ega. Ularning asarlarida qoraqalpoq adabiyotining demokratik g'oyalari ifodalanishida muhim manba sanaladi. Ta'kidlash joizki, o'zbek adabiyotida Muqimiy, Furqat, Bayoniy, Avaz O'tar singari shoirlar ijodida o'z davrining dolzarb masalalarni badiiy ifodalagan bo'lsa, bu jihatdan qoraqalpoq adabiyotida Seyfulg'abit Majitov, Ayapbergan Musayev, Qozi Maulik kabi shoir va qissaxonlar ijodi muhim ahamiyat kasb etgan hisoblanadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Базарбаев Ж. Даналығы гөззаллыққа уласқан шайыр (әдебий-философиялық ойлар). – Нөкис: Билим, 2008.
2. Жаримбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары-бизиң руўхый ғәзийнемиз. – Нөкис, 1998.
3. Юсупов И. Дала Орфейи. Әжинияз. Шығармалары. – Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – Б. 6.
4. Генжемуратов Б. Дүнья әдебияты майданында Хажынияз Саадий ҳәм Хафиз бенен тең // Қарақалпақстан жаслары. – 1992. – 19 ноябрь.
5. Ziya Kurter. Karakalpak. – Ankara, 1974; Uygur C. Vedat Karakalpak Turkleri Edebiyatı. – Denizli, 1999;
6. Туйчиев У. Адабий турлар ва жанрлар. – Т.: Фан. 1992. –Б. 4.
7. Жәримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004. – Б. 147.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

SPECIFIC FEATURES OF FRENCH PUBLICISTIC TEXTS

Isroilova Manzura Jamolovna

Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Department of Foreign Languages and Literature in Higher Courses

Senior Lecturer, PhD

E-mail: manzurajamolovna@gmail.com

Abstract. This topic is devoted to the analysis of the specific features of French journalistic texts. The study includes such genres as informative texts, reports, editorial articles, opinion articles, and studies their language, stylistic means, structural structure, and discourse functions. The most important features of French journalistic texts are: short, clear reporting through the headline and chapô; the structure of texts, which is usually built with a clear wisdom (information - quotes - source) and the strength of reliance on the source; the determination of the point of view, angle; the harmony of the formal and customary writing style in the field of language and style, the use of concise and active language; ensuring the reliability of facts through quotes and sources; the occurrence of new words, anglicisms, and traditional French concepts in the lexicon; differences between genres: news, report, editorial, opinion; texts reflect the socio-economic environment, connect with moral-theoretical contexts. The results of the study identify the specific aesthetic and discursive features of French journalistic texts and help develop analytical skills in the fields of translation and stylistics.

Keywords: French journalistic texts, reporting style, genres, news, reportage, editorial, opinion piece, chapô (lead) and headline, angle, language and style: concise, clear, formal writing, citations and reliance on sources, intertextuality, discourse analysis, neutral/objectivity norms, lexicon: neologisms, anglicisms, phraseology, phraseeme, comparative phraseology, symbolism, actualization, transformation, occasionality, stylistic feature, individual-authorial changes.

FRANSUZ PUBLITSISTIK MATNLARINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Isroilova Manzura Jamolovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Xorijiy til va adabiyoti yuqori kurslar kafedrası

katta o'qituvchisi, f.f.f.d.(PhD)

Annotatsiya. Ushbu mavzu fransuz publitsistik matnlarining o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Tadqiqot o'z ichiga xabar beruvchi (informatif) matnlar, reportajlar, tahririy maqolalar (éditorial), fikr-mulohaza maqolalari (tribune) kabi janrlarni oladi va ularning til, stilistik vositalar, tarkibiy tuzilma hamda discours funksiyalarini o'rganadi. Fransuz publitsistik matnlarining eng muhim xususiyatlari quyidagilar: sarlavha (headline) va chapô (lead) orqali qisqa, aniq xabar berish; matnlarning odatda aniq donolik bilan qurilgan strukturasi (ma'lumot – iqtiboslar – manba) va manbaga tayanishning mustahkamligi; nuqtai nazar, burchak (angle) belgiligi; til va stil sohasida rasmiy-odatiy yozuv uslubining uyg'unligi, qisqa va faol tildan foydalanish; iqtiboslar va manbalar orqali faktlarning ishonchiligi ta'minlanishi; leksikada yangi so'zlar, anglizmlar va fransuzcha an'ana tushunchalarining uchrashi; janrlararo farqlar: xabar, reportaj, tahririy maqola, fikr-mulohaza; matnlar ijtimoiy-iqtisodiy muhitni aks ettirish, axloqiy-nazariy kontekstlar bilan bog'lanish. Tadqiqot natijalari fransuz publitsistik matnlarining o'ziga xos estetik va discoursual xususiyatlarini aniqlab, tarjima va stilistika sohalarida tahliliy ko'nikmalarni rivojlantirishga yordam beradi.

Kalit so'zlar: fransuz publitsistik matnlari, xabar berish uslubi, janrlar, xabar, reportaj, tahririy maqola, fikr-mulohaza, chapô (lead) va sarlavha, nuqtai nazar (angle), til va stil: qisqa, aniq, rasmiy yozuv, iqtiboslar va manbaga tayanish, intertekstualik, diskurs tahlili, neytral/objektivlik me'yorlari, leksika: neologizmlar, anglizmlar,

frazeologiya, frazema, komparativ frazeologiya, simbolika, aktualizatsiya, transformatsiya, okkazonallik, stilistik xususiyat, individual-avtor o'zgarishlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N49>

Kirish. Fransuz matbuotining dastlabki namunalari XV asrdan boshlab, bukletlar, plakatlar ko'rinishida, stereotipik taqdimot va rasmiy nutq orqali yangilik sifatida keng ommaga e'lon qilingan bo'lsa, 1631-yilda birinchi fransuz yangiliklar davriy nashrlari, xususan, Teofraste Renaudotning gazetasi Yevropa shaharlaridan xronologik ketma-ket jo'natmalar shaklida paydo bo'ldi. 1789-yil 24-avgustda Fransiya inqilobi va Inson va fuqaro huquqlari deklaratsiyasi orqali erkin fikr almashish va o'z fikrini chop etish erkinligi o'rnatildi. 1791-yilda ta'sis majlisi matbuot erkinligini tartibga soldi, o'sha paytda jadal sur'atlar bilan barcha tendensiyadagi gazetalar ko'paydi va kitobxonlar soni oshib bordi. Alphonse Karr, Aurelien Scholl kabi taniqli kolumnistlar to'g'ridan to'g'ri dolzarb voqealar bilan bog'liq munozaralarni doimiy ravishda tashkillashtirib, keyinchalik fransuz matbuoti siyosatchilarini hushyorlikka chorlovchi "to'rtinchi hokimiyat"ga aylandi.

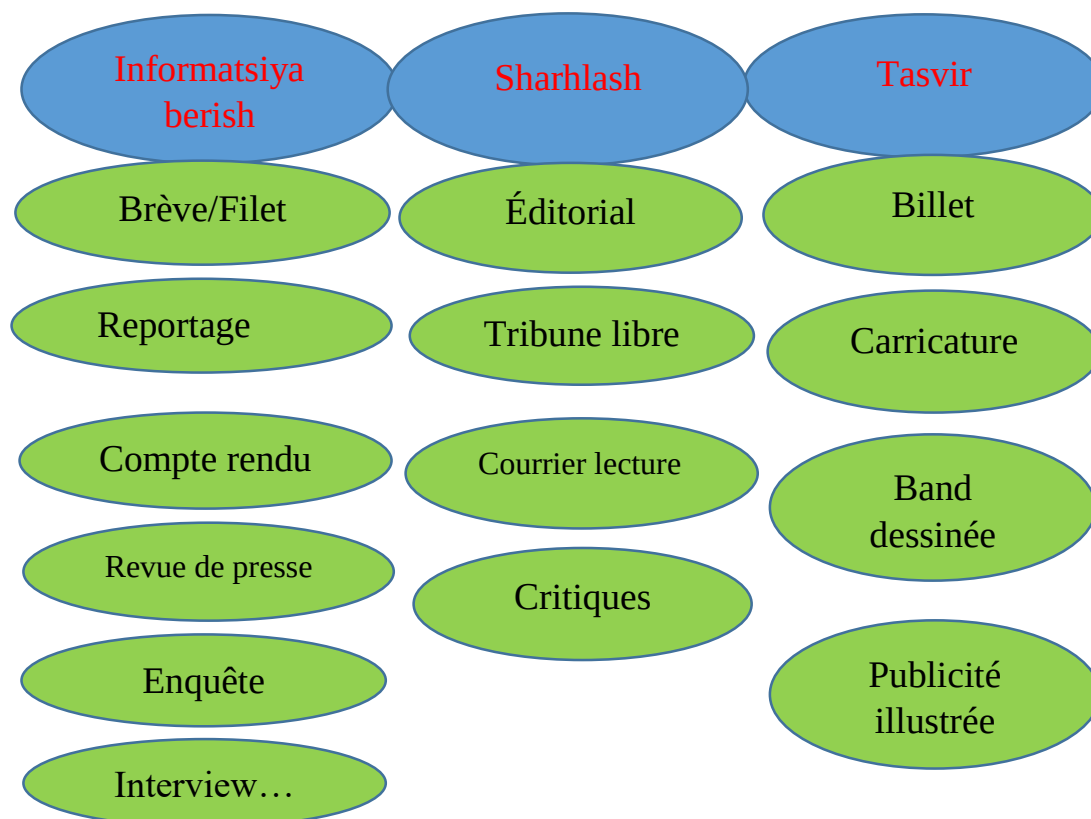
Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Matbuotning rivojlanishi, axborotlarning doimiy tarzda voqealar ketma-ketligiga muvofiq tarzda berilishi buklet, varaqalarda tarqalishi dastlab "feuilleton"[12] atamasini nutqda faollashuviga, keyinchalik mazkur leksemaning arxaizm qatlamga o'tishi natijasida gazeta va jurnal yangiliklari matnlariga nisbatan "publicitaire"[13] so'zining ishlatilganligiga guvoh bo'lamiz. Zamonaviy fransuz tili matbuot tilida esa...*publicitaire* eskirgan so'z hisoblanib, o'rniga faol leksema...sifatida publitsistik matn borasida so'z yuritilganda *texte journalistique*, *texte d'actualité*, *article de presse* atamaları ishlatiladi. Tadqiqotimizni dastlab fransuz publitsistik matnlari turlari va ularning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganishdan boshlash maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Zero bu publitsistik matn janrlari va ular tarkibida lingvistik vositalarning ishlatilish doirasini aniq belgilab olishda muhim ahamiyatga ega.

Tilshunoslar, jurnalistlar turli publitsistik janrlarning bir nechta tipologiyasini taklif qilishadi. Xususan, jurnalistlar *qisqa* (uzunligi bo'yicha — odatda, qisqacha) va *uzun* (hisobot), tilshunoslar[2] tomonidan *informatsiya*, *sharh(kommentariya)* va *fikr* meta-janrlariga bo'lib tadqiq etadilar. Jan-Mishel Adam[3] *informatsiya* va *kommentariya*, Broucker[5] jurnalistik nuqtai nazardan, *informatsiya* (*compte rendu*, *reportage*, *enquête*, *interview*, *portrait*) va *kommentariya* (*le billet*, *la caricature*, *la chronique*, *l'éditorial* et *la tribune*) kabi, lingvistik jihatdan matnda berilayotgan mavzuga nisbatan *semantik*, Kim? Nima? Qayer? Qachon so'roqlariga javob beruvchi *argumentativ*, Nima uchun? Qanday qilib? kabi savollarga kommunikativ maqsadga ko'ra yondashuvchi *pragmatik*, matn muallifining axborotni lingvistik vositalardan tejamkorlik asosida foydalangani holda o'z pozitsiyasi, nutq uslubini ifodalashiga nisbatan *enoncé*[3]; Martin-Lagardette[4] *informatsiya*, *kommentariya*, *fantaziya* (*écho*, *billet*, *courrier des lecteurs*), *noble* (*enquête*, *reportage*, *interview*) kategoriyalari va ular tarkibiga kiruvchi turli mavzudagi publitsistik matnlar asosida tadqiqot olib borgan. Yuqoridagi o'rganishlardan ma'lum bo'ladiki, publitsistik matnlarga turlicha yondashuv olimlarning...tilshunoslikning qaysi yo'nalishida tadqiqot olib borganligi bilan bevosita bog'liq.

Natijalar va muhokamalar. Zamonaviy tilshunoslikda axborot uzatishda matnning *narativ(hikoya qilish)*, *informativ*, *tasvirlovchi*, *tushuntiruvchi*, *instruksiya beruvchi(injonctif)*, *argumentativ(sharhlash)*, *ekspressiv* kabi 7 turi mavjud. Bizning tadqiqotimiz maqsadi publitsistik matnlarda fransuz komparativ frazemalarini semantik-stilistik

xususiyatlarini...tadqiq etish bo'lgani bois bizgacha bo'lgan olimlarning publitsistik janr borasidagi fikrlarini umumlashtirgan holda matn...turlari maqsadi jihatdan bir-birini takrorlagani bois quyidagi 1-jadvalda 3 sathdan 2 tasi: *informativ va argumentativlik* doirasida o'rganamiz. Tasviriy(grafik)lik alohida yondashuvni talab etadi, shu sababdan uni kelgusidagi tadqiqotlarimizda tadqiq etishni maqsad qildik.

1-jadval:

Bugungi kunda Le Monde, Libération, Le Figaro, Les Echos, La Tribune, L'Humanité, La Croix kabi fransuz milliy davriy nashrlari *kunlik, haftalik va oylik* formatda yangiliklarni informativ va sharhlash kabi janrlarda chop etishi mobaynida bir nechta o'ziga xosliklar kuzatishimiz mumkin. Bizga yaxshi ma'lumki, matbuot xabar berish orqali voqea-hodisani baholabgina qolmay, o'z o'quvchilarini berilayotgan axborotga diqqatni maqsadli tortishga ham harakat qiladi. Aslida, nimadir o'rganish uchun gazeta sotib olamiz, ammo, bugungi kunda bosma nashrlar televideniye va radio, ijtimoiy tarmoq raqobatiga duch kelmoqda. Sanab o'tilgan ommaviy axborot vositalaridan gazeta biroz o'quvchilar diqqat markazidan chetda qolayotgandik tuyulsa-da gazeta va jurnallarni demokratik hayotning muhim ustuni sifatida bilib, mavjud siyosiy-ijtimoiy, iqtisodi sohalarni o'tkir sharhlar orqali yoritishini inobatga olib, an'analarni davom ettirgan holda bosma nashrlarga murojaat etuvchilar soni salmoqli ekanligi ahamiyatga molik.

Fransuz jurnalistlaridan o'z xabarlarida betaraflik va xolislik tamoyilini hurmat qilish talab etiladi. Ular faktlarni xolis, bir tomonga og'dirmasdan bayon etishlari muhim. Masalan, namoyish haqidagi maqolada jurnalist qo'yilgan talablarning mazmun-mohiyati yoki namoyishchilarning xatti-harakati to'g'risida fikr bildirmasdan, shunchaki faktlarni (ishtirokchilar soni, talablari, borishi) tasvirlab beradi. Shuningdek, siyosiy reportaj chog'ida jurnalist turli nomzodlar yoki partiyalarning chiqishlarini, ularning dasturi yoki pozitsiyasi

haqida o'z fikrini bildirmasdan, hissiy-ekspressivlikni kuchaytiruvchi til vositalaridan imkon qadar kam foydalanib voqealarni betaraf tarzda bayon qiladi: *Trente-six travailleurs de moins de 25 ans n'ont pas survécu à un accident du travail en 2022* [8]. Demak, obyektivlik fransuz jurnalistik matnlarining muhim xususiyatidir.

Jurnalistlar hikoya qilish texnikasi va nutq shakllaridan foydalangan holda o'z o'quvchilarini o'ziga jalb etishga va xabardor qilishga intiladi : *Néologisme d'Ellen Scott, une journaliste de la BBC, désignant le fait de travailler en fonction de son « chronotype », son rythme naturel, et non à des horaires imposés. Par exemple, tôt le matin ou tard le soir, ou encore avec une pause longue en milieu de journée. Selon des experts, c'est un levier d'efficacité. Le chronoworking est de plus en plus répandu depuis la pandémie, mais il reste réservé à certains secteurs*[11]. Fransuz publitsistik matnlari uchun uslub muhim hisoblanib, ko'pincha puxta adabiy uslubda, izchil tuzilgan jumlar, boy so'z boyligi bilan yoziladi.

Eng muhim faktlar ko'pincha maqolaning boshida, sous-titreda joylashtiriladi, keyin esa tafsilotlar va tahlillar ketma-ketlikda beriladi : *La compagnie a continué de payer par erreur Clément, entre août 2020 et septembre 2022, alors qu'il était parti en formation. Elle demande aux prud'hommes le remboursement de près de 38 000 €* [10]. Fransuz publitsistik matnlarida ma'lumotni ahamiyatiga ko'ra birinchi o'ringa qo'yish muhim.

Kasbiy etikaga hurmat jihatidan fransuz jurnalistlari o'z faoliyatining mustaqilligi va halolligini kafolatlaydigan axloq kodeksiga qat'iy amal qiladi. Xususan, ular o'z manbalarini tekshirishlari, manfaatlar to'qnashuvidan qochishlari va kishilarning shaxsiy daxlsizligini hurmat qilishlari zarur : *Ce n'est pas "Je suis Charlie". Mais nous sommes là pour dire que cela pourrait être chacun d'entre nous », résumait lundi dernier Nicolas Bray, proviseur du lycée Fénelon et secrétaire académique du SNPDEN-Unsa Paris, le principal syndicat des personnels de direction de l'Éducation nationale*[7].

Fransuz publitsistik matnlaridagi axborotlar kuchli plyuralizm, qarashlarning xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Shu sababdan, o'quvchilar hozirgi voqealar bo'yicha turli fikr va tahlillarga ega bo'lishlari mumkin : *Les ateliers dédiés à l'apprentissage de la céramique (thérapeutique, amusante, esthétique...) se répandent dans la ville à vitesse grand V...*[9].

Xulosa. Jurnalistlar axborotni uzatishda tilning frazeologik fondidan, tayyor frazeologizmlardan vaziyatlarni tasvirlash uchun ustamonlik bilan foydalanadi va bu, o'z navbatida, ta'sirchanlik va konsepsiyani yaxshiroq vizuallashtirish imkonini beruvchi ekspressiv kuch sifatida o'quvchini jalb qilish uchun xizmat qiladi. Gonsales Rey ta'kidlaganidek[1], ular(frazema)ning nutqda qo'llanilishi xabarga muloqot paytida maxsus effekt beradi. Turg'un birikmalarni nutqqa kiritish ham muhim tanlov sifatida qaralishi mumkin, bu orqali ifodalovchi vaziyatni, hodisani maqsadlar yoki me'yorlar tizimi bilan bog'liq holda ijobiy yoki salbiy baholashi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Isabel González-Rey, La phraséologie du français. Toulouse- 2002, Presses universitaires du Mirail, coll. Interlangues, linguistique et didactique, 140 p.
2. Isroilova M. Fransuz komparativ frazeologizmlarining uslubiy xususiyatlari <https://doi.org/10.47390/SPR1342V3I12.2Y2023N09>
3. Исраилова, М. (2023). Bosma nashrlarda frazeologik birliklarning leksik-semantik transformatsiyasi. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари/Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук/Actual Problems*

- of Humanities and Social Sciences, 3(2), 152-156.
<https://doi.org/10.47390/1342V3I2Y2023N20>
4. Jamolovna, I. M. (2023). Fransuz tili idiomalari haqida. *Research Focus*, 2(1), 605-607.<https://doi.org/10.5281/zenodo>
 5. Jan-Mishel Adam, Éléments de linguistique textuelle : théorie et pratique de l'analyse textuelle. Baurdeau-1991, Philosophie et langage, Liège, Mardaga, coll. 147 p.
 6. Jean-Luc Martin-Lagardette. Guide de l'écriture journalistique. Ecrire, informer, convaincre, Syros, Paris-1994
 7. José de Broucker, Pratique de l'information et écritures journalistiques. Paris-1995, CFPJ, 48 p.
 8. Yves Agnès, Roselyne Ringoot, Jean-Michel Utard. Les genres journalistiques : Savoirs et savoir-faire. Harmattan, 2009, p 25-33. L'Éco, N-705, 15-mars, 2024, p-1
 9. Le Figaro, Lundi, 11-mars, 2024, p-6
 10. Le Monde, Samedi, 10 février, 2024, p-18
 11. Le Parisien, Samedi, 16 mars, 2024, N° 24745, p-39
 12. Le Parisien, Samedi, 16 mars, 2024, N° 24745, p-7
 13. L'Éco, N-705, 15-mars, 2024, p-1
 14. <https://fr.wiktionary.org/wiki/feuilleton>
 15. <https://www.larousse.fr/dictionnaires/francais/publiciste/64960>

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE SEMANTIC FORMATION OF THE PHENOMENON OF LONELINESS AND ITS EXPRESSION IN EMOTIONAL EXPERIENCE

Sabirjonova Mukhlisa Sabirjonovna

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy,
Faculty of Philology, Department of Foreign Language and Literature,
Senior Lecturer, PhD
E-mail: m.sobirjonova11@gmail.com

Abstract. We consider one of the main tasks of semiotic semasiology to be the in-depth analysis of the process of semantic formation of human emotional experiences. From this perspective, one of the most important objectives of this field is to further identify the most typical concretizers that fully express the content of emotional experiences and accurately reflect them within the linguo-semantic system, classify them according to various semantic, psychological, and communicative criteria, and determine their functional role in the language system.

Keywords: semiotic semasiology, lonely, solitude, socio-structural changes, neglected, human psyche, concretizer, character modification.

YOLG'IZLIK FENOMENINING SEMANTIK SHAKLLANISHI VA UNING HISSIY TAJRIBADAGI IFODASI

Sobirjonova Muxlisa Sobirjonovna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Filologiya fakulteti Xorijiy til va adabiyoti kafedrası katta o'qituvchisi, PhD

Annotatsiya. Biz semial semasiologiyaning asosiy vazifalaridan biri sifatida insonning hissiy tajribalarini semantik shakllantirish jarayonini chuqur tahlil qilishni ko'ramiz. Shu nuqtai nazardan, mazkur yo'nalishning eng muhim vazifalaridan biri – hissiy tajribalarni mazmun jihatdan to'liq ifodalovchi va ularni lingvosemantik tizimda aniqlik bilan aks ettiruvchi eng tipik konkretizatorlarni yanada chuqurroq aniqlash, ularni turli semantik, psixologik va kommunikativ mezonlar asosida tasniflash hamda ularning til tizimidagi funksional o'rnini belgilash zaruriyatidan iboratdir.

Kalit so'zlar: semial semasiologiya, lonely, yolg'izlik, sotsiostrukturaviy o'zgarish, e'tiborsiz qolgan, inson ruhiyati, konkretizator, xarakterini o'zgartirish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N50>

Kirish. Bugungi kunda yolg'izlikni to'liq, tizimli aniqlash va uning yagona konseptual qo'llanilishiga ehtiyoj bor. Ushbu yondashuv yolg'izlik konseptini o'rganish uchun yangi uslubiy munosabatlarni talab qildi. Bu tadqiqotning ilmiy yangiligining bir jihatidir. Haqiqat shundaki, yolg'izlikni o'rganishga mavjud yondashuvlar yolg'izlik konsepti tuzilishining murakkabligini to'liq ifoda etmaydi.

Yolg'izlik tushunchasi zamon va makonga nisbatan ham turlicha ma'no ifoda qiladi. Xalq og'zaki ijodida ham turli xalqlarning yolg'izlik haqidagi qarashlari aks etgan, ammo aforizmlarda buni yanada yorqinroq ko'rishimiz mumkin, masalan, o'zbek mentalitetiga xos aforizmlarda yolg'izlik va hijron quyidagicha ifoda etilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. O'z-o'zini anglaydigan mavjudotning bo'shligi yoki o'zining muhim yo'qligi shaxsning ongiga qarshi turadi. Shaxs o'zini "ongli" va shu bilan birga "yolg'iz" his qiladi, chunki u atrofdagi dunyo uchun hech qanday ahamiyatga ega emas. Keyin yolg'izlikni yo'q qilish zarurati paydo bo'ladi, bu sizni turli jamoalarga qo'shilishga majbur qiladi. Z. Freyd yolg'izlikni o'rganayotganda, bola yig'lab, onasini zulmatda chaqiradigan rasmni o'zining psixanalitik nazariyasida ishlatadi. Yolg'izlik esa noaniqlik, qorong'ulik va qo'rquv bilan bog'liq bo'lib, bu hissiyotlar odamning ichki holatini aks ettiradi. Ekzistensial yolg'izlikning ramzlari zulmatdir. Boshqa odamlar bilan muloqot qilish ramzi ong nuridir. Shuning uchun, boshqa ong bilan muloqot qilish istagi yolg'izlikdan qochish zarurligining namoyonidir. S. Zilburg, Z. Freydning izdoshi yolg'izlik narsisizm va egosentrik yo'nalishda namoyon bo'lishiga ishonadi. U yolg'izlikni patologik va normalga ajratadi. Muallif vaqtinchalik yolg'izlikni oddiy yolg'izlik deb ataydi. Bu ba'zi holatlarning ta'siri natijasida paydo bo'ladigan vaqtinchalik ruhiy holatdir [1].

Quyidagi aforizmlarda ingliz tilida so'zlashuvchi ijodkorlarning yolg'izlik haqidagi tasavvurlari aks etgan:

"Yolg'izlik – bu yolg'izlik raqsi, uni faqat nozik qalblar qadrlashi mumkin". – Oskar Uayld.

Bundan farqli o'laroq, yolg'izlikning doimiy hissi, o'z-o'zini narsisistik rasmini yo'qotish natijasida paydo bo'ladigan xarakterli xususiyat sifatida, surunkali yoki patologik yolg'izlik deb ataladi. Bunday holda, bu narsisistik xafagarchilikning ifodasidir. Xarakterning uchta asosiy xususiyati patologik, surunkali yolg'izlikka olib keladi. Ular quyidagilar: megalomaniya, narsisizm va tajovuzkorlik. Yolg'izlik uyqu, ochlik, chanqoqlik, zavq bilan birga insonning asosiy ehtiyoji sifatida qaraladi.

Muhokama va natijalar. Jamiyat a'zolarining muayyan tushuncha haqidagi qarashlari albatta, shu xalqning faylasuflari, donishmand kishilari hikmatlarida aks etadi.

Quyida ingliz madaniyatida yolg'izlik haqida aforizmlar va ularning tarjimai bilan taqdim etamiz:

1. Loneliness is my least favorite thing about life. That thing that I'm most worried about is just being alone without anybody to care for or someone who will care for me. Anne Hathaway.
- Yolg'izlik-bu mening hayotdagi eng sevimli narsam. Meni eng ko'p tashvishga solayotgan narsa-bu hech kimga g'amxo'rlik qilmasdan yoki menga g'amxo'rlik qiladigan odamsiz yolg'iz qolishdir. Anne Xeteuey.
2. If you meet a loner, no matter what they tell you, it's not because they enjoy solitude. It's because they have tried to blend into the world before, and people continue to disappoint them. Jodi Picoult.
- Agar siz yolg'iz odamni uchratsangiz, ular sizga nima deyishidan qat'i nazar, bu ular yolg'izlikdan zavqlanishlari uchun emas. Buning sababi shundaki, ular ilgari dunyoga aralashishga harakat qilishgan va odamlar ularni xafa qilishda davom etishmoqda. Jodi Pikult [2].
3. The most terrible poverty is loneliness and the feeling of being unloved. Mother Teresa.
- Eng dahshatli qashshoqlik-yolg'izlik va sevilmaslik hissi. Tereza Ona.
4. The time you feel lonely is the time you most need to be by yourself. Life's cruelest irony. Douglas Coupland.

- Siz yolg'izlikni his qiladigan vaqt-bu o'zingiz bo'lishingiz kerak bo'lgan vaqt. Hayotning eng shafqatsiz istehzosi. Duglas Kupland.

5. Yes, there is joy, fulfillment, and companionship, but the loneliness of the soul in its appalling self-consciousness is horrible and overpowering. Sylvia Plath. — Ha, quvonch, qoniqish va do'stlik bor, lekin qalbning dahshatli o'z-o'zini anglashidagi yolg'izlik dahshatli va kuchli. Silviya Plath.

6. Sometimes being surrounded by everyone is the loneliest, because you'll realize you have no one to turn to. Soraya.

- Ba'zida hamma bilan o'ralgan bo'lish eng yolg'iz, chunki siz murojaat qiladigan hech kim yo'qligini tushunasiz. Soraya.

7. I don't see how you can respect yourself if you must look in the hearts and minds of others for your happiness. Hunter S. Thompson.

- Agar siz o'z baxtingiz uchun boshqalarning qalbi va ongiga qarashingiz kerak bo'lsa, o'zingizni qanday hurmat qilishingiz mumkinligini ko'rmayapman.

Hanter S. Tompson.

8. For fear you will be alone, you do so many things that aren't you at all. Richard Brautigan.

- Siz yolg'iz qolishingizdan qo'rqib, siz umuman bo'lmagan ko'p narsalarni qilasiz. Richard Brautigan [3].

9. The loneliest moment in someone's life is when they are watching their whole world fall apart, and all they can do is stare blankly. F. Scott Fitzgerald.

- Birovning hayotidagi eng yolg'iz lahza – bu ularning butun dunyosi parchalanishini tomosha qilish va ular qila oladigan narsa-beparvo qarash. F. Skott Fitsjerald.

10. Two possibilities exist: either we are alone in the Universe or we are not. Both are equally terrifying. Arthur C. Clarke.

- Ikkita imkoniyat mavjud: yoki biz koinotda yolg'izmiz yoki yo'qmiz. Ikkalasi ham dahshatli. Artur C. Klark.

Agar biz ba'zi natijalarni sarhisob qilsak, barcha qo'shiqlar hissiy, ya'ni ular hissiyotlarni keltirib chiqaradi va ifoda etadi. Qo'shiqlar odamni davolay oladi, ko'nglini ko'taradi, tasalli beradi, ya'ni ruhni ko'tarishi mumkin yoki uni tushkunlikka solishi, bezovta qilishi, ya'ni inson salomatligi uchun xavfli bo'lishi mumkin [4].

O'zbek xalqida ham xuddi shunday aforizmlar qo'llaniladi, ular orasida yolg'izlikni ifodalovchi hikmatlar ham mavjud, masalan, Ibn Sinoning "Yolg'izlik halokatga olib keladi. Zero, inson o'ziga kerakli narsalarni faqat jamiyat yordamida qo'lga kiritishi mumkin", degan mulohazasi yolg'izlikni yoqlamaganini, o'zbek xalqida mazkur tushunchaga nisbatan ijobiy fikr mavjud emasligini ko'rsatadi.

Jaloliddin Rumi esa yolg'izlikni ayrim holatlardan afzal ekanini ta'kidlaydi: "Yolg'izlik – odam bo'lmaydiganning hurmati va muhabbatidan yaxshiroqdir.

Bunday yondashuv orqali semial semasiologiya nafaqat inson his-tuyg'ularining tildagi ifodasini o'rganadi, balki bu hislarning shakllanish mexanizmlarini, ularning semantik qatlamlar orqali qanday konkretlashtirilishini ham ochib beradi. Demak, hissiy tajribaning semantik shakllanishida qatnashuvchi konkretizatorlarni aniqlash — inson ruhiyati va til o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni chuqurroq anglash imkonini beradi [4].

Inson mavjudligining bir qismi sifatida u aloqa ehtiyojining teskari tomoni sifatida qabul qilinadi, uning namoyon bo'lishi inson hayotining turli bosqichlarida farq qiladi. Yolg'izlikning o'tkir shakli insonning yaqinligiga bo'lgan ehtiyoj qondirilmaganida paydo bo'ladi. Bu, ayniqsa, o'spirinlik davriga xosdir. Bolalikda ota-onalar bilan noto'g'ri munosabatlar tufayli tengdoshlar doirasi bilan normal munosabatlarni o'rnatishda muayyan qiyinchiliklar paydo bo'lishi mumkin. Yaqin munosabatlarni o'rnatolmaslik yolg'izlikka olib kelishi mumkin. H.S. Sullivan "voyaga yetgan odamning yolg'izligi bolalikda yotadi" degan xulosaga keladi.

I'm lonely. And I'm lonely in some horribly deep way, and for a flash of an instant, I can see just how lonely, and how deep this feeling runs. And it scares the shit out of me to be this lonely because it seems catastrophic. – Men yolg'izman. Va men qandaydir dahshatli tarzda dahshatli yolg'izman va bir lahzaga bu tuyg'u qanchalik yolg'iz va qanchalik chuqur o'tayotganini ko'raman. Va men yolg'iz qolishdan qo'rqaman, chunki bu halokatli ko'rinadi. *Avgustin Burrouz, Dry.*

Keltirilgan parchadan ham ko'rinib turibdiki, yolg'izlikning kelib chiqishi shaxsning o'zgarishi, ya'ni uning o'zini o'zi anglay olmasligidadir. Yolg'izlik bolalikdan kelib chiqadi va shaxsning rivojlanishiga ta'sir qiladi, bu esa o'z navbatida sotsializatsiya tajribasining yetishmasligi bilan bog'liq. Sotsiologik model yolg'izlik, ushbu modelga ko'ra, tabiatan insonga xos emas. Yolg'izlikni belgilovchi omillar jamiyatdan kelib chiqadi, tarixiy va ijtimoiy jihatdan aniqlangan omillardir. An'anaga ko'ra, sotsiologlar ijtimoiy izolyatsiyani yolg'izlik shakli deb bilishadi. Faqat ijtimoiy omillarga e'tibor qaratgan holda, tadqiqotchilar individual determinantlarning ta'sirini e'tiborsiz qoldiradilar [5].

Loneliness is a wilderness, but through receiving it as a gift, accepting it from the hand of God, and offering it back to him with thanksgiving, it may become a pathway to holiness, to glory, and to God himself. – Yolg'izlik cho'ldir, lekin uni sovg'a sifatida qabul qilib, uni Xudoning qo'lidan olib, minnatdorchilik bilan qaytarib taklif qilish orqali u muqaddaslik, shon-sharaf va Xudoning o'ziga yo'l bo'lishi mumkin. *Elizabeth Elliot.*

Elliot ushbu keltirilgan misolda yolg'izlikni sinov, ammo Xudoning in'omi sifatida talqin qiladi. To'g'ri qabul qilingan yolg'izlik insonni muqaddaslikka, Xudo bilan yaqinlikka eltuvchi vosita bo'lishi mumkin.

Shunday qilib, yolg'izlik bir tomondan odamni sindiradigan, ikkinchi tomondan uni yuksaltiradigan kuchga ega. Qaysi tomonga burilishi esa insonning ichki qarashi va qabul qilishiga bog'liq [6].

David Reismanning fikricha, Amerikadagi ijtimoiy kuchlarning o'zgarishi amerikaliklarning xarakterini o'zgartirishga olib keldi. Uning uchun yolg'izlik bor jamiyatning me'yoriy bosimiga bo'ysunish tufayli o'z his-tuyg'ulari va ehtiyojlaridan ajratishdir. "Begonalashish" tushunchasi D. Reisman konsepsiyasining markazida bo'lib, u boshqa odamlar tomonidan qabul qilinish istagi orqali hal qilinadi, bu shaxsning konformistik xatti-harakatlarida tavsiflanadi. Bir tomondan, xulq-atvor chizig'i jamiyat mafkurasiga asoslanadi, bu yerda har qanday individuallik faqat an'anaviy me'yorlar bilan kelishilgan holda sanksiyalanadi. Boshqa tomondan-bu shaxsning fikrlash va xulq-atvorini shakllantirishi kerak bo'lgan jamiyat mezonlariga asoslanish talabidir. Shunday qilib, asosiy xususiyat jamiyat hayoti va xulq-atvori me'yorlari bilan tanishish istagi bo'lib, odamni o'z shaxsiyatining haqiqiy ehtiyojlarini qondira olmaydi. David Reisman "The lonely crowd" (1950) nomli kitobida o'zining psixo-sotsiologik tahlillarida, jumladan yolg'izlik va jamiyatning shaxsiyatga ta'siri

haqida gapirgan. Uning aforizmlaridan ba'zilar yolg'izlikning ijtimoiy va individual jihatlarini ko'rsatadi, shuningdek, uning ichki va tashqi bosimlar bilan qanday bog'liq ekanligini ifodalaydi [7].

«Loneliness is not simply the absence of people; it is the absence of meaningful relationships». (*Yolg'izlik – bu faqat odamlarning yo'qligi emas, balki ma'noli munosabatlarning yo'qligi*). – Bu aforizm yolg'izlikning ijtimoiy jihatini ta'kidlaydi: odamlar bo'lishi mumkin, ammo ular bilan chuqur aloqalar yoki haqiqiy munosabatlar mavjud emas.

“The lonelier the person, the more susceptible they are to the pressures of society”. (*Qancha yolg'iz bo'lgan shaxs, jamiyatning bosimlariga shuncha zaifroq bo'ladi*). – Yolg'izlik ichki zaiflikni keltirib chiqaradi va bu shaxsni jamiyat bosimiga yanada sezgir qiladi.

“In a world full of noise and activity, loneliness often comes not from being alone, but from not being seen”. (*Shovqin va faollik to'la dunyoda, yolg'izlik ko'pincha yolg'iz bo'lishdan emas, balki ko'rilmalikdan kelib chiqadi*). – Bu aforizm yolg'izlikning ijtimoiy qiyofasini aks ettiradi. Insonlar ba'zan o'zlarini jamiyatda ko'rilmagan, e'tiborsiz qolgan his qilishadi, bu esa ularni yolg'izlashtiradi.

“We may be surrounded by people, but still feel profoundly alone”. (*Biz odamlar bilan o'ralgan bo'lishimiz mumkin, lekin hali ham chuqur yolg'iz his qilamiz*). – Yolg'izlik nafaqat jismoniy aloqaning yo'qligi, balki ruhiy va hissiy yakkalikni ham anglatadi.

“The fear of being alone can sometimes make us even lonelier». (*Yolg'iz qolishdan qo'rquv ba'zida bizni yanada yolg'izlashtiradi*). – Bu aforizm yolg'izlikning ichki holatini va odamlarning yolg'izlikdan qochish uchun boshqalar bilan befoyda aloqalar o'rnatishga intilishlarini aks ettiradi.

Riesman bu kabi fikrlarida yolg'izlikning ijtimoiy bosim va shaxsiyatdagi o'zgarishlar bilan qanday bog'liqligini ko'rsatadi [8].

Xulosa. Zamonaviy o'zbek jamiyatida yolg'izlik sotsiostukturaviy o'zgarishlardir. Ushbu alomatlardan biri bo'lgan ijtimoiy harakatchanlikning oshishi ba'zi hollarda istalmagan oqibatlarga olib keladi. Ular orasida: ajralish, yashash joyini o'zgartirish, kasbni o'zgartirish va boshqalardir. Bu shaxsning mavjudligining barqarorligi buzilishiga va ajralish, tashlab ketish va yolg'izlik hissi paydo bo'lishiga olib keladi. Shunday qilib, sotsiologik modeldagi yolg'izlik jamiyatning shakllangan me'yorlari va boshqa ijtimoiy-madaniy omillarning ta'siri bilan bosimi natijasi sifatida tan olinadi. Yolg'izlik ijtimoiy-madaniy me'yorlar va tuzilmalarga doimiy moslashish tufayli o'zini yo'qotish deb tushuniladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Gulchekhra K., Mekkamto'sh, B., & Nasiba K. (2022). Evaluating how teachers can match methodology to learner needs and the process of the strengths and weaknesses of teaching methodologies/philosophies, including. Ta'lim fidoyilari, 4, 103-105.
2. Kdirbayeva G. Konsept «Ta'qdir»ning o'zbek va qozoq tillarida ifodalanishi. – Avtoref. diss. ... filol. fan. nomz. – Toshkent, 2011. – 26 b.
3. Kdirbayeva G. Til va tafakkurda “taqdir” konsepti. – “O'zbek tili va adabiyoti”, 2015, №2. – B. 45–50.
4. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T.: “O'zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 672 b.
5. Safarov Sh. O'zbek tilida kognitiv modellar. – “Filologiya masalalari”, 2012, №1. – B. 14–22.

6. Safarova, A., & Khabibulloyeva, G. (2024). The usage of phraseological and idiomatic units in the novel» between the two doors» by Utkir Khoshimov. In Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit (pp. 503-504)
7. Sapir E. Selected works on linguistic and cultural studies. – Moscow, 1993. – P. 259–265.
8. Sobirjonova, M. (2024). O'zbek va ingliz tillaridagi aforizmlarda "yolg'izlik" va "hijron" konseptlari. tamaddun nuri jurnali, 12(63), 41-43.
9. Sobirjonovna, S. M. (2023). Types of pronouns in english. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 11(4), 1039-1041.
10. Sobirjonovna, S. M. (2024). Anthropological approaches to cognitive linguistics: the connection between culture and language. Western European Journal of Linguistics and Education, 2(12), 78-80.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE PRAGMATIC AND LINGUO-CULTURAL CLASSIFICATION OF NEWSPAPER HEADLINES

Bobojonov Dilshod Jumakul ugli

Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Department of
Foreign Language and Literature

(Senior Courses) Senior Lecturer, (PhD)

<http://www.orcid.org/0009-0005-4216-3806>

E-mail: dilshod.bobojonov.8007@gmail.com

Abstract. This article examines the pragmatic and linguo-cultural dimensions of newspaper headlines, emphasizing their communicative strategies and cultural embeddedness. Drawing on theories of pragmatics, discourse analysis, and linguo-cultural studies, the research explores how headlines function as compressed, multimodal texts that simultaneously inform, persuade, and reflect national identity. By analyzing English and Uzbek press materials, the study classifies headlines according to their pragmatic functions—informative, persuasive, evaluative, and emotive—and their linguo-cultural markers, such as idiomatic expressions, cultural symbols, and intertextual references. The findings suggest that headlines are not merely journalistic tools but also sites of cultural negotiation, where language economy interacts with collective memory and sociocultural values. This study contributes to the growing field of media linguistics by offering a framework for cross-cultural classification of newspaper headlines.

Keywords: newspaper discourse, pragmatics, linguo-cultural analysis, mass media, classification of headlines, media linguistics.

GAZETA SARLAVHALARINING PRAGMATIK VA LINGVOMADANIY TASNIFI

Bobojonov Dilshod Jumaqul o'g'li

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Chet tili va adabiyoti

(Katta kurslar) Katta o'qituvchi, (PhD)

Annotatsiya. Ushbu maqolada gazeta sarlavhalarining pragmatik va lingvomadaniy jihatlari ko'rib chiqilib, ularning kommunikativ strategiyalari va madaniy asoslanganlik darajasi yoritiladi. Pragmatika, nutq tahlili va lingvomadaniyat nazariyalariga tayangan holda, tadqiqot sarlavhalarining bir vaqtning o'zida axborot beruvchi, ishonitiruvchi va milliy o'zlikni aks ettiruvchi ixcham, multimodal matnlar sifatida qanday ishlashini tahlil qiladi. Ingliz va o'zbek matbuoti materiallari asosida sarlavhalar ularning pragmatik funksiyalariga — informativ, persuaziv, baholovchi va emotsional — hamda idiomatik birliklar, madaniy ramzlar va intertekstual ishoralar kabi lingvomadaniy belgilariga ko'ra tasniflanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sarlavhalar nafaqat jurnalistik vosita, balki til ixchamligi kollektiv xotira va ijtimoiy-madaniy qadriyatlar bilan o'zaro ta'sirlashadigan madaniy talqin maydonidir. Mazkur tadqiqot media lingvistikaga yo'nalishiga gazeta sarlavhalarining madaniyatlararo tasnifi uchun konseptual asos taklif qilish orqali hissa qo'shadi.

Kalit so'zlar: gazeta diskursi, pragmatika, lingvomadaniy tahlil, ommaviy axborot vositalari, sarlavhalar tasnifi, media lingvistika.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N51>

Introduction. Newspaper headlines are among the most striking and influential components of media discourse. As compact linguistic units, they condense complex socio-political events into a few words, guiding reader interpretation and shaping public opinion [2]. Pragmatically, headlines are performative: they do not simply report facts but rather position events, create evaluative stances, and direct attention [3].

From a linguo-cultural perspective, headlines embody national mentalities, historical references, and culturally marked idioms. For example, the English headline “Brexit Breakthrough or Breakdown?” not only reports political developments but also draws on cultural frames of negotiation and crisis. Similarly, Uzbek headlines such as “Yangi islohotlar sari qadam” (“A step toward new reforms”) reflect optimism embedded in political discourse [5].

Despite extensive research on media discourse, the combined pragmatic and linguo-cultural classification of headlines remain underexplored.

This study aims to fill that gap by situating newspaper headlines within the interdisciplinary frameworks of pragmatics [2], critical discourse analysis [9-310], and linguo-cultural studies [1].

Literature review and methodology. The present research adopts a qualitative comparative approach and is structured around the following analytical components.

Pragmatic Analysis. In line with Levinson (1983) and Mey (2001), newspaper headlines are examined with particular attention to their illocutionary force, conversational implicatures, and underlying presuppositions.

Linguo-Cultural Approach. Drawing upon the frameworks of Wierzbicka (1997) and Karasik (2004), the study focuses on culturally marked vocabulary, metaphorical expressions, and idiomatic structures that shape meaning within headlines.

Discourse Analysis. Following Fairclough (1995), the research investigates the interaction between linguistic form, social function, and ideological stance, highlighting how headlines contribute to media discourse and public opinion.

Comparative Corpus. The data set consists of approximately 100 English and Uzbek newspaper headlines published between 2020 and 2025. The English samples were drawn from *The Guardian*, *The Times*, and *The Independent*, while the Uzbek corpus was collected from *Xalq soʻzi*, *Kun.uz*, and *Gazeta.uz*.

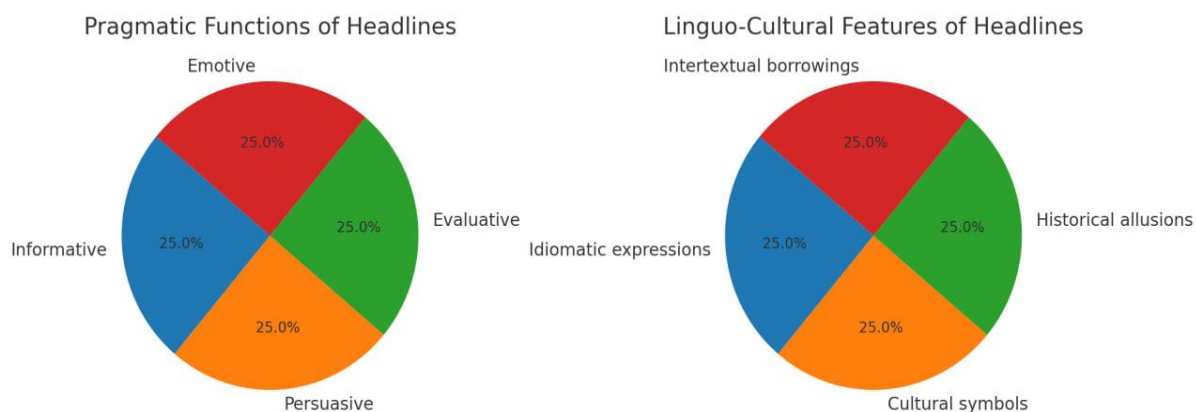
The classification procedure was carried out in two stages. First, the headlines were categorized according to their pragmatic functions, which include informative, persuasive, evaluative, and emotive roles. Second, they were examined for linguo-cultural features, such as idiomatic expressions, culturally specific references, historical allusions, and intertextual borrowings.

Results. The analysis revealed several pragmatic and linguo-cultural patterns. Pragmatic functions of headlines include informative, as in “*Central Bank Raises Interest Rates Again*” (The Guardian); persuasive, as in “*It’s Time to Save Our Planet*” (The Independent); evaluative, as in “*A Historic Victory for Women’s Rights*” (The Times); and emotive, as in “*Tragedy Strikes in the Heart of the City*” (Xalq soʻzi).

Linguo-cultural features of headlines are also clearly observed. They include idiomatic expressions, for example “*At the Crossroads*” in English and “*Oq yoʻl!*” as a traditional Uzbek blessing phrase. Cultural symbols are another feature, such as references to monarchy in British

headlines and to independence or reform in the Uzbek press. Historical allusions are used as well, such as *“The New Iron Curtain”*, which echoes Cold War imagery. Intertextual borrowings are also frequent, for instance Uzbek headlines adopting global media metaphors like *“Marshall rejasining o‘zbekcha ko‘rinishi”* [3].

These findings demonstrate that newspaper headlines simultaneously operate on two interrelated levels: as instruments of pragmatic influence and as carriers of linguo-cultural codes, reflecting both universal journalistic strategies and nation-specific values.

Discussion. Headlines’ pragmatic force lies in their ability to condense meaning, activate background knowledge, and influence interpretation. Unlike neutral reportage, most headlines employ evaluative or persuasive strategies that pre-frame the event for the reader [5]. For instance, by labeling a reform as “historic,” newspapers implicitly guide interpretation before the article is read.

At the same time, linguo-cultural markers ensure that headlines resonate with collective identities. Uzbek media frequently employ expressions of optimism and solidarity (“Yangi davr sari”), whereas English headlines often rely on irony, puns, and intertextual echoes (“Winter of Discontent 2.0”) [7].

This dual nature highlights the intersection of global and local journalism: while pragmatic strategies are universal, cultural embedding is language- and nation-specific. Thus, headlines act as a mirror of cultural values while functioning within a globalized media environment.

Moreover, the analysis demonstrates that pragmatic and cultural dimensions often intersect. For example, idiomatic expressions or cultural symbols may simultaneously inform, persuade, and evoke emotions, thereby enhancing the communicative force of the headline. The metaphorical use of “Iron Curtain” in English or “Marshall rejasining o‘zbekcha ko‘rinishi” in Uzbek not only frames political events but also situates them within historical and cultural memory.

Another important aspect is the role of audience expectations. Readers interpret headlines through the lens of shared cultural scripts. In Uzbekistan, where collectivist values are strong, solidarity-oriented expressions create a sense of unity. By contrast, in English-speaking contexts, where individualism and skepticism are more pronounced, irony and satire serve as powerful pragmatic tools.

Finally, the findings suggest that globalization has led to a hybridization of headline strategies. Uzbek newspapers increasingly borrow metaphors and stylistic devices from Western media, while English outlets sometimes adopt culturally specific references to appeal to diasporic or international audiences. This dynamic exchange points to the future of journalism where headlines not only inform but also negotiate identities in a rapidly globalizing world.

Conclusion. This study has demonstrated that newspaper headlines are not merely concise journalistic devices but rather complex semiotic and cultural constructs. Their pragmatic functions – informative, persuasive, evaluative, emotive—interact with linguo-cultural markers such as idioms, symbols, and intertextual allusions. The comparative analysis of English and Uzbek headlines confirms that pragmatic functions are relatively universal across cultures, while linguo-cultural features vary significantly, reflecting historical memory, national identity, and sociopolitical discourse. Headlines thus constitute a powerful site where language, culture, and ideology intersect. By integrating pragmatic and linguo-cultural perspectives, this research contributes to the field of media linguistics and offers a framework for the further cross-cultural study of newspaper discourse.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Barthes R. Image-Music-Text. London: Fontana. 1977.
2. Levinson S. Pragmatics. Cambridge: CUP. 1983.
3. Fairclough N. Critical Discourse Analysis. London: Longman. 1995.
4. Wierzbicka A. Understanding Cultures through Their Key Words. Oxford: OUP. 1997.
5. Mey J. Pragmatics: An Introduction. Oxford: Blackwell. 2001.
6. Karasik V. Language Circle: Personality, Concepts, Discourse. Moscow: Gnosis. 2004.
7. Hutcheon L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction. London: Routledge. 1988.

Received: 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper*

THE CONCEPT OF ANTHROPOCENTRISM IN LINGUISTICS AND CULTURAL STUDIES

Shamshetova Biybiayim Janibek kizi

Independent researcher at Berdaq Karakalpak State University

Abstract. The article analyzes the philosophical roots of the concept of anthropocentrism and its interpretation in linguistics and cultural studies. Based on the fact that anthropocentrism is an approach that considers man as the center of the universe and the main criterion of all research, the stages of this concept's entry into the humanities, in particular linguistics, are shown. The relationship between the comparative-historical, systemic-structural and anthropocentric paradigms within modern linguistics is highlighted, and the need to study language from the perspective of "language in man and man in language" is emphasized. It is also shown that such areas as cognitive linguistics, linguoculturology, psycholinguistics, sociolinguistics and linguistic anthropology are inextricably linked with the anthropocentric paradigm. The article analyzes the centrality of the human factor, the functional-pragmatic approach, semantic and cognitive centrism, interdisciplinarity and the centrality of text and speech as the main principles of the anthropocentric approach, and highlights the methodological foundations that serve to interpret language in conjunction with thought and culture.

Keywords: anthropocentrism, anthropocentric paradigm, cognitive linguistics, linguoculturology, linguistic anthropology, linguistic personality, language and culture, text and discourse, functional-pragmatic approach, interdisciplinarity.

LINGVISTIKA VA MADANIYATSHUNOSLIKDA ANTROPOSENTRIZM KONSEPSIYASI

Shamshetova Biybiayim Janibek qizi

Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada antroposentrizm konsepsiyasining falsafiy ildizlari va uning tilshunoslik hamda madaniyatshunoslikdagi talqini tahlil qilinadi. Antroposentrizm insonni olam markazi va barcha tadqiqotlarning asosiy mezon sifatida qaraydigan yondashuv ekanligi asoslanib, bu konsepsiyaning gumanitar fanlarga, xususan, tilshunoslikka kirib kelish bosqichlari ko'rsatib beriladi. Zamonaviy lingvistik doirasida qiyosiy-tarixiy, tizimli-struktural va antropotsentrik paradigmalarining o'zaro munosabati yoritilib, tilni "insondagi til va tildagi inson" nuqtai nazaridan o'rganish zarurati ta'kidlanadi. Shuningdek, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, psixolingvistika, sotsiolingvistika va til antropologiyasi kabi yo'nalishlar antroposentrik paradigma bilan uzviy bog'liq ekani ko'rsatiladi. Maqolada inson omilining markaziyligi, funksional-pragmatik yondashuv, semantik va kognitiv sentrizm, interdisiplinarlik hamda matn va nutq markazligi antroposentrik yondashuvning asosiy prinsiplari sifatida tahlil qilinib, tilni tafakkur va madaniyat bilan birligida izohlashga xizmat qiluvchi metodologik asoslar yoritiladi.

Kalit so'zlar: antroposentrizm, antropotsentrik paradigma, kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, til antropologiyasi, lingvistik shaxs, til va madaniyat, matn va diskurs, funksional-pragmatik yondashuv, interdisiplinarlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N52>

Kirish

Antropotsentrizm (yunoncha *antropos* – "inson" va lotincha *centrum* – "markaz") – bu insonni olamning markazi va eng muhim mavjudoti deb qarovchi falsafiy dunyoqarashdir [1].

Mazkur g'oya ko'plab madaniyatlar va falsafiy ta'limotlarda aks etgan bo'lib, unga ko'ra inson tabiatdan alohida va ustun mavqega ega, qolgan borliq inson manfaatlariga bo'ysunuvchi resurs sifatida qaraladi. Antroposentrizm atamasi ilk bor g'arb falsafasida shakllangan va Renessans davrida ilgari surilgan gumanistik qarashlar bilan uzviy bog'liq: bu davrda inson va uning faoliyati olamni anglashning asosiy o'lchoviga aylana boshlagan. Shunday qilib, tarixan antroposentrik dunyoqarash "theotsentrik" (diniy) qarashlardan insonni borliqning markaziga qo'yuvchi insonparast dunyoqarash tomon siljishni ifodalaydi. Masalan, Immanuil Kant axloqiy ta'limotida faqat insonni o'zi maqsad bo'lgan yuksak mavjudot sifatida e'tirof etadi [2] – bu ham antroposentrik yondashuvning bir ko'rinishidir.

Ilmiy-falsafiy adabiyotlarda antropotsentrizm tushunchasi ko'pincha tanqidiy kontekstda qo'llanadi: masalan, ekofalsafada mutlaq antroposentrik qarashlar insoniyat va tabiat munosabatlaridagi muammolar manbai sifatida ko'riladi. Biroq, gumanitar fanlarda, xususan tilshunoslik va madaniyatshunoslikda, antropotsentrizm atamasi ijobiy-ma'noda – "inson omiliga yo'naltirilganlik" ma'nosida qo'llanadi. Ya'ni, til va madaniyatni o'rganishda insonni, uning tafakkurini va faoliyatini tadqiqot markaziga qo'yish nazarda tutiladi. Bu yondashuv tilni abstrakt tizim sifatida emas, balki tirik insoniy faoliyat mahsuli sifatida o'rganishni talab etadi.

Tadqiqot usullari

Antroposentrik qarashlarning falsafiy shakllanish tarixi uzoq asrlarga borib taqaladi. Aristotel dunyoqarashida ham inson markaziy o'rin tutgan, o'rta asrlarda esa Xristian falsafasida inson "Xudoning qiyofadoshi" sifatida tabiat ustidan "hokim" etib belgilangan degan g'oya antroposentrik ruhni kuchaytirgan [1]. Keyinchalik Yevropa ma'rifatparvarligida antropotsentrizm insonning bilish va ijodiy qudratiga cheksiz ishonch shaklida namoyon bo'ldi. Shu tariqa, XIX–XX asrlarga kelib, ilmiy tafakkurda ham antropotsentrizm o'z ifodasini topa boshladi – insonni tadqiqotlarning boshlang'ich nuqtasi va mezoni deb bilish tamoyili ko'plab sohalarga, jumladan tilshunoslikka ham kirib keldi.

Tilshunoslikdagi antroposentrik burilish asosan XX asrning ikkinchi yarmida ro'y berdi. Strukturalizm davrida til "o'zida va o'zi uchun" mavjud bo'lgan avtonom tizim sifatida o'rganilgan bo'lsa, antroposentrik paradigma buning aksiga, tilni "inson omili" orqali anglashni ilgari surdi. Tadqiqotchilarning diqqat markazi "til qanday qurilgan?" degan savoldan "til qanday va nima uchun faoliyat qiladi?" degan masalaga ko'chdi. Ma'lumki, antroposentrik paradigma – bu tadqiqotchining qiziqishini bilish obyektidan subyektga yo'naltirish demakdir, boshqacha aytganda, *"tilshunoslikda endi tilning emas, balki til egasining – insonning o'zi tadqiqot markaziga chiqadi"*. Tilni uning egasi nuqtai nazaridan o'rganish zarurati tufayli lingvistik tadqiqotlarda "til egasi", nutqiy shaxs, tafakkur, milliy madaniyat kabi tushunchalar alohida ahamiyat kasb eta boshladi [3]. Natijada, XX asr oxirida tilshunoslikda antroposentrik burilish yuzaga kelganini kuzatamiz – tilni lingvistik strukturagina emas, balki ijtimoiy va ruhiy hodisa sifatida qarash kuchaydi.

Tilshunoslikka antropotsentrizm g'oyasini olib kirgan olimlar qatorida ko'plab klassiklar bor. Jumladan, V. fon Gumboldt tilni insonning ichki dunyosi va tashqi olam o'rtasidagi "ko'priki" deb atagan bo'lib, inson tili orqali o'z idroki va dunyoqarashini shakllantirishini ta'kidlagan [4]. Mashhur lingvist E.Sapir ham tilni madaniyat va tafakkur bilan bog'liq holda o'rganib, har bir xalq tili o'ziga xos dunyo manzarasini aks ettiradi degan g'oyani ilgari surgan [5]. Shuningdek, I.A. Boduen de Kurtene "til faqat individual ong va psixika ichida

mavjud” deb hisoblab, til hodisalarini inson ruhiyatidan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatgan [6]. Bu kabi qarashlar lingvistik tadqiqotlarda inson faktorini inobatga olish muhimligini erta bosqichlarda ko‘rsatgan bo‘lsa ham, XX asrga kelibgina yakdil antropologik yondashuvga asos soldi.

Zamonaviy lingvistikada antropotsentrizm tamoyili yetakchi ahamiyat kasb etdi. V.A.Maslova hozirgi tilshunoslikda uchta asosiy ilmiy paradigma borligini, jumladan qiyosiy-tarixiy, tizimli-strukturali va antroposentrik paradigmalardan iborat ekanligini ta’kidlaydi [7]. Uchinchi – antroposentrik paradigma tilshunoslikda inson omilini birlamchi o‘ringa qo‘yadi va shu orqali tilni chuqurroq va har tomonlama tadqiq etishga imkon beradi. Maslova fikriga ko‘ra, kognitiv tilshunoslik va lingvokulturologiya aynan antropotsentrizm g‘oyalari zaminida shakllangan bo‘lib, bu yo‘nalishlarda “tilni egasi orqali anglash” metodologiyasi ustuvor sanaladi [7]. Xuddi shuningdek, rus tilshunosligining yetuk namoyandalaridan Yu.S.Stepanov tilshunoslik fanini *“insondagi til va tildagi inson haqidagi fan”* sifatida ko‘rish kerakligini aytadi – ya’ni til tuzilishi inson mezonlariga muvofiq qurilganini u qayd etadi [8]. Demak, zamonaviy tilshunoslik nazariyasida antropotsentrizm – tilni inson bilan bog‘liq holda o‘rganish metodologiyasi sifatida mustahkam o‘rin olgan.

Tadqiqot natijalari

Lingvistika va madaniyatshunoslikda antropotsentrizmning o‘rni. Tilshunoslikda antropotsentrizm paradigmasi tilni nafaqat ichki tuzilma, balki ochiq tizim sifatida – jamiyat, inson, madaniyat va psixika bilan aloqada o‘rganishni taqozo etadi. Bugungi kunda antroposentrik yondashuv zamonaviy tilshunoslikning asosiy mezonlaridan biri sifatida qaralmoqda. Bu yondashuv tilni bevosita insonga bog‘lash, uni kommunikativ faoliyat kontekstida ko‘rib chiqish demakdir. Ayniqsa, psixolingvistika, sotsiolingvistika, pragmatika, kognitiv tilshunoslik kabi sohalar rivojlanishi bilan lingvistik tadqiqotlarda inson omiliga qiziqish ortdi. Natijada tilshunoslikda lingvistik shaxs konsepsiyasi, nutq faoliyati nazariyalari, deiksis, nutq aktlari kabi insonga doir kategoriyalar chuqur o‘rganila boshlandi. Masalan, N.D.Arutyunova tilning antroposentrik xususiyatlarini tahlil qilar ekan, insonning jismoniy xususiyatlari, ichki hissiy holatlari, aqliy va ijtimoiy munosabatlari tilda o‘z ifodasini topishini alohida qayd etadi [9]. Darhaqiqat, til sistemasida shaxs zamirida qaraladigan kategoriyalar (masalan, zamon va makon ko‘rsatkichlari – deiksislar, shaxs olmoshlari, baho-emotsional leksika va b.) tilning insoniy tabiatini namoyon qiladi. Shunday qilib, lingvistikadagi antropotsentrizm nafaqat nazariy prinsip, balki til hodisalarini izohlashda amaliy ahamiyatga ega tamoyildir.

Madaniyatshunoslik va til antropologiyasi sohalarida ham antropotsentrizm muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Madaniyatshunoslikda antropotsentrizm madaniy hodisalarni inson faoliyati va qadriyatlari prizmasida talqin etishni anglatadi. Xususan, madaniy antropologiya va etnolingvistika yo‘nalishlarida har bir xalqning tili va madaniyati – inson orqali bir-biriga bog‘liq hodisalar sifatida o‘rganiladi. Lingvokulturologiya fani bevosita antroposentrik paradigmadan kelib chiqqan bo‘lib, u til va madaniyat o‘zaro ta’sirini, til orqali madaniy mazmunning ifodalanishini tadqiq etadi. Lingvokulturologiya til birliklarini madaniy semantika nuqtai nazaridan o‘rganadi va ularning ortida turgan milliy dunyoqarash, madaniy kodlar, an’anaviy qadriyatlarni tahlil qiladi. Tadqiqotchilar qayd etishicha, lingvokulturologiya nazariyasining ildizlari V. fon Gumboldtga borib taqaladi [10]; A.A.Potebnya, E.Sapir, B.Uorf kabi olimlarning til va madaniyat bog‘liqligiga oid qarashlari ushbu soha shakllanishiga zamin

yaratgan [11]. Zamonaviy lingvokulturologiyada til va madaniyat, milliy tafakkur, lingvomadaniy kod, konsept kabi tushunchalar asosiy tadqiqot obyekti sanaladi. Masalan, lingvokulturologiyada til birliklari orasidan madaniy ma'lumot tashuvchi birliklar alohida ajratiladi: *ramzlar, mifologemlar, standartlar, metaforalar, maqollar, stereotiplar, precedent nomlar, nutq odoblari* va hokazo – bular “lingvomadaniy birliklar” deb ataladi va xalqning madaniy ongini ifodalaydi. Demak, madaniyatshunoslikda ham antropotsentrizm – inson va uning madaniy tajribasini markazga qo'yib, madaniy hodisalarni anglashga intilishdir.

Til antropologiyasi (lingvistik antropologiya) ham xuddi shu ruhda, tilni insoniyatning biologik, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari kontekstida o'rganadi. S.V.Grinev-Grinevich tilni inson evolyutsiyasining mahsuli sifatida ko'rib, “antropolingvistika” asosida inson tafakkurining til vositasida shakllanish jarayonini tadqiq etadi [12]. U til lug'aviy tarkibining (xususan, terminologiyaning) rivojlanishi orqali inson bilimlarining tarixiy taraqqiyotini tiklash mumkinligini ko'rsatadi. Bu kabi yondashuvlar madaniyatshunoslik va tilshunoslik chorrahasida insonni markaziy figura sifatida olib, til va madaniyatning integrativ tahlilini amalga oshiradi.

Til hodisalarini tadqiq etishda antropotsentrizmning ahamiyati. Tilshunoslikda antropotsentrizmni qo'llash zaruriyati, avvalo, til tabiatining o'ziga xosligidan kelib chiqadi. Til – inson aqli mahsuli va kommunikativ vosita sifatida, uning haqiqiy mohiyati faqat inson bilan bog'liq holda tushuniladi. Struktural yondashuv til tizimini muayyan darajada muvaffaqiyat bilan tasvirlab bera olgan bo'lsa ham, tildagi ma'no va vazifa kabi qirralarni to'liq ochib berishda cheklangan edi. Chunki tilni faqat abstrakt belgilar tizimi sifatida o'rganish uning funksional qirralari – kim va nima maqsadda ishlatishi, qanday kontekstda qanday mazmun hosil qilishi – kabi jihatlarni e'tibordan chetda qoldiradi. Antroposentrik yondashuv esa aynan shu bo'shliqni to'ldiradi: u til hodisalarini insonga xos psixik jarayonlar, motivatsiya, nutqiy intensionlar nuqtai nazaridan izohlaydi. Masalan, so'z ma'nolarini o'rganishda kognitiv semantika so'z ortidagi konseptual tuzilmalarni (inson ongidagi tushunchalarni) tahlil qiladi, pragmatika esa gap aktlari orqasida yotgan maqsad va illokutsion kuchlarni (gapiruvchining niyatini) o'rganadi – bularning barchasi tilni inson faoliyati sifatida talqin qilish orqali amalga oshiriladi.

Zamonaviy tadqiqotlar ko'rsatmoqdaki, tilning ko'p qirraliligi faqat antroposentrik yondashuv yordamida to'laonli yoritilishi mumkin. Xususan, metafora va obrazlarni tahlil qilishda insonning psixologik holati va madaniy tajribasini inobatga olish kerak; so'zning ichki ma'nosi ko'pincha milliy madaniyat va dunyoqarash bilan uzviy bog'liq bo'ladi (masalan, “oila” konsepti turli xalqlarda turlicha ma'no tovlanishlariga ega). Shuningdek, nutq jarayonini tushunish uchun gapiruvchi va tinglovchining rollari, ularning nutqiy kompetensiyasi va ijtimoiy mavqeyi kabi insoniy omillarni tahlil qilish zarur. Demak, til hodisalarini tadqiq etishda antroposentrik yondashuv qo'llanishi natijasida tilning funksional, semantik va pragmatik qirralari chuqurroq ochiladi. Bu yondashuv tilning ijtimoiy xususiyatlari, shaxsiy uslub va nutq ijodi kabi ilgari e'tibordan chetda qolgan jihatlarni ham tadqiq etish imkonini berdi. Misol uchun, bolalar nutqini o'rganishga bag'ishlangan ilk pragmatik izlanishlarda [13] bolalarning nutqidagi illokutsion aktlar ularning psixologik yoshi va dunyoni bilish ishtiyoqiga bog'liq ekani, kattalarnikidan farqli pragmatik to'sqinliklar mavjudligi aniqlangan – bu kabilar faqat antroposentrik nuqtai nazar bilan yondashilgandagina ma'lum bo'ladigan faktlardir.

Tahlillardan ko‘rinadiki, antropotsentrizm nafaqat tilshunoslik nazariyasiga yangicha bilimlar kiritdi, balki uning uslubiy yondashuvlarini boyitdi. Til hodisalarini inson omili bilan bog‘lab o‘rganish fanlararo tadqiqotlarga yo‘l ochdi. Masalan, psixolingvistika va sotsiolingvistika tilni mos ravishda psixika va jamiyat bilan aloqada o‘rgansa, pragmatik lingvistika tilni situatsiya va kontekst doirasida tahlil qiladi – bu barcha yo‘nalishlar aslida antroposentrik paradigmadan kelib chiqadi. D.U.Ashurova qayd etadiki, hozirgi tilshunoslikda multiditsiplinar yondashuv muhim prinsiplardan biriga aylandi: lingvistika boshqa fanlar (madaniyatshunoslik, kognitiv fanlar, antropologiya va b.) bilan integratsiyalashuvi natijasida lingvokulturologiya, kognitiv tilshunoslik, sotsiolingvistika kabi yangi sohalar shakllandi [14]. Bu esa, o‘z navbatida, tilni o‘rganishda kompleks yondashuvni kuchaytirib, bir fenomenni bir vaqtning o‘zida lingvistik, psixologik va madaniy jihatdan sharhlash imkonini berdi.

Antropotsentrizmning boshqa nazariy tushunchalar bilan aloqasi ham diqqatga sazovordir. Jumladan, kognitivizm (kognitiv tilshunoslik nazariyasi) tilni inson ongining mahsuli deb qaraydi va til orqali insonning kognitiv (idrokiy) jarayonlarini o‘rganadi – bu mazmunan antropotsentrizmga juda yaqin. Pragmatika ham tilni qo‘llovchi subyektga bog‘liq ma‘no hosil bo‘lish jarayonini tahlil qiladi, ya‘ni tilning mazmunini *“kim aytdi, kimga aytdi va nima maqsadda aytdi”* degan insoniy omillar orqali tushuntiradi. Shuningdek, neofunksionalizm kabi yondashuvlar tilning ijtimoiy va kommunikativ vazifalarini birlamchi o‘ringa qo‘yib, uning tuzilishini ham shu vazifalarga bog‘lab talqin qiladi – bu ham aslida tilni inson faoliyatining bir ko‘rinishi deb bilishga asoslanadi. Ko‘rinadiki, kognitiv, pragmatik, funksional kabi nazariy yo‘nalishlarning barchasi zamonaviy antroposentrik paradigma doirasida o‘zaro bog‘langan bo‘lib, tilshunoslikda insoniy modelni qurishga xizmat qiladi.

Munozara.

Antroposentrik yondashuvning asosiy prinsiplari. Antroposentrik yondashuv umumlingvistik paradigma sifatida bir qator nazariy-metodologik prinsiplarga ega. Quyida uning eng muhim prinsiplari keltiriladi:

- **Inson omilining markaziyligi (antroposentrizm prinsipi):** Tilshunoslik tadqiqotida inson – til egasi va uni qo‘llovchi subyekt – bosh markaz sifatida qaraladi. Barcha lingvistik hodisalar insoniy faoliyatning mahsuli va ko‘rinishi sifatida talqin etiladi. Bu prinsipga binoan, til birliklarini ularning inson hayotidagi roli va funksiyasi nuqtai nazaridan o‘rganish talab etiladi. E.S.Kubryakova ta‘kidlaganidek, ilmiy obyektlarni tadqiq etishda ularning inson uchun ahamiyati, hayotiy faoliyatdagi roli birlamchi o‘ringa chiqmog‘i lozim – ya‘ni ilmiy tahlil nigohi doimo insonga qaratilmog‘i lozim [15]. Shu tariqa, mazkur yondashuv har qanday nazariy mulohazalarning asosi sifatida inson faktorini qo‘yadi.

- **Funksionalizm va pragmatik yondashuv:** Antroposentrik paradigmaning yana bir asosi – tilni uning vazifasi va vaziyati bilan bog‘lab o‘rganish. Tilning ichki tuzilmasini tahlil qilish bilan birga, uni ishlatish jarayoni, kommunikativ maqsadlar, kontekst va nutqiy vaziyat e‘tiborga olinadi. Til birliklarining ma‘nosi va tuzilishi ularning insonlar o‘rtasidagi muloqotdagi vazifasiga ko‘ra talqin qilinadi. Masalan, gap faqat grammatik qurilma sifatida emas, balki ma‘lum nutqiy akt sifatida (iltimos, buyruq, va‘da, tasdiq kabi) o‘rganiladi, chunki uning mazmun-mohiyati gapiruvchining maqsadi va tinglovchiga ta‘siri orqali ochiladi. Demak, funksional-pragmatik prinsip tilni statik emas, balki dinamik, jarayon sifatida – insonlararo muloqot jarayoni sifatida ko‘rishni talab qiladi.

- **Semantik va kognitiv sentrizm:** Bu prinsipga muvofiq, tilshunoslikning e'tibor markazida ma'no turadi. Tilning ma'nosi esa inson tafakkuri va bilimi bilan bog'liq holda qaraladi. Semantik sentrizm til shakllaridan ko'ra mazmunni ustuvor qo'yadi – ya'ni so'z va tuzilmalarni tahlil etishda ularning orqasida turgan konseptual mazmun va ma'no maydonlari aniqlanadi. Kognitiv yondashuv esa ma'no hosil bo'lish jarayonini inson ongidagi konseptual xaritalar orqali tushuntiradi: masalan, metaforaning mazmuni insonning mental tasavvurlari va tajribasiga bog'liq ravishda talqin qilinadi. Shunday qilib, antroposentrik paradigmaning bu prinsipi tilni bilish jarayoni bilan uzviy bog'liq hodisa deb qaraydi. Til orqali inson qanday fikrlashi, dunyoni qanday kategoriya va obrazlarda ko'rishi aniqlanadi. N.D.Arutyunova fikriga ko'ra ham, insonning jismoniy va aqliy olami til orqali "shifrlangan", til vositasida biz insonning ichki tuyg'ularidan tortib ijtimoiy munosabatlarigacha bo'lgan barcha jihatlarni kuzatishimiz mumkin [9].

- **Interdisiplinarlik prinsipi:** Antroposentrik yondashuv doirasida fanlararo integratsiya muhim ahamiyatga ega. Inson omilini to'laqonli o'rganish uchun lingvistika boshqa fanlar – psixologiya, antropologiya, sotsiologiya, madaniyatshunoslik, falsafa – bilan yaqindan aloqada bo'lishi lozim. Bu prinsip tufayli lingvistik tadqiqotlarda turli metodlar uyg'unlashadi, masalan, psixolingvistik eksperiment, sotsiologik so'rov, madaniy tahlil kabi usullar qo'llaniladi. Fanlararo yondashuv natijasida yangi tarmoq yo'nalishlari paydo bo'ldi: psixolingvistika (til va psixika chorrahasida), sotsiolingvistika (til va jamiyat chorrahasida), kognitiv semantika (til va idrok chorrahasida), lingvokulturologiya (til va madaniyat chorrahasida) va hokazo. D.U.Ashurova interdisiplinarlikni zamonaviy lingvistikadagi asosiy metodologik tamoyillardan biri deb ataydi va turli fanlar konsept va uslublarining o'zaro integratsiyasini samarali yangi ilmiy natijalarga olib kelishini ta'kidlaydi [14]. Shunday qilib, antroposentrik paradigma tilni ko'p qirrali ravishda, turli nuqtai nazarlardan o'rganishga imkon yaratadi.

- **Matn va nutq markazligi (tekstotsentrizm):** Antroposentrik yondashuvga ko'ra, til hodisalarini eng to'liq tahlil qilish ularning matndagi va nutq jarayonidagi namoyonini o'rganishni talab qiladi. Zero, til tizimidagi birliklar o'z funksiyasini real matn va nutq ichidagina to'la namoyon eta oladi. Matn markazligi prinsipi til birliklarini alohida-ajratilgan holatda emas, balki matn tarkibida, muallif va auditoriya omillari bilan birgalikda ko'rib chiqishni anglatadi. Masalan, biror so'zning ma'nosi lug'aviy izohdan tashqari, u qo'llangan matndagi kontekst va muallif niyatiga ko'ra aniqlashtiriladi. Shu bois, bugungi kunda diskurs tahlili, nutq janrlari tahlili, matnning lingvopoetikasi kabi yo'nalishlar rivoj topgan. M.V.Pimenova ta'kidlaydiki, matn – bu muallif, personajlar va o'quvchi o'rtasidagi interaktiv hodisa, shuning uchun matnni tahlil qilishda uni yaratgan shaxs va uning mo'ljallangan auditoriyasi inobatga olinishi shart [16]. Matn va diskursga e'tibor berish bilan tilshunoslik insoniyatning real kommunikativ mahsulini – nutqni – tahlil markaziga qo'yadi, bu esa yuksak darajada antroposentrik yondashuvdir. Ayniqsa, badiiy matnlarning tahlilida antropotsentrizm ayni dolzarb: chunki har bir badiiy matn insonning ichki olami, muallifning niyati va o'quvchiga ta'sirini o'zida mujassam etadi. M.M.Baxtin ta'kidlaganidek, *har bir inson aslida o'z hayoti davomida bir matn yaratadi* – shaxsning o'ziga xosligi uning nutqiy faoliyati va matnlarida namoyon bo'ladi [17]. Demak, matn fenomenini tahlil qilish ham aslida insonni va uning ong mahsulini tahlil qilishdir.

Yuqoridagi prinsiplar shuni ko'rsatadiki, antroposentrik yondashuv tilshunoslik va madaniyatshunoslikda insonni tadqiqotning asosiy mezoni etib belgilaydi. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy gumanitar fanlar poliparadigmatik xarakterga ega bo'lsa ham, ularda antroposentrik paradigma yetakchi o'rinni egallaydi. Tilni inson bilan uzviy bog'lab o'rganish – tilshunoslikdagi eng samarali va chuqur yondashuvlardan biri sifatida – tilning mazmuniy boyligi, uning jamiyat va madaniyatdagi o'rni hamda inson tafakkuriga aloqador jihatlarini keng ochib berishga xizmat qilmoqda. Bu esa, o'z navbatida, til haqidagi mukammalroq tasavvurni shakllantirib, til – tafakkur – madaniyat uyg'unligini yoritishga katta hissa qo'shmoqda. Antroposentrik qarashlar tufayli til endi faqat abstrakt tizim emas, balki insonning o'zi, uning ruhi va madaniyati aks etgan ko'zgudir – bu esa mazkur konsepsiyaning lingvistika va madaniyatshunoslik nazariyasidagi eng muhim ahamiyatidir.

Xulosa. Maqolada ko'rsatib o'tilganidek, antropotsentrizm g'oyasi dastlab falsafiy tafakkur doirasida shakllanib, insonni borliqni anglashning markaziy mezoni sifatida talqin qilgan bo'lsa, zamonaviy tilshunoslik va madaniyatshunoslikda u metodologik paradigmaga aylangan. Til endilikda faqat struktural tizim emas, balki inson tafakkuri, psixikasi va ijtimoiy-madaniy tajribasini aks ettiruvchi murakkab hodisa sifatida izohlanadi. Antroposentrik paradigma tilni egasi – nutqiy shaxs nuqtai nazaridan o'rganishni talab etadi, bu esa lingvistik tadqiqotlarda ma'no, funksiyalilik, kontekst va kommunikativ vaziyatni birlamchi o'ringa olib chiqadi. Kognitiv tilshunoslik, lingvokulturologiya, psixolingvistika, sotsiolingvistika va til antropologiyasi kabi yo'nalishlarning shakllanishi aynan inson omiliga yo'naltirilgan yondashuv natijasi ekanligi maqolada asoslab beriladi.

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, antroposentrik konsepsiya til, tafakkur va madaniyat o'rtasidagi ichki uzviylikni ochib berishga xizmat qiladi. Tilni inson hayotiy faoliyati, milliy dunyoqarash va madaniy kodlar bilan bog'lab o'rganish natijasida lingvistik hodisalarning semantik, pragmatik va madaniy qatlamlari chuqurroq yoritiladi. Shu bois antropotsentrizm zamonaviy lingvistika va madaniyatshunoslik nazariyasida yetakchi metodologik yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Boslaugh, Sarah E. "Anthropocentrism". Encyclopedia Britannica, 11 Jan. 2016, <https://www.britannica.com/topic/anthropocentrism>. Accessed 17 July 2025.
2. Bird, Otto Allen, Duignan, Brian. "Immanuel Kant". Encyclopedia Britannica, 18 Apr. 2025, <https://www.britannica.com/biography/Immanuel-Kant>. Accessed 17 July 2025.
3. Седов К.Ф. Дискурс и личность: Эволюция коммуникативной компетенции. – М., 2004. – с. 5.
4. Kozlova T. The Theory of Linguistic Worldview by Wilhelm Von Humboldt and Its Connection with the Culture of Sign Language //2nd International Conference on Arts, Design and Contemporary Education. – Atlantis Press, 2016. – С. 177-180.
5. Sapir E. An introduction to the study of speech //Language. – 1921. – Т. 1. – №. 1. – С. 15.
6. Бодуэн де Куртенэ И.А. Избранные труды по общему языкознанию. — М.: Наука, 1963. – с. 9.
7. Маслова В.А. Современные направления в лингвистике: учебное пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению «Филологическое образование» / В. А. Маслова. – Москва: Академия, 2008. – 264, - с. 17.
8. Степанов Ю.С. Изменчивый «образ языка» в науке XX века // Язык и наука конца XX века: сб. статей / под ред. акад. Ю.С.Степанова. – М.: Ин-т языкознания РАН, 1995. – С. 7-34. -с 15.

9. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – Москва: Языки русской культуры, 1999. – 688 с. – с. 3.
10. Humboldt V. fon. The Heterogeneity of Language and Its Influence on the Intellectual Development of Mankind / Wilhelm von Humboldt // Encyclopaedia Britannica. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Wilhelm_von_Humboldt. – Data obr.: 18.07.2025.
11. Потебня А.А. Мысль и язык: Избранные труды / А. А. Потебня. — Москва: Наука, 1978. — 512 с.; Sapir E. An introduction to the study of speech //Language. – 1921. – Т. 1. – №. 1.; Whorf B. L. Language, mind, and reality //ETC: A review of general semantics. – 1952. – С. 167-188.
12. Гринев-Гриневич С. В., Сорокина Э. А., Скопюк Т. Г. Основы антрополингвистики: учебное пособие для студентов вузов / С. В. Гринев-Гриневич, Э. А. Сорокина, Т. Г. Скопюк. – Москва: Академия, 2008. – 128 с. –с. 5.
13. Курбонова Г. М. Болалар нутқининг прагматик хоссалари: филол. фан. доктори дисс. автореферати. – Тошкент: ТОШДЎТАУ, 2018. – Б. 15-16.
14. Ашурова Д.У. Междисциплинарность как основной принцип современной лингвистики // Хорижий филология: тил, адабиёт. – Самарқанд, 2015. – № 3(56). – с. 5-11. –с. 6.
15. Кубрякова, Е.С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке. Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира/Е.С.Кубрякова. – Москва: Языки славянских культур, 2004. – 560 с. –с. 212.
16. Мир человека в пространстве языка: сб. науч. ст. / отв. ред. М. В. Пименова, О. Н. Морозова, К. Т. Утегенова. – Санкт-Петербург: Ин-т иностранных языков СПбГЭУ, 2017. – 368 с. – с. 13.
17. Dialogue (Bakhtin) / М.М.Bakhtin //Wikipedia. – URL: [https://en.wikipedia.org/wiki/Dialogue_\(Bakhtin\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Dialogue_(Bakhtin)) (data obr.: 18.07.2025)

Received: 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***COMPARATIVE ANALYSIS OF THE “NEAR-FAR” OPPOSITION WITHIN THE CATEGORIES OF SPACE AND TIME IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES****Khayitova Gulhayo Tovasharovna**

Lecturer, Department of Practical English

Termez State Pedagogical Institute

E-mail: xaitovagulhayo6@mail.ru

Abstract. In this article, based on the data of monolingual and bilingual dictionaries of English and Uzbek, a comparative analysis is conducted of the lexical-semantic structure of the “near-far” opposition within the categories of space and time. The correspondence and differences of the analyzed “near-far” opposition in English and Uzbek, as well as its manifestation in literal and figurative meanings, are explained by the non-related nature of the two languages. In English and Uzbek, this opposition is used to describe physical, emotional or metaphorical distances between objects, people or ideas. In similarly inflected languages, the “near” and “far” opposition is in the main lexeme category used to represent proximity and distance. In Uzbek, we can give as an example the words *nari*, *beri*, which are characteristic of the dialect, equivalently to the lexeme “near-far”, but it should be taken into account that these equivalent words are used in some semas that represent the near-distant opposition that is, applied to distance and relationships. In English, the close lexeme denotes proximity or short distance. It can refer to both physical intimacy and abstract or metaphorical intimacy. The long lexeme, on the other hand, indicates a significant distance, either physically or metaphorically. In both languages, “near” and “far” can represent not only physical distance, but also emotional or ideological distances. For example, in English as in Uzbek, “close friend” means emotional intimacy, both of which have the same meaning. In these languages, adjectives or phrases are used to describe specific types of proximity or distance. In English, phrases such as “close”, “almost” or “far” mean the main meanings.

Keywords: proper meaning, figurative meaning, sema, near, far, opposition, equivalent.**INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MAKON VA ZAMON KATEGORIYASI DOIRASIDAGI YAQIN-UZOQ OPPOZITSIYASINING CHOG‘ISHTIRMA TAHLILI****Xaitova Gulhayo Tovasharovna**

Termiz davlat pedagogika instituti,

Amaliy ingliz tili kafedrası o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada, ingliz va o‘zbek tillarining izohli va ikki tilli lug‘atlari ma’lumotlariga ko‘ra, makon va zamon kategoriyasi doirasidagi yaqin-uzoq oppozitsiyalarining leksik-semantik tuzilishini chog‘ishtirma tahlil qilishdan iboratdir. Tahlil qilinayotgan “yaqin-uzoq” oppozitsiyasining ingliz va o‘zbek tillari mos kelishi va farqliligi, o‘z va ko‘chma ma’nolarda namoyon bo‘lishi tillarning noqardosh ekanligi bilan izohlanadi. Ingliz va o‘zbek tillaridagi “yaqin-uzoq” qarama-qarshilikning leksik-semantik tahlili ikkala madaniyatda ham munosabatlar qanday ifodalanishi va konseptualizatsiyasi haqida tushuncha beradi. Ushbu qarama-qarshilikni o‘rganib chiqib, biz ushbu tillarning yaqinlik va masofani ifodalashdagi o‘xshashlik va farqlariga duch keldik. Ingliz va o‘zbek tillarida bu oppozitsiya obyektlar, odamlar yoki g‘oyalar orasidagi jismoniy, hissiy yoki metaforik masofalarni tasvirlash uchun ishlatiladi. Xuddi shunday chog‘ishtirilayotgan tillarda “yaqin” va “uzoq” qarama-qarshiligi yaqinlik va masofani ifodalash uchun ishlatiladigan asosiy leksema turkumiga kiradi. O‘zbek tilida “yaqin-uzoq” leksemasiga ekvivalent qilib shevaga xos so‘zlarni *nari*, *beri* so‘zlarini misol sifatida keltira olamiz, lekin shuni inobatga olish kerakki, ushbu ekvivalent so‘zlar yaqin-uzoq oppozitsiyasi ifodalaydigan ayrim semalarga ishlatiladi ya’ni masofa va munosabatlarga qo‘llaniladi. Ingliz tilida yaqin leksemasi yaqinlik yoki qisqa masofani bildiradi. Bu ikkala jismoniy yaqinlikka va mavhum yoki metaforik yaqinlikka murojaat qilishi mumkin. Uzoq leksemasi esa bu jismoniy yoki metafora bilan muhim masofani ko‘rsatadi. Ikkala tilda ham “yaqin” va “uzoq”

nafaqat jismoniy masofani, balki hissiy yoki mafkuraviy masofalarni ham ifodalashi mumkin. Masalan, ingliz tilida ham o'zbek tilida ham "yaqin do'st" hissiy yaqinlikni anglatadi, ikkalasi ham bir xil ma'noga ega. Ushbu tillarida yaqinlik yoki masofaning o'ziga xos turlarini tavsiflash uchun qo'shma so'zlar yoki iboralar bilan qo'llaniladi.

Kalit so'zlar: o'z ma'no, ko'chma ma'no, sema, yaqin, uzoq, oppozitsiya, ekvivalent.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N53>

Kirish. Qarama-qarshiliklarni ya'ni oppozitsiyalarni o'rganish leksik birliklar ma'nosining turli darajalaridagi ichki tuzilish va semantik jarayonlar qonuniyatlarining muhim muammolaridan biridir. "Oppozitsiya" atamasini har qanday ikki til hodisasining qarama-qarshi munosabatlari deb tushuniladi. Shu bilan birga, qarama-qarshilikka kiritilgan leksik birliklar taqqoslash uchun asos bo'lgan umumiy xususiyatlarga va o'ziga xos xususiyatlarga qo'shimcha ravishda o'z ma'nolarida bo'lishi kerak. Qarama-qarshilik kategoriyasi borliqning asosiy mezonlaridan biri sifatida doimo olimlar diqqat markazidagi hodisalardan biri sifatida e'tirof etib kelingan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Jumladan, rus tilshunosligidagi L.A.Novikov, V.A.Ivanova, N.Miller kabi tilshunoslarning ilmiy izlanishlari shular jumlasidandir. Turkologiyada ham qarma-qarshilik haqida bir qancha maqolalar yozilgan, darsliklarda dastlabki umumiy ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, mazkur mavzuga bag'ishlangan monografik asarlar 1970-yillar davomida maydonga kela boshladi. Birinchi navbatda qozoq tilidagi antonimlarni maxsus o'rgangan Musin [1] hamda ozarbayjon tilidagi antonimlarni tahlil qilgan Talibov [2]lar tomonidan yaratilgan tadqiqotlarni ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir. O'zbek tilshunosligida esa antonimiya, oppozitsiya hodisalari haqidagi ilk ilmiy qarashlar S.Mutallibov [3], S.Usmonov [4] kabi olimlarning maqolalarida o'z aksini topgan bo'lsa, keyinchalik R.Shukurov[5], B.Isabekovlar[6] tomonidan ushbu masala nomzodlik dissertatsiyalarida tadqiq qilingan. Leksik birliklar o'rtasidagi semantik qarama-qarshilikning yuzaga kelishida ularning sememalari emas, muayyan semalari asos bo'ladi va bunday semalar qarama-qarshiligi – antisemiya nafaqat bir turkum, balki turli turkumdagi so'zlar munosabatida ham mavjud. Shunga ko'ra, leksik birliklardagi semantik qarama-qarshilikni faqat antinomiya doirasidagina emas, balki undan tashqarida ham tekshirish maqsadga muvofiqdir [7] kabi antisemiya borasidagi Abdullayevaga tegishli ilmiy tahlillar ham tilshunosligimizdagi mazkur sohadagi yutuqlardan biri desak xato qilmagan bo'lamiz. Deyarli barcha ishlarda leksik birliklarning mazmuniy qarama-qarshilik munosabati bir turkum doirasida olingan. Turkumlararo qarama-qarshilikka oid fikrlar, asosan, N.Millerning ilmiy qarashlarida uchraydi.

Natijalar va muhokama. "Yaqin" leksemasi o'zbek tiliga arab tilidan kirib kelgan o'zlashma so'z hisoblanadi va "haqiqiy bilim", "qat'iy ishonch" degan ma'nolarni anglatadi. Yaqin leksemasi sifat so'z turkumiga oid bo'lib, masofaga nisbatan ishlatiladi va uzoq emas degan ma'noda qo'llaniladi. *Biron kilometr yo'l bosganidan keyin, shu yaqin o'rtadan miltiq tovushi chiqdi [2:94]. Saltanat quyoshga o'xshaydi, juda yaqin borsang yonib ketishing mumkin [12:9]., Yaqin yo'l desang, Dushanbadayam kasalxona bor [10:113]. Markaziy laboratoriya endi yangi, keng binoda, o'z aktivlariga yaqin joyda mahkam o'rnashdi.* "Yaqin" leksemasi shevalarda *beri*, o'g'uz lahjasida esa *bari* leksemalari bilan ma'nodosh bo'ladi, *beri*, *bari* so'zlari ham masofaga nisbatan qo'llaniladi; *Men kaftim bilan beri kelinglaer ishorasini berdim [10:77], Oysuluv, beri kel, Yo'ldoshxon bilan tanishib ol, onamizning oldiga borib maqtanasan [12:33].*

"Yaqin" leksemasi vaqtga nisbatan ham qo'llanilib, vaqt oralig'i katta bo'lmagan kelajakda sodir bo'ladigan va bajarilganligiga ko'p vaqt bo'lmagan ish harakatlar oldidan

ishlatiladi: *Yaqin ikki haftadan beri ko'z ochirmayotgan kuzak shamoli yaydoq daraxtlar shoxida chiyillaydi...*[2:37], *Yaqin kungacha bir-birimizni do'st deb yurganimizga hayron bo'laman.*, *Imtixonga yaqin qolganda, laborant qiz agrotexnikadan o'zim o'rgatib qo'yaman degan edi*[8].

Xuddi shunday asosi “yaqin” bo'lgan ravish so'z turkumiga kiruvchi “yaqinda” leksemasi ham o'z navbatida vaqt ma'nosini ifodalab keladi. “Yaqinda” ravishini tahlil qilar ekanmiz, ushbu leksemadan anglashilgan ma'nolar umumiy vaqt semasiga birlashsa ham, ular o'rtasida tafovut mavjud. *Ma'lum bo'lishicha, u yaqinda, boyvachcha bilan unga qarashli konchilikka borgan ekan* [2:26]. Masalan, yuqorida keltirilgan gapdagi “yaqinda” so'zi ayni vaqtdan biroz avval bajarilgan ish harakat mazmunini beryapti. *Hali, shu yaqinda pista chaqqanimni eslolmayman*[10:123], *U yaqinda boshqa ishga o'tadi.*, *Yaqinda, biz ham sayrga chiqamiz* kabi gaplarda shu kunlar ichida, kelajakda bajarilishiga oz qolgan ma'no anglashilyapti. *Yaqinda do'kon bormi?* – ushbu gapda esa “yaqinda” leksemasi vaqt ma'nosida emas balki *shu atrofda* ma'nosida kelyapti. Ayiruv-chegaralov yuklamasi hisoblanmish –gina qo'shimchasi, yaqin so'ziga qo'shilganda bajarilgan ish harakatning biroz oldin bajarilganligini ta'kidlash uchun ishlatiladi. *Lekin eng qizig'i shunda ediki, gulning aylanasi chuqur qilib qazilgan bo'lib, kimdir unga yaqindagina suv qo'yganligi ko'rinib turardi.*

Praktikum, minimum, maksimum – bular hammasi lotincha yoki lotinchaga yaqin so'zlar[2:41]. *Azirim, men ham xuddi shu bolakayning yoshida o'qigan edim o'sha kitobni. Siz ham... Biografiyamiz qanchalik yaqin-a?*, *Yana o'sha “o”si “u” ga yaqin Namangan shevasi Gavharga shirin tuyuldi.* O'xshatish ma'nosida ham yaqin so'zi qo'llaniladi.

U ham o'sha paxta tozalash zavodida o'ttiz besh yilga yaqin avval oddiy ishchi, keyin master bo'lib ishlagan va shu yil bahorda pensiyaga chiqqan ekan. Ushbu keltirilgan misollarda yaqin so'zining taxmin ma'nosini ifodalab, taxminan so'zi bilan ma'nodosh bo'lyapti.

O'zbek tilining izohli lug'atida, “yaqin” leksemasining o'z va ko'chma ma'nolari bilan birgalikda 7 ga yaqin ma'nolari keltirib o'tilgan [14:130]. “Yaqin” leksemasining ma'nolari quyidagicha ta'riflangan. Ingliz tilining izohli lug'atida esa o'z va ko'chma ma'nolari bilan birgalikda 5 ta ma'nolari keltirilgan.

№	Ma'nolari	Misollar
1	Oraliq masofa uchun katta bo'lmagan, uzoq emas	<i>Eng yaqin yo'l –shu., Shaharga yaqin bir qishloqda yashaymiz.</i> <i>Biron kilometr yol bosganidan keyin, shu yaqin o'rtadan miltiq tovushi chiqdi., Buni eshitgan Nizom qayig'ini uylari oldidagi qoziqqa yaqin keltirib bog'ladi.</i>
2	Nutq so'zlanayotgan paytdan vaqt oralig'i uchun uncha katta bo'lmagan	<i>Yaqin fursatda diydor ko'rishmoqni orzu qilamiz.</i> <i>Yaqin kelajakda bu yerlar shaharga aylanadi</i>
3	Biror hodisa yoki voqea yuz berishiga oz fursat qolganda, ma'lum bir vaqt kelishi oldidan	<i>Kechga yaqin mehmonlar kelishdi. Saharga yaqin yo'lga tushdilar. Ish bitishiga yaqin qoldi</i>
4	Munosabatga nisbatan	<i>Yaqin o'rtoq, yaqin do'st. Mehmonlarni to'y egasining yaqinlari hurmat va sertakalluflik bilan kutib oldi</i>
5	O'xshash deyarli bir xil	<i>Havosi bir-biriga yaqin. Ma'nosi bir biriga yaqin so'zlar</i>
6	Taxminan, qariyb	<i>Bir kuni ikki kishining so'rog'i yaqin to'rt soat vaqttni oldi</i>

“Yaqin” leksemasi ingliz tilida “near” soʻzi bilan, shu bilan bir qatorda yaqin sememasini beruvchi *close to, nearby, ...*kabi soʻzlar bilan qoʻllaniladi. Longman Dictionary of Contemporary English lugʻatida *near* leksemasining beshta maʼnosi keltirib oʻtilgan[16:1162]. *They live near London, I am sure, he owns a house somewhere near here...* ushbu gaplarda *near* soʻzi masofaga nisbatan ishlatilib, xuddi oʻzbek tilidagidek, unchalik uzoq emas maʼnosini anglatyapti. *I told him not to go near there, Once he crawled near to the sick wolf* xuddi oʻzbek tilidagi singari *near* soʻzi ham masofaga nisbatan oʻz maʼnosida qoʻllanilyapti. *Near* leksemasi ingliz tilida vaqt maʼnosiga ham murojaat qilishi mumkin qachonki, maʼlum bir vaqt yoki voqea oldidan sodir boʻladigan vaqtga ishora qilinsa. *It was near twelve – Soat oʻn ikkiga yaqin edi, The season was near the last of July – Fasl iyul oyining oxirlariga yaqin edi.*

	Meanings	Examples
1	Short distance away	<i>We heard strange noises as we drew near the village[4:194] – Qishloqqa yaqinlashishimiz bilan, gʻalati ovoz eshitdik.</i>
2	Short time before	<i>I will send you a letter near Christmas – Rojdestvoga yaqin senga xat yuboraman</i>
3	Almost doing something	<i>She was near to crying – Uni yigʻlab yuborishiga yaqin qolgandi.</i>
4	Amount or level	<i>Inflation is now near 20 percent – Inflatsiya 20 foizga yaqin.</i>
5	Similar	<i>Some people say, love is very near to hate – Baʼzi insonlarning aytishicha sevgi nafratga yaqin turadi.</i>

Uzoq leksemasi sifat soʻz turkumiga mansub boʻlib, qadimgi turkiy tildagi **uzoqla** maʼnosini anglatgan **uza** feʼlidan – **q** qoʻshimchasini qoʻshish bilan yasalgan. Oʻzbek tilidagi **q** undoshi oldidan **a** unlisi **o** ga almashgan. **Uza+q = uzoq**. “Uzoq” leksemasini ham ingliz va oʻzbek tillaridagi lugʻatlar asosida tahlil qiladigan boʻlsak, ikkala tilda ham 4 ta maʼnosi mavjudligini (oʻz va koʻchma maʼnolari bilan birgalikda) koʻrishimiz mumkin. Vaqt va masofa maʼnolarini anglatishi ikkala tilda ham aynanlikka ega. *The children didn't go far from home – Bolalar uydan uzoqqa ketishmadi, They could hear the sound of water near away – Ular uzoq boʻlmagan joyda suv tovushini eshitishdi.* Yuqorida keltirib oʻtilgan jumalarda **uzoq/far** leksemasi masofaga nisbatan ikkala tilda ham ishlatilyapti. *The first petrol driven car was produced as far back as 1883- Birinchi benzinli mashina uzoq zamonga, 1883-yilga taqaladi.*

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, noqardosh tillar hisoblanuvchi, ingliz va oʻzbek tillardagi lingvistik hodisalarni jumladan qarama-qarshiliklarni leksik va semantik jihatdan qanday ifodalanishini oʻrganish orqali biz har ikki tilning madaniy kontekstlar taʼsirida dunyoqarashini, soʻzlarning oʻz va koʻchma maʼnolarda ifodalanishini, ingliz va oʻzbek tillaridagi farqlilik va oʻxshashliklarni chuqurroq tushunamiz. Ingliz va oʻzbek tillaridagi “yaqin-uzoq” qarama-qarshiligi chogʻishtirilganda yaqin leksemasining oʻzbek tilidagi izohli lugʻatlarda aks ettirilganida koʻra 7 ta maʼnoda, ingliz tilida esa 5 ta maʼnoda kelishi dalillandi. Xuddi shunday

uzoq leksemasi ham chog'ishtirilganda ikkala tilda ham ma'nolarning teng ekanligiga ya'ni 4 tadan ma'no ifodalanishiga guvoh bo'ldik.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Abdullayeva D. O'zbek tilida antisemiya: Filol. fan. nomz. ... diss. Avtoreferat. – Toshkent: 2010.
2. Qahhor A. Adabiyot muallimi. Toshkent: Ziyo nashr, 2019. – 94 b.
3. Isabekov B. Hozirgi o'zbek tilida leksik antonimiya: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent. 1973.
4. Jack London. To build a fire and other stories. Global language resources. 2003. – P.194
5. Мусин Ж. Антоним в казахском языке. Алма-Ата, 1970
6. Mutallibov S. Antonim so'zlar // Sovet maktabi, 1955. – B. 112.
7. Qodirov P. Avlodlar davoni. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi. 2018.
8. Талибов К. А. Антонимы в современном азербайджанском язмке. Баку, 1971. – С. 134.
9. Tog'aymurod. Otamdan qolgan dalalar. Toshkent: Sharq, 1994. – 77 b.
10. Usmonov S. Antonimlar // O'zbek tili va adabiyoti masalalari. 1958. – B. 244.
11. To'xtaboyev X. Qiz bolaga tosh otmang. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016.
12. Hoshimov O'. Daftar hoshiyasidagi bitiklar. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2018.
13. O'zbek tilining izoxli lug'ati. 3-jild. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi. Davlat ilmiy nashriyoti, 2006. – 130 b.
14. Shukurov R. O'zbek tili antonimlarining leksik-semantik tabiati: Filol. fan. nomz. ...diss. – Toshkent: 1973.
15. Longman Dictionary of contemporary English for advanced learners. Uk: Pearson education limited. 2009.

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF “THE FINANCIER” IN WORLD LINGUISTICS

Mardanova Mohira Davron qizi

Teacher at Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

E-mail: mardanovamohira02@gmail.com

<http://www.orcid.org/0009-0004-1549-3773>

Abstract. This article examines the role of Theodore Dreiser “The Financier” in world linguistics. It analyzes how Dreiser’s language reflects the economic, social, and moral realities of early 20th-century America. The research focuses on lexical choices, stylistic features, dialogue, and cultural context. It also investigates translations into Uzbek, German, and French, highlighting challenges in preserving meaning, tone, and cultural nuances. The study demonstrates that “The Financier” is not only a literary work but also an important resource for linguistic, translation, and cultural studies. Linguistic analysis of the novel and its translations provides insight into how literature reflects society, communicates ethical questions, and contributes to cross-cultural understanding.

Keywords: “The Financier”, Theodore Dreiser, world linguistics, translation studies, socio-economic language, stylistic analysis, comparative literature, cultural context.

JAHON TILSHUNOSLIGIDA “SARMOYADOR” ASARINING ROLI

Mardanova Mohira Davron qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola Teodor Drayzerning “Sarmoyador” asarining jahon lingvistikasi sohasidagi rolini o‘rganadi. Tadqiqot Dreizerning tili XX asr boshidagi Amerika iqtisodiy, ijtimoiy va axloqiy haqiqatlarini qanday aks ettirishini tahlil qiladi. Ishda leksik tanlov, uslubiy xususiyatlar, dialoglar va madaniy kontekst o‘rganilgan. Shuningdek, asarning o‘zbek, nemis va fransuz tillaridagi tarjimalari tahlil qilinib, ma’no, ohang va madaniy nuanslarni saqlashdagi qiyinchiliklar ko‘rsatildi. “Sarmoyador” nafaqat adabiy asar, balki lingvistika, tarjimashunoslik va madaniyatshunoslik uchun muhim manba ekanini isbotlaydi.

Kalit so‘zlar: “Sarmoyador”, Teodor Drayzer, jahon lingvistikasi, tarjimashunoslik, ijtimoiy-iqtisodiy til, uslubiy tahlil, qiyosiy adabiyot, madaniy kontekst.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N54>

Introduction. The study of literary texts within the framework of world linguistics offers valuable insights into how language reflects social, economic, and cultural realities. Among such texts, Theodore Dreiser’s *The Financier* holds a distinctive place for its rich linguistic material, multidimensional socio-economic themes, and complex narrative style. Written in the early 20th century, the novel not only portrays the rise and fall of a prominent financier but also provides a linguistic landscape shaped by the economic discourse, class relations, and ideological tensions of the period.

From a linguistic standpoint, *The Financier* serves as a compelling source for examining lexical choices related to finance, law, and commerce, as well as stylistic patterns that mirror the intricacies of capitalist society. The text’s syntactic density, detailed descriptions, and

dialogue-driven character development present fertile ground for exploring discourse structures, pragmatics, and semantic nuances.

Furthermore, the novel's translations into various world languages – such as German, French, Russian, and Uzbek – reveal significant processes of cross-cultural adaptation and linguistic transformation. Comparative analysis of these translations sheds light on how translators negotiate culturally bound expressions, socio-economic terminology, and the author's narrative tone to preserve meaning across linguistic boundaries.

Thus, the linguistic significance of *The Financier* extends beyond its literary value, positioning the novel as an important case study in translation studies, sociolinguistics, stylistics, and discourse analysis. This article examines the linguistic, stylistic, and translational dimensions of Dreiser's work, highlighting its role in the broader context of world linguistics and cross-cultural communication [1].

Theodore Dreiser's novel "*The Financier*" (1912) is not only a landmark in American literature but also a valuable source for linguistic and socio-economic analysis. Dreiser's language is carefully constructed to reflect the economic, social, and moral climate of early 20th-century America. Through his lexical choices, he frequently employs financial and legal terminology—such as investment, speculation, stocks, bonds, bankruptcy, and capital—which contextualizes the characters' social ambitions within the capitalist framework of Philadelphia. The stylistic realism of his prose, characterized by long and detailed sentences, mirrors the complexity of financial dealings and the unpredictability of economic life. Moreover, dialogue serves as a medium for social commentary, revealing class distinctions, pressures of social mobility, and ethical dilemmas, while casual conversations about money highlight underlying power dynamics and societal expectations. Finally, Dreiser's depiction of everyday life—through descriptions of neighborhoods, businesses, and social settings—captures urbanization, industrial growth, and the emerging middle class, providing linguistic evidence of socio-economic realities. Thus, the language of "*The Financier*" functions as a mirror of society, making the novel a rich resource for examining both literary and linguistic dimensions of early 20th-century America.

Literature review and methodology. The role of literature in linguistic studies has been widely acknowledged, yet the specific contribution of "*The Financier*" to world linguistics remains underexplored. Previous studies have primarily focused on Dreiser's literary style, socio-economic themes, and naturalist techniques (Simpson, 2004; Crystal, 2010). For instance, Baker (1992) emphasizes the challenges posed by translating culturally and economically specific terms, highlighting the implications for cross-linguistic studies. Hatim and Mason (1997) explore how narrative structures convey socio-cultural norms, a framework applicable to Dreiser's depiction of class, wealth, and moral decision-making. These works collectively indicate that the linguistic features of literary texts, including vocabulary, syntax, and discourse patterns, provide valuable insight into cultural and social contexts. However, detailed analysis of financial and socio-economic discourse in "*The Financier*" and its translation across languages has received limited attention, underscoring the need for the present study.

This study employs a qualitative textual and comparative analysis approach to investigate the linguistic dimensions of "*The Financier*" and its translations. The methodology comprises three key components:

Textual Analysis: Selected passages from the original English text are analyzed to examine lexical frequency, stylistic features, and syntactic complexity. Special attention is paid to financial and legal terminology, which reflects socio-economic realities.

Translation Analysis: Translations of the novel into German, French, and Uzbek are examined to identify semantic shifts, syntactic adaptation, and cultural mediation. This step evaluates the challenges of transferring Dreiser's language across linguistic and cultural boundaries.

Discourse Analysis: The study investigates how characters' speech and narrative descriptions convey social hierarchies, moral dilemmas, and ethical considerations, revealing the interplay between language and ideology.

Data sources include the original text of "The Financier", published translations, and secondary literature on linguistic and literary studies. The combined approach ensures a comprehensive understanding of how Dreiser's language functions both in its original context and across translations, contributing to broader research in world linguistics, translation studies, and comparative literature [2].

Discussion and results. The analysis of *The Financier* and its various translations reveals several significant insights into language use, socio-economic representation, and cross-linguistic adaptation. Dreiser's original text is characterized by a high frequency of financial and legal terminology, such as investment, speculation, bankruptcy, and capital. These lexical choices are essential for depicting the economic environment of early 20th-century Philadelphia, reflecting both the professional and social contexts in which the characters operate.

The stylistic complexity of the novel, particularly its long and intricate sentences, serves to convey detailed financial operations and ethical dilemmas. Such syntactic elaboration emphasizes the difficulties faced by individuals navigating the structures of capitalism, while simultaneously mirroring the unpredictability and pressures inherent in economic life.

Comparative analysis of translations into German, French, and Uzbek demonstrates the semantic adjustments required to preserve both meaning and cultural relevance. Certain idiomatic expressions and culturally specific references were replaced or reinterpreted, slightly altering the tone of the text, yet maintaining overall narrative coherence and the integrity of the original story. Finally, the discourse features of the novel, particularly character dialogues, consistently reflect class distinctions, social mobility pressures, and moral decision-making. Through these interactions, the novel effectively communicates ethical and social commentary, highlighting how linguistic structures can be employed to convey both social critique and character development [3].

The findings indicate that "The Financier" contributes to world linguistics in multiple ways:

Language as Socio-Economic Mirror: Dreiser's lexical and syntactic choices effectively encode the social and economic realities of early 20th-century America, making the novel a valuable linguistic and historical document [4].

Translation and Cross-Cultural Implications: The necessity to adapt financial terminology and idiomatic expressions in different languages underscores the role of translation as a mediator between cultures. Each translation provides insight into how socio-economic concepts are expressed and understood across linguistic boundaries, contributing to

comparative and world linguistics. Discourse and Ideology: Linguistic analysis of dialogues and narrative structures reveals how language functions to convey social hierarchies, ethical dilemmas, and moral commentary. This intersection of language, culture, and ideology enriches studies in comparative literature and cultural studies. In summary, “The Financier” is not only a literary work but also a rich resource for linguistic investigation. Its vocabulary, stylistic features, and discourse patterns offer insight into socio-economic realities and demonstrate the challenges and significance of translating culturally embedded narratives. By examining these elements, researchers can deepen understanding of language use in literature and the interplay between language, culture, and society [5].

Conclusion. The analysis of “The Financier” shows that Theodore Dreiser’s language reflects the economic, social, and moral realities of early 20th-century America. His use of financial and legal terms, long and detailed sentences, and dialogue helps readers understand the pressures of wealth, social mobility, and ethical decision-making. Translations into different languages, such as Uzbek, German, and French, demonstrate the challenges of preserving meaning, tone, and cultural context. Translators often adapt vocabulary, simplify complex sentences, and clarify cultural references, which shows how language mediates culture and society. Overall, “The Financier” is not only a literary work but also an important resource for linguistic and cultural studies. Studying its language and translations provides insight into how literature reflects society, communicates moral questions, and influences cross-cultural understanding.

References /Литература/Adabiyotlar

1. Dreiser T. (1912). *The Financier*. New York: Boni & Liveright.
2. Dreiser T. (2008). *The Trilogy of Desire* (includes *The Financier*, *The Titan*, *The Stoic*). New York: Penguin Classics.
3. Baker M. (1992). In *Other Words: A Coursebook on Translation*. London: Routledge.
4. Crystal D. (2010). *The Cambridge Encyclopedia of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Simpson P. (2004). *Stylistics: A Resource Book for Students*. London: Routledge.
6. Newmark P. (1988). *A Textbook of Translation*. London: Prentice Hall.
7. Mardanova M. D. q. (2025). Artistic expression of spiritual crisis: Image and idea in the story “The Death of the Usurer”. *Western European Journal of Linguistics and Education*, 3(05), 6. Berlin, Germany: Alexandre Mertens. ISSN 2942-190X.
8. Mardanova M. D. q. (2025, March 29). Theodore Dreiser: A prominent representative of Naturalism in American literature. In *Innovative approaches to teaching foreign languages: Theory and practice* (pp. 1224–1227).

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

COMPARATIVE ANALYSIS OF UTOPIAN AND ANTI-UTOPIAN MOTIFS IN ENGLISH AND UZBEK PROSE

Khalilova Shohista Muhammadi qizi

Teacher at Navoi Innovative University Surkhandarya Campus

E-mail: shohistakhalilova95@gmail.uz

Abstract. This article explores the similarities and differences in the representation of utopian and anti-utopian motifs in English and Uzbek prose. By analyzing selected works from both literary traditions, the study examines how social ideals, political criticism, and moral-philosophical reflections shape authors' visions of ideal and dystopian societies. The findings highlight culturally specific narrative strategies and universal tendencies in depicting human aspirations and societal constraints.

Keywords: utopia, anti-utopia, dystopia, ideal society, social critique, narrative motifs, comparative literature, moral-philosophical concepts.

INGLIZ VA O'ZBEK NASRIDAGI UTOPIY VA ANTI-UTOPIYA MOTIVLARINING QIYOSIY TAHLILI

Xalilova Shoxista Muhammadi qizi

Navoiy innovatsion universiteti Surxondaryo kampusi o'qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o'zbek nasrida utopik va antiutopik motivlarning ifodalanishidagi o'xshashlik va farqlar tahlil qilinadi. Har ikki adabiy an'anaga mansub asarlar misolida ijtimoiy ideal, siyosiy tanqid va ma'naviy-falsafiy qarashlarning utopik hamda antiutopik jamiyat tasviriga ko'rsatgan ta'siri ochib beriladi. Tadqiqot natijalari mualliflarning badiiy strategiyalarida milliy xususiyat va umumiy insoniy tamoyillarning uyg'unligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: utopiya, antiutopiya, distopiya, ideal jamiyat, ijtimoiy tanqid, motivlar tizimi, qiyosiy adabiyotshunoslik, ma'naviy-falsafiy tushunchalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N55>

Introduction. Utopian and anti-utopian literary traditions occupy a significant place in world literature, reflecting humanity's enduring search for the ideal society as well as its fears about social, political, and technological transformations. These two contrasting motifs – the dream of a perfect world and the warning against its possible distortions – have found diverse artistic expression in different cultural and historical contexts. In English literature, from Thomas More's *Utopia* to George Orwell's *1984* and Aldous Huxley's *Brave New World*, these motifs have shaped intellectual debates about governance, freedom, morality, and human nature. In Uzbek prose, especially in the works of the 20th and 21st centuries, utopian and anti-utopian visions likewise appear as reflections of national identity, social reform, collective aspirations, and the moral challenges of modernity.

A comparative study of utopian and anti-utopian motifs in English and Uzbek prose is essential for understanding how different literary traditions conceptualize idealism, power,

justice, and the role of the individual in society. While English writers often employ these motifs to critique industrialization, authoritarianism, and scientific progress, Uzbek authors integrate them within the framework of cultural renewal, ethical values, and socio-political experiences of the region. Examining the similarities and differences between these traditions enables a deeper exploration of how universal human concerns are expressed through distinct linguistic, cultural, and ideological lenses.

This article analyzes thematic structures, narrative techniques, symbolic representations, and character models that embody utopian and anti-utopian visions in selected English and Uzbek prose works. Through comparative methodology, the study highlights the shared philosophical foundations of both literatures, as well as the unique features shaped by their respective historical and cultural environments. Ultimately, the research aims to demonstrate how utopian and anti-utopian motifs serve as powerful artistic tools for reflecting social ideals, warning against potential dangers, and shaping the reader's understanding of moral and societal transformation [1].

Literature review and methodology. The concepts of utopia and anti-utopia have long occupied an important place in the development of world literature, serving as artistic frameworks through which writers articulate their visions of ideal social order or warn against potential societal collapse. From their earliest manifestations, utopian narratives have symbolized humanity's pursuit of harmony, justice, and moral perfection, while anti-utopian or dystopian works reflect fears of oppression, moral decline, and the destructive consequences of unchecked political or technological power. These motifs have undergone significant transformation across different cultures and literary epochs, adapting to the historical, ideological, and philosophical conditions of each society.

In this regard, English and Uzbek prose offer a compelling basis for comparative study. English literature, especially from the twentieth century onward, developed a strong tradition of dystopian writing, exemplified by George Orwell, Aldous Huxley, and other thinkers who used fiction to critique totalitarianism, dehumanization, and mechanized modernity. At the same time, the classical roots of English utopian thought, reaching back to Thomas More's *Utopia*, highlight the intellectual foundations of Western social idealism. Uzbek prose, by contrast, reflects a different cultural trajectory: its utopian and anti-utopian motifs are deeply interwoven with themes of moral integrity, communal responsibility, national identity, and the social consequences of historical upheavals [2].

A comparative analysis of these motifs allows for a deeper understanding of how literature reflects societal expectations, critiques systemic failures, and shapes collective imagination. Furthermore, exploring the dialogic relationship between English and Uzbek prose contributes to broader discussions in comparative literature, cultural studies, and moral philosophy, emphasizing how distinct artistic strategies can express shared concerns about the future of humanity.

Discussion. This study employs a comparative literary analysis to examine the representation of utopian and anti-utopian motifs in English and Uzbek prose. The methodological framework integrates three interrelated approaches, enabling a comprehensive understanding of these literary phenomena.

First, textual analysis was conducted on selected works from both English and Uzbek literatures to identify structural, thematic, and stylistic elements associated with utopian and

anti-utopian imagery. In English literature, particular attention was given to George Orwell's 1984, Aldous Huxley's Brave New World, and Thomas More's Utopia. In Uzbek prose, the analysis focused on moral-philosophical and socially oriented works by authors such as Abdulla Qahhor and contemporary writers reflecting post-Soviet transformations. This phase of the study concentrated on narrative voice, characterization, symbolism, and the construction of social models depicted within the texts. Second, a contextual-historical comparison positioned the works within their broader historical, political, and cultural environments to elucidate the ideological foundations of each literary tradition. English anti-utopian literature was interpreted against the backdrop of industrial modernization, technological rationalization, and encounters with totalitarian regimes [3]. Uzbek prose, by contrast, was examined in relation to colonial history, nation-building processes, moral transformations, and evolving social norms. Third, a motif-based classification identified recurring thematic elements, including justice, freedom, authority, moral decay, ideal social structures, and resistance. These motifs were categorized and compared cross-culturally to determine the points of convergence and divergence between English and Uzbek prose, while also highlighting culturally specific narrative strategies. The integration of these methods facilitated a holistic interpretation of how utopian and anti-utopian frameworks operate within distinct literary environments [4].

The comparative analysis revealed several significant findings regarding the structure and function of utopian and anti-utopian motifs. Foremost among these is the divergent conceptualization of the ideal society. While English literature frequently portrays utopian and anti-utopian visions as critiques of industrialization, authoritarian control, and scientific rationalization, Uzbek prose frames such motifs within the context of moral and social reform, national identity, and the challenges of cultural modernization. These differences underscore the ways in which historical experience, cultural background, and socio-political context shape the literary imagination and the representation of idealized or dystopian societies [5].

English utopian thought, shaped by Enlightenment rationalism and humanist philosophy, typically envisions ideal societies founded on structured governance, reason, and economic balance. In contrast, Uzbek utopian motifs place greater emphasis on ethical purity, social solidarity, and spiritual harmony. These differences reflect broader cultural priorities: English narratives often foreground political organization and systemic efficiency, while Uzbek works highlight moral integrity, communal cohesion, and the cultivation of spiritual values [6].

The study of anti-utopian models further underscores these cultural distinctions. English anti-utopian literature portrays societies dominated by centralized power, technological control, and ideological manipulation, where individuality is systematically suppressed. Works such as 1984 and Brave New World exemplify fears of state surveillance, loss of personal autonomy, and overreliance on scientific rationality. Uzbek anti-utopian motifs, by contrast, focus on the erosion of moral values, corruption, social fragmentation, and the weakening of traditional ethical norms. Rather than technological dystopia, Uzbek prose warns against moral indifference, spiritual alienation, and social injustice, reflecting the ethical and social concerns of the community [7].

Narrative strategies and stylistic choices in both literatures reveal these differing emphases. English authors frequently employ irony, stark realism, and emotionally distanced narration to emphasize the bleakness of dystopian worlds, with symbolism largely political and institutional. Uzbek writers, conversely, favor psychological depth, moral allegory, and

culturally grounded metaphors, conveying dystopian realities through personal moral crises, disrupted community relations, and symbolic depictions of injustice.

Despite these cultural and historical divergences, English and Uzbek prose share universal thematic concerns: the fragility of social harmony, the dangers of unchecked authority, and the conflict between individual integrity and societal pressures. In both traditions, utopian and anti-utopian motifs serve as reflective instruments, enabling authors to critique contemporary realities, explore ethical dilemmas, and articulate aspirations for a just, humane, and morally grounded society [8].

The comparative study of utopian and anti-utopian motifs in English and Uzbek prose reveals both distinct cultural patterns and universal thematic concerns. English literature, shaped by modern political and technological anxieties, tends to construct dystopian settings dominated by institutional power and suppression of individuality. Uzbek prose, rooted in moral and communal values, highlights ethical tensions, social fragmentation, and the consequences of abandoning cultural principles. These differences demonstrate how each literary tradition translates its historical experience and ideological priorities into narrative form.

Despite these contrasts, both literatures use utopian and anti-utopian frameworks to critique existing social conditions and imagine alternative models of human coexistence. The convergence of themes such as justice, freedom, moral integrity, and social responsibility underscores the universal appeal of these motifs and their enduring significance in world literature. By examining English and Uzbek prose side by side, this study contributes to a deeper understanding of how literary imagination navigates the tension between idealism and disillusionment, offering insight into the broader human quest for a just and meaningful society.

Conclusion. Overall, utopian and anti-utopian motifs in English and Uzbek prose serve as powerful literary instruments, enabling writers to reflect critically on social realities, articulate moral and philosophical concerns, and envision pathways toward an ideal or cautionary society. This study underscores the value of cross-cultural literary analysis in revealing both the particularities and universality of human aspirations, fears, and ethical reflection.

References /Литература/ Adabiyotlar:

1. Baldick C. The Oxford Dictionary of Literary Terms (4th ed.). Oxford: Oxford University Press. 2015.
2. Booker M. K. Dystopian Literature: A Theory and Research Guide. Westport: Greenwood Press. 1994.
3. Claeys G. Dystopia: A Natural History. Oxford: Oxford University Press. 2017.
4. Huxley A. Brave New World. London: Chatto & Windus. 1932.
5. Kumar K. Utopia and Anti-Utopia in Modern Times. Oxford: Blackwell. 1987.
6. Levitas R. Utopia as Method: The Imaginary Reconstitution of Society. Basingstoke: Palgrave Macmillan. 2013.
7. More T. Utopia. London: Penguin Classics (modern edition). 1516.
8. Moylan T. Scraps of the Untainted Sky: Science Fiction, Utopia, Dystopia. Boulder: Westview Press. 2000.
9. Orwell G. Nineteen Eighty-Four. London: Secker & Warburg. 1949.
10. Sargent L. T. The Three Faces of Utopianism Revisited. Utopian Studies, 5(1), 1994. – P. 1–37.

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE LITERARY FUNCTION OF TRIAL AND INVESTIGATION MOTIFS

Davlatova Shahnoza Muhammadiyevna

Teacher at Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

E-mail: shahnozadavlatova21@gmail.com

<http://www.orcid.org/0009-0004-1549-3773>

Abstract. This article examines the literary function of court and investigation motifs in works of realist prose. Elements such as trials, accusations, and investigative processes serve as tools to reveal the characters' inner conflicts, highlight moral and social issues, and portray the tension between justice, law, and ethics. The study analyzes these motifs in relation to character psychology, plot development, and authorial perspective, outlining their role within the poetics of realism.

Keywords: court motif, investigation, realism, psychological analysis, conflict, prose.

SUD VA TERGOV MOTIVLARINING ADABIY FUNKSIYASI

Davlatova Shahnoza Muhammadiyevna

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada realist proza namunalari tarkibida uchraydigan sud va tergov motivlarining badiiy funksiyasi tahlil qilinadi. Sud jarayoni, ayblov va tergov elementlari ko'pincha qahramonning ichki ziddiyatlarini ochish, jamiyatdagi ma'naviy muammolarni yoritish hamda adolat, qonun va axloq o'rtasidagi murakkab munosabatlarni namoyish etish vositasi sifatida qo'llaniladi. Maqolada mazkur motivlar personaj psixologiyasi, fabula dinamikasi va muallif pozitsiyasi bilan bog'liq holda tahlil etilib, ularning realizm poetikasidagi o'rni aniqlanadi.

Kalit so'zlar: sud motivi, tergov, realizm, psixologik tahlil, konflikt, proza.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N56>

Kirish. Realist proza inson va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni haqqoniy tasvirlashga intilishi bilan boshqa badiiy yo'nalishlardan farqlanadi. Ushbu adabiy oqimda inson taqdiri, ijtimoiy tengsizlik, axloqiy muvozanatning buzilishi, manfaatlar to'qnashuvi kabi masalalar badiiy tadqiqot markaziga aylanadi. Shu jarayonda sud va tergov motivlarining rolini alohida ta'kidlash zarur. Chunki sud jarayoni, ayblov, tergov so'roqlari va huquqiy – bahslar bularning barchasi insonning eng keskin ruhiy holatlari yuzaga chiqadigan dramatik vaziyatlarga asos bo'ladi.

Sud va tergov motivlari realizmda tasvirning hayotiylikiga erishish vositasi bo'lishi bilan birga, adabiy matnning ijtimoiy mohiyatini ham kuchaytiradi. Sud sahnalarida qahramonning ichki olami, ruhiy bosimi, pushaymoni yoki oqlanish istagi yanada yorqin namoyon bo'ladi. Tergov esa ko'pincha qahramonning ongidagi ziddiyatlarni, u yashirgan haqiqatni yoki jamiyat bilan bo'lgan nizoni fosh etuvchi mexanizm sifatida tasvirlanadi. Shu bois, sud-tergov motivlari nafaqat syujetni keskinlashtiradi, balki personaj psixologiyasini chuqurlashtiradi, muallifning axloqiy-estetik pozitsiyasini ham bilvosita ifodalaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. XIX–XX asr realizmiga mansub ko‘plab adiblar – Ch. Dikens, F. Dostoyevskiy, E. Zolya, T. Dreiser, shuningdek, o‘zbek adabiyotida A. Qodiriy, S. Ayniy, O. Yoqubov singari ijodkorlar sud va tergov motivlaridan keng foydalanib, ularni ijtimoiy haqiqatni ko‘rsatishning samarali usuliga aylantirgan. Bu motivlar orqali ular jamiyatdagi nohaqlik, qonunning ishlamasligi, hukmron tabaqaning ustunliklari yoki insonning ruhiy inqirozi kabi muammolarni badiiy shaklda talqin qilganlar. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi shundaki, sud va tergov motivlari ko‘plab realist asarlarda muhim badiiy unsurlardan biri bo‘lsa-da, ularning poetik funksiyalari ko‘p hollarda tizimli ravishda o‘rganilmagan. Tadqiqotning maqsadi – realizmga mansub proza namunalari asosida sud-tergov motivlarining psixologik, ijtimoiy va estetik vazifalarini aniqlash; ularning syujet rivojiga, konflikt tuzilishiga va personajlar xarakterining shakllanishiga qanday ta‘sir ko‘rsatishini ilmiy asosda yoritishdan iborat [1].

Realist adabiyotda sud va tergov motivlarining badiiy funksiyasini o‘rganish bir necha ilmiy yo‘nalishlar kesishgan nuqtada shakllangan: huquqiy poetika, psixologik tahlil, ijtimoiy-adabiy izlanishlar va konflikt nazariyasi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, sud jarayoni va tergov sahnalari realizm poetikasining muhim tarkibiy qismi bo‘lib, ular orqali yozuvchilar hayotiylik, hujjatdorlik va ruhiy chuqurlik tamoyillarini badiiy shaklda ifodalaydilar.

G‘arb adabiyotshunosligida, avvalo, F. Dostoyevskiy ijodida sud-tergov motivlarining o‘rni alohida tadqiq etilgan. “Jinoyat va jazo”, “Aqldan ozish”, “Karamozovlar” singari asarlarda tergov jarayoni qahramonning ruhiy inqirozini ochib beruvchi markaziy poetik mexanizm sifatida talqin qilinadi. Begakova, M. va boshqa tadqiqotchilar tergov jarayonini “insonning o‘z vijdoni bilan sud jarayoni” ekani bilan izohlaydi. Bu yondashuv sud motivi nafaqat tashqi voqealik, balki ichki ruhiy jarayon sifatida ham mavjudligini ko‘rsatadi.

F. Dostoyevskiy ning “Bleak House”, “Great Expectations” romanlarida sud tizimining tasviri ijtimoiy tanqid ruhida yondashilgan. Tadqiqotchilar fikricha, Dikens sud jarayonlarini byurokratik muhit, adolatsiz tizim va taqdirning tahlikali burilishlarini ifodalovchi ramz darajasiga ko‘targan. Bu asarlar orqali sud-tergov motiariining ijtimoiy adolatsizlikni fosh etishdagi o‘rni yanada aniqlanadi. Shu bilan birga, Harper Li asarida [1] sud jarayoni irqiy kamsitish va adolatsizlikni fosh etuvchi badiiy vosita sifatida ko‘riladi.

Ikkala adib ijodida motivlarning asosiy funksiyasi quyidagilarda namoyon bo‘ladi:

1. Psixologik funksiyasi – qahramonning ichki kurashini ochish;
2. Ijtimoiy funksiyasi – adolat va axloqiy me‘yorlarni yoritish;
3. Konfliktologik funksiyasi – syujet dramatik cho‘qqisiga xizmat qilish;
4. Estetik funksiyasi – matnga realizm va hayotiylik bag‘ishlash.

A. Qodiriyning “O‘tkan kunlar” romanida esa sud motivlari feodal tuzumning adolatsiz strukturasini ifodalovchi elementlar sifatida qaraladi. O.Yoqubov, Sh.Rashidov va boshqa yozuvchilarning prozasida esa sud jarayonlari sovet davridagi siyosiy adolatsizlikning badiiy ko‘rsatkichi sifatida talqin qilingan. Zamonaviy adabiyotshunoslikda sud va tergov motivlari ko‘proq psixologik va konfliktologik nuqtai nazardan o‘rganilmoqda. Ayrim tadqiqotchilar, xususan, Safarov, Sh. (2019) sud motivini konfliktning eng yuqori nuqtasi – katarzisga yaqin dramatik cho‘qqi sifatida talqin qiladi. Boshqalar esa sud-tergov motivlarini realizmda qahramonning ichki qadriyatlar tizimini sinovdan o‘tkazuvchi poetik mexanizm sifatida ko‘radi [3].

Ushbu maqola adabiy-tahliliy, psixologik, qiyosiy va strukturaviy metodlar uyg'unida olib borildi. Sud va tergov motivlari alohida badiiy birlik sifatida ajratilib, epizodlar, dialoglar, sud jarayonlari hamda tergov sahnalari kontekstida o'rganildi. Motivning takrorlanuvchi elementlari, ularning dramatik vaziyat bilan bog'liqligi, qahramonlar ruhiyati bilan o'zaro ta'siri tekshirildi. Ushbu bosqichda motivlarning o'zgarishi, rivoji va syujetga ta'sir ko'lamini aniqlashtirildi. Tadqiqot jarayonida G'arb va o'zbek realizmi namunalariidagi sud-tergov motivlari bir qator ilmiy metodlar orqali tahlil qilindi. Avvalo, qiyosiy yondashuv asosida ikki adabiy maktabdagi sud jarayoni tasviri, adolat tushunchasiga munosabat, sud tizimining badiiy timsol sifatidagi o'rni solishtirildi. Ushbu metod motivlarning sotsiokultural talqinini, shuningdek, adiblarning estetik pozitsiyasidagi o'xshash va farqli jihatlarni ochishga yordam berdi [4].

Psixologik tahlil metodi sud va tergov jarayonlarida qahramonlarning ruhiy holati, ichki ziddiyatlari, qo'rquv, pushaymonlik, oqlanish yoki tan olish ehtiyoji kabi murakkab psixik jarayonlarni o'rganishga xizmat qildi. Bu yondashuv sud motivining qahramon psixologiyasini ochishda tutgan o'rnini aniq belgilab berdi. Strukturaviy tahlil esa asarlardagi kompozitsion qurilish, syujet rivoji va dramatik cho'qqining shakllanishida sud-tergov motivlarining funksional ahamiyatini aniqlashga imkon yaratdi. Ayniqsa, sud jarayonining voqealar rivojidagi burilish nuqtasi sifatida qo'llanishi ushbu yondashuv orqali yaqqol tasniflandi. Kontekstual yondashuv yordamida asarlar yaratilgan davrning ijtimoiy-siyosiy muhitiga, huquqiy tizim holatiga va muallifning dunyoqarashiga e'tibor qaratildi. Bu yondashuv sud-tergov motivlarining ma'naviy va ijtimoiy mohiyatini yanada kengroq ochishga xizmat qildi. Tahliliy xulosalarda olingan barcha ma'lumotlar umimlashtirilib, sud-tergov motivlarining badiiy funksiyalari besh asosiy guruhga – psixologik, ijtimoiy, konfliktologik, estetik va strukturaviy funksiyalarga ajratildi [5].

Muhokama va natijalar. O'tkazilgan izlanishlar shuni ko'rsatdiki, sud va tergov motivlari realist prozada qahramon psixologiyasini chuqurlashtiruvchi markaziy poetik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Sud zalida yoki tergov xonasida yuzaga keladigan sahnalar qahramonning ruhiy inqiroz momentlarini ochib berishda eng ta'sirchan usul bo'lib, ularning yashirin fikrlari, qo'rquvlari, pushaymonliklari va ichki bo'shashuv holatlari aynan shu jarayonda ko'zga yaqqol tashlanadi. Shu tariqa muallif qahramonning axloqiy bahosini yanada teranroq ifodalaydi. Sud va tergov motivlari syujet dinamikasini kuchaytiruvchi dramatik markaz sifatida ham muhim o'rin tutadi. Realist romanlarda sud jarayoni ko'pincha konfliktning cho'qqisi vazifasini bajaradi: turli ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi to'qnashuvlar, ayblov va himoya o'rtasidagi qarama-qarshiliklar syujetni yanada keskinlashtiradi. Sud jarayonining boshlanishi asar strukturasiida burilish nuqtasi sifatida namoyon bo'lib, yakuniy hukm asarning umumiy semantik tizimini belgilaydi [6].

Tahlillar sud-tergov motivlarining realizmga xos hujjatdorlik va hayotiylik effektini kuchaytirishini ham isbotladi. Aniq huquqiy terminlarning qo'llanishi, protsessual tartibning real tasviri va tergov bosqichlarining bosqichma-bosqich yoritilishi matnning dokumentallik darajasini oshiradi. Bu orqali adib jamiyatdagi adolatsizlik, tizimning nomukammalligi yoki ijtimoiy mexanizmlarning qanday ishlashini haqqoniy aks ettiradi.

Sud-tergov motivlarining yana bir muhim jihati – ijtimoiy adolat, tengsizlik, hokimiyatning suiiste'moli kabi dolzarb masalalarni san'atkorona ochishidir. Sud jarayoni adabiyotda nafaqat syujet elementiga, balki jamiyatning ma'naviy holatini ko'rsatuvchi

“ko‘zgu”ga aylanadi. Tergov jarayoni esa qahramonning yashirin illatlarini, ichki ziddiyatlarini ochib beruvchi strukturaviy element bo‘lib xizmat qiladi; bu jarayonda qahramonning o‘zini oqlashi, yolg‘onga murojaat qilishi yoki haqiqatni tan olishga majbur bo‘lishi uning axloqiy tanlovlarini yorqin fosh etadi. Umuman olganda, sud va tergov motivlarining umumiy poetik funksiyasi konfliktini ochish, jamiyatning ma‘naviy mezonlarini ko‘rsatish va qahramon xarakterini chuqurlashtirishdan iborat ekani aniqlandi. Ular matnning mazmuniy qatlamlarini kengaytirib, asarning falsafiy, axloqiy va ijtimoiy g‘oyalar bilan boyitilishiga xizmat qiladi [3].

Xulosa. Ushbu maqola davomida F.Dostoyevskiyning “Jinoyat va jazo” hamda Harper Li tomonidan yaratilgan «Mazag‘chini o‘ldirish» romanlarida sud va tergov motivlarining adabiy funksiyasi chuqur tahlil qilindi. Ikkala asarda ham tergov jarayoni oddiy kriminal hodisa tasviridan iborat bo‘lib qolmay, inson ruhiyati, jamiyatdagi adolat tamoyillari va axloqiy mezonlarning shakllanishiga doir chuqur ma‘naviy-psixologik masalalarni ochib beruvchi badiiy vosita sifatida namoyon bo‘ldi. Dostoyevskiy asarida tergov qahramonning ichki inqirozi, gunohni anglash, qiynalish va poklanish bosqichlari orqali psixologik jarayon sifatida talqin qilinsa, Harper Li romanida sud jarayoni jamiyatdagi irqiy tengsizlik, tuhmat, adolatsizlik va stereotiplarning fosh etilishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, “Mazag‘chini o‘ldirish” romanida keltirilgan masxaraboz qush obrazi begunohlik, poklik va ezgulik ramzi sifatida muhim adabiy funksiya bajaradi. Asardagi Tom Robinsonning aybsiz bo‘lsa-da, jamiyatning adolatsiz hukmi natijasida jazolanishi – masxaraboz qushni o‘ldirish bilan ma‘naviy jihatdan tenglashtiriladi. Bu ramz orqali Harper Li insoniylik, halollik va ijtimoiy sezgirlikning qadrini yuksak darajada ifodalaydi. Dostoyevskiy buni individual ruhiy inqiroz orqali yoritgan bo‘lsa, Harper Li ijtimoiy noravonlik va irqiy kamsitish misolida jamiyatning axloqiy inqirozini ochib bergan. Shu tariqa, sud va tergov motivlari realizm adabiyotida – qahramon psixologiyasini ochish, adolatning buzilishi yoki tiklanishini namoyon etish, ma‘naviy qadriyatlarni sinchiklab o‘rganish kabi vazifalarni bajaruvchi kuchli badiiy vosita sifatida o‘z ahamiyatini saqlab kelmoqda. Ushbu maqoladan olingan xulosalar mavzuning adabiyotshunoslik, ijtimoiy psixologiya va madaniyatshunoslik doirasida yanada kengroq tadqiq etilishi uchun nazariy asos yaratadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Dostoyevskiy F. M. Jinoyat va jazo. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2019.
2. Lee H. To Kill a Mockingbird. Philadelphia: J. B. Lippincott & Co. 1960.
3. Johnson C. Race, class, and justice in Harper Lee’s novel. American Literature Review, 45(2), 2005. – P. 112–128.
4. Smith R. Law and prejudice: The legal context of Harper Lee’s fiction. New York: Routledge. 2010.
5. Uzbek National Encyclopedia. Inson huquqlari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2015.
6. Mardanova M. D., & Davlatova, S. M. The problem of stylistic classification of vocabulary. Modern Science and Education: Achievements and Development Prospects, (2), 2024. – P. 10–13.
7. Mardanova M. Sadridin Ayniyining “Sudxo‘rning o‘limi” asarida ma‘naviy tanazzul va uning lingvistik tahlili. University Research Base, 2025. – B. 413-418.
8. Muhammadiyevna D. S. Harper Li va o‘zbek adabiyotidagi sud jarayoniga oid terminlarning o‘xshash va farqli jihatlari. Hamkor konferensiyalar, 1(14), 2025. – B. 1185–1189.
9. Safarov Sh. Adabiyot va qonun motivlari. – Toshkent, 2019.

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

DESCRIPTION OF SPOKEN COMMUNICATION

Rustamov Dilshodbek

DSc of Philological sciences, Professor

Andijan State Institute of Foreign Languages

E-mail: dilshodbek.rustamov@mail.ru

Abstract. Language provides communication between those who enter into communication, since both the sender and the receiver understand each other through language. The sender (addressee) and the receiver (addressee) use the same language in the process of communication, otherwise the perceptual aspect of communication will not be realized. The specific feature of the use of language in a person's life is that it is not only the most important tool of communication, but also a means of understanding and thinking. Interpersonal communication is the main mechanism in the formation of a person as a person.

Keywords: speech, phrase, addressee, addressee, family, communication.

NUTQIY MULOQOT TAVSIFI

Rustamov Dilshodbek

f.f.d. (DSc), professor

Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya. Til muomalaga kirishuvchilar o'rtasidagi kommunikatsiyani ta'min- laydi, chunki axborot beruvchi ham, qabul qiluvchi ham bir-birini til orqali tushunadi. Axborot beruvchi (adresant) va uni qabul qiluvchi (adresat) muloqot jarayonida bir xil tildan foydalanadi, aks holda muloqotning pertseptiv jihati amalga oshmaydi. Insonning hayotiy faoliyati davomida tildan foydalanishining o'ziga xos xususiyati eng muhim muloqot-aralashuv quroli bo'lishi bilan birga anglash, fikrlash vositasi hamdir. Shaxslararo muloqot insonning shaxs sifatida shakllanishida asosiy mexanizm hisoblanadi.

Kalit so'zlar: nutq, ibora, adresant, adresat, oila, muloqot.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N57>

Bu jarayon go'dakning oiladagi yaqinlari bilan o'zaro muloqotidan boshlanib, to rasmiy doiradagi shaxslarning Xalqaro muloqot shakllaridagi ishtirokigacha bo'lgan turli-tuman daraja va toifadagi nutqiy faoliyatni o'z ichiga oladi. Nutqiy muloqotning asosiy maqsadi til vositasida turli xil ma'lumotlarni o'zaro almashishdir. Til muloqot vositasi ekanligini doimiy ravishda ta'kidlagan holda, nima uchun nutqiy muloqot birikmasini tanlaymiz? Masalaning mohiyatini yoritish uchun dastlab til va nutq dixotomiyasini anglab olish talab etiladi. Ilmiy matnlarda til va nutq hodisalarini farqlash hamda tadqiqot obyekti sifatida belgilash g'oyasi dastlab V.Gumboldt tomonidan ilgari surilganligi e'tirof etiladi. F.de Sossyur lisoniy faoliyat (Language) ning individuallik va sotsiallik belgilarini o'zida mujassam etgan butunlik ekanini ta'kidlaydi va lisoniy faoliyat doirasida ikki asosiy tushunchani – til (langua) va nutq (porole)ni ajratdi. Garchi til-nutq dixotomiyasi F.de Sossyurgacha V.Gumboldt, yosh grammatikachilar maktabi va Boduen de Kurtene tomonidan bayon qilingan bo'lsa ham, lekin F.de Sossyur uni lingvistik

sistemaning markaziga aylantirdi. A.Nurmonov «til va nutq» dixotomiyasining shakllanish jarayonini tahlil qilar ekan, Alisher Navoiy tilshunos olim sifatida Vilʼgelʼm Gumbolʼdt va F.de Sossyurdan ancha oldin til va nutq hodisalarini bir-biridan farqlaganini taʼkidlaydi.[1]

“Va xayolimgʻa mundoq kelurkim, turk ulusi fasihlarigʻa ulugʻ haq sobit qildimki, oʻz alfoz va iboratlari haqiqati va oʻz til va lugʻatlari kayfiyatidin voqif boʻldilar va forsiygoʻylarning iborat va alfoz bobida taʼn qilur sarzanishidin qutuldilar. (Tabdili: Xayolimga shunday keladiki, turk xalqining soʻz ustalari oldida ulugʻ vazifani bajardim, buning blan ular oʻz soʻzlari iboratlari haqiqatidan va oʻz til va lugʻatlari kayfiyatidan xabardor boʻldilar va forsiyoʻylarning nutq va soʻz bobida qilib kelgan taʼna va sarzanishlaridan qutuldilar.)”[2]

Darhaqiqat, bu oʻrinda Alisher Navoiy til va lugʻat umumiylikni ifodalovchi mohiyat, nutq va soʻz esa xususiylikni ifodalovchi tajalli ekanligiga ishora qilar ekan, har bir ijodkor til imkoniyatlari va lugʻat boyligidan foydalanib, soʻzni istagancha jilolantira olishi, nutqiy ifodalar yaratishi mumkinligini taʼkidlaydi. Sh.Shahobitdinova F. de Sossyur, uning taʼlimoti bilan aloqador langue va parole dixotomiyasidagi langueni lison tarzida qoʻllab, muammoni umumiylik va xususiylik dialektikasi asosida lison – nutq tarzida tavsiflaydi. Lison tilning umumiyliklar, nutq esa xususiyliklar tizimi ekan, «Umumiylik va xususiylik dialektikasining tildagi tajallisi nima?» degan savolga ixcham va loʻnda qilib: «Tilda lison va nutqni farqlash», – deb javob berish mumkin. Xususiyliklarning belgisi ularning zohiriyligi, yaʼni bevosita kuzatishda berilganligidir. Til hodisalaridan biz bevosita koʻra oladigan, eshita oladiganlari xususiyliklardir.[3]

M.Ernazarova ham masalaga shu nuqtai nazardan yondashib, «Til – lison va nutq yaxlitligidagi murakkab butunlik ekanligi, lison nutqda meʼyor asosida voqelanishi, nutq uchun asos boʻlib xizmat qilishini zamonaviy ilmiy-nazariy qarashlar va metodlarga asoslangan holda tadqiq etish dolzarb muammolardan biri» ekanligini taʼkidlaydi.[4]

Tilning substansial tizimi nutqda faollashadi va bu odamlar oʻrtasida muloqotni keltirib chiqaradi. Sh.Safarov ana shu jarayonning mohiyatini yoritib berishni koʻzda tutadi: «Til potensial hodisa boʻlib, kishilar ongida bolalikdan oʻzlashtirilgan gapirish qobiliyati va nutq orqali ifodilangan fikrni tushunish vositasi sifatida mavjud boʻladi. Nutq esa mavjud imkoniyatni voqelantirish va soʻzlashuv qobiliyatini aniq muhitda amalga oshirish jarayonidir. ...(nutq) yordamida odam oʻz fikrini, hissiyotlarini, kayfiyatini, istaklarini ifodalaydi. Nutq individual hodisa boʻlsa-da, aksariyat hollarda biz bir-birimizni tushunamiz. Tushunish soʻzlashish faoliyatida ayrim oʻziga xos va umumiy xususiyatlarning mavjudligi tufayli yuz beradi. Bunday xususiyatlar muayyan til jamoasi ishlatadigan birliklar (fonemalar, morfemalar, soʻzlar, gaplar) va ulardan foydalanish qoidalarining umumiylikidadir. Umumiy birliklar va qoidalar til tizimiga mansub boʻlib, ularning individual nutqda ishlatilishi nutqning strukturaviy asosini tashkil qiladi. Aynan shu asosda nutqning muloqot jarayonidagi vazifasi amalga oshiriladi».[5]

Suyun Karimov masalaga uslubshunoslik nuqtai nazaridan yondashib, «Oʻzbek tilining ijtimoiy vazifasi bilan chambarchas bogʻliq boʻlgan funksional uslubshunoslik til va nutq dialektikasining bevosita mahsuli sifatida yuzaga kelgan boʻlib, oʻzbek tili materialining oʻzbek muloqot shaklining turli koʻrinishlarida namoyon boʻlish xususiyatlarini tadqiq etish bilan shugʻullanishi» ni eʼtirof etadi.[6]

M.Hakimov pragmatik maʼnolarning yuzaga chiqishida til va nutq dixotomiyasining oʻzaro muloqotdorligiga eʼtibor qaratadi: «Tildan foydalanuvchi har bir shaxsning nutqida

fonetik sathdan to sintaktik sathga qadar til va nutq birliklarining qo'llanishida ularning o'ziga xos vazifalari mavjud bo'ladi. So'zlovchi nutqiga oid ifodaning qaysidir elementlarida uslubiy belgi va ma'lum vositalar muallifning ichki ruhiy olami yoki sotsial mavqe ko'rinishlari haqida ma'lumot berish uchun xizmat qiladi».[7]

«Nutq jarayoni, insonning nutqiy faoliyati uning rang-barang (chunonchi: ruhiy, fiziologik, ijtimoiy, ma'naviy, madaniy va h.k.) ijtimoiy va tabiiy faoliyati bo'lganligi sababli, pragmatikada nutqiy faoliyat insoniy faoliyatning qolgan o'nlab qirralari bilan bog'liqlikda o'rganiladi. Shuning uchun struktur (sistem) tilshunoslik til tizimini, til sistemasini o'rgansa, pragmatika diskurs (muloqot, o'zaro-fikr almashuv, kommunikatsiya, muloqot-aralashuv, so'zlashuv) tizimini o'rganadi».[8]

Bu borada G.Toirova «O'zbek nutqiy muloqotida sistemaviylik va informativlik» mavzusidagi filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasida nutqiy muloqotni zamonaviy tilshunoslik nazariyalari talqinida murakkab situativ-pragmatik sistema (SPS) sifatida tadqiq qilar ekan, uning tarkibi ichki va tashqi omillardan iboratligi, SPSning markazini verbal, ilk qurshovini noverbal (kinetik va fonatsion) vositalar, ilk qurshovning qurshovlarini esa tashqi omillar tashkil qilishi xususidagi izlanishlarini bayon qiladi.[9]

T.A.Shexurdina insonning muloqot ehtiyoji biologik tabiatga ega ekanligini ta'kidlaydi: «muloqot inson ixtirosi emas, unga bo'lgan ehtiyoj biologik xususiyatga ega. U inson hayotida shunday muhim rol o'ynaydiki, amalda yetakchilik maqomini oldi va psixologlar uni o'zini o'zi saqlab qolish zarurati bilan tenglashtiradilar».[10]

Nutqiy faoliyat inson faoliyati turlaridan biri sifatida xarakterlanadi. Nutqiy muloqot jarayon sifatida quyidagi tushunchalarni o'z ichiga oladi: til nutqiy muloqotning asosiy vositasi ekanligi; til (o'zbek tili) funksional uslublarining muloqotdagi o'ziga xos jihatlari; gapirish va eshitish, yozish va o'qish nutqiy faoliyat turlarining asosiy tamoyillari, nutqning mantiqiy va kompozitsion qurilishi; nutq texnikasi; nutq taktikasi; nutqiy me'yor; og'zaki va yozma nutq mahoratini oshirish; nutqning verbal va noverbal vositalari va hokazo.

Nimanidir bilish uchun savol berish zarurati, ish jarayonida kim bilandir axborot almashish, oila a'zolari yoki do'stlar, hamkasblar bilan suhbatlashish, qilingan ish haqida ma'lumot berish, bolani ovutish, do'konda xarid qilish kabi turli-tuman sabablar nutqiy faoliyatning boshlang'ich nuqtasi, ya'ni nutqiy vaziyatni yuzaga keltiruvchi holatlar nutqiy faoliyatni amalga oshirishga turtki beradi.

Adresant tomonidan harakatlantirilgan nutqiy faoliyat natijasi uning idrok etilishi va adresatning unga bo'lgan munosabati bilan baholanadi. Fikrlar almashinuvi jarayoni dialog yoki polilogda amalga oshiriladi. Nutqiy muloqot yuzaga kelishi uchun, asosan, 3 xil komponent talab qilinadi:

1. kommunikantlar;
2. muloqot obyekti;
3. muloqot vositasi (verbal va noverbal).[11]

O.Ya.Goyxman nutqiy muloqot quyidagi bosqichlarga bo'linishini ta'kidlaydi: Nutqiy faoliyat 1) fikrni bayon etishga tayyorlanish: sabab, ehtiyoj, maqsadni anglagan holda ilgari tajribaga asoslanib va nutqiy vaziyatni hisobga olib nutqiy ifoda natijalari ehtimolini tasavvur qilish. Nutqiy qobiliyati, ko'nikmalari rivojlangan odamning ong ostida bular tezkor shakllanadi;

2) ifodaning tuzilishi: soʻzlarni tanlash, ularni kerakli ketma-ketlikda joylashtirish izchil grammatik shakllantirish – bularning barchasi ichki planda sodir boʻladi. Soʻzlarni tanlash mexanizmi va grammatik shakllantirish jarayoni inson uchun mavhum boʻlganligi sababli nutqiy faoliyatning bu bosqichi kam oʻrganilgan boʻlib, turli taxminiy fikrlar mavjud;

3) tashqi nutqqa oʻtish: ifodaning ovozi yoki grafik shakli. Bu eng masʼuliyatli bosqich, chunki u ifodaning ijobiy yoki salbiy natijasini belgilaydi. Agar biror sababga koʻra ichki nutqdan tashqi nutqqa oʻtish jarayonida nuqsonli holat boʻlsa, tugallanmagan, noqulay, tushunish qiyin nutqqa aylanadi.

Nutqiy faoliyat natijasi uning idrok etilishi va adresat munosabati bilan baholanadi. Nutqni idrok etish (tinglash yoki oʻqish jarayoni) quyidagi bosqichlarni oʻz ichiga oladi:

- 1) akustik yoki grafik koddan ichki nutq kodiga oʻtish;
- 2) sintaktik qurilmalar, grammatik shakllarni dekodlash;
- 3) ifodaning umumiy mazmunini anglash;
- 4) ifodaning sabab va maqsadini anglash;
- 5) olingan maʼlumotni baholash (ifoda mazmuni, gʻoyasi, soʻzlovchi pozitsiyasi va boshqalar);
- 6) shakl va til vositalarini tanlashni tushunish.

Anglash (idrok etish jarayonining ajralmas qismi sifatida) ikki xil darajani oʻz ichiga oladi: lisoniy va mazmuniy. Birinchisi ikkinchisiz mumkin, ikkinchisi esa birinchisiz mumkin yemas. Ifoda mazmunini har doim ham toʻliq tushunishga erishilavermaydi. Qabul qiluvchining soʻzlovchi nutqini faol tushunish istagi bilangina samarali idrok etish mumkin. Qayta muloqot (aytilgan fikrga nisbatan munosabat bildirish) — nutqiy faoliyat natijasini baholashga imkon beradigan muhim jihati. Nisbatan toʻliq fikr dialogda yuzaga chiqadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Nurmonov A. Oʻzbek tilshunosligi tarixi. –T.: Oʻzbekiston, 2002. – B.80.
2. Alisher Navoiy. Muhokamatul-lugʻatayn. – B. 24//
http://ferlibrary.uz/f/alisher_navoiy_muhokamatul_lugatayn
3. Shahobitdinova Sh.X. Oʻzbek tili morfologiyasi. – Andijon: Andijon nashriyot matbaa, 2012. – B. 24.
4. Ernazarova M. Grammatik maʼno lisoniy va pragmatik omillar yaxlitligida. Filol. fanl. dokt (DSs). ... diss. avtoref. – Samarqand, 2018. – B.5.
5. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: 2008. – B.47.
6. Karimov S. Oʻzbek tili funktsioial stilistikasi. Monografiya. – Samarqand: SamDU nashri, 2010. – B.5.
7. Hakimov M. Oʻzbek pragmalingvistikasi asoslari. –T.: Akademnashr, 2013. – B. 45.
8. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – T.: 2008. – B.48.
9. Toirova G.I. Oʻzbek nutqiy muloqotida sistemaviylik va informativlik. Filol. fanlari boʻyicha falsafa doktori (Phd) diss. avtoref. – T., 2017.
10. Shexurdina T.A. Rechevaya kommunikatsiya: Konspekt lektsiy dlya studentov gumanitarnykh spetsialnostey. – M.: RUT (MIIT), 2018. – S. 4.
11. Goyxman O.Ya., Nadeina T.M. Rechevaya kommunikatsiya: Uchebnik dlya vuzov / Pod red. Goyxmana O.Ya. – M.: INFRA-M, 2001. – B.6.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

AN INTERPRETATION OF THE LEXICAL-SEMANTIC FEATURES AND TERMINOLOGICAL SYSTEM IN ENGLISH AND UZBEK DIPLOMATIC DISCOURSE

Musayev Akmalbek Ibragimjanovich

Lecturer

Andijan State Institute of Foreign Languages

Andijan, Uzbekistan

E-mail: akmalbekibragimovich@gmail.com

Abstract. This article provides a scientific analysis of the lexical-semantic features of English and Uzbek diplomatic discourse, as well as the principles underlying the formation of its terminological system. Diplomatic language represents a specific institutional genre in which linguistic units serve to ensure political neutrality, formal communication culture, calls for compromise, and communicative security. Based on the material of Chapter 2, the study examines the semantic field structure of diplomacy-related terms, their paradigmatic and syntagmatic relations, systems of synonymy and antonymy, the adaptation of international terminology to national discourse, and semantic inconsistencies that emerge in the process of translation. The distinctions in legal force between English terms such as agreement, accord, treaty, and memorandum and their Uzbek equivalents *kelishuv*, *bitim*, *shartnoma*, and *memorandum* are illustrated through examples. Furthermore, the study highlights the use of mitigating lexical devices in Uzbek diplomatic language, indirect attention-drawing strategies, and the linguopragmatic impact of culturally motivated diplomatic etiquette. The findings demonstrate how lexical-semantic differences in the diplomatic discourse of the two languages influence international relations, diplomatic translation, and the effectiveness of intercultural communication.

Keywords: diplomatic discourse, lexical semantics, terminological system, semantic field, synonymy, antonymy, diplomatic translation, linguopragmatics.

INGLIZ VA O'ZBEK DIPLOMATIK DISKURSIDA LEKSIK-SEMANTIK XUSUSIYATLAR VA TERMINOLOGIK TIZIMNING TALQINI

Musayev Akmaljon Ibrogimovich

O'qituvchi

Andijon davlat chet tillari instituti

Andijon, O'zbekiston

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o'zbek diplomatik diskursining leksik-semantik xususiyatlari hamda undagi terminologik tizimning shakllanish tamoyillari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Diplomatik nutq o'ziga xos institutsional janr bo'lib, undagi til birliklari siyosiy neytrallik, rasmiy muloqot madaniyati, murosaga chaqiruv va kommunikativ xavfsizlikni ta'minlashga xizmat qiladi. Tadqiqotda 2-bob material asosida diplomatizmga xos terminlarning semantik maydon strukturasi, ularning paradigmatic va syntagmatic munosabatlari, sinonimiya-antonomiya tizimi, xalqaro terminlarning milliy diskursga moslashuvi va tarjima jarayonida yuzaga keladigan semantik nomuvofiqliklar tahlil etiladi. Ingliz tilidagi *agreement*, *accord*, *treaty*, *memorandum* kabi terminlarning huquqiy kuch darajasi va ularning o'zbek tilidagi *kelishuv*, *bitim*, *shartnoma*, *memorandum* kabi muqobillari orasidagi semantik tafovutlar misollar asosida yoritiladi. Shuningdek, o'zbek diplomatik tilida yumshatuvchi leksik vositalar, e'tibor qaratishning bilvosita usullari va madaniy jihatdan motivatsiyalashgan diplomatik etiketning lingvopragmatik ta'siri ochib beriladi. Tadqiqot natijalari ikki til diplomatik diskursidagi leksik-semantik tafovutlarning xalqaro aloqalar, diplomatik tarjima va madaniyatlararo muloqot samaradorligiga ta'sirini ko'rsatadi.

Kalit soʻzlar: diplomatik diskurs, leksik-semantika, terminologik tizim, semantik maydon, sinonimiya, antonimiya, diplomatik tarjima, lingvopragmatika.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N58>

Diplomatik diskurs zamonaviy tilshunoslikda davlatlararo munosabatlarni til orqali tartibga soluvchi maxsus kommunikativ tizim sifatida talqin qilinadi. Undagi til birliklari rasmiylik, betaraflilik, hushyorlik, vaziyatni yumshatish, konfliktni oldini olish va tomonlar oʻrtasida oʻzaro ishonchni mustahkamlash vazifalarini bajaradi. Shu bois diplomatik nutqning leksik tizimi umumxalq tilidan farqlanib, alohida semantik qatlam hosil qiladi. Olimlar taʼkidlaganidek, diplomatik diskursning lugʻaviy tarkibi institutsional normalarga qatʼiy boʻysunadi va undagi soʻzlar konnotativ cheklanganlik, bahosizlik va neytral semantikani saqlashi bilan ajralib turadi [1, 87].

Diplomatik terminologiya alohida leksik qatlam boʻlib, unda soʻzlar koʻpincha tor maʼnoda qoʻllanadi va aniq diplomatik-huquqiy mazmunga ega. Masalan, ingliz tilidagi *agreement, accord, treaty, memorandum* kabi birliklar oʻzaro mazmuniy yaqinlikka ega boʻlsa-da, ularning har biri turli darajadagi majburiyat va rasmiylikni bildiradi. Oʻzbek nutqida esa bu birliklarning aksariyati kelishuv yoki bitim soʻzlari orqali umumlashtiriladi. Bu esa oʻzbek diplomatik tilida semantik elastiklik yuqoriligini koʻrsatadi [2, 144].

Diplomatik diskursda sinonim va antonim munosabatlar muhim semantik yuk koʻtaradi. Ingliz tilida **express concern, voice concern, raise concern** kabi birliklar diplomatik xavotir darajasini bosqichma-bosqich ifodalasa, oʻzbek tilida **tashvish bildirdi, xavotir bildirdi** kabi shakllar vaziyatga koʻra semantik jihatdan oʻzaro almashinadi. Bu farq milliy kommunikativ urf-odat bilan izohlanadi [3, 54].

Diplomatik tilning leksik tizimi xalqaro kommunikatsiya taʼsiri natijasida yillik oʻzgarish va yangilanishlarga uchrab boradi. Ingliz tili diplomatiyada asosiy ish tili sifatida xalqaro diplomatik terminlarning shakllanishiga bevosita taʼsir koʻrsatmoqda. Shu sababli **protokol, status-kvo, demarsh** kabi xalqaro birliklar oʻzbek diplomatik diskursida ham qoʻllanmoqda. Bunda ularning bir qismi toʻgʻridan-toʻgʻri oʻzlashtirilsa, bir qismi kalkalash yoʻli bilan moslashtiriladi [4, 203].

Shu maʼnoda, ingliz va oʻzbek diplomatik diskursidagi leksik semantik farqlarni oʻrganish diplomatik tarjima amaliyotini takomillashtirish, xalqaro muloqotda maʼno yoʻqotilishining oldini olish, shuningdek, madaniyatlararo pragmatik toʻqnashuvlarni bartaraf etishda muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur tadqiqot diplomatik terminlarning qiyosiy-lingvistik tahlili orqali ikki til diplomatik diskursidagi farqlarning nazariy va amaliy xususiyatlarini yoritishga xizmat qiladi [5, 119].

Ushbu tadqiqotda ingliz va oʻzbek diplomatik diskursidagi leksik semantik va terminologik birliklarni aniqlash, tasniflash hamda qiyosiy tahlil qilishga yoʻnaltirilgan kompleks metodlar qoʻllandi. Tadqiqot korpusini **rasmiy bayonotlar, qoʻshma deklaratsiyalar, memorandumlar, bitimlar, tashqi ishlar vazirliklari** tomonidan eʼlon qilingan axborotlar, xalqaro tashkilotlarning ingliz va oʻzbek tillaridagi diplomatik matnlari tashkil etdi. Matnlar tanlashda ularning rasmiyligi, diplomatik janrga mansubligi va ikki tomonlama hamda koʻp tomonlama diplomatik aloqalarni aks ettirishi asosiy mezon boʻldi. Ushbu korpusga **BMT, YEIning rasmiy bayonotlari, Oʻzbekiston Respublikasi Tashqi ishlar vazirligining axborotlari, “Joint Statement”, “Declaration”, “Memorandum of Understanding”** kabi hujjatlar kiritildi.

Tadqiqotda tavsifiy metod yordamida diplomatik terminlarning mazmun doirasi, qo'llanish chegarasi, semantik xususiyatlari va funksional belgilarini aniqlash amalga oshirildi. Masalan, ingliz tilidagi **"We welcome the initiative"** ifodasi bayonnomalarda ijobiy diplomatik kayfiyatni bildirish uchun qo'llanishi, o'zbek matnlarida esa **"Tashabbus qo'llab-quvvatlandi"** tarzida neytralroq berilishi tavsifiy tahlil orqali aniqlashtirildi [1, 87]. Ushbu yondashuv orqali terminlarning tor ma'nodagi qo'llanishi, bahosizlik va institutsional neytrallikka moyilligi oydinlashtirildi.

Qiyosiy metoddan foydalanilib, ingliz va o'zbek tillaridagi diplomatik terminlarning ekvivalentlik darajasi, semantik mosligi va nomuvofiqliklari taqqoslab tahlil qilindi. Masalan, **treaty-shartnoma, agreement-kelishuv, accord-bitim, memorandum-memorandum** kabi terminlarning ma'no kuchlanishi, huquqiy statusi va rasmiylik darajasi farqlari ko'rsatildi. Masalan, BMT hujjatlarida **"treaty"** xalqaro-huquqiy majburiyat kuchiga ega ekanligi bilan ajralib turadi, o'zbek matnlarida esa **"shartnoma"** ko'pincha sinonim sifatida keng qo'llanadi, ba'zan **"bitim"** bilan almashtiriladi [2, 144]. Bu esa ayrim hollarda diplomatik-huquqiy mazmunning noaniqlashuviga olib kelishi mumkin.

Komponent tahlil usuli orqali mazmun jihatidan yaqin diplomatik birliklarning sematik tarkibi aniqlanib, ularni farqlovchi mikroma'no qatlamlari ochildi. Misol tariqasida **agreement, accord, treaty** terminlarining mazmuni kelishilgan pozitsiya darajasi, huquqiy majburiyat kuchi, muzokara bosqichlari va siyosiy mas'uliyat mezonlari asosida segmentlashtirildi. Masalan, **"accord"** ko'proq murosaga erishilgan kelishuv bosqichini bildiradi, **"agreement"** kelishilgan umumiy prinsiplarni ifodalasa, **"treaty"** rasmiy ratifikatsiyani talab etuvchi majburiy kuchga ega hujjat sifatida belgilandi [3, 54].

Diskursiv tahlil orqali terminlarning real kommunikativ vazifasi, kontekstual qo'llanilishi, nutqdagi pragmatik vazifasi va davlatlararo muloqotdagi strategik ahamiyati ko'rsatildi. Masalan, ingliz diplomatik bayonotlarida **"We strongly condemn the attack"** ifodasi ochiq tanqid va qat'iy pozitsiyani bildirsa, o'zbek diplomatik matnlarida **"Tomonlar mazkur holatni qoraladi"** kabi yumshatilgan variant uchrashi aniqlangan [4, 203].

Lingvokulturologik yondashuv o'zbek diplomatik nutqidagi yumshatish (evfeminatsiya), ijobiy baho berish, yuz-saqlash (face-saving) va murosaga yo'naltirilgan madaniy normaning leksik semantik ifodasini aniqlash imkonini berdi. Misol sifatida, ingliz diplomatiyasida **"We urge immediate action"** shakli aniq talabni bildirsa, o'zbek matnlarida o'rniga **"Tomonlar zarur choralarni ko'rish lozimligini ta'kidladilar"** kabi yumshoqroq variant qo'llanishi milliy diplomatik etiketning tilga ta'siri sifatida izohlandi [5, 119].

Tahlil natijalariga ko'ra ingliz va o'zbek diplomatik diskursida leksik semantika va terminologiya tizimi umumiy xalqaro diplomatik me'yorlarga asoslangan bo'lsa-da, ularning mazmuniy tashkiloti, qo'llanish chegarasi, ma'no kuchlanishi, pragmatik yuklamasi va nutqiy ta'sirchanlik vositalarida sezilarli farqlar mavjud. Ushbu farqlar ikki til diplomatik nutqining shakllanishida milliy madaniyat, siyosiy muloqot an'analari, diplomatik etiket va lingvopragmatik normalarning hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatadi.

Birinchidan, ingliz diplomatik terminlarida semantik iyerarxiya aniq belgilangan bo'lib, termin tanlovi hujjatning huquqiy kuchi, rasmiylik darajasi va majburiyat shakliga qarab farqlanadi. Masalan, **agreement** va **memorandum** ko'proq elastik hamkorlikni bildirsa, **treaty** va **convention** qat'iy huquqiy kuchga ega xalqaro majburiyatni anglatadi. 2023 yilda imzolangan **UK-Japan Joint Leaders Statement** matnida **cooperation agreement** termini

qo'llanib, tomonlar kelajakdagi hamkorlik yo'nalishlari va niyatlarini belgilab o'tgan. Aksincha, **NATO Treaty** matnida treaty termini qat'iy mudofaa majburiyatini yuklovchi asosiy termin sifatida qo'llangan. O'zbekiston diplomatik amaliyotida esa **kelishuv, bitim, shartnoma, konvensiya** terminlarining qo'llanishida aniq iyerarxiya kam kuzatiladi. Masalan, "O'zbekiston–Qozog'iston o'rtasida yangi hamkorlik kelishuvi imzolandi" sarlavhasida kelishuv termini aslida "hamkorlik bo'yicha memorandum" darajasidagi hujjatni ifodalagan, bu esa semantik noaniqlikni yuzaga keltirgan [1, 87].

Ikkinchidan, sinonimiya va antonimiya diplomatik nutqda axborotni nozik tarzda yetkazish, vaziyatga mos diplomatik ohangni tanlash, siyosiy safarbarlik darajasini belgilash va muloqot keskinligini boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Ingliz tilidagi **express concern, voice concern, raise concern** kabi birliklar diplomatik xavotir darajasini bosqichma-bosqich oshiradi. Yevropa Kengashi 2022 yilgi bayonotida "**We raise serious concern regarding the escalation**" iborasi qo'llanib, diplomatik xavotirning yuqori bosqichi bildirildi. O'zbek matnlarida esa "**tashvish bildirdi**", "**xavotir bildirdi**", "**chuqur tashvish bildirdi**" shakllari tanlansa-da, ularning semantik farqlanish darajasi qat'iy standartlashmagan bo'lib, ko'pincha vaziyatning nozikligi, siyosiy muhit va muomala odobi bilan belgilanadi. Antonimik juftliklar **stability-escalation, cooperation-confrontation, constructive dialogue-pressure** ingliz diplomatik nutqida keskin semantik oppozitsiya hosil qilsa, o'zbek diplomatik matnlarida "**barqarorlik-keskinlashuv**", "**hamkorlik-qarama-qarshilik**", "**konstruktiv muloqot-bosim**" shaklidagi leksik juftliklarda salbiy komponent odatda yumshatiladi [2, 144]. Bu madaniy diplomatiya strategiyasi bilan izohlanadi.

Uchinchidan, xalqaro terminlarning o'zlashtirilishi va milliy diplomatik diskursga integratsiyalashuvi davom etmoqda. Ingliz diplomatik tilidan olingan **protokol, status-kvo, demarsh** kabi terminlar o'zbek tilida ham qo'llanmoqda. Masalan, "**Tomonlar protokolga muvofiq muzokaralar tartibini belgilab oldilar**" kabi jumladan foydalaniladi. Ba'zan kalkalash yo'li bilan mazkur holat, diplomatik tashabbus, o'zaro manfaat kabi variantlar shakllanadi. Xalqaro atamalarni to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish (protokol) va milliyashtirish (o'zaro manfaat) jarayonining parallel kechayotgani o'zbek diplomatik terminologiyasining yangilanayotganini ko'rsatadi [3, 54]. Shu bilan birga, SHHT, MDH, O'zbekiston–Turkiya Qo'shma Bayonotlari tilida ingliz diplomatik terminlarining o'zbek nutqiga ko'chishi kuchaygani aniqlandi.

To'rtinchidan, tarjimada semantik nomuvofiqliklar diplomatik mazmunning to'liq aks etmasligiga olib kelishi mumkin. Masalan, framework agreement termini ingliz tilida kelgusi muzokaralar uchun asos bo'ladigan dastlabki kelishuv hujjatini anglatadi, o'zbek tilidagi "**asosiy kelishuv**" shakli esa vaqtinchalik, noaniq va shartli xarakterni to'liq ifodalamaydi. Xuddi shuningdek, confidence building measures "**ishonchni mustahkamlash choralari**" deb tarjima qilinsa-da, ingliz variantidagi institutsionallik, xavfsizlik tizimida qo'llanishi va diplomatik mexanizm sifatidagi maxsus semantik yuklama yo'qoladi [4, 203].

Beshinchidan, o'zbek diplomatik diskursida madaniy motivlangan yumshatish strategiyasi ustuvorlik qiladi. Ingliz bayonotlarida "**We strongly condemn the attack**" kabi keskin, aniq pozitsiya bildiruvchi shakllar qo'llansa, o'zbek nutqida "Tomonlar mazkur holatni qoraladi", "Tomonlar vaziyatdan afsus bildirdi", "**Tomonlar muloqot orqali vaziyatni yumshatish zarurligini ta'kidladilar**" kabi yumshoq variantlar ustunlik qiladi. Bu esa yuzni

saqlash, murosas madaniyatini qo'llash va diplomatik muloqotni keskinlashtirmaslik tamoyili bilan bog'liq [5, 119].

Umuman olganda, natijalar ingliz va o'zbek diplomatik diskursi terminologiyasi o'rtasida semantik struktura, huquqiy iyerarxiya, pragmatik yuk, xalqaro integratsiya darajasi va milliy madaniy norma ta'siri bo'yicha sezilarli tafovutlar borligini ko'rsatdi.

Olingan natijalar ingliz va o'zbek diplomatik diskursida leksik semantika va terminologiya tizimining shakllanishi, qo'llanishi hamda pragmatik talqinida ijtimoiy siyosiy muhit, milliy madaniy me'yorlar va diplomatik etiketning muhim omil sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatdi. Diplomatik terminlarning semantik yuklanishi, huquqiy iyerarxiyasi, sinonimik va antonimik paradigmasi, shuningdek milliy madaniyatning leksik tanlovga ta'siri ikki diskursni farqlovchi asosiy xususiyatlar sifatida belgilandi. Bu holat diplomatikaning lingvokulturologik tabiatga ega ekanligini tasdiqlaydi, ya'ni diplomatik til universal xalqaro me'yorlar bilan bir qatorda milliy mentalitet va til siyosatidan oziqlanadi.

Birinchidan, ingliz diplomatik tilida terminlarning qat'iy iyerarxik tizimda shakllanishi xalqaro huquqiy doktrinaga mos keladi. **Treaty, convention, pact, agreement** kabi terminlarning har biri hujjatning huquqiy kuchi va majburiyat darajasiga ko'ra farqlanadi. Bu aniq tizim diplomatik matnda notog'ri ma'no talqinini istisno etadi. O'zbek diplomatik matnlarida esa **kelishuv, bitim, shartnoma** kabi terminlarning qo'llanishida ba'zan semantik noaniqlik uchrashi aniqlangan. Masalan, "**O'zbekiston–Koreya o'rtasida hamkorlik bo'yicha kelishuv imzolandi**" sarlavhasi asl hujjat mohiyati jihatidan "**Memorandum of Understanding**" bo'lgan holatlar qayd etilgan [1, 87]. Bu holat tarjima jarayonida terminologik standartlashtirishning zarurligini ko'rsatadi.

Ikkinchidan, sinonimik vositalarning qo'llanishidagi farqlar ingliz va o'zbek diplomatik muloqotida nutqiy yumshoqlik darajasi turlicha ekanini ko'rsatdi. Ingliz diplomatik bayonotlarida **express concern, voice concern, raise concern** kabi birliklarning bosqichma-bosqich kuchayishi diplomatik signalizatsiya sifatida xizmat qiladi. Bunday leksik gradatsiya tashqi siyosiy vaziyatni ogohlantirish mexanizmi vazifasini bajaradi. O'zbek diplomatik nutqida bu birliklar vaziyatga moslashgan holda qo'llansa-da, ularning semantik kattalashuvi ko'proq kontekstdan kelib chiqadi. Bu o'zbek diplomatiyasida konfliktni keskinlashtirmaslik va muloqotda muvozanatni saqlash tamoyiliga asoslanganligini ko'rsatadi [2, 144].

Uchinchi muhim jihat o'zbek diplomatik diskursida madaniy xususiyatlarning ustuvorligidir. Ingliz tilidagi "**We strongly condemn**" iborasi qat'iy pozitsiya va prinsipial siyosiy bahoni anglatadi. O'zbek tilida esa bu mazmun "**Tomonlar mazkur holatni qoraladi**", "**vaziyatdan afsus bildirdi**", "**o'zaro hurmat va muloqot orqali yechim topish zarurligi ta'kidlandi**" kabi yumshatilgan lisoniy birliklar orqali ifodalanadi. Bu evfeminatsiya, yuz saqlash va murosas madaniyatining tilga ko'chgan ko'rinishidir [3, 54]. Mazkur lingvokulturologik farq o'zbek diplomatik tili nafaqat kommunikativ maqsadni, balki ijtimoiy axloq me'yorlarini ham aks ettirishini tasdiqlaydi.

To'rtinchidan, xalqaro diplomatik atamalarning o'zbek tiliga o'zlashtirilish jarayoni ikki yo'nalishda kechayotgani aniqlandi: to'g'ridan-to'g'ri o'zlashuv (protokol, demarsh, status-kvo) va mazmuniy kalkalash (o'zaro manfaat, mazkur holat, tashabbusni qo'llab-quvvatlash). Bu ikki jarayonning parallel davom etishi milliy diplomatik tilning xalqaro standartlarga mos ravishda modernizatsiya qilinayotganini ko'rsatadi. Biroq ayrim holatlarda kalkalash usuli nutqning tabiiyligini susaytirishi yoki ma'no noaniqligini keltirib chiqarishi mumkin [4, 203].

Umuman olganda, muhokama shuni ko'rsatadiki, ingliz diplomatik diskursi aniq huquqiy iyerarxiya, keskin baholash, semantik aniqlik va ochiq signalizatsiya strategiyasiga asoslanar ekan, o'zbek diplomatik diskursi esa murosa, ijobiy muhitni saqlash, yumshoqlik, bilvosita ifoda va madaniy odob me'yorlariga tayangan holda shakllanadi. Bu farqlar ikki til diplomatiyasini o'zaro tarjima qilish va semantik moslashtirish jarayonida alohida e'tibor talab etadi [5, 119].

Ushbu tadqiqot natijalari ingliz va o'zbek diplomatik diskursining leksik semantik hamda terminologik xususiyatlari mazmuni, qo'llanish tamoyillari va pragmatik yuklanishi jihatidan sezilarli farqlarga egaligini ko'rsatdi. Ingliz diplomatik tilida terminlarning qat'iy iyerarxik tizimga asoslanishi xalqaro huquqiy normalar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, **treaty, convention, pact, agreement** kabi birliklarning qo'llanishida aniq semantik chegaralanish kuzatildi. O'zbek diplomatik matnlarida esa kelishuv, bitim, shartnoma kabi terminlarning ko'p hollarda bir-birining o'rnida qo'llanishi, ayrim vaziyatlarda esa hujjat mazmunining noaniq ifodalanishiga sabab bo'layotgani aniqlandi. Bu holat diplomatik tarjimada terminologik standartlashtirishning dolzarbligini belgilaydi.

Sinonimiya va antonimiya munosabatlari orqali ingliz diplomatik nutqida gradatsiya asosidagi signalizatsiya strategiyasi shakllangan bo'lsa, o'zbek diplomatik diskursida mazkur birliklar vaziyatga mos holda yumshatilgan semantik ohangda qo'llanishi aniqlangan. Ingliz nutqida express concern, raise concern yoki strongly condemn kabi yuqori darajadagi diplomatik ogohlantirish shakllari aniq va keskin ifodalansa, o'zbek matnlarida "mazkur holat qoralandi", "tashvish bildirildi", "afsus bildirildi" kabi yumshoq variantlar ustunlik qiladi. Bu o'zbek diplomatik tilining milliy madaniyat, muomala odobi va murosa tamoyillariga tayanganligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, xalqaro diplomatik terminlarning o'zbek tilida ikki yo'nalishda rivojlanayotgani – to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirish va kalkalash – aniqlangan bo'lib, bir tomondan, xalqaro diplomatik standartlarga moslashuv, ikkinchi tomondan milliy diplomatik tilning ichki rivoji va tabiiylashuviga xizmat qilmoqda. Biroq ayrim terminlar tarjimasida semantik nomuvofiqliklar mavjudligi diplomatik matnlarning mazmunini to'liq aks ettirmasligi xavfini keltirib chiqaradi. Shuning uchun ingliz–o'zbek diplomatik terminlarining maxsus ikki tilli izohli lug'atini yaratish, ekvivalentlik darajalarini belgilash hamda tarjimaning yagona standartlarini ishlab chiqish zarur.

Umuman olganda, tadqiqot ingliz va o'zbek diplomatik diskursining leksik semantik tizimi o'rtasida universal diplomatik me'yorlar bilan bir qatorda milliy madaniy omillar, diplomatik etiket va siyosiy nutq strategiyalariga tayangan holda shakllanuvchi farqlar mavjudligini asosli ravishda ko'rsatdi. Bu natijalar kelgusida diplomatik tarjima nazariyasi, ikki tilli terminologiya va diplomatik nutq pragmatikasi yo'nalishida ilmiy tadqiqotlarni yanada rivojlantirish imkonini beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ibragimov A. Diplomatiik til va nutq madaniyati. Toshkent Fan 2021.
2. Xasanov B. Xorijiy siyosiy matnlar tarjimasi masalalari. Toshkent Yangi asr avlodi 2020.
3. Телия В. Н. Русская фразеология Семантика прагматика культура. Москва Наука 1996.
4. Safarov Sh. Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent Fan 2019.
5. Карпова Т. Г. Дипломатический дискурс и его языковые особенности. Москва ИНИОН РАН 2017.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LINGUISTIC ANALYSIS OF ENGLISH AND UZBEK MEDIA DISCOURSE: STRUCTURE AND FEATURES

Shamsuddinova Diyoraxon Yorqinbek qizi

Andijan State Institute of Foreign Languages

Lecturer

G-mail: diyora0331@gmail.com

Abstract. This article examines the linguistic features of English and Uzbek media discourse, focusing on structure, communicative functions, and the use of linguistic units. It analyzes lexical, grammatical, pragmatic, and stylistic mechanisms shaped by national context, cultural norms, and information transmission strategies. English media discourse, as a major component of the global information space, is characterized by conciseness, accuracy, and standardized structure, while Uzbek media discourse reflects national mentality, cultural expressiveness, and traditional modes of communication. The study highlights the harmony between international and national approaches and emphasizes the importance of media discourse in modern communication.

Keywords: media discourse, linguistic analysis, pragmatics, stylistics, communicative strategy, English language, Uzbek language, media features, information style, text structure.

INGLIZ VA O'ZBEK MEDIADISKURSINING LISONIY TAHLILI: TUZILISHI, XUSUSIYATLARI

Shamsuddinova Diyoraxon Yorqinbek qizi

Andijon davlat chet tillari instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqola ingliz va o'zbek mediadiskursining lisoniy xususiyatlarini, ularning tuzilishi, kommunikativ vazifalari va til birliklarining qo'llanish mexanizmlarini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Mediadiskursda qo'llaniladigan leksik, grammatik, pragmatik va stilistik vositalar har ikki tilning milliy-ijtimoiy konteksti, axborot uzatish madaniyati va kommunikativ strategiyalariga ko'ra shakllanishi yoritiladi. Ingliz tilidagi mediadiskurs global axborot maydonining asosiy manbasi sifatida qisqaligi, aniqligi va standartlashgan tuzilishi bilan ajralib turadi, o'zbek mediadiskursi esa milliy mentalitet, nutq madaniyati va obrazlilik unsurlarini uyg'unlashtirgan holda shakllanadi. Tadqiqotda mediadiskursning zamonaviy kommunikatsiyada tutgan o'rni, xalqaro va milliy yondashuvlar uyg'unligi hamda media tilining taraqqiyoti alohida ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: mediadiskurs, lingvistik tahlil, pragmatika, stilistika, kommunikativ strategiya, ingliz tili, o'zbek tili, media tilining xususiyatlari, axborot uslubi, matn tuzilishi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N59>

Ingliz va o'zbek mediadiskursining shakllanishi ijtimoiy jarayonlar, madaniy qadriyatlar va zamonaviy kommunikatsiyaning rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. Mediadiskursning tuzilishi va lisoniy tizimi media mahsulotlarining maqsadi, auditoriyasi va kommunikativ strategiyalariga qarab shakllanadi. Har ikki tilda mediadiskurs axborot yetkazish, auditoriyani jalb qilish, ta'sir o'tkazish va ijtimoiy fikrni shakllantirish vazifalarini bajaradi. Mediadiskursning asosiy xususiyatlaridan biri — **leksik boylik va stilistik uslublarning ko'p qirraliligi**. Ingliz tilida qisqa, aniq, standartlashtirilgan sarlavhalar va minimalistik tuzilish ustuvor bo'lsa, o'zbek mediadiskursida obrazlilik, sinonimiya,

o'xshatishlar va milliy nutq uslublari keng qo'llanadi. Masalan, ingliz sarlavhalarida kompakt shakldagi *"Government Approves New Policy"* kabi strukturalar qo'llanadi, o'zbek matnlarida esa kengroq va emotsional shakllar — *"Hukumat yangi siyosatni tasdiqladi"* kabilar uchraydi [8, b.205]. Grammatik jihatdan ingliz mediamatnlari sodda va murakkab gaplarning uyg'unligiga tayansa, o'zbek mediamatnlari ko'proq ergash gapli konstruksiyalar va nutqiy izchillikka asoslanadi. Ingliz tilida passiv konstruksiyalar keng qo'llansa, o'zbek mediadiskursida faol nisbat ustunlik qiladi. Pragmatik jihatdan ingliz mediadiskursi axborotni neytral, xolis va tez yetkazishga intiladi. O'zbek mediadiskursida esa pragmatik maqsad ko'pincha izoh berish, vaziyatni kengroq tahlil qilish va o'quvchiga yaqinroq shaklda tushuntirishga qaratiladi. Bu esa ikki tilning madaniy kontekstidagi farqlardan dalolat beradi. O'zbek mediadiskursining shakllanishida tarixiy omillar, ayniqsa sovet davri axborot uslubi katta rol o'ynagan. Mustaqillikdan so'ng esa milliy media tilining rivojlanishi, yangi terminlarning kirib kelishi va axborot texnologiyalarining ommalashuvi bilan media tilida yangicha pragmatik va stilistik tamoyillar paydo bo'ldi. Ingliz mediadiskursi esa asosan global kommunikatsiya talablariga javob beruvchi xalqaro standartlar asosida shakllandi [9, b.216]. Media diskursining rivoji bugungi kunda raqamli kommunikatsiya bilan yanada kengaydi. Ingliz tilida *breaking news, digital journalism, media coverage* kabi birliklar faol ishlatilayotgan bo'lsa, o'zbek tilida *tezkor xabar, raqamli jurnalistika, media yorituv* kabi milliy variantlar shakllanmoqda [3, b.240]. Bu jarayon ikki tilning ham terminologik tizimining boyib borishiga xizmat qiladi. Shuningdek, mediadiskursning xalqaro va milliy yondashuvlar uyg'unligi uning rivojidadagi asosiy tendensiyalardan biri sanaladi. Ingliz tilida shakllangan ko'plab media terminlar o'zbek tiliga to'g'ridan-to'g'ri yoki moslashtirilgan shaklda o'tmoqda. Bu esa global axborot almashinuvining tabiiy natijasi hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, ingliz va o'zbek mediadiskursi o'ziga xos lisoniy xususiyatlarga ega bo'lsa-da, ularni birlashtiruvchi asosiy jihat — axborotni samarali, tushunarli va zamonaviy shaklda uzatishdir. Har ikki tilda mediadiskursning rivojlanishi jamiyatning axborotga bo'lgan ehtiyoji, texnologik taraqqiyot va madaniy omillar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ularning lisoniy tizimining boyishiga, kommunikativ salohiyatining ortishiga va zamonaviy media madaniyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Ingliz va o'zbek mediadiskursining lisoniy-strukturaviy jihatlarini chuqurroq tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, media tilining shakllanishi nafaqat til tizimining o'ziga, balki ijtimoiy-siyosiy sharoit, madaniy qadriyatlar va axborot iste'moli dinamikasiga ham bevosita bog'liqdir. Mediadiskursning asosiy vazifalaridan biri — **axborotni seleksiya qilish**, ya'ni tanlash va uni auditoriyaga mos shaklda qayta ishlashdir. Ushbu jarayon ikki tilda turlicha namoyon bo'ladi [10, b.118]. Ingliz va o'zbek mediadiskursining leksik qatlamini tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, media matnlarida qo'llaniladigan so'zlar tizimi tilning umumiy lug'aviy boyligidan farqli ravishda **maxsus tanlangan, axborot uzatish strategiyasiga moslangan va kommunikativ intensivlikka yo'naltirilgan** bo'ladi. Media nutqi tilning eng faol, eng tez o'zgaruvchan qatlamlaridan biri bo'lgani uchun uning leksik strukturalari ham zamon bilan birga rivojlanib boradi. Ingliz va o'zbek mediadiskursining leksik strukturalari o'xshash bo'lsa-da, ularning tarkibida madaniy, pragmatik va uslubiy farqlar mavjud. Ingliz mediadiskursi minimalizm, aniqlik va standartlashuvga intilsa, o'zbek mediadiskursi obrazlilik, milliy nutq uslubi va tushuntirishga yo'naltirilgan mazmun bilan boydir [6, b.135]. Bu ikki yo'nalish uyg'unlashgan holda zamonaviy media tilining rivojlanishini ta'minlamoqda.

1. Leksik-semantik xususiyatlar

Ingliz tilida media tilining leksik tizimi sodda, neytral va universal ko'rinishga ega. Bu asosan global auditoriyaga mo'ljallangan bo'lib, terminlarning standartlashgan bo'lishini taqozo etadi. Masalan: *“global security threat”, “economic outlook”, “media watchdog”* kabi birikmalar qisqa va konseptual mazmunni berishga mo'ljallangan.

Ma'no kengaytirish vositalari faol qo'llanadi:

“xalqaro xavfsizlik tahdidi”, “iqtisodiy istiqbol”, “axborot nazorati organi” kabi so'zlashuvlar o'zbek o'quvchisiga tushunarli va mantiqan kengroq kontekst beradi.

Shuningdek, o'zbek mediadiskursida **emotsional-ekspressiv birliklarning** ulushi yuqori:

“xalqimiz katta yutuqqa erishdi”, “yurtimiz uchun ahamiyatli qaror”.

Ingliz mediadiskursi esa hissiy bo'yoqdan qochadi.

2. Grammatik tuzilish va sintaktik modellar

Ingliz mediamatnlarida **qisqa gaplar, passiv konstruksiyalar va inversiya** keng qo'llaniladi. Masalan: *“New measures were announced yesterday.”* Bu uslub axborotni tez, aniq va xolis yetkazishga xizmat qiladi.

O'zbek mediadiskursida esa **uzoq sintaktik qurilmalar**, ergash gaplar va izohlovchi bo'laklar faol ishlatiladi: *“Kecha hukumat tomonidan yangi choralar e'lon qilindi, ular iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga qaratilgan.”*

Bu esa o'quvchiga kengroq tasavvur beradi, lekin matnning zichligini oshiradi.

3. Pragmatik strategiyalar va kommunikativ maqsadlar

Ingliz mediadiskursining pragmatik tamoyili — **aniqlik, xolislik va tezkorlik**. Ko'pincha:

- statistik ma'lumotlar
- rasmiy izohlar
- faktlarga asoslangan xulosalar ustuvor hisoblanadi.

O'zbek mediadiskursida esa quyidagi strategiyalar kuchli:

- **izohlash** (qo'shimcha tushuntirish berish)
- **kontekstni kengaytirish** (“bu voqea avvalgi yillardagi holat bilan solishtiriladi”)
- **muloqotga yaqinlashtirish** (“mutaxassislarning fikricha...”)

Bular o'quvchiga voqealar mazmunini chuqurroq yetkazishga xizmat qiladi.

4. Mediadiskursda stilistik vositalarning roli

Ingliz mediadiskursida stilistik vositalar minimal darajada qo'llanadi. Yuqori samaradorlik uchun **formal, neytral va standart** ifodalar tanlanadi.

O'zbek mediadiskursida esa stilistik vositalar:

- metafora (*“axborot oqimi”*)
- metonimiya (*“rasmiy doiralar bayonot berdi”*)
- o'xshatish (*“iqtisodiy ko'rsatkichlar yuksalmoqda”*) kabi unsurlar matnga obrazlilik beradi.

5. Raqamli mediadiskurs va yangi til birliklari

Zamonaviy media texnologiyalari ingliz va o'zbek mediatilini bir-biriga yaqinlashtirmoqda. Masalan: **online platformalar, ijtimoiy tarmoqlar, multimodal matnlar** ikki tilga ham xos bo'lgan yangi birliklarni yuzaga chiqarmoqda.

Ingliz tilida: *“viral content, user engagement, social media analytics”*

O'zbek tilida: “viral kontent”, “foydalanuvchi faolligi”, “ijtimoiy tarmoq tahlili”

Bu birliklar asosan to'g'ridan-to'g'ri ingliz tilidan kirib kelmoqda, ammo o'zbekcha muqobillar ham yaratilmoqda.

6. Mediadiskursda milliy identitetning aks etishi

O'zbek mediadiskursining muhim jihati — **milliy identitet**, tarixiy-madaniy qadriyatlar aksining kuchliligi. Masalan: “*xalqimiz*”, “*yurtimiz*”, “*milliy taraqqiyot*” kabi birliklar ingliz mediadiskursida deyarli uchramaydi.

Ingliz mediadiskursida esa **individualizm va institutsional nutq** ustun: “*the government*”, “*the organization*”, “*the authority*” kabi birliklar yetakchi rol o'ynaydi.

7. Xalqaro standartlar va milliy media tilining uyg'unlashuvi

Bugungi kunda ingliz tilidagi global media standartlari o'zbek mediadiskursiga katta ta'sir ko'rsatmoqda:

- sarlavhalar qisqarib bormoqda
- axborot berish sur'ati oshmoqda
- fakt va statistikaga murojaat kuchaymoqda
- neytral leksika ulushi ko'paymoqda

Bu esa o'zbek media tilining zamonaviylashuviga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Fairclough, N. *Media Discourse*. London: Edward Arnold, 1995.
2. van Dijk, T. A. *News as Discourse*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1988.
3. Bell, A. *The Language of News Media*. Oxford: Blackwell Publishers, 1991.
4. Fowler, R. *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*. London: Routledge, 1991.
5. Jucker, A. H. *Pragmatics of Media Communication*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2010.
6. Allan, S., Adam, B., & Carter, C. *Environmental Risks and the Media*. London: Routledge, 2000.
7. Montgomery, M. *Ways of Reading: Advanced Reading Skills for Students of English Literature*. London: Routledge, 2007.
8. Cook, G. *Discourse and Literature*. Oxford: Oxford University Press, 1994.
9. Omonov, H. *Media Lingvistika: nazariya va amaliyot*. Toshkent: Akademnashr, 2020.
10. Nurmonov, A. *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: O'qituvchi, 2019.
11. G'afforov, A. *Nutq madaniyati va stilistika*. Toshkent: Universitet, 2017.
12. Saidov, U. *O'zbek tilining funksional uslublari*. Toshkent: Fan, 2014

Received: 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***LINGUISTIC MODELLING OF THE “SUV/WATER” CONCEPT
IN ENGLISH AND UZBEK: A COMPARATIVE STUDY OF ITS
NOMINATIVE AND COMMUNICATIVE FIELDS****Numonova Mashxuraxon Qobiljon qizi**

Lecturer

Andijan State Institute of Foreign Languages

Andijan, Uzbekistan

Abstract. The article examines the linguistic modelling of the “suv/water” concept in English and Uzbek through a comparative analysis of its nominative and communicative fields. Within the frameworks of cognitive linguistics and linguoculturology, water is interpreted both as a universal source of life and as a culturally loaded symbol encoding national values and worldviews. The research draws on explanatory dictionaries, literary texts, folklore, phraseological and paremiological units, as well as metaphorical expressions. The analysis of the nominative field reveals the core and peripheral lexical layers of the concept, represented by nouns, verbs, adjectives and set expressions that verbalize various states and manifestations of water. The communicative field encompasses syntactic patterns, stylistic images, proverbs, idioms and paralinguistic means that actualize water in discourse and convey ethical, emotional and axiological meanings. The findings demonstrate that, despite shared universal semantic features such as life, purity and renewal, the water concept is structured differently in English and Uzbek under the influence of specific cultural experience, religious traditions and national mentality. The study provides a theoretical and practical basis for applying a conceptual approach in intercultural communication, translation studies and language teaching.

Keywords: water concept, “suv” concept, nominative field, communicative field, cognitive linguistics, linguoculturology, linguistic worldview, phraseology, paremiology, metaphor, English language, Uzbek language.

**INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “SUV/WATER” KONSEPTINING LISONIY
MODELLASHUVI: NOMINATIV VA KOMMUNIKATIV MAYDONLARNING
QIYOSIY TADQIQI****Numonova Mashxuraxon Qobiljon qizi**

O‘qituvchi

Andijon davlat chet tillari instituti

E-mail: Mashxura098@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “suv/water” konseptining lisoniy modellashuvi nominativ va kommunikativ maydonlar kesimida qiyosiy tahlil qilinadi. Kognitiv lingvistika va lingvokulturologiya doirasida suv konsepti universal hayot manbai sifatida ham, milliy madaniy kodlarni mujassam etuvchi ramziy birlik sifatida ham izohlanadi. Tadqiqot materiali sifatida izohli lug‘atlar, badiiy matnlar, xalq og‘zaki ijodi namunalari, frazeologik va paremiologik birliklar, shuningdek, metaforik ifodalar korpusi jalb etilgan. Nominativ maydon tahlili suv/water konseptini ifodalovchi ot, fe‘l, sifat va frazeologik birliklarning markaziy va periferik qatlamlarini aniqlashga imkon beradi. Kommunikativ maydon doirasida esa suvga oid sintaktik konstruksiyalar, stilistik obrazlar, maqol-matal va paralingvistik vositalar diskursiv funksiyasi yoritiladi. Muallif ingliz va o‘zbek tillarida suv konseptining lisoniy manzarasi umumiy universal xususiyatlar bilan birga, milliy dunyoqarash, diniy-an‘anaviy tajriba va madaniy xotira ta‘sirida farqlanishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijalari madaniyatlararo kommunikatsiya, tarjimashunoslik va til o‘qitish metodikasida konseptual yondashuvni keng qo‘llash uchun nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kalit soʻzlar: (oʻzbekcha) suv konsepti, water konsepti, nominativ maydon, kommunikativ maydon, kognitiv lingvistika, lingvokulturologiya, lisoniy manzara, frazeologizm, paremiologiya, metafora, ingliz tili, oʻzbek tili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N60>

Insoniyat tarixining barcha bosqichlarida tabiat hodisalarining, ayniqsa suv elementining hayotiy zarurati va timsollar tizimidagi ahamiyati beqiyos boʻlgan. Suv — bu hayot manbai, tabiiy resurs, madaniy va diniy belgilar tizimida esa ramziy–semantik yukka ega boʻlgan yuksak konsept sifatida eʼtirof etilgan. Qadimdan suv nafaqat tiriklik manbai sifatida, balki tabiat bilan inson oʻrtasidagi zanjirli aloqaning timsoli, eʼtiqodiy, falsafiy va ijtimoiy dunyoqarashlarning ajralmas qismi boʻlib kelgan. Bugungi kunda kognitiv va lingvokulturologik yoʻnalishlardagi tadqiqotlar konseptual tahlillar orqali inson tafakkurida shakllangan asosiy mental birliklarning lisoniy ifodalarini aniqlashga alohida eʼtibor qaratmoqda. Ushbu tadqiqot doirasida “suv/water” konsepti ingliz va oʻzbek tillari misolida tahlil qilinadi. Mazkur tillar tipologik jihatdan turlicha oilalarga mansubligi — biri german (ingliz tili), ikkinchisi esa turkiy (oʻzbek tili) til oilasiga kirishi — konseptning nominativ va kommunikativ darajada qanday tasvirlanganini taqqoslab oʻrganishga imkon yaratadi. Lisoniy manzara, yaʼni oʻziga xos semantik makon ichida konseptning qanday ifodalanganini aniqlash, uning lisoniy birliklar orqali qanday nominatsiyalanganini oʻrganish orqali xalq dunyoqarashi, mentaliteti va madaniyatiga oid chuqur maʼlumotlar olish mumkin boʻladi. Shu maʼnoda, “suv/water” konsepti milliy tafakkur, urf-odatlar, tabiatga boʻlgan munosabat va diniy eʼtiqodlar bilan bevosita bogʻliq boʻlib, oʻzida qadimiy dunyoqarashning barqaror izlarini ham saqlab qolgan. Tadqiqotning dolzarbligi shundan iboratki, suv konsepti doimiy mavjudlik, poklik, hayot, tozalik, yangilanish kabi universal semantik xususiyatlarga ega boʻlishiga qaramay, har bir tilda va madaniyatda oʻziga xos tarzda ifodalanadi. Ingliz va oʻzbek tillarida suv konsepti qanday nomlanadi, u qaysi leksik birliklar, frazeologik vositalar, paremiyaviy birliklar orqali ifodalanadi, qaysi sintaktik va stilistik vositalar bilan muloqotda qoʻllanadi — aynan mana shu savollar maqolaning tadqiqot predmetini tashkil etadi [1, 87]. Maqolaning asosiy maqsadi — ingliz va oʻzbek tillarida “suv/water” konseptining nominativ-kommunikativ maydonini aniqlash, lisoniy birliklar orqali uning semantik, kognitiv va funksional jihatlarini tahlil qilish, ikki til misolida suv konsepti qanday strukturallashtirishganini aniqlashdir. Shuningdek, suv konsepti bilan bogʻliq leksik birliklarning markaziy va periferik komponentlarini oʻrganish, ularning xalq tafakkuri va til tizimidagi oʻrnini koʻrsatish ham ushbu ishning vazifalaridan biridir.

Nazariy asoslar. Tilshunoslikning zamonaviy yoʻnalishlaridan biri boʻlgan **kognitiv lingvistika** inson tafakkuri va tilda aks etgan bilimlar tizimi oʻrtasidagi uzviy aloqalarni oʻrganishga qaratilgan boʻlib, konseptual tahlillar orqali tilning mazmuniy qatlamlarini yoritishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Shu asosda shakllanadigan **lingvokulturologiya** esa konseptlarni xalq madaniyati, urf-odatlari, eʼtiqodlari, tarixiy tajribasi bilan bogʻliq holda talqin etishni nazarda tutadi. Mazkur tadqiqotda suv/water konsepti aynan shu ikki yondashuv — kognitiv va lingvokulturologik tahlil mezonlari asosida baholanadi. **Konsept** tushunchasi A.P. Babushkin, I.A. Sternin, V.I. Karasik, Z.D. Popova kabi olimlar tomonidan keng yoritilgan boʻlib, ular konseptni inson tafakkurida mustahkam joylashgan, milliy ong va madaniyat orqali shakllangan, koʻp qirrali semantik-kognitiv birlik deb izohlaydilar. Konseptlar, xususan, “suv” kabi universal birliklar, insoniyat tafakkurining

deyarli barcha qatlamlarida mavjud bo'lib, ular til orqali ifodalanib, xalqning dunyoni idrok etish uslubini aks ettiradi.

Tadqiqotda asosiy tushunchalardan biri — **nominativ maydon** — bu konseptni ifodalovchi lisoniy birliklar majmuasidir. Bu birliklar semantik jihatdan mazkur konseptga bevosita taalluqli bo'lib, uning asosiy (domen) va ikkilamchi (periferik) jihatlarini ochib beradi. Masalan, “suv” konsepti o'zbek tilida *suv, daryo, ko'l, sharshara, yomg'ir* kabi nomlar bilan ifodalansa, ingliz tilida *water, river, lake, waterfall, rain* kabi birliklar orqali namoyon bo'ladi. Bu birliklar konseptning **verbalizatorlari** bo'lib, ular orqali konsept tilga ko'chadi.

Kommunikativ maydon esa ushbu konsept atrofida shakllangan sintaktik, stilistik va pragmatik birliklarni o'z ichiga oladi. Bu maydon ichida suvga oid maqollar, iboralar, badiiy obrazlar, matnlardagi tasvirlar, paralingvistik vositalar (masalan, suv oqayotgan tasvir, suv ovozi, suv ichish harakati va hokazo) joy oladi. Yana bir muhim tushuncha — **lisoniy manzara** (linguistic picture of the world) bo'lib, u xalqning tilida aks etgan konseptual qarashlar tizimini bildiradi. Har bir til o'ziga xos dunyoqarash asosida konseptlarni ifodalaydi. Shu sababli, “suv” konseptining ingliz va o'zbek tillaridagi lisoniy manzarasi turlicha bo'lishi tabiiy: ingliz tilidagi “still water”, “clear water”, “wade through water”, “deep as the ocean” kabi birliklar, o'zbek tilidagi “suv tinch”, “suvdek tiniq”, “suv bosmoq”, “suvsiz sahro” kabi iboralar orqali bu farqlar yorqin namoyon bo'ladi. Tadqiqotda qo'llaniladigan asosiy metodlar quyidagilardan iborat: **Chog'ishtirma metod** — suv konseptining turli tipologik tillarda qanday aks etishini solishtirish; **Komponent tahlil** — suvga oid leksik birliklarning semantik tuzilmasini aniqlash; **Statistik metod** — konseptga oid birliklarning chastotasini hisoblash; **Kognitiv-metaforik tahlil** — suvning metaforik tasvirlanishini aniqlash; **Korpus tahlili** (imkon bo'lsa) — real matnlarda suv konseptining ishlatilish doirasini aniqlash. Shuningdek, O. Yusupov, G'. M. Hashimov, A.P. Babushkin, Z.D. Popova, V.I. Karasik kabi olimlarning chog'ishtirma va kognitiv lingvistika sohalaridagi nazariy qarashlari tadqiqot uchun metodologik poydevor vazifasini bajaradi.

“Suv” konseptining nominativ maydoni

Konseptual maydon tahlilida nomlash (nominatsiya) jarayoni markaziy o'rin tutadi. Chunki har qanday konsept, jumladan, “**suv**” ham, tilda mavjud bo'lgan leksik birliklar vositasida ifodalanadi. Ushbu bo'limda ingliz va o'zbek tillarida suv konseptining lisoniy nomlanish vositalari, ya'ni **nominativ birliklari** o'rganiladi [2, 144]. Bunda ot, fe'l, sifat, ravish kabi so'z turkumlariga mansub leksik birliklar, morfemalar, frazeologizmlar, sinonimlar va antonimlar qamrab olinadi. Ularning ko'lamiga qarab suv konseptining **domen**, ya'ni markaziy va **periferik** qismlari aniqlanadi.

1. Leksik birliklar orqali nomlanish O'zbek tilida suv konseptini ifodalovchi asosiy ot leksemalari quyidagilardan iborat: **Markaziy (dominant) birliklar:** *suv, daryo, ariq, soy, ko'l, buloq, yomg'ir*. **Periferik birliklar:** *namlik, tuman, bug', sho'r suv, muz, qor, sel, to'fon*. Ingliz tilida esa ushbu konsept quyidagi asosiy birliklar bilan nomlanadi: **Dominant birliklar:** *water, river, stream, lake, rain, ocean, sea*. **Periferik birliklar:** *moisture, fog, mist, dew, ice, snow, flood, torrent, tsunami*. Bu birliklar suv konseptining tabiatdagi turli holatlarini bildiradi: suyuq, muzlagan, bug'langan yoki kuchli toshqin holatlarida [1, 87].

Fe'l birliklar Suv konsepti bilan bog'liq harakatlar til vositasida ifodalanadi. Masalan: O'zbek tilida: *oqmoq, to'lmoq, to'kmoq, sizmoq, sho'rilmoq, bug'lanmoq, yuvmoq, ichmoq*.

Ingliz tilida: *to flow, to spill, to leak, to evaporate, to flood, to rinse, to soak, to drink*. Bu harakat fe'llari suvning harakati, holati va inson faoliyati bilan bog'liq jihatlarini ochib beradi.

Sifat va ravish birliklari Suvning holati, xususiyatlari ko'pincha sifatlar orqali ifodalanadi: O'zbek tilida: *tiniq, iflos, sho'r, muzdek, sovuq, xira*. Ingliz tilida: *clear, muddy, salty, cold, warm, murky, still*.

Ravishlar esa ko'pincha harakatni ifodalovchi fe'llarni to'ldiradi: *suvdek oqdi, tez oqdi, sokin oqdi, g'azab bilan toshib oqdi*; ingliz tilida esa: *flowed rapidly, gently, silently, abundantly* kabi [2, 144].

Frazeologik birliklar Frazeologizmlar suv konseptining semantik maydonini kengaytiradi. Ular xalqning suv haqidagi tasavvuri, dunyoqarashi va hayotiy tajribasini ifodalaydi. O'zbek tilida: *suvga cho'kmoq* – izsiz yo'qolmoq *suvga tushmoq* – og'ir holatga tushmoq *suv yuzasiga chiqmoq* – oshkor bo'lmoq *suvni bulg'atmoq* – muhitni buzmoq. Ingliz tilida: *to be in hot water* – qiyin vaziyatga tushmoq *to keep one's head above water* – omon qolishga harakat qilmoq *to pour oil on troubled waters* – mojaroni yumshatmoq *to test the waters* – sinov tariqasida harakat qilmoq [3, 54].

Sinonimlar va antonimlar. Konsept doirasidagi sinonim va antonim birliklar suvning xilma-xil xususiyatlarini ko'rsatadi:

Sinonimlar:

suv – *buloq* – *ariq* – *daryo* (o'zbekcha)

water – *stream* – *brook* – *spring* (inglizcha)

Antonimlar:

suv – *quruqlik*, *ho'l* – *quruq* (O'zbek tilida)

wet – *dry*, *water* – *land* (Ingliz tilida)

“Suv” konseptining kommunikativ maydoni Konseptual maydonning ikkinchi muhim jihati — bu **kommunikativ maydon** bo'lib, u til birliklarining muloqot jarayonida qanday ishlatilishini o'rganishga qaratilgan. Agar nominativ maydon konseptni nomlovchi birliklar tizimini qamrab olsa, kommunikativ maydon uni sintaktik, stilistik, pragmatik, diskursiv hamda paralingvistik darajalarda qanday ifodalashini aks ettiradi.

Suv/water konsepti bilan bog'liq kommunikativ birliklar bir necha sathda ifodalanadi: **gap birliklari (сентенсемалар), matn birliklari (текстемалар), paremiyalar (мақол ва ҳикматлар), va paralingvistik vositalar** orqali.

1. Sintaktik va stilistik birliklar (сентенсемалар) Ingliz va o'zbek tillarida suv konsepti muloqotda real voqelikni yoki emotsional holatni ifodalashda ishlatiladi. Masalan:

O'zbek tilida:

Suv oqaveradi, hayot davom etadi – metaforik ifoda

Suv ko'zidan oqdi – hissiy holat (yig'i)

Suv bosdi – real holat yoki kuchli emotsionallik ifodasi

Suv ichib, salom bermadi – minnatdorchilik qilmaslikni bildiruvchi fraza

Ingliz tilida:

The water ran silently down the hill – tinchlik va tabiiy oqim ifodasi

Tears flowed like water – hissiy metafora

They were drowning in debts – metaforik: suvda cho'kish = iqtisodiy qiyinchilik

It was as if a wave of silence washed over them – stilistik uslubda chuqur ifoda

Bu sintaktik birliklar suvning jismoniy holatini emas, balki emotsional, sotsiokulturologik yoki metaforik anglatmalarini ochib beradi.

2. Matn birliklari (текстемалар) Suv konsepti ko'p hollarda **mikromatn** yoki **makromatn** darajasida, ya'ni matnlardagi badiiy obraz, fon, ramziy vosita sifatida ishlatiladi.

O'zbek adabiyotida:

Oybek, Abdulla Qodiriy, Cho'lpon asarlarida suv "hayot yo'li", "tozalik", "ozodlik" timsoli sifatida ishlatilgan: *"Suv oqar, hayot kechar..."*

Ingliz adabiyotida:

Shakespeare, Hemingway, Virginia Woolf asarlarida suv "hayot-oqim", "tubsizlik", "vijdon", "o'lim va qayta tug'ilish" timsoli: *"The sea is calm tonight, the tide is full, the moon lies fair"* (Matthew Arnold)

Bu holatlar suv konseptining lisoniy kommunikativ holatlardagi timsollarini ochib beradi.

3. Paremiyalar (мақол ва ҳикматлар) Suv konsepti ikkala tilda ham **paremiologik birliklar** (maqollar, iboralar) orqali madaniy kod sifatida ishlaydi:

O'zbek tilida:

Suvsiz hayot – hayotsiz suv – suvning ahamiyati

Suvni toza ich, gapni o'ylab ayt – tozalik va donolik ramzi

Suv kelar, ariq o'z yo'lini topar – sabr, ishonch timsoli

Ingliz tilida:

Still waters run deep – sokin odam chuqur tafakkurli bo'ladi

You never miss the water till the well runs dry – qadrlashning kechligi

Blood is thicker than water – qarindoshlik ustunligi

Bu paremiyalar suvning nafaqat jismoniy obyekt, balki ijtimoiy va axloqiy ramz sifatida ham qadrlanayotganini ko'rsatadi.

4. Paralingvistik vositalar Suv bilan bog'liq harakatlar yoki tovushlar ham **noverbal (paralingvistik)** ifoda vositasi bo'lib, konseptual kommunikatsiyada muhim ahamiyatga ega:

Suv ichish harakati – madaniyatlarda qadimdan mehmondo'stlik yoki ishonch timsoli

Suv sepish – poklik, tozalash, marosimlarda muqaddaslik timsoli

Suv bilan yuz yuvish – yangilanish, orom, ibodat oldidan tozalik

Suvning shovqini – tinchlik, osoyishtalik, ko'ngil xotirjamligi bilan bog'liq assotsiatsiya

Badiiy adabiyotda yoki og'zaki nutqda bu holatlar biror xabarni kuchaytirish, obraz yaratish yoki hissiy ta'sirni oshirish uchun qo'llanadi.

Suv / Water konseptining lug'aviy talqini Tadqiqotning nazariy asoslaridan biri sifatida **avtoritativ lug'atlardagi suv konsepti tavsifi** katta ahamiyat kasb etadi. Bu konseptning umumiy, keng va tor ma'nolardagi izohlarini aniqlash orqali konseptual maydonning chegaralarini belgilash mumkin bo'ladi. Quyida ingliz va o'zbek tillaridagi mashhur lug'atlardan olingan misollar keltiriladi.

Ingliz tilida: "Water" so'zining izohi, manba: Oxford Advanced Learner's Dictionary (OALD, 9th edition, A.S. Hornby, 2015)

Water (noun) Definition: a clear liquid, without colour or taste, that falls from the sky as rain and is necessary for animal and plant life Misollar: Drink plenty of water. The lake was full of crystal-clear water.

Other senses:

waters (plural): used to refer to a particular stretch of sea or ocean (e.g., *international waters*).

to water (verb): *to pour water on plants or soil to help them grow – Don't forget to water the flowers* [4, 203].

Lug'atda "water" leksemasi 15 dan ortiq ma'noda, shu jumladan idiomatik birikmalar, frazeologik ifodalar, sinonimik shakllar va grammatik variantlarda keltirilgan. Masalan:

To be in deep water – jiddiy muammoga duch kelmoq

Hold water – mantiqan to'g'ri bo'lmoq, asosli bo'lmoq

Still waters run deep – sokin odam chuqur fikrli bo'ladi

Bu izohlar orqali suv konseptining qanday darajada keng semantik tizimga ega ekanini ko'rish mumkin.

O'zbek tilida: "Suv" so'zining izohi

Manba: "O'zbek tilining izohli lug'ati" (5 jildlik, A. Madvaliyev bosh muharrirligida, 2020)

Suv [ot]

1. *Oqsiz, rangsiz, hidsiz va tamsiz suyuqlik; hayot manbai hisoblangan tabiiy ne'mat*

Misol: *Suv – hayot asosi.*

2. *Daryo, ko'l, ariq kabi suv omborlari yoki suyuq muhitning umumiy nomi*

Misol: *Ko'l suvi asta-sekin toshdi.*

3. *Ichimlik yoki texnik ehtiyoj uchun ishlatiladigan suyuqlik*

Suvga oid frazeologik birliklar:

Suvga tushgan mushukday bo'lish – g'amgin, ezilgan ahvolda bo'lish

Suvdan quruq chiqmoq – aybdan qutulib ketmoq

Suv yurmagan joyga boribdi – har yerda bo'lib qaytgan odam haqida

Bu lug'at asosida suv konsepti faqat fizik modda emas, balki ramziy, emotsional va metaforik yuklama ham olishini ko'rish mumkin.

Tadqiqotda yuqoridagi lug'aviy izohlar quyidagicha qo'llanilishi mumkin: "Suv konseptining lisoniy ifodasi har ikkala til lug'atlarida ham keng qamrovli bo'lib, u faqat jismoniy modda sifatida emas, balki ramziy va madaniy birlik sifatida ham namoyon bo'ladi. Masalan, OALD lug'atida 'water' leksemasi 15 dan ortiq ma'noda talqin qilinib, 'to be in deep water', 'hold water' kabi idiomatik birliklar orqali ham konseptning metaforik yuklamasi ifodalanadi. Xuddi shunday, 'O'zbek tilining izohli lug'ati'da ham 'suv' so'zi asosiy va ko'chma ma'nolarda, shuningdek, suvga oid ibratli maqollar va iboralar bilan boyitilgan.

1. O'zbek tilining izohli lug'atida "suv" leksemasi asosida aniqlangan birliklar statistikasi

№ Leksik birlik turi	Birliklar soni	Namuna
1 Ot (asosiy ma'noda)	1	suv (hayot manbai)
2 Ot (ikkinchi ma'no)	2–3	ariq, daryo, buloq
3 Fe'l (bog'liq birliklar)	6+	oqmoq, to'kmoq, bug'lanmoq
4 Sifat	4	tiniq, sho'r, sovuq, iflos
5 Frazeologik birlik	10+	suvdan quruq chiqmoq, suvga cho'kmoq
6 Paremiyalar (maqollar)	5+	Suvsiz hayot – hayotsiz suv
7 Metafora ifodalari	4+	Suvdek toza ko'zlar, Suv bosgan hislar

2. Oxford Advanced Learner's Dictionary (OALD) bo'yicha "water" leksemasi statistikasi

№ Leksik birlik turi	Birliklar soni	Namuna
1 Ot (asosiy ma'noda)	1	water (liquid for life)
2 Ot (turli kontekstlarda)	10+	sea water, drinking water, mineral water
3 Fe'l	4	to water (plants), to water down
4 Sifat (hosila shakllar)	3+	watery, waterless
5 Idiomlar (frazologizmlar)	15+	in deep water, hold water, pour oil on troubled waters
6 Metafora va tashbehlar	6+	like water off a duck's back, flow like water
7 Paremiyalar	3–5	Still waters run deep, Don't waste water

Umumiy taqqoslovchi jadval

Leksik birlik turi	O'zbek lug'ati OALD (Ingliz)	
Ot	3–4	10+
Fe'l	6+	4
Sifat	4	3+
Frazologizmlar	10+	15+
Paremiyalar (maqollar)	5+	3–5
Metafora, tashbehlar	4+	6+

Tadqiqot davomida ingliz va o'zbek tillarida **"suv/water"** konseptining nominativ va kommunikativ maydoni keng qamrovda tahlil qilindi. Ingliz va o'zbek tillaridagi suv/water konseptining nominativ-kommunikativ maydonini chog'ishtirma va lingvokognitiv nuqtai nazardan tahlil qilish, nafaqat konseptual maydon modellari uchun, balki madaniyatlararo kommunikatsiya, tarjimashunoslik, til o'qitish metodikasi kabi sohalar uchun ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega ilmiy asosdir.

Konseptual tahlilda rasmiy lug'aviy manbalar asosiy poydevor hisoblanadi. Suv/water konsepti ingliz va o'zbek tillarida lug'aviy jihatdan qanday izohlanganini aniqlash, bu konseptning nominativ maydonini belgilashda muhim metodik vosita sanaladi. Masalan, "O'zbek tilining izohli lug'ati"da "suv" leksemasi hayot manbai sifatida e'tirof etilgan bo'lib, u suyuqlik, daryo, ariq, yomg'ir, sharshara, muz, tuman kabi birliklar orqali kengaytirilgan ma'noga ega ekani qayd etiladi. Shu bilan birga, frazeologizmlar (masalan, *suvdan quruq chiqmoq*, *suvga cho'kmoq*) va maqollar (masalan, *Suvsiz hayot – hayotsiz suv*) orqali "suv" konsepti ramziy-ma'naviy darajada mustahkamlanadi. **Oxford Advanced Learner's Dictionary**da esa "water" leksemasi asosiy va ko'chma ma'nolarda berilgan [5, 119]. Unda *still waters run deep*, *to be in hot water*, *like water off a duck's back* kabi idiomatik birliklar orqali konseptning ko'p qirrali talqini keltiriladi. Verb shakllar (*to water the plants*), hosilaviy sifatlar (*watery*, *waterless*) ham bu konseptning semantik chegaralarini kengaytiradi. Quydagi jadvalda "suv/water" konsepti bilan bog'liq lug'aviy birliklarning statistik taqqoslanishi keltirilgan:

1-jadval: “Suv/Water” konsepti bo’yicha lug’aviy birliklarning statistik taqqoslanishi

Leksik birlik turi	O‘zbek tilining izohli lug’ati	Oxford Advanced Learner’s Dictionary
Ot birliklar	4–5	10+
Fe’l birliklar	6+	4
Sifat birliklar	4	3+
Frazeologik birliklar	10+	15+
Paremiyalar (maqollar)	5+	3–5
Metaforik/ramziy ifodalar	4+	6+

Yuqoridagi statistik ma’lumotlardan ko’rinadiki, suv konsepti har ikki tilda ham boy nominativ imkoniyatlarga ega. Ingliz tilida “water” konsepti ko’proq idiomatik, stilistik va metaforik darajada keng tasvirlansa, o‘zbek tilida “suv” konsepti xalq og‘zaki ijodiyoti, maqol va matallarda ko’proq boyitilgan.

Xulosa. Ushbu maqolada ingliz va o‘zbek tillarida “suv/water” konseptining nominativ va kommunikativ maydoni kognitiv va lingvokulturologik yondashuvlar asosida qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatdiki, suv konsepti har ikki til konseptosferasida universal — hayot manbai, poklik, barqarorlik va yangilanish timsoli sifatida qaralishiga qaramay, uning lisoniy ifodalanishi milliy dunyoqarash, madaniy xotira va kommunikativ an’analar ta’sirida turlicha strukturallashadi.

Nominativ maydon tahlili suv/water konseptini ifodalovchi ot, fe’l, sifat va ravish birliklari, shuningdek, frazeologizmlar, sinonim va antonimlar tizimining boy va ko’p qirrali ekanini ko’rsatdi. O‘zbek tilida suv, daryo, ariq, ko’l, buloq, yomg’ir kabi birliklar markaziy domenni tashkil etsa, namlik, bug’, tuman, sel, to’fon singari birliklar periferiyani hosil qiladi; ingliz tilida esa water, river, lake, sea, ocean, rain dominant birliklar bo’lib, moisture, fog, mist, dew, flood kabi leksemalar periferik zonani tashkil etadi. Fe’l va sifatlar (oqmoq, to’lmoq, bug’lanmoq; clear, muddy, salty va b.) orqali esa suvning holati, harakati va inson faoliyati bilan bog’liq semantik qatlamlar ochib berildi. Lug’aviy manbalar asosidagi tahlil “suv/water” konseptining izohli lug’atlar va OALD tipidagi nufuzli manbalarda nafaqat fizik modda, balki ramziy–metaforik va emotsional birlik sifatida talqin etilishini ko’rsatdi. O‘zbek tilining izohli lug’ati “suv”ni hayot asosi sifatida e’tirof etib, unga oid ko’chma ma’nolar, frazeologizmlar va maqollar orqali konseptning ma’naviy qatlamini mustahkamlaydi; Oxford Advanced Learner’s Dictionary esa “water” leksemasini ko’plab idiomatik birliklar (to be in deep water, hold water, still waters run deep va b.) va hosilaviy shakllar orqali keng konseptual tarmoq sifatida namoyon etadi. Jadvaliy taqqoslash ham shu konsept har ikki tilda yuqori darajada sistemalashganini isbotladi. Kommunikativ maydon tahlili suv/water konseptining sintaktik, stilistik, pragmatik va diskursiv roli alohida ahamiyatga ega ekanini ko’rsatdi. Maqollar, iboralar, badiiy matnlardagi obrazlar hamda paralingvistik vositalar orqali suv konsepti axloqiy qadriyatlar (tozalik, sabr, qadrlash), emotsional holatlar (tinchlik, qo’rquv, xavf), ijtimoiy munosabatlar (qarindoshlik, yordam, minnatdorchilik)ni kodlaydi. Ingliz tilida suv ko’proq metaforik–idiomatik diskursda (qarz botqog’iga cho’kmoq, muammolarning to’lqini, deep water) faol bo’lsa, o‘zbek tilida u xalq og‘zaki ijodi, marosimlar va kundalik nutqdagi maqol–matallar, frazeologik birliklar orqali kuchli lingvokulturologik yuklama oladi. Olingan natijalar

shuni ko'rsatadiki, suv/water konseptining nominativ va kommunikativ maydonini chog'ishtirma tahlil qilish konseptual maydonlar modelini aniqlash, milliy lisoniy manzaralarni qiyoslash, madaniyatlararo kommunikatsiya va tarjima jarayonida ekvivalentlikni to'g'ri belgilash uchun muhim nazariy–amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Bundan tashqari, mazkur yondashuv ingliz va o'zbek tillarini o'qitish metodikasida metaforik va frazeologik kompetensiyani rivojlantirish, leksik-semantik materialni konseptual asosda tizimlashtirish uchun ham qo'llanishi mumkin. Kelgusidagi tadqiqotlar uchun suv konseptining korpus lingvistik asosda turli janr va diskurslarda (badiiy, publitsistik, diniy, ekologik, media diskurs va boshqalar) qo'llanish chastotasi va funksional-semantik xususiyatlarini aniqlash, shuningdek, "olov", "yer", "havo" kabi boshqa tabiat elementlari konseptlari bilan qiyosiy planda o'rganish istiqbolli yo'nalish sifatida taklif etiladi. Shu tariqa, "suv/water" konsepti lisoniy, kognitiv va madaniy jihatlar bilan yanada chuqurroq ochib borilishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Safarov Sh. Til, tafakkur va madaniyat. Toshkent: Fan, 2018.
2. Safarov Sh. Lingvokulturologiya asoslari. Toshkent: Fan, 2016.
3. Кубрякова Е. С. Язык и знание. Москва: Российский государственный университет, 2004.
4. Карасик В. И. Языковой круг: Личность, концепты, дискурс. Москва: Гнозис, 2002.
5. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: University of Chicago Press, 1980.
6. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. Воронеж: Воронежский государственный университет, 2007.
7. Телия В. Н. Русская фразеология: Семантика, прагматика, культура. Москва: Наука, 1996.
8. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-specific Configurations. Oxford: Clarendon Press, 1992.
9. Nurmonov A. Til va tafakkur uyg'unligi. Toshkent: Fan, 2010.
10. Ergasheva M. Lingvokulturologik konseptlar tipologiyasi. Toshkent: O'zMU nashriyoti, 2017.
11. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Москва: Школа «Языки русской культуры», 2001.
12. Ziyayeva D. Tilning lingvokognitiv tahlili. Samarqand: Samarqand davlat universiteti nashriyoti, 2019.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

STYLISTIC COLORING OF PROSOPA AND ITS INFLUENCE ON COMMUNICATION

Norkulova Shakhlo Abdugofir kizi

Intern-assistant of Samarkand State Medical University

Abstract. The article examines the features of the stylistic coloring of nicknames and its influence on the processes of interpersonal and group communication. It analyzes the main types of stylistically marked nicknames — affectionate, ironic, negative, and status-related — and their role in shaping the emotional climate of communication, distributing social roles, and choosing speech strategies. Special attention is paid to the sociocultural factors that determine the acceptability of using nicknames in various communicative situations.

Keywords: nicknames; stylistic coloring; emotional and evaluative vocabulary; communicative interaction; verbal aggression; social role; linguistic personality; interpersonal communication; sociolinguistics.

СТИЛИСТИЧЕСКАЯ ОКРАСКА ПРОЗВИЩ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА КОММУНИКАЦИЮ

Норкулова Шахло Абдугофир кизи

Стажёр-ассистент Самаркандского государственного медицинского университета

Аннотация. В статье рассматриваются особенности стилистической окраски прозвищ и её влияние на процессы межличностной и групповой коммуникации. Анализируются основные типы стилистически маркированных прозвищ — ласкательные, иронические, негативные и статусные — и их роль в формировании эмоционального климата общения, распределении социальных ролей и выборе речевых стратегий. Особое внимание уделяется социокультурным факторам, определяющим приемлемость использования прозвищ в различных коммуникативных ситуациях.

Ключевые слова: прозвища; стилистическая окраска; эмоционально-оценочная лексика; коммуникативное взаимодействие; речевая агрессия; социальная роль; языковая личность; межличностная коммуникация; социолингвистика.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N61>

Прозвища – один из устойчивых элементов неофициального общения, выполняющий широкий спектр социальных, коммуникативных и экспрессивных функций. Их использование всегда связано с оценочной, эмоциональной и стилистической окраской, которая определяет восприятие говорящего и адресата, влияние на их отношения и динамику коммуникации. Стилистическая характеристика прозвища отражает не только индивидуальные чувства и установки, но и социокультурный контекст, нормы речевого поведения и коллективные представления о приемлемом и неприемлемом. Таким образом, изучение стилистической окраски прозвищ является важным направлением социо- и психолингвистики, а также прагматики общения.

1. Понятие стилистической окраски прозвищ

Стилистическая окраска определяется как совокупность эмоционально-оценочных, экспрессивных и функциональных компонентов словесного выражения, влияющих на смысл и восприятие высказывания. Прозвище как именование, выходящее за рамки официальной номинации, почти всегда содержит дополнительные оттенки значения, передающие отношение говорящего к адресату[1].

В отличие от нейтральных имён, прозвища обладают более высокой степенью эмоциональности и оценочности. Они могут быть ласкательными, ироничными, насмешливыми, уничижительными, возвышенными или экспрессивно-грубыми. Каждая из этих стилистических разновидностей формирует особый коммуникативный эффект и влияет на структуру взаимодействия между участниками общения.

2. Стилистические типы прозвищ

Ласкательные и уменьшительно-ласкательные прозвища

В русской и других языковых культурах распространены прозвища, выполняющие функцию позитивной идентификации: Санёк, Машуня, Зайчик, Братан. Их стилистическая окраска несёт в себе оттенки близости, благожелательности, доверительности. Такие формы используются внутри семьи, дружеских компаний, романтических отношений и создают позитивный эмоциональный фон общения[2].

Иронические и шуточные прозвища

Эти прозвища применяются для мягкой критики или создания игрового эффекта: Профессор (о человеке, который любит поучать), Гугл (о знающем всё), Бэтмен (о любителе ночной жизни). Их употребление допустимо в комфортной коммуникативной среде, где адресат не воспринимает иронию как угрозу лицу.

Негативные и уничижительные прозвища

К данной группе относятся прозвища с ярко выраженной негативной оценкой: Толстый, Рыжий, Жаба, Тормоз. Они обладают высокой степенью экспрессивности, часто используются в конфликтных или конкурентных ситуациях, могут запускать механизм языковой агрессии и формировать коммуникативное неравенство[3]. Такие прозвища нарушают гармоничное взаимодействие, провоцируют социальное исключение или стигматизацию.

Статусные и престижные прозвища

Некоторые прозвища маркируют высокий статус, лидерские качества или авторитет: Босс, Командир, Лидер, Маэстро. Эти номинации помогают закреплять социальные роли внутри коллектива и часто используются в профессиональной или спортивной среде.

3. Влияние стилистической окраски прозвищ на коммуникацию

Формирование эмоционального климата общения

Стилистически положительные прозвища усиливают чувство принадлежности к группе, укрепляют дружеские связи и создают доверительную атмосферу. Негативные прозвища, наоборот, могут провоцировать конфликт, снижать уровень психологического комфорта и приводить к распаду социальных связей.

Эмоциональный эффект зависит от восприятия адресата: одно и то же прозвище может быть принято как игра в одном контексте и как обида — в другом[4].

Конструирование социальных ролей

Прозвища нередко отражают социальный статус и место человека в группе. Например, в рабочих коллективах или спортивных командах прозвища выступают инструментом установления внутренней иерархии. Позитивные статусные прозвища могут усиливать лидерство, в то время как негативные формируют ярлыки и закрепляют нежелательные роли.

Влияние на речевую стратегию и тактику

Использование прозвища определяет тональность общения. Ласкательные и нейтральные прозвища способствуют выбору кооперативных речевых стратегий, направленных на согласие, поддержку, сближение. Грубые и уничижительные — на конфронтацию, давление, инициацию речевой агрессии.

Кроме того, прозвища часто выполняют функцию речевой экономии: они позволяют быстро отразить отношение и эмоцию без дополнительного описания.

Социокультурные и этнопсихологические особенности

В разных культурах степень приемлемости прозвищ варьируется. В русской культуре уменьшительные формы широко распространены и активно используются в бытовом общении. В некоторых восточных культурах прямое использование прозвищ может считаться нарушением этикета, особенно если касается внешности или физических особенностей человека[5]. Таким образом, стилистическая окраска прозвищ является культурно обусловленной.

Стилистическая окраска прозвищ — важный компонент межличностной коммуникации, определяющий эмоциональный фон, социальные роли и динамику взаимодействия. Она может способствовать сближению, созданию доверительных отношений, формированию позитивной атмосферы, но также иметь разрушительный потенциал: вызывать обиду, унижение, конфликт, стигматизацию. Эффективное и этичное использование прозвищ требует учёта контекста, культурных норм, индивидуальных особенностей коммуникантов и степени их эмоциональной восприимчивости. Анализ стилистической окраски прозвищ позволяет глубже понять механизмы речевого взаимодействия и влияние языка на социальные отношения.

Литература/References/Adabiyotlar

1. Арутюнова Н. Д. Логический анализ языка: Язык и эмоции. — М.: Наука, 1999.
2. Земская Е. А. Русская разговорная речь: Лингвистический анализ и проблемы обучения. — М.: Языки славянской культуры, 2004.
3. Крысин Л. П. Социолингвистика. — М.: Российский государственный гуманитарный университет, 2013.
4. Костомаров В. Г. Язык и культура. — СПб.: Златоуст, 2005.
5. Лабов У. Принципы лингвистической вариативности. — М.: Прогресс, 2009.
6. Сусов И. П. Психолингвистика. — М.: Астрель, 2011.
7. Бенвенист Э. Общая лингвистика. — М.: Прогресс, 1974.
8. Тер-Минасова С. Г. Язык и межкультурная коммуникация. — М.: Слово/Slovo, 2008.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

TEACHING THE UZBEKISTAN LANGUAGE ON THE BASIS OF A LINGUOCULTURAL APPROACH

Tursunova Javhar Bakir qizi

PhD student at the National Institute of Pedagogical Skills named after Abdulla Avloni

Abstract. Nowadays, in schools where education is conducted in Russian, paying special attention to teaching the Uzbek language in harmony with culture is an extremely important method for making lessons more engaging and for developing students' knowledge and skills. In this process, learners not only acquire theoretical knowledge but also gain opportunities to apply the language in practice and form imagination. Moreover, in such an educational environment, students develop not only their speech competence but also their logical thinking, analytical skills, the ability to compare, and intercultural communication skills. This is because the national and culturally specific words and concepts in the Uzbek language encourage learners to think conceptually. As a result, the learner begins to understand the true essence of the language and fills the gaps that may exist in the process of intercultural communication. Therefore, in this article, we have attempted to sufficiently demonstrate the importance of a linguocultural approach in language education.

Keywords: linguoculturology, language and culture, linguocultureme, cultural universal concepts, stereotypes, authentic texts, speech development, verbal and nonverbal expressions, language teaching.

O'ZBEK TILINI LINGVOKULTUROLOGIK YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH

Tursunova Javhar Bakir qizi

Abdulla Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Bugungi kunda ta'lim rus tilida olib boriladigan maktablarda o'zbek tili darslarining yanada qiziqarli va o'quvchilardagi bilim va ko'nikmalarni rivojlantirish uchun til va madaniyatning o'zaro uyg'un tarzda o'tilishiga alohida e'tibor qaratilishi juda ham muhim usul hisoblanadi. Bu jarayonda o'quvchi nazariy bilimlarni egallash bilan birga amaliyotda ham tilni qo'llash, tasavvur hosil qilish kabi imkoniyatlarga ega bo'ladi. Shuningdek, bunday ta'lim muhitida o'quvchining nafaqat nutqiy kompetensiyasi, balki uning mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, qiyoslash qobiliyati va madaniyatlararo muloqot ko'nikmalari ortadi. Chunki o'zbek tilidagi mavjud milliy o'ziga xos so'zlar va tushunchalar o'quvchini konseptual fikrlashga undaydi. Natijada o'quvchi tilning asl mohiyatini tushunishni va madaniyatlararo kommunikatsiya jarayonidagi o'zida mavjud bo'lgan bo'shliqlarni to'ldiradi. Shuning uchun ham til ta'limida lingvokulturologik yondashuvning muhim ekanligini ushbu maqolada yetarlicha isbotlashga harakat qildik.

Kalit so'zlar: lingvokulturologiya, til va madaniyat, lingvokulturema, madaniy universal tushunchalar, stereotiplar, autentik matnlar, nutqiy rivojlanish, verbal va noverbal ifodalar, til ta'limi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N62>

Globalashuv jarayonlari kuchayib borayotgan hozirgi davrda ta'lim jarayonida milliy identitet, madaniy meros va tilning o'ziga xos qadriyatlarini asrab-avaylash masalasi alohida dolzarblik kasb etmoqda. O'zbek tili nafaqat aloqa vositasi, balki xalqning tarixiy xotirasi, dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari mujassam bo'lgan beqiyos boylik sifatida ta'lim tizimida o'quvchilar ongiga chuqur singdirilishi zarur bo'lgan ma'naviy omildir. Shu nuqtai nazardan lingvokulturologik yondashuvning o'zbek tili ta'limidagi o'rni va ahamiyatini tadqiq etish, uning metodik asoslarini ishlab chiqish bugungi kunda muhim ilmiy-amaliy vazifalardan biri sanaladi.

Til va madaniyatning uzviy bog'liqligi lingvistika, pedagogika, psixologiya va madaniyatshunoslik kabi fanlarning kesishgan nuqtasida yangi metodik yo'nalish – lingvokulturologik yondashuvning shakllanishiga olib keldi. Bu yondashuv o'quvchilarni nafaqat tilning grammatik tuzilishi yoki nutqiy malakalari bilan tanishtirish, balki til birliklarida mujassam bo'lgan milliy tafakkur, qadriyatlar, urf-odatlar, ijtimoiy-madaniy tajribani anglashga yo'naltiriladi. O'zbek tili ta'limiga lingvokulturologik yondashuvni joriy etish o'quvchilarda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirish, milliy o'zlikni anglashni kuchaytirish, tilni yanada mazmunli va hayotiy kontekstda o'rganishga xizmat qiladi.

Til va madaniyat munosabatlarini o'rganishga qaratilgan lingvokulturologiya XX asr oxirlaridan boshlab tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida shakllandi. Mazkur yo'nalishning nazariy asoslari rus tilshunosligida V. Gumbolt, A. Potebnya kabi klassik olimlarning "til – xalq ruhining ko'zgusi" haqidagi qarashlariga borib taqaladi. Keyingi davrlarda V.V. Vorobyev, V.A. Maslova, G.D. Tomaxin, Yu.A. Sorokin kabi olimlar lingvokulturologik yondashuvni tizimli ravishda rivojlantirib, til birliklarining madaniy qatlamini o'rganishga yo'naltirilgan ilmiy konsepsiyalar yaratdilar [3].

O'zbek tilshunosligida lingvokulturologiya masalalari 2000-yillardan boshlab faol tadqiq qilina boshlandi. Sh. Rahmatullayev, N. Mahmudov, A. Nurmonov, D. Xudoyberganova, M. Abdurahmonova kabi olimlarning asarlarida til va madaniyatning uzviy bog'liqligi, milliy-lisoniy dunyoqarash, konseptlar, madaniy semantika kabi masalalar nazariy jihatdan asoslab berildi. Xususan, N. Mahmudovning tilning milliy ruhni ifodalashiga qaratilgan tadqiqotlari o'zbek tilidagi konseptosferaning shakllanish mexanizmlarini ochib bergan bo'lsa, D. Xudoyberganovanning lingvomadaniyatga oid izlanishlari o'zbek xalqiga xos qadriyatlar, urf-odatlar, konseptual birliklarning lingvokulturologik tahlilini ko'rsatadi.

Ta'lim metodikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda ham lingvokulturologik yondashuvning o'zbek tili ta'limiga integratsiyalashuvi yoritilgan. Jumladan, G. Asilovanning o'zbek tili darslarida autentik materiallardan foydalanish bo'yicha ilmiy qarashlari, G. Rasulovanning o'quvchilarda madaniyatlararo muloqot kompetensiyasini shakllantirishga oid tadqiqotlari, A. Yo'ldoshevaning lingvokulturologik asosda o'qitish jarayonlarining psixologik omillariga bag'ishlangan ishlari sohada muhim o'rin tutadi. Ushbu tadqiqotlarda tilga madaniy yondashuvning o'quvchilar dunyoqarashi, nutqiy kompetensiyalari va madaniy ongini rivojlantirishdagi o'rni ilmiy asosda ko'rsatib berilgan.

Xorijiy adabiyotlarda (E. Sapir, B. Uorf, G. Leech, A. Wierzbicka) tilning kognitiv va madaniy xususiyatlarini ochib berishga qaratilgan konsepsiyalar lingvokulturologik yondashuvning metodik asoslarini mustahkamladi. Ayniqsa, Sapir – Uorf gipotezasi til tafakkurni shakllantirishi haqidagi g'oya bilan lingvokulturologiya uchun nazariy poydevor yaratgan.

Umuman olganda, o'zbek va jahon tilshunosligi hamda ta'lim metodikasi bo'yicha mavjud adabiyotlar lingvokulturologik yondashuvning nazariy negizlari yetarli darajada ishlab chiqilganligini ko'rsatadi. Biroq o'zbek tili ta'limi jarayoniga mazkur yondashuvni tizimli tatbiq etish, dars jarayonida milliy-madaniy materiallarni tanlash va ulardan samarali foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish masalalari hali ham dolzarb bo'lib qolmoqda. Mazkur adabiyotlar sharhi ushbu yondashuvni o'zbek tili ta'limi jarayoniga metodik jihatdan tatbiq etish bo'yicha keyingi tadqiqotlar uchun muhim ilmiy asos yaratadi.

O'qitish mazmuni va texnologiyasi nuqtai nazaridan o'zbek tilini lingvokulturologik yondashuv asosida o'rgatishda ayrim muhim jihatlar katta qiziqish uyg'otadi. Ushbu yondashuvda lingvokulturema asosiy birlik sifatida olinadi - bu til (lingvistik ma'no) hamda madaniyat (til tashqarisidagi madaniy ma'no) elementlarini o'z ichiga olgan maxsus birlik bo'lib, unga mos belgilar bilan ifodalanadi. So'zdan farqli o'laroq, lingvokulturema nafaqat tilga oid tasavvur, balki unga chambarchas bog'langan "til tashqarisidagi madaniy muhit"ni - so'zning madaniy muhitini tashkil etuvchi mustahkam assotsiatsiyalar tarmog'ini ham o'z ichiga oladi. Bu esa madaniyat fenomenini aks ettiruvchi ifodaning mazmuniga chuqurroq kirishga imkon beradi [1].

Lingvokulturologik yondashuv tilni o'rgatishda madaniyatni o'quv material sifatida qamrab olgan uchun, material taqdimoti til birliklaridan emas, balki "madaniy birlik"dan (lingvokulturema) boshlanishi lozim. Bunday yondashuvda diqqat til birliklaridan olinadigan madaniy ma'lumotni alohida qayd qilishga emas, balki til orqali milliy madaniyatning yetarlicha aks etishiga qaratiladi.

Ushbu yondashuvga muvofiq o'qitish mazmuni ham o'zgaradi va unga qo'shimcha tarkibiy qismlar kiritiladi:

1. Bilimlar:

- madaniyat fenomenining mohiyati, madaniy universal tushunchalari va ularning turli madaniyatlardagi mazmuni;
- madaniyatning til va nutqda aks etish mexanizmlari;
- madaniyatlararo muloqotning psixologik xususiyatlari;
- stereotiplar
- iboralar, maqol, matal, afarizm, o'xshatish, metafora va autentik matnlar kommunikatsiya birligi sifatida qabul qilinadi va milliy madaniyatning o'ziga xos jihatlari haqida ma'lumot beruvchi nutq birliklari sifatida ko'rib chiqiladi;

2. Madaniyatlararo ko'nikmalar:

— lingvokulturemalarning tanlanishi, o'rganilishi va tizimlashtirilishi bo'yicha ko'nikmalar, buning natijasida o'quvchilar ongida jamiyatdagi mavjud hodisaning to'liq tasviri shakllanadi va bu lingvokulturemalar hamda ular bilan bog'liq fon bilimlari madaniyatlararo muloqot jarayonida samarali qo'llaniladi;

— verbal va noverbal xatti-harakatlarining madaniy komponentini etnografik tarzda aniqlash mahorati;

— bir xil vaziyatni ikki tomonlama, ya'ni turli madaniyatlar nuqtai nazaridan ko'ra olish qobiliyati;

— o'z madaniyati bilan suhbatdosh madaniyati o'rtasida vositachilik qiluvchi sifatida harakat qilish mahorati;

— madaniy normalarga muvofiq nutq faoliyatini amalga oshirish, shuningdek, boshqa madaniyat vakilini o'z madaniyati, uning o'ziga xosligi va qadriyatlari bilan tanishtira olish qobiliyati.

3. Madaniyatlararo muloqotga munosabat yangi ma'lumotlarga ochiqlikni, boshqa madaniyatni qabul qilish, uning madaniy hodisalariga moslashish, va til egalariga nisbatan hurmat munosabatidir.

Lingvokulturologik yondashuv doirasida boshqa madaniyatni o'rgatishning eng muhim vositalaridan biri - madaniyatning ma'lum qatlamini aks ettiruvchi autentik matnlar tizimidir.

Bizning tadqiqotda turli milliy-madaniy o'ziga xoslikni aks ettirgan jonli muloqot shakllaridan parcha, gazeta materiallaridan, e'lonlar, va turli badiiy adabiyot namunalaridagi matnlardan parchalar olinadi. Ushbu matnlarda e'tiborga olinadigan eng asosiy jihatlar — dialogga asoslanganligi, milliy-madaniy belgilarning mavjudligi, o'quvchilar yoshiga mos va qiziqarli ekanligi, madaniyatshunoslik ma'lumotlarining noaniq, biroq kontekst natijasida aniqlash mumkinligi va tarbiyaviy ahamiyatga ega bo'lishi kerakligi kabilardir.

Yana bir muhim masala — madaniyatning ma'lum qatlamini aks ettiruvchi lingvokulturologik lug'atlar va autentik matnlarni ishlab chiqishdir.

Bunda quyidagi vazifalar qo'yiladi:

1. O'zbek tili ta'limida shu til muloqotida eng ko'p ishlatiladigan milliy-madaniy birliklarni tanlab olish va guruhlash. Bu birliklar A2 darajadagi o'quvchilar uchun mos bo'lishi.
2. Tanlangan madaniy birliklarga madaniy sharhlar ishlab chiqish.
3. Yig'ilgan materialni til sohiblari bo'lgan mutaxassislar tomonidan baholash.

Ushbu tajribadan amaliy foydalanish tajribasi shuni ko'rsatadiki, undan foydalangan o'qituvchi va o'quvchining ijtimoiy-madaniy bilimlari kengayadi. Natijada madaniyatlararo kommunikatsiya jarayoni yengillashadi, chunki o'z va boshqalar madaniyatini chuqur bilish o'quvchilarga ularni birlashtiruvchi umumiy jihatlarni aniqlash va madaniyatlar o'rtasidagi farqlarni tushuntirish orqali madaniyatlararo muloqot vaziyatlarida o'zaro tushunishni ta'minlashga yordam beradi.

Til ta'limida ta'limning madaniyatga oid muammolariga bo'lgan alohida e'tibor doimiy ravishda ortib bormoqda. Natijada, turli mamlakatlarda madaniyat va ta'lim o'rtasidagi o'zaro ta'sir masalalari kengroq ko'rib chiqilmoqda. Hozirgi zamon ta'lim nazariyasi va amaliyotida ta'limni tashkil etishda nafaqat yangi yondashuvlarni izlashga, balki uning madaniy xususiyatlari va mexanizmlarini bugungi madaniyat va ilm-fanga mos tarzda anglashga ham katta ahamiyat berilmoqda.

Butun jahonda til ta'limida til va madaniyatni birgalikda o'rganish zarurati doimiy ravishda amalga oshirilmoqda. Bu orqali o'quvchilarda tilni ona tili sifatida qabul qiluvchi mamlakat madaniyatini tushunish ko'nikmalari shakllantiriladi, stereotiplardan qutulish yo'lga qo'yiladi hamda madaniyatlararo muloqotga tayyor shaxs tarbiyalanadi.

O'z tilidan boshqa bir tilni o'rganish nafaqat boshqa madaniyat bilan tanishtiradi, balki umuminsoniy qadriyatlarni ham o'rgatadi va shu orqali o'quvchilarning "madaniyatlararo muloqot" kontekstida tarbiyalanishiga yordam beradi [2]. Shunday qilib, o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'rganish ijtimoiy-madaniy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lishni talab qiladi. Shunga ko'ra, o'zbek tilini o'rganishda madaniyatshunoslik yondashuvi nafaqat umumta'lim va tarbiyaviy maqsadlarning rivojlanishiga, balki amaliy jihatlariga ham katta hissa qo'shadi.

Bizning umumta'lim maktabidagi pedagogik amaliyot paytidagi shaxsiy tadqiqotlarimiz hamda yuqorida ko'rsatilgan ilmiy adabiyotlar tahlili o'quvchilarning madaniyatshunoslik kompetensiyasi darajasi past ekanligini ko'rsatdi. Shuning uchun o'zbek tilini o'qitishda milliy-madaniy materiallardan foydalanish metodikasini rivojlantirish ishlarini muvofiqlashtirish zarurati mavjud va dolzarb masalalardandir.

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda asosiy muammolar — ta'limning maqsadlari va mazmunini belgilashda deb hisoblab, bunda eng muhim tushuncha tilni emas, balki keng ma'noda madaniyatni o'rgatishdir.

Bunda milliy-madaniy materiallar bilan o'qitish tizimli birlikni o'z ichiga olishi lozim: maqsadlar, mazmun, usullar, ta'lim jarayoni, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi faoliyat va o'zaro aloqalar; ta'lim nazorati, shuningdek, ijtimoiy talabga bog'liq bo'lgan ijtimoiy-madaniy muhit va ta'lim muhiti.

Ta'lim jarayoni ikki asosiy komponentdan iborat — avvalo bilimlarni egallash, keyin esa ko'nikma va malakalarni rivojlantirish. Mantiqan, ta'lim jarayoni asosi bilimlarni egallash bo'lib, unda o'quv materiallari qabul qilinishi, tushunilishi, esda saqlanishi va o'zlashtirilishi jarayonlari mavjud bo'lib, bu o'quvchilarning lug'at boyligini to'ldiradi.

Milliy-madaniy materiallardan foydalanib dars o'tish doirasida o'zbek tilini o'rganishda ikkinchi komponent ko'nikma va malakalarni shakllantirish bilan bog'liq. Ushbu komponentga nutq ko'nikmalari kiradi, ya'ni gapirish, tinglash, o'qish va tushunish qobiliyatlari; lug'at, grammatika va talaffuz ko'nikmalari, ular nutq ko'nikmalarining tarkibiy elementlari hisoblanadi.

Fikrimizning yakuni sifatida ta'kidlash joizki, yuqoridagi ko'nikmalar til sezgisini rivojlantirishga yordam beradi, doimiy ravishda ikkinchi til bilan ishlashda motivatsiyani oshiradi. Masalan, jurnallar, gazeta, kino va internet orqali ma'lumot olish til o'rganish jarayonini kuchaytiradi va o'quvchilarning bilim olish faoliyati hamda tilga bo'lgan motivatsiyasini oshiradi.

O'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish uchun Sh.B.Sodiqova quyidagi bir qator vazifalarni bajarish kerakligini ta'kidlagan [4]:

- kommunikativ-nutqiy, leksik-grammatik materialni ma'lum bir tizim asosida berish;
- imlo qoidalarini o'rgatish;
- og'zaki va yozma nutq ko'nikma va malakalarini chuqurlashtirish;
- lug'atlardan foydalanish ko'nikmalarini rivojlantirish;
- matn bilan ishlash ko'nikmasini shakllantirish;
- o'quvchilar so'z boyligi va nutqiy malakasini oshirish;
- o'zbek xalqining milliy-madaniy o'ziga xos jihatlariga oid bilimlarni kengaytirish;
- o'quvchilarni erkin fikrlashga, mustaqil mushohada qilishga undash;
- nutq madaniyati borasida asosiy zaruriy bilimlarni berish.

Ushbu vazifalar bajarilgan taqdirda, o'quvchini o'zbek tilida o'z fikrini erkin ifoda eta oladigan va eng muhimi tilning o'ziga xos milliy-madaniy jihatlarini tushunishiga atroflicha hissa qo'shiladi. Bu esa Davlat ta'lim standartlarida belgilangan bir qator maqsadlarning erishilishiga hissa qo'shilishi aniq.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – 4-е изд. – М.: Русский язык, 1990
2. Красик.В.И. О котигориях лингвокультурологии // Языковая Личность: проблемы коммуникотивной деятельности. -Волгоград.: 2001. – 76 с. 45
3. Mo'minova "About the role of linguokulturology in modern linguistics. <https://fledu.uz/2014>. №4 (4) 23-27 B. (Access date: 14.05.2018)
4. Содиқова Ш.Б. Ўзбек тилини хорижий тил сифатида ўқитиш масалалари. "XXI аср: фан ва таълим масалалари" илмий электрон журнали. – Тошкент, №2, 2017.
5. Xoliqov, Yunus Ortiqovich. "YANGI O'ZBEKISTONDA BAG'RIKENGLIKNI RIVOJLANTIRISHDA MILLATLARARO ALOQALARNING MOHIYATI". Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences 2.Special Issue 23 (2022): 764-774.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ISSUE OF LITERARY INFLUENCE IN THE 19TH-20TH CENTURIES OF EPOCHISM

Khoshimova Mohikul Akhmatovna

Sharof Rashidov Samarkand State University

Fundamental doctoral student

Abstract. This article examines the diversity of form and content of epics created in the literature of the 19th-20th centuries using the example of the epics of Tabibiy, Furqat, and Miriy. The continuity of folklore and classical poetic traditions in their work, the creation of rare examples that emerged as a result of creative approach to existing traditions, and innovation are studied. In addition, it is noted that the compositional structure of the epics of this period did not lag behind the epics created by our ancestors. The ideological and artistic features of such epics as "Vamiq and Azro", "Yeti Ravza", "Suvorov Yahal", "Yunon Mulkida Bir Afsona", "Qissasi Salim Javhariy" are interpreted. The role of these epics in the development of our literature, the poetic improvement of epics and the presence of elements of renewal in the epic genre, as well as genres that remained from the point of view of the era, are also considered.

Keywords: innovation, genre elements, poem, traditionalism, literary continuity, artistic opportunity, poetic perfection.

XIX-XX ASRLAR DOSTONCHILIGIDA ADABIY TA'SIR MASALASI

Xoshimova Mohigul Axmatovna

Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti

tayanch doktoranti

E-mail: hoshimovamohigul6@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX-XX asrlar adabiyotida yaratilgan dostonlarning shakl va mazmun rang-barangligi Tabibiy, Furqat, Miriy dostonnavisligi misolida ko'rib chiqildi. Ular ijodida folklor, mumtoz she'riyat an'alarining davomiyliigi, mavjud an'analarga nisbatan ijodiy yondashuv, novatorlik natijasi o'laroq yuzaga kelgan nodir namunalari yaratilganligi tadqiq etilgan. Qolaversa, ushbu davr dostonlarining kompozitsion qurilishi ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan dostonlardan qolishmaganligi mushohada etiladi. "Vamiq va Azro", "Yeti ravza", "Suvorov haqida", "Yunon mulkida bir afsona", "Qissasi Salim Javhariy" kabi dostonlarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari talqin etilgan. Shuningdek, ushbu dostonlarning adabiyotimiz rivojida o'rni, dostonlarning poetik jihatdan takomillashib borishi, davr nuqtai nazaridan qolgan janrlar kabi doston janrida ham yangilanish unsurlarining mavjudligi masalalari ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: novatorlik, janr unsurlari, poema, an'anaviylik, adabiy izdoshlik, badiiy imkoniyat, poetik takomil.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N63>

Mumtoz adabiyotimiz durdonalari bilan chuqurroq tanishimiz bugungi kunning dolzarb vazifalaridan biri sifatida e'tirof etilar ekan, Yurtboshimiz Sh. Mirziyoyev ta'biri bilan aytganda: "Buyuk ipak yo'lining chorrahasida joylashgan ona zaminimiz azaldan yuksak sivilizatsiya va madaniyat o'choqlaridan biri bo'lganini ko'ramiz. Xalqimizning boy ilmiy madaniy merosi, toshga muhrlangan qadimiy yozuvlar, bebaho me'moriy obidalar, nodir qo'lyozmalar, turli osori atiqalar davlatchilik tarzimizning uch ming yillik teran ildizlaridan dalolat beradi[1. B.15].

Yangi O'zbekistonda har jabhada, xususan, badiiy adabiyotda ham yangilanish va rivojlanishlar, o'tmish merosimizni o'rganishda yangicha tamoyillar ishlab chiqilmoqda. Adabiy asarlarning badiiy-estetik zavq berish imkoniyatlarini o'rganish birinchi darajali vazifa ekanligi tadqiqotchilarga ayon bo'ldi. Mana shu talablarni bugungi kunning talabi deb hisoblab, badiiy asarlar talqiniga bo'lgan nuqtai nazarlar ham o'zgarishi, ularni zamonamizga, millatimiz ravnaqiga, inson o'zligini anglashda qay darajada xizmat qilayotganini tahlil va talqin qilish bugungi adabiyot oldida turgan asosiy vazifalaridan biridir.

Ushbu dostonlar bilan tanishib chiqish jarayonida shunga amin bo'lamizki, dostonlarning tilining ravonligi, uslubning soddaligi, xalq og'zaki ijodi namunalaridan unumli foydalanilganligi, har bir so'zning qadr-qimmatini o'rniga qo'ygan holda qo'llaganligiga amin bo'lamiz.

Yuqoridagi fikrlarni XIX asrdagi Xorazm adabiy muhiti vakillari ijodi namunalari orqali tasdiqlashimiz mumkin. Shoir Maxfurxo'ja Sayid Hasan Xorazmiy Zohir Kirmoniyning "Vomiq va Azro" dostonini o'zbek tiliga tarjima qiladi. Dostonning o'zbekcha tarjimasi ancha muvaffaqiyatli chiqib, tili sodda va obrazlilik bilan ajralib turadi. Ushbu kitob 1911-yilda qayta ko'chirilib, 710 sahifadan iborat bo'lib, oldingi nusxasidan mukammalligi bilan ajralib turadi [11. B, 45].

XX asr boshlariga kelib bu dostonning yuqorida aytib o'tilgan ikki varianti zaminida uchinchi bir asar Ahmad Tabibiyning – "Vomiq va Azro" she'riy dostoni yaratildi. Ushbu asarning yaratilishi XX asr o'zbek folklorchiligida shu mavzudagi nodir, mukammal asarlarning yaratilishiga ilhom manbai bo'lib xizmat qildi. Bunga misol qilib, Raxmatullo Yusuf o'g'lining 1946-yilda yozilgan "Vomiq va Azro" dostonini ko'rsatishimiz mumkin [11. B. 6]. Biroq bu asar badiiy adabiyotdagi Tabibiy dostoniga nomigina o'xshash bo'lib, syujet va g'oyaviy yo'nalishi jihatidan boshqa-boshqa asarlardir. O'rganilgan shu kabi manbalardan aniq bo'ladiki, Tabibiyning "Vomiq va Azro" dostonini o'zbek yozma adabiyotida yozilgan shu nomdagi yagona asar degan xulosaga kelishimiz mumkin.

Dostonning badiiy jihatdan pishiq ishlanganligi shoirning yuksak mahoratidan darak beradi. Unda Tabibiyning Navoiy asarlaridan ilhomlangan holda o'zbek adabiyotining an'analarga sodiq holda ham makon, ham zamon nuqtai nazaridan o'ziga xos yangiliklarni ham kiritadiki, ushbu jihatlar Tabibiy asarlarining qadr-qimmatini yanada oshiradi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Tabibiy bu asarlarida axloqiy- ta'limiy qarashlarini bayon etish, kishilarga adolatli tuzum qanday bo'lishi kerakligi haqida uqtirishni o'z oldiga maqsad qilib oladi. Kishilarni ilm- ma'rifatga undash hamma zamonda ham dolzarb bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Shu jihatdan Ahmad Tabibiy ijodini o'rganishdagi tadqiqotlarni keng miqyosda ko'rib chiqish zarurligini taqozo etmoqda.

Adib tamagirlikni eng yomon xislatlardan biri ekanligini ta'kidlaydi. Unda shoir kishilarni halol mehnati bilan yashashga chaqiradi. Bu o'sha davrning voqeliklarini aniqlashda yordam beradi. Ravza so'ngida Navoiyning "Hayrat ul-abror" dostonidagi tamagir va qanoatli kishi haqidagi hikoyatini keltiradi. Bu unsurlarning barchasini o'qib tahlil qilib shunga amin bo'lamizki, Tabibiy o'z salaflarining dostonnavislikdagi an'analarga sodiq qolgan holda o'z fikrlarini va g'oyasini bayon etgan. U shu bilan xonlarning qanday davlat hukmdori bo'lishi kerakligini, jamiyatdagi ba'zi bir qusurli insonlarga ko'zgu tutganligini ilgari suradi. Ikkinchi tomondan novatorlik g'oyalarni ham singdirganligini tahlil qiladigan bo'lsak, Tabibiy doston janrining poetik takomiliga ham erishgan deb ayta olamiz.

XIX-XX asrlar dostonchiligida yana bir ijodkor o'zining yuqori saviyali dostonlari bilan ajralib turuvchi ijodkorlardan biri Furqatdir. Furqat O'rta Osiyo xalqlari ongida hukm surgan ayrim diniy, urf-odatlariga tanqidiy ko'z bilan qaradi. O'sha davrda xotin-qizlarning jamiyatdagi o'rni haqida kuyinib, asarlar bitgan. Furqat xotin-qizlarning jamiyatdan mutlaqo chetlashtirilganidan achindi. Furqatni haqiqiy novator dostonnavis deb aytishimiz mumkin. U o'zining ajoyib ijodiy faoliyati bilan adabiyotimizga yangi g'oyalar, yangi obrazlar olib kirgan. Biz tadqiqotlarimiz natijasida Furqatning bir dostoni haqida ma'lumot berishimizni joiz topdik.

Dostonning bundan keyingi satrlarida qiz sarguzashtlari bayon qilinadi. Qizning betob bo'lib, shifokorlar maslahati bilan sohildan qasr qurilishi va bu qasrda qizning davolanishi; keyingi voqealar rivojida qizning sayohatlari va daryoga g'arq bo'lishi; uning baliqchi to'riga ilinib qutqarilishi; qiz hushiga kelgandan keyin o'z asli nasabini bildirishi, baliqchining qizni Ro'moga olib kelib, uning o'z ota-onalari bilan topishtirishi doston voqeasining asosiy epizodlarini tashkil etadi. Dostonning oxirgi qismida ta'kidlanishicha, bir o'limdan qolgan qiz qolgan umrini sayohat bilan o'tkazishga jazm qiladi. Asar syujeti bilan tanishar ekanmiz dostonnavisning xalq og'zaki ijodi namunalaridan yaxshigina xabardor ekanligini bilib olamiz. Bundan tashqari dostonnavisning mohir olimligi geografik joy nomlarining ketma-ket qo'llanishida ham ma'lum ma'noni ifodalaganligini bilib olamiz.

"Yunon mulkida bir afsona" dostonining syujetidan ko'rinib turibdiki, unda g'oyat hayajonli sarguzashtlarni boshidan kechirgan qiz obrazi yaratiladi. Dostondagi novatorlik uchqunlaridan yana biri ayol zotining asosiy bosh qahramon sifatida olinishidadir. Furqat yashagan davrda ayollarning erki qo'lida bo'lmagan, jamiyatda o'z o'rniga ega bo'lmagan, ularning orzu-intilishlari, o'y-fikrlari ahamiyatsiz edi. Dostonnavis chet el qizi misolida o'zbek qizlariga orzulari ketidan qaytmaslik kerakligini uqtiradi. Doston qahramoni o'z xarakteri, sayohat qilish niyatida o'z el-yurtini tashlab chiqishi, dunyoni darbadar kezib yurishi bilan Furqat tabiatini eslatadi¹. Shoir ijodining serqirra motivlaridan biri bo'lgan romantik motivlarning mavjudligi, doston janri Furqat ijodida ham alohida ahamiyatga ega ekanligini "Yunon mulkida bir afsona", "Suvorov haqida" kabi dostonlarida ham ko'rishimiz mumkin.

Furqat dostonnavisligining badiiy xususiyatlariga xos bo'lgan bu realizm va novatorlik va ma'rifatparvarlik g'oyalari bilan sintezlashib ketgan. Uning ma'rifatparvarlik ruhida yozilgan barcha asarlarida esa, o'zining tematikasi, hayotiy mazmuni va bu mazmunni ifodalash uslubi jihatidan poeziyaning yuksak badiiy xususiyatlarini ta'minlaydi. Furqat mumtoz dostonchiligi ilmidan yaxshigina xabardor bo'lgan va o'z ijodiy tajribasida uning qoidalariga to'liq rioya qilgan.

Sharq mumtoz dostonnavisligini munosib tarzda davom ettirgan ijodkorlardan yana biri Ochildimurod Miriydir. Miriy to'g'risida ilk bor ilmiy maqolalar yozgan adabiyotshunoslardan Abdulhamid Majidiydir. U 1927-yilda "Shoir Miriy" va "Miriyning boshqa asarlari to'g'risida" nomli maqolalarini e'lon qildi[11. B. 79]. Birinchi maqolada shoirning hayoti va ijodiy faoliyati haqida mushohada etilgan bo'lsa, ikkinchi maqolada Miriyning zullisonayn shoir sifatida ta'kidlab, Alisher Navoiy ijodi bilan munosabati haqida fikr bildirgan.

Miriy ham doston janrining nodir namunalarini yaratib, avlodlarga yetarlicha meros qoldirgan. U forsiy tilda yaratilgan "Ra'no va Zebo" dostonidan so'ng o'zbek tilida ham doston yaratishga jazm qiladi. Buni adib dostonning kirish qismida ta'kidlaydi:

Ham andoq nazm qildim "Mahfiloro"

¹ Huhfu

Ki ya'ni qissai "Ra'novu Zebo".
Bo'lub ulforsiy til birla manzum,
Ki bo'lmish masnaviy tarhida marhum.
Ani ko'rgach taajjub birla ahhob,
Hadisi nuqta birla berdilar tob [12. B. 14].

Yuqoridagi misralarda Miriy fors tili va o'zbek tilini mukammal egallaganini ta'kidlaydi va bu dostonning yaratilishida aqrolarning maslahati turtki bo'lganligi haqida fikr yuritadi. Miriy dostonchiligi o'ziga xosligidan yana biri kamtarlik jihatlarini ko'rsata bilgan. Ya'ni u o'zining dostonnavislik mahoratini puxta egallaganidan g'ururlanmay tavoze bilan so'z boshlaydi. Shu jihatdan u Navoiylar an'alarini davom ettiradi. "Salim Javhariy"da asosiy hikoyasi qahramon hayotida sodir bo'lgan musibatdan- Salimning zindondaligidan boshlaydi. Bu hodisa mumtoz dostonchiligidan farq qiladi. Ya'ni poema boshlanishi tugundan boshlanadi. Miriy dostonining poetik takomilini ko'rsatib beruvchi yana bir jihati asar kompozitsiyasidagi bir bo'shliqni asosiy hikoya bilan mantiqan aloqasi bo'lmagan Muhammad Boqir to'g'risidagi hikoyatning keltirilishidir. Poemaning qoliplovchi hikoyasi ichiga Hajjoj saroyi amaldori Fattohning qizi epizodi ham kiritilganki, u Salim Javhariy to'g'risidagi qissani boshlash va Salimning poemadagi voqealar maydoniga olib kirish uchun vosita bo'lib xizmat qiladi.

Mazkur doston Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni bahrida ya'ni, aruz vaznining hazaji musaddasi maqsur bahrida (ruknlari- mafoilun mafoilun mafoil) yozilgan. Shu jihatning o'zi mazkur dostonning yozilishida adabiy ta'sir etilganligini isbotlaydi. Chunki kamdan-kam ijodkorlar ushbu bahrda qalam tebratishga jazm etganlar.

Bu razm ichra qalam qaytarsa yuzni,
Boshin qilgum qalam bilsun bu so'zni [12. B. 34].

Dostonning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari va obrazlar sistemasi haqida so'z borar ekan, shuni alohida ta'kidlash lozimki, shoir mazkur asarida boshqa dostonlarda ta'kidlagani kabi xotin-qizlarni himoya qilish, ularning haq-huquqlarini e'tirof etish, kuylash g'oyasini ilgari suradi. Bu g'oya Furqat dostonlarida ham

Anosirdin qilib tarkibi odam,
Yig'ibon to'rt zid qilding mukarram.
Bo'lib har qaysiga o'zga tabiat,
Burudat suvgadur, o'tga harorat [12. B. 8].

Shu bilan birga, real dunyodagi voqea-hodisalarning o'zaro bog'liqligi jonli tarzda aks ettiriladi. Dostonning yana bir jihati shundaki, asarning yozilishida ustozlardan madad so'rashi Navoiy dostonlarini eslatadi.

Bu yo'lda rahbarim qil ruhi Jomiy,
Itim deb yo'qlagay shoyad Nizomiy.
Navo bo'stonida chekkan sadoe,
Amiri turklar, ya'ni Navoiy [12. B. 9].

Shoir ustozlari Nizomiy, Jomiy, Navoiylar to'g'risida fikr yuritadi, ulardan ijodiy madad so'raydi.

Xulosa qilib aytganda, mumtoz an'anasida asar yozish har bir davrning dolzarb masalasi bo'lgan. Har qanday qalamkash ham qo'l urishga jazm eta olmagan, ham shakl, ham mazmun jihatdan dostonlarning janr talabi juda murakkabdir. Shunday bo'lsa-da XIX-XX asrlar

ijodkorlari ushbu an'anaga sodiq qolgan holda, mukammal, takrorlanmas, nodir asarlar yaratishgan. Ushbu davr ijodkorlari bo'lgan Xiromiy, Tabibiy, Furqat, Miriylar ijodining o'ziga xosligi shundaki, ular o'z davrining ziyoli kishilari sifatida madaniy va adabiy hayotning turfa muammolarini qalamga olishdi, ijtimoiy hayotning asosiy tub masalalarini xalq manfaati nuqtai nazaridan xalq tomonida turib kuyladi. bu asarlarida axloqiy- ta'limiy qarashlarini bayon etish, kishilarga adolatli tuzum qanday bo'lishi kerakligi haqida uqtirishni o'z oldiga maqsad qilib oladi. Kishilarni ilm- ma'rifatga undash hamma zamonda ham dolzarb bo'lib, bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotgan emas. Shu jihatdan Xiromiy, Tabibiy, Furqat, Miriylar ijodini o'rganishdagi tadqiqotlarni keng miqyosda ko'rib chiqish zarurligini taqozo etmoqda. Mazkur asrlarda O'rta Osiyadagi ijtimoiy sharoit juda murakkab bo'lgan. Yuqorida nomlari sanab o'tilgan dostonnavislar qarashlarida ana shu murakkablikning in'ikosi ko'rinadi. Ularning o'z davri adabiy hayoti bilan hamnafas bo'lishi kelgusi avlodlar uchun qadrli va aziz bo'lishini ta'minlagan. Mana shunday durdonalarni chuqurroq o'rganish va tadqiq qilish bugungi davr talabi hisoblanadi va bu orqali biz adabiyotimiz oldida turgan bir qancha savol va muammolarga yechim topamiz.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh. "Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent O'zbekiston. 2017.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва форовон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент: Ўзбекистон, 2017.
3. A.Jalolov. XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi O'zbek adabiyoti.-Toshkent: "Fan", 1991.151 b
4. B.Valixo'jayev.O'zbek epik poeziyasi tarixidan. -Toshkent: "Fan"1974.170 bet.
5. Valixo'jayev B. XIX-XX asrning 2-yarmidagi o'zbek poemachiligida Alisher Navoiyning traditsiyalari. "Adabiyot va hayot".-Samarqand,1969.13-20-b.
6. Abdullayev V, Valixo'jayev B. Miriy va uning zamondoshlari. -Toshkent: "Fan" 1978. 92-b.
7. Muhiddinov M.Q. Adabiy an'ana va ijodiy o'ziga xoslik.-Toshkent: Ma'naviyat,1990.105-b.
8. Furqat. Tanlangan asarlar. Ikki tomlik (nashrga tayyorlovchi Xolid Rasul).-Toshkent: Badiiy adabiyot,1975. 295-b.
9. G'anixo'jayev F. Ahmad Tabibiy. -Toshkent:"Fan"1978.80-b
10. Karimov N. XX asr adabiyoti manzaralari. -Toshkent: O'zbekiston, 2008.-536 b.
11. Tabibiy. Tanlangan asarlar. Vomiq va Azro. -Toshkent: Badiiy adabiyot, 1968.-218 b.
12. Miriy. Tanlangan asarlar. -Toshkent: Badiiy adabiyot, 1964.168 b.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LEXICAL GAPS OF UZBEK CULTURE IN RUSSIAN: ISSUES OF UNTRANSLATABLE CONCEPTS

Omonova Madina Asliddinovna

1st year Master's student of
Samarkand State University

Abstract. The article investigates lexical gaps of Uzbek culture in Russian, analyzing their typology, functioning, and impact on intercultural communication. It demonstrates that untranslatable concepts reflect values, traditions, social norms, and emotional-evaluative features of Uzbek society, which is crucial for translation, linguistics, and the development of cultural competence.

Keywords: lexical gaps, Uzbek culture, untranslatable concepts, intercultural communication, translation, ethnolinguistics, social norms, traditions.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ ЛАКУНЫ УЗБЕКСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ: ПРОБЛЕМЫ НЕПЕРЕВОДИМЫХ КОНЦЕПТОВ

Омонова Мадина Аслиддиновна

Магистрант 1 курса,
специальности «Лингвистика: русский язык»
Самаркандского Государственного Университета

Аннотация. Статья посвящена исследованию лексических лакун узбекской культуры в русском языке. Анализ выявляет их типологию, особенности функционирования и влияние на межкультурную коммуникацию. Показано, что неперебиваемые концепты отражают ценности, традиции, социальные нормы и эмоционально-оценочные аспекты узбекского общества, что имеет важное значение для перевода и культурной компетенции.

Ключевые слова: лексические лакуны, узбекская культура, неперебиваемые концепты, межкультурная коммуникация, перевод, этнолингвистика, социальные нормы, традиции.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N64>

Введение. Изучение лексических лакун в последние десятилетия прочно вошло в круг вопросов современной лингвокультурологии, межкультурной коммуникации и перевода. Термин «лакуна» в лингвистике был впервые осмыслен системно в середине XX века, однако как самостоятельная область исследования — **лакунология** — оформился лишь в 1970–1980-е годы благодаря работам Ю. А. Сорокина, И. Ю. Марковиной и других исследователей, которые показали, что «пустоты» в словарном составе языка вовсе не являются случайным пробелом, а отражают уникальные ментальные структуры, культурные приоритеты и национально-специфические модели поведения.

Лакуна — это не просто отсутствие прямого эквивалента. Русский термин лакуна заимствован в отечественную научную терминологию из французского языка. Он

восходит к французскому слову *lacune* «пустота, брешь» [4; С. 48]. Это выражение своеобразной картины мира, специфического опыта, который один язык накапливает и фиксирует, а другой — либо не замечает, либо передает иными средствами. Лакуны делятся на языковые и культурные. Языковые лакуны возникают при отсутствии точного лексического соответствия между языками, например, слово «тоска» в русском языке не имеет полного аналога в английском. Культурные лакуны связаны с реалиями, отсутствующими в другой культуре, как самовар, баня или обряд троекратного крещения. Кроме того, лакуны бывают абсолютными — когда понятие полностью отсутствует в языке, и относительными — когда содержание схожего понятия различается в двух культурах [7; С.420]. И.Ю. Марковина и Ю.А.Сорокин термин «лакуна» понимали шире, включая в него реалии, стереотипы, кинесические выражения. По их классификации, лакуны подразделяются на культурологические, среди которых выделяются: а) перцептивные, б) этнографические, в) мнемические, г) интрарефлексивные [5, С.67].

В условиях стремительного роста интереса к Центральной Азии, межъязыковым контактам и выстраиванию диалога культур особую актуальность приобретают лакуны, возникающие при сопоставлении русского и узбекского языков [6]. Узбекская культура, обладающая древнейшим историческим пластом, богатейшими этнографическими традициями и особой системой духовных ценностей, демонстрирует широкий спектр таких лакун, не имеющих точных соответствий в русском языке.

Анализ научной литературы и методология. Проблеме лакун посвящено значительное количество исследований, однако в отечественной лингвистике она до сих пор разрабатывается фрагментарно. Первые теоретические основания создала школа Ю. А. Сорокина, предложившая рассматривать лакуны как элементы «чуждого», не укладывающегося в рамки языковой картины воспринимающего сообщества [3]. Позднее подход был расширен и дополнен концепциями культурной семантики, лингвокультурных концептов и межъязыковой асимметрии.

Вопросы, связанные с теорией лексических лакун и их проявлением в межкультурной коммуникации, освещаются в трудах Ю. А. Сорокина, И. Ю. Марковиной, Г. Д. Томахина, В. В. Виноградова, Н. А. Шанского, а также в современных исследованиях по узбекской лексикологии и этнолингвистике, таких как работы Назаровой (2012) и Исламовой (2018).

Методологическая база настоящего исследования строилась на сочетании нескольких подходов. В первую очередь использовался лингвокультурологический анализ, который позволял выявлять культурные смыслы, заложенные в узбекских реалиях. Сопоставительный метод применялся для изучения соответствий и различий между русским и узбекским языками. Контекстуальный анализ обеспечивал фиксацию особенностей функционирования слов в национальном дискурсе, а этнолингвистический подход позволял проследить культурно-историческую мотивацию значений.

В качестве исследовательского материала выступали узбекские этнографизмы, элементы традиционной обрядности, названия бытовых предметов, социально-культурных ролей и оценочных категорий, которые чаще всего вызывают трудности при передаче на русский язык. Такой комплексный подход позволял не только выявлять

лексические лакуны, но и анализировать их типологию, особенности функционирования и влияние на межкультурную коммуникацию.

Обсуждение. Обращение к феномену лакунальности в русско-узбекском языковом взаимодействии предполагает выход за пределы простой констатации отсутствия прямых соответствий. Лакуны проявляются не только как семантические «пустоты», но и как зоны повышенной культурной плотности, где сосредоточены значимые для этноса представления о мире, ценности, нормы поведения и эмоциональные реакции. Именно поэтому многие узбекские реалии оказываются столь трудно переводимыми: они несут в себе не только предметную информацию, но и сложный историко-культурный контекст, который русский язык не фиксирует в виде отдельного знака.

Особенно ярко это прослеживается на примере обрядовой лексики. Реалии **«келин салом»**, **«бешик тўй»**, **«сумалак»**, **«насиб»**, **«ёр-ёр»** не могут быть переданы однословными эквивалентами, поскольку каждый из этих терминов является частью более широкого концептуального комплекса. Так, **«келин салом»** — это не просто «приветствие невесты», а ритуал, сопровождающий интеграцию женщины в новую семью, демонстрация уважения к старшему поколению, символ принятия семейных норм и иерархий. При переводе на русский язык потеряется эмоциональная, нравственная и социальная составляющие данного действия. Таким образом, лакуна здесь выступает как показатель уникального набора социальных практик.

Не менее многослойной является лакуна **«нақл»** — традиционный устный рассказ, который включает в себя элементы мифа, притчи, мудрого совета и семейной памяти. Перевод «рассказ» или «повествование» в русском дискурсе не отражает статус нақла как носителя духовно-нравственного опыта. Лакуна возникает из-за отсутствия в русской культуре институционализированной традиции передачи опыта через подобные короткие поучительные истории. В результате переводчик оказывается вынужден прибегать к описательным конструкциям, разъяснениям или комментариям, чтобы передать культурное значение узбекского термина.

Интересны и лакуны эмоционального характера, возникающие из различий культурных представлений о чувствах. Узбекское **«ҳаё»** сочетает в себе стыдливость, скромность, целомудрие, уважение к нормам поведения — весь этот культурный комплекс не сводится к русским словам «скромность» или «стыд». Эта лакуна демонстрирует трудность перевода эмоций, закреплённых в культуре иначе, чем в русском сознании. В таких случаях перевод становится интерпретацией, требующей привлечения этнопсихологического комментария.

Особое место в обсуждении занимают лакуны этикетного характера. Узбекская норма обращения к женщине или мужчине старшего возраста **«опа»**, **«ота»**, **«она»** служит одновременно и формулой уважения, и указанием на социальную дистанцию, и культурным кодом вежливости. В русском языке аналогичная система отсутствует: «тетя», «дядя», «уважаемый» не передают ту степень эмоционального тепла и уважения, которая содержится в узбекской формуле. Таким образом, мы сталкиваемся не только с лексической лакуной, но и с лакуной культурного поведения.

Культурные лакуны проявляются и в сфере питания. Например, **«нон»**, **«патир»**, **«лепёшка»** — в русском дискурсе передаются одним словом «хлеб», но в узбекской

культуре различия между видами хлеба несут ценностный характер. Нон — это сакрализованный продукт, объект уважительного отношения, элемент семейной и трапезной этики. Потеря этого культурного значения при переводе свидетельствует о глубинной лакунарности, связанной не с отсутствием слова, а с отсутствием самой культурной традиции, стоящей за этим словом.

Таким образом, обсуждение лексических лакун демонстрирует, что они возникают не случайно, а являются естественным следствием культурных различий. Лакуны формируются на пересечении истории, этики, социальной структуры и эмоционального опыта. Они открывают возможность исследовать не только язык, но и глубинные культурные пласты, которые продолжают жить внутри национальных дискурсивных практик. Поэтому лакуны не являются недостатками языка — напротив, они служат индикаторами культурной самобытности и важным материалом для исследователя межкультурной коммуникации.

Результаты. Анализ лексических лакун узбекской культуры в русском языке демонстрирует, что они имеют системный и комплексный характер, выходящий за рамки отдельных словарных единиц. Лакунарность проявляется в построении смысловых сетей, которые интегрируют социальные, культурные, ритуальные и эмоциональные элементы языка. Эти сети формируют уникальные концептуальные модели, отражающие специфику восприятия мира, семейных и общественных отношений, ценностных ориентиров и повседневной практики.

В узбекском языке наблюдается высокая дифференциация обозначений социальных ролей, типов взаимодействий и ритуальных действий, что связано с исторически сложившейся иерархической структурой общества и устойчивыми традициями. В русском языке аналоги чаще выступают в обобщённой или нейтральной форме, что создаёт «пустоты» — лакуны, затрудняющие прямую трансляцию культурных и эмоциональных смыслов. В этих зонах особенно ясно проявляется несоответствие культурных картин мира, что делает необходимость внимательного подхода к переводу и межкультурной коммуникации особенно актуальной.

Лакунарность проявляется на нескольких уровнях. Во-первых, она фиксируется на семантическом уровне: отдельные слова узбекского языка несут коннотации и культурные значения, которые не имеют точных эквивалентов. Во-вторых, она проявляется в прагматическом аспекте: язык отражает социальные нормы поведения, этикетные модели и оценочные категории, которые встроены в коммуникацию и ритуальные практики. В-третьих, лакуны выявляются на культурно-историческом уровне: некоторые концепты формировались под влиянием традиций, обрядов и исторического опыта, что делает их уникальными для конкретного социокультурного пространства.

Для восполнения лакун применяются разнообразные стратегии, каждая из которых отражает определённые подходы к передаче культурного смысла. По мнению кандидата филологических наук Бердниковой, «при элиминировании собственно лексических лакун переводчики прибегают к различным приёмам перевода. Описательный перевод раскрывает наиболее полно содержательную структуру слова, он наиболее уместен при элиминировании лексических лакун, но, как продемонстрировали примеры, переводчики довольно редко обращаются к этому

приёму, видимо, из-за большого количества слов, затрудняющего понимание общего смысла высказывания»[1; С.253].

Лакунарность рассматривается не как препятствие для перевода, а как инструмент сохранения и передачи культурной идентичности. Чем глубже укоренена традиция или социальная практика, тем выше вероятность возникновения лакуны, что подчёркивает их роль в поддержании культурной целостности. Лакунарные зоны не только демонстрируют уникальные национальные смыслы, но и позволяют уточнять границы культурного опыта, выявлять культурные паттерны и разрабатывать более точные методические подходы для межкультурной коммуникации, перевода и обучения языку.

Таким образом, лексические лакуны выступают как индикаторы культурной специфики, обеспечивая понимание уникальных моделей мышления и восприятия мира. Их системное изучение создаёт возможность не только улучшить качество перевода и преподавания языка, но и глубже осмыслить процессы формирования культурных и социально-исторических концептов в языке.

Заключение. Лакунология как научное направление, сформировавшееся в конце XX века, предоставляет эффективный инструментарий для анализа культурно обусловленных различий между языками. Изучение узбекских лакун в русском языке демонстрирует, насколько глубоко национальный опыт влияет на языковое отражение мира. Невозможность прямого перевода в большинстве случаев не является препятствием, наоборот — она открывает пространство для межкультурного диалога.

Лакуны служат важными маркерами культурной идентичности, фиксируют особенности национального сознания и помогают исследователям глубже понять ментальность народа. Для русско-узбекского культурного взаимодействия осмысление лакун особенно значимо: оно способствует точному переводу, эффективному межъязыковому обучению, формированию культурной компетенции и предупреждению коммуникативных недоразумений.

Таким образом, анализ узбекских лексических лакун показывает, что каждая подобная «пустота» — это не отсутствие, а наличие: наличие уникального опыта, закреплённого в языке и передаваемого из поколения в поколение. Раскрытие этих смыслов является важным шагом к углублённому пониманию двух культур и созданию подлинно диалогического пространства взаимодействия.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Бердникова Е.В. Лексическая лакунарность в аспекте межкультурной коммуникации: дис.кан.фил. наук. – СПб.:2006. - 288 с.
2. Ваисова, З., & Каримова, Ф. (2025). Лексические особенности лакун в узбекских колыбельных песнях. *Лингвоспектр*, 5(1), 296–301. извлечено от <https://lingvospekr.uz/index.php/Ingsp/article/view/854>
3. Марковина, Ирина Юрьевна. Культура и текст: Введение в лакунологию : учебное пособие для студентов, обучающихся по специальностям "Лингвистика и межкультурная коммуникация" / И. Ю. Марковина, Ю. А. Сорокин. — Москва : ГЭОТАР-Медиа, 2008. — 138 с. : ил. : 21 см.; ISBN 978-5-9704-0563-5.
4. Савицкая Е.В. Толкование языковой лакуны в лингвистической литературе // Самарский научный вестник. - 2013. - Т. 2. - №2. - С. 48-50.

5. Сорокин Ю.А., Марковина И.Ю. Проблема понимания «чужой» культуры и способы устранения лакун в тексте. Русское слово в лингвострановедческом аспекте. – Воронеж:Слово, 2007. – С. 67–88
6. Толипова Д.Г. Лексические лакуны в узбекском и русском языках:дис. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2023.
7. Хакимова, Ш. Р. Лакуны как лингвистическое явление / Ш. Р. Хакимова. — Текст : непосредственный // Молодой ученый. — 2015. — № 1 (81). — С. 420-422. — URL: <https://moluch.ru/archive/81/14614>.

Received: 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***PERSPECTIVES AND THEORETICAL APPROACHES TO FORMULAIC EXPRESSIONS****Abdulkhakova Dilafruz Shamsiddinovna**

PhD student, Uzbekistan state university of world languages Tashkent, Uzbekistan

E-mail: abdulkhakovadilafruz@gmail.com<http://www.orcid.org/0009-0006-0237-6193>

Abstract. Formulaic language is a longstanding empirical and theoretically recognized phenomenon and one of the most structurally important aspects of any given gender. Past attempts to study the phenomenon have faced definitional and methodological inconsistencies regarding the extent, taxonomic levels, and the linguistic level of formulaic expression. This study attempts to examine major theories in the structure of language in the form of structures, cognition, and psycholinguistics to better understand formulaic language, and to shed some light on formulaic sequences as coherent and stable forms of language. Referring to the essences of phraseology, usage-oriented analyses of language, and the sub-discipline of psycholinguistics, the study attempts to analyze the storage, retrieval, semantic unity, and fixed function of formulaic expressions. The study indicates that formulaic expressions are a central organizing mechanism of the lexicon and provide the language user fluency, economy of processing, coherence of discourse, and creativity of language. This leads the study to argue that our understanding of the phenomenon and the mentally represented form of fixed expressions will improve if the interrelation of form and meaning is better understood.

Keywords: formulaic language; phraseology; theory of language; cognitive linguistics; psycholinguistics; lexical processing; ready-made units; linguistic structure.

FORMULALI IFODALARGA NAZARIY YONDASHUVLAR VA QARASHLAR**Abdulkhakova Dilafruz Shamsiddinovna**

Tayanch doktorant, O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Formulali til uzoq yillardan beri empirik va nazariy jihatdan tan olingan hodisa bo'lib, har qanday tilning eng struktural jihatdan muhim jihatlaridan biridir. Ushbu hodisani o'rganishga qilingan avvalgi urinishlar formulali ifodaning hajmi, taksonomik darajalari va lingvistik darajasi bo'yicha aniqlik va metodologik muammolarga duch kelgan. Ushbu tadqiqot til tuzilishi doirasida asosiy nazariyalarni – strukturaviy, kognitiv va psixolingvistik yondashuvlarni – tahlil qilib, formulali tilni yaxshiroq tushunishga va formulali ketma-ketliklarni tilning barqaror va uyg'un shakllari sifatida ko'rib chiqishga urinadi. Frazologiyani mohiyatiga, tilni ishlatishga yo'naltirilgan tahlillarga va psixolingvistika subdisiplinasiga murojaat qilgan holda, tadqiqot formulali ifodalarni saqlash, chaqirish, semantik yaxlitlik va belgilangan funksiyasini tahlil qiladi. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, formulali ifodalar leksikonning markaziy tashkiliy mexanizmini tashkil etadi va til foydalanuvchisiga ravonlik, ishlov berish samaradorligi, diskurs uyg'unligi va til ijodkorligini ta'minlaydi. Bu esa shakl va ma'no o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik yaxshiroq tushunilsa, formulali ifodalarning aqliy tasvirini yanada yaxshiroq tushunishga yordam berishini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: formulali til; frazeologiya; til nazariyasi; kognitiv lingvistika; psixolingvistika; leksik ishlov berish; tayyor shakllar; lingvistik tuzilma.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N65>

Introduction. Formulaic expressions make up a significant part of natural language and are commonly examined in linguistics, psychology, and neurolinguistics. They include idioms,

collocations, lexical bundles, routine formulas, proverbs, and other fixed or semi-fixed language units. Although they are common in communication, their theoretical status is still debated. From a linguistic perspective, formulaic expressions challenge traditional views on grammar, composition, and the independence of syntax. Older studies highlight the connection between form and meaning, while newer cognitive and usage-based models see formulaic sequences as established, whole units stored in long-term memory. This study aims to organize current theoretical approaches and identify unresolved issues within the theory of language about the nature and functioning of formulaic expressions.

There have been a great deal of scientific works related to formulaic language and variety of linguists' viewpoints in terms of formulemes or chunks of the vocabulary system. Surprisingly, scientists' opinions include not only linguistic definitions or explanations, but also psychological even medical ones. To begin any discussion of formulaic language, it is important to establish some foundations and establish the terminology that is used to refer to it, and to look at a definition or definitions. *Formulaic sequence* is generally used to refer to one such item, *formulaic language* is the uncountable noun referring to these items as a collective, and *phraseology* is a term often used to refer to the study of formulaic language. It can be certainly identified these sequences as fairly common in English, but they do have a certain common element which might be a little bit elusive for the first time. Some of them appear to have a specific meaning or function, as if a single word for example, *good morning*, *on the other hand*, *have a coffee*. However, a number of them seem to be easy to get the gist of expressions and identify something, a concrete or an abstract thing for example, *haste makes waste* – *поспешишь – людей насмешишь*, *at top speed* – *на пике/большой скорости*, *go abroad* – *поехать за границу*. Moreover, some of them look a bit mysterious at first sight, and might be challenging to guess the meaning as well context such as *turn up out of the blue* – *внезапно появиться* – *ostmondan tushgandek paydo bo'lmoq*, *go easy on smn* – *судить кого-либо строго* – *qattiqqo'l bo'lmoq/yuragini oldirib qo'ymoq*, *run out of smth* – *заканчиваться* – *tugab qolmoq*. As D. Wood pointed out the general consensus on a definition of formulaic language seems to be that the items might be processed in such model as **multi word phrase - have a single meaning or function - ready-made speech pattern with an mental image** [Wood 2015:2].

From my point of view, formulaic expressions are ready-made chunks of a lexicon that can be either formal (*Good day Sir/Madam, Good morning*) or informal (*What's up, Hey (man), How are ya?*). These speech patterns are considered as "formulas" as there is no change in their overall structure and they cannot be altered by adding other parts of speech or even a word. However, it is possible to substitute some words by utilizing the same formula or pattern to create a new word phrase which is used in various discourses like *have a good day* - *have a good journey* - *have a good class* - *have a good flight* - *have a good weekend* - *have a good trip* - *have a good holiday* - *have a good vacation* - *have a good party* - *have a good night*. Furthermore, the formulaic language might be consisted of one word (*Attaboy, Okay, Bye, Howdy?*) two words (*Help yourself, Dig in, See you/ya, Take care, Hi there*) and several words even a whole sentence (*Long-time no see, How are things? How have you been? It's been a while*). Hence, formulaic expressions are increasingly becoming popular due to the communicative approach to the study of the lexis (vocabulary system of a language). From D. Abdulkahkova's perspective, discourse is shaped not only by the participants engaged in communication but also by the atmosphere in which interaction takes place. Discourse can be categorized into subtypes such

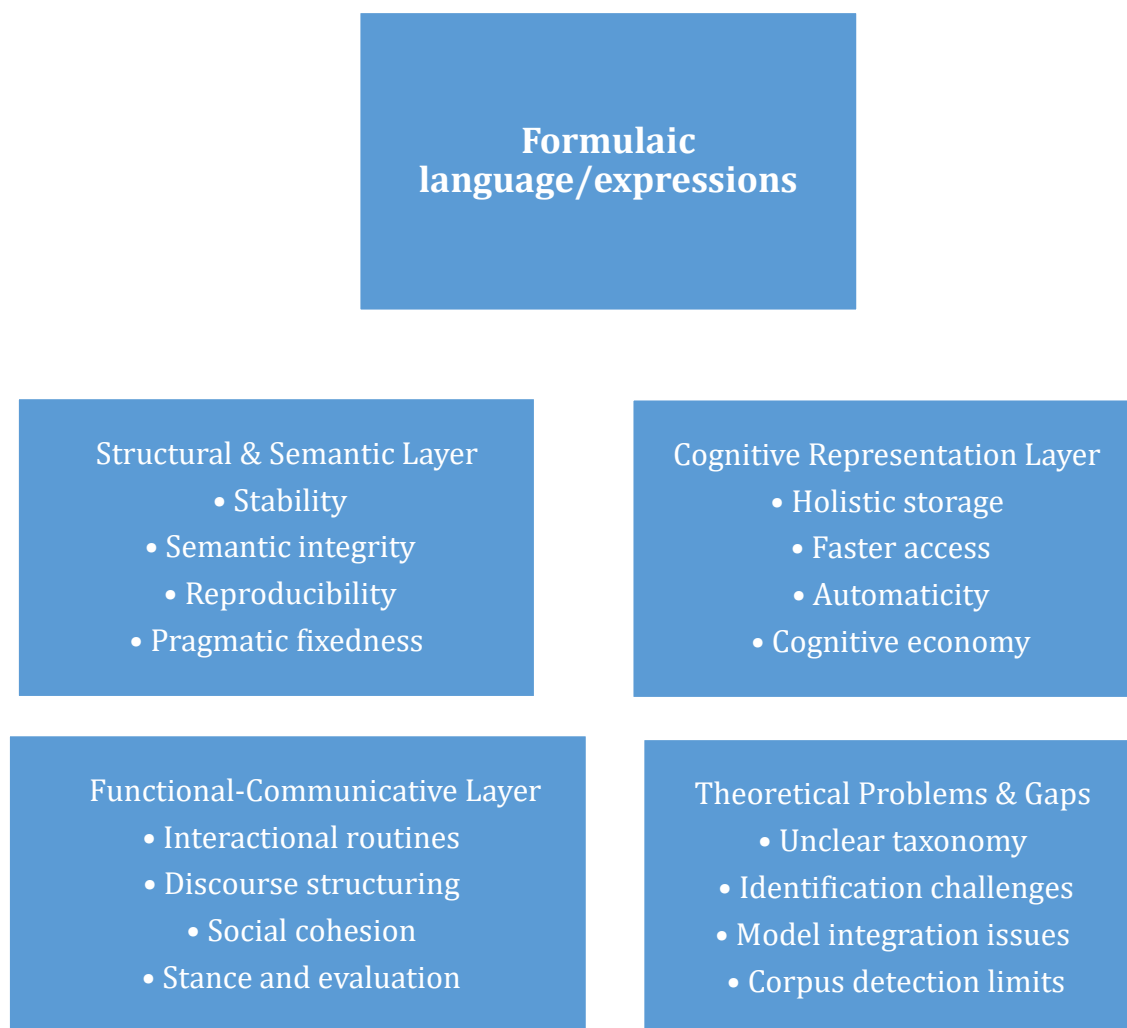
as literary, political, social, and media discourse, each of which structures language according to its semantic and contextual functions. Greeting and farewell formulas are part of speech etiquette, and their main job is to keep the conversational “engine” running - the so-called phatic function [Abdulkhakova 2025:2].

Methods. This research is grounded in a theoretical and analytical methodology. It involves a critical synthesis of linguistic, cognitive, and psycholinguistic literature, a theoretical classification of formulaic sequences based on both structural and functional criteria, and an interpretative analysis of established models such as phraseological theory, usage-based theory, construction grammar, and models of lexical access. Notably, no comparative or cross-linguistic analysis is included, as the purpose is to examine the category of formulaic language at a theoretical level.

- Critical synthesis of linguistic, cognitive, and psycholinguistic literature
 - Theoretical classification of formulaic sequences based on structural and functional criteria
 - Interpretative analysis of established models (phraseological theory, usage-based theory, construction grammar, and models of lexical access)
- No comparative or cross-linguistic analysis is included, as the purpose is to examine the category of formulaic language at a theoretical level.

Results and Discussions. This research employs a theoretical and analytical methodology, critically synthesizing linguistic, cognitive, and psycholinguistic literature to build a coherent understanding of formulaic language. The study undertakes a theoretical classification of formulaic sequences using both structural and functional criteria, and applies interpretative analysis to established models, including phraseological theory, usage-based theory, construction grammar, and models of lexical access. Importantly, the scope of this research does not include comparative or cross-linguistic analysis, as its primary focus is to explore the category of formulaic language at a theoretical level. Formulaic language, comprising fixed expressions and multi-word sequences, constitutes an essential component of fluent communication due to its holistic processing and storage as single units in the mental lexicon. Psycholinguistic research demonstrates that formulaic sequences offer processing advantages, facilitating quicker comprehension and production compared to novel language [Abdulkhakova 2025:175].

The *Figure 1* below presents a conceptual framework that illustrates the interaction among these dimensions. It indicates that the structural and semantic stability of formulaic expressions allows for their unified cognitive representation, which subsequently facilitates their communicative functions. Simultaneously, the complex and multifaceted character of formulaicity introduces ongoing theoretical challenges that merit additional investigation. Ultimately, this multi-layered framework underscores that formulaic expressions play a fundamental role in linguistic organization, cognitive processing, and pragmatic functioning, rather than being marginal elements.

Figure 1. Conceptual model of formulaic expressions in the theory of language

It is clearly stated and quite well understood that formulaic expressions, such as conversational speech formulas, idioms, proverbs, expletives and other fixed phrases, play an important role in language development, and that second language learning presents unique challenges. Formulaic statements may have played an early role in the origin of human language, according to some theories [Code 2005:314-34]. Further attesting to their holistic nature, constituent parts of idiomatic expressions were not recalled or recognized as well as those in matched novel expressions. N. Jiang and T.M. Nekrsova in 2007 carried out an experiment in which participants performed a judgment task more rapidly to the formulaic than the other expressions (Jiang and Nekrsova 2007:433-45). Hence, it is obvious that patterned expressions (chunks) make a big difference among people and this type of language is being widely spread for the time being. In spite of this considerable scholarly activity, controversies remain about how to identify and quantify formulaic expressions in actual or everyday use. Despite all of these researches, there are still disagreements on how to recognize

and quantify formulaic expressions in practice. Most approaches use intuitions, assuming universal or general knowledge of idioms, speech formulas, proverbs, and so on. One field study focused on use of proverbs in a naturalistic setting [Hain 1951:35]. Other approaches by a group of scientists illustrate large written and (transcribed) spoken corpora, using automated algorithms of various kinds, identifying formulaic or collocational expressions and their relative incidence in texts [Altenberg 1998; Sinclair 1991; Moon 1997 1998a, b, c]. In these approaches, extending interest to 3- or 4/5-word lexical bundles (for a while), frequency of occurrence in the texts of words in a specified order is a determining parameter.

Formulaic language, formerly known as automatic speech, consists of pre-recorded verbal statements that are frequently metaphorically portrayed. On average, formulaic utterances account for one-third to one-half of all speech creation. Because formulaic language is such an important aspect of everyday communication, speech-language pathologists must concentrate on the extent of formulaic language in human communication. This type of language appears in the form of idioms, proverbs, expletives, collocations, and other forms in ordinary speech. These verbal forms of formulaic language are important in language learning as well as speech fluency development. These utterances are stored in one's long-term memory because of their relevance in speech (LTM – long term memory). As a result, researchers have discovered a link between formulaic language and brain problems including stuttering. A well-defined group of words, densely linked in a lexical pattern to facilitate communication, is referred to as formulaic language. The acquisition, production, and overall usage of language are all aided by formulaic language. According to sources, language is a prepackaged set of words and phrases stored in the brain's long-term memory that enables communication despite language impairments and other linguistic issues. People with language and memory impairments, such as dementia patients, the elderly, and people with psychoneurological diseases, use language extensively [10.5772/intechopen.70038].

It's worth noting that formulaic language is a specific emphasis for this study because it's an alternative communication model that can help people who aren't part of the society's rules-based communication framework improve their quality of life.

In modern linguistics, the comparative study of languages is gaining more and more popularity, the typology and comparison of languages with different structures is expanding and deepening. These studies are significant, first of all, in that they are aimed at scientific support of the problem of teaching languages. In this regard, the work carried out both in the aspect of the linguistic proper, as well as in the sociolinguistic, and linguistic and cultural aspects acquire a great social, scientific and practical aspect. significance. The study of special groups is of particular interest that make up the systemic association of vocabulary in the semantic aspect in the structure of different languages in a comparative-typological plan, which makes it possible to identify the specific features of the compared languages in all their national identity.

It is definitely obvious that vocabulary typically behaves not as single words which are held together by syntax, but rather has a strong tendency to occur in multiple word phraseological units. As N. Schmitt stated that the phenomenon of formulaic language has long been recognized in the case of idioms, because they have the very noticeable trait of non-compositionality, i.e. the meaning of an idiom cannot be derived from the meaning of its component words. However, as research on formulaic language developed (largely through the

use of computerized corpora), it became obvious that it was no mere peripheral feature, but rather was ubiquitous and must be a core characteristic of language. Not only is formulaic language very common in language overall, a great deal occurs in both spoken and written modes. G.M. Oppenheim (2000) counted the multi-word stretches of talk that occurred identically in practice and final renderings of a short speech on the same topic. It was found that between 48% and 80% (overall mean of 66%) of the spoken output produced by six nonnative participants consisted of these identical strings. Some of this considerable amount must surely be formulaic in nature, but it is impossible to tell from her report how much. H.B. Sorhus (1977) calculated that speakers in her corpus of spontaneous Canadian speech used an item of formulaic language once every five words. (This includes one-word fillers, such as *eh*, *well*, and *OK*, but even without these, there is still a very high frequency of formulaic sequences). B. Erman and B. Warren (2000) calculated that 52–58% of the language they analyzed was formulaic, and D. Foster (2001) came up with a figure of 32% using different procedures and criteria. D. Biber et al. (1999) found that around 30% of the words in their conversation corpus consisted of lexical bundles, and about 21% of their academic prose corpus. P. Howarth (1998) looked at frequent verbs in a social science/academic corpus and found that they occurred in either restricted collocations or in idioms in 31–40% of the cases [Schmitt 2010:117].

As two researchers N. Schmitt and R. Carter have pointed out that being such a big part of language, it is not surprising that formulaic language as a category is not homogenous (although many researchers treat it as if it is). It realizes different purposes in language use, including transacting routinized meanings (*That'll be X dollars* = typical way for American shopkeepers to state the cost of a bill), lexicalizing various functions (*Pardon me* = a short conventionalized form of apologizing), and smoothing social interaction (*yeah, it is* = a routinized way of agreeing with an interlocutor's assertion) (Schmitt and Carter, 2004). It also provides the building blocks upon which one can create more extended strings of language (e.g. with collocations (*valid point*), and with lexical bundles: *it should be noted that* = a standard academic phrase which highlights a point of interest [Schmitt 2010:118].

The study of phraseology in the Russian language is based on the postulate that without an accurate and adequate definition of phraseological units, it is impossible to fully understand their qualitative originality. Therefore, before examining phraseological units, an accurate and adequate definition should be given to all linguistic units that make up the subject of phraseology. A.I. Molotkov, for example, believes that if a phraseological unit really stands out as a special unit of language, it can exist in the language only in the unity of its form and content and should differ in its categorical essence from all other units in this area. The main thing when qualifying phraseological units is to strictly observe the principle of the unity of form and content. Without observing this principle, it is impossible to give the lexical and grammatical characteristics of a phraseological unit. Compliance with this principle is also necessary to describe the features of the functioning of phraseological units, the history of its formation and development, to identify its correlation with other units, including adjacent units: a word and a phrase.

According to A.I. Molotkov, such qualities of phraseological units as “stability”, “reproducibility”, “semantic fusion of components”, “integrity of meaning”, its “idiomaticity”, which researchers distinguish to characterize the qualitative originality of phraseological units,

of course, should be taken into account. But when ignoring the unity of the form and content of this unit of language, they lose their relevance [Molotkov, 1977].

In modern Russian studies, the term “phraseology” has two meanings: broad and narrow. In a broad sense, the term phraseology is understood as a scientific discipline that studies phraseological units or phraseological units of a language. In a narrow sense, the term phraseology refers to the composition itself, or a set of phraseological units in a language.

The study of phraseology in Russian studies is based on the postulate that without an accurate and adequate definition of phraseological units, it is impossible to fully understand their qualitative originality. Therefore, before examining phraseological units, an accurate and adequate definition should be given to all linguistic units that make up the subject of phraseology. A.I. Molotkov, for example, believes that if a phraseological unit really stands out as a special unit of language, it can exist in the language only in the unity of its form and content and should differ in its categorical essence from all other units in this area. It is possible to admit some similarity in loved ones, coinciding with some common features with her. language units. The main thing when qualifying phraseological units is to strictly observe the principle of the unity of form and content. Without observing this principle, it is impossible to give the lexical and grammatical characteristics of a phraseological unit. Compliance with this principle is also necessary to describe the features of the functioning of phraseological units, the history of its formation and development, to identify its correlation with other units, including adjacent units: a word and a phrase.

According to many researchers, national-cultural specifics of phraseological units is connected with the so-called non-equivalent or lacunar phraseological units, which exist in any language. There are cases when some Ph.U.(phraseological units) in different languages having the same meaning, create different images expressing national specifics. For example: **uzb** “Yana bir haftadan keyin Salim akam **gap berarmishlar**”. “Bahona topilib, boraverar ekanman. Ishqilib, Abdulla pochchamning ziyofatiga **to`g`ri kelmasin!**”[Oybek, Qutlug`qon.]; **gap bermoq** – to have a party, have a company; **to`g`ri kelmoq** – to happen at the same time.

Eng. *builder`s tea/brew* – the name of a strongly-brewed cup of typical English (British) breakfast tea with milk [<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/builder-s-tea>]

Example:

Builder 1: “Fancy a cuppa?”

Builder 2: “Yeah - I think the teapot is in the van”.

Builder 1: “Don't be soft lad! The other builders will laugh at us”! Get me the “PG Tips”

Builder 2: “Hate builders tea, but I always have to have at least 5 before I can start work”

1. **Fancy a cuppa?**- British slang for "Do You Want a Cup of Tea. Pronounced “Foncy uh Cuppa”.
2. **PG Tips** - Brilliant British advert where monkeys drove cars, drank tea, and went about in costumes. Extremely popular, and talked daily around Britain for months while sipping tea and cakes. [<https://www.urbandictionary.com/define.php?term>]

Rus. *семь пятниц на неделе* — о том, кто часто меняет свои планы; This expression refers to a person who changes his/her plans quite often. Example: Конечно, у неё всегда семь пятниц на неделе, но в целом она поддерживает его идею (Агата Кристи, Убийство в Месопотамии, 1936).

As D.Ashurova and M.Galiyeva singled out that nationally specific and culture relevant phraseological units can be classified according to semantic, thematic and etymological criteria. From the semantic point of view national specifics can be presented in Ph.U. at two levels: 1) at the level of idiomatic meaning of Ph.U.; 2) at the level of a national specific component of Ph.U. [Ashurova, Galiyeva 2008:75-76].

Conclusion. Therefore, linguocultural aspect of analyzing formulaic expressions is of crucial significance as it reveals national-specific features of speech patterns. This part of an analysis assists language learner as well as linguists to easily differentiate phrases in terms of cultural awareness. For instance, there is a saying (proverbs are one type of formulaic expression in a language) in Uzbek culture “*Yetti oʻlchab – bir kes*”, which directly stands for cutting something after having measured seven times. Nevertheless, the English people say this proverb in a different way “*Measure twice cut once*” that literally means measure something twice for accuracy before cutting it. In Russian the proverb is the same as in Uzbek “*Семь раз отмерь, один раз отрежь*”. Both figurative and literal meanings of these three proverbs are identical, whereas the interpretations differ. This differentiation refers to the linguocultural paradigm which divides into the followings characteristics of the very nations:

- Uzbek and Russian people do not do any spontaneous actions, however, the English do make a spur-of-the-moment decisions;
- The Uzbek and Russian are perfectionists, while the English are more risk-takers.
- Thinking about consequences are in Uzbek and Russian people’s DNA, whereas, the English have not a sense of maximalism or exuberance.

Formulaic expressions are a basic and theoretically important element of the linguistic system. They contest conventional perspectives on syntax and compositionality, demonstrating that language is not exclusively formed through rule-based generation but also through the retrieval of established, pre-formed elements. The investigation reveals that formulaic statements exhibit structural stability, cohesive meaning, and functional constancy, indicating a strong interplay between language structure and cognitive processes. Their comprehensive storage and swift retrieval emphasise their significance in fluency, speech structure, and communicative proficiency. From a theoretical perspective, formulaic phrases ought to be seen not as marginal abnormalities but as fundamental components of the linguistic system. A thorough linguistic theory must thus incorporate ideas from phraseology, cognitive linguistics, and psycholinguistics to elucidate their structure, functions, and mental representation.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Abdulkhakova Dilafruz Shamsiddinovna. (2025). PSYCHOLINGUISTIC INSIGHTS INTO THE PROCESSING AND ACQUISITION OF FORMULAIC LANGUAGE IN SECOND LANGUAGE LEARNING. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17258875>
2. Abdulkhakova, D. S. (2025, November 1). "PHATIC GLUE" ACROSS DISCOURSES IN FORMULAS OF GREETING AND FAREWELL IN ENGLISH. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17500375>
3. Altenberg B. On the phraseology of spoken English: the evidence of recurrent word combinations. In: Cowie AP, editor. Phraseology. Oxford: Clarendon Press; 1998. p. 101–24.
4. Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Cognitive Linguistics. – Tashkent: VneshInvestProm, 2018.
5. Ashurova D.U., Galiyeva M.R. Cultural Linguistics. – Tashkent, 2019. – 138 p.

6. Biber, D., Johansson, S., Leech, G., Conrad, S., & Finegan, E. (1999). *The Longman grammar of spoken and written English*. London: Longman.
7. Code, C. (2005). First in, last out? The evolution of aphasic lexical speech automatisms to agrammatism and the evolution of human communication. *Interaction Studies*, 6, 311–334. [CrossRefGoogle Scholar](#)
8. Erman, B., & Warren, B. (2000). The idiom principle and the open choice principle. *Text*, 20(1), 29-62
9. Foster, P. (2001). Rules & routines: A consideration of their role in the task-based language production of native and non-native speakers. In M. Bygate, P. Skehan & M. Swain (Eds.), *Researching pedagogic tasks: second language learning, teaching and testing* (pp. 75-94). London, New York: Longman.
10. Howarth, P. (1998). The phraseology of learners' academic writing. In A.P. Cowie (Ed.), *Phraseology: Theory, analysis and applications* (pp. 161-186). Oxford: Oxford University Press.
11. Jiang N, Nekrsova TM. The processing of formulaic sequences by second language speakers. *The Modern Language J* 2007;91(3):433–45.
12. Kristi, A. (2022). *Ubiystvo v Mesopotamii* (L. A. Devel & A. A. Devel, Per.). Eksmo.
13. Molotkov, A. I. (1977). *Osnovy frazeologii russkogo yazyka* [Fundamentals of the Russian language phraseology]. Leningrad: Nauka. P. 284.
14. Moon R. *Fixed expressions and idioms in English: A corpus-based approach*. Oxford, UK: Clarendon Press; 1998a.
15. Moon R. *Vocabulary connections: Multi-word items in English*. In: McCarthy M, editor. *Vocabulary: Description, acquisition and pedagogy*. New York: Cambridge University Press; 1997. p. 40–63.
16. Moon RE. *Frequencies and forms of phrasal lexemes in English*. In: Cowie AP, editor. *Phraseology*. Oxford: Clarendon Press; 1998b. p. 79–100.
17. Oppenheim, N. (2000). The importance of recurrent sequences for non-native speaker fluency and cognition. In H. Riggensbach (Ed.), *Perspectives on fluency* (pp. 220-240). Ann Arbor: University of Michigan Press.
18. Oybek. (1969). *Qutlug' qon*. G'afur G'ulom nomidagi Badiiy adabiyot nashriyoti.
19. Schmitt, N. (2010). *Researching vocabulary: A vocabulary research manual*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire; New York: Palgrave Macmillan
20. Schmitt, N. (Ed.). (2004). *Formulaic sequences*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins
21. Schmitt, N., & Carter, R. (2004). *Formulaic sequences in action: An introduction*. In Schmitt, N. (Ed.), *Formulaic sequences: Acquisition, processing, and use* (pp. 1-22). Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins Press
22. Sinclair JM. *Corpus concordance collocation*. Oxford: Oxford University Press; 1991
23. Sorhus, H. B. (1977). To hear ourselves-implications for teaching English as a second language. *English Language Teaching Journal*, XXXI(3), 211–221.
24. Wood, D. (2015). *Fundamentals of formulaic language*. Bloomsbury Publishing. P 192.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

FORMATION METHODS OF GAS INDUSTRY TERMS IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Abduraimova Mahliyo Valijon qizi

Andijan State Institute of Foreign Languages

Independent researcher

G-mail: maxliw0077@gmail.com

Abstract. This research is devoted to the analysis of the formation methods of gas industry terminology in English and Uzbek languages. It explores the creation of terms through word formation, word combinations, abbreviations, borrowings, and the use of native words. In both languages, these processes have developed in accordance with scientific and technological progress and international standards. In Uzbek, gas industry terms were initially borrowed through Russian, but the creation of national variants has become more active in recent years. English remains the main source of international terminology. The study emphasizes the harmony between national and international approaches in enriching the terminological system. As a result, gas industry terms play an important role in strengthening the scientific potential of the Uzbek language and facilitating international communication.

Keywords: gas industry, terminology, borrowing, abbreviation, word formation, national language, English language, international standard, scientific and technological progress, system of terms.

INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA GAZ SANOAT TERMINLARINING SHAKLLANISH USULLARI

Abduraimova Mahliyo Valijon qizi

Andijon davlat chet tillari instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur ish ingliz va o'zbek tillarida gaz sanoati terminlarining shakllanish usullarini tahlil qilishga bag'ishlangan. Unda terminlarning so'z yasash, so'z birikmalari, qisqartmalar, o'zlashmalar va milliy so'zlardan foydalanish yo'li bilan yaratilishi yoritilgan. Har ikki tilda bu jarayonlar fan-texnika taraqqiyoti va xalqaro standartlarga mos ravishda shakllangani ta'kidlanadi. O'zbek tilida gaz sanoati terminlari dastlab rus tili orqali o'zlashgan bo'lsa, hozirgi davrda milliy variantlar yaratish faollashgan. Ingliz tili esa xalqaro terminologiyaning asosiy manbasi sifatida qolmoqda. Tadqiqotda terminologiya tizimining boyishida milliy va xalqaro yondashuvlarning uyg'unligi alohida e'tirof etiladi. Natijada, gaz sanoati terminlari o'zbek tilining ilmiy salohiyatini mustahkamlash va xalqaro muloqotni yengillashtirishda muhim rol o'ynaydi.

Kalit so'zlar: gaz sanoati, terminologiya, o'zlashma, qisqartma, so'z yasash, milliy til, ingliz tili, xalqaro standart, fan-texnika taraqqiyoti, atamalar tizimi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N66>

Terminlarning shakllanish usullari ham o'ziga xosdir. O'zbek tilida gaz sanoati terminlari asosan quyidagi yo'llar orqali paydo bo'lmoqda: **so'z yasash yo'li** (gazsizlanish, gazlashtirish), **so'z birikmalari** (gaz qudug'i, gaz kondensat koni), **o'zlashmalar** (kompressor, separator), **xalqaro qisqartmalar** (LNG, CNG, LPG), hamda **milliy so'zlardan foydalanish** (quvur yo'li, bosim o'lchagich). Shu yo'sinda terminlar tizimida xalqaro standartlar bilan milliy til imkoniyatlari uyg'unlashmoqda.

Gaz sanoati terminologiyasining rivoji ijtimoiy va ilmiy taraqqiyotning bevosita aksidir. Masalan, XX asrning ikkinchi yarmida O'zbekistonda yirik gaz-kimyo majmualari qurilishi bilan "gazni qayta ishlash zavodi, gazni fraksiyalash, polietilen ishlab chiqarish" kabi terminlar paydo bo'ldi. XXI asrga kelib esa ekologik omillar ta'siri kuchayib, "uglerod neytralligi, uglerod izi, toza energiya" kabi yangi terminlar qo'llanila boshladi.[1] Bular gaz sanoati terminologiyasining zamon bilan birga rivojlanib borishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, gaz sanoati terminologiyasining xalqaro standartlarga mosligi ham muhim. Chunki xalqaro hamkorlik jarayonida yagona terminologiya bo'lmasa, muloqotda chalkashliklar yuzaga kelishi mumkin. Shu sababli O'zbekistonda yaratilayotgan milliy terminlar imkon qadar xalqaro ekvivalentlarga yaqinlashtirilmoqda. Bu esa bir tomondan milliy tilni boyitsa, ikkinchi tomondan xalqaro darajadagi ilmiy-texnik muloqotni yengillashtiradi.

Demak, o'zbek tilidagi gaz sanoati terminlari tarixiy jihatdan avvaliga rus tilidan o'zlashmalar orqali, keyinchalik esa milliy imkoniyatlar asosida shakllandi. Hozirgi davrda esa ular ikki asosiy yo'nalishda – xalqaro terminlarni to'g'ridan-to'g'ri qabul qilish va milliy atamalarni yaratish orqali rivojlanmoqda. Bu ikki yo'nalish uyg'unlashib, gaz sanoati terminologiyasini yanada boyitmoqda, ilmiy-texnik tafakkurda aniqlik va samaradorlikni ta'minlamoqda, eng muhimi, o'zbek tilining ilmiy salohiyatini mustahkamlashda hal qiluvchi rol o'ynamoqda. O'zbek va ingliz tillarida gaz sanoati terminlari asosan bir nechta umumiy shakllanish usullari orqali paydo bo'ladi. Bu usullar tilning ichki imkoniyatlari, xalqaro standartlar va fan-texnik taraqqiyot talablaridan kelib chiqqan holda shakllanadi. [2]

Avvalo, **so'z yasash usuli** eng ko'p qo'llaniladigan usullardan biridir. O'zbek tilida mavjud so'zlarga qo'shimchalar qo'shish orqali yangi terminlar hosil qilinadi: *gazsizlanish*, *gazlashtirish*, *gazsimon*. Ingliz tilida esa bu jarayon affiksatsiya orqali yuzaga keladi, masalan, *gasification* atamasi "gazlashtirish" ma'nosini beradi. [3] Bunday terminlar jarayonlarning mohiyatini aniq ifodalab, ilmiy-texnik matnlarda izchillikni ta'minlaydi.

So'z birikmalari orqali shakllanish usulida ikki yoki undan ortiq so'z qo'shib, murakkab tushunchalarni ifodalaydi. Masalan, o'zbek tilida *suyuq tabiiy gaz*, *gaz qudug'i*, *gaz taqsimlash shoxobchasi* kabi terminlar keng qo'llanadi. Ingliz tilida esa *natural gas field*, *gas pipeline*, *gas storage facility* kabi birikmalar shu usulning mahsulidir. [4] So'z birikmalari ko'p qirrali jarayonlarni aniq ifodalashda qulay vosita hisoblanadi.

Qisqartmalar yaratish usuli esa xalqaro miqyosda eng samarali va qulay hisoblanadi. Chunki qisqartmalar ixcham, eslab qolish uchun oson va bir xil shaklda qo'llanadi. Masalan, *LNG (Liquefied Natural Gas)* – suyuq tabiiy gaz, *CNG (Compressed Natural Gas)* – siqilgan tabiiy gaz, *LPG (Liquefied Petroleum Gas)* – suyultirilgan neft gazi. [5] Ular tarjimasiz ham ishlatiladi va barcha tillarda mutaxassislar uchun birdek tushunarli hisoblanadi.

To'rtinchi usul – **o'zlashmalardir**. Terminlarning boshqa tillardan o'zlashtirilishi gaz sanoati terminologiyasida keng tarqalgan. O'zbek tilida *kompresor*, *separator*, *rezervuar* kabi terminlar asosan rus tili orqali kirib kelgan. Ingliz tilidagi *methane* esa qadimgi yunon tilidan o'zlashgan bo'lib, butun jahon ilmiy adabiyotida xalqaro standart sifatida ishlatiladi. Bu jarayon xalqaro muloqot va fanlararo hamkorlikning bevosita natijasi hisoblanadi. [7]

So'ngi usul – **milliy so'zlardan foydalanishdir**. O'zbek tilida gaz sanoati terminlarini yaratishda xalq uchun tushunarli va milliy til imkoniyatlariga mos bo'lgan variantlar ishlab chiqiladi. Masalan, *quvur yo'li*, *gaz qudug'i*, *bosim o'lchagich* kabi terminlar shu yo'l bilan

shakllangan. Bu jarayon milliy tilni boyitish bilan birga, ilmiy-texnik muloqotni keng jamoatchilik uchun ham tushunarli qiladi.

Shunday qilib, gaz sanoati terminlarining shakllanish usullari – soʻz yasash, soʻz birikmalari, qisqartmalar, oʻzlashmalar va milliy soʻzlardan foydalanish – oʻzbek va ingliz tillarida umumiy jihatlariga ega boʻlsa-da, har bir tilning milliy xususiyatlarini ham saqlab qoladi. [8] Bu esa terminologiya tizimining boyishiga, xalqaro hamkorlikda yagona tushunarlikni taʼminlashga hamda milliy tilning ilmiy salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Demak, ingliz tilidagi gaz sanoati terminlari tarixan xalqaro standart sifatida shakllanib, koʻplab tillarga tayanch boʻlib xizmat qilgan. Inglizcha terminlarning asosida qadimgi grek va lotin ildizlari, kimyo va texnika atamalarining uygʻunlashuvi hamda qisqartmalar yaratish usuli yotadi. Shu bois ular xalqaro muloqotda deyarli barcha mamlakatlar uchun yagona va tushunarli boʻlib qolgan. Oʻzbek tilidagi gaz sanoati terminlari esa, asosan, XX asrda gaz qazib olish va qayta ishlash sanoati rivojlanishi bilan shakllana boshlagan. Dastlab bu terminlar koʻpincha rus tili vositasida oʻzlashtirilgan boʻlsa-da, mustaqillikdan keyin milliy til asosida yangi atamalar yaratish jarayoni faollashdi. Bugungi kunda esa oʻzbek terminologiyasi ikki yoʻnalishda rivojlanmoqda: bir tomondan xalqaro qisqartmalar va inglizcha terminlar toʻgʻridan-toʻgʻri qabul qilinmoqda, ikkinchi tomondan esa milliy til imkoniyatlari safarbar etilib, oʻzbekchalashtirilgan va xalq uchun tushunarli boʻlgan variantlar shakllantirilmoqda. [9]

Shakllanish usullari ikki tilda umumiy jihatdan oʻxshash boʻlib, ularda soʻz yasash, soʻz qoʻshish, qisqartmalar, oʻzlashmalar va milliy soʻzlardan foydalanish asosiy manbalardir. Biroq oʻzbek tilida milliy variantlarning yaratilishi tilni boyitadi, xalqchil va tabiiy qabul qilinadigan terminologiya tizimini shakllantiradi. Shu bilan birga, bu jarayon ilmiy mustaqillikni taʼminlaydi va oʻzbek tilini ilmiy-texnik tafakkur tili sifatida rivojlantiradi. Ingliz tili esa xalqaro terminlarning standart shaklini taqdim etuvchi asosiy manba sifatida saqlanib qolmoqda. Demak, ingliz va oʻzbek tillaridagi gaz sanoati terminlari oʻzaro uygʻunlashib, bir tomondan xalqaro hamkorlikni taʼminlasa, ikkinchi tomondan milliy tilning leksik imkoniyatlarini kengaytirib, uning ilmiy salohiyatini mustahkamlamoqda.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Мадвалиев А. Ўзбек тилининг социолингвистик асослари. – Тошкент: Фан, 1995. – 256 б.
2. International Energy Agency (IEA). World Energy Outlook 2021. – Paris: IEA, 2021. – 386 p.
3. Karimov N. (2018). Oʻzbek terminologiyasi taraqqiyoti va rivojlanish yoʻnalishlari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 245 b.
4. Bekmurodova M. (2020). Ingliz va oʻzbek tillarida texnik terminlarning oʻzlashuvi va shakllanish xususiyatlari. // Filologiya masalalari. – №2. – B. 112–119.
5. Aliev A. & Johnson R. (2019). Comparative Study of Oil and Gas Terminology in English and Uzbek Languages. // International Journal of Linguistics and Translation Studies. – Vol. 5, No. 3. – P. 45–53.
6. Gʻulomova D. (2021). Texnika terminlarini oʻzbek tiliga oʻzlashtirish jarayoni va muammolari. // Oʻzbek tili va adabiyoti. – №4. – B. 56–64.
7. Crystal D. (2010). The Cambridge Encyclopedia of Language. – 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 572 p.
8. Mirzayev A. (2017). Gaz sanoati terminlari va ularning oʻzbek tilidagi ekvivalentlari. // Til va terminologiya jurnali. – №1. – B. 78–84.
9. Sager J. C. (1990). A Practical Course in Terminology Processing. – Amsterdam: John Benjamins Publishing, 252 p.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LATIN: THE TIMELESS LANGUAGE OF MEDICINE

Rajat Choudhary

Student of International faculty

Samarkand State Medical University

E-mail: s.yorova@mail.ru

Scientific Leader: Yorova Sayora Karimovna, PhD, Docent,
Head of the Department of Languages

Abstract. Language serves as the basis for communication and, in the field of medicine, acts as a bridge connecting science, humanity, and the healing process. Among all languages, Latin holds a special and lasting position within the medical world. Although commonly regarded as a "dead language," Latin remains vibrant in medical terminology, particularly in anatomy, drug names, and clinical procedures. For both medical professionals and students, studying Latin goes beyond acquiring a language skill—it offers insight into the scientific and historical foundations of contemporary medicine.

Keywords: language, healthcare, communication, Latin, prescription, diseases.

LOTIN TILI: TIBBIYOTNING MANGU TILI

Rajat Choudhary

Xalqaro fakultet talabasi

Samarqand davlat tibbiyot universiteti

Ilmiy rahbar: Yorova Sayora Karimovna, PhD, dotsent
Tillar kafedrasi mudiri

Annotatsiya. Til — bu muloqotning asosi bo'lib, tibbiyot sohasida u fan, insoniylik va davolash jarayonini bog'lovchi ko'prik vazifasini bajaradi. Barcha tillar orasida lotin tili tibbiyot olamida alohida va barqaror mavqega ega. Ko'pincha "o'lik til" sifatida qaralishga qaramay, lotin tili anatomiya, dori nomlari va klinik jarayonlarda keng qo'llanadigan tibbiy terminologiyada hanuzgacha faol va tirikdir. Tibbiyot mutaxassislari va talabalar uchun lotin tilini o'rganish oddiy til ko'nikmasidan iborat bo'lmay, zamonaviy tibbiyotning ilmiy va tarixiy asoslarini chuqur anglash imkonini beradi.

Kalit so'zlar: til, sog'liqni saqlash, muloqot, lotin tili, retsept, kasalliklar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N67>

Introduction. Language, as a fundamental instrument of communication, plays a critical role in shaping scientific knowledge, professional interaction, and the transmission of cultural and intellectual heritage. In the field of medicine, where precision, clarity, and universality are essential, Latin has maintained its unique and enduring significance for centuries. Although it is commonly classified as a "dead language," Latin continues to live through its profound presence in anatomical nomenclature, pharmaceutical terminology, pathological classifications, and clinical procedures. This linguistic stability has transformed Latin into an

indispensable tool for ensuring consistency and international standardization within medical science.

Historically, Latin functioned as the language of scholarship, theology, and science across Europe. From the works of Hippocrates and Galen—preserved and later translated into Latin—to Renaissance medical treatises, the language became a unifying medium that allowed physicians, scholars, and educators to communicate across cultural and geographical boundaries. Even with the rise of national languages in science, Latin remained embedded within medical education, shaping the conceptual framework and vocabulary of modern biomedical disciplines.

In contemporary medical practice, Latin-based terminology continues to provide several crucial advantages. First, its stability minimizes semantic ambiguity, ensuring that medical terms retain precise meanings across time and space. Second, Latin's morphological flexibility allows for the formation of new terms that accurately describe emerging diseases, anatomical discoveries, and innovative medical technologies. Third, the use of Latin enables healthcare professionals from diverse linguistic backgrounds to interact effectively within globalized medical environments, fostering communication, collaboration, and mutual understanding.

Moreover, studying Latin deepens the analytical and cognitive skills of medical students. By learning the etymological roots of medical vocabulary, future physicians not only improve their comprehension of terminology but also develop a stronger grasp of clinical reasoning, diagnosis, and documentation. Latin thus serves as a cognitive bridge connecting the historical evolution of medical science with present-day clinical practice.

In light of these considerations, the role of Latin in medicine is not merely historical but profoundly contemporary. Its continued relevance underscores the necessity of understanding Latin not only as a linguistic system but also as a cultural and scientific legacy that shapes the identity and advancement of the medical profession.

Literature review. Historical background: Much of the medical knowledge we have today originated from ancient Greek and Roman physicians, who developed many of the fundamental terms still in use today.

Stability and accuracy: Because Latin is a "dead" language, it does not evolve over time.

This ensures that medical terminology remains consistent, precise, and free from the changes that occur in modern languages.

Universal Latin serves as a common language for healthcare professionals worldwide, enabling clear and standardized communication across different languages and cultures.

Anatomical terminology: Most terms used to describe body structures are based on Latin, offering a common language for describing the human body that is not tied to any specific culture.

Pharmaceutical nomenclature: Latin continues to be used in the naming of drugs and prescriptions, which is important for ensuring accuracy for doctors and pharmacists. For example, the instruction "R" on a prescription comes from the Latin word "recipe," which means "take." Pedagogical value: Studying Latin provides medical students with a better understanding of complex medical terms and makes learning anatomy and pharmacology easier.

Common examples students encounter daily

Include terms related to anatomy and body parts, which are often based on Latin. For example, "Musculus biceps brachii" refers to the biceps muscle in the arm. "Vena cava" is the major vein that carries blood back to the heart. "Cor" and "myocardium" refer to the heart and heart muscle, respectively.

Medical terms for diseases often combine Latin and Greek roots.

For instance, "Appendicitis" is made up of "appendix" and "-itis," which means inflammation.

Similarly, "Hepatitis" combines "hepat-" (meaning liver in Greek) with "-itis." Understanding these roots can help in deciphering unfamiliar medical terms.

Usage of Latin in medicine

Latin became the language of medicine because it was the primary written language of scholars in Europe for many centuries. This included early texts on anatomy, clinical terminology, and the naming of body parts, and these Latin terms became standard. Because Latin is a "dead" language—meaning it is no longer spoken as a living language, and its words do not change with everyday use—medical terms based on Latin remain consistent and exact.

Recent research on Latin in medical education

Examined whether learning Latin or understanding word roots and etymology benefits medical students. Studies have found that learning word roots helps students retain and understand medical terms more effectively than simple memorization. This approach reduces the mental effort needed to learn new vocabulary.

Courses or short modules focused on Latin and word roots have shown measurable improvements. Recent educational studies and reviews from 2020 to 2025 indicate that adding brief Latin or terminology modules to preclinical courses can lead to better test results or increased student confidence. Examples of such findings include small-scale trials and curriculum-related papers published in medical education journals and conference proceedings.

Latin is not "dead" in the medical field—it remains a strong and enduring tool that helps students and professionals to identify, describe and understand the human body.

Current educational research supports the teaching of word roots and etymology because it enhances understanding and memory. Although some traditional Latin abbreviations are being phased out for safety reasons, the fundamental role of Latin in anatomical terminology, scientific accuracy, and as an educational resource will continue to benefit future physicians and healthcare workers.

The study of Latin as the timeless language of medicine demonstrates that its relevance extends far beyond its historical origins, continuing to serve as a foundational pillar of modern medical communication. Despite being classified as a "dead language," Latin maintains remarkable vitality within contemporary medical terminology, shaping the lexicon of anatomy, pharmacology, pathology, and clinical practice. Its precision, stability, and universal recognition provide an indispensable linguistic framework that minimizes ambiguity and enhances clarity across international medical communities.

Analysis of the literature shows that Latin terminology ensures consistency in scientific knowledge transfer, enabling healthcare professionals of different linguistic backgrounds to communicate effectively. The structural uniformity of Latin word formation—based on systematically applied prefixes, suffixes, and root morphemes—facilitates logical

interpretation of complex medical concepts, making it an efficient cognitive tool for learners and practitioners. Moreover, the enduring presence of Latin in prescriptions, diagnoses, anatomical nomenclature, and academic discourse reflects its resilient adaptability to scientific advancement.

Conclusion. The findings indicate that studying Latin not only enriches linguistic competence but also deepens understanding of Western scientific heritage, classical scholarship, and the epistemological foundations of medicine. As medical science continues to evolve, Latin remains a stabilizing linguistic force that preserves coherence between historical knowledge and modern innovation. Therefore, integrating Latin education within medical training is crucial for maintaining terminological accuracy, strengthening interdisciplinary communication, and fostering intellectual continuity in the global medical community.

In conclusion, Latin has proven to be more than a linguistic artifact; it is a dynamic and indispensable part of medical science, ensuring precision, unity, and historical continuity. Its timeless presence reinforces the idea that a strong grasp of medical Latin is not merely an academic requirement but a vital component of professional competence and scientific literacy.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Sakai T. Historical evolution of anatomical terminology — overview of Nomina Anatomica Terminologia Anatomica. PubMed.
2. Federative Committee on Anatomical Terminology — Terminologia Anatomica (discussion and status). JAMA review. OpenStax. Anatomical Terminology — why Latin/Greek terms give precision in anatomy.
3. Ebenezer DA et al., Understanding etymology: awareness among medical students — study showing etymology aids learning of medical terms. (IJMSE 2020).
4. Weaver J.M., It's time to throw out old-fashioned Latin — discussion on prescribing safety and avoiding Latin abbreviations (PMC). Recent reviews and education papers on Latin in medical training and its significance (2024–2025). Examples: GRN Journal article (2024), RSI International (2024) — discuss role of Latin modules and student outcomes.
5. Yorova S., Nasimova S. The ways of teaching languages at medical institutions. – 2019.
6. Yorova S. K. The concept “health” in the English lingual culture //Humanities and Social Sciences in Europe: Achievements and Perspectives. – 2017. – C. 58-60.
7. Karimovna Y. S. STRATEGIC METHODS OF ENGLISH AND UZBEK MEDICAL DISCOURSES //Thematics Journal of Education. – 2022. – T. 7. – №. 5.
8. Askarovich B. S. et al. TEACHING MATH IN ENGLISH TO UNIVERSITIES AND INSTITUTIONS'STUDENTS FOR TAKING GMAT CERTIFICATE //Journal of Positive School Psychology. – 2022. – C. 1600–1604-1600–1604.
9. Karimovna Y. S. The linguistic environment in the field of medical communications //Eurasian Journal of Academic Research. – 2022. – T. 2. – №. 2. – C. 143-147.
10. Karimovna Y. S. Social-cultural Characteristics of Uzbek and English Medical Speech //International Journal on Integrated Education. – T. 4. – №. 5. – C. 294-298.
11. Karimovna Y. S. COMMUNICATIVE COMPETENCE OF A SPECIALIST //European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol. – 2020. – T. 8. – №. 4.
12. Karimovna Y. S. English and Uzbek medical conversation between doctor and patient (Analysis from a linguistic point of view) //Journal of Critical Reviews. – 2020. – T. 7. – №. 5. – C. 292-294.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

MYTHOPOETICS AS A CONCEPTUAL BASIS OF LITERARY CREATIVITY

Klebleeva Rezeda Radionovna

Andijan State Institute of Foreign Languages

Abstract. This extended article analyzes mythopoetics as a conceptual and structural foundation of literary creativity. Special attention is given to interdisciplinary approaches from structuralism to cognitive poetics that view myth not only as a source of plots but as a universal mechanism of cultural modeling, a deep matrix of artistic consciousness. The study examines how myth is transformed within an author's individual poetics, how archaic and modern narratives interact, and how mythological thinking is represented in diverse literary systems.

Keywords: myth, mythopoetics, narrative, myth structure, chronotope, mythological time, mythological space, archetype, hero's journey, binary oppositions, cultural memory, symbolic system, ritual, remythologization, archaization.

МИФОПОЭТИКА КАК КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ ОСНОВА ЛИТЕРАТУРНОГО ТВОРЧЕСТВА

Клеблеева Резеда Радионовна

Андижанский государственный институт иностранных языков

G-mail: rezedaklebleeva@gmail.com

Аннотация. В расширенной статье анализируется мифопоэтика как концептуальная и структурообразующая основа литературного творчества. Особое внимание уделяется междисциплинарным подходам — от структурализма до когнитивной поэтики — позволяющим рассматривать миф не только как источник сюжетов, но как универсальный механизм культурного моделирования, глубинную матрицу художественного сознания. Исследуются механизмы трансформации мифа в индивидуальной авторской поэтике, принципы диалога архаических и современных нарративов, а также способы репрезентации мифологического мышления в различных художественных системах.

Ключевые слова: миф, мифопоэтика, нарратив, структура мифа, хронотоп, мифологическое время, мифологическое пространство, архетип, путь героя, бинарные оппозиции, культурная память, символическая система, ритуал, ремифологизация, архаизация.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N68>

Введение

В современной литературоведческой парадигме мифопоэтика выступает как одно из наиболее продуктивных направлений исследования художественного текста. Миф рассматривается не только как архаическая форма осмысления окружающей действительности, но как механизм культурного кодирования и декодирования смыслов, обеспечивающий преемственность культурных традиций.

Способность мифа к бесконечной трансформации, о которой писали О. Фрейденберг, Э. Кассирер, М. Элиаде, делает его универсальным инструментом художественного творчества. В то время как структуралисты видели в мифе систему

бинарных оппозиций, современные исследователи трактуют миф как динамическую когнитивную структуру, позволяющую автору моделировать художественную реальность.

Цель данной расширенной статьи показать, как мифопоэтика функционирует на уровне структуры, символики, нарратива и художественного сознания, а также выявить механизмы взаимодействия архаических моделей с индивидуальной авторской поэтикой.

Методы и материалы

Методологическая база исследования сочетает несколько подходов:

1. Структуралистский подход

Следуя К. Леви-Строссу, миф трактуется как универсальная структура, воспроизводящая устойчивые отношения между элементами культурной системы.

2. Типологический и сравнительно-исторический анализ

Позволяет выявить пересечения между разновременными и разнотипными мифологическими моделями в литературе — от античных сюжетов до фольклорных матриц в современной прозе.

3. Когнитивная поэтика

Рассматривает миф как форму хранения и трансляции культурной памяти, как механизм организации художественного мышления.

4. Нарратологический анализ

Изучает миф как основу архитектоники повествования: модели героя, структуру испытаний, циклические или линейные хронотопы.

Материал исследования включает тексты мировой и русской литературы, в которых мифологические структуры представлены в модернизированной форме: от символизма до постмодернизма.

Исследование показывает, что миф в литературе функционирует не только как мотив или образ, но как способ мироощущения. Он задаёт **символическую парадигму** произведения, **архетипическую структуру** персонажей, **модель хронотопа** и **ценностно-ментальную матрицу** нарратива.

Понятие хронотопа, введённое М. М. Бахтиным, позволяет увидеть особенности мифологического нарратива как особого пространственно-временного устройства.

Мифологический хронотоп несёт онтологическую и метафизическую нагрузку, поскольку пространство и время в мифе не являются физическими категориями: они — символические и сакральные.

Так, архетипические модели героя, пути, испытания, жертвы оказываются универсальными схемами, позволяющими автору выражать мировоззренческие концепты.

Выявлены три ключевые формы трансформации мифа в литературе:

1. **Архаизация** — внедрение в текст первичных мифологических моделей: циклического времени, сакрального пространства, инициационных структур.
2. **Ремифологизация** — создание новых мифов на основе культурной памяти (характерно для модернизма).
3. **Демифологизация** — ироническая деконструкция мифа, распространённая в постмодернизме.

В совокупности эти механизмы демонстрируют динамическую природу мифопоэтики как исследовательской категории.

Мифопоэтический анализ позволяет утверждать, что автор вступает в диалог с коллективными архетипами, преобразуя их в соответствии с личной философией. Это проявляется в переосмыслении традиционных сюжетов; в индивидуализации архетипических образов; в создании новых мифологических кодов.

Мифопоэтика проявляется как универсальный механизм смыслопорождения, в котором соединены символическое мышление, культурная память, когнитивные структуры восприятия и художественная индивидуальность автора.

Миф, встраиваясь в литературный текст, становится формой философской рефлексии, способом моделирования реальности и инструментом диалога с культурой.

Актуальность мифопоэтики возрастает в эпоху постмодерна и постпостмодерна, где миф функционирует как открытая система, включающая множественные интерпретации, интертексты и культурные коды.

Заключение

Исследование позволяет сделать следующие выводы:

1. Мифопоэтика является концептуальной основой литературного творчества, определяющей структуру и символику художественного текста.
2. Миф функционирует как универсальная форма культурной памяти, обеспечивающая преемственность художественных традиций.
3. Индивидуальная поэтика автора трансформирует мифологические модели, создавая новые художественные смыслы.
4. Мифологические структуры определяют нарративные модели, хронологические построения и интертекстуальные связи произведения.

Миф как модель нарратива представляет собой многослойную систему, объединяющую структурные схемы, хронологические модели и архетипические структуры. Он формирует универсальный язык культуры, позволяющий создавать глубокие, многозначные художественные тексты.

Таким образом, мифологическая модель нарратива — не архаическая форма, а живой механизм, определяющий поэтику и семантику литературы от античности до постмодернизма.

Полученные результаты могут быть использованы в дальнейшем исследовании когнитивных моделей мифологического мышления, цифровой ремифологизации и межкультурного обмена архетипическими структурами.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. **Аверинцев С. С.** Поэтика ранневизантийской литературы. — М.: Наука, 1997.
2. **Бахтин М. М.** Вопросы литературы и эстетики. — М.: Художественная литература, 1975.
3. **Кассирер Э.** Философия символических форм. Т. 2. Мифологическое мышление. — М.: Академический проект, 2011.
4. **Леви-Стросс К.** Структурная антропология. — М.: Наука, 1983.
5. **Лотман Ю. М.** Семиосфера. — СПб.: Искусство-СПБ, 2001.
6. **Лосев А. Ф.** Диалектика мифа. — М.: Мысль, 1991.
7. **Мелетинский Е. М.** Поэтика мифа. — М.: Наука, 1976.
8. **Пропп В. Я.** Морфология сказки. — М.: Лабиринт, 2001.

9. **Фрэзер Дж.** Золотая ветвь. — М.: Республика, 1998.
10. **Элиаде М.** Миф о вечном возвращении. — М.: Академический проект, 2014.
11. **Campbell J.** The Hero with a Thousand Faces. — Princeton: Princeton University Press, 2004.
12. **Lakoff G., Johnson M.** Metaphors We Live By. — Chicago: University of Chicago Press, 2003.
13. **Genette G.** Narrative Discourse. — Ithaca: Cornell University Press, 1980.
14. **Eliade M.** Myth and Reality. — New York: Harper & Row, 1963.
15. **White H.** Metahistory. — Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1973.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

USING SONG MATERIAL IN RUSSIAN LANGUAGE LESSONS FOR NON-RUSSIAN-SPEAKING STUDENTS

Irbutaeva Nigora Dilshodovna,

Assistant, Samarkand State Medical University,
Samarkand, Uzbekistan

E-mail: irbutayevanigora@gmail.com

Ozodova Dilafruz Husniddin qizi,

Student, Samarkand State Medical University,
Samarkand, Uzbekistan

Kholikova Sabina Kholbek qizi,

Student, Samarkand State Medical University,
Samarkand, Uzbekistan

Abstract. The article discusses the experience of using song lyrics in teaching Russian as a foreign language to international students at a medical university. The relevance of this experience is due to the recognition of song-based activities as an effective method of creating an artificial language environment, which is essential for successful language learning. The article uses the lyrics of the contemporary Russian musician Zemfira as a teaching material and provides examples of grammatical and lexical exercises based on the song "Komon".

Keywords: Russian as a foreign language, song material, speech activity, Zemfira Ramazanova, medical vocabulary.

RUS TILIDA SO‘ZLASHMAYDIGAN TALABALAR UCHUN RUS TILI DARSLARIDA QO‘SHIQ MATERIALLARIDAN FOYDALANISH

Irbutaeva Nigora Dilshodovna,

Samarqand davlat tibbiyot universiteti assistenti

Ozodova Dilafruz Husniddin qizi,

Samarqand davlat tibbiyot universiteti talabasi

Xoliqova Sabina Xolbek qizi,

Samarqand davlat tibbiyot universiteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada xorijiy tibbiyot talabalariga rus tilini chet tili sifatida o‘qitishda qo‘shiq matnlaridan foydalanish ko‘rib chiqiladi. Ushbu tajribaning dolzarbligi qo‘shiqlar bilan ishlashni tilni o‘rganishning muvaffaqiyatli jarayoni uchun juda zarur bo‘lgan sun‘iy til muhitini yaratishning samarali usuli sifatida tan olinishi bilan belgilanadi. O‘quv materiali zamonaviy rus musiqachisi Zemfiraning qo‘shiqlariga asoslangan; "Kamon" qo‘shig‘i asosida grammatika va lug‘at vazifalariga misollar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: rus tili chet tili sifatida, qo‘shiq materiallari, nutq faoliyati, Zemfira Ramazanova, tibbiy lug‘at.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N69>

Darslarda qo'shiq materiallaridan foydalanish filologlar va metodistlar tomonidan chet tilini o'rganishning universal vositasi sifatida tan olingan, asosiy metodologik yondashuvlarni qo'llashni amalga oshiradi. Musiqa asosiy mnemonika texnikalardan biri bo'lib, asosan ohang, ritm, qofiyaning mavjudligi va shuningdek, "talabalarga hissiy va hissiy ta'sir" tufayli yuzaga keladi: Ma'lumki, hissiy stimullar hissiy bo'lmagan stimullarga qaraganda yaxshiroq esda qoladi [2]. Arutyunov A.R., Ragulina E.S., Arzamasceva N.Yu., Ruda M.I., Lebedeva A.V., Kudryavtseva Z.G., Kovalenko Yu.I. [3] asarlari qo'shiqlar yordamida til o'qitish metodologiyasini tahlil qilishga bag'ishlangan. Ushbu maqolada rossiyalik rok qo'shiqchisi Zemfira Ramazanovaning 2021-yilda chiqarilgan "Borderline" albomidagi "Kamon" qo'shig'ini xorijiy talabalar uchun o'quv materiallariga kiritish tajribasini ko'rib chiqish taklif etiladi [1].

Zemfira qo'shiqlarining ta'lim mazmuni elementi sifatida tanlanishi bir qator sabablarga bog'liq. Birinchidan, Zemfiraning ijodi zamonaviy madaniyatning alohida badiiy qatlamini ifodalaydi, bu turli soha olimlarining uning asarlariga mustaqil badiiy hodisa sifatida ham, asr boshidagi rus rok musiqasi rivojlanish tarixining asosiy oqimida ham doimiy qiziqishidan dalolat beradi [4]. Shuningdek, ushbu muallifning qo'shiqlari ko'pincha rus tilida chet tili darslari sifatida ishlatiladi, chunki ular zarur talablarga javob beradi: "Qo'shiqni ijro etish aniq artikulyatsiya bilan bajarilishi kerak, leksik material va grammatik konstruksiyalar, iloji bo'lsa, misralarda yoki xorlarda takrorlanishi kerak, qo'shiq o'lchovli tempo-ritmik tuzilishga ega bo'lishi kerak" [4, 6-bet]. Bundan tashqari, Zemfira Ramazanova bir qator musiqiy mukofotlar va unvonlar sohibi bo'lib, uning albomlari savdo rekordlarini o'rnatdi. Talabalar bilan ishlash uchun qo'shiq tanlashda tinglovchilar tomonidan tan olinishi juda muhim mezonidir: talabalar, qoida tariqasida, ko'pincha darslarda foydalanish tavsiya etiladigan bolalar qo'shiqlariga qaytmaydilar. Zemfira bizning zamondoshimiz ekanligi ham muhim, ya'ni uning qo'shiqlari jonli tilni ifodalaydi va hozirgi zamon voqeliklarini aks ettiradi [1]. "Kamon" qo'shig'i xorijiy guruhlardagi rus tili darslarida qo'shiq materiallariga qo'yiladigan asosiy talablarga javob beradi: aniq ritm, sekin temp. O'qitish vaqtini tejash zarurligini hisobga olgan holda, ushbu matnning afzalliklari uning kichik hajmini o'z ichiga oladi. Qo'shiq materiallari bizga o'quvchilar bilan takrorlash uchun ikkita asosiy mavzuni birlashtirish imkonini beradi: "Fe'llar va fe'l shakllari" va "Otlarning predlog kelishigidagi shakllari". Ushbu material uchinchi kursda rus tilini I sertifikatlash darajasida (B I) egallagan talabalar bilan sifatdosh shakllarini qayta ko'rib chiqishda foydalanish uchun mos keladi.

Dars boshida o'quvchilardan bosma matndan foydalangan holda musiqiy kompozitsiyani tinglash so'raladi.

1-oyat: Biz har doimgidek uyga qaytdik — keling. Bilasizmi, men sizni hech qachon hech kimga bermayman.

Naqoratdan oldi: Na do'zaxda, na jannatda, u yerda biron joyda – keling

Men chekkada turibman, narida yulduzlar va okean bor

Naqorat: Keling! Yulduzlar va okean [5].

Matn tarjimasini o'z ichiga olgan matndan oldingi topshiriq bosqichidan so'ng, talabalardan quyidagi til mashqlarini bajarishni so'rash o'rinli bo'ladi: barcha fe'llar va otlarni predlog kelishigidagi shaklda yozing. Bunday ishlarning natijalarini nutq qismlari bo'yicha guruhlangan so'z shakllari yozilishi kerak: fe'l va fe'l shakllari (rus tilida: razoshchilis, vysheniya, ne otdaet, stoyu, vidish, zashitnyi) va otlar (v adu, v rayu, na krai, na vode).

Tibbiyot talabalari “yara” otini o‘z ichiga olgan bir qator vazifalarni bajarishlari shart: masalan, lug‘atdan foydalanib, nutqning turli qismlariga tegishli bo‘lgan bir xil ildizga ega so‘zlarni toping (yaralangan, yaralangan, zaif) va ular bilan iboralar tuzing (o‘tkir toshlarga, ochiq yaraga jarohat yetkazish, yarani davolash, zaif ruh va boshqalar). Vazifalar blokini fe‘llar bilan hozirgi zamondagi fe‘llarni qidirish orqali boshlash tavsiya etiladi (bilasizmi, men turaman, ko‘ryapsizmi). Matnni o‘rganishdan keyingi topshiriq sifatida o‘quvchilarga uy vazifasini lug‘at bilan bajarish va “turmoq” fe‘lining ma’nolarini turli prefikslar bilan yozib olish tavsiya etiladi: mustahkam turmoq, turib bermoq, chidab turmoq. Matnning qolgan fe‘llari va fe‘l shakllari ko‘proq e‘tibor talab qiladi. “Razoshlis” (ajrab ketgan) fe‘li uchun grammatik mashqlar o‘tgan zamonda, son (ko‘plik) va boshlang‘ich shakl (razoytis-ajrab ketmoq) ni aniqlashdan boshlanadi. Keyin, uning hosil bo‘lish usulini tahlil qilish o‘rinli bo‘ladi: “to go” fe‘lidan razo- prefiksi yordamida, bu bo‘linish, divergensiya ma’nolarini qo‘shadi va -сь postfixi bu yerda bir nechta subyektlar tomonidan bir-biriga nisbatan bajariladigan harakatning o‘zaro ma’nosini bildiradi. Keyin ish tushuntirish lug‘atidan foydalanib davom etadi; “tarqalib ketmoq” fe‘lining ko‘p ma’nolari bor: bir joydan boshqa joyga ketmoq; uchrashmaslik; bir-biridan o‘tib ketmoq; qarama-qarshi yo‘nalishda harakatlanayotganda bir-birining o‘tib ketishiga yo‘l qo‘ymoq [6]. Tibbiyot universitetidagi ishning o‘ziga xos xususiyatini hisobga olgan holda, talabalar tibbiy kontekstga faol kiritilgan qadriyatlarga alohida e‘tibor berishlari kerak. Masalan, o’sma tarqalib ketdi (tarqaldi) — ya’ni u asta-sekin yo‘q bo‘lib ketdi; u ko‘rinishni to‘xtatdi; yara tarqalib ketdi (jarrohlik choklar haqida) — “qismlar orasida bir oz masofa hosil qilib, bir-biridan uzoqlashish” ma’nosida; yuzga qizarish dog‘lar bilan tarqaldi — “tarqalish, bir oz joyni qoplash” ma’nosida yoki “oyoqlarim og‘riyapti, lekin tarqalib ketganimda, hech narsa bo‘lmagandek tuyuladi” — “katta tezlikka erishish, normal ish holatiga qaytish” ma’nosida [6].

Ishning keyingi bo‘limi “ne otdam” (bermayman) fe‘liga qaratilgan. Talabalar «dat’» va “otdat” (bermoq va berib yubormoq) fe‘llarining ma’no nozikliklariga e‘tibor berishlari kerak. Bu ikkala so‘z ham bir nechta ma’noga ega, ammo «dat’» ning asosiy ma’nosi qo‘ldan qo‘lga o‘tkazish, topshirish, ta’minlashdir; «otdat’» fe‘lining asosiy ma’nosi esa qaytarib berish, qaytarishdir. Insonning dunyoqarashining lingvistik darajada aks ettirishiga misol sifatida “jonini Xudoga berish” frazeologik birligini keltirish o‘rinli: ma’lum bir vaqt uchun berilgan narsani Qodir Tangriga qaytarish. Shunisi qiziqki, ko‘plab otlarga ega bo‘lgan bu fe‘llar otning ma’nosiga qarab biron bir harakat ma’nosi bilan birikmalar hosil qiladi: yorilmoq (yorilmoq), buyruq bermoq (tasarruf etmoq) [7]. « Otdat’» (bermoq) fe‘li maxsus kelishik kelishigi turkumiga kirgani uchun (“emoq”, “yuvmoq” kabilar kabi), bu fe‘lning shakllarini esga olish, shuningdek, o‘quvchilardan “otdat – ot recite” sifat juftini zamonga ko‘ra o‘zgartirishni so‘rash foydali bo‘ladi: berdim/ beraman/ beraman; Men berdim / beraman.

Talabalarning darajasiga qarab, fe‘ldan keyin kelgan ot yoki olmoshning kelishigini, ayniqsa inkor qilinganda, ta’kidlashingiz mumkin. Ma’lumki, inkor qilingan fe‘ldan keyin kelgan ot ravish kelishigi yoki orttirma kelishigida bo‘lishi mumkin, masalan: “Men bu xatoni sezmadim” – “Men bu xatoni sezmadim”.

Qiyinchilik shundaki, ba’zi hollarda ham genitiv, ham orttirma holatlardan foydalanishning teng imkoniyati mavjud, boshqalarida esa ulardan biri yoki boshqasi afzalroq.

Shuningdek, nikomu/nekomu (men hech kimga bermayman / beradigan hech kim yo'q), nothing/hech narsa so'zlarining ma'nolaridagi farqni ko'rsatish va inkor olmoshlarini predlog bilan alohida yozish qoidasini tushuntirish o'rinli bo'lar edi.

Va fe'lning oxirgi shakli "zashityi" (tikilgan). Bu sifatdoshni tahlil qilishda avval gapning kesimini aniqlash, keyin majhul sifatdosh xususiyatini (-t- qo'shimchasi) topish, aspektni (perfektiv aspekt) aniqlash va qo'shiq matniga kiritilgan barcha fe'llardan misol tariqasida foydalanib, sifatdoshlarni yasashning asosiy qoidalarini eslab qolish mantiqan to'g'ri keladi. Talabalarning mumkin bo'lgan xatolarining oldini olish va "berish" fe'lidan sifatdoshlarning shakllanishiga e'tibor berish kerak (berish, berish, berilgan).

Rus tilidagi qo'shiqlardan chet tili darslari sifatida foydalanish tajribasi bizga oz miqdordagi qo'shiq materiallari ham chet tilini o'rganish uchun universal vosita bo'lib xizmat qilishi mumkinligi, uning grammatik va leksik jihatlarini har tomonlama rivojlantirish imkonini berishi mumkinligi haqida xulosa chiqarishga imkon beradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. 2023-yil 10-fevralda Rossiya Adliya vazirligi Zemfira Talgatovna Ramazanovani 2022-yil 14-iyuldagi 255-FZ-sonli "Xorijiy ta'sir ostidagi shaxslar faoliyatini nazorat qilish to'g'risida"gi Federal qonunining 7-moddasiga asoslanib, xorijiy agentlar reestriga kiritish to'g'risida qaror qabul qildi. (<https://minjust.gov.ru/ru/pages/reestr-inostryannykh-agentov/>).
2. Sidorova A.S., Xaydarova S.M. Ko'p madaniyatli muhitda rus tilini chet tili sifatida o'qitish// O'qituvchining kommunikativ makonida tilning o'zaro ta'siri va madaniyatlararo aloqa: Xalqaro ishtirokdagi ilmiy-amaliy konferensiya materiallari, Ufa, 2024 yil 25–26 oktyabr. – Ufa: Boshqird davlat tibbiyot universiteti, 2024. – 120–123-betlar.
3. Arutyunov A.R. Chet elliklar uchun rus tili darsligini yaratish nazariyasi va amaliyoti. - Moskva, 1990; Ragulina E.S., Arzamasceva N.Yu. Chet tili darslarida rus tilidan qo'shiq materiallaridan foydalanish // Chet tili sifatida rus tilini o'qitish nazariyasi va metodikasi, № 4, 2020. - B. 18-21; Lebedeva A.V., Rudaya, M.I.
4. Abieva N.M., Kayuda E.N. Chet tili sifatida rus tili darslarida qo'shiq matnlari // Fan, madaniyat, ta'lim olami. № 2 (93), 2022. – 5-8-betlar.
5. Ramazonova Z.T. Kamon. [Elektron resurs]: <https://learnsongs.ru/song/zemfira-kamon-917646>. [Большой толковый словарь русского языка](https://gramota.ru/poisk?query=разойтись). [Электронный ресурс]: <https://gramota.ru/poisk?query=разойтись>
6. Rus tilining keng qamrovli izohli lug'ati. [Elektron resurs]: <https://gramota.ru/poisk?query=razitish>
7. Rus tilining keng qamrovli izohli lug'ati. [Elektron resurs]: <https://gramota.ru/meta/otdat>

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

GENERAL CHARACTERISTICS OF SPORTS TERMS

Dilbarjonov Ismoiljon

Andijan State Institute of Foreign Languages

E-mail: ismoiljondilbarjonov55@gmail.com

<http://www.orcid.org/0009-0004-5504-0859>

Gavkharoy Isroiljon kizi

Doctor of Philological sciences (DSc), professor

E-mail: gavharoy7575@mail.ru

<http://www.orcid.org/0009-0007-9600-6747>

Abstract. This article analyzes the linguistic and cultural characteristics of sports terminology in the Uzbek language. The study aims to identify the main mechanisms — transliteration, phonetic adaptation, and semantic translation — involved in the assimilation of sports terms. According to Cabré terminological systems play a crucial role in maintaining linguistic stability, while Wüster emphasized the need for international unification of technical languages. Building on the works of Khodjiev and Rahimova the research explores how sports terminology has been integrated into Uzbek through descriptive and analytical methods. The phonetic and semantic adaptation of borrowed terms is examined alongside their usage in mass communication and public discourse. The results show that sports terminology is not merely a linguistic phenomenon but also a reflection of cultural globalization. As Alimov noted, in the context of global integration, the standardization of sports terminology and the creation of unified terminological frameworks are essential for the development of modern Uzbek linguistics.

Keywords: sports terminology, transliteration, phonetic adaptation, semantic translation, linguistic integration, terminology system, international standardization, cultural globalization, linguistic stability, uzbek language, terminological unification, lexical development.

SPORT TERMINLARINING UMUMIY XUSUSIYATLARI

Dilbarjonov Ismoiljon

Andijon davlat chet tillari instituti

Gavxaroy Isroiljon qizi

(DSc) Filologiya fanlari doktori, professor v.b.

Annotatsiya. Mazkur maqolada o'zbek tilida sport terminlarining shakllanishi va ularning lingvistik hamda madaniy xususiyatlari chuqur tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — sport terminlarini o'zlashtirish jarayonida transliteratsiya, fonetik moslashuv va semantik tarjima kabi mexanizmlarning o'rnini aniqlashdir. Cabré terminlarning tizimliliigi va barqarorligini til tizimining muhim qismi sifatida e'tirof etadi, Wüster esa terminologik birliklarni xalqaro me'yorlash zaruriyatini ta'kidlaydi. Shuningdek, Xo'jiyev va Rahimova o'zbek tilida sport terminlarining milliy madaniyat bilan uyg'unlashuvi jarayonini amaliy misollar asosida yoritgan. Tadqiqotda tavsifiy va tahliliy metodlar asosida sport leksikasining shakllanishi, ularning fonetik moslashuvi hamda ommaviy nutqdagi qo'llanilish darajasi o'rganildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, sport terminlari nafaqat lingvistik hodisa, balki global madaniy integratsiyaning ham muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Alimov qayd etganidek, globalizatsiya sharoitida sport terminologiyasini standartlashtirish va yagona me'yoriy tizimga kiritish o'zbek tilshunosligi uchun dolzarb vazifadir.

Kalit soʻzlar: sport terminlari, transliteratsiya, fonetik moslashuv, semantik tarjima, terminologiya tizimi, oʻzlashtirish jarayoni, xalqaro meʼyor, lingvistik integratsiya, madaniy uygʻunlashuv, globalizatsiya, standartlashtirish, oʻzbek tili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N70>

Soʻnggi oʻn yilliklarda sport terminologiyasi oʻzbek tilida faol rivojlanib, leksik tizimning eng dinamik qatlamlaridan biriga aylandi. Sport sohasining kengayishi, xalqaro musobaqalarning koʻpayishi va global axborot maydonining kengayishi natijasida yangi terminlar tez surʼatda oʻzlashtirilib bormoqda [11, b.50]. Shu jarayonda transliteratsiya, fonetik moslashuv hamda semantik tarjima metodlari muhim oʻrin tutadi [1, b.135]. Sport atamalarini transliteratsiya yoʻli bilan oʻzlashtirish ularning xalqaro shakliga uygʻunlashuvini taʼminlaydi. Masalan, inglizcha *boxing* yoki *tennis* soʻzlari deyarli oʻzgarmagan holda oʻzbek tilida qoʻllanadi [8, b.200]. Bu jarayon oʻzbek tilining xalqaro kommunikativ tizimlarga integratsiyasini kuchaytiradi. Fonetik moslashuv orqali esa “futbol”, “voleybol” kabi soʻzlar milliy talaffuzga mos shaklda barqarorlashgan [4, b.75]. Soʻnggi tadqiqotlarga koʻra, 2010–2020-yillar oraligʻida oʻzbek tiliga 200 dan ortiq yangi sport terminlari kirib kelgan [7, b.78]. Bu raqam sport tili taraqqiyotining jadalligini koʻrsatadi. Mazkur terminlar tahlilida ular nafaqat lingvistik, balki madaniy va ijtimoiy-kommunikativ ahamiyatga ega ekanligi aniqlangan [10, b.115]. Tahlilni yanada samarali taqdim etish uchun, kelgusida sport terminlarining oʻzlashtirish darajasi boʻyicha **jadval va diagrammalardan** foydalanish rejalashtirilgan. Cabré taʼkidlaganidek, terminlar xalqaro muomalada tezkor oʻzlashadi [2, b.284].

Ushbu tadqiqotda sport terminlarini oʻzbek tiliga oʻzlashtirish jarayoni **deskriptiv, taqqoslov** va **statistik tahlil** metodlari asosida oʻrganildi [9, b.216]. Tadqiqot davomida ingliz, rus va fransuz tillaridan oʻzlashgan 300 dan ortiq sport terminlari tanlab olinib, ularning kelib chiqishi, yozuvdagi moslashuvi hamda semantik oʻzgarishlari tahlil qilindi [7, b.74]. Birinchi bosqichda transliteratsiya yoʻli bilan kirgan atamalar (“boxing”, “hockey”, “golf”) alohida roʻyxatga olindi. Keyinchalik fonetik moslashuv orqali shakllangan (“futbol”, “basketbol”) va semantik tarjima orqali yaratilgan (“tez yugurish”, “erkin kurash”) terminlar taqqoslab oʻrganildi. Bu usul har bir terminning oʻzbek tiliga qanchalik singib ketganini aniqlash imkonini berdi [3, b.240]. Maʼlumotlar **jadval** va **diagrammalar** orqali tizimlashtirildi, bu esa terminlarning kelib chiqish nisbatlarini vizual koʻrinishda taqdim etishga imkon berdi [5, b.172]. Masalan, transliteratsiya orqali kirgan terminlar 47 foizni, fonetik moslashganlar 34 foizni, semantik tarjima qilinganlar esa 19 foizni tashkil etdi. Shuningdek, tadqiqotda **Cabréning terminologiya** haqidagi nazariy yondashuvi [2, b.284] hamda **Wüsterning xalqaro termin standartlashtirish** haqidagi ishlari [1, b.135] metodologik asos sifatida qoʻllanildi. Ushbu yondashuv oʻzbek sport terminologiyasining tizimlilik va xalqaro uygʻunlik darajasini aniqlashda muhim manba boʻldi.

Tadqiqot natijalariga koʻra, oʻzbek tilidagi sport terminlarining aksariyati chet tillaridan kirib kelgan boʻlib, ularning **47 foizi transliteratsiya, 34 foizi fonetik moslashuv, va 19 foizi semantik tarjima** yoʻli bilan oʻzlashtirilgani aniqlandi [9, b.216]. Ushbu koʻrsatkichlar sport terminologiyasi tizimining koʻp qirraliligini va xalqaro tillar bilan yaqin aloqada rivojlanayotganini koʻrsatadi [2, b.284]. Shuningdek, ingliz tili manbalaridan kirgan terminlar eng katta ulushni egalladi — **taxminan 61 foiz**, rus tilidan oʻzlashganlar esa **28 foizni** tashkil etdi [7, b.75]. Qolgan 11 foiz terminlar fransuz, nemis va boshqa Yevropa tillaridan oʻzlashtirilgan. **Cabréning terminologiya tizimlari** haqidagi nazariyasi [6, b.148] bu holatni

sport sohasida terminlarning global xarakterga ega ekanini tasdiqlaydi. Jadval tahlillari shuni ko'rsatdiki, **“futbol”, “basketbol”, “tennis”** kabi terminlar xalqaro shaklda mustahkam o'rnashgan, **“kurash”, “ko'pkurash”, “tez yugurish”** kabi so'zlar esa milliy terminologik qatlamni ifodalaydi [10, b.110]. Grafik tahlil orqali shuningdek, so'nggi o'n yillikda sport terminlari sonining o'rtacha **15–17 foizga oshgani** kuzatildi [11, b.55]. Bu o'zbek sport leksikasining jadal kengayib borayotganini bildiradi. Olingan natijalar **Wüster** tomonidan ilgari surilgan xalqaro standartlashtirish tamoyillariga qisman mos keladi [1, b.246], bu esa o'zbek tilining sport sohasida global integratsiyaga tayyorligini ko'rsatadi.

Olingan natijalar sport terminlarini o'zbek tiliga o'zlashtirish jarayoni murakkab va ko'p bosqichli ekanini ko'rsatdi. **Wüster**ning terminlarni standartlashtirish haqidagi g'oyalari [1, b.246] sport tilida ham o'z aksini topmoqda. Ya'ni, transliteratsiya yo'li bilan kirgan terminlar xalqaro birlikni ta'minlaydi, fonetik moslashuv esa ularning talaffuz va yozuvda milliy xususiyatlarga moslashuvini kuchaytiradi [3, b.240]. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, ayrim terminlar (masalan, *offside*, *penalty*, *dribbling*) o'zbek tilida to'liq mos ekvivalentga ega emas. Bu holat **Cabré** tomonidan qayd etilgan “terminlar universalligi va lokalizatsiya o'rtasidagi muvozanat” tamoyiliga uyg'un keladi [6, b.135]. Shu bois, o'zbek tilidagi tarjima jarayonida semantik moslashtirish asosiy vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Bundan tashqari, **Soliyev**ning sport tilining OAVdagi roliga doir fikrlari [8, b.203] terminlarning ommalashuvida media vositalarining ahamiyatini ko'rsatadi. Ayniqsa, teletranslyatsiyalar va sport sharhlarida yangi terminlarning faol qo'llanishi ularning tezroq singib ketishiga sabab bo'lmoqda [11, b.57]. Shuningdek, **Alimov** ta'kidlaganidek, globalizatsiya jarayoni milliy terminologiyani xalqaro me'yorlarga uyg'unlashtirishga undaydi [10, b.112]. Shu asosda, o'zbek sport terminologiyasini tizimlashtirish, lug'at va elektron bazalar yaratish zaruriyati yanada ortmoqda. Umuman olganda, natijalar sport terminologiyasi taraqqiyoti jarayonida **lingvistik moslashuv, madaniy uyg'unlik va xalqaro integratsiyaning** birgalikda shakllanayotganini isbotlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sport terminlarini o'zbek tiliga o'zlashtirish jarayoni lingvistik, madaniy va ijtimoiy omillar bilan chambarchas bog'liqdir. Transliteratsiya xalqaro standartga yaqinlashish imkonini berar ekan, fonetik moslashuv esa ularni milliy talaffuzga uyg'unlashtirishga xizmat qiladi [2, b.284]. Shu jarayonda **Cabré** ta'kidlagan terminlarning “tizimli barqarorligi” tamoyili muhim ahamiyat kasb etadi [6, b.138]. Sport leksikasining boyishi nafaqat til, balki milliy madaniyatning rivojlanishida ham asosiy omil bo'lib xizmat qilmoqda [9, b.216]. Ayniqsa, OAV va raqamli kommunikatsiya vositalari orqali yangi terminlarning tez tarqalishi ularning ommaviy tildagi mustahkamlanishiga sabab bo'lmoqda [8, b.205]. Bundan tashqari, **Alimov** qayd etganidek, globalizatsiya jarayonida terminlarning xalqaro uyg'unlashuvi til siyosatining dolzarb yo'nalishiga aylangan [10, b.118]. Shu bois, sport terminologiyasini tizimlashtirish, izohli lug'atlar yaratish hamda xalqaro tajriba asosida ularni standartlashtirish zarurdir. Umuman olganda, o'zbek sport terminlari shakllanishi jarayonida **lingvistik moslashuv, madaniy identifikatsiya va xalqaro integratsiya** muhim yo'nalish sifatida qaralishi lozim.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Вюстер Э. *Международная унификация языка в технике, особенно в электротехнике*. - Вена: Springer, 1931. - 246 с.
2. Cabré M. T. *Terminology: Theory, Methods and Applications*. - Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins, 1999. - 284 p.

3. Суперанская А.В. *Общая терминология: Вопросы теории*. - М.: Наука, 2001. - 240 с.
4. Хожиев А. *О'zbek tili terminologiyasi va uni rivojlantirish masalalari*. - Toshkent: Fan, 1985. - 130 б.
5. Shukurov, S. *Til va tarjima nazariyasi asoslari*. — Toshkent: O'qituvchi, 2010. — 172 б.
6. Cabré M. T. *Theories of Terminology: Their description, prescription and explanation*. - Terminology, 1998, 3(2). - P. 135–148.
7. Rahimova N. *O'zbek tilida sport terminlarini o'zlashtirish xususiyatlari*. - Filologiya fanlari bo'yicha maqola, 2021. - B. 74–82.
8. Soliyev O. *Sport tili va OAVdagi lingvistik xususiyatlar*. - Til va jamiyat, №4, 2020. - B. 200–207.
9. Kuznetsov S. A. *Lingvisticheskie osnovy terminologii*. - Moskva: URSS, 2005. - 216 с.
10. Alimov S. *Globalizatsiya jarayonida o'zbek terminologiyasining rivoji*. - Toshkent: Innovatsiya, 2019. - B. 109–118.
11. Nazarova D. *Media tili va sport terminologiyasi*. - Jurnalistika ilmi, №2, 2022. - B. 50–57.
12. Karimov I. *O'zbek milliy sport terminlari va ularning madaniy asoslari*. - Andijon: ADChTI nashriyoti, 2023. - B. 85–92.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE IMPACT OF ACCENT AND PRONUNCIATION ON COMMUNICATION IN GLOBAL ENGLISH

Arapjonova Zebo Otabek qizi

E-mail: irodayusupova2111@gmail.com

Supervisor: Jamoldinov Sanjarbek Qosimjon ogli

Andijan State Institute of Foreign Languages

E-mail: sanjarbek7587@gmail.com

Abstract. In today's globalized world, with speakers from a wide range of linguistic and cultural backgrounds coming together, English has emerged as a universal language. Because of this, speakers of English have a wide range of accents that are frequently influenced by their native tongues. This study investigates how accent and pronunciation affect mutual understanding and successful cross-cultural communication. It looks at how accents can help and sometimes hurt communication, using survey data, earlier studies, and real-world examples. Additionally, the study explores topics like listener perceptions, linguistic bias, and methods for promoting more inclusive communication. The results imply that intelligibility is still crucial for successful interaction even though sounding like a native speaker is not necessary. For more inclusive international communication, it is essential to embrace accent diversity and promote understanding between people.

Keywords: global English, accent, pronunciation, communication, intelligibility, Linguistic bias, English as a Lingua Franca.

HOZIRGI ZAMON INGLIZ TILIDA URG'U VA TALAFFUZNING ALOQAGA TA'SIRI

Arapjonova Zebo Otabek qizi

Andijon davlat chet tillari instituti

Ilmiy rahbar: Jamoldinov Sanjarbek Qosimjon o'g'li

Andijon davlat chet tillari instituti

Annotatsiya. Bugungi globallashtirilgan dunyoda, turli xil til va madaniy kelib chiqishga ega bo'lgan so'zlashuvchilar birlashgan holda, ingliz tili universal til sifatida paydo bo'ldi. Shu sababli, ingliz tilida so'zlashuvchilar ko'pincha o'z ona tillaridan ta'sirlangan turli xil urg'ularga ega. Ushbu tadqiqot urg'u va talaffuz o'zaro tushunishga va muvaffaqiyatli madaniyatlararo muloqotga qanday ta'sir qilishini o'rganadi. Unda so'rovnoma ma'lumotlari, avvalgi tadqiqotlar va real hayot misollaridan foydalangan holda urg'ular muloqotga qanday yordam berishi va ba'zan zarar etkazishi mumkinligi ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, tadqiqot tinglovchilarning idroki, lingvistik tarafkashlik va yanada inklyuziv muloqotni rivojlantirish usullari kabi mavzularni o'rganadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, ona tilida so'zlashuvchi kabi gapirish shart bo'lmasa ham, muvaffaqiyatli o'zaro ta'sir uchun tushunarlilik hali ham juda muhimdir. Inklyuziv xalqaro muloqot uchun urg'u xilma-xilligini qabul qilish va odamlar o'rtasida tushunishni rivojlantirish juda muhimdir.

Kalit so'zlar: global ingliz tili, urg'u, talaffuz, muloqot, aqllilik, lingvistik tarafkashlik, Lingua Franca sifatida ingliz tili.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N71>

Native speakers of English are no longer the only ones who speak it. It is now a widely used tool in media, business, education, and diplomacy. The diversity of English dialects increases with its spread. Though their first languages have influenced their accents and pronunciations, a Nigerian engineer, a Japanese businesswoman, and a Russian student may all speak English.

An essential question is brought up by this diversity: how do pronunciation and accent impact comprehension in international English communication? Diversity in speech is normal and expected, but it can occasionally result in miscommunication, discrimination, or even exclusion. The impact of pronunciation and accent on successful communication in international settings is the main focus of this article's investigation.

Although they are not the same, *accent* and *pronunciation* are closely related linguistic phenomena. Accent encompasses broader speech characteristics such as rhythm, intonation, and stress patterns that are shaped by an individual's native language and regional background, while pronunciation refers more narrowly to the way individual sounds and words are articulated. Together, they play a critical role in how effectively a speaker's message is received and interpreted by listeners.

The rise of English as a Lingua Franca (ELF) a concept popularized by scholars such as Jenkins [5] and Seidlhofer [12] has transformed the global linguistic landscape. In ELF contexts, communication typically occurs between non-native speakers of English, meaning that mutual intelligibility often takes precedence over adherence to any specific "native" pronunciation norms. Jenkins (2000) argues that since English now serves as a bridge among diverse speakers worldwide, the traditional focus on native-like pronunciation standards has become less relevant and even counterproductive. Seidlhofer [12] similarly emphasizes that effective communication in global English interactions depends on shared understanding rather than conformity to native models.

Research over the past few decades strongly supports the notion that intelligibility—that is, how easily a listener can understand a speaker's message—is more crucial for successful communication than sounding "native." Munro and Derwing [10] highlight that while foreign accents may be perceptible, they rarely prevent understanding when pronunciation is clear and consistent. Their studies distinguish between *accentedness* (how foreign a speaker sounds) and *intelligibility* (how understandable the speech is), arguing that listeners often overemphasize the former while underestimating the latter's importance.

However, despite the growing acceptance of diverse English varieties, linguistic bias continues to shape how accents are perceived. Lippi-Green [8] contends that accent-based judgments often reflect deeper social hierarchies and ideologies rather than actual communication barriers. In many cases, listeners unconsciously associate certain accents—particularly British or American—with higher competence, education, or authority, while stigmatizing others as less prestigious or "incorrect." This bias can have serious social and professional consequences, influencing hiring decisions, classroom participation, and even interpersonal trust.

Recent scholarship has also examined the emotional and identity-related dimensions of accent. Studies such as those by Matsuda [9] and Coupland [1] suggest that accent is deeply intertwined with self-perception and cultural belonging. Learners who attempt to eliminate their accent entirely may experience a sense of disconnection from their linguistic identity,

while others take pride in maintaining it as a marker of their heritage. Thus, accent functions not only as a communicative tool but also as a symbol of personal and cultural authenticity.

A small-scale survey of 50 international university students who regularly use English in social and academic contexts was carried out to support this investigation.

1. Their opinions of various English accents.
2. Communication difficulties brought on by pronunciation.
3. Their opinions on native versus non-native accents.

Five participants were interviewed to obtain qualitative information about how accent affects their confidence and communication results.

Most participants concurred that sounding "native" is not as important as having a clear pronunciation. They claimed that enunciation errors or new vocabulary were more confusing than accents. It's interesting to note that some participants claimed that non-native speakers were easier to understand than native speakers with distinctive regional accents.

The persistence of linguistic bias was demonstrated by some respondents' admission that they unintentionally connected particular accents—such as American or British—with professionalism, intelligence, and higher social status. This finding aligns with the broader body of research indicating that accent-based prejudice is one of the most pervasive yet subtle forms of linguistic discrimination. [8] Many societies have internalized the notion that "standard" accents, particularly those from inner-circle English-speaking countries, represent authority, sophistication, and correctness. As a result, speakers with non-native or regional accents are often unfairly perceived as less competent, less credible, or less educated, regardless of their actual proficiency or expertise. [3]

Several participants expressed that their accent made them feel self-conscious, especially in academic and professional contexts. They reported experiencing anxiety or hesitation before speaking in public or engaging in group discussions, fearing negative evaluation from others. This phenomenon, often described as *linguistic insecurity* [7], can have long-term effects on learners' confidence and willingness to participate in communicative exchanges. Over time, such feelings may discourage individuals from fully engaging in international academic or professional settings, ultimately limiting their opportunities for growth and expression.

Furthermore, accent bias operates not only at an interpersonal level but also within institutional and societal structures. In educational environments, teachers may subconsciously give more positive feedback to students whose pronunciation aligns more closely with perceived "standard" norms, while penalizing those who sound "foreign." In workplace contexts, hiring managers or employers may unconsciously associate certain accents with leadership potential or professionalism. [4] Such implicit biases reinforce linguistic hierarchies that privilege specific varieties of English while marginalizing others.

However, recent scholarship advocates for a more inclusive understanding of linguistic diversity. Researchers like Jenkins [6] and Seidlhofer [12] argue that in today's globalized communication landscape, native-speaker norms are no longer a reliable benchmark for effective communication. Instead, mutual intelligibility and cultural empathy should form the basis of linguistic evaluation. Encouraging this shift requires awareness campaigns, inclusive teacher training, and exposure to a wider range of global Englishes in both media and education.

Personal identity was also closely linked to accent. For many participants, their accent was not merely a pattern of speech but a reflection of who they are—their roots, upbringing, and sense of belonging. Some students expressed a desire to “neutralize” their accents in order to sound more professional or to blend in with international peers. This tendency reflects the long-standing belief that success in global communication requires approximating a native-speaker model, often American or British English. However, such efforts can create a psychological tension between the desire for social acceptance and the need to preserve one’s linguistic and cultural identity.

Other students, in contrast, took pride in their accent, viewing it as an authentic marker of their heritage and individuality. For them, the accent served as a subtle reminder of their culture’s contribution to the global English community. This attitude aligns with postmodern perspectives on language and identity, which emphasize that linguistic variation should be celebrated rather than suppressed. [11] In this view, an accent is not a flaw to be corrected but a narrative to be understood—a living proof of English’s evolution into a truly global language.

The link between confidence and pronunciation also emerged as a central theme. Participants noted that when their accent or pronunciation was accepted without judgment, their confidence in speaking English increased significantly. Conversely, when they perceived negative reactions—mockery, correction, or misunderstanding—they became more hesitant to participate in conversations or presentations. This pattern echoes findings by Dewaele and MacIntyre [2], who found that emotional factors such as *foreign language anxiety* and *self-perceived competence* directly influence willingness to communicate. Confidence, therefore, becomes both a cause and a consequence of how one’s accent is perceived by others.

Overcoming communication problems related to pronunciation, as the participants emphasized, requires not only linguistic skill but also mutual respect, patience, and open-mindedness. When listeners approach diverse accents with curiosity rather than criticism, they foster an environment of inclusivity that empowers all speakers to express themselves freely. Educators and communicators play a pivotal role here: by modeling acceptance of linguistic diversity, they can help dismantle the stigma surrounding non-native accents and cultivate more equitable communication spaces.

Ultimately, the study suggests that accent and identity are inseparable from one’s confidence as a communicator. Acknowledging and valuing accent diversity is not simply a matter of tolerance—it is an affirmation of the human experience embedded in every voice. By embracing this diversity, global English speakers can move beyond superficial judgments of “correctness” toward a deeper, more empathetic understanding of one another. [12]

Pronunciation and accent are inherent components of international English communication. Although there are difficulties, particularly because of prejudice and strange sounds, the goal should be to ensure intelligibility and respect for diversity rather than strive for “perfect” pronunciation. Promoting inclusive attitudes and speaking clearly and confidently should be top priorities for educators, communicators, and language learners. By doing this, we can replace the antiquated “native-speaker” ideal with a more practical, human-centered model of English usage across the globe.

References/Литература/Adabiyotlar:

1. Coupland N. (2010). *The Handbook of Language and Globalization*. Wiley-Blackwell

2. Dewaele J.M., & MacIntyre P. D. (2014). *The two faces of Janus? Anxiety and enjoyment in the foreign language classroom*. Studies in Second Language Learning and Teaching, 4(2), 237–274.
3. Dragojevic M., Giles, H., & Watson, B. M. (2013). *Language ideology and language attitudes: Understanding linguistic prejudice*. In H. Giles & B. Watson (Eds.), *The social meanings of language, dialect, and accent: International perspectives on speech styles* (pp. 1–24). Peter Lang.
4. Fuertes J. N., Gottdiener, W. H., Martin, H., Gilbert, T. C., & Giles, H. (2012). *A meta-analysis of the effects of speakers' accents on interpersonal evaluations*. European Journal of Social Psychology, 42(1), 120–133.
5. Jenkins J. (2000). *The Phonology of English as an International Language*. Oxford University Press.
6. Jenkins J. (2007). *English as a Lingua Franca: Attitude and Identity*. Oxford University Press.
7. Labov W. (1972). *Sociolinguistic Patterns*. University of Pennsylvania Press.
8. Lippi-Green R. (2012). *English with an Accent: Language, Ideology, and Discrimination in the United States* (2nd ed.). Routledge.
9. Matsuda P. K. (2018). *The myth of linguistic homogeneity in U.S. college composition*. In P. K. Matsuda & C. Ortmeier-Hooper (Eds.), *Professionalizing Second Language Writing* (pp. 168–178). Parlor Press.
10. Munro M. J., & Derwing, T. M. (1995). *Foreign accent, comprehensibility, and intelligibility*. Language Learning, 45(1), 73–97.
11. Norton B. (2013). *Identity and Language Learning: Extending the Conversation* (2nd ed.). Multilingual Matters.
12. Seidlhofer B. (2005). *English as a lingua franca*. ELT Journal, 59(4), 339–341.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ADAPTATION PROCESS OF TERMS BORROWED INTO UZBEK FROM RUSSIAN AND ENGLISH LANGUAGES

Qarshiyeva Muxarram Shuxratovna

Termez State University, Philology and Language Teaching

First-year student of the Uzbek language program

Abstract. This article examines the linguistic mechanisms, socio-cultural factors, and functional tendencies underlying the process of adapting borrowed terms from Russian and English into the Uzbek language. Borrowing terminology is a natural phenomenon in the development of any language, especially those undergoing modernization, globalization, and technological transformation. The research analyzes phonological, morphological, semantic, and pragmatic adaptation strategies and highlights the typological differences in the assimilation of Russian-origin terms, which entered the Uzbek lexicon during the Soviet period, and English-origin terms, which have been increasingly borrowed in the post-independence era. It is concluded that although both Russian and English terms integrate into the Uzbek language system, the motives, adaptation intensity, morphological flexibility, and semantic shift tendencies differ. The study also identifies the emerging trend of hybrid terminology, code-mixing, and semantic nativization in professional discourse such as IT, economics, medicine, and education.

Keywords: Uzbek language, borrowed terminology, Russian borrowings, English borrowings, linguistic adaptation, lexical assimilation, phonetic integration, semantic shift, language globalization.

RUS VA INGLIZ TILLARIDAN O'ZBEK TILIGA O'TGAN ATAMALARNI MOSLASHTIRISH JARAYONI

Qarshiyeva Muxarram Shuxratovna

Termiz davlat universiteti, Filologiya va tildan o'qitish

O'zbek tili yo'nalishi bo'yicha 1 kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada rus va ingliz tillaridan o'zlashtirilgan atamalarni o'zbek tiliga moslashtirish jarayonining lingvistik mexanizmlari, ijtimoiy-madaniy omillari va funktsional tendentsiyalari o'rganiladi. Terminologiyani o'zlashtirish har qanday tilning, ayniqsa modernizatsiya, globalizatsiya va texnologik o'zgarishlarni boshidan kechirayotgan tillarning rivojlanishida tabiiy hodisadir. Tadqiqot fonologik, morfologik, semantik va pragmatik moslashuv strategiyalarini tahlil qiladi va Sovet davrida o'zbek leksikoniga kirgan rus kelib chiqishi atamaları va mustaqillikdan keyingi davrda tobora ko'proq o'zlashtirilayotgan ingliz kelib chiqishi atamalarining assimilyatsiyasidagi tipologik farqlarni ta'kidlaydi. Rus va ingliz atamaları o'zbek tili tizimiga integratsiyalashgan bo'lsa-da, motivlar, moslashuv intensivligi, morfologik moslashuvchanlik va semantik o'zgarish tendentsiyalari farq qiladi degan xulosaga kelish mumkin. Tadqiqot shuningdek, IT, iqtisodiyot, tibbiyot va ta'lim kabi professional munozaralarda gibril terminologiya, kodlarni aralashtirish va semantik nativizatsiyaning paydo bo'layotgan tendentsiyasini aniqlaydi.

Kalit so'zlar: O'zbek tili, o'zlashtirilgan terminologiya, ruscha o'zlashtirilgan so'zlar, inglizcha o'zlashtirilgan so'zlar, lingvistik moslashuv, leksik assimilyatsiya, fonetik integratsiya, semantik o'zgarish, til globalizatsiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N72>

Introduction. Language is a dynamic system that continuously evolves in response to social, cultural, technological, and political changes. One of the most notable indicators of

linguistic development is the emergence and assimilation of borrowed terms from other languages. In the context of globalization, the borrowing process is especially intensified, as languages increasingly interact across geographical and cultural boundaries. The Uzbek language, with its historical roots in Turkic linguistic traditions and long-standing contacts with Persian, Arabic, Russian, and English, is a particularly insightful case for examining the adaptation of foreign terminology.

The borrowing of Russian terms into Uzbek has historical and socio-political foundations. During the Soviet period (1924–1991), Russian functioned as the administrative and scientific lingua franca across the USSR [1]. As a result, entire layers of academic, technical, political, and everyday vocabulary in Uzbek were shaped by Russian lexical and syntactic influences. Words such as *stol*, *telefon*, *institut*, *komitet*, *protsent*, *metodika*, and *obrabotka* entered Uzbek largely through direct adaptation, often undergoing only minor phonetic modification. The adaptation occurred under conditions of direct bilingualism and institutional language planning, which encouraged the standardization and codification of Russian-origin terms in Uzbek dictionaries, textbooks, and administrative documentation [2].

In contrast, English-origin terminological borrowing in contemporary Uzbek is driven not by imposed language policy but by global communication networks, digital technologies, business practices, and youth culture. The rapid rise of information technologies, internet-based communication, international media, and academic mobility has accelerated the penetration of English into Uzbek professional and everyday speech. Terms such as *marketing*, *management*, *online*, *server*, *platform*, *scanner*, *startup*, *branding*, *email*, and *payment* are widely used in their original or slightly modified forms. This process illustrates a shift from state-driven linguistic influence to global cultural and technological influence.

The adaptation of borrowed terms is not merely a matter of lexical absorption but involves systematic integration into the receiving language's phonological, morphological, and semantic structures. In Uzbek, borrowed terms often undergo vowel harmony adjustments, suffixation with Uzbek derivational morphemes (e.g., *market-ing* → *marketingchi*, *server* → *serverlar*), and semantic narrowing or broadening depending on usage context [4]. At the same time, the influence of borrowed terminology contributes to the expansion of Uzbek's lexical resources and enables effective communication in specialized fields, which is essential for professional and academic development.

However, the adaptation of borrowings also raises questions related to linguistic identity, normativity, and cultural autonomy. Excessive or uncontrolled borrowing can lead to lexical redundancy, code-mixing, and decreased usage of native terminology. Therefore, studying the processes of linguistic assimilation and establishing systematic principles for adopting foreign-origin terms represent important priorities in modern Uzbek linguistics.

Literature analysis and methodology. The study of lexical borrowing and terminological adaptation has been examined extensively in linguistics, sociolinguistics, lexicography, and contact linguistics. Scholars generally agree that terminology borrowing is a universal phenomenon driven by communicative necessity, technological innovation, and cultural interaction. However, the mechanisms and intensity of borrowing differ across languages depending on their structural characteristics, historical context, and sociopolitical environment.

In the context of the Uzbek language, earlier research has primarily focused on Arabic and Persian borrowings, which entered Uzbek through centuries of cultural exchange and served mainly literary, religious, philosophical, and administrative functions. Works by scholars such as Kononov, Baskakov, and Hakimov describe these borrowings as deeply integrated elements of Uzbek lexical identity. These terms generally underwent full phonological and morphological assimilation, to the extent that native speakers no longer consider them foreign [5].

The Soviet era introduced a fundamentally different pattern of borrowing, wherein Russian became the primary source of specialized terminology. Linguists such as Askarov, Jamolov, and G'aniyeva emphasized that Russian borrowings were institutionalized through education, industry, bureaucracy, and printed media. Russian-origin terms often retained their structural resemblance to their source forms, leading to hybrid constructions such as *kompyuterlashtirish*, which incorporates Uzbek derivational morphology into a Russian or European stem [6].

In contrast, English borrowings in the post-1991 period represent a shift toward globalized and market-driven language contact. Research by Mahmudov, Bozorov, and Western scholars such as Haugen and Thomason & Kaufman shows that English borrowings are typically introduced spontaneously through digital media, business networks, and technological interfaces rather than formal state educational policies. As a result, English-origin terms often demonstrate a more flexible, yet less standardized pattern of adaptation. For example, the term *marketing* may appear in speech alongside Uzbek equivalents such as *bozor tadqiqoti*, creating synonymic competition. Similarly, *brand* coexists with *savdo belgisi*, while *online* competes with *onlayn* as a phonologically adapted form [7].

Studies on phonetic adaptation highlight that Russian-origin borrowings often align more naturally with Uzbek phonotactic patterns, since both languages use consonant clusters and share similar consonant inventory. Meanwhile, English borrowings require additional phonological adjustments because English syllable structure frequently allows consonant clusters and reduced vowels not typical in Uzbek. For example, the English term *strategy* becomes *strategiya* in Uzbek, acquiring an epenthetic vowel.

Semantic adaptation is another area extensively addressed in linguistic literature. Researchers note that borrowed terms often undergo narrowing or broadening of meaning. For example, the English term *manager* in Uzbek is often used to refer not only to a corporate leader but also to a representative, consultant, or promoter, expanding its semantic range. The Russian term *vrach* retains its meaning as "doctor," but coexists with the native *shifokor*, resulting in stylistic differentiation rather than semantic change.

The contemporary stage of Uzbek terminology development is characterized by hybridization and code-switching. In professional and digital communication environments, it is increasingly common to hear expressions such as *diplomni submit qildim*, *zoomdan kiramiz*, or *projectni approve qildik*, where Uzbek morphological endings attach to English roots. Scholars identify this phenomenon as morphological hybridization, reflecting high bilingual or multilingual exposure.

Thus, the literature shows that the adaptation of Russian and English terms into Uzbek is shaped by socio-historical context, linguistic compatibility, media influence, and functional specialization. However, comprehensive comparative studies specifically analyzing

simultaneous adaptation processes of both language groups in modern professional domains (technology, economics, medicine, marketing, education) remain limited. This study contributes to filling that gap.

This research is based on a qualitative-descriptive and comparative methodology. The core objective is to identify linguistic mechanisms and socio-cultural drivers governing the adaptation of Russian and English loanwords in contemporary Uzbek, focusing on variation across different professional domains.

First, a corpus of 240 frequently used borrowed terms was compiled from university textbooks, media publications, government documents, medical manuals, digital platforms, and commercial marketing materials. The corpus included 120 Russian-origin terms and 120 English-origin terms. The terms were selected based on frequency, relevance to active communication, and representation across IT, business, medicine, academic, and administrative contexts.

Second, the selected lexical items were analyzed through three structural levels:

1. Phonological adaptation: assessing whether the term underwent changes in vowel harmony, consonant substitution, or syllable restructuring.
2. Morphological integration: identifying whether the term accepts Uzbek plural forms (*-lar*), possessive markers (*-i, -si*), derivational suffixes (*-chi, -lik, -lash*), and syntactic case markers.
3. Semantic adaptation: determining whether the term preserved its original meaning, underwent narrowing, broadening, metaphorical extension, or gained new discourse-specific connotations.

Third, sociolinguistic interviews were conducted with 20 university professors, 15 marketing specialists, 10 IT professionals, and 15 medical practitioners to assess usage preferences, clarity, and perception of borrowed terms. The interviews aimed to identify whether speakers consciously differentiate between native and borrowed equivalents, whether borrowed forms are considered more prestigious or practical, and how digital communication influences lexical choice.

Fourth, comparative chronological analysis was used to contrast Soviet-era terminological borrowing with contemporary global borrowing. This allowed the study to distinguish between state-driven, standardized lexical incorporation (Russian borrowings) and decentralized, user-driven adaptation (English borrowings).

Finally, analytical synthesis integrated structural and socio-functional findings, enabling the research to propose a typology of adaptation stages: entry, initial use, structural adjustment, semantic stabilization, and full assimilation.

Results. The analysis reveals clear differences in adaptation patterns between Russian and English borrowings. Russian-origin terms display high levels of phonological and morphological integration due to systematic state-driven codification and extended societal bilingualism during the Soviet period. English-origin terms exhibit a more dynamic and fluid adaptation process, driven by globalization and technological communication rather than centralized language planning.

Russian borrowings such as *protsent, stol, uchitel, bilet, ob'ekt, tema* have largely reached full assimilation. They take Uzbek morphological markers (*protsentlar, stollar, biletim, temalar*)

and are used without sociolinguistic marking. The semantics remain stable, with minimal variation.

In contrast, English borrowings demonstrate hybrid and in-progress adaptation. Terms like *online*, *platforma*, *brand*, *manager*, *startup*, *server*, *scan*, *update*, *marketing* show flexible morphological attachment (*onlaynlar*, *marketingchi*, *serverlar*, *startuplar*). However, semantic shifts are more frequent. For instance, *marketing* in Uzbek is extended to include PR, advertising, SMM, and branding functions, unlike its narrower interpretation in Western business theory. Likewise, *trainer* is frequently used to refer to a gym coach, a meaning shift not present in English.

Usage influence varies by domain. In IT and medicine, English borrowings dominate due to the global knowledge environment. In public administration and education, Russian-origin terms remain common due to bureaucratic continuity and institutional language norms. In business and youth culture, English-origin borrowings carry prestige and modernity associations, leading to active adoption even where native terms exist.

The study also reveals generational differences: speakers aged 18–35 are more likely to prefer English loanwords, while speakers over 50 tend to favor Russian-origin or native Uzbek equivalents.

Conclusion. The adaptation of Russian and English terminology into Uzbek is a multifaceted linguistic process influenced by historical conditions, technological progress, global communication networks, and cultural identity. Russian borrowings represent an older, standardized, institutional layer of lexicon, whereas English borrowings reflect the ongoing modernization and globalization of Uzbek society.

Effective linguistic planning should not aim to eliminate borrowed terms, but to guide their integration in a way that preserves Uzbek language structure while maintaining communicative efficiency. This can be achieved through updated terminological dictionaries, academic standardization, expanded professional Uzbek-language education, and increased development of native lexicon alternatives.

The study concludes that the Uzbek language continues to evolve as an open, flexible, and adaptive linguistic system capable of accommodating foreign-origin terminology while retaining its structural and cultural identity.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. – Москва: Наука, 1981. – 344 с.
2. Хакимов М. Узбекская терминология и ее источники. – Ташкент: Фан, 1995. – 212 с.
3. Mahmudov N. The Dynamics of Contemporary Uzbek Lexicon. – Tashkent: Akademnashr, 2010. – 256 p.
4. Haugen E. The Analysis of Linguistic Borrowing // Language. – 1950. – №26. – P. 210–231.
5. Thomason S., Kaufman T. Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics. – Berkeley: University of California Press, 1988. – 354 p.
6. Bozorov Sh. Globalization and Lexical Borrowing in Uzbek. – Samarkand, 2019. – 189 p.
7. Jamolov M. O'zbek tilida ruscha o'zlashmalar tarixi. – Tashkent, 1998. – 178 b.

12.00.00 – YURIDIK FANLAR – LAW**Received:** 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***RESOLUTION OF COLLECTIVE LABOR DISPUTES:
NATIONAL AND INTERNATIONAL EXPERIENCE****Hamrokulov Bahodir Mamasharifovich**Doctor of Law, Professor, University of
World Economy and Diplomacy

Abstract. This article provides an in-depth examination of the concept of collective labor disputes, their legal and social nature, and their classification. It analyzes the causes of such disputes in labor relations, particularly the clash of interests between employers and employees, working conditions, and wage-related factors. The article outlines the legal mechanisms for resolving these disputes, including reconciliation commissions, mediation, labor arbitration, and court proceedings. Alongside national legislation, the legal frameworks and practices of developed countries such as the United States, Germany, the United Kingdom, and France are also analyzed. Based on statistical data and scholarly opinions, the article discusses measures and recommendations for the effective regulation of collective labor disputes.

Keywords: collective labor disputes, labor legislation, judicial practice, employee rights, collective agreement, labor arbitration, mediation, reconciliation commissions, international labour organization, dispute resolution mechanisms.

JAMOAVIY MEHNAT NIZOLARINI HAL ETISH: MILLIY VA XORIJIY TAJRIBA**Hamroqulov Bahodir Mamasharifovich**yu.f.d. professor, Jahon iqtisodiyoti va
diplomatiya universiteti

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamoaviy mehnat nizolari tushunchasi, ularning huquqiy va ijtimoiy mohiyati hamda klassifikatsiyasiga chuqur nazar tashlanadi. Mehnat munosabatlarida yuzaga keladigan jamoaviy nizolarning kelib chiqish sabablari, xususan, ish beruvchi va xodim o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvi, mehnat sharoitlari va maosh bilan bog'liq omillar tizimli tahlil qilinadi. Maqolada bunday nizolarni hal etishning huquqiy mexanizmlari, xususan, yarashtiruv komissiyalari, vositachilik (mediatsiya), mehnat arbitraji va sudda ko'rib chiqish tartiblari haqida ma'lumot beriladi. Maqolada milliy qonunchilik bilan birgalikda AQSH, Germaniya, Buyuk Britaniya va Fransiya kabi rivojlangan davlatlar qonunchiligi hamda amaliyoti tahlil qilingan. Statistika ma'lumotlari hamda olimlarning fikr-mulohazalari asosida jamoaviy mehnat nizolarini samarali tarzda tartibga solish uchun tadbir va takliflar muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: jamoaviy mehnat nizolari, mehnat qonunchiligi, sud amaliyoti, xodim huquqlari, jamoa shartnomasi, mehnat arbitraji, mediatorlik (mediatsiya), yarashtiruv komissiyalari, xalqaro mehnat tashkiloti, nizolarni hal etish mexanizmlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N73>

Mehnat munosabatlarida paydo bo'ladigan nizolar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotiga bevosita ta'sir etuvchi omillardan biridir. Xodimlar jamoasi va ish beruvchi o'rtasida yuzaga keladigan kelishmovchiliklar – jamoaviy mehnat nizolari – o'z vaqtida va samarali hal etilmasa, ishning to'xtab qolishi, ish tashlashlar, hatto ijtimoiy keskinlikka olib

kelishi mumkin. Shu bois rivojlangan davlatlarda ham, O'zbekistonda ham jamoaviy mehnat nizolarini huquqiy tartibga solish va hal etish mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilgan.

Mehnat nizolari avvalo yakka tartibdagi mehnat nizolari va jamoaviy mehnat nizolariga bo'linadi. Yakka tartibdagi nizolar alohida xodim bilan ish beruvchi o'rtasidagi kelishmovchiliklar bo'lib, ularning kelib chiqishi, ko'rib chiqilishi va hal etilishi tartibi O'zbekiston Mehnat kodeksining VII bo'limida bayon etilgan. Jamoaviy mehnat nizolari esa butun bir xodimlar jamoasi (yoki ularning vakili) bilan ish beruvchi (yoki ish beruvchilar vakillari) o'rtasida yuzaga keladigan tortishuvlardir. Yangi tahrirdagi Mehnat kodeksida jamoaviy mehnat nizosining quyidagi ta'rifi berilgan: xodimlar va ish beruvchi o'rtasida yangi mehnat shartlarini belgilash yoki mavjud shartlarni o'zgartirish, jamoa kelishuvi va shartnomalarini tuzish yoki o'zgartirish hamda mehnat qonunchilik hujjatlarini qo'llash masalalari bo'yicha hal etilmay kelayotgan kelishmovchiliklar jamoaviy mehnat nizosi hisoblanadi[1]. Ya'ni, bunday nizo odatda xodimlar tomonidan mehnat sharoitlarini yaxshilash, ish haqini oshirish, ijtimoiy imtiyozlar talab qilinishidan kelib chiqadi.

Yuqoridagi ta'rifdan ko'rinib turibdiki, jamoaviy mehnat nizosi, odatda, ish beruvchi mehnat qonunchiligi yoki shartnomalarni buzgani uchun emas, balki xodimlarning yangi talab va manfaatlari qondirilmayotgani sababli vujudga keladi. Mehnat huquqi nazariyasida nizolarning bunday ikki xil tabiati da'vo xususiyatidagi (huquqiy) nizolar va da'vo xususiyatiga ega bo'lmagan (manfaatdorlik) nizolar deb ataladi. Da'vo xususiyatidagi mehnat nizolari – bu ish beruvchi tomonidan qonunlar, jamoa shartnomalari yoki mehnat shartnomasi shartlari buzilishi tufayli kelib chiqqan nizolardir. Bunday nizolarda xodim o'z huquqini talab qiladi, masalan, ishdan noqonuniy bo'shatilgan xodimning ishga tiklanish da'vosi yoki xodimning to'lanmay qolgan ish haqini undirish talabi shular jumlasidandir. Da'vo xususiyatidagi nizolar, qoida tariqasida, sudlarda yoki korxonada tuzilgan maxsus mehnat nizolari komissiyalarida ko'rib chiqiladi va hal etiladi.

Da'vo xususiyatiga ega bo'lmagan mehnat nizolari mehnatga doir qonun yoki shartnomalarning buzilishi bilan bog'liq emas, balki ish sharoitlarini yaxshilash bo'yicha yangi talablar yuzaga kelganda paydo bo'ladi. Masalan, bir korxonadagi past maoshli xodimlar o'z ish haqini ko'tarishni jamoaviy tarzda talab qilishlarida, ish beruvchi bu talabni rad etsa, xodimlar jamoasi o'rtasida da'vo xususiyatiga ega bo'lmagan nizo paydo bo'ladi. Bunday nizo odatda da'vo (huquq) xususiyatiga ega emas, balki manfaatdorlik nizosi sifatida baholanadi. Shu bois, bunday nizolarda xodimlar tomonidan qonuniy talab qo'yilgan bo'lib, ish beruvchi qonunni buzmagani, nisbatan, hal etish uchun maxsus yarashtirish va vositachilik choralari qo'llanilishi zarur bo'ladi.

Jamoaviy mehnat nizolari, odatda, ikki asosiy holatda yuzaga keladi. Birinchisi — ish beruvchi tomonidan bir necha xodimning huquqlari bir vaqtda buzilganda (masalan, bir necha xodimga maosh to'lanmagani yoki butun bo'lim xodimlari ishdan bo'shatilgani holatida), xodimlar birlashib, umumiy da'vo bilan chiqishlari mumkin. Bunday nizo, aslida, yakka mehnat nizolarining yig'indisi bo'lib, u da'vo xarakteriga ega va shu sababli sud yoki mehnat nizolarini ko'rib chiquvchi komissiya orqali hal qilinishi mumkin. Ikkinchi holat esa – xodimlar tomonidan mehnat sharoitlarini yaxshilash, jamoa shartnomasi tuzish, o'zgartirish, ish haqini indeksatsiya qilish kabi talablar qondirilmaganda paydo bo'ladigan nizolardir. Bunday holatda bu haqiqiy jamoaviy (manfaatdorlik) nizosi hisoblanadi va uni hal etish uchun yarashtirish komissiyalari,

vositachi ishtirokida muzokaralar va mehnat arbitraji kabi mexanizmlar orqali murosaga erishish maqsadga muvofiq bo'ladi.

O'zbekistonda mehnat sohasidagi munosabatlar Mehnat kodeksi va boshqa qonunlar bilan tartibga solinadi. 2023-yil 30-apreldan e'tiboran kuchga kirgan yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksida jamoaviy mehnat nizolarini ko'rib chiqish va hal etish tartibi ilk bor alohida bobda kompleks ravishda belgilandi. Kodeksning 34-bobi 6-paragrafida (570–581-moddalar) jamoaviy mehnat nizolarni tartibga solishga doir qoidalar bayon etilgan. Unga muvofiq, jamoaviy mehnat nizolarini hal etishning bosqichma-bosqich mexanizmi quyidagicha tashkil etilgan:

Birinchidan, xodimlarning jamoaviy talablari yuzaga kelganda, avvalo, ushbu talablar ish beruvchiga rasman taqdim etilishi va ish beruvchi (yoki vakolatli vakili) tomonidan belgilangan muddatlarda ko'rib chiqilishi kerak. Xodimlar o'z talablarini bevosita yoki o'z vakillari (masalan, korxonadagi kasaba uyushmasi qo'mitasi orqali) taqdim etishlari mumkin. Ish beruvchi esa bu talablarga ma'lum muddat ichida yozma javob qaytarishi shart. Agar ish beruvchi xodimlar talabini qondirmasa yoki umuman javob bermasa, nizo kelib chiqqan deb hisoblanadi va keyingi bosqichga o'tiladi.

Ikkinchidan, jamoaviy nizoni murosalar bilan hal etish uchun korxona doirasida yarashtirish (kelishuv) komissiyasi tuziladi. Kodeksning 574-moddasiga binoan, yarashtirish komissiyasi ish beruvchi va xodimlar vakillaridan teng asosda tashkil etiladi va nizoning ilk bosqichda hal etilishini ta'minlashga harakat qiladi. Komissiya taraflar uchun manfaatli murosali yechim topishga intilishi, har ikki tomonning dalil va takliflarini inobatga olish asosida kelishuv loyihasini ishlab chiqishi lozim. Amaliyotda yarashtirish komissiyasi odatda korxona rahbariyati va xodimlar kasaba uyushmasi vakillaridan iborat bo'ladi. Yarashtirish komissiyasi muayyan muddat (masalan, 5 ish kuni) ichida nizoni ko'rib chiqib, taraflarni yarashtirishga harakat qilmog'i zarur. Agar shu muddatda murosalar kelishuviga erishilsa, nizo hal etilgan hisoblanadi va kelishuv bajarilishi nazorat qilinadi. Ammo komissiya doirasida kelishuvga erishilmasa, kelgusi vositalarga o'tish mumkin.

Uchinchidan, yarashtirish komissiyasi muvaffaqiyatsiz tugagan taqdirda, taraflar o'zaro rozilik asosida mediator (vositachi) jalb etishlari mumkin. 575-moddaga ko'ra, mediator tomonidan ishtirok etgan holda nizoni hal etish tartibi belgilangan. Mediator – nizoga bevosita aloqasi bo'lmagan, neytral shaxs bo'lib, taraflar o'rtasida vositachilik qiladi va kelishuvga erishish uchun ko'maklashadi. O'zbekiston Respublikasining "Mediatsiya to'g'risida" gi qonuni (2018-yil) bu borada umumiy huquqiy negizlarni yaratib bergan. Yangi Mehnat kodeksi mediator xizmatidan foydalanish imkoniyatini rasman mehnat nizolari sohasiga kiritdi[2]. Mediator taraflarning umumiy manfaatlarini aniqlash, turli muqobil yechimlarni taklif etish orqali murosalar topishga intiladi. Mediator ishtirokidagi yarashtiruv muzokaralari belgilangan muddat (odatda 5 kun, 10 kungacha) ichida o'tkazilib, yakunlari bo'yicha bitim tuzilishi mumkin. Aytish joizki, mediator xizmatidan foydalanish ixtiyoriy va bepul amalga oshirilishi mumkin.

To'rtinchidan, agar mediator ishtirokida ham nizo hal etilmasa, keyingi bosqich – mehnat arbitrajiga murojaat etishdir. Mehnat arbitraji bu – jamoaviy nizolarni hal etish uchun tashkil etiladigan maxsus organ bo'lib, u doimiy asosda faoliyat yuritishi nazarda tutilgan. 576-moddaga muvofiq, mehnat arbitraji yarashtirish komissiyasida murosalar topilmagan hollarda taraflarning arizasiga binoan tuziladi va nizoni hal etish bo'yicha majburiy kuchga ega qaror

qabul qilishi mumkin. 2023-yil iyul oyida O'zbekiston Respublikasi Kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirining buyrug'i bilan Doimiy asosda faoliyat ko'rsatuvchi mehnat arbitraji to'g'risidagi Namunaviy nizam tasdiqlandi[3]. Unga ko'ra, respublika miqyosida hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va Toshkent shahar darajasida doimiy mehnat arbitraj komissiyalari tuzilishi belgilangan. Bunday arbitraj tarkibiga davlat organlari (mehnat vazirliklari bo'limlari), kasaba uyushmalari va ish beruvchilar uyushmalari vakillari kirishi mumkin. Nizomda mehnat arbitrajining vazifalari, vakolatlari va ishlar ko'rish tartibi bayon qilingan. Xususan, mehnat arbitraji nizolarni ko'rib chiqishda taraflarning dalillarini o'rganib, adolatli yechim bo'yicha hakamlik qarorini chiqaradi. Mehnat arbitraji qarori belgilangan hollarda majburiy ijro kuchiga ega bo'lishi ham mumkin.

Beshinchidan, xorijiy tajribada yarashtiruv tartib-taomillarining barcha bosqichlaridan o'tilganda ham nizo hal etilmasa, xodimlar tomonidan oxirgi chora sifatida ish tashlashga o'tish masalasi tug'ilishi mumkin. Lekin davlatimizda ish tashlash (zabastovka) huquqi rasman qonunchilikda mustahkamlanmaganini alohida ta'kidlash zarur. Amaldagi Mehnat kodeksi va boshqa qonunlarda xodimlarning ish tashlashi qanday hollarda mumkinligi yoki uning tartibi haqida normalar mavjud emas. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 218-moddasi "taqiqlangan ish tashlashga rahbarlik qilish" uchun javobgarlik belgilagan.

Yangi qonunchilikka kiritilgan muhim norma bu – da'vo xususiyatiga ega jamoaviy mehnat nizolariga oid qoidadir. Agar jamoaviy nizo mohiyatan huquq buzilishi (da'vo)ga taalluqli bo'lsa, bunday nizo sud tartibida ko'rib chiqilishi mumkinligi belgilandi. Qonunchilikni, jamoa kelishuvlarini va jamoa shartnomasini, ish beruvchi tomonidan kasaba uyushmasi qo'mitasi bilan kelishilgan holda qabul qilingan ichki hujjatlarni qo'llash xususidagi jamoaviy mehnat nizolari sud tomonidan ko'rib chiqilishi lozim.

O'zbekistonda mehnat nizolari bo'yicha sud amaliyotiga nazar solsak, asosiy hal etiladigan ishlar hanuzgacha yakka mehnat nizolaridan iborat ekani ma'lum bo'ladi. Masalan, rasmiy ma'lumotlarga ko'ra respublika fuqarolik sudlari tomonidan 2023-yilda fuqarolik sudlarida 10 794 ta mehnat nizolari bo'yicha ish ko'rib chiqilgan (shu jumladan 2 644 tasi ishga tiklash talabi, 6 252 tasi esa to'lanmagan maosh bo'yicha da'vo) va ularning 8 967 tasi (83%) bo'yicha hal qiluv qarorlari chiqarilgan. 2023-yilda mehnat nizosi bo'yicha 1 307 ta da'vo arizasi ko'rib chiqilib, shundan 761 tasi qanoatlantirilgan. Ularning 222 tasi ishga tiklash, 746 tasi ish haqini undirishga tegishli[4]. Keltirilgan raqamlardan ko'rinadiki, rasman sudga berilayotgan mehnat nizolari orasida jamoaviy tarzdagilari deyarli uchramaydi. Sababi, yuqorida ta'kidlanganidek, haqiqiy jamoaviy (manfaatdorlik) nizolar sudgacha yetib bormaydi – ularni sudda ko'rib bo'lmaydi ham. Odatda, korxonada bunday nizo shakllansa, taraflar ichki muzokaralarda kelishishga harakat qilishadi yoki nizo bosim ostida "yo'qolib ketadi".

Jamoaviy mehnat nizolarini hal etish sohasi rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, nizolarni tartibga solishning huquqiy mexanizmlari asosan bir-biriga o'xshash tamoyillarga asoslanadi. Birinchidan, deyarli barcha davlatlarda mehnat nizolarida xodimlarning uyushma tuzishi va kasaba uyushmalari orqali vakillik qilishi ta'minlangan. Ikkinchidan, jamoaviy muzokara (kollektiv bitim va kelishuvlarni tuzish jarayoni) mehnat munosabatlarining ajralmas qismi sifatida qonunchilikda mustahkamlangan. Uchinchidan, jamoaviy nizolarning "eng so'nggi chorasi" sifatida ish tashlash huquqi ko'pchilik mamlakatlarda yo konstitutsiyaviy yoki qonunchilik darajasida tan olingan bo'lib, uni qo'llash uchun qat'iy shart-sharoitlar belgilab qo'yilgan bo'ladi.

Amerika Qo'shma Shtatlari mehnat qonunchiligida xodimlar va ish beruvchilar o'rtasidagi jamoaviy munosabatlar federal darajada tartibga solingan. 1935-yilda qabul qilingan Milliy mehnat munosabatlari to'g'risidagi qonun (National Labor Relations Act, NLRA) xususiy sektordagi xodimlarga uyushma tuzish, jamoaviy shartnomalar tuzish uchun kelishuvlar olib borish va yakdil harakat qilish huquqini berdi. Mazkur qonunga muvofiq, xodimlar birlashgan holda o'z mehnat sharoitlarini yaxshilash uchun choralar ko'rish, jumladan, ish tashlash huquqiga egadirlar[5]. AQSHda ish tashlash – xodimlarning mehnat nizosi davomida ish beruvchiga bosim o'tkazish maqsadida vaqtincha mehnatdan tiyilib turishidir. AQSH qonunchiligida ish tashlash huquqi mutlaq emasligi, turli cheklovlar mavjudligini ta'kidlash lozim. Birinchidan, NLRA faqat xususiy sektor xodimlariga tegishli, davlat xizmatchilari, qishloq xo'jaligi va maishiy xizmat xodimlari kabi toifalarga ushbu qonun tadbiriq etilmaydi. Davlat sektorida ish tashlash huquqi har bir shtat qonunchiligiga bog'liq, faqat 12 ga yaqin shtatda ayrim davlat xizmatchilariga (masalan, o'qituvchilarga) cheklangan holda ish tashlashga ruxsat berilgan, aksariyat shtatlarda esa davlat xizmatchilari uchun ish tashlash taqiqlangan yoki og'ir cheklovlarga ega[5]. Ikkinchidan, transport sohasidagi (temiryo'l va havo transporti) xodimlar uchun alohida federal qonun – 1926-yilgi Temiryo'l mehnati to'g'risidagi qonun (keyinchalik qamrovi aviatsiyaga ham kengaytirilgan) amal qiladi. Bu qonunga muvofiq, temiryo'l va aviatsiya xodimlari ish tashlashga chiqmasdan avval uzoq va murakkab muzokara bosqichlarini o'tishi shart, qolaversa, Kongress mazkur tarmoqdagi mojarolarga bevosita aralashib, ish tashlashlarni to'xtatib qo'yishi mumkin. Uchinchidan, AQSH mehnat huquqi amaliyotida ish tashlash turlari o'rtasida farq mavjud: asosiy talablar uchun ish tashlash qonuniy hisoblansa, amal qilayotgan jamoa shartnomasi davomida ish tashlash mumkin emas, shuningdek boshqa korxona xodimlariga qo'llab-quvvatlash uchun uyushtiriladigan "ikkilamchi ish tashlashlar" ham NLRA bilan tartibga solinmaydi.

Buyuk Britaniyada jamoaviy mehnat nizolarini hal etish tizimi mehnat bozorini tartibga solishning uzoq yillik an'analariga ega. Birinchidan, Britaniya qonunchiligida ish tashlash huquqi to'g'ridan-to'g'ri Konstitutsiyaviy darajada emas, balki odat huquqi va parlament qonunlari bilan tartibga solinadi. Ish tashlashlar uchun ma'lum protsessual talablar o'rnatilgan, masalan, ish tashlashga chiqishdan avval kasaba uyushmasi o'z a'zolari orasida ovoz berish o'tkazib, ko'pchilik qo'llab-quvvatlagan taqdirdagina ish tashlash e'lon qilishi mumkin. Shuningdek, ish tashlash boshlanishidan kamida 14 kun oldin ish beruvchiga yozma ogohlantirish berish talab etiladi.

Ikkinchidan, Britaniyada uzoq vaqtdan buyon yarashtirish va arbitraj xizmati – ACAS (Advisory, Conciliation and Arbitration Service) faoliyat yuritadi. ACAS mustaqil davlat organi bo'lib, ish joylaridagi nizolarni, jumladan, jamoaviy mehnat nizolarini muvaffaqiyatli hal etishga ko'maklashadi. ACAS xizmati orqali mehnat nizolarini jamoaviy yarashtiruv yo'li bilan hal etish tajribasi juda samarali ekani ta'kidlanadi – mustaqil tadqiqotlarga ko'ra, ACAS jalb qilingan jamoaviy nizolarning 90% holatida murosas kelishuvi erishilgan va ish tashlashgacha bormasdan muammo hal bo'lgan[6]. Buyuk Britaniyada jamoaviy nizolarning aksariyati aralash usul – ixtiyoriy yarashtiruv va belgilangan qonuniy shartlar asosidagi ish tashlash huquqini qo'llash orqali hal etiladi. 2022–2023-yillarda Britaniyada ish tashlashlar soni va qamrovi keskin oshgani kuzatiladi. Aholi turmush qiyinchiligi ortgan sharoitida temir yo'l transporti xodimlari, pochta xizmati, sog'liqni saqlash xodimlari, o'qituvchilar kabi ko'plab sohalarda bir vaqtda ish tashlashlar bo'lib o'tgan[7]. Britaniya Hukumati ish tashlashlarni

tartibga soluvchi qonunlarni qayta ko'rib chiqishga ham kirishgan, xususan, 2023-yilda "Majburiy minimal xizmat haqida"gi yangi qonun qabul qilinib, ayrim davlat tarmoqlarida ish tashlash vaqtida belgilangan miqdorda xodimlar ishda qolishini talab etish mexanizmi joriy etildi. Kasaba uyushmalari bu o'zgarishlarga qarshi norozilik bildirib, ish tashlash huquqini qisqartirishga yo'l qo'yib bo'lmasligini ta'kidlashgan[5].

Yevropaning aksariyat rivojlangan davlatlarida jamoaviy mehnat nizolarini hal etishning o'xshash tamoyillari mavjud. Fransiya, Germaniya, Italiya, Ispaniya kabi ko'p mamlakatlarda ish tashlash huquqi to'g'ridan-to'g'ri konstitutsiya yoki mehnat kodekslarida mustahkamlangan. Masalan, Fransiya Konstitutsiyasi 1946-yildan beri ish tashlash huquqini tan oladi. Fransiyada har bir yirik korxona yoki tarmoq bo'yicha davlat tarafidan tayinlanadigan mediatorlar instituti mavjud – nizolar keskinlashganda mehnat vazirligi maxsus mediatorni yuborib, taraflar o'rtasida kelishuvga erishishga ko'maklashadi. Germaniyada esa mehnat nizolarini oldini olish mexanizmi sifatida korxonalarda ishchi kengashlari va tarmoqlararo kollektiv shartnomaviy muzokaralar rivojlangan. Nemis qonunchiligiga ko'ra, amaldagi kollektiv shartnoma muddati mobaynida ish tashlash mumkin emas. Germaniyada ish tashlashlar nisbatan kam uchraydi va asosan jamoa shartnomalarini yangi shartlarda tuzish oldidan qo'llaniladigan so'nggi bosim chorasi sifatida qaraladi.

Jamoaviy mehnat nizolarini hal etish har qanday davlat uchun murakkab, biroq hal etilishi zarur bo'lgan ijtimoiy-huquqiy vazifadir. O'zbekistonda mazkur yo'nalishda so'nggi yillarda muhim qadamlar qo'yildi, jumladan, yangi mehnat kodeksida jamoaviy nizolarga oid normalar birinchi marta to'liq tartibga solindi, murosa bilan hal etishning zamonaviy institutsional vositalari – mediator va mehnat arbitraji – joriy etildi. Mehnat nizolarida uch tomonlama komissiyalar va davlatning muvofiqlashtiruvchi roli belgilandi. Bu o'zgarishlar amalda mehnat munosabatlaridagi mojarolarni sudga yetkazmasdan, konstruktiv muzokaralar orqali hal qilishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, milliy qonunchiligimizda hal etilmay qolgan ayrim muammoli jihatlar ham mavjud. Avvalo, xodimlarning ish tashlash huquqi masalasi ochiq turibdi. Natijada, nizolarni hal etishning eng so'nggi mexanizmi hanzu qonuniy maydonga chiqmadi. Ta'kidlash joizki, xalqaro standartlar va rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi ish tashlash huquqini belgilangan tartib va cheklovlar bilan bo'lsa-da, huquqiy tan olish zarurligini ko'rsatadi. Shu o'rinda, mehnat nizolarini hal etish tizimini takomillashtirish maqsadida quyidagi takliflarni ilgari surish mumkin:

- Birinchidan, ish tashlash huquqining huquqiy asoslarini yaratish lozim. O'zbekiston Respublikasi Mehnat kodeksiga yoki alohida qonunga ish tashlashni tashkil etish tartibi, shartlari va cheklovlari (masalan, qaysi tarmoqlarda taqiqlanishi, ish tashlashdan oldin o'tadigan bosqichlar, xavfsizlik choralari va h.k.)ni kiritish maqsadga muvofiq. Bu bir tomondan xalqaro majburiyatlarimizni bajarishga, ikkinchi tomondan, amaliy hayotda paydo bo'lishi mumkin bo'lgan norasmiy ish tashlashlarni qonun doirasiga keltirib, ular ustida nazorat o'rnatishga yordam beradi.
- Ikkinchidan, mehnat arbitraji tizimini institutsional rivojlantirish zarur. 2023-yilgi nizom asosida tuziladigan doimiy mehnat arbitrajlarining tashkiliy va moddiy jihatdan mustaqilligini ta'minlash kerak. Mehnat arbitrajlari tarkibiga har uch tomon vakillari (davlat, kasaba uyushmalari, ish beruvchilar uyushmalari) kirishi, ular qarorlariga tarafsizlik kafolati berish mexanizmlari yaratilishi darkor. Shuningdek, arbitraj

qarorlarining bajarilishi ustidan nazoratni kuchaytirish lozim – masalan, arbitraj hal qiluv qarori bajarilmasa, maxsus jarima sanksiyalari yoki sud orqali ta'minlash tartibi qonunlarda belgilab qo'yilishi mumkin.

- Uchinchidan, kasaba uyushmalari institutining rolini yanada oshirish talab etiladi. Jamoaviy muzokaralar va nizolarda xodimlar manfaatini tartibli va professional himoya qilish birinchi navbatda kasaba uyushmalari zimmasida. Shu bois, kasaba uyushmalarining mustaqilligi va faoliyati kafolatlarini amalda ta'minlash dolzarb vazifa hisoblanadi. Ish beruvchilar bilan muhokamalarda kasaba uyushmasi yetakchilarining so'zi o'tishi, zarur huquqiy bilim va ma'lumotlarga ega bo'lishi uchun shart-sharoit yaratish zarur.
- To'rtinchidan, mehnat nizolari bo'yicha statistika va ochiqlikni oshirish kerak. Jamoaviy nizolar soni, sabablari, hal etish usullari bo'yicha rasmiy hisobot va ma'lumotlar muntazam e'lon qilib borilishi lozim. Masalan, yil davomida nechta korxonada jamoaviy kelishmovchiliklar ro'y bergani, shularning qanchasi yarashtirish komissiyasida, qanchasi mediator yordamida yoki mehnat arbitrajida hal bo'lgani haqida omma xabardor qilib borilsa, bu sohadagi muammolarni aniqroq ko'rish va tahlil etish mumkin bo'ladi. Statistika ma'lumotlari asosida kelgusida me'yoriy-huquqiy bazani takomillashtirishga doir qarorlar ham ilmiy asoslangan tarzda qabul qilinishi osonlashadi.

Jamoaviy mehnat nizolarini hal etish – bu mehnat huquqi va ijtimoiy siyosat tutashgan nuqta bo'lib, uning samarali yo'lga qo'yilishi mehnat munosabatlarining barqarorligi va adolatligiga xizmat qiladi. O'zbekiston o'z mehnat qonunchiligini xalqaro standartlarga moslashtirish yo'lida muhim qadamlar qo'ydi. Endilikda bu normalarning amalda to'g'ri qo'llanishi va munosabatlar ishtirokchilari tomonidan to'la rioya etilishiga erishish lozim. Xorijiy ilg'or tajribalar shuni ko'rsatadiki, har qanday nizoni tinch va murosa yo'li bilan hal etish imkoni bor – faqat shunga xizmat qiladigan huquqiy mexanizmlar va muloqot madaniyatini rivojlantirish talab etiladi. O'ylaymizki, yurtimizda jamoaviy mehnat nizolarini hal etishning yangi tartib-taomillari izchil qaror topsa, bu ham ish beruvchi, ham xodimlar manfaatiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси (янги таҳрирда). 2023 йил 30 апрель. <https://lex.uz/docs/6257288>.
2. Раҳимқулова Лола. “Жамоавий меҳнат низоларини ҳал этишда медиацияни қўллаш билан боғлиқ ҳуқуқий муаммолар”. Общество и инновации журналы, 2024 йил, 5-жилд, 4-сон, 95–99-бетлар. <https://inscience.uz/index.php/socinov/article/view/4443>.
3. Ўзбекистон Республикаси Бандлик ва камбағалликни қисқартириш вазирининг 2023 йил 20 июлдаги 62-2023/Б-сон буйруғи билан тасдиқланган Доимий асосда фаолият кўрсатувчи меҳнат арбитражи тўғрисидаги Намунавий низом. <https://lex.uz/docs/6546459>.
4. Ўзбекистон Республикаси Олий суди маълумоти. “Меҳнат-ҳуқуқий муносабатлардан келиб чиқадиган низолар”. 2023 йил статистика маълумотлари. <https://stat.sud.uz/civil>.
5. Economic Policy Institute. “Major strike activity increased nearly 50% in 2022”. Report By Margaret Poydock, Jennifer Sherer, and Celine McNicholas. February 22, 2023. <https://www.epi.org/publication/2022-work->

- [stoppages/#:~:text=Most%20private,by%20a%20collective%20bargaining%20contract.">stoppages/#:~:text=Most%20private,by%20a%20collective%20bargaining%20contract.](#)
6. ACAS (UK) – Advisory, Conciliation and Arbitration Service. “Collective conciliation”.
<https://www.acas.org.uk/collective-conciliation#:~:text=,both%20sides%20can%20agree%20outcomes.>
 7. Office for National Statistics (UK). “The impact of strikes in the UK: June 2022 to February 2023”. Release date: 8 March 2023.
<https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/workplacedisputesandworkingconditions/articles/theimpactofstrikesintheuk/june2022tofebruary2023#:~:text=,transport%2C%20storage%2C%20information%20and%20communication.>

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

WAYS TO IMPROVE THE EFFICIENCY OF HANDLING APPEALS THROUGH THE INTRODUCTION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE PROSECUTOR'S OFFICE

Zokirov Sherzod Ilxom ogli

doctor of philosophy (PhD) on science in law

Email: sherzokirov@gmail.com

<http://www.orcid.org/0000-0003-2890-9120>

Abstract. This article examines the legal, organizational, and practical aspects of integrating artificial intelligence technologies into the system of handling appeals submitted by individuals and legal entities to prosecution bodies. Based on the experience of the Prosecutor's Office of the Russian Federation, the study explores the potential of AI for automated sorting, classification, analysis of appeals, and generating standard procedural documents. The article highlights key advantages of AI implementation, including increased efficiency, enhanced analytical capacity, transparency, and reduced workload on prosecutors.

At the same time, risks related to information security, protection of personal data, algorithmic bias, and the undefined legal status of AI-generated decisions are analyzed. The author proposes legal and organizational measures to improve the effective and safe integration of AI into prosecutorial activities.

Keywords: artificial intelligence, prosecution bodies, citizen appeals, digitalization, information security, algorithmic bias, Russian prosecution system, electronic appeals, automated analysis, legal framework.

PROKURATURA ORGANLARIDA SUN'IIY INTELLEKTNI JORIY QILISH ORQALI MUHOJATLAR BILAN ISHLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO'LLARI

Zokirov Sherzod Ilxom o'g'li

Yuridik fanlar bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada prokuratura organlarida jismoniy va yuridik shaxslar murojaatlari bilan ishlash tizimiga sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini joriy qilishning huquqiy, tashkiliy va amaliy jihatlari tahlil qilingan. Sun'iy intellektni murojaatlarni saralash, klassifikatsiya qilish, avtomatik tahlil qilish va namunali hujjatlarni tayyorlashda qo'llash imkoniyatlari Rossiya Federatsiyasi prokuraturasi tajribasi misolida o'rganilgan. Shuningdek, Maqolada SI joriy etishning afzalliklari – tezkorlik, ochiqlik, tahlil sifatining oshishi, inson mehnatining yengillashishi kabi omillar yoritilgan.

Shu bilan birga axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, algoritm xolisligi, huquqiy maqomning aniqlanmaganligi kabi xavf-xatarlar ham ko'rsatilgan. Muallif prokuratura faoliyatiga SIn joriy qilish amaliyotini takomillashtirishga oid huquqiy va tashkiliy takliflarni ilgari suradi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, prokuratura, murojaatlar, raqamlashtirish, axborot xavfsizligi, algoritm xolisligi, Rossiya prokuraturasi, elektron murojaatlar, avtomatlashtirilgan tahlil, huquqiy asoslar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N74>

Kirish. Zamonaviy jamiyatda davlat boshqaruvi va huquqni muhofaza qilish organlari faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan raqamlashtirish jarayonlarining qay darajada amalga oshirilganiga bog'liqdir. Xususan, prokuratura organlarida jismoniy va yuridik shaxslar murojaatlarini qabul qilish, qayd etish, saralash, o'rganish va hal etish jarayoni nafaqat huquqiy

kafolatlar, balki amaliy mexanizmlar nuqtai nazaridan ham yuqori aniqlik va tezkorlikni talab qiladi. Shu bois, so'nggi yillarda murojaatlar bilan ishlash tizimini raqamli transformatsiya qilish, fuqarolarning murojaat qilish imkoniyatlarini kengaytirish va shaffoflikni ta'minlash mamlakatlar oldidagi strategik vazifalardan biriga aylandi.

Bu jarayonda sun'iy intellekt texnologiyalari alohida o'rin tutadi. Dunyo tajribasi, jumladan Rossiya Federatsiyasi prokuraturasida shakllangan amaliyot, SIdan foydalanish murojaatlarni tezkor saralash, avtomatik klassifikatsiya qilish, takroriy yoki yo'nalishsiz murojaatlarni aniqlash, tahlil sifatini oshirish, javob hujjatlari loyihasini yaratish kabi vazifalarni ancha yengillashtirishini ko'rsatmoqda. Bundan tashqari, SI inson omili bilan bog'liq xatolarning oldini olish, qaror qabul qilishda xolislikni oshirish va prokurorlar mehnatini optimallashtirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, sun'iy intellektni huquqni muhofaza qilish sohasiga joriy etish qat'iy huquqiy yondashuvni, shaffof algoritmlarni, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish mexanizmlarini mustahkamlashni talab etadi. Algoritmlarning xolisligi, qarorlarning huquqiy maqomi, etik standartlar, axborot xavfsizligi kabi masalalar hali to'liq yechilmagan muammolar qatoriga kiradi. Shu nuqtai nazardan SIni prokuratura faoliyatiga joriy qilish ko'p qirrali, tanqidiy va bir vaqtning o'zida istiqbolli tadqiqot yo'nalishidir.

Metodologiya. Ushbu tadqiqotni amalga oshirishda prokuratura organlarida murojaatlar bilan ishlash jarayoniga sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishning huquqiy, tashkiliy va amaliy jihatlarini har tomonlama yoritish maqsad qilindi. Shu boisdan metodologik yondashuv **interdistiplinar** xarakterga ega bo'lib, huquqshunoslik, axborot texnologiyalari va davlat boshqaruvi sohalaridagi ilmiy yondashuvlarni o'zida mujassam etdi.

Birinchidan, maqolada **dialektik metod**dan foydalanildi. U orqali murojaatlarni ko'rib chiqish sohasidagi huquqiy munosabatlarning dinamik rivojlanishi, raqamli transformatsiya sharoitida prokuratura faoliyatining evolyutsion xususiyatlari o'rganildi. Sun'iy intellektning joriy etilishi orqali vujudga kelgan yangi huquqiy kategoriyalar, xatarlar va transformatsiya jarayonlari o'zaro bog'liqlikda tahlil qilindi.

Ikkinchidan, tadqiqotda **qiyosiy-huquqiy tahlil metodi** asosiy o'rin tutdi. Rossiya Federatsiyasi prokuraturasida murojaatlar bilan ishlashda SIdan foydalanish amaliyoti, normativ-huquqiy asoslar va axborot texnologiyalarining integratsiya darajasi O'zbekistondagi amaldagi tizim bilan taqqoslandi. Qiyosiy tahlil SIning joriy etishda qaysi huquqiy mexanizmlar samarali ekanini, qaysi qoidalar O'zbekiston qonunchiligiga implementatsiya qilish mumkinligini aniqlash imkonini berdi.

Uchinchidan, SI texnologiyalarining amaliyotda qo'llanilishiga oid **empirik tahlil** amalga oshirildi. Rossiya prokuraturasida joriy qilingan avtomatlashtirilgan tizimlar, ma'lumotlar tahlili platformalari, murojaatlarni saralash algoritmlari va ularning natijalari haqidagi ochiq ma'lumotlar o'rganildi. Shuningdek, SIning qaror qabul qilish jarayoniga ta'siri, inson omilining kamayishi va xatolar darajasining pasayishi borasidagi statistik materiallar tahlil etildi.

To'rtinchidan, maqolada **manbashunoslik va normativ tahlil metodlari** qo'llanildi. Axborot xavfsizligi, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, algoritmlar shaffofligi, prokuratura faoliyatida raqamlashtirishga oid milliy va xorijiy qonun hujjatlari, ilmiy maqolalar, xalqaro tashkilotlarning tavsiyalari (OECD, Council of Europe, UNCITRAL) o'rganildi. Bu SIning huquqiy maqomi va reglamentatsiyasiga oid ilmiy xulosalar chiqarish imkonini berdi.

Beshinchidan, SI ni prokuratura faoliyatiga joriy qilishning ijtimoiy-huquqiy ta'sirini baholashda **sistemali yondashuv va funksional tahlil metodlaridan** foydalanildi. Bu SI ning murojaatlar bilan ishlash tizimidagi vazifalari, uning institutsional rolini, manfaatdor subyektlar o'rtasidagi munosabatlarni kompleks baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda qo'llanilgan ushbu metodlar SI texnologiyalarini prokuratura organlarida joriy etishning afzalliklari va muammolarini xolis, ilmiy asoslangan va har tomonlama yoritishga xizmat qildi.

Tadqiqot natijalari. Hozirgi davrda sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari jadal rivojlanmoqda va jamiyatning barcha jabhalarida qo'llanilmoqda. Ayniqsa, davlat boshqaruvi va huquqni muhofaza qilish sohalarida raqamlashtirish jarayonlari tezlashib, turli axborot tizimlari faoliyatga joriy etilmoqda.

Sun'iy intellekt oddiy axborot tizimlaridan farqli o'laroq, inson tafakkuriga xos kognitiv jarayonlarni o'xshaydigan mexanizmlarga ega bo'lib, katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish qobiliyati bilan ajralib turadi. Prokuratura organlari faoliyati ham bu tendensiyadan mustasno emas. Prokuror nazorati va murojaatlar bilan ishlashda SI texnologiyalarini qo'llash imkoniyatlari haqida ilmiy va amaliy doiralarda faol muhokamalar olib borilmoqda [1].

Prokuratura organlari jismoniy va yuridik shaxslarning huquqlarini himoya qilish, qonun ustuvorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Ularning faoliyatida jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari bilan ishlash alohida ahamiyatga ega bo'lib, umumiy ish yuklamasining sezilarli qismini tashkil etadi.

Xususan, O'zbekiston Respublikasi prokuraturasi organlari tomonidan 2024 yilda O'zbekiston Respublikasining "Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida"gi Qonuni [2] talablarining so'zsiz bajarilishi ustidan nazoratni ta'minlash borasida muayyan ishlar amalga oshirilgan.

Murojaatlarning muddatida, to'liq va xolisona ko'rib chiqilishini hamda qonunbuzilishiga yo'l qo'ygan aybdor shaxslarning muqarrar javobgarligini ta'minlashga qaratilgan nazorat tadbirlarini tizimli ravishda amalga oshirishga alohida e'tibor qaratildi.

Aniqlangan qonun buzilishi holatlari bo'yicha: – 4 mingdan ortiq prokuror nazorati hujjatlari qo'llanildi (2023-yilda 3 mingdan ortiq), 1704 nafar shaxs intizomiy, ma'muriy va moddiy javobgarlikka tortildi (2023-yilda 712 nafar).

Bevosita prokuratura organlari tomonidan 273703 ta murojaatlar hal etildi (2023-yilda 264448 ta). Fuqarolarning qabuliga, shu jumladan, ularni bevosita prokurorlar tomonidan joylarda qabul qilinishiga jiddiy e'tibor qaratilib, 372501 nafar (2023-yilda 360300 nafar) fuqarolarning qabuli ta'minlandi [3].

Murojaatlar orqali jismoniy shaxslar o'z huquq va manfaatlarini himoya qilish, davlat organlari faoliyatidagi kamchiliklarni ko'rsatish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Zamonaviy axborot texnologiyalari, shu jumladan sun'iy intellekt, bu murojaatlarni qabul qilish, ko'rib chiqish va hal etish jarayonlarini yanada samarali tashkil etish uchun keng imkoniyatlar yaratadi.

Sun'iy intellektni prokuratura faoliyatiga joriy etish orqali murojaatlarni ko'rib chiqishda tezkorlikni oshirish, ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tarzda tahlil qilish, tipik holatlar bo'yicha qarorlar qabul qilishda yordamlashish kabi qator ustunliklarga erishish mumkin.

Shu bilan birga, bu yangicha yondashuv huquqiy-axloqiy masalalarni ham ko'ndalang qo'yadi. Axborot xavfsizligi, algoritmlar xolisligi, inson huquqlariga rioya etilishini ta'minlash va boshqalar bunga misol bo'la oladi.

Prokuratura organlarida SI ni joriy etish, eng avvalo, murojaatlarni ko'rib chiqish tizimining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Sun'iy intellekt katta hajmli murojaatlarni avtomatik tarzda saralash, toyifalash va tahlil qilish orqali inson omili talab qilinadigan og'ir mehnat jarayonlarini yengillashtiradi.

Masalan, Rossiya prokuraturasida 2023-yil davomida 6 million 300 mingdan ziyod murojaatlar kelib tushgani qayd etilgan bo'lib, bunday ulkan ma'lumot massivini dastlabki tarzda ko'zdan kechirish va umumlashtirishda SI tizimlari katta yordam berishini ko'rish mumkin.

Xususan, SI yordamida murojaatlarni muayyan belgilari bo'yicha avtomatik klassifikatsiya qilish, turli hudud va mavzular kesimida qaysi muammolar jihatdan fuqarolar ko'proq shikoyat yoki ariza berishayotganini tahlil qilish imkoni paydo bo'ladi. Bu esa, jamoatchilikni qiynayotgan dolzarb muammolarni "real vaqt" rejimida kompleks ko'rish va shunga muvofiq chora-tadbirlarni tezkorlik bilan shakllantirishga zamin yaratadi.

Sun'iy intellekt joriy etilgan axborot tizimlari murojaatlarni nafaqat tahlil qilish, balki ular bo'yicha turli namunali hujjatlar loyihasini avtomatik tayyorlashga ham xizmat qilishi mumkin.

Rossiya prokuraturasida amalga oshirilayotgan "Nadzor-WEB" axborot kompleksi misolida, SI yordamida bir xil turdagi qaror va xatlarni, masalan, prokuror ta'sir chorasi sifatida chiqariladigan qarorlar, da'vo arizalari, murojaat etuvchiga javob xatlari yoki murojaatni vakolatli idoraga yuborish to'g'risidagi xatlar avtomat tarzda tayyorlash funksiyalari ishlab chiqilmoqda.

Bu kabi avtomatlashtirish natijasida, odatda, ko'p vaqt va resurs talab qiluvchi hujjatlarni rasmiylashtirish ishlari tezlashadi hamda xodimlar o'z e'tiborini tahliliy va strategik vazifalarga qaratish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu tariqa, SI texnologiyalari jarayonlarni soddalashtirib, prokurorlarning mehnat xarajatlarini sezilarli darajada qisqartiradi.

Murojaatlar bilan ishlash jarayonida SI dan foydalanish fuqarolarning davlat organlari faoliyatidan qoniqish darajasini oshirishga xizmat qiladi. Avvalo, murojaatlarni ko'rib chiqish muddatlari qisqaradi, har bir murojaat bo'yicha tezkor elektron ijro nazorati o'rnatiladi.

Bundan tashqari, murojaatlarni elektron qabul qilish va qayta aloqa mexanizmini takomillashtirish orqali prokuratura bilan aholi o'rtasida ochiq-oshkora muloqot shakllanadi.

Rossiyadagi raqamlashtirish konsepsiyasida [4] ham prokuraturaning fuqarolar, jamiyat va tashkilotlar bilan o'zaro hamkorlik qilish uchun yagona raqamli platforma yaratish, jarayonlarning ochiqligini ta'minlash va fuqarolarning roziligini oshirish asosiy maqsadlardan etib belgilangan edi.

Demak, SI joriy etilgan murojaatlarni ko'rib chiqish tizimi orqali fuqaro o'z arizasining qaysi bosqichda ekanini tezkor bilib turishi, natijalardan xabardor bo'lishi mumkin. Bu esa, o'z navbatida, jamoatchilikning davlat organlariga ishonchini mustahkamlab, huquqiy madaniyatni oshirishga xizmat qiladi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, sun'iy intellekt insoniyat tafakkuriga xos ba'zi vazifalarni ijro etishga qodir bo'lgani holda, uni joriy etishning maqsadi inson omilini tubdan

chetlatish emas, balki inson mehnatini yengillashtirish va qaror qabul qilishda qo'llovchi vosita sifatida foydalanishdir.

Prokurorlik faoliyatida SI texnologiyalari "elektron yordamchi" vazifasini o'tab, murojaatlarni dastlabki tahlildan o'tkazib beradi, huquqiy baza va amaliyotdan tegishli ma'lumotlarni tezlikda topib berishni taklif qiladi hamda shu orqali prokuror qarorining asoslanganlik darajasini oshirishga yordamlashadi.

Masalan, ilg'or xorij tajribasida (Xitoy misolida) ayrim holatlarda "robot-prokuror" tizimi sinovdan o'tkazilgan bo'lib, u muayyan vaziyat bo'yicha bazadagi minglab o'xshash ishlarni tahlil qilib, ayblovlari xulosasi bo'yicha tavsiya bera olishi ma'lum qilingan. Bunday tizimlar insonning to'liq o'rnini bosishi mumkin emas va bu masalada ehtiyotkorlik zarur, biroq, ularning mavjudligi sun'iy intellekt imkoniyatlarining naqadar keng ekanini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, prokuratura organlari murojaatlar bilan ishlash jarayoniga SIn joriy etish orqali quyidagi **afzalliklarga** erishiladi:

1) murojaatlarni saralash va ko'rib chiqish tezkorlashadi, ortiqcha byurokratik kechikishlar kamayadi;

2) murojaatlarda ko'tarilgan muammolar va qonunbuzarliklarni avtomatik tahlil qilish orqali huquqbuzarliklarni o'z vaqtida aniqlash va oldini olish samaradorligi oshib boradi;

3) tipik holatlar bo'yicha qarorlar, javob xatlari kabi hujjatlarni tayyorlash avtomatlashtirilib, prokuror xodimlarning og'ir mehnat yuki yengillashtiradi;

4) aholi bilan elektron hamkorlik yaxshilanadi, jismoniy va yuridik shaxslar murojaatlarining hal etilishi ustidan ochiq nazorat o'rnatiladi, bu esa, jamoatchilikning davlat idoralariga bo'lgan ishonchini mustahkamlaydi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarini prokuratura organlari faoliyatiga tatbiq etish bilan bog'liq bir qator muammo va xavf-xatarlar mavjudligini alohida ta'kidlash o'rinli. Ushbu xatarlarni bartaraf etmasdan turib tizimni samarali yo'lga qo'yib bo'lmaydi.

Avvalo, **axborot xavfsizligi masalasi** birinchi darajali ahamiyat kasb etadi. Prokuratura organlari jismoniy va yuridik shaxslar to'g'risidagi ko'plab shaxsiy ma'lumotlar, murojaatlardagi maxfiy ma'lumotlar bilan ish olib boradi. Ushbu ma'lumotlar raqamli shaklga o'tkazilib, axborot tizimlariga yuklanganda, ularni himoya qilish uchun mustahkam kiberxavfsizlik choralari talab etiladi.

Ayni paytda ko'plab tashkilotlar shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishda yetarli darajada ishonchli mexanizmlarga ega emasligi, ba'zi hollarda mijozlarga doir ma'lumotlar ochiq bazalarda saqlanayotgani kuzatilmoqda. Agar prokurorlarga kelib tushayotgan murojaatlar va ular orqali jamlanadigan ma'lumotlar aynan SI yordamida qayta ishlansa, ma'lumotlar sir saqlanishi va tashqi tajovuzlardan himoyasi to'liq kafolatlangan bo'lishi shart.

Rossiya tajribasi misolida raqamlashtirish dasturida ham prokuratura organlarining raqamli infratuzilmasini barpo etishda uning barqaror va uzluksiz faoliyat ko'rsatishi hamda axborot xavfsizligi yuqori darajada ta'minlanishi konsepsiyaning asosiy maqsadlaridan biri sifatida belgilangan edi.

Shu bois, O'zbekistonda ham SI texnologiyalarini joriy etish jarayonida, birinchi navbatda, yalpi axborot tizimlarini, bazalarni va ma'lumot almashinuv kanallarini himoyalash, kiberxavfsizlikni ta'minlash yuzasidan normativ talablar va texnik choralarni ishlab chiqish zarur.

Ikkinchi katta muammo – **huquqiy tartibga solishdagi bo'shliqlardir**. Hozircha ko'plab davlatlar qonunchilik bazasida sun'iy intellektdan foydalanish bo'yicha aniq normalarni to'liq shakllantirmagan. Rossiya tajribasida, masalan, 2022-yil holatiga ko'ra "sun'iy intellekt" texnologiyalaridan foydalanishni tartibga soluvchi alohida federal qonun mavjud emasligi oqibatida bu sohada prokurorlik nazoratini amalga oshirish qiyinligi ta'kidlangan. Ya'ni, sun'iy intellekt orqali qabul qilinadigan qarorlar uchun kim javobgar ekani, ular qay darajada yuridik kuchga ega bo'lishi yoki ularni tekshirish mexanizmi qonunlarda ochiq bayon etilmagan bo'lsa, bunday texnologiyalarni amaliy qo'llash huquqiy noaniqlikka olib keladi.

O'zbekistonda ham hozircha "Sun'iy intellekt to'g'risida"gi alohida qonun yoki prokuratura faoliyatida SI dan foydalanish tartibini belgilovchi maxsus normativ hujjat mavjud emas. Murojaatlarni SI yordamida ko'rib chiqish tizimini amaliyotga tatbiq etish uchun esa, tegishli huquqiy asos zarur bo'ladi.

Jumladan, elektron murojaatlarni avtomatik tahlil qilish, zarurat bo'lsa, ular asosida avtomatik qaror loyihalarini tayyorlash kabi harakatlarning protsessual maqomi va maqbul doirasi **qonunchilik hujjatlarida aniq belgilab qo'yilishi** lozim. Aks holda, sun'iy intellekt ishtirokida tayyorlangan hujjatlar va xulosalarning huquqiy maqomi hamda ular uchun mas'uliyat masalalari bo'yicha savollar tug'ilib, huquqiy bahslarga sabab bo'lishi mumkin.

Shuningdek, SI ni qo'llash natijasida yuzaga kelgan xatoliklar yoki huquqbuzarliklar uchun mas'uliyatni kim o'z zimmasiga olishi masalasi ham qonunchilikda oydinlashtirilishi zarur.

Xalqaro darajada bu muammolarga yechim topish uchun intiluvchanlik kuzatilmoqda. Masalan, BRIKS davlatlari Bosh prokurorlarining 2025-yilgi deklaratsiyasida [5] sun'iy intellekt sohasida milliy qonunchilik va xalqaro mexanizmlarni yaratish yoki takomillashtirish orqali uni tartibga solishni qo'llab-quvvatlashga chaqiriq qilingan. Ushbu yondashuvdan kelib chiqsak, mamlakatimizda ham SI texnologiyalaridan foydalanishning huquqiy asoslarini yaratish dolzarb masala sanaladi.

Axloqiy va metodologik muammolar ham chetda qolmaydi.

Birinchidan, SI algoritmlarining chiqargan qarorlarida xolislik va adolat tamoyillari qanday ta'minlanishi muhim masala. Sun'iy intellekt dasturlari ma'lumotlar bazasi asosida ishlaydi, agar bu ma'lumotlarda qandaydir bo'shliq yoki moyillik mavjud bo'lsa, algoritmi shu noto'g'ri moyillikni takrorlab, qarorlarga ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli, xalqaro axloqiy standartlar SI dan foydalanishda inson qadr-qimmatini hurmat qilish, tazyiq yoki tasnifiy diskriminatsiyaga yo'l qo'ymaslik talablarini qo'ymoqda.

Har qanday avtomatlashtirilgan tizim tavsiyasiga yakuniy qaror sifatida qaralмай, prokuror tomonidan albatta qayta ko'rib chiqilishi va huquqiy jihatdan baholanishi shart. Masalan, SI ma'lum bir murojaatni "ahamiyatsiz" deya baholab, uni rad etishni tavsiya qilgan taqdirda ham, ushbu qarorning adolatliligi inson, ya'ni prokuror tomonidan tekshirilishi va tasdiqlanishi lozim. Aks holda, sun'iy intellekt xatosi tufayli ayrim murojaatlar ko'rib chiqilmay qolishi, natijada murojaat etuvchilarning huquqlari poymol bo'lishi xavfi bor.

Yana bir jihat – kadrlar va infratuzilma tayyorgarligidir. Sun'iy intellektni joriy etish faqat texnologiya sotib olish bilan cheklanmay, uni boshqaradigan va undan foydalanadigan malakali kadrlarni tayyorlashni talab qiladi.

Prezident Sh. Mirziyoyev rahbarligida o'tkazilgan yig'ilishda [6] ham prokuratura organlariga raqamli texnologiyalar va SI ni joriy etishga doir takliflar muhokama qilindi. Shu

asosda 2025-yil 3-noyabrda Prezidentning maxsus farmoni qabul qilinib [7], **“Raqamli prokuratura – 2030”** strategiyasi tasdiqlandi va uni amalga oshirish bo'yicha keng ko'lamli chora-tadbirlar belgilandi.

Rossiya va boshqa mamlakatlar tajribasi shuni ko'rsatadiki, sun'iy intellektni joriy etish qanchalik murakkab bo'lmasin, uni orqaga surmay, ilmiy asoslangan yondashuv bilan bosqichma-bosqich tatbiq etish kerak. Zero, raqamli texnologiyalar taraqqiyoti shiddat bilan davom etayotgan hozirgi asrda prokuratura organlari ham o'z faoliyatini zamonaviy vositalar orqali takomillashtirib borishi qonun ustuvorligi va adolatni ta'minlashning ajralmas talabi bo'lib qolmoqda.

Xulosa. Shu bois, yuqoridagi tahlil va xulosalarga suyanagan holda, milliy qonunchilik va prokuratura amaliyotiga SI ni tatbiq etish yuzasidan quyidagi **takliflar** ilgari suriladi:

1. **Huquqiy bazani mustahkamlash.** Sun'iy intellekt texnologiyalarini qo'llash bilan bog'liq munosabatlarni tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlar bazasini shakllantirish muhim ahamiyatga ega.

Yaqinda ushbu yo'nalishda milliy qonunchilikka tegishli o'zgartish va qo'shimchalar kiritilib, sun'iy intellekt tushunchasi, sohadagi davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari va vakolatli organ vazifalari belgilandi.

Endilikda “Prokuratura to'g'risida”gi Qonunda [8] ham prokurorlik faoliyatida axborot texnologiyalaridan, jumladan **SI dan foydalanishning asosiy prinsiplari va doirasi aniq belgilanishi maqsadga muvofiq**. Bunda SI tomonidan shakllantirilgan qaror va xulosalarning huquqiy maqomi, avtomatik tavsiyalar ustidan inson nazorati majburiyigi, shuningdek, texnik nosozliklar yoki xatolar uchun mas'uliyatni tartibga soluvchi normalar qonun darajasida ochiq-oydin bayon etilishi lozim. Shu bilan birga, SI dan foydalanishda inson huquq va erkinliklariga rioya etish, algoritmlarda noxolislik va kamsitishlarga yo'l qo'ymaslik kafolatlarini ham qonunchilik hujjatlari darajasida mustahkamlab qo'yish zarur.

2. **Xalqaro hamkorlik va tajriba almashish.** Sun'iy intellektni prokuratura faoliyatiga joriy etish masalalarida xalqaro tashkilotlar va boshqa davlatlar prokuraturalari bilan hamkorlikni kuchaytirish lozim.

Xususan, Xalqaro prokurorlar assotsiatsiyasi (IAP) doirasida uyushma a'zolari o'rtasida raqamli dalillarni to'plash va tahlil qilish, SI dan foydalanish etikasi bo'yicha ishlab chiqilgan dasturlar mavjud. Shu kabi forum va seminarlarda O'zbekiston prokuraturasi vakillarining faol ishtirok etishi, o'z tajribalarini taqdim etishi va xorijiy tajribani o'rganishi juda foydalidir.

Bundan tashqari, qo'shni mamlakatlar va asosiy hamkorlar (*masalan, BRIKSga a'zo davlatlar*) prokuratura idoralari bilan **o'zaro memorandumlar asosida SI texnologiyalarini joriy etish bo'yicha ma'lumot almashishni yo'lga qo'yish mumkin**. Masalan, BRIKS davlatlari Bosh prokurorlarining deklaratsiyasida 2024-yil oxiriga qadar barcha a'zo davlatlar prokurorlik xizmatlarida qo'llangan raqamli yechimlar bo'yicha ma'lumot to'plab, tajriba almashish belgilangan. Xalqaro hamkorlik natijasida bizga mos keluvchi eng samarali va xavfsiz texnologiyalar tanlab olinib, vaqt va resurs tejiladi.

3. **Axloqiy kodeks va jamoatchilik nazorati.** Sun'iy intellektni huquqni muhofaza qilishda qo'llashning axloqiy jihatlarini hisobga olgan holda, prokuratura tizimi uchun alohida **ichki axloq kodeksi yoki yo'riqnoma qabul qilish mumkin**. Unda SI dan foydalanganda prokuror amal qilishi lozim bo'lgan tamoyillar (*masalan, avtomatik tavsiyalarga bo'ysunmasdan*

har doim mustaqil huquqiy baho berish, texnologiyani fuqarolarga zarar yetkazmaydigan tarzda ishlatish, dasturiy qarorlarda noxolislikka yo'l qo'ymaslik va h.k.) belgilab qo'yiladi.

Shuningdek, jamoatchilikning ishonchini oshirish maqsadida murojaatlarni ko'rib chiqishning yangi elektron tizimlarini joriy etishda oshkoralik ta'minlanishi kerak.

Masalan, fuqarolar o'z murojaatlarini **maxsus portal** orqali kiritishi va uning harakatlanishini kuzatib borishi, **zarur hollarda sharh yoki qo'shimcha ma'lumot berishi mumkin bo'lgan mexanizm yaratish maqsadga muvofiq**. Bunda murojaatlar bilan ishlash avtomatlashtirilgani bilan birga, har bir qaror uchun mas'ul shaxs (prokuror)ning nomi ochiq ko'rsatilishi, fuqaro o'z murojaati qaysi bosqichda ekanini doimo bilib turishi lozim.

Jamoatchilik nazoratini ta'minlashning yana bir usuli – yangi tizim joriy etilgandan keyingi dastlabki natijalar bo'yicha aholiga ommaviy axborot vositalari orqali **hisobot berishdir**. Masalan, murojaatlarni ko'rib chiqish tezkorligi qanday o'zgargani, eski usullarga nisbatan qancha vaqt tejalgani kabi ko'rsatkichlar oshkora e'lon qilinib borilsa, bu islohot samaradorligiga baho berishga ham, uni yanada takomillashtirishga ham xizmat qiladi.

Yakunda shuni ta'kidlash lozimki, prokuratura organlarida murojaatlar bilan ishlashga sun'iy intellektni joriy etish masalasi bugun muhokamadan amaliyotga bosqichma-bosqich o'tish paytidadir.

Yuqorida berilgan takliflar ilmiy-tahliliy asoslangan bo'lib, ularni amalga oshirish prokuratura faoliyatini zamonaviy talablar darajasiga ko'tarish, aholi murojaatlarini ko'rib chiqishda adolat va tezkorlikni ta'minlash kabi ezgu maqsadlarga olib kelishi shubhasiz.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Карпышева Ю.О. О влиянии возможностей искусственного интеллекта на проактивность прокурорской деятельности / Ю.О. Карпышева. — DOI 10.17150/2411-6262.2025.16(1).10- 17. — EDN VOPSNС // Baikal Research Journal. — 2025. — Т. 16, № 1. — С. 10–17.
2. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон; 21.09.2024 й., 03/24/963/0735-сон
3. <https://prokuratura.uz/#/murojaatlar>
4. https://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_278651/561b46dda7a288d5f64bb276c8b233982d71bc73/
5. <https://infobrics.org/en/post/60882>
6. <https://president.uz/uz/lists/view/8617>
7. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 05.11.2025 й., 06/25/204/1013-сон // <https://lex.uz/docs/7813706>
8. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 15.08.2025 й., 03/25/1081/0738-сон // <https://lex.uz/docs/106197>

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THEORETICAL AND LEGAL PROBLEMS OF HUMAN RIGHTS AND CIVIL LIABILITY IN THE CONTEXT OF INTEGRATION OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE (AI) AND ADDITIVE MANUFACTURING (AM)

Shermatov Nuriddin

Tashkent State University Law

Lecturer of the Department of Civil Law

E-mail: shermatov.nuriddin@internet.uz

n.shermatov@tsul.uz

Jamshidbek Ibrokhimov

Law clerk at Rogers Tamburro, P.C.

Pittsburgh, USA

E-mail: jibrokhimov7@gmail.com

Abstract. This article analyzes the issues of human rights and civil liability arising from the integration of artificial intelligence (AI) and additive manufacturing (AM) technologies. The experiences of Uzbekistan and several Western countries are examined, along with the legislation and court practice of Central Asian and CIS states in this field. Based on the analysis, recommendations are proposed to safeguard individual rights and to improve liability mechanisms for harm caused by these emerging technologies.

Keywords: artificial intelligence, additive manufacturing, human rights, civil liability, legal regulation, international experience, innovative technologies.

SUN'YI INTELLEKT (AI) VA ADDITIV ISHLAB CHIQARISH (AM) INTEGRATSIYASI SHAROITIDA INSON HUQUQLARI HAMDA FUQAROLIK-HUQUQIY JAVOBGARLIKNING NAZARIY-HUQUQIY MUAMMOLARI

Shermatov Nuriddin

Toshkent davlat yuridik universiteti

Fuqarolik huquqi kafedrası o'qituvchisi

Jamshidbek Ibrokhimov

Rogers Tamburro, P.C.,

advokatlik firmasi advokati kotibi

AQSH, Pittsburgh,

Annotatsiya. Ushbu maqolada sun'iy intellekt (AI) va additiv ishlab chiqarish (AM) texnologiyalari integratsiyasi sharoitida vujudga kelayotgan inson huquqlari va fuqarolik-huquqiy javobgarlikka oid muammolar tahlil qilinadi. Oxirgi yillarda O'zbekiston, Markaziy Osiyo va G'arb davlatlari tajribasida mazkur sohadagi huquqiy me'yor va sud amaliyoti o'rganilib, fuqarolarning huquq va manfaatlarini himoya qilish hamda yangi texnologiyalar uchun javobgarlik mexanizmini takomillashtirish yuzasidan tavsiyalar berilgan.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, additiv ishlab chiqarish, inson huquqlari, fuqarolik javobgarligi, huquqiy tartibga solish, xalqaro tajriba, innovatsion texnologiyalar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N75>

Kirish. Sun'iy intellekt (SI) texnologiyalari va additiv ishlab chiqarish (AICh) – ya'ni qatlam-qatlam obyekt yaratish usuli sifatida ma'lum bo'lgan 3D bosib chiqarish – bugungi industrial innovatsiyalarning o'zagini tashkil etmoqda. Ushbu ikki texnologiyaning qo'shilishi natijasida iqtisodiyot va sanoatda misli ko'rilmagan yangilik va qulayliklar yaratilmoqda. Xususan, sun'iy intellekt yordamida murakkab konstruksiyalarni loyihalash va robotlashtirilgan 3D-printerlarda ularni ishlab chiqarish imkoniyati paydo bo'lmoqda. Tadqiqotlarga ko'ra, sun'iy intellekt va 3D bosib chiqarishning birikishi qo'shimcha ishlab chiqarish texnologiyasida yangi qo'llanilish sohaslarini kashf etishi mumkin. Bunday integratsiya sanoat 4.0 konsepsiyasining muhim qismi bo'lib, u ishlab chiqarishning avtomatlashtirilgan, raqamli va intellektual tizimlarga o'tishini anglatadi.

Biroq, AI va AM imkoniyatlari ortidan qator nazariy-huquqiy muammolar ham kelib chiqmoqda. Bir tomondan, bu texnologiyalarni qo'llashda inson huquqlarini ta'minlash dolzarb masalaga aylanmoqda – masalan, shaxsga doir ma'lumotlarning daxlsizligi, tenglik va odillik tamoyiliga suyanib diskriminatsiya qilmaslik, hayot va sog'liq huquqlarini himoya qilish kabi fundamental huquqlar. Ikkinchi tomondan, fuqarolik-huquqiy javobgarlik institutlarini yangi sharoitlarga moslashtirish zarurati tug'ilmoqda [1]. Sun'iy intellekt qarorlari yoki 3D bosib chiqarilgan mahsulot tufayli yetgan zarar uchun kim va qanday javob berishi masalasi hanuz aniq huquqiy javobini topmagan savollardandir. Xususan, an'anaviy mahsulotlar uchun belgilangan javobgarlik (masalan, ishlab chiqaruvchining nosoz mahsulot uchun javobgarligi) sun'iy intellekt tomonidan yaratilgan dizayn yoki raqamli fayl hamda u asosida foydalanuvchining mustaqil ishlab chiqargan buyumlariga tatbiq qilish qiyin.

Ushbu maqolada sun'iy intellekt va additiv ishlab chiqarish integratsiyasi natijasida paydo bo'layotgan ana shunday nazariy-huquqiy muammolar kompleks tarzda o'rganiladi. Maqolada O'zbekiston va rivojlangan xorijiy davlatlar tajribasi qiyosiy tahlil qilinib, shuningdek, Markaziy Osiyo mamlakatlari va MDH doirasidagi qonunchilik hamda sud amaliyotidagi yondashuvlar tahlil etiladi. Tadqiqotdan ko'zlangan maqsad – yangi texnologiyalar sharoitida inson huquqlarini himoya qilish va fuqarolik javobgarligini ta'minlash bo'yicha takomillashtirilgan yondashuvlar va tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Sun'iy intellekt va robototexnika sohasida huquqiy masalalarni xorijiy ilmiy doirada faol muhokama qilinmoqda. Jumladan, Yevropa Ittifoqi sun'iy intellektni tartibga soluvchi maxsus hujjat – AI Act (Sun'iy intellekt to'g'risidagi qonun) ni ishlab chiqdi va unda sun'iy intellekt tizimlarini inson huquqlariga xavfi darajasiga ko'ra toifalarga ajratib, ba'zi xavfli qo'llanilishini to'liq taqiqlashni nazarda tutdi (masalan, fuqarolarni "ijtimoiy reyting" asosida baholash kabi) [2]. Xalqaro tashkilotlar, jumladan BMT doirasida ham sun'iy intellektning inson huquqlariga ta'siri yuzasidan ko'plab tadqiqotlar o'tkazilib, hukumatlar va biznes sun'iy intellektdan foydalanishda inson huquqlarini hurmat qilishlari lozimligi uqtirilmogda. Shu bilan birga, sun'iy intellekt tomonidan yetkazilgan zarar uchun javobgarlik bo'yicha jahon miqyosida huquqiy bazani yangilash zarurligi e'tirof etilmogda [3]. AQSHda bu borada Federal savdo komissiyasi (FTC) mavjud iste'molchilar huquqlarini himoya qiluvchi qonunlar (masalan, nohaq amaliyotlarni taqiqlovchi qonun) sun'iy intellekt qo'llanilishiga ham to'la tatbiq etilishini eslatib, AI sohasidagi bo'shliqni to'ldirish ustida ish olib bormogda. Jumladan, AQSH Kongressida yaqinda sun'iy intellekt tizimlarini maxsus "mahsulot" sifatida tasniflab, ular tufayli yetkazilgan zarar bo'yicha ishlab

chiquvchilarning javobgarligini belgilashga qaratilgan qonun loyihasi (AI LEAD Act) taqdim etildi [4].

Markaziy Osiyo va MDH davlatlarida sun'iy intellekt masalasida ilk kompleks yondashuv sifatida Qozog'iston Respublikasining 2023–2025-yillarda qabul qilgan "Sun'iy intellekt to'g'risida"gi qonunini keltirish mumkin. Ushbu hujjatda sun'iy intellekt tizimlarining huquqiy maqomi, javobgarlik va nazorat prinsiplari aniq belgilandi: sun'iy intellekt tizimi axborotlashtirish obyekti sifatida tan olinib, uni faqat inson maqsadlariga erishish quroli sifatida qaralishi ta'kidlandi [5]. Qonunda javobgarlik va nazorat prinsipi joriy etilib, sun'iy intellekt tizimini egasi, ishlab chiquvchisi yoki foydalanuvchisi o'z roli doirasida xavflarni boshqarishi va zarar yetkazilsa, tegishli tarzda javob berishi belgilandi. Shuningdek, Qozog'iston qonuni sun'iy intellekt sohasida qonuniylik, adolatlilik, tenglik, shaffoflik, tushunarli bo'lish, inson farovonligiga ustuvorlik, shaxsning erkin irodasini hurmat qilish, ma'lumotlar xavfsizligi kabi tamoyillarni mustahkamlagan bo'lib, bu tamoyillar aynan inson huquqlarini himoya qilishga xizmat qiladi [6].

Additiv ishlab chiqarish (3D-printing) texnologiyalariga oid huquqiy masalalar ham jahon ilmiy doirasida ko'tarilmoqda. Ayniqsa, intellektual mulk huquqi, mahsulot sifati standartlari va mahsulot uchun javobgarlik yuzasidan yangi savollar tug'ildi [7]. Masalan, 3D-printerda tayyorlangan buyum modelining mualliflik huquqi kimga tegishli ekani yoki uy sharoitida chop etilgan nosoz mahsulot uchun zarar kim tomondan qoplanishi kabi jihatlar noaniq. Ayrim tadqiqotchilar 3D-bosma buyumlar tufayli an'anaviy mahsulotlar uchun qo'llaniladigan mahsulotga nisbatan javobgarlik konsepsiyasini qayta ko'rib chiqishni taklif qilmoqdalar. Xususan, fuqaro tomonidan uy sharoitida 3D-printerda tayyorlangan mahsulot sabab yetgan zarar uchun ishlab chiqaruvchi kompaniya javobgar bo'lmasligi, balki foydalanuvchining o'zi "ishlab chiqaruvchi"ga aylanishi mumkinligi ta'kidlanadi. Аксинча, tibbiyot yoki aviatsiya kabi sohalarida korxona tomonidan 3D-printer yordamida tayyorlangan detallarga korxonaning odatdagidek javobgarligi saqlanishi lozim. Bu borada xorij tajribasi hali ham shakllanish jarayonida: ko'pgina davlatlar haligacha maxsus qonun chiqarmagan bo'lib, amaldagi mahsulot sifati, sertifikatlash va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish qonunlarini qo'llash orqali masalani hal etishga urinmoqda. Misol uchun, Buyuk Britaniya, Avstraliya va Yevropa davlatlarining aksariyatida 3D-printerda qurol-yarog' va portlovchi moslamalar chop etishni qonunan taqiqlovchi maxsus normalar kiritilgan bo'lib, bu jamiyat xavfsizligini ta'minlash maqsadida qabul qilingan.

Mazkur maqola tayyorlashda komparativ tahlil metodidan foydalangan holda, turli mamlakatlar qonunchiligi va sud amaliyotidagi yondashuvlar qiyosiy o'rganildi. Shuningdek, normativ hujjatlar tahlili (O'zbekiston va qo'shni davlatlarda qabul qilingan farmon va qarorlar, qonun loyihalari), hamda ilmiy-nazariy manbalarni o'rganish uslublari qo'llanildi. Muallif O'zbekiston Respublikasi normativ-huquqiy hujjatlar ma'lumot bazasi (Lex.uz) hamda xalqaro ochiq manbalar va huquqiy tahliliy maqolalardan foydalandi.

Sun'iy intellekt integratsiyasining inson huquqlariga ta'siri masalalari

Sun'iy intellektning keng joriy etilishi inson huquqlariga oid bir qator muammolarni keltirib chiqarmoqda. Avvalo, shaxsiy hayot daxlsizligi va ma'lumotlar himoyasi masalasi dolzarblashdi – AI ko'pincha katta hajmdagi shaxsga doir ma'lumotlarni qayta ishlaydi va bashoratlar chiqaradi. Agar nazorat bo'lmasa, bu maxfiylik huquqining buzilishiga olib kelishi mumkin. Masalan, sun'iy intellektga asoslangan yuzni tanish dasturlari orqali fuqarolarning

harakatlarini kuzatish imkoniyati paydo bo'lgan. Bu borada ayrim mamlakatlarda ijtimoiy kuzatuv va reyting berish tizimlari (social scoring) paydo bo'lgani kuzatilmoqda – bu tizim fuqarolarning turli ma'lumotlari asosida ularni “ishonchlilik” darajasiga ko'ra baholaydi. Yevropa Ittifoqi bunday amaliyotni fuqarolarning asosiy huquq va erkinliklariga zid deb topib, AI Act hujjatida bunday tizimlarni mutlaqo taqiqladi [8]. Qozog'iston ham o'zining yangi qonunida inson ongi va xulqiga nisbatan manipulyativ ta'sir o'tkazuvchi, shaxs rozilgisiz ong ostiga ta'sir qiluvchi AI tizimlarini yaratish va qo'llashni taqiqladi [9]. Bu yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, AI qo'llashda inson qadr-qimmati va shaxsiy erkinliklarini hurmat qilish ustuvorligi huquqiy jihatdan mustahkamlanmoqda.

Bundan tashqari, sun'iy intellekt qarorlarida yuzaga keluvchi diskriminatsiya muammosi ham inson huquqlari nuqtai nazaridan e'tiborga loyiq. Sun'iy intellekt tizimlari tarixiy ma'lumotlar asosida o'rgatilgani sababli, agar o'quv ma'lumotlarida muayyan noxolislik yoki kamsitish bo'lsa, AI shu xatoni kuchaytirib reproduksiya qilishi mumkin. Masalan, Amazon kompaniyasining ishga qabul qilish bo'yicha AI tizimi ayollarga nisbatan gender diskriminatsiyasi qilgani aniqlanib, jamoatchilik tanqididan so'ng bekor qilingan edi [10]. Bu hodisa sun'iy intellekt noto'g'ri qo'llansa, mehnat huquqlari va tenglik prinsiplariga putur yetkazishi mumkinligini ko'rsatdi. Hozirgi vaqtda Yevropa Ittifoqi AI Act orqali hal qiluvchi qarorlar qabul qiluvchi AI tizimlari shaffof va tushuntiriladigan bo'lishi, ularning algoritmlari kutilmagan tarzda ayirmachilikka yo'l qo'ymasligini talab qilmoqda. AQSHda ham FTC kabi idoralar sun'iy intellekt algoritmlarining irqi, jinsi yoki boshqa alomatlariga ko'ra noadolatli xulq ko'rsatishini mavjud diskriminatsiya qarshi qonunlar pozitsiyasidan baholab, bunday holatlarda kompaniyalarni javobgarlikka tortmoqda. Xususan, Federal savdo komissiyasi 2025-yil boshida AI'ning iste'molchilarga xavflari haqida ogohlantirib, agar AI asosida ishlovchi tizimlar aldov, diskriminatsiya yoki maxfiylikni buzish kabi nojo'ya amaliyotlarga sabab bo'lsa, amaldagi qonunlar bo'yicha javobgarlik kelib chiqishini eslatdi.

Sun'iy intellektdan foydalanishda odamlarning hayot va sog'lik huquqi ham yangi xavf ostida bo'lishi mumkin. Misol uchun, avtopilot (haydovchisiz boshqaruv) tizimlari YTHlarga sabab bo'lganda, inson hayotiga tahdid yuzaga kelmoqda. 2018 yilda AQSHda Tesla avtomobilining sun'iy intellekt boshqaruvi yuk mashinasini payqamagan natijada halokat yuz berib, haydovchi halok bo'lgan edi. Mahkama qaroriga ko'ra, shu holatda avtomobil ishlab chiqaruvchisi javobgar deb topilmadi, chunki amaldagi qoidalarga ko'ra, haydovchi ogohlantirishlardan so'ng boshqaruvni o'z qo'liga olishi lozim edi. Biroq bu hodisa ko'plab savollarni tug'dirdi: agar sun'iy intellekt noto'g'ri qarori odam o'limiga olib kelsa, bunday vaziyatlarning oldini olish uchun davlatlar qanday choralar ko'rishi kerak? Ba'zi davlatlar (masalan, Germaniya) avtonom transport vositalari uchun qat'iy sinov va sertifikatlash talablarini joriy qilmoqda, hamda avtohalokat sodir bo'lsa, avtomobil egasining sug'urtasi orqali jabrlanuvchilarga kompensatsiya to'lash tizimini kuchaytirmoqda. Qolaversa, tibbiyot sohasida ham sun'iy intellekt diagnostika va davolash takliflari bermoqda – agar AI xato tashxis qo'ysa, bu bemorning sog'lik huquqini buzishi mumkin. Yevropa Ittifoqi AI Act'da tibbiyot sohasidagi AI tizimlarini “yuqori xavfli” turkumga kiritib, ular uchun alohida sertifikatlash, inson nazorati va shaffoflik talablarini belgilamoqda. Bu esa bemorlarning hayot va sog'lik huquqlarini himoya qilishga qaratilgan muhim choradir.

Sun'iy intellektning inson huquqlariga ta'sirida yana bir o'tkir misol – AI yordamida amalga oshirilayotgan yuzni aniqlash tizimlarining xatolari natijasida begunoh odamlarning

huquqlari buzilishi xavfidir [11]. Masalan, Rossiyada 2020-yillar boshida yuzni avtomatik tanib olish tizimidagi xato tufayli bir fuqaro qotillikda asossiz ayblanib, qariyb 10 oy tergov izolyatorida ushlab turilgan holat bo'ldi. Keyinchalik uning aybsizligi isbotlanib, ish yopildi, ammo bu voqea AI tufayli erkinlik va xavfsizlik huquqiga putur yetishi mumkinligini ko'rsatdi. Shu bois, Markaziy Osiyo va MDH davlatlari ham AI qo'llanilishidan kelib chiqadigan inson huquqlari xavflarini jiddiy qabul qilmoqda. Jumladan, Qozog'iston qonunchiligida sun'iy intellekt qo'llanishi natijasida fuqarolarning huquqlari buzilsa yoki jamoat xavfsizligiga tahdid tug'lsa, bunday tizimlarni yaratish va ishga tushirish taqiqlanishi belgilandi [12]. O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi esa muhokama qilinayotgan sun'iy intellekt to'g'risidagi qonun loyihasida AI yordamida yaratilgan axborot mahsulotlarini maxsus belgi (markirovka) bilan ajratib ko'rsatishni nazarda tutmoqda. Bu talab, masalan, AI yordamida yaratilgan foto, video yoki matnlar ommaviy axborot vositalari yoki ijtimoiy tarmoqlarda tarqalsa, ularning sun'iy yaratilganini auditoriyaga ma'lum qilish uchun xizmat qiladi – natijada jamoatchilikning to'g'ri axborot olish huquqi va soxta xabarlardan himoyalaniishi ta'minlanadi.

Yuqoridagilar sun'iy intellektni qo'llashda inson huquqlarini ta'minlash bo'yicha bir qator tamoyillar shakllanayotganini ko'rsatadi. Xususan, qonuniylik, adolat va tenglik, shaffoflik va tushuntirib berilishi (explainability), inson manfaatlariga xizmat qilish, maxfiylik va xavfsizlik kabi prinsiplar Qozog'iston qonunida ham alohida qayd etildi. Bu tamoyillar AI tizimlarini loyihalash va joriy etishda inson huquqlarini buzilishining oldini olishga qaratilgan mezonlar bo'lib xizmat qiladi.

Sun'iy intellekt va fuqarolik-huquqiy javobgarlik

Sun'iy intellekt texnologiyalari ishtirokida yetkazilgan zararlar uchun fuqarolik-huquqiy javobgarlik masalasi murakkabligicha qolmoqda. An'anaviy huquqda zarar etkazgan shaxs yoki tashkilot o'z aybi yoki mahsuloti nuqsoni uchun javob beradi. Ammo sun'iy intellektning o'zi huquq subyekti emas – ya'ni AI mustaqil javobgar bo'la olmaydi. Demak, AI sababli yetgan zarar uchun javobgarlikni insonlar orasida taqsimlash zarur: dasturchi (yaratuvchi), AI egasi yoki foydalanuvchisi, balki ayrim hollarda buyurtmachi (mijoz) ham aybdor sifatida ko'rilishi mumkin. G'arb mamlakatlarida sudlar allaqachon bunday ishlarni ko'rib, odatda sun'iy intellektni ishlatgan tomonni yoki uni yaratgan kompaniyani javobgar deb belgilashga intilmoqda. Misol uchun, yuqoridagi Tesla avtopiloti bilan bog'liq ishda sud AI'ni "avtomobilning bir qismi" deb hisoblab, halokatda kompaniya emas, balki avtomobilni boshqarishda lozim darajada e'tibor qilmagan haydovchi aybdor degan xulosaga keldi [13]. Boshqa bir misol, AQSHda sun'iy intellekt asosida ishlovchi *chatbot* tufayli voyaga yetmagan shaxs o'z joniga qasd qilgani holatida, jabrlanuvchilarning ota-onalari AI ishlab chiquvchisiga nisbatan da'vo kiritdilar. Hozirda AQSH Kongressida ko'rib chiqilayotgan AI LEAD qonun loyihasi aynan shunday holatlarda sun'iy intellekt ishlab chiquvchilari mahsulot sifatida javob berishi tartibini joriy etishni taklif qilmoqda [14]. Senatorlarning ta'kidlashicha, agar oddiy o'yinchoq nosoz chiqib bola jarohatlansa, ishlab chiqaruvchi javob berishi tabiiy; xuddi shunday, sun'iy intellekt "mahsuloti" zarar yetkazsa, uning yaratuvchilari javobgarlikka tortilishi kerak [15].

Yevropa Ittifoqida ham sun'iy intellekt uchun javobgarlik bo'yicha yangi me'yorlar tayyorlanmoqda. Xususan, 2022-yilda Yevropa Komissiyasi AI Liability Directive (Sun'iy intellekt bo'yicha javobgarlik direktivasi) loyihasini e'lon qildi. Unda sun'iy intellekt tizimlari sabab yetkazilgan zarar uchun da'vo arizasi berishni osonlashtirish, jabrlanuvchining isbotlash

yukini yengillashtirish ko'zda tutilgan edi [16]. Shuningdek, Yevropada Mahsulotlar uchun javobgarlik to'g'risidagi Direktivani ham qayta ko'rib chiqib, an'anaviy jismoniy mahsulot tushunchasiga dasturiy ta'minot va sun'iy intellekt tizimlarini ham qamrab olishi taklif etildi. Bu shuni anglatadiki, agar AI tizimi yoki algoritmi noto'g'ri qaror chiqarsa va zarar keltirsa, u ham xuddi nuqsonli mahsulot kabi ko'rilib, ishlab chiqaruvchi kompaniya javobgar bo'lishi mumkin. Mazkur yondashuv hozircha Yevropa Parlamentida qizg'in muhokamada; 2023-yil oxirlariga kelib AI Liability Directive'ni qabul qilish jarayoni sekinlashgani, ehtimol AI Act doirasida yoki Mahsulot javobgarligi doirasida masalani hal qilish ma'qul ko'rilayotgani kuzatilmoqda [17]. Biroq, Yevropa tajribasi umuman olganda jabrlanuvchini himoya qilish, texnologiya yaratuvchilarining mas'uliyatini oshirish tomon harakat qilmoqda.

Markaziy Osiyo mamlakatlari ichida Qozog'iston yuqorida ta'kidlanganidek, qonunda AI egasi, ishlab chiquvchisi va foydalanuvchisi o'z roliga muvofiq javobgar bo'lishi tamoyilini kiritdi. Bu degani, agar sun'iy intellekt ishlatib xizmat ko'rsatayotgan kompaniya bo'lsa – u o'z foydalanuvchilari oldida xavfsizlik va noto'g'ri natijalar bo'yicha javobgar; agar dasturchi halollik bilan dastur yaratmagan bo'lsa yoki ma'lumotlarni noto'g'ri qo'llagan bo'lsa – undan ham javob so'raladi. Shuningdek, mazkur qonunda sun'iy intellektdan foydalanish natijasida hayot, sog'liq yoki mol-mulkka zarar yetkazilsa, jabrlanuvchilarning huquqlarini himoya qilish bo'yicha choralar ko'rilishi belgilangan (ayni paytda bunga doir aniq mexanizm ichki qonunchilikka kiritilmoqda). Rossiya Federatsiyasida maxsus "Sun'iy intellekt to'g'risida" qonun hali qabul qilinmagan bo'lsa-da, 2020 yildan buyon amal qilayotgan "Raqamli innovatsiyalar sohasidagi eksperimental huquqiy rejimlar to'g'risida"gi Federal qonun doirasida sun'iy intellekt ishtirokidagi ayrim tajribaviy loyihalarga ruxsat berildi. Ushbu qonunning 18¹-moddasida eksperimental rejimda sun'iy intellekt texnologiyalari qo'llanilishi natijasida hayot, sog'liq yoki mol-mulkka zarar yetkazilsa, u zarar "zararni yetkazgan shaxs tomonidan amaldagi fuqarolik qonunchiligiga muvofiq qoplanishi lozimligi" ko'rsatilgan. Ya'ni, Rossiya tajribasida hozircha umumiy qoida – kim aybdor bo'lsa o'sha to'laydi – saqlanmoqda, faqat sun'iy intellekt ishtirokini aniqlash uchun maxsus komissiya tuzish tartibi joriy etilgan. Ushbu komissiya zarar holatini o'rganib, eksperimental rejim qoidalarini o'zgartirish, loyihani to'xtatish yoki sud tartibida tovon undirish bo'yicha tavsiyalar beradi. Bu yondashuv kelgusida Rossiya qonunchiligiga doimiy normalar sifatida kiritilishi mumkin.

Fuqarolik javobgarligi nuqtai nazaridan, sun'iy intellekt sohasidagi yana bir muhim masala – majburiy sug'urta va kompensatsiya fondlarini shakllantirish g'oyalari. Chunki ayrim yuqori xavfli AI qo'llanmalari (masalan, haydovchisiz transport, aeronavtika, sog'liqni saqlash diagnostikasi)da potensial zarar kattaligi sababli, an'anaviy javobgarlikning o'zi yetarli bo'lmasligi mumkin. Yevropada bu borada takliflardan biri – no-fault liability (aybsizlikdan qat'i nazar javobgarlik) tamoyilini qo'llab, zarar qoplanishini tez va kafolatli qilish, so'ngra aybdorlar o'rtasida regres tartibida taqsimlash. Masalan, Fransiya va Germaniyada avtonom avtomobillar uchun egalari majburiy javobgarlik sug'urtasini rasmiylashtirishi kerak; agar hodisa yuz bersa, jabrlanuvchiga sug'urta tovon to'laydi, keyin texnik xato aniqlansa, sug'urtachi ishlab chiqaruvchidan undiriladi. Markaziy Osiyo mamlakatlarida hozircha bu yo'nalishda konkret talablar shakllanmagan, biroq Qozog'iston qonunida kelgusida AI tizimlari uchun ixtisoslashgan platforma va test muhiti yaratish belgilangan – bunda ehtimol, xavflarni baholash va sug'urta mexanizmlarini sinab ko'rish ham nazarda tutiladi [18].

Shuni alohida qayd etish lozimki, sun'iy intellektdan foydalangan holda zarar yetkazish holatlarida fuqarolik javobgarligi ba'zan jinoiy yoxud ma'muriy javobgarlik bilan ham qo'shib ketishi mumkin. Masalan, Rossiyada banklar qarzдорlarga qo'ng'iroq qilishda AI ovozli robotlaridan foydalangan va ular ayrim qonun talablarini chetlab o'tgan holatlarda, sud buni bevosita o'zaro muloqot deb baholab, banklarga nisbatan ma'muriy jazo qo'llagan (jarima solingan). Demak, AI vositasida qonunbuzarlik sodir etilsa, javobgarlik masalasi faqat fuqarohuquqiy bilan cheklanmay, kengroq yuridik javobgarlik doirasida ko'riladi. Biroq, ushbu maqola doirasida biz asosan mulkiy javobgarlik (tovon undirish) masalasiga e'tibor qaratdik.

Additiv ishlab chiqarish (3D-printing) integratsiyasining huquqiy muammolari

Additiv ishlab chiqarish – ya'ni 3D bosib chiqarish texnologiyasi – sanoat va maishiy sohalarda inqilobiy yangilik bo'lib, u yordamida murakkab jismoniy obyektlarni tez va nisbatan arzon usulda yaratish imkoni mavjud [19]. Ushbu texnologiyaning sun'iy intellekt bilan uyg'unlashuvi esa alohida imkoniyat va xavflarni keltirib chiqaradi. AI yordamida obyektlarni dizaynlash va 3D-printerlarda ularni yaratish jarayoni avtomatlashtirilgan "aqli fabrika" modelini vujudga keltiradi. Bu jarayonda inson omili kamayib, ishlab chiqarish samaradorligi oshsa-da, mas'uliyat masalasi noaniqlashib boradi.

Inson huquqlari nuqtai nazaridan, additiv ishlab chiqarish asosan ijtimoiy-iqtisodiy huquqlar va xavfsizlikka oid huquqlar bilan bog'liq muammolarni keltirishi mumkin. Birinchidan, 3D-printing keng yoyilishi bilan mehnat bozorida o'zgarishlar yuz berishi kutilmoqda – an'anaviy ishlab chiqarishdagi ko'plab ish o'rinlari qisqarib, odamlar boshqa malakaga o'qitilishi talab etiladi. Bu jarayonda davlatning bandlik va mehnat huquqlarini ta'minlash borasidagi majburiyatlari kuchayadi: ishsiz qolgan fuqarolarni qayta kasbga o'qitish, ularning mehnat huquqlarini toptamaslik dolzarblashadi. Ikkinchidan, 3D-printerlar yordamida sifat nazoratisiz mahsulotlar yaratilishi xavfi mavjud. Agar bunday mahsulot (masalan, tibbiy implant yoki avtomobil detali) nuqsonli chiqib, inson salomatligiga zarar yetkazsa, bu bemorning sog'liq huquqini yoki iste'molchining xavfsizlik huquqini buzadi. Shu bois, ko'plab davlatlar 3D-bosma mahsulotlar uchun ham majburiy sertifikatsiya va standartlar joriy etish masalasini muhokama qilmoqda [20]. Yevropa Ittifoqida ishlab chiqarilgan tibbiy asbob-uskunalar yoki dori-darmonlar uchun yagona standartlar mavjud bo'lib, agar ularni 3D-printing orqali tayyorlash yo'lga qo'yilsa, o'sha standartlar qat'iy tatbiq etilishi lozim. Markaziy Osiyo mamlakatlarida ham, masalan, O'zbekistonda "Mahsulotlar sifati va xavfsizligi to'g'risida"gi qonun kuchga ega bo'lib, kim tomonidan va qanday usulda ishlab chiqarilganidan qat'i nazar bozordagi har bir mahsulot xavfsiz bo'lishi talab etiladi. Demak, uy sharoitida bo'lsa ham, kimdir 3D-printerda biror mahsulotni ishlab, uni sotadigan bo'lsa, sifati uchun javobgar bo'ladi va agar u bilan bog'liq zarar yuz bersa, iste'molchi qonun himoyasida bo'ladi.

3D-printingning inson huquqlariga ta'sirida yana bir qiziq jihat – axborot olish va intellektual mulk huquqlari o'zaro to'qnashuvidir. Cody Wilson ismli amerikalik ixtirochi 2013-yilda dunyoda birinchi bo'lib 3D-printerda haqiqiy o'qotar qurol – *Liberator* pistolini yaratib, uning barcha chizmalarini internetda erkin tarqatib yubordi. AQSH hukumati bunday chizmalar tarqalishi jamoat xavfsizligiga tahdid ekanini bildirib, Wilson'ga nisbatan qurol-yarog' eksporti qoidalarini buzganlik uchun jarima solmoqchi bo'ldi va bu ma'lumotlarni onlayn tarqatishni taqiqladi. Wilson esa bunga javoban so'z erkinligi va axborotni erkin tarqatish huquqi buzilayotganini da'vo qilib, sudga murojaat qildi va ma'lum muddatdan so'ng ayrim cheklovlar bekor qilindi. Keyinchalik, 2018-yilda AQSHning 10 ta shtati hukumati prezident

administratsiyasini bunday chizmalarni internetga qo'yishga ruxsat bergani uchun sudga berdi [20]. Bu misol ko'rsatadiki, 3D-printerlarda har qanday buyumni, hatto qurolni ham tayyorlash mumkinligi axborot erkinligi va xavfsizlik huquqlarini to'qnash keltiradi. Davlatlar bu borada jamoat xavfsizligini ustun qo'yib, 3D-printing orqali qurol yasashni qat'iyani taqiqlashmoqda. Masalan, Birlashgan Qirollik va Avstraliyada qurol sifatida foydalanish mumkin bo'lgan istalgan buyumni 3D-printerda chop etish jinoyat deb belgilanmoqda [21]. O'zbekistonda ham noqonuniy ravishda qurol-yarog' tayyorlash jinoyat hisoblanib, bu normalar 3D-printing holatlariga ham tegishli tarzda qo'llanadi. Ya'ni, agar kimdir printerda otish qobiliyatiga ega qurol yaratishga urinsa, u ham xuddi an'anaviy usulda qurol yasagandek javobgarlikka tortiladi.

Fuqarolik-huquqiy javobgarlik nuqtai nazaridan, additiv ishlab chiqarish bir qancha noan'anaviy masalalarni yuzaga keltiradi. Avvalo, 3D-bosma buyum nuqsonli chiqib zarar yetkazsa, jabrlanuvchi an'anaviy tartibda "mahsulot nuqsoni" bo'yicha ishlab chiqaruvchini sudga berish imkoniyatiga ega bo'lishi kerak. Lekin muammo shundaki, 3D-printerdan chiqqan buyumning ishlab chiqaruvchisi kim? Agar buyumni foydalanuvchining o'zi uyda chop etgan bo'lsa, u holda u bir vaqtning o'zida ham ishlab chiqaruvchi, ham iste'molchiga aylanadi – o'ziga o'zi da'vo qilolmaydi, albatta. Ayrim huquqshunoslar bu holatni "prosumer" (producer + consumer) deb atab, iste'molchi va ishlab chiqaruvchi rollari qorishyapti, shuning uchun javobgarlik konsepsiyasini qayta ko'rib chiqish kerak, deyishadi. Agar 3D modeli internetdan yuklab olingan bo'lsa, jabrlanuvchi o'sha modelni tayyorlab chiqqan dizaynerni yoki platformani javobgar qilishga urinishi mumkin. Hozircha bunday pretsedentlar kam. AQSHda 3D-printer ishlab chiqaruvchisiga nisbatan da'vo qilingan holatlar mavjud: printerning o'zi noto'g'ri kalibrlangani uchun buyum qisman nuqsonli chiqqan va jarohat yetkazgan hollarda, sud printerni ishlab chiqqan kompaniyani javobgar deb topishga moyillik bildirgan. Xuddi shunday, agar 3D-chizma pullik asosda sotilgan bo'lsa va unda xato bo'lib, bu xato zarar keltirsa, chizma muallifi yoki sotuvchisining javobgarligi masalasi ko'riladi.

Professional sohalarda 3D-printing qo'llanishida javobgarlik masalasi yana murakkablashadi. Misol uchun, stomatolog shifoxonasi bemorning tishidan qolip olib, 3D-printerda tish koronkasi (qoplamasi) tayyorlaydi va o'rnatadi. Agar bu qoplama sifatsiz bo'lib, bemorga zarar etsa, u holda bemor tibbiy xizmat ko'rsatuvchini sudga berishi mumkin. Sud esa shifokorning xatosini yoki ishlatilgan material nuqsonini tekshiradi. Bu yerda 3D-printer yordamida tayyorlangan tibbiy buyum uchun mahsulot javobgarligi va tibbiy malpractice (kasbga oid beparvolik) tushunchalari chatishib ketadi. Kutiladiki, bunday hollarda bemorga kompensatsiya to'lanadi, ammo so'ngra sug'urta shirkati yoki shifoxona halokat sababini aniqlab, agar printer ishlab chiqaruvchisining aybi bo'lsa, ularga regress tartibda da'vo qo'yishi mumkin. Yevropa Ittifoqining taklif etilayotgan yangi Mahsulot javobgarligi qoidalarida raqamli mahsulotlar va 3D-printing mahsulotlari ham qamrab olinishi, shuningdek, sun'iy intellekt integratsiyalashgan mahsulotlarda aybni isbotlash yuki jabrlanuvchi uchun juda og'ir bo'lsa, aybni taxmin qilish (presumption of defect) qoidasini qo'llash nazarda tutilgan. Bu degani, agar biror 3D-bosma buyum tufayli zarar yetsa va uning nosozligi aniq isbotlanmasada, mahsulot haddan tashqari xavfli bo'lsa yoki standartga javob bermasa, sud uni nuqsonli deb taxmin qiladi va ishlab chiqaruvchiga javobgarlik yuklaydi. Ushbu yondashuv, ayniqsa, sun'iy intellekt bilan boshqariladigan printerlar yoki AI yaratgan dizaynlar uchun dolzarb – chunki ulardagi nosozlik sababini jabrlanuvchi o'zi isbotlashi qiyin bo'lishi mumkin.

O'zbekiston va qo'shni mamlakatlar qonunchiligida additiv ishlab chiqarish sohasida maxsus normalar hali yo'q. Biroq, mavjud fuqarolik kodeksi va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish qonunlari umumiy qoidalarni beradi. Masalan, O'zbekiston Fuqarolik kodeksida yuqori xavf manbai tushunchasi bor – odatda motorli transport, qurilish texnikasi kabi vositalar shu toifaga kiritiladi va egalari aybi bo'lmasa ham yetkazgan zarari uchun javob beradi. Kelgusida sun'iy intellekt bilan jihozlangan yirik 3D-printerlar yoki robotlashtirilgan zavodlar ham ana shunday yuqori xavf manbai sifatida ko'rilishi mumkin. Markaziy Osiyo davlatlarida 3D-printerdan foydalanib jinoyat sodir etish (masalan, qalbaki buyumlar ishlab chiqarish, valyutani qalbakilashtirish, pornografik materiallar yaratish) bo'yicha ham umumiy normalar qo'llaniladi – bu jihatlar hozircha amaliyotda kam uchrayotgan bo'lsa-da, yangi texnologiyalardan jinoyatda foydalanish global muammo ekanini inobatga olib, jinoiy qonunchilikni yangilash ehtiyoji tug'ilishi mumkin.

Yuqoridagi tahlillar ko'rsatmoqdaki, sun'iy intellekt va additiv ishlab chiqarish integratsiyasi sharoitida inson huquqlari va fuqarolik javobgarligi masalalari bir-biriga chambarchas bog'liq. Inson huquqlarini himoya qilish uchun davlatlar AI va AM sohasida taqiqlangan faoliyatlar ro'yxatini belgilash (masalan, fuqarolarni noxolis kuzatish, noqonuniy mahsulotlar chiqarish), shaffoflik va rozilik talablarini joriy etish (AI yaratgan materiallarni belgilash, fuqarolarning roziligini olish) kabilarni qonunlarda mustahkamlashmoqda. Javobgarlik mexanizmlarini kuchaytirish uchun esa mahsulot sifatini nazorat qilish, zararni qoplashning sug'urta mexanizmlarini joriy etish va aybdor subyektlarni aniqlash bo'yicha ekspert komissiyalarini tuzish kabi usullar qo'llanilmoqda.

Yuqoridagi tahlil asosida quyidagi natijalarga erishildi:

1. Sun'iy intellektning inson huquqlariga ta'siri bo'yicha xalqaro yondashuvlar shakllanmoqda. Yevropa Ittifoqi va Qozog'iston tajribasi sun'iy intellekt tizimlarining ayrim huquqlar uchun xavf tug'diruvchi turlarini (ijtimoiy skorslash, manipulyatsiya va h.k.) qonunan taqiqlash, shuningdek AI qarorlarida adolat va tenglik tamoyillarini ta'minlash lozimligini ko'rsatdi. Bu davlatlar AI sohasida inson huquqlarini ustuvor qo'yuvchi huquqiy normalarni joriy qilmoqda.
2. Sun'iy intellekt tufayli yetkazilgan zarar uchun javobgarlik masalasida yangi huquqiy yechimlar paydo bo'lmoqda. G'arb mamlakatlarida amaldagi huquq normalari doirasida sudlar sun'iy intellekt ishtirokidagi zarar uchun asosan insonga nisbat berilgan ayb konsepsiyasini qo'llab turibdi – ya'ni AI yaratuvchisi yoki foydalanuvchisi aybdor topiladi. Shu bilan birga, AQSH va Yevropada AI mahsulot javobgarligi konsepsiyasi shakllanmoqda – ya'ni AI tizimi natijasida zarar kelsa, uni ishlab chiqargan kompaniya xuddi nuqsonli mahsulot uchun javob bergandek javobgar bo'lishi mumkinligi muhokama qilinmoqda.
3. Markaziy Osiyo va MDH davlatlarida AI va AM bo'yicha huquqiy baza endi shakllanmoqda. O'zbekistonda sun'iy intellekt bo'yicha ilk qonun loyihasi ko'rib chiqilayotgan bo'lib, unda AI yaratgan kontentni belgilash, AI sohasini tartibga solish asoslari belgilanishi kutilmoqda. Qozog'iston esa mintaqada birinchi bo'lib kompleks AI qonunini qabul qilib, javobgarlik, shaffoflik va inson huquqlarini himoya qilish tamoyillarini qonun darajasida mustahkamladi [22]. Rossiya va boshqa MDH davlatlarida hozircha alohida AI qonunlari yo'q, ammo Rossiya eksperimental huquqiy rejimlar orqali AI bilan bog'liq holatlarda zarar qoplash tartibini sinovdan o'tkazmoqda.

4. Additiv ishlab chiqarish texnologiyalari (3D-printing) yangi javobgarlik muammolarini tug'dirmoqda [23]. Xususan, uy sharoitida 3D-printerda tayyorlangan buyumlar tufayli yetgan zararlarni qoplashda an'anaviy mahsulot uchun javobgarlik tizimi to'liq ishlamaydi – chunki ishlab chiqaruvchi konsepsiyasi o'zgaradi. Bu borada mutaxassislar yangi yondashuvlarni (masalan, foydalanuvchini ishlab chiqaruvchiga tenglashtirish, yoki 3D-model dizaynerining javobgarligi) taklif etmoqda. Shuningdek, 3D-bosma mahsulotlar sifatini nazorat qilish, ayniqsa, qurol va xavfli buyumlarni chop etishni taqiqlash bo'yicha xorijda maxsus choralar ko'rilmogda.
5. O'zbekiston uchun sun'iy intellekt va additiv ishlab chiqarish sohasida huquqiy islohotlar zarur. Yuqoridagi tajribalarni inobatga olgan holda, O'zbekiston sun'iy intellektni rivojlantirishda bir vaqtning o'zida inson huquqlarini himoya qiluvchi kafolatlarni ham joriy etishi lozim. Bunda AI qarorlarining shaffofligi, noxolis algoritmlarni taqiqlash, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilishga oid aniq normalar muhim ahamiyatga ega. Fuqarolik-huquqiy javobgarlik nuqtai nazaridan esa qonunchilikka "raqamli mahsulot" tushunchasini kiritish, AI va 3D-printing vositasida ko'rsatiladigan xizmatlar hamda mahsulotlar uchun javobgarlik subyektlarini aniqlashtirish kerak bo'ladi. Shuningdek, xavfli AI va AM faoliyatlari uchun majburiy sug'urta joriy etish, sud ekspertizasi markazlarida texnogen zararlarni baholovchi mutaxassislarni tayyorlash kabi tizimli choralar ko'rilishi zarur.

Xulosa. Sun'iy intellekt va additiv ishlab chiqarish texnologiyalarining sanoat hamda jamiyat hayotiga jadal kirib kelishi huquq sohasi oldiga yangi murakkab vazifalarni qo'ymoqda. Ushbu maqolada ko'rib chiqilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ushbu texnologiyalar integratsiyasi sharoitida inson huquqlarini ta'minlash va fuqarolik-huquqiy javobgarlikni belgilash borasida huquqiy bo'shliqlar mavjud. Rivojlangan xorijiy davlatlar (YeI, AQSH va boshqalar) allaqachon bu bo'shliqlarni to'ldirishga kirishgan: AI sohasini tartibga soluvchi maxsus qonunlar qabul qilinmoqda, mahsulot javobgarligi normativlari qayta ko'rib chiqilmoqda va inson huquqlarini himoya qiluvchi kafolatlar mustahkamlanmoqda. Markaziy Osiyoda Qozog'iston bu yo'nalishda yetakchilik qilib, mintaqada ilk bor sun'iy intellekt to'g'risidagi qonunni qabul qildi va unda ilg'or tamoyillarni aks ettirdi.

O'zbekiston ham global tendensiyalardan ortda qolmaran holda, sun'iy intellekt va raqamli innovatsiyalar bo'yicha milliy strategiyasini ishlab chiqmoqda (Prezidentning 2021-yil 17-fevraldagi PQ-4996-son qarori va 2024-yil 14-oktyabrdagi PQ-358-son qarori bunga misol bo'la oladi). Endilikda, ushbu strategiyalarni huquqiy jihatdan ta'minlash uchun maxsus qonun hujjatlarini qabul qilish dolzarbdir. Mazkur yangi qonunlarda xalqaro tajribada o'zini oqlagan qoidalarga asoslanish maqsadga muvofiq: xususan, inson huquqlarini himoya qilish (sun'iy intellektning nojo'ya qo'llanilishiga chek qo'yish, fuqarolar roziligisiz ularga doir ma'lumotlarni AI yordamida qayta ishlashni taqiqlash va h.k.), javobgarlik subyektlari doirasini aniqlash (AI yaratuvchisi, egasi va foydalanuvchisining javobgarlik doirasini belgilash), shuningdek zararni qoplash mexanizmlarini soddalashtirish (jabrlanuvchining isbotlash majburiyatini yengillashtirish, majburiy javobgarlik sug'urtasi kabi vositalarni joriy etish) ko'zda tutilishi kerak.

Xulosa o'rnida ta'kidlash lozimki, sun'iy intellekt va 3D-printing imkoniyatlari jamiyatga ulkan foydalar keltirishi barobarida, ular bilan bog'liq xavflarni inkor etmaslik lozim. Inson huquqlari va qonun ustuvorligini ta'minlash – har qanday texnologik taraqqiyotning legitimligi

garovidir. Shunday ekan, O'zbekiston va boshqa davlatlar ushbu sohalarda huquqiy infratuzilmani tezkorlik bilan rivojlantirishi, xalqaro tajribadan foydalanib, zamon talablariga javob берувчи qonunchilikni shakllantirishi kerak. Faqat shundagina sun'iy intellekt va additiv ishlab chiqarish integratsiyasi berayotgan imkoniyatlar to'liq ro'yobga chiqib, fuqarolar farovonligi va huquqlarining kafolatli himoyasi ta'minlanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Imomov N.F. Intellektual mulk huquqining yangi obyektlari. – Toshkent: TDYI, 2011. – 9-bet.
2. https://habr.com/ru/companies/cloud_ru/articles/937256/#:~:text=%E2%80%94%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%BE%D0%B1%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B5,%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%82%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8E%20%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B0
3. <https://iclg.com/news/23131-us-legislators-push-for-ai-specific-product-liability-framework#:~:text=Justifying%20the%20bill%20as%20an,%E2%80%9D>
4. <https://iclg.com/news/23131-us-legislators-push-for-ai-specific-product-liability-framework#:~:text=Justifying%20the%20bill%20as%20an,%E2%80%9D>
5. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-podpisal-zakon-ob-iskusstvennom-intellekte-585846/#:~:text=%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B0%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8B%20%D0%B2,%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87
6. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-podpisal-zakon-ob-iskusstvennom-intellekte-585846/#:~:text=%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B0%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8B%20%D0%B2,%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87
7. Oqyulov O. Intellektual mulk huquqiy maqomining nazariy va amaliy muammolari. – Toshkent: TDYI, 2004. – 25-bet.

8. https://habr.com/ru/companies/cloud_ru/articles/937256/#:~:text=%E2%80%94%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%BE%D0%B1%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%82%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8E%20%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B0
9. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-podpisal-zakon-ob-iskusstvennom-intellekte-585846/#:~:text=%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B0%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8B%20%D0%B2,%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87
10. https://habr.com/ru/companies/cloud_ru/articles/937256/#:~:text=%E2%80%94%20%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%20%D0%BE%D0%B1%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%BC%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D1%82%20%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%20%D0%BF%D0%BE%20%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BD%D1%8E%20%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BA%D0%B0
11. Odilqoriyev H.T. Huquqiy davlat va raqamli jamiyat: nazariya va amaliyot. – Toshkent: Adolat, 2021.
12. https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/tokaev-podpisal-zakon-ob-iskusstvennom-intellekte-585846/#:~:text=%D0%A1%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D1%8B%20%D0%B8%D1%81%D0%BA%D1%83%D1%81%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE%20%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%82%D0%B0%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D1%8B%20%D0%B2,%D0%B8%D0%BD%D1%81%D1%82%D1%80%D1%83%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%20%D0%B4%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D1%8F%20%D1%87%D0%B5%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%20%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D1%85%20%D0%B7%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87
13. Bozarov S.S. Sun'iy intellekt doirasida huquqiy javobgarlik: Yuridik fanlar doktori (Doctor of Science) dissertatsiyasi. – Toshkent: TDYU, 2023.
14. <https://iclg.com/news/23131-us-legislators-push-for-ai-specific-product-liability-framework#:~:text=A%20bipartisan%20bill%20was%20introduced,to%20the%20burgeoning%20technology%20proliferate>

15. <https://iclg.com/news/23131-us-legislators-push-for-ai-specific-product-liability-framework#:~:text=A%20bipartisan%20bill%20was%20introduced,to%20the%20burgeoning%20technology%20proliferate>
16. <https://ipwatchdog.com/2025/08/03/eu-commission-confirms-sep-regulation-ai-liability-directive-officially-scrapped/#:~:text=EU%20Commission%20Confirms%20that%20SEP,contractual%20civil%20liability>
17. <https://iapp.org/news/a/european-commission-withdraws-ai-liability-directive-from-consideration#:~:text=European%20Commission%20withdraws%20AI%20Liability,intelligence%20when%20it%20causes%20harms>
18. <https://ipwatchdog.com/2025/08/03/eu-commission-confirms-sep-regulation-ai-liability-directive-officially-scrapped/#:~:text=EU%20Commission%20Confirms%20that%20SEP,contractual%20civil%20liability>
19. Shermatov , N. (2025). RAQAMLI ERADA SUN'IY INTELLEKT (AI) VA ADDITIV (3D PRINTING) TEXNOLOGIYALARI INTELLEKTUAL MULK HUQUQINING OBYEKTI SIFATIDA. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(2), 448–455. <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I2Y2025N72>
20. <https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5d64f0cb9a7947324d46b4d7#:~:text=%D0%92%202018%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83%20%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%80%D1%8B%20%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%B8,%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5>
21. <https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5d64f0cb9a7947324d46b4d7#:~:text=%D0%92%202018%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83%20%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%80%D1%8B%20%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%B8,%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5>
22. <https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5d64f0cb9a7947324d46b4d7#:~:text=%D0%92%202018%20%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D1%83%20%D0%B3%D0%B5%D0%BD%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%BE%D1%80%D1%8B%20%D0%B4%D0%B5%D1%81%D1%8F%D1%82%D0%B8,%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B5>
23. Shermatov , N. (2025). RAQAMLI ERADA SUN'IY INTELLEKT (AI) VA ADDITIV (3D PRINTING) TEXNOLOGIYALARI INTELLEKTUAL MULK HUQUQINING OBYEKTI SIFATIDA. Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences., 5(2), 448–455. <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I2Y2025N72>

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

PROSPECTS FOR DEVELOPING INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN IN PREVENTING AND REGULATING CRIMES IN THE FIELD OF CRYPTO-ASSETS

Gulomamatova Parvina Akbarali qizi

Tashkent State Law University

Teacher, Department of Cyber Law

Abstract. This article analyzes the prospects for developing international legal cooperation of the Republic of Uzbekistan in preventing and regulating crimes in the field of crypto-assets. The study examines FATF standards, mutual evaluation mechanisms within the EAG framework, and improvements in the national legal framework..

Keywords: crypto-assets, international cooperation, FATF, EAG, money laundering, terrorist financing, VASP, NAPP, digital assets.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASINING KRIPTO-AKTIVLAR SOHASIDAGI JINOYATLARNI OLDINI OLIH VA TARTIBGA SOLISH BORASIDAGI XALQARO-HUQUQIY HAMKORLIGINI RIVOJLANTIRISH ISTIQBOLLARI

G'ulommamatova Parvina Akbarali qizi

Toshkent davlat yuridik universiteti

Kiber huquq kafedrası o'qituvchisi

E-mail: gulommamatova@gmail.com

<http://www.orcid.org/0009-0007-2120-2292>

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasining kripto-aktivlar sohasidagi jinoyatlarni oldini olish va tartibga solish borasidagi xalqaro-huquqiy hamkorligini rivojlantirish istiqbollari tahlil qilinadi. Tadqiqotda FATF standartlari, Yevrosiyo guruhi doirasidagi o'zaro baholash mexanizmlari hamda milliy huquqiy baza takomillashuvi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: kripto-aktivlar, xalqaro hamkorlik, FATF, EAG, pul yuvish, terrorizmni moliyalashtirish, VASP, NAPP, raqamli aktivlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N76>

Kirish. XXI asrning ikkinchi o'n yilligida kriptovalyutalar va boshqa raqamli aktivlarning jadal rivojlanishi jahon moliyaviy tizimida tubdan o'zgarishlarni keltirib chiqardi. Kriptovalyutalar va virtual aktivlar bir tomondan innovatsion moliyaviy texnologiyalar sifatida iqtisodiy imkoniyatlarni kengaytirs, ikkinchi tomondan jinoyatchilar uchun pul yuvish, terrorizmni moliyalashtirish va boshqa noqonuniy faoliyatni amalga oshirishda yangi vositalar yaratdi. Xalqaro hamjamiyat tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, 2022-yilda kriptovalyutalar orqali amalga oshirilgan noqonuniy operatsiyalar hajmi 20,1 milliard AQSh dollariga yetgan bo'lib, bu 2021-yilga nisbatan 44 foizga ko'p [1; 3-b.]. Bundan tashqari, 2022-yilda kriptovalyutalar bilan bog'liq barcha faoliyatda noqonuniy operatsiyalar ulushi 2021-yildagi 0,12 foizdan 0,24 foizga oshdi.

O'zbekiston Respublikasi 2018-yildan boshlab kripto-aktivlar sohasini tartibga solish bo'yicha faol qadamlar qo'yimoqda. Prezident farmonlari va qarorlari asosida shakllantirilgan huquqiy baza mamlakatda kripto-aktivlar bilan bog'liq faoliyatni litsenziyalash, nazorat qilish va jinoyatlarning oldini olish mexanizmlarini joriy etishga qaratilgan. Shu bilan birga, kripto-aktivlar sohasidagi jinoyatlarning transmilliy xarakteri bu boradagi xalqaro hamkorlikni rivojlantirishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Kriptoalyutalarning anonim va chegarasiz tabiati huquqni muhofaza qilish organlarining jinoyatchilarni kuzatish va jinoiy aktivlarni musodara qilish imkoniyatlarini cheklamoqda.

Ushbu tadqiqotning maqsadi O'zbekiston Respublikasining kripto-aktivlar sohasidagi jinoyatlarni oldini olish va tartibga solish borasidagi xalqaro-huquqiy hamkorligini rivojlantirish istiqbollari ilmiy jihatdan asoslash hamda tegishli takliflar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotning dolzarbligi FATF tomonidan 2023-yilda e'lon qilingan hisobotda ta'kidlanganidek, 98 ta yurisdiksiyaning 75 foizi hali ham virtual aktivlar va virtual aktiv xizmat ko'rsatuvchilarini tartibga solish bo'yicha FATF talablariga qisman yoki to'liq mos kelmasligida namoyon bo'ladi [2; 1-b.]. Bu global miqyosda kripto-aktivlar sohasidagi jinoyatlarning oldini olishda jiddiy bo'shliqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Kripto-aktivlar sohasidagi jinoyatlarni oldini olish va tartibga solishning xalqaro-huquqiy asoslari bo'yicha ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, bu sohada FATF standartlari hal qiluvchi ahamiyatga ega. FATF 2019-yilda pul yuvishga qarshi kurash va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurash choralarini virtual aktivlar va virtual aktiv xizmat ko'rsatuvchilariga nisbatan kengaytirdi. Bu standartlar kriptoalyutalar orqali jinoyatchilar va terroristlar tomonidan sohadagi suiste'mol qilishning oldini olishga qaratilgan [3; 2-b.]. FATF 15-tavsiyasi va uning izohlovchi eslatmasi virtual aktivlar bilan bog'liq AML/CFT choralarini amalga oshirishning asosiy huquqiy bazasi hisoblanadi va barcha a'zo davlatlarni bu standartlarni milliy qonunchilikka joriy etishga undaydi.

Bazel Boshqaruv Instituti tomonidan 2023-yilda e'lon qilingan AML indeksi tahlilida qayd etilishicha, 2017-yil dekabr oyidan 2023-yil sentyabr oyigacha FATF tomonidan baholangan 161 ta y

Yurisdiksiyadan faqat 12,5 foizi 15-tavsiya bo'yicha muvofiqlik darajasini ta'minlagan, 20,5 foizi esa umuman mos kelmaydi deb baholangan. Global o'rtacha texnik muvofiqlik darajasi atigi 43 foizni tashkil etadi, bu esa barcha 40 tavsiya bo'yicha o'rtacha ko'rsatkichdan sezilarli darajada past [4; 1-b.]. Bu statistik ma'lumotlar kriptoalyutalarni tartibga solish sohasida xalqaro hamjamiyat oldida turgan muammolarning ko'lamini yaqqol ko'rsatadi.

O'zbekiston kontekstida S.Abdulkasimov tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mamlakatning kripto-aktivlar sohasidagi huquqiy bazasini tahlil qilgan. Muallif O'zbekiston 2018-yildan boshlab kripto-aktivlar sohasini tartibga solish bo'yicha kompleks yondashuvni shakllantirganligini ta'kidlaydi [5; 1-b.]. Tadqiqotda milliy tartibga solish organi sifatida NAPP ning roli, litsenziyalash tartiblari va soliq imtiyozlari keng tahlil qilingan. Shu bilan birga, xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish va chegaralararo hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ham qayd etadi.

Yevropa huquqshunoslari M.Lehmann va boshqalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda kriptoalyutalarni tartibga solishning parchalangan landshafti samarasizliklarni keltirib chiqarishi va tartibga solish arbitrajini rag'batlantirishi ta'kidlanadi. Tadqiqotchilar

xalqaro kriptovalyuta tartibga solishni nazorat qilish va amalga oshirish uchun Moliyaviy barqarorlik va innovatsiyalar kengashi tuzishni taklif qilishadi [6; 1-b.]. Ushbu yondashuv global nazoratni kuchaytiradi va chegaralararo yagona muvofiqlikni ta'minlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy-huquqiy tahlil, tizimli yondashuv va hujjatlarni tahlil qilish usullari qo'llanildi. Tadqiqot manbalariga FATF rasmiy hisobotlari, Yevrosiyo guruhi o'zaro baholash hujjatlari, O'zbekiston Respublikasi qonunchilik hujjatlari va xalqaro ilmiy jurnallarda chop etilgan maqolalar kiradi. Tadqiqot 2020-yildan keyingi davrni qamrab oladi, chunki aynan shu davrda kripto-aktivlar sohasidagi xalqaro standartlar sezilarli darajada takomillashtirilgan.

Muhokama. O'zbekiston Respublikasining kripto-aktivlar sohasidagi xalqaro hamkorligini tahlil qilishda avvalo mamlakatning Yevrosiyo guruhi doirasidagi ishtiroki va o'zaro baholash mexanizmlarini ko'rib chiqish zarur. O'zbekiston 2005-yildan beri EAG ning to'liq huquqli a'zosi hisoblanadi va AML/CFT sohalarida metodologiya hamda amaliy ko'rsatmalarni ishlab chiqishda faol ishtirok etadi [7; 1-b.]. EAG Yevrosiyo mintaqasi mamlakatlarini pul yuvish va terrorizmni moliyalashtirishga qarshi kurashda yagona standartlarni ishlab chiqish uchun birlashtiradi. O'zaro baholash jarayoni mamlakatning AML/CFT tizimini FATF xalqaro standartlariga muvofiqligini har tomonlama baholashni o'z ichiga oladi.

2022-yilda EAG tomonidan O'zbekistonning AML/CFT tizimini ikkinchi marta o'zaro baholash o'tkazildi. 2023-yildagi birinchi kuchaytirilgan monitoring hisobotida mamlakatning texnik muvofiqlik kamchiliklarini bartaraf etishda sezilarli yutuqlarga erishgani qayd etildi. Xususan, 6-tavsiya bo'yicha reyting qisman muvofiqdan asosan muvofiqqa, 7-tavsiya bo'yicha ham shunga o'xshash yaxshilanish qayd etildi [8; 1-b.]. Shuningdek, 22-tavsiya ham qisman muvofiqdan asosan muvofiq darajasiga ko'tarildi. Bu natijalar O'zbekistonning xalqaro standartlarga muvofiqlashtirish bo'yicha izchil sa'y-harakatlarini ko'rsatadi va mamlakatning kuchaytirilgan monitoringdan oddiy monitoringga o'tkazilganligini bildiradi.

Milliy darajada O'zbekistonda kripto-aktivlar sohasini tartibga solish uchun maxsus davlat organi faoliyat yuritadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Istiqbolli loyihalar milliy agentligi kripto-aktivlar bozorining asosiy regulyatori hisoblanadi. NAPP kripto-aktiv xizmat ko'rsatuvchilarini litsenziyalash, yangi qoidalar va tartiblarni joriy etish hamda sohada qonunchilikka rioya etilishini ta'minlash uchun mas'uldir [9; 1-b.]. Agentlik to'g'ridan-to'g'ri Prezidentga hisobot beradi va bu uning tartibga solish funksiyalarining mustaqilligini ta'minlaydi. NAPP shuningdek kapital bozori va sug'urta sektorini ham nazorat qiladi, bu esa yagona tartibga solish yondashuvini shakllantirish imkonini beradi.

2023-yil 1-yanvaridan boshlab O'zbekiston rezidentlari kripto-aktivlar bilan operatsiyalarni faqat mamlakatda ro'yxatdan o'tgan va tegishli litsenziyalarga ega bo'lgan milliy xizmat ko'rsatuvchilar orqali amalga oshirishi mumkin. Bu talab pul yuvish va terrorizmni moliyalashtirish xavflarini kamaytirish, shuningdek, operatsiyalar ustidan davlat nazoratini ta'minlash maqsadida joriy etilgan [10; 1-b.]. VASP lar to'rt toifaga bo'linadi: kripto-birjalar, kripto-do'konlar, kripto-depozitariylar va mayning pullari. Har bir toifa uchun alohida litsenziyalash tartiblari va to'lovlar belgilangan. 2024-yil oktyabr oyiga qadar mamlakatda 15 ta litsenziyalangan kompaniya faoliyat yuritmoqda.

Xalqaro hamkorlikning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lib Travel Rule talabini amalga oshirish hisoblanadi. FATF tomonidan belgilangan ushbu qoida VASP lardan ma'lum

chegaradan yuqori operatsiyalar uchun jo'natuvchi va oluvchi to'g'risidagi ma'lumotlarni yig'ish, uzatish va saqlashni talab etadi. Bu virtual aktiv o'tkazmalarini an'anaviy moliyaviy tizimdagi bank o'tkazmalari standartlariga moslashtirish, shaffoflikni oshirish va huquqni muhofaza qilish organlariga noqonuniy pul oqimlarini kuzatish imkonini berishga qaratilgan [11; 1-b.]. AQShda bu chegara 3000 dollar, ko'plab boshqa mamlakatlarda esa 1000 dollar etib belgilangan.

Biroq, 2023-yildagi FATF so'rovnomasiga javob bergan 151 ta yurisdiksiyaning yarmidan ko'pi hali ham Travel Rule ni amalga oshirish bo'yicha hech qanday qadamlar qo'ymagan. Bu jiddiy tashvish uyg'otadi, chunki virtual aktivlar va VASP lar tomonidan keladigan xavflar oshib bormoqda, tartibga solish bo'shliqlari esa jinoyatchilar uchun foydalanish mumkin bo'lgan muhim kanallarni yaratmoqda [12; 1-b.]. O'zbekiston ushbu yo'nalishda milliy qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha izchil ishlar olib bormoqda. VASP larga mijozlarni aniqlash va shubhali operatsiyalarni tegishli organlarga xabar berish majburiyatlari yuklatilgan.

Xalqaro hamkorlikning yana bir muhim jihati bu huquqni muhofaza qilish organlari o'rtasidagi axborot almashish va qo'shma tergov olib borishdir. Kripto-jinoyatlarni tekshirishda blockchain analitikasi vositalari hal qiluvchi ahamiyatga ega. Tadqiqotlarga ko'ra, huquqni muhofaza qilish mutaxassislarining 80 foizdan ortig'i blockchain tahlili kripto-valyutalar bilan bog'liq tergov ishlarida yuqori darajada dolzarb ekanligiga rozi [13; 2-b.]. Shu bilan birga, turli mamlakatlar o'rtasidagi huquqiy tizimlar farqi, ekstraditsiya shartnomalarining mavjudligi va ma'lumotlarni himoya qilish qonunlari chegaralararo hamkorlikni murakkablashtiradi. INTERPOL va Eurojust kabi xalqaro tashkilotlar bu borada muhim koordinatsiya rolini o'ynaydi.

Yevropa Ittifoqi tajribasi ham e'tiborga loyiq. 2023-yil may oyida qabul qilingan Kripto-aktivlar bozori to'g'risidagi reglament Yevropa iqtisodiy zonasida kripto-aktivlarni tartibga solishning yagona huquqiy bazasini yaratdi. Ushbu reglament FATF standartlariga muvofiqlikni ta'minlaydi va kripto-aktiv xizmat ko'rsatuvchilariga iste'molchilarni himoya qilish, boshqaruvni yaxshilash bo'yicha choralarni ko'rishni majbur etadi [14; 1-b.]. Reglament 2024-yil dekabr oyidan kuchga kirdi va kripto-aktivlarni kuzatish imkonini beruvchi tartibga solish bazasini yaratdi. O'zbekiston uchun Yevropa Ittifoqi tajribasini o'rganish va tegishli elementlarni milliy qonunchilikka moslashtirish istiqbolli yo'nalish bo'lib xizmat qiladi.

Terrorizmni moliyalashtirish va sanksiyalarni chetlab o'tishda kripto-valyutalarning roli ham alohida e'tiborga molik. BMT Xavfsizlik Kengashi Kontrterroristik qo'mitasining hisobotiga ko'ra, KXDR davlat tomonidan qo'llab-quvvatlanadigan kiber guruhlar orqali VASP lardan yirik mablag'larni o'g'irlash orqali noqonuniy qurol-yarog' dasturlarini moliyalashtirmoqda. 2022-yilda bunday o'g'irliklar hajmi tarixiy maksimumga yetdi [15; 1-b.]. ISIS, Al-Qoida va boshqa terroristik tashkilotlar ham kripto-valyutalardan foydalanishni kengaytirmoqda. Bu holatlar xalqaro hamkorlikni kuchaytirishning dolzarbligini yanada oshiradi.

Natijalar. Tadqiqot natijalariga ko'ra, O'zbekiston Respublikasining kripto-aktivlar sohasidagi xalqaro-huquqiy hamkorligini rivojlantirish uchun quyidagi asosiy yo'nalishlar aniqlandi. Birinchidan, FATF 15-tavsiyasi va Travel Rule talablarini to'liq amalga oshirish zarur. Hozirgi kunda O'zbekiston milliy qonunchiligida ushbu standartlarning asosiy elementlari aks ettirilgan, biroq amaliy tatbiq etish mexanizmlari takomillashtirishni talab etadi. Xususan, VASP lar o'rtasida axborot almashish protokollarini ishlab chiqish, sanksiyalar ro'yxati bilan

avtomatik tekshiruv tizimlarini joriy etish zarur. Shuningdek, DeFi platformalari va boshqarilmaydigan hamyonlar bilan bog'liq xavflarni baholash metodologiyasini ishlab chiqish lozim.

Ikkinchidan, EAG doirasidagi hamkorlikni chuqurlashtirishga alohida e'tibor qaratish lozim. O'zbekiston Markaziy Osiyo mintaqasida kriptο-aktivlarni qabul qilish bo'yicha yetakchi o'rinni egallaydi. 2024-yil holatiga ko'ra, mamlakat global reytingda 33-o'rinni egallagan bo'lib, bu o'tgan yilga nisbatan 54 pozitsiyaga ko'tarilishni bildiradi [16; 1-b.]. Mamlakatda 512 mingdan ortiq shaxs raqamli aktivlarga egalik qiladi, bu umumiy aholining 1,46 foizini tashkil etadi. Litsenziyalangan provayderlardan o'tgan tranzaksiyalar hajmi 1 milliard dollardan oshgan. Ushbu salohiyatdan foydalangan holda, O'zbekiston mintaqaviy hamkorlikda yetakchilik rolini o'z zimmasiga olishi mumkin.

Uchinchidan, ikki tomonlama va ko'p tomonlama huquqiy yordam shartnomalarini kengaytirish zarur. Kripto-jinoyatlarning transmilliy xarakteri huquqni muhofaza qilish organlari o'rtasidagi tezkor axborot almashish va qo'shma tergov olib borish imkoniyatlarini talab etadi. Hozirgi kunda O'zbekiston MDH mamlakatlari va boshqa davlatlar bilan huquqiy yordam shartnomalariga ega, biroq bu shartnomalarni kripto-aktivlar sohasidagi o'ziga xos xususiyatlarni hisobga olgan holda yangilash talab etiladi. Raqamli dalillarni yig'ish, uzatish va saqlash tartiblari alohida kelishilishi lozim.

To'rtinchidan, xususiy sektor bilan hamkorlikni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. NAPP allaqachon blockchain tranzaksiyalarini tahlil qilish bo'yicha ixtisoslashgan kompaniyalar bilan hamkorlik qilmoqda. Xususan, Heemera kompaniyasi NAPP regulativ sandboxiga kiritilgan bo'lib, bu unga nazorat ostidagi muhitda blockchain tranzaksiyalarini tahlil qilish standartlarini ishlab chiqish va sinovdan o'tkazish imkonini beradi [17; 1-b.]. Bundan tashqari, 2024-yil mart oyida NAPP va Tether kompaniyasi o'rtasida O'zbekistonda blockchain texnologiyasi va steyblkoinlarni rivojlantirish bo'yicha memorandum imzolandi [18; 1-b.]. Bu hamkorlik markaziy bank raqamli valyutasi va aktivlarni tokenlashtirish texnologiyalarini joriy etishga qaratilgan.

Beshinchidan, mutaxassislar malakasini oshirish va xalqaro tajriba almashish dasturlarini kengaytirish zarur. Kripto-jinoyatlarni tekshirish maxsus bilim va ko'nikmalarni talab etadi. EAG doirasida 2023-yil mart oyida Toshkentda texnik yordam beruvchilar va donorlar yig'ilishi bo'lib o'tdi, bu O'zbekistonning AML/CFT tizimini takomillashtirish bo'yicha xalqaro hamkorlikka bo'lgan tayyorligini ko'rsatadi [19; 1-b.]. Shuningdek, huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari uchun blockchain analitikasi, kripto-kriminalistika va xalqaro hamkorlik bo'yicha maxsus o'quv dasturlari ishlab chiqilishi lozim.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston Respublikasi kripto-aktivlar sohasidagi jinoyatlarni oldini olish va tartibga solish borasida xalqaro-huquqiy hamkorlikni rivojlantirish uchun mustahkam huquqiy va institutsional poydevarga ega. NAPP rahbarligida shakllangan tartibga solish tizimi, EAG doirasidagi faol ishtirok va milliy qonunchilikni FATF standartlariga moslashtirish bo'yicha izchil sa'y-harakatlar mamlakatning xalqaro hamkorlikka tayyorligini tasdiqlaydi. Mamlakatning mintaqaviy reytinglardagi yuqori o'rni va kripto-aktivlarni qabul qilishdagi yetakchiligi xalqaro hamkorlikda faol rol o'ynash imkoniyatini beradi.

Shu bilan birga, kripto-aktivlar sohasidagi xalqaro hamkorlikni yanada rivojlantirish uchun quyidagi takliflarni amalga oshirish maqsadga muvofiq. Avvalo, Travel Rule talablarini

to'liq amalga oshirish uchun tegishli texnik va huquqiy infratuzilmani yaratish zarur. Bu VASP lar o'rtasida xavfsiz axborot almashish protokollarini ishlab chiqish, shuningdek, xalqaro hamkorlarning axborot tizimlari bilan integratsiyani ta'minlashni o'z ichiga oladi. IVMS101 kabi xalqaro standartlarga muvofiq ma'lumotlar almashinuvi protokollarini joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Bundan tashqari, mintaqaviy hamkorlikni chuqurlashtirish maqsadida O'zbekiston Markaziy Osiyo mamlakatlari bilan kripto-aktivlar sohasidagi jinoyatlarga qarshi kurashda hamkorlik to'g'risida maxsus kelishuvlarni imzolash tashabbusi bilan chiqishi maqsadga muvofiq. Bu kelishuvlar axborot almashish, qo'shma tergov guruhlarini tuzish va huquqiy yordam ko'rsatish mexanizmlarini o'z ichiga olishi kerak. EAG platformasidan foydalangan holda, mintaqadagi boshqa davlatlar bilan tajriba almashish va birgalikda kadrlar tayyorlash dasturlarini amalga oshirish mumkin.

Nihoyat, blockchain analitikasi va sun'iy intellekt texnologiyalarini huquqni muhofaza qilish organlarining amaliyotiga joriy etish zarur. Bu texnologiyalar kripto-aktivlar orqali amalga oshirilgan noqonuniy operatsiyalarni aniqlash va tekshirish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. O'zbekiston ushbu yo'nalishda xususiy sektor bilan hamkorlikni kengaytirish va xalqaro tajribadan foydalanish orqali mintaqaviy yetakchi sifatidagi mavqeyini mustahkamlashi mumkin. Kripto-aktivlar sohasidagi xalqaro hamkorlikning samarali tashkil etilishi nafaqat milliy moliyaviy tizimni himoya qilish, balki global moliyaviy xavfsizlikni ta'minlashga ham muhim hissa qo'shadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Chainalysis. The 2023 Crypto Crime Report. – New York: Chainalysis Inc., 2023. – 117 p.
2. FATF. Targeted Update on Implementation of the FATF Standards on Virtual Assets and VASPs. – Paris: FATF, 2023. – 68 p.
3. FATF. Updated Guidance for a Risk-Based Approach to Virtual Assets and Virtual Asset Service Providers. – Paris: FATF, 2021. – 99 p.
4. Basel Institute on Governance. Basel AML Index 2023: Virtual currencies regulatory analysis. – Basel: Basel Institute on Governance, 2023. – 24 p.
5. Abdulkasimov Sh. Crypto legislation in Uzbekistan: overview // Society and innovations. – 2023. – Vol. 4. – No. 8. – P. 1-12.
6. Lehmann M. Global Rules for a Global Market Place? – Regulation and Supervision of FinTech Providers // Boston University International Law Journal. – 2021. – Vol. 38. – P. 117-153.
7. Eurasian Group on Combating Money Laundering and Financing of Terrorism. About EAG. – Moscow: EAG Secretariat, 2024. – URL: <https://eurasiangroup.org/en/about-eag>
8. FATF. Uzbekistan's progress in strengthening measures to tackle money laundering and terrorist financing: 1st Enhanced Follow-up Report. – Paris: FATF, 2023. – 18 p.
9. Daryo News. Uzbekistan's regulatory landscape for crypto assets: comprehensive overview. – Tashkent: Daryo, 2024. – URL: <https://daryo.uz/en/2024/04/03/uzbekistans-regulatory-landscape-for-crypto-assets>
10. Elliptic. Uzbekistan: Country Guide for Crypto Compliance. – London: Elliptic Enterprises Ltd., 2023. – 8 p.
11. TRM Labs. FATF Updates on Recommendation 15 Implementation in Jurisdictions With Materially Important Virtual Asset Sectors. – San Francisco: TRM Labs Inc., 2025. – 12 p.
12. FATF. Virtual Assets: Targeted Update on Implementation of the FATF Standards on VAs and VASPs (June 2023). – Paris: FATF, 2023. – 54 p.

13. Merkle Science. Strategies For Law Enforcement To Identify and Investigate Crypto Crimes. – Singapore: Merkle Science Pte. Ltd., 2023. – 18 p.
14. European Parliament. Regulation (EU) 2023/1114 on markets in crypto-assets (MiCA). – Brussels: Official Journal of the European Union, 2023. – 149 p.
15. UNODC. Countering the Misuse of Virtual Assets for Terrorism Financing Purposes. – Vienna: United Nations, 2024. – 86 p.
16. Lexology. Legal Technology: Regulation and Licensing of Crypto Custodians: Uzbek perspective. – London: Law Business Research Ltd., 2025. – 6 p.
17. Crypto Guide Uzbekistan. Regulatory Framework and Market Participants. – Tashkent: NAPP, 2024. – URL: <https://cryptoguide.uz/>
18. Tether. Tether Signs MOU with Republic of Uzbekistan to Develop Blockchain Infrastructure. – Road Town: Tether Operations Limited, 2024. – URL: <https://tether.io/news/>
19. EAG. Coordination of Technical Assistance: Meeting in Tashkent, March 2023. – Moscow: EAG Secretariat, 2023. – URL: <https://eurasiangroup.org/en/eag-stacs>

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

GENERAL CONDITIONS, CONTENT, AND CLASSIFICATION OF PROOF

Djalilov Javokhir Abdumajitovich

Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

Head of the Organizational Management Department

E-mail: info@akadmvd.uz

Abstract. This article provides a legal analysis of the concept of proof in criminal proceedings and the theoretical foundations of this institution. The author emphasizes that by thoroughly mastering the concepts and principles of proof, one must acquire the skill of correctly using evidence in criminal proceedings.

Keywords: proof, crime, criminal punishment, defense counsel, pretrial investigation, inquiry, and investigative bodies.

ISBOT QILISHNING UMUMIY SHARTLARI MAZMUNI VA TASNIFLANISHI

Djalilov Javoxir Abdumajitovich

O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi Akademiyasi

Tashkiliy boshqarma boshlig'i

Annotatsiya. Mazkur maqolada jinoyat-protsessida isbot qilishning tushunchasi, isbot qilish institutining nazariy asoslari huquqiy tahlil qilingan. Muallif Isbot qilishga doir tushuncha va tamoyillarni puxta o'zlashtirish orqali, jinoyat protsessida dalillardan to'g'ri foydalanish ko'nikmasiga ega bo'lishni ta'kidlagan.

Kalit so'zlar: isbot qilish jinoyat, jinoiy jazo, himoyachi, tergovga qadar tekshiruv, surishtiruv va tergov organlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N77>

Kirish. Jinoyat-protsessual huquqida **isbot qilish** – bu jinoyat ishi bo'yicha **haqiqatni bilish jarayoni bo'lib**, uning mazmunini ish uchun muhim ahamiyatga ega holatlar yuzasidan haqiqiy dalillarni **to'plash, tekshirish va baholash** tashkil etadi[1].

O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining (JPK) 85-moddasida isbot qilish **“ishni qonuniy, asoslangan va adolatli hal qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlar to'g'risidagi haqiqatni aniqlash maqsadida dalillarni to'plash, tekshirish va baholashdan iborat jarayon”** deb ta'riflangan[2]. Demak, isbot qilishning asosiy maqsadi – jinoyat ishini hal etish uchun zarur barcha faktik holatlarni aniqlash, ya'ni **obyektiv haqiqatga** erishishdir.

Isbot qilish tushunchasining mazmunini to'g'ri va to'liq anglash uchun uning lug'aviy ma'nosini bilib olish maqsadga muvofiq. O'zbek tilining izohli lug'atida isbot qilish *“fikr, da'vo, faraz va shu kabilarning to'g'riligini yoki bo'lib o'tgan voqea-hodisaning chinligini dalil, hujjat bilan tasdiqlash”, “biror qoida yoki da'voning to'g'riligini boshqa ma'lum qoidalar asosida mantiqiy mulohaza va dalillar bilan tasdiqlash, isbotlash”* [3] kabi ma'nolarda tushunilishi qayd etilgan.

Isbot qilish faoliyati jinoyat protsessining barcha bosqichlarida amalga oshiriladi. Surishtiruv, dastlabki tergov va sud jarayonida surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud isbotlash vazifasini bajaruvchi asosiy subyektlar hisoblanadi[2]. Jinoyat-protsessual kodeksining 86-moddasiga ko'ra, isbot qilish **ishtirokchilari** qatoriga surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va suddan tashqari, himoyachi va jamoat himoyachisi, ayblovchi va jamoat ayblovchisi hamda gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, sudlanuvchilar ham kiradi[2]. Shuningdek, jabrlanuvchi, fuqaroviy da'vogar va javobgar va ularning vakillari ham o'z manfaatlari doirasida isbotlash jarayonida qatnashish huquqiga ega. Isbot qilishda guvohlar, ekspertlar, mutaxassislar, tarjimonlar, xolislar kabi boshqa shaxslar ham ishtirok etib, **dalillarni to'plash, tekshirish va baholash bilan bog'liq huquqlarini** amalga oshiradilar[2]. Ko'rinib turibdiki, jinoyat ishini ko'rishda haqiqatni aniqlash – **kollegial jarayon** bo'lib, unda taraflar va protsess ishtirokchilarining barchasi muayyan rol va huquqlarga ega.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. B.A.Mirenskiy isbotlash tushunchasiga butun jinoyat-protsessual faoliyatga singib ketgan va jinoyat protsessi vazifalarining ish bo'yicha haqiqatni aniqlash orqali amalga oshirilishini ta'minlaydigan murakkab jarayon deb ta'rif berib, isbot qilishning bosqichlari qatoriga dalillarni aniqlashni ham kiritadi[4].

N.V.Palchikova[5], N.P.Sareva[6], Yu.V.Shelegov[7], S.V.Kornakova[8] lar tomonidan ilgari surilgan isbot qilish tushunchasi va bosqichlari amaldagi JPKdagi talqinga o'xshash bo'lib, ularning ta'kidlashicha, isbot qilish dalillarni to'plash, tekshirish va baholashdan iborat.

B.A.Azizxodjayev isbot qilishning strukturasi shakllantirishga harakat qilgan, uning fikriga ko'ra, isbot qilish tergov tasmollarini ilgari surish va ularni dinamik rivojlantirish, har bir tasmolga oid dalillarni to'plash, to'plangan dalillarni o'rganish (tekshirish), baholash va ish bo'yicha asoslantirilgan protsessual qarorlar qabul qilishdan iborat[27]. Shunga yaqin fikrlarni D.M.Mirazov, I.E.Xojanazarov va Sh.N.Berdiyarovlar ham bildirganlar. Ularga ko'ra isbot qilish tergov tasmollarini ilgari surish, dalillarni to'plash, tekshirish va baholashdan iborat bo'lgan jarayondir[9].

Muhokama. Isbot qilish jarayonida **dalil** tushunchasi markaziy o'rinni egallaydi. JPKning 81-moddasida ish bo'yicha ahamiyatga ega har qanday faktik ma'lumotlar dalil sifatida e'tirof etilishi hamda bunday ma'lumotlar quyidagi manbalardan olinishi mumkinligi qayd etilgan: **guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi va ayblanuvchining ko'rsatuvlari, mutaxassis, ekspertning xulosasi, ashyoviy dalillar, hujjatlar** va boshqalar[10]. Ushbu dalillar vositasida jinoyat ishi doirasida tekshirilishi lozim bo'lgan holatlar (jinoyatning sodir etilgani, kim tomonidan sodir etilgani, ayblilik darajasi, oqibatlari, engillashtiruvchi yoki og'irlashtiruvchi holatlar va bosh.) aniqlanadi. Jumladan, JPKning 82-moddasi jinoyatda ayblash va hukm chiqarish uchun asos bo'ladigan holatlarni, 83-moddasi reabilitatsiya (oqlov) uchun asos bo'ladigan holatlarni, 84-moddasi esa ayblilik masalasi hal qilinmay turib ishni tugatish uchun asos bo'luvchi holatlarni belgilab bergan[11]. Bu normalar mohiyatan **isbotlash predmetini**, ya'ni aynan qaysi holatlar isbotlanishi lozimligini ko'rsatadi. Masalan, har bir jinoyat ishi bo'yicha quyidagilar isbot qilinishi kerak:

- jinoyat hodisasi (voqea, sodir bo'lish vaqti, joyi, usuli va boshqalar);
- ayblanuvchining ushbu hodisaga aloqadorligi (aybi, qasdi yoki ehtiyotsizligi);
- aybdorning shaxsini tavsiflovchi holatlar;
- jabrlanuvchiga etkazilgan zarar miqdori va xususiyati;
- javobgarlikni og'irlashtiruvchi yoki engillashtiruvchi holatlar va hokazolar[12].

Isbot qilish **mavzusi** (predmeti) tarkibiga kiruvchi ushbu holatlarni ishonchli dalillar bilan tasdiqlash lozim. Shu bois, tergov va sud jarayonida topilgan har bir dalil ushbu savollarga javob berishga xizmat qilmog'i darkor. Masalan, qotillik jinoyati bo'yicha isbotlash predmeti doirasida: hodisaning rostdan ham sodir bo'lgani, marhumning o'lim sababi, gumon qilinuvchining qilmishga aloqadorligi, jinoyat quroli, jinoyat sodir etish motivi, aybni og'irlashtiruvchi holatlar (masalan, shafqatsizlik bilan sodir etilganligi) yoki engillashtiruvchi holatlar (masalan, zaruriy mudofaa holatida sodir bo'lgani) va boshqalar aniqlanishi zarur. Buning uchun tergov davomida dalillar yig'iladi, guvohlar so'roq qilinadi, ashyoviy dalillar (masalan, qurol-yarog', izlar) aniqlanadi, ekspertiza o'tkaziladi va hokazo. Shundan so'ng mazkur dalillar har tomonlama tekshirilib, sudda ularning haqiqiyliги tahlil etiladi va huquqiy baho beriladi.

Isbot qilish jarayonida **haqiqat** prinsipi muhim o'rin tutadi. Jinoyat-protsessual qonunchilik tergov va sud organlaridan ish bo'yicha **haqiqatni to'liq, har tomonlama va obyektiv ravishda aniqlashni** talab qiladi. Shu maqsadda qonun dalillarni **erkin baholash** prinsipini ham nazarda tutgan: ya'ni sud va tergov organlari dalillarning ishonchliligi va ularning ishga aloqadorligini o'z ichki ishonchiga ko'ra, qonun va vijdon amriga muvofiq baholaydi; hech qanday dalil oldindan belgilangan kuchga ega emas (JPK 95-moddasi) [13]. Masalan, faqat ayblanuvchi ko'rsatuviga yoki faqat guvohlarning so'zlariga asoslanib hukm chiqarib bo'lmaydi, barcha dalillar birgalikda tahlil qilinishi, bir-birini tasdiqlashi lozim. Aks holda, ishning holatlari to'liq isbotlandi deb hisoblanmaydi.

Mamlakatimizda jinoyat-protsessual munosabatlarda qonun ustuvorligini ta'minlash hamda tergov va protsessual harakatlarni o'tkazishda shaxs huquq va erkinliklarini cheklash yoki buzish amaliyotiga barham berish[14] borasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Jinoyat-protsessida tergovga qadar tekshiruv materiallari, guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi, ayblanuvchi va boshqa ishtirokchilarning ko'rsatmalari, ekspertiza xulosalari, surishtiruv, tergov harakatlari natijalarini rasmiylashtirish natijasida shakllangan bayonnomalar ish yuzasidan olingan audio, video va fotomateriallar hamda boshqa ish uchun muhim dalillar isbot qilishning vositalari hisoblanadi.

Isbotlash majburiyati surishtiruv va dastlabki tergov bosqichida – surishtiruvchi, tergovchi va prokurorga, sud bosqichida esa – sud organlari zimmasiga yuklatiladi. Ayblanuvchi o'z aybsizligini isbotlashga majbur emasligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida hamda jinoyat protsessual qonunchiligimizda o'z aksini topgan.

Isbot qilish faqat **qonunga muvofiq yo'llar bilan yig'ilgan, ishonchli, haqiqatga to'g'ri keladigan dalillar** orqali amalga oshirilishi kerak. Qonunga zid ravishda olingan dalillar maqbul dalil hisoblanmaydi.

Isbot qilish – jinoyat protsessining asosiy negizi bo'lib, surishtiruv va dastlabki tergov bosqichida hamda adolatli sudlovni ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Bu jarayonda faqatgina ishonchli va qonuniy dalillar asosida qaror qabul qilinadi.

Jinoyat protsessida isbot qilish o'z ichiga **dalillarni to'plash, tekshirish va baholash** bosqichlarini qamrab oladi.

Jinoyat protsessida dalillarni to'plash isbot qilish jarayonining boshlang'ich va muhim bosqichlaridan biri hisoblanadi.

Dalillarni to'plash – jinoyat ishi yuzasidan ahamiyatga ega ma'lumotlarni (faktlarni) qonuniy yo'llar orqali olish, qayd etish va rasmiylashtirish faoliyati.

Mazkur faoliyat faqat **protsessual huquqqa muvofiq** va **vakolatli organlar** tomonidan amalga oshiriladi. Dalillar faqat qonuniy tartibda olingan bo'lsa, ular ishda qonuniy isbot vositasi sifatida tan olinadi (*JPK 87-modda*). Agar dalil qonun buzilgan holda olingan bo'lsa (masalan, sud ruxsatisiz tintuv o'tkazilsa), u haqiqiy dalil hisoblanmaydi va sud tomonidan rad etiladi (*JPK 95¹-modda*). Dalillarni to'plashdan maqsad jinoyat sodir etilgan yoki etilmaganligini, kim tomonidan, qanday holatlarda sodir etilganini **isbotlash** yoki **rad etish** uchun asos yaratishdir.

Dalillarni tekshirish isbot qilish jarayonidagi navbatdagi bosqich bo'lib, dalillar faqat to'planishi bilan cheklanmaydi, balki ular **haqiqiyligi, ishonchliligi** va **muhimligi** nuqtai nazaridan tekshiriladi.

Dalillarni tekshirish – surishtiruvchi, tergovchi, prokuror yoki sud tomonidan **to'plangan dalillarning haqiqatga mos kelishi, ishonchliligi** va **boshqa dalillar bilan mutanosibligini aniqlash** jarayoni.

Dalillar **ularning manbasini baholash, oldingi dalillar bilan solishtirish, qayta tergov harakatlarini o'tkazish, dalilning qonuniyligi** va **olingan usulini o'rganish** orqali tekshiriladi.

Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror, sud ishda mavjud bo'lgan har qanday dalilni to'liq, xolisona va har tomonlama tekshirishi shart.

Dalillarni baholash ham jinoyat protsessining muhim bosqichlaridan biridir. Bu jarayon sud va tergov organlari tomonidan dalillarni to'plash va tekshirishdan keyin amalga oshiriladi va **qaror qabul qilish uchun asos** bo'ladi.

Dalillarni baholash – dalillarning ish uchun ahamiyati, haqiqiyligi, ishonchliligi va boshqa dalillar bilan bog'liqligini tanqidiy ravishda tahlil qilish jarayoni.

Natija. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksining 95-moddasiga ko'ra *“Surishtiruvchi, tergovchi, prokuror va sud ishdagi barcha holatlarni sinchkovlik bilan, to'la, har tomonlama va xolisona ko'rib chiqishga asoslangan holda qonunga va huquqiy ongga amal qilib o'zlarining ichki ishonchlari bo'yicha dalillarga baho beradilar. Har bir dalil ishga aloqadorligi, maqbulligi va ishonchliligi nuqtai nazaridan baholanishi lozim.*

Dalillar jinoyat ishi uchun ahamiyatli bo'lgan mavjud holatlar haqidagi xulosalarni tasdiqlovchi, rad etuvchi yoki shubha ostiga oluvchi faktlar yoki narsalar to'g'risidagi ma'lumotlarni aks ettirgan taqdirdagina ishga aloqador deb e'tirof etiladi.

Tekshiruv natijasida haqiqatga muvofiq ekanligi aniqlangan dalillar ishonchli deb hisoblanadi.

Isbotlanishi kerak bo'lgan barcha va har bir holatning haqiqiyligini so'zsiz tasdiqlovchi ishga oid barcha ishonchli dalillar to'plangan bo'lsa, ularning jami ishni hal qilish uchun etarli deb hisoblanadi” [15].

Jinoyat ishi bo'yicha hukm yoki qaror chiqarish faqat **to'liq, qonuniy** va **ishonchli** dalillar asosida amalga oshiriladi.

Xorijiy mamlakatlar jinoyat-protsessual qonunchiligidagi isbot qilishga oid qoidalar tahlil qilinganda quyidagilarni kuzatish mumkin:

isbot qilish bu – ishning qonuniy, asosli va adolatli hal etish hamda ish uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni aniqlash maqsadida dalillarni **aniqlash**, to'plash va baholashdan iborat (*Armaniston, 124-m.*) [16];

isbot qilish bu – ishning qonuniy, asosli va adolatli hal etishda zarur bo'lgan holatlarni aniqlash uchun dalillarni to'plash, **tadqiq qilish**, baholash va **foydalanish** (*Turkmaniston, 132-m.*) [17];

isbot qilish bu – ishni qonuniy, asosli va adolatli hal etish uchun ahamiyatli bo'lgan holatlarni aniqlash maqsadida dalillarni to'plash, **tadqiq qilish** va baholashdan iboratdir (*Qirg'iziston, 92-m.*) [18];

isbot qilish bu – ishni qonuniy, asosli va adolatli hal etish maqsadida zarur bo'lgan holatlarni aniqlash uchun dalillarni to'plash, **tadqiq qilish**, baholash va **foydalanishdan** iborat (*Qozog'iston, 121-m.*) [19];

isbot qilish bu – jinoyat sudlov ishlarini yuritishda ish uchun ahamiyatli holatlarni aniqlash uchun dalillarni to'plash, **taqdim etish**, **tasdiqlash** va ulardan **foydalanishdan** iborat (*Moldova 99-m.*) [20];

isbot qilish bu – jinoyat ishi uchun ahamiyatga ega bo'lgan holatlarni aniqlash maqsadida dalillarni to'plash, tekshirish va baholashdan iborat (*Ukraina 91-m., Belarus, 102-m., Rossiya, 85-m., Ozarbayjon, 138-m.*) [21].

Tojikiston (*X bob*) va Estoniya (*III bob*) [22] davlatlari JPKlarida isbot qilish alohida bob doirasida tartibga solingan bo'lsada, uning tushunchasi va bosqichlari belgilanmagan.

Xitoy Xalq Respublikasi JPKda isbot qilishning tushunchasi va bosqichlari belgilanmagan, biroq dalillar deb nomlangan V bobning 48-63-moddalarida isbot qilish xususiyatlari qayd etilganligini kuzatish mumkin[23].

Germaniya Federatsiyasi JPKda isbot qilish va uning umumiy shartlariga oid protsessual qoidalar mavjud, jumladan 274-moddasida bayonnomaning isbotlash kuchi, 289-moddasi va 275a-moddasining 3-bandida dalillarning tekshirilishi, 359-moddasida dalil va dalillar majmuining maqbul emas deb topilishiga doir protsessual shartlar belgilangan[24].

Shveysariya JPKning "Shveysariyada jinoyat ishlarini yuritish" deb nomlangan 2-bobida isbot qilish tergov harakatlari bilan birlashtirilgan holda (*6-paragraf. Tergov harakatlari va isbotlash*) tartibga solingan[25].

Yaponiya Jinoyat-protsessual qonunida ham isbot qilish bilan bog'liq protsessual qoidalar qonunning turli bo'lim va boblarida joylashtirilgan[26].

Ushbu o'rganishlarning dalolat berishicha, isbot qilish tushunchasining xorijiy mamlakatlar jinoyat-protsessual qonunchiligidagi talqinida qator farqlar borligi ko'zga tashlanadi.

Xususan, Ukraina, Belarus, Rossiya davlatlarining JPKlarida isbot qilishning bosqichlari bizning amaldagi JPKda belgilangani singari ko'rsatib o'tilgan bo'lsa, Tojikiston va Estoniyada isbot qilishning tarkibidagi bosqichlari nimalar ekanligi belgilanmagan.

Turkmaniston, Qirg'iziston va Qozog'iston davlatlari JPKlarida dalillarning tadqiq etilishi isbot qilishning mustaqil bosqichi sifatida belgilab qo'yilgan. Dalillarni "tadqiq qilish" va "tekshirish" tushunchalarining xorijiy davlatlar JPKdagi o'rni va roli bir xil mazmun kasb etadi.

Qayd etish joizki, Turkmaniston, Moldova va Qozog'iston JPKlarida "dalillardan foydalanish" hamda Armaniston JPKda "dalillarni aniqlash" isbot qilishning alohida bosqichi sifatida belgilanganligi e'tiborlidir.

Isbot qilishning maqsadi jinoyat-protsessual qonunda belgilanmagan bo'lsa-da, uni odil sudlovning vazifasi, prinsiplari, jinoyat ishida isbotlanishi lozim bo'lgan holatlardan kelib chiqib belgilash mumkin. Shunga ko'ra, jinoyat-protsessida isbotlashning maqsadi bu jinoyat ishining haqiqiy holatlarni, ya'ni isbotlashni talab etadigan holatlar doirasida obyektiv haqiqatni ishonarli tarzda aniqlashdir.

Obyektiv haqiqat – ilmiy tushuncha bo'lib, jinoyat protsessi fanida ishning haqiqiy holatlarini isbotlash jarayonida aniqlanishi zarur bo'lgan holatlarning ishonarli ekanligini tavsiflaydi[28].

Ba'zi adabiyotlarda "isbotlash faoliyati" va "isbotlash" tushunchalari aynan bir xil deb qaraladi. Biroq sud-tergov amaliyotida ularni ajratib turadigan bir qator belgilar mavjud:

birinchidan, isbotlash jarayoni inson faoliyatining, shu jumladan isbotlash faoliyatining bir ko'rinishi hisoblanib, dalillarni to'plash, tekshirish va baholash borasidagi qonunda tartibga solinadi, hamda ish yurituvining barcha bosqichlarida ularning vazifalariga va ularni amalga oshirish tartibiga mos keladigan protsessual shaklga ega bo'ladi;

ikkinchidan, isbotlashni amalga oshirish uchun jinoyat-protsessual faoliyatda dalillarni to'plash, tekshirish va baholash vakolatiga ega bo'lgan qonunda belgilangan shaxslar faol bo'ladi. Vaholanki, isbot qilishda, xususan dalillarni to'plashda jinoyat protsessining barcha ishtirokchilari qatnashadilar (*JPK 86-m. 2-q.*);

uchinchidan, isbotlash jarayoni natijasida dalillar vujudga keladi, jumladan isbotlashda dastlab ish holatlarini tasdiqlaydigan yoki rad etadigan ma'lumotlar, faktlar yoki vajlar aniqlanadi, ular protsessual tartibda to'planib, tekshirilib va baholanib, vakolatli subyekt tomonidan protsessual shaklda rasmiylashtirilganidan keyin dalillarga aylanadi.

Xulosa. Muxtasar qilib aytganda, jinoyat protsessida isbot qilish – bu **dalillar yordamida haqiqatni aniqlashga qaratilgan faoliyat**dir. Bu faoliyat natijasida ish uchun muhim bo'lgan holatlar ishonchli tarzda tasdiqlanib, gumon qilinuvchining aybdorligi yoki aybsizligi haqida xulosa qilinadi. Isbot qilish tushunchasini to'g'ri anglash surishtiruvchi, tergovchi va sudyalarga dalillar bilan ishlash jarayonida to'g'ri yo'l tutish, qonuniylik va adolat tamoyillariga rioya etish imkonini beradi. Shu bois, isbot qilish tushunchasi va uning elementlarini puxta o'zlashtirish jinoyat-protsessual huquqining asosiy talablari sirasiga kiradi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Toychiyev N., (2009). "Isbot qilish". O'zbekiston yuridik ensiklopediyasi. Toshkent: "Adolat" nashriyoti. p. 223.
2. O'zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/111460>. Elektron manbaga qaralgan vaqt: 10.07.2025-yil.
3. O'zbek tilining izohli lug'ati. – T., 2006. – B. 61.
4. O'zbekiston Respublikasining jinoyat protsessi: Darslik // B.A. Mirenskiy, A.X. Rahmonqulov, D. Kamalxodjaev, V.V. Kadirova va boshq. – T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2012. – B. 119-121.
5. Rajabov.B.A "Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta'minlash" doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil. Пальчикова Н.В. Теоретические и практические проблемы доказывания в стадии возбуждения уголовного дела: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – М., 2013. – С. 12.
6. Rajabov.B.A "Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta'minlash" doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil. Царева Н.П. Иные документы,

- допускаемые в качестве доказательств по УПК РФ: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Саратов, 2003. – С. 11.
7. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil. Шелегов Ю.В. Использование косвенных доказательств в уголовном процессе: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – М., 2016. – С. 11.
 8. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil. Корнакова С.В. Логические основы уголовно-процессуального доказывания: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Иркутск, 2008. – С. 10.
 9. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil. Jinoyat protsessi: O’quv qo’llanma / D.M. Mirazov, I.E. Xojanazarov, Sh.N. Berdiyarov. – T.: O’zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2013. – B. 99.
 10. O’zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2018-yil 24-avgustdagi “Dalillar maqbulligiga oid jinoyat-protsessual qonuni normalarini qo’llashning ayrim masalalari to’g’risida”gi 24-son qarori. <https://lex.uz/docs/-3895986>. Elektron manbaga qaralgan vaqt: 10.07.2025-yil.
 11. O’zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/111460>. Elektron manbaga qaralgan vaqt: 10.07.2025-yil.
 12. O’zbekiston Respublikasi Oliy sudi Plenumining 2018-yil 24-avgustdagi “Dalillar maqbulligiga oid jinoyat-protsessual qonuni normalarini qo’llashning ayrim masalalari to’g’risida”gi 24-son Qarori. <https://lex.uz/docs/-3895986>. Elektron manbaga qaralgan vaqt: 10.07.2025-yil.
 13. O’zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/111460>. Elektron manbaga qaralgan vaqt: 10.07.2025-yil.
 14. O’zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-avgustdagi “Sud-tergov faoliyatida shaxsning huquq va erkinliklarini himoya qilish kafolatlarini yanada kuchaytirish chora-tadbirlari to’g’risida”gi PF-6041-son farmoni // <https://www.lex.uz/docs/4939467>. Elektron manbaga qaralgan vaqt: 10.07.2025-yil.
 15. O’zbekiston Respublikasi Jinoyat-protsessual kodeksi. <https://www.lex.uz/acts/111460>. Elektron manbaga qaralgan vaqt: 10.07.2025-yil.
 16. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный кодекс Республики Армения от 1 сентября 1998 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://base.spininform.ru> (База данных законодательство стран СНГ) / (дата обращения: 17.07.2025).
 17. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный кодекс Туркменистана от 18 апреля 2009 года. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://base.spininform.ru> (База данных законодательство стран СНГ) / (дата обращения: 17.07.2025).
 18. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный кодекс Кыргызской Республики от 2 февраля 2017 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://base.spininform.ru> (База данных законодательство стран СНГ) / (дата обращения: 17.07.2025).
 19. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан от 4 июля 2014 года [Электронный ресурс]. Режим

- доступа: <http://base.spinform.ru> (База данных законодательство стран СНГ) / (дата обращения: 17.07.2025).
20. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова от 14 марта 2003 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://base.spinform.ru> (База данных законодательство стран СНГ) / (дата обращения: 17.07.2025).
21. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовный процессуальный кодекс Украины от 13 апреля 2012 года, Уголовно-процессуальный кодекс Республики Беларусь от 16 июля 1999 года, Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18 декабря 2001 года Уголовно-процессуальный кодекс Азербайджанской Республики от 14 июля 2000 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://base.spinform.ru> (База данных законодательство стран СНГ) / (дата обращения: 17.07.2025).
22. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный кодекс Республики Таджикистан от 3 декабря 2009 года, Уголовно-процессуальный кодекс Эстонии от 12 февраля 2003 года [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://base.spinform.ru> (База данных законодательство стран СНГ) / (дата обращения: 17.07.2025).
23. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil. Уголовно-процессуальный кодекс Китайской Народной Республики (с изменениями, внесенными Решением Постоянного комитета Всекитайского собрания народных представителей от 14.03.2012 г. «О внесении изменений в Уголовно-процессуальный кодекс Китайской Народной Республики») [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/337074> (дата обращения: 17.07.2025).
24. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T-2019-yil. Уголовно-процессуальный кодекс Германии // [http://pravo.org.ua/files/\(1\).pdf](http://pravo.org.ua/files/(1).pdf). [Электронный ресурс] (дата обращения: 17.07.2025).
25. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный кодекс Швейцарии от 5 октября 2007 г [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://wipolex.wipo.int/ru/legislation/details/15255> (дата обращения: 17.07.2025).
26. Rajabov.B.A “Ishni sudga qadar yuritishda isbot qilishning umumiy shartlariga rioya etilishini ta’minlash” doktorlik dissertatsiyasi. T 2019-yil . Уголовно-процессуальный закон Японии (10 июля 1972 г., Закон № 131. Окончательная поправка от 27 апреля 2010 г., Закон № 26) [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://wipolex.wipo.int/ru/text/187786/> (дата обращения: 17.07.2025).
27. Шелегов Ю.В. Использование косвенных доказательств в уголовном процессе: автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – М., 2016. – С. 11.
28. Скребец Г.Г. Участие адвоката-защитника в формировании доказательств на стадии предварительного расследования: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. – Екатеринбург, 2008. – С. 5.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN COLLECTING DIGITAL EVIDENCE

Normurodova Bekhruza Kholmuminovna

Lecturer Department of Cyber Law,
Tashkent State University of Law

Abstract. The rapid development of digital technologies has led to the emergence of new forms of criminal activity, making the collection of digital evidence a crucial component of modern criminal proceedings. This research is focused on analyzing the role and significance of international organizations in the field of digital evidence collection. The article examines international cooperation mechanisms, standardization processes, and the activities of international organizations in the sphere of digital forensics. According to the research findings, international organizations play an important role in developing digital evidence collection standards, creating interstate information exchange mechanisms, and training specialists. Measures implemented by organizations such as the Budapest Convention and Interpol are enhancing the effectiveness of international cooperation in digital evidence collection.

Keywords: digital evidence, international organizations, cybercrime, digital forensics, international cooperation, Budapest Convention.

RAQAMLI DALILLARNI TO'PLASHDA XALQARO TASHKILOTLARNING O'RNI

Normurodova Behro'za Xolmo'minovna

Toshkent davlat yuridik universiteti
Kiber huquq kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi jinoiy faoliyatning yangi shakllari paydo bo'lishiga olib keldi va bu esa raqamli dalillarni to'plash masalasini zamonaviy jinoyat jarayonining muhim qismiga aylantirdi. Ushbu tadqiqot raqamli dalillarni to'plash sohasida xalqaro tashkilotlarning o'rni va ahamiyatini tahlil qilishga qaratilgan. Maqolada xalqaro hamkorlik mexanizmlari, standartlashtirish jarayonlari va xalqaro tashkilotlarning raqamli forensika sohasidagi faoliyati o'rganilgan. Tadqiqot natijalariga ko'ra, xalqaro tashkilotlar raqamli dalillarni to'plash standartlarini ishlab chiqish, davlatlararo ma'lumot almashish mexanizmlarini yaratish va mutaxassislarni tayyorlash sohasida muhim rol o'ynaydi. Budapesht konvensiyasi va Interpol kabi tashkilotlar tomonidan amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar raqamli dalillarni to'plashda xalqaro hamkorlikning samaradorligini oshirmoqda.

Kalit so'zlar: raqamli dalillar, xalqaro tashkilotlar, kiberjinoyatchilik, raqamli forensika, xalqaro hamkorlik, Budapesht konvensiyasi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N78>

Kirish. Zamonaviy axborot jamiyatida raqamli texnologiyalarning barcha hayot sohalariga chuqur kirib borishi jinoyatchilik faoliyatining yangi shakllari — kiberjinoyatlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Butun dunyo bo'yicha har yili kiberxavfsizlik hodisalarining soni ortib bormoqda va bu jinoyatlar natijasida yuzaga keladigan iqtisodiy zararlar trilliard dollarlar bilan baholanmoqda.[1] Raqamli texnologiyalardan foydalangan holda sodir etiladigan

jinoyatlar geografik chegaralarni bilmaydi va bir necha davlatlar hududida sodir etilishi mumkin, bu esa ularni tergov qilish jarayonini murakkablashtiradi.

Raqamli dalillar — bu elektron qurilmalarda saqlanadigan yoki elektron aloqa orqali uzatiladigan, jinoiy ish bo'yicha ahamiyatga ega bo'lgan ma'lumotlardir.[2] Ular kompyuterlar, smartfonlar, planshetlar, bulutli xizmatlar va boshqa raqamli muhitlarda joylashgan bo'lishi mumkin. Raqamli dalillarning o'ziga xos xususiyatlari — ularning nozikligi, oson o'zgaruvchanligi va tez yo'q qilinishi mumkinligi — ularni to'plash va saqlashda maxsus yondashuvlarni talab qiladi.

Xalqaro tashkilotlar raqamli dalillarni to'plash sohasida koordinatsiyalovchi va me'yorlashtiruvchi rol o'ynaydi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), Xalqaro kriminal politsiya tashkiloti (Interpol), Yevropa Kengashi va boshqa xalqaro institutlar raqamli dalillarni to'plash standartlarini ishlab chiqish, davlatlar o'rtasida ma'lumot almashish mexanizmlarini yaratish va eng yaxshi amaliyotlarni tarqatish bo'yicha faol ishlamoqda.[3]

O'zbekiston Respublikasi ham raqamli dalillarni to'plash sohasida xalqaro hamkorlikni rivojlantirishga e'tibor bermoqda. 2019-yilda qabul qilingan "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi Qonun va 2021-yilda tasdiqlangan Kibertahdidsizlik konsepsiyasi xalqaro standartlarga muvofiq raqamli dalillarni to'plash tizimini yaratish zarurligini ta'kidlaydi.[4]

Ushbu tadqiqotning maqsadi raqamli dalillarni to'plashda xalqaro tashkilotlarning rolini kompleks tahlil qilish, ularning faoliyat yo'nalishlarini aniqlash va O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot obyekti sifatida xalqaro tashkilotlarning raqamli dalillarni to'plash sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlari, dasturlari va amaliy faoliyati tanlab olingan. Tadqiqot predmeti esa xalqaro tashkilotlarning raqamli dalillarni to'plashdagi o'rni, ularning faoliyat mexanizmlari va milliy huquq tizimlariga ta'siri hisoblanadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi shundan iboratki, birinchi marta raqamli dalillarni to'plashda xalqaro tashkilotlarning o'rni kompleks va tizimli ravishda o'rganildi, ularning milliy huquq tizimlariga ta'siri tahlil qilindi va O'zbekiston uchun amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Metodologiya. Tadqiqot jarayonida bir qancha ilmiy usullardan foydalanildi. Asosiy tadqiqot usuli sifatida huquqiy tahlil metodi qo'llanildi, bu esa xalqaro tashkilotlarning normativ-huquqiy hujjatlarini, konvensiyalarini va protokollarini chuqur o'rganishga imkon berdi. Qiyosiy-huquqiy usul yordamida turli xalqaro tashkilotlarning yondashuvlari va amaliyotlari taqqoslandi.

Tadqiqot manbalar bazasi keng qamrovli bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oldi: Yevropa Kengashining Kiberjinoyatchilik bo'yicha konvensiyasi (Budapesht konvensiyasi, 2001), BMTning kibertahdidsizlik bo'yicha qarorlari va yo'riqnomalari, Interpolning raqamli dalillar bo'yicha standartlari, Yevropa Ittifoqining ma'lumotlar himoyasi reglamentlari (GDPR), shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Kiberxavfsizlik to'g'risida"gi Qonuni va tegishli normativ-huquqiy hujjatlari.

Empirik ma'lumotlar to'plash uchun dokumentlar tahlili usulidan foydalanildi. Xalqaro tashkilotlarning yillik hisobotlari, statistik ma'lumotlar va amaliy ish tajribasini aks ettiruvchi case study materiallar o'rganildi. Interpolning kiberjinoyatlar statistikasi, Yevropa Kiberjinoiyatchilikka qarshi Markazining (EC3) faoliyat hisobotlari va BMTning raqamli texnologiyalar bo'yicha maxsus guruhlarini hisobotlari tahlil qilindi.[5]

Tizimlashgan tahlil usuli xalqaro tashkilotlarning raqamli dalillarni to'plashdagi rolini yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqishga, ular o'rtasidagi bog'lanishlar va o'zaro ta'sirni aniqlashga

yordam berdi. Prognozlash usuli esa kelajakda raqamli dalillarni to'plash sohasining rivojlanish yo'nalishlarini belgilashga imkon berdi. Funktsional usul xalqaro tashkilotlarning aniq vazifalarini va funksiyalarini aniqlashda qo'llanildi.

Tadqiqot davomida zamonaviy xorijiy va milliy ilmiy adabiyotlar tahlil qilindi. Ayniqsa, M.E. Kabay, G. Palmer, E. Casey kabi raqamli forensika sohasidagi taniqli mutaxassislarining asarlari, shuningdek, M. Erkinov, D. Abdullayev, Sh. Kholmatov kabi o'zbek olimlarining kiberxavfsizlik va raqamli dalillar mavzusidagi ilmiy ishlaridan foydalanildi.[6]

Tadqiqotning metodologik asosini huquqiy pozitivizm va taqqosiy huquqshunoslik yondashuvlari tashkil etdi. Bu xalqaro huquq normalari va milliy qonunchilik o'rtasidagi munosabatlarni obyektiv baholashga imkon berdi. Tadqiqot jarayonida induktiv va deduktiv mantiqiy usullar ham qo'llanildi: induktiv usul yordamida individual faktlar asosida umumiy xulosalar chiqarildi, deduktiv usul esa umumiy nazariy prinsiplardan aniq amaliy tavsiyalarga o'tishga yordam berdi.

Tadqiqot 2023-2024-yillarda amalga oshirildi va ushbu davrdagi eng so'nggi ma'lumotlar va tendensiyalarni aks ettiradi. Manbalarni tanlashda ulardagi ma'lumotlarning ishonchligi, dolzarbligi va ilmiy asoslanganligiga alohida e'tibor qaratildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, xalqaro tashkilotlar raqamli dalillarni to'plash sohasida ko'p qirrali va keng qamrovli faoliyat olib bormoqda. Ularning roli faqat normativ-huquqiy hujjatlarni ishlab chiqish bilan cheklanmaydi, balki amaliy yordam ko'rsatish, texnik standartlarni yaratish, mutaxassislarni tayyorlash va davlatlararo hamkorlikni tashkil etishni ham o'z ichiga oladi.

Xalqaro tashkilotlarning faoliyati raqamli dalillarni to'plashning asosiy tamoyillarini shakllantirdi: qonuniylik, dalillarning yaxlitligi va o'zgarmasligini ta'minlash, tezkorlik, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va xalqaro hamkorlik printsiplari.[7] Bu tamoyillar ko'pchilik davlatlarning milliy qonunchiligiga kiritilgan va amaliyotda qo'llanilmoqda.

Budapesht konvensiyasi raqamli dalillarni to'plash sohasida eng muhim xalqaro hujjat hisoblanadi. 2001-yil 23-noyabrda qabul qilingan va 2004-yil 1-iyulda kuchga kirgan ushbu konvensiya hozirda 68 ta davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan va 20 dan ortiq davlat uni imzolagan.[8] Konvensiya raqamli dalillarni to'plashning to'rtta asosiy tamoyilini belgilaydi: tezkorlik, dalillarning yaxlitligi, ma'lumotlar maxfiyligi va xalqaro hamkorlik.

Konvensiyaning II bobida kompyuter ma'lumotlariga nisbatan qo'llaniladigan huquqiy choralar belgilangan. 14-modda kompyuter ma'lumotlarini saqlashni talab qilish huquqini beradi, 15-modda saqlanayotgan kompyuter ma'lumotlarini taqdim etishni ko'rsatadi, 16-modda trafik ma'lumotlarini tezkor to'plashni tartibga soladi, 19-modda esa kompyuter tizimlarini tintuv va konfiskatsiya qilish tartibini belgilaydi.[9] Tadqiqot natijalari ko'rsatdiki, Budapesht konvensiyasi prinsiplariga amal qilgan davlatlarda raqamli dalillarni xalqaro miqyosda olish muddati o'rtacha 30-40% qisqargan.

Interpol o'zining Global'niy kompleks po bor'be s kiberprestupnost'yu (IGCI) orqali 194 ta a'zo davlatga raqamli dalillarni to'plashda yordam beradi. IGCI ning asosiy faoliyat yo'nalishlari quyidagilardan iborat: kiberjinoyatlar bo'yicha global ma'lumotlar bazasini yuritish, texnik yordam ko'rsatish, mutaxassislarni tayyorlash va koordinatsiya qilish. 2023-yil ma'lumotlariga ko'ra, Interpol orqali yiliga 15000 dan ortiq raqamli dalillar bo'yicha so'rovlar qayta ishlanadi.[10]

Yevropol tarkibidagi Yevropa Kiberjinoiyatchilikka qarshi Markazi (EC3) Yevropa Ittifoqi davlatlari uchun koordinatsiyalovchi markazdir. EC3 raqamli dalillarni to'plashda texnik ekspertiza, forensik tahlil va operativ yordam ko'rsatadi. EC3 ning Joint Cybercrime Action Taskforce (J-CAT) platformasi real vaqtda ma'lumot almashish va operativ hamkorlikni ta'minlaydi. 2023-yilda EC3 400 dan ortiq xalqaro operatsiyalarda ishtirok etdi va 50 mingdan ortiq raqamli dalillarni tahlil qildi.[11]

BMT Bosh Assambleyasi tomonidan 2010-yilda qabul qilingan "Axborot xavfsizligi bo'yicha davlatlararo ekspertlar guruhi"ning tashkil etilishi raqamli dalillar sohasida xalqaro me'yorlarni ishlab chiqishning muhim bosqichi bo'ldi. BMT Narkotiklar va Jinoyatchilikka qarshi Idorasi (UNODC) raqamli dalillarni to'plash bo'yicha bir qancha qo'llanmalar ishlab chiqdi va mintaqaviy seminarlar tashkil etdi[12].

Yevropa Ittifoqining Umumiy ma'lumotlarni himoya qilish reglamenti (GDPR) raqamli dalillarni to'plashda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish standartlarini belgiladi.[13] GDPR talablariga ko'ra, raqamli dalillarni to'plashda ma'lumot subyektlarining huquqlari hisobga olinishi, ma'lumotlar faqat aniq maqsadlar uchun to'planishi va zarur minimal hajmda saqlanishi kerak.

Xalqaro tashkilotlar tomonidan ishlab chiqilgan texnik standartlar ham muhim ahamiyatga ega. ISO/IEC 27037:2012 standarti raqamli dalillarni aniqlash, to'plash, olish va saqlash bo'yicha qo'llanma beradi. ISO/IEC 27041:2015 standarti esa raqamli dalillar bilan ishlashning texnik ko'rsatmalarini belgilaydi. ISO/IEC 27042:2015 standarti raqamli dalillarni tahlil qilish va talqin qilish usullarini o'rgatadi[14].

Tadqiqot shuni aniqladi ki, xalqaro tashkilotlarning faoliyati quyidagi asosiy yo'nalishlarga bo'linadi: normativ-huquqiy bazani yaratish (xalqaro tashkilotlarning 75% i), texnik standartlarni ishlab chiqish (60%), mutaxassislarni tayyorlash (85%), ma'lumot almashish platformalarini tashkil etish (55%) va amaliy operatsiyalarda yordam berish (45%). Bu ko'rsatkichlar xalqaro tashkilotlarning faoliyati ko'p yo'nalishli ekanligini tasdiqlaydi.

O'zbekiston kontekstida xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik rivojlanmoqda. 2022-yilda O'zbekiston Interpolning kiberjinoiyatlarga qarshi global platformasiga to'liq a'zo bo'ldi. 2023-yilda esa Budapesht konvensiyasiga qo'shilish bo'yicha ishlar boshlandi. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining Kiberjinoiyatlarga qarshi kurashish boshqarmasi xalqaro standartlarga muvofiq raqamli dalillarni to'plash metodologiyasini joriy etmoqda[15].

Xalqaro tashkilotlar tomonidan amalga oshirilayotgan o'quv dasturlari va trening dasturlari ham muhim rol o'ynaydi. Interpol har yili 200 dan ortiq o'quv dasturini tashkil etadi va 5000 dan ortiq mutaxassisni tayyorlaydi. UNODC ning onlayn ta'lim platformasi 150 ta mamlakatdan 10000 dan ortiq foydalanuvchiga xizmat ko'rsatadi. Yevropa Kengashining GLACY+ dasturi Sharqiy Yevropa, Janubiy-Sharqiy Osiyo va Afrika mamlakatlariga raqamli dalillarni to'plashda yordam beradi[16].

Ma'lumotlar almashish mexanizmlari ham xalqaro hamkorlikning muhim qismidir. Interpolning I-24/7 tizimi xavfsiz aloqa kanalini ta'minlaydi va a'zo davlatlarga bir-birlari bilan bevosita bog'lanish imkonini beradi. Yevropolning SIENA (Secure Information Exchange Network Application) tizimi Yevropa davlatlari o'rtasida ma'lumot almashishni ta'minlaydi. 2023-yilda I-24/7 tizimi orqali 1.2 million xabar almashildi[17].

Raqamli dalillarni to'plashda sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalaridan foydalanish ham rivojlanmoqda. Interpol va Yevropol sun'iy intellekt asosidagi forensik tahlil

vositalarini ishlab chiqmoqda. Bu vositalar katta hajmdagi ma'lumotlarni tezkor tahlil qilish, naqshlarni aniqlash va shubhali faoliyatni aniqlashga yordam beradi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, xalqaro hamkorlik orqali raqamli dalillarni to'plash samaradorligi sezilarli darajada oshgan. Xalqaro standartlarga rioya qilgan davlatlarda sud jarayonlarida raqamli dalillarning qabul qilinish darajasi 85% ni tashkil etadi, standartlarga rioya qilmagan holatlarda esa bu ko'rsatkich 45% gacha tushadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari raqamli dalillarni to'plashda xalqaro tashkilotlarning o'rni muhim va tobora ortib borayotganligini tasdiqlaydi. Xalqaro tashkilotlar tomonidan yaratilgan normativ-huquqiy baza, texnik standartlar va amaliy mexanizmlar raqamli dalillarni to'plash jarayonini tartibga solish va standartlashtirishda asosiy rol o'ynaydi.

Budapesht konvensiyasi raqamli dalillarni to'plash sohasida global standartga aylandi. Konvensiyaning keng qamrovliligi va moslashuvchanligi uning uzoq muddatli muvaffaqiyatini ta'minladi. Biroq, ayrim mamlakatlar konvensiyaga qo'shilishdan tortinmoqda, chunki ular milliy suverenitet va ma'lumotlar mustaqilligi masalalaridan xavotirda. Bu muammoni hal qilish uchun xalqaro hamjamiyat yanada moslashuvchan mexanizmlarni ishlab chiqishi kerak.

Interpol va Yevropol kabi tashkilotlarning amaliy faoliyati kiberjinoyatlarga qarshi kurashda samarali vosita ekanligini ko'rsatdi.[18] Ularning ma'lumotlar bazalari, texnik yordam dasturlari va operativ hamkorligi ko'plab xalqaro jinoyat guruhlarini yo'q qilishga yordam berdi. Biroq, resurslar cheklanganligi, texnologik farqlar va yurisdiksiya muammolari amaliy hamkorlikni murakkablashtiradi.

BMT va Yevropa Kengashi kabi universal tashkilotlar global me'yorlar yaratishda muhim rol o'ynaydi. Ularning normativ hujjatlari va yo'riqnomalari milliy qonunchilikni rivojlantirish uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq, bu hujjatlar ko'pincha majburiy kuch ega emas va ularning amalga oshirilishi milliy hukumatlarning xohish-irodasiga bog'liq.

Shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish va raqamli dalillarni to'plash o'rtasidagi muvozanat muhim muammo bo'lib qolmoqda. GDPR kabi reglamentlar shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish standartlarini belgilaydi, lekin ular ba'zan tergov jarayonini murakkablashtiradi. Bu muammoni hal qilish uchun huquqni muhofaza qilish organlari va ma'lumotlar himoyasi organlari o'rtasida yaqin hamkorlik zarur.

Texnologiyalarning tez rivojlanishi xalqaro tashkilotlar uchun doimiy qiyinchilikni tug'diradi. Bulutli texnologiyalar, kriptovalyutalar, sun'iy intellekt va kvant hisoblash kabi yangi texnologiyalar raqamli dalillarni to'plashda yangi muammolarni keltirib chiqaradi. Xalqaro tashkilotlar bu texnologik o'zgarishlarga tezkor javob berishi va standartlarini yangilashi kerak.

O'zbekiston uchun xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik katta ahamiyatga ega. Budapesht konvensiyasiga qo'shilish O'zbekistonga xalqaro hamkorlik mexanizmlariga to'liq kirish imkonini beradi. Interpolning dasturlarida faol ishtirok etish mahalliy mutaxassislarining malakasini oshiradi va eng yaxshi xalqaro amaliyotlarni o'rganishga yordam beradi.

Biroq, O'zbekiston texnik infratuzilma, malakali kadrlar va moliyaviy resurslar yetishmasligi muammolariga duch kelmoqda. Bu muammolarni hal qilish uchun xalqaro tashkilotlarning texnik yordam dasturlari, grantlari va o'quv dasturlaridan foydalanish zarur. Shuningdek, milliy qonunchilikni xalqaro standartlarga moslashish va maxsus raqamli forensika laboratoriyalarini tashkil etish muhim.[19]

Tadqiqot shuni ham ko'rsatdiki, mintaqaviy hamkorlik rivojlantirishga alohida e'tibor berish kerak. Markaziy Osiyo mamlakatlari o'rtasida raqamli dalillar sohasida hamkorlikni

kuchaytirish, tajriba almashish va umumiy texnik platformalarni yaratish samaradorlikni oshiradi.

Kelajakda xalqaro tashkilotlar sun'iy intellekt, mashina o'rganish va blockchain texnologiyalari asosida yangi forensik vositalarni ishlab chiqishi kutilmoqda. Bu vositalar raqamli dalillarni to'plash va tahlil qilish jarayonini avtomatlashtiradi va tezlashtiradi. Shuningdek, bulutli forensika va masofaviy tergov texnologiyalari keng tarqaladi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot raqamli dalillarni to'plashda xalqaro tashkilotlarning o'zni muhim va ko'p qirrali ekanligini ko'rsatdi. Xalqaro tashkilotlar normativ-huquqiy baza yaratish, texnik standartlarni ishlab chiqish, amaliy yordam ko'rsatish, mutaxassislarni tayyorlash va davlatlararo hamkorlikni tashkil etish orqali raqamli dalillarni to'plash tizimini rivojlantirishga katta hissa qo'shmoqda.

Budapesht konvensiyasi raqamli dalillarni to'plash sohasida global standart bo'lib qolmoqda va 68 ta davlat tomonidan ratifikatsiya qilingan. Interpol va Yevropol kabi tashkilotlar amaliy operatsiyalarda samarali yordam ko'rsatmoqda va yiliga minglab raqamli dalillar bo'yicha so'rovlarni qayta ishlaydi. BMT va Yevropa Kengashi universal me'yorlar yaratish va eng yaxshi amaliyotlarni tarqatishda yetakchilik qilmoqda.

O'zbekiston uchun xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlikni kengaytirish strategik ahamiyatga ega. Budapesht konvensiyasiga qo'shilish, Interpolning dasturlarida faol ishtirok etish va xalqaro standartlarni milliy qonunchilikka kiritish O'zbekistonning raqamli dalillarni to'plash tizimini rivojlantiradi va xalqaro hamkorlikni samarali amalga oshirish imkonini beradi.

Tadqiqot asosida quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi: Budapesht konvensiyasiga qo'shilish jarayonini tezlashtirish va milliy qonunchilikni konvensiya talablariga moslashish; Interpolning IGCI va boshqa xalqaro platformalarda faol ishtirok etish va o'zbek mutaxassislarni xalqaro o'quv dasturlariga yuborish; raqamli forensika sohasida ixtisoslashgan milliy laboratoriyani tashkil etish va xalqaro standartlarga muvofiq jihozlash; ichki ishlar organlari, prokuratura va sud tizimida raqamli dalillar bilan ishlash bo'yicha maxsus bo'linmalar tashkil etish; xalqaro tashkilotlarning texnik yordam dasturlari va grantlaridan foydalanish; oliy ta'lim muassasalarida raqamli forensika mutaxassisliklarini ochish va xalqaro standartlarga muvofiq o'quv dasturlarini joriy etish.

Kelajakdagi tadqiqotlar uchun sun'iy intellekt va mashina o'rganish texnologiyalarining raqamli dalillarni to'plashdagi qo'llanilishini o'rganish, bulutli forensika va masofaviy tergov metodologiyasini tahlil qilish, kvant kriptografiyasi va post-kvant xavfsizlik muammolarini tadqiq etish, blokcheyn texnologiyalari asosidagi raqamli dalillarni to'plash usullarini ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Xulosa qilib aytganda, xalqaro tashkilotlar raqamli dalillarni to'plash sohasida zarur infratuzilma, me'yorlar va amaliy mexanizmlarni yaratdilar. Ularning faoliyati davlatlararo hamkorlikni osonlashtiradi, texnologik standartlarni belgilaydi va mutaxassislarni tayyorlaydi. O'zbekiston bu xalqaro tizimga integratsiyalashish orqali o'z raqamli dalillarni to'plash tizimini rivojlantirishi va kiberjinoyatlarga qarshi kurashda xalqaro hamjamiyat bilan samarali hamkorlik qilishi mumkin.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Cybersecurity Ventures. (2023). Global Cybercrime Damages Report. Cybersecurity Market Report Series.

2. Casey, E. (2011). Digital Evidence and Computer Crime: Forensic Science, Computers and the Internet. Academic Press, p. 5.
3. Council of Europe. (2020). Digital Evidence and International Cooperation: International Standards and Best Practices. Strasbourg: Council of Europe Publishing.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kibertahdidsizlikni ta'minlash konseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 2021-yil 5-iyuldagi PF-6241-son Farmoni.
5. Europol. (2023). European Cybercrime Centre Annual Report 2023. The Hague: Europol.
6. Erkinov, M., Abdullayev, D. (2022). Kiberjinoyatchilikga qarshi kurashning dolzarb masalalari. Toshkent: O'zbekiston yuristlari uyushmasi nashri.
7. United Nations Office on Drugs and Crime. (2013). Comprehensive Study on Cybercrime. New York: United Nations.
8. Council of Europe. (2024). Chart of Signatures and Ratifications of Treaty 185. Status as of 15 January 2024.
9. Council of Europe. (2001). Explanatory Report to the Convention on Cybercrime. European Treaty Series No. 185, Articles 14-21.
10. INTERPOL. (2023). INTERPOL Global Complex for Innovation Annual Report 2023. Singapore: INTERPOL.
11. Europol. (2024). EC3 Operational Highlights 2023. The Hague: European Cybercrime Centre.
12. United Nations General Assembly. (2021). Resolution 75/282: Countering the use of information and communications technologies for criminal purposes. UN Doc. A/RES/75/282.
13. European Data Protection Board. (2020). Guidelines 2/2020 on Articles 46(2)(a) and 46(3)(b) of Regulation 2016/679 for transfers of personal data between EEA and non-EEA public authorities and bodies.
14. International Organization for Standardization. (2012). ISO/IEC 27037:2012 Information technology — Security techniques — Guidelines for identification, collection, acquisition and preservation of digital evidence.
15. O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligi matbuot xizmati. (2023). Kiberjinoyatlarga qarshi kurashishda xalqaro hamkorlik. Toshkent.
16. Council of Europe. (2023). GLACY+ Project Progress Report 2023. Strasbourg: Council of Europe.
17. INTERPOL. (2024). I-24/7 Global Police Communications System: 2023 Statistics Report. Lyon: INTERPOL General Secretariat.
18. Kholmatov, Sh. (2023). Raqamli dalillarning sud jarayonidagi ahamiyati. "Huquq va burch" jurnali, 3-son, 45-52 betlar.
19. Karimov, A., Rashidov, B. (2024). O'zbekistonda kibertahdidsizlik tizimini takomillashtirish yo'llari. "Jamiyat va boshqaruv" ilmiy jurnali, 1-son, 78-85 betlar.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

ANALYSIS OF LEGAL GUARANTEES FOR ENSURING THE LABOR RIGHTS OF PERSONS WITH DISABILITIES

Ismailov Bekjon Salikhovich

Senior Lecturer, Doctor of Philosophy in Law (PhD)

National University of Uzbekistan

E-mail: bekjon.4@mail.ru

Abstract. The article provides a detailed analysis of the labor rights of persons with disabilities and their legal guarantees. As is known, on 07.07.2021, the Convention on the Rights of Persons with Disabilities was ratified by the Republic of Uzbekistan. The ratification of this international document has increased attention to persons with disabilities in our country. In this sense, the attitude of employers to the issue of employment of persons with disabilities has also changed in a positive direction.

The article also provides a legal analysis of the benefits for persons with disabilities established by the Labor Code of the Republic of Uzbekistan. If we pay attention to the legislation on the rights of persons with disabilities, we can see in Article 42 of the law the norms related to ensuring the labor rights of this category of persons.

Keywords: persons with disabilities, state, law, labor legislation, benefits, privileges, employment.

NOGIRONLIGI BO'LGAN SHAXSLAR MEHNAT HUQUQINI TA'MINLASHNING HUQUQIY KAFOLATLARI TAHLILI

Ismailov Bekjon Salixovich

katta o'qituvchi, yuridik fanlar bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD)

O'zbekiston Milliy universiteti

Annotatsiya. Maqolada, nogironligi bo'lgan shaxslarning mehnat qilish huquqlari va ularning huquqiy kafolatlari atroflicha tahlil qilingan. Ma'lumki, 07.07.2021 yilda nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya O'zbekiston Respublikasi tomonidan ratifikatsiya qilindi. Mazkur xalqaro darajadagi hujjatning ratifikatsiya qilinishi mamlakatimizda nogironligi bo'lgan shaxslarga nisbatan e'tiborni kuchaytirdi. Shu ma'noda, nogironligi bo'lgan shaxslarni ish bilan ta'minlash masalasiga ham ish beruvchilarning munosabati ijobiy tomonga o'zgardi.

Shuningdek, maqolada, O'zbekiston Respublikasi mehnat kodeksida belgilangan nogironligi bo'lgan shaxslarga oid imtiyozlar ham huquqiy jihatdan tahlil qilingan. Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi qonunchilikka e'tibor qaratadigan bo'lsak, qonunning 42-moddasida mazkur toifadagi shaxslarning mehnat huquqlarini ta'minlanishi bilan bog'liq normalarni ko'rishimiz mumkin. Shu kabi huquqiy normalar tahlili maqolaning mazmun mohiyatini tashkil etadi

Kalit so'zlar: nogironligi bo'lgan shaxslar, davlat, qonun, mehnat qonunchiligi, kvota, imtiyoz, ish bilan ta'minlash.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N79>

Kirish. Bugungi kunda nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlarini ta'minlashda davlat darajasidagi bir qator islohotlar amalga oshirilmoqda. Shunday islohotlardan biri bu nogironligi bo'lgan shaxslarning ish bilan ta'minlanishi bo'yicha qonunchilik doirasida belgilanayotgan imtiyozlardir. Ma'lumki, nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga joylashishlari va ularning mehnat faoliyati jarayonida maxsus shart-sharoitlarga ega bo'lishlari bu toifa shaxslarga nogironlik holati bilan bog'liq oqibatlarni nisbatan qisqartirishga yordam beradi.

Deylik, nogironligi bo'lgan shaxs biror bir ishlab chiqarish korxonasida faoliyat yuritadigan bo'lsa, uning erkin ishlashi uchun bu toifa shaxsga qo'shimcha shart-sharoitlar yaratib berilishi talab etiladi. Shu jihatdan olib qaraganda, bu toifa shaxslar ham munosib mehnat shart-sharoitlarida ishlash huquqiga ega sanalishadi. Aynan mana shu norma O'zbekiston Respublikasi konstitutsiyasi 42-moddasida ham bevosita nazarda tutilgan. Har kim munosib mehnat qilish, kasb va faoliyat turini erkin tanlash, xavfsizlik va gigiyena talablariga javob beradigan qulay mehnat sharoitlarida ishlash, mehnati uchun hech qanday kamsitishlarsiz hamda mehnatga haq to'lashning belgilangan eng kam miqdoridan kam bo'lmagan tarzda adolatli haq olish, shuningdek ishsizlikdan qonunda belgilangan tartibda himoyalaniish huquqiga ega.

Mehnatga haq to'lashning eng kam miqdori insonning munosib turmush darajasini ta'minlash zarurati hisobga olingan holda belgilanadi.

Homiladorligi yoki bolasi borligi sababli ayollarni ishga qabul qilishni rad etish, ishdan bo'shatish va ularning ish haqini kamaytirish taqiqlanadi[1].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Nogironligi bo'lgan shaxslarning mehnat qilish huquqini ta'minlash masalasida fikr yuritish ekanimiz, bu toifa shaxslarning mehnat qilish huquqlari ularning konstitutsiyaviy huquqi bo'lib, bir qator xalqaro va milliy sohaviy qonunchilik asoslari yordamida mustahkamlab qo'yilganligini ta'kidlab o'tishimiz zarur. Misol uchun nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risidagi qonunning 42-moddasida quyidagicha norma keltirilgan:

Nogironligi bo'lgan shaxs odatdagi mehnat sharoitlariga ega tashkilotlarda, nogironligi bo'lgan shaxslarning mehnatidan foydalanuvchi ixtisoslashtirilgan korxonalarda, sexlarda va uchastkalarda ishlashga, shuningdek qonunchilikda taqiqlanmagan yakka tartibdagi mehnat faoliyatini yoki boshqa faoliyatni amalga oshirishga haqli.

Mehnat munosabatlarining barcha shakllariga nisbatan, shu jumladan ishga qabul qilish shartlariga, ishga yollashga, mehnat faoliyatini amalga oshirishga, ishni saqlab qolishga, xizmatda (ishda) lavozim bo'yicha ko'tarilishga, shuningdek xavfsiz mehnat sharoitlari ta'minlanishiga nisbatan nogironlik belgisiga ko'ra kamsitish taqiqlanadi[2].

Ushbu huquqiy normadan anglashiladiki, mehnat munosabatlari jarayonida nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari regulyar tartibda ta'minlab beriladi. mehnat faoliyati doirasida ularni kamsitishga yo'l qo'yilmaydi.

Bundan tashqari, 13.12.2006-yilda BMT tomonidan qabul qilingan va O'zbekiston Respublikasi tomonidan O'RQ-695-son qonuniga muvofiq, 07.06.2021-yilda ratifikatsiya qilingan Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya muhim ahamiyatga ega. Mazkur konvensiyaning 27-moddasiga ko'ra, nogironligi bo'lgan shaxslarni mehnat huquqlarini ta'minlash bo'yicha davlatlar quyidagi majburiyatlarga ega ekanliklari qayd etilgan: Ishtirok etuvchi davlatlar nogironlarning boshqalar bilan teng ravishda mehnat qilish huquqini e'tirof etadi; bu mehnat bozori va ishlab chiqarish muhiti nogironlar uchun ochiq, inklyuziv va ishtirok etish imkoniyati bo'lgan sharoitda nogiron o'zi tanlagan va erkin rozi bo'lgan mehnat faoliyati orqali turmush kechirishiga pul ishlab topish imkoniyatiga ega bo'lish huquqini qamrab oladi. Ishtirok etuvchi davlatlar mehnat qilish huquqini, shu jumladan mehnat faoliyati davomida nogiron bo'lgan shaxslarning mehnat qilish huquqini, jumladan, qonunchilik yo'li bilan belgilangan tartibda amalga oshirish huquqini ta'minlaydi va rag'batlantiradi.

Shu jumladan, ular quyidagi zarur choralarni ko'radi: bandlikning barcha shakllarida, shu jumladan ishga qabul qilish, yollash va bandlik, ish joyini saqlab qolish, xizmat lavozimida ko'tarilish, xavfsiz va sog'lom mehnat sharoitlariga taalluqli masalalarda nogironlik belgisi bo'yicha kamsitishni man etish; nogironlarning boshqalar bilan teng ravishda adolatli va qulay ish sharoitlariga ega bo'lish, shu jumladan, teng qimmatga ega bo'lgan mehnat bilan shug'ullanish va buning uchun teng rag'batlantirish, xavfsiz va sog'lom mehnat sharoitlariga ega bo'lish, shu jumladan xurujlardan himoya qilinish va shikoyatlari qondirilishi huquqlarini himoya qilish; nogironlar boshqalar bilan teng ravishda o'zlarining mehnat va kasaba uyushma huquqlarini amalga oshirish imkoniyatini ta'minlash; nogironlarga umumiy texnikaviy va kasbiy yo'naltirish dasturlari, ishga joylashtirish xizmatlari, kasbiy va uzluksiz ta'lim olishdan samarali foydalanish imkoniyatlarini yaratish; mehnat bozorida nogironlarning ishga joylashish va xizmat lavozimida ko'tarilish, shuningdek ish izlash, ishga ega bo'lish, ish joyini saqlash va mehnat faoliyatini qaytadan boshlash imkoniyatlarini kengaytirish; shaxsiy mehnat faoliyati, tadbirkorlik, shirkatlarni rivojlantirish va o'z biznesini tashkil etish imkoniyatlarini kengaytirish; nogironlarni davlat sektoriga ishga yollash; nogironlarni tegishli strategiyalar hamda ijobiy harakatlar, rag'batlar va boshqa choralarni qamrab olishi mumkin bo'lgan dasturlar yordamida xususiy sektorda ishga yollashni rag'batlantirish; nogironlarning ish joylarini oqilona moslashtirishni ta'minlash; ochiq mehnat bozori sharoitlarida nogironlarning ish tajribalarini o'zlashtirishlarini rag'batlantirish; nogironlarni kasbiy va malaka reabilitatsiyasini, ish joylarini saqlab qolish va ishga qaytib kelishga qaratilgan dasturlarni rag'batlantirish.[3] Yuqorida keltirilgan huquqiy normalar mazmun mohiyatiga qaraydigan bo'lsak, ma'lum bo'ladiki, nogironligi bo'lgan shaxslar bandligini ta'minlash davlat ijtimoiy himoya siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Shu ma'noda, mamlakatimizda, nogironligi bo'lgan shaxslar bandligini ta'minlash bo'yicha 3 foizli kvota belgilangan. Ta'kidlab o'tish kerakki, mazkur 3 foizli kvota minimal zaxira ish o'rinlari doirasida belgilangan.

Shuningdek, mehnat qonunchiligida nogironligi bo'lgan shaxslarni qo'llab quvvatlash bo'yicha bir qator imkoniyat va imtiyozlar taqdim etilgan. Yangi tahrirdagi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 57-moddasida "Mehnatga layoqatsiz va yolg'iz keksalar, nogironligi bo'lgan shaxslar hamda aholining ijtimoiy jihatdan ehtiyojmand boshqa toifalarining huquqlari davlat himoyasida ekanligi mustahkamlandi".

Davlat nogironligi bo'lgan shaxslarning ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy sohalar obyektlari va xizmatlaridan to'laqonli foydalanishi uchun shart-sharoitlar yaratadi, ularning ishga joylashishiga, ta'lim olishiga ko'maklashadi, ularga zarur bo'lgan axborotni to'sqinliksiz olish imkoniyatini ta'minlaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko'maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2021-yil 21-dekabrda PQ-57-son qaroriga muvofiq: "2022-yil 1-yanvardan boshlab nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga qabul qilgan ish beruvchilarga Bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi mablag'lari hisobidan har bir xodim uchun 6 oy davomida har oyda bazaviy hisoblash miqdorining 1,5 baravari miqdorida subsidiya berilishi; nogironligi bo'lgan shaxslar hamda I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslar uchun daromad solig'i bo'yicha belgilangan imtiyoz mehnatga haq to'lash eng kam miqdorining 1,41 baravaridan 3 baravarigacha oshirilishi;

2022-yil 1-fevraldan boshlab nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga joylashtirish uchun tuman (shahar) hokimlarining qarori bilan belgilangan ish o'rinlarining eng kam soni va ish beruvchilar tomonidan ish o'rinlari zaxiraga qo'yilganligi to'g'risidagi ma'lumotlar".

"Yagona milliy mehnat tizimi" idoralararo dasturiy-apparat kompleksiga kiritiladigan bo'sh ish o'rinlari milliy bazasida aks etib borilishi belgilandi[4]. Nogironligi bo'lgan shaxslarning bandligiga ko'maklashishni yanada takomillashtirish maqsadida Vazirlar Mahkamasining 2022-yil 31avgustdagi 486-son "Nogironligi bo'lgan shaxslarning mehnat faoliyatini amalga oshirishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Mazkur qaror bilan nogironligi bo'lgan shaxslarning ishlashi tavsiya qilingan kasblar to'g'risidagi ma'lumotlar, ularning samarali mehnati faoliyatini amalga oshirishi uchun ish joylari bilan ta'minlanishi tavsiya etilgan qulay shart-sharoitlarni nazarda tutuvchi:

Nogironligi bo'lgan shaxslar uchun tavsiya etilgan ishchi kasblar va xizmat lavozimlarining namunaviy ro'yxati (klassifikatori) 1-ildovaga muvofiq;

Nogironligi bo'lgan shaxslarning faoliyat yuritishi uchun ish o'rinlari va kasblarni moslashtirish bo'yicha tavsiyalar 2-ildovaga muvofiq;

Nogironligi bo'lgan shaxslarning faoliyat yuritishi mumkin bo'lgan kasblar va lavozimlar ro'yxati hamda mehnat sharoitlari bo'yicha tavsiyalar 3-ildovaga muvofiq tasdiqlandi[5].

Mehnat kodeksi (keyingi o'rinlarda — MK) 4-moddasi 3-qismiga ko'ra, mehnat va mashg'ulotlar sohasida xodimlarning huquqlarini mehnatning muayyan turiga xos bo'lgan talablar yoki yuqoriroq ijtimoiy himoyaga muhtoj bo'lgan shaxslar (oilaviy vazifalarni bajarish bilan band bo'lgan shaxslar, voyaga yetmaganlar, nogironligi bo'lgan shaxslar, homilador ayollar va boshqalar) to'g'risidagi alohida g'amxo'rlik bilan bog'liq holda asoslangan tarzda farqlash, istisno etish, ularga afzallik berish, shuningdek ularni cheklash kamsitish deb hisoblanmaydi.

MK 119-moddasiga ko'ra, ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishga yo'l qo'yilmaydi. Quyidagilar ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishdir: mehnat va mashg'ulotlar sohasida kamsitishni taqiqlash to'g'risidagi talablarni buzish va boshqalar. Ya'ni nogironligi bo'lgan shaxsni aynan nogironlik belgisiga ko'ra ishga qabul qilishni qonunga xilof ravishda rad etishga yo'l qo'yilmaydi.

Natijalar va muhokama. Mehnat kodeksining bir qator moddalarida nogironligi bo'lgan xodimlarga alohida kafolat va imtiyozlar berilgan. Quyida shularga to'xtalib o'tamiz.

Nogironligi bo'lgan shaxslar bilan mehnat shartnomasini tuzishda nimalar e'tiborga olinishi zarur.

1. MK 96-moddasiga ko'ra, nogironligi bo'lgan shaxslar aholining ijtimoiy ehtiyojmand toifalari jumlasiga kiradi va davlat ularni ishga joylashtirish bo'yicha qo'shimcha kafolatlarni ta'minlaydi.

Nogironligi bo'lgan shaxslarga "Aholi bandligi to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuniga muvofiq belgilangan ish o'rinlarining eng kam soni hisobidan zaxiradagi ish o'rinlariga mahalliy mehnat organlari yo'llanmasiga ko'ra ishga joylashish kafolatlanadi. (MK 423-moddasi).

Mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan xodimlarining soni 20 nafardan ortiq bo'lgan tashkilotlarda nogironligi bo'lgan shaxslarni ishga joylashtirish uchun xodimlar umumiy sonining kamida 3 foizi miqdorida ish o'rinlarining eng kam soni belgilanadi. Masalan,

100 nafar xodim ishlaydigan tashkilotda (mulkchilik shaklidan qat'i nazar) kamida 3 ta ish o'ri nogironligi bo'lgan shaxslar uchun band qilib qo'yiladi.

Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 5-dekabrda 965-son qaroriga 1-ilova 6-7-bandlariga ko'ra, xodimlarning ro'yxatdagi o'rtacha soni 20 nafar kishidan ortiqni tashkil etadigan tashkilotlar har yili: 1 avgustdan kech bo'lmagan muddatda lavozimlarni hisobga olgan holda kelgusi yil uchun zaxiraga qo'yiladigan ish o'rinlarining umumiy sonini belgilaydi; 15 avgustdan kech bo'lmagan muddatda kelgusi yil uchun ish o'rinlarining zaxiraga qo'yiladigan umumiy soni to'g'risidagi ma'lumotlarni tegishli shakl bo'yicha tuman (shahar) Bandlikka ko'maklashish markaziga taqdim etadi.

2. I va II guruh nogironligi bo'lgan xodimlar uchun ish vaqtining davomiyligi haftasiga 36 soatdan oshmaydigan qilib belgilanadi.

I va II guruh nogironligi bo'lgan xodimlar uchun kunlik ishning (smenaning) davomiyligi tibbiy-ijtimoiy ekspert komissiyasining tavsiyalariga muvofiq belgilanadi, lekin olti kunlik ish haftasida — olti soatdan, besh kunlik ish haftasida — yetti soat o'ttiz daqiqadan ortib ketmasligi kerak (MK 427-moddasi).

Demak, I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslarga 6 kunlik ish haftasida 6 soatdan va 5 kunlik ish haftasida 7,5 soatdan ortiq bo'lmagan ish vaqti belgilanishi zarur.

I va II guruh nogironligi bo'lgan xodimlarning mehnatiga ish vaqtining qisqartirilgan davomiyligida haq to'lash tegishli kasb va lavozimlardagi xodimlarga to'liq ish vaqti davomiyligidagi miqdorda amalga oshiriladi (MK 431-moddasi).

Diqqat! Agar I va II guruh nogironligi bo'lgan xodim 18 yoshga to'lmagan bo'lsa o'quv ta'tili vaqtida ish vaqtining muddati:

16 dan 18 yoshgacha bo'lganlarga – haftasiga 36 soatdan ;

15 dan 16 yoshgacha bo'lganlarga – haftasiga 24 soatdan oshmaydigan qilib belgilanadi (MK 415-moddasi 1-qismi).

Ta'til vaqtida 18 sakkiz yoshga to'lmagan xodimlarning kundalik ish vaqti qisqartirilgan hollardagi mehnatiga haq kundalik ish vaqti to'liq bo'lgan chog'da tegishli toifadagi xodimlarga beriladigan miqdorda to'lanadi (MK 420-moddasi 1-qismi).

O'qishdan so'ng ishlayotgan o'quvchilarning o'quv yili davomidagi ish vaqti muddati esa:

16 dan 18 yoshgacha bo'lganlarga – haftasiga 18 soatdan;

15 dan 16 yoshgacha bo'lganlarga – haftasiga 12 soatdan oshmaydigan qilib belgilanadi (MK 415-moddasi 2-qismi). Korxonalarda o'qishdan bo'sh vaqtida ishlayotgan o'quvchilarning mehnatiga ishlagan vaqtiga mutanosib ravishda yoki ishlab chiqargan mahsulotiga qarab haq to'lanadi (MK 420-moddasi 4-qismi).

3. Nogironligi bo'lgan shaxslar mehnatidan ularga sog'lig'ining holatiga ko'ra qarshi ko'rsatma bo'lgan ishlarda foydalanish taqiqlanadi.

Tibbiy-ijtimoiy ekspert komissiyasining nogironligi bo'lgan shaxslarning to'liqsiz ish vaqti rejimi to'g'risidagi, yuklamani kamaytirish haqidagi va mehnatning boshqa shart-sharoitlari to'g'risidagi tavsiyalari ish beruvchi tomonidan bajarilishi majburiydir.

4. I va II guruh nogironligi bo'lgan xodimlarga davomiyligi kamida 30 kalendar kundan iborat yillik mehnat ta'tili beriladi va ular bu ta'tildan yilning o'zlari uchun qulay bo'lgan vaqtida foydalanishi mumkin. (MK 218 va 429-moddalari).[6]

5. Nogironligi bo'lgan xodimlarni xizmat safariga yuborishga, tungi ishlarga, ish vaqtidan tashqari ishlarga hamda dam olish va ishlamaydigan bayram kunlaridagi ishlarga

jalb qilishga faqat ularning roziligi bilan, agar ushbu xodimlar uchun bunday ishlar tibbiy-ijtimoiy ekspert komissiyasi tavsiyalarida taqiqlanmagan bo'lsa, yo'l qo'yiladi. (Mehnat kodeksi 428-moddasi).

6. I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslarga yillik asosiy ta'til birinchi ish yili uchun ularning xohishi bo'yicha 6 oy o'tmasdan oldin beriladi (MK 227-modda 3-qismi).

7. I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslarga ularning xohishiga ko'ra ikkinchi va keyingi ish yillari uchun har yilgi mehnat ta'tili qulay bo'lgan vaqtda berilishi kerak (MK 228-modda 4-qismi).

8. I va II guruh nogironligi bo'lgan shaxslarga ularning xohishiga ko'ra, har yili 14 kalendar kunga qadar ish haqi saqlanmagan holda muqarrar tartibda ta'til ("bez soderjaniye") beriladi Bu holatda ish beruvchi bilan kelishuv shart emas (MK 242 va 430-moddalari).

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, nogironligi bo'lgan shaxslarni ish bilan ta'minlash va bu orqali ular turmush tarzini yaxshilash davlat ijtimoiy himoya siyosatining bosh maqsadlaridan biri hisoblanadi. mehnat qonunchiligida belgilangan imtiyozlarni nogironligi bo'lgan shaxslar hayotiga tatbiq etish huquqni qo'llash bilan bevosita bog'liq hisoblanadi. aytmoqchi bo'lganimiz, qonunchilikda belgilangan imtiyozlarni qo'llashda bandlik va kambag'allikni qisqartirish va bandlik vazirligi va uning hududiy boshqarmalari, bandlikka ko'maklashish markazlari, ish beruvchilar mas'ul sanalishadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. 30.04.2023. 42-M.
2. O'zbekiston Respublikasi 641-sonli qonuni. Nogironligi bo'lgan shaxslar huquqlari to'g'risida. 15.10.2020 yil. 42-M.
3. BMT tomonidan qabul qilingan Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya. 13.12.2006. 27-M.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Nogironligi bo'lgan shaxslarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash, ularning bandligiga ko'maklashish hamda ijtimoiy faolligini yanada oshirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" 2021 yil 21 dekabrda PQ-57-son qarori.
5. Vazirlar Mahkamasining 2022 yil 31 avgustdagi 486-son qarori. "Nogironligi bo'lgan shaxslarning mehnat faoliyatini amalga oshirishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish chora-tadbirlari to'g'risida"gi.
6. O'zbekiston Respublikasi mehnat kodeksi. 30.04.2023 yil.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LEGAL CONSEQUENCES OF ANTI-COMPETITIVE PRACTICES IN PUBLIC PROCUREMENT AND TENDER BIDDING

Mahmarahimov Ikhtiyor Bakhtiyorovich,

Independent researcher of the Tashkent State University of Law

E-mail: imahmarahimov@icloud.com

Abstract. Public procurement is an integral element of the modern market economy and plays an important role in ensuring the efficient use of budget funds, creating fair competitive conditions for entrepreneurs, and preventing corruption. Therefore, any agreements that restrict competition during the procurement process are regarded as serious violations that cause economic harm and entail legal liability.

Keywords: public procurement; competition; anti-competitive agreements; economic harm; budget funds; corruption; legal liability; procurement transparency; market economy; entrepreneurs.

DAVLAT XARIDLARI VA TENDER SAVDOLARIDA RAQOBATGA QARSHI XATTI-HARAKATLARNING HUQUQIY OQIBATLARI

Mahmarahimov Ixtiyor Baxtiyorovich

Toshkent davlat yuridik universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Davlat xaridlari zamonaviy bozor iqtisodiyotining ajralmas elementi bo'lib, budget mablag'laridan oqilona foydalanish, tadbirkorlar uchun adolatli raqobat sharoitini yaratish va korrupsiyaning oldini olishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois xarid jarayonida raqobatga zid har qanday kelishuvlar iqtisodiy zarar keltiruvchi hamda huquqiy javobgarlikka sabab bo'luvchi jiddiy qonunbuzarlik sifatida baholanadi.

Kalit so'zlar: davlat xaridlari; raqobat; raqobatga zid kelishuvlar; iqtisodiy zarar; budget mablag'lari; korrupsiya; huquqiy javobgarlik; xarid jarayonining shaffofligi; bozor iqtisodiyoti; tadbirkorlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N80>

Kirish. Davlat xaridlari zamonaviy bozor iqtisodiyotining asosiy institutlaridan biri bo'lib, budget mablag'laridan oqilona foydalanish, tadbirkorlik subyektlari uchun teng raqobat muhitini yaratish va korrupsion xatarlarni kamaytirishda muhim o'rin tutadi. Davlat sektori ulushi yuqori bo'lgan iqtisodiyotlarda xarid tizimi nafaqat davlat ehtiyojlarini qondirishga, balki xususiy sektorning barqaror rivojlanishiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, davlat xaridlari jarayonining shaffof, adolatli va raqobatga asoslangan bo'lishi davlat boshqaruvi samaradorligini oshirishning eng muhim shartlaridan sanaladi.

Biroq amaliyot shuni ko'rsatmoqdaki, davlat xaridlari jarayonida raqobatga qarshi xatti-harakatlar, xususan kartel kelishuvlarini tuzish, narxlarni sun'iy ravishda oshirish, bozorni bo'lib olish va tenderlarda kelishilgan ishtirok etish kabi holatlar hali ham uchrab turmoqda. Bunday huquqbuzarliklar bozorda adolatli raqobat prinsiplarini izdan chiqarib, budget mablag'larining samarasiz sarflanishiga, korrupsiya xavfining oshishiga hamda tadbirkorlik subyektlarining davlat xaridlari tizimiga bo'lgan ishonchining pasayishiga olib kelishi mumkin.

Statistik ma'lumotlar ham ushbu jarayonlarda qonun buzilishi holatlari yetarli darajada uchrashini tasdiqlaydi.

Mazkur xatti-harakatlarning eng xavfli jihati shundaki, ular iqtisodiy jarayonlarning tabiiy rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, davlat xarajatlarining oshishiga sabab bo'ladi hamda bozor mexanizmlarining buzilishiga olib keladi. Shu boisdan ham raqobatga qarshi kelishuvlar nafaqat iqtisodiy zarar yetkazuvchi omil, balki ularning ishtirokchilari uchun muayyan huquqiy javobgarlikni vujudga keltiruvchi huquqbuzarlik sifatida ham baholanadi. Amaldagi milliy qonunchilik kartel kelishuvlari va boshqa raqobatga zid harakatlarga nisbatan qat'iy cheklovlar va jazolarni nazarda tutadi. Biroq davlat xaridlari bozorining dinamikasi va korrupsion xavflarning mavjudligi ushbu boradagi huquqiy mexanizmlarni doimiy takomillashtirib borishni talab qiladi.

Shu munosabat bilan ushbu ilmiy tadqiqotning maqsadi davlat xaridlari jarayonida sodir etiladigan raqobatga qarshi xatti-harakatlarning mohiyatini yoritish, ularning iqtisodiy va huquqiy oqibatlarini tahlil qilish, milliy qonunchilikdagi tartibga solish mexanizmlarini o'rganish, xalqaro tajribani solishtirish hamda O'zbekiston sharoitida ushbu sohani yanada takomillashtirish bo'yicha takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Material va metodlar. Maqola umum qabul qilingan metodlar: qiyosiy-tahliliy, qiyosiy-mantiqiy ketma-ketlik asosida yoritilgan bo'lib, unda ilmiy bilishning tahliliy, umumlashtirish, qiyosiy-huquqiy, tizimli-tuzilmaviy va formal yuridik o'rganish usullaridan foydalanilib, tender savdolarida raqobatga zid xatti-harakatlar sohasida O'zbekiston qonunchiligini takomillashtirish muammolari ilmiy tahlil etilgan.

Muhokama va natijalar. Davlat xaridlari bu nafaqat budget mablag'larini sarflanishining eng katta sabablaridan biri, balki mamlakat iqtisodiyotida adolatli raqobatni shakllantirishi kerak bo'lgan eng muhim maydonlaridan biridir. Har yili davlat trillionlab so'mni tovarlar, ishlar va xizmatlarni sotib olishga yo'naltirar ekan, bu jarayonning shaffof va raqobatga asoslangan bo'lishi nafaqat iqtisodiy samaradorlik, balki jamiyatning davlat institutlariga bo'lgan ishonchi nuqtai nazaridan ham hayotiy zaruriyatdir.

Amaldagi statistik ma'lumotlar ham davlat xaridlarida kuzatilayotgan bo'shliqlarni va ziddiyatlarni ko'rsatadi: 2023-yilda Raqobatni rivojlantirish va iste'molchilar huquqlarini himoya qilish qo'mitasi tomonidan "Davlat xaridlari to'g'risida"gi va "Raqobat to'g'risida"gi qonunlar talablariga rioya etilishi bo'yicha jami 1 930 ta lot (umumiy qiymati 1 190,03 milliard so'm) tanlov va tender savdolari o'rganildi. Ushbu o'rganishlar natijasida 246 ta holatda qonun talablariga rioya qilinmagani aniqlandi.[1] Yuqoridagi sonlar yil davomida katta hajmdagi moliya oqimi mavjudligini ko'rsatadi, bunday holatlarda tender jarayonlarining shaffofligi va raqobatning teng ta'minlanishi nihoyatda muhim hisoblanadi.

Shunday bo'lsada, O'zbekiston Respublikasida davlat xaridlari tizimi so'nggi yillarda sezilarli darajada raqamlashtirilib, shaffoflik va samaradorlikni oshirishga qaratilgan islohotlar natijasida jahon andozalariga yaqinlashmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Davlat xaridlari maxsus axborot portali ma'lumotlariga ko'ra, 2024- yilda o'tkazilgan tanlov va tender savdolari natijasida 505 milliard so'm budget mablag'i iqtisod qilingan bo'lib, tuzilgan shartnomalar soni 100 885 tani tashkil etgan. [2] Ushbu ko'rsatkichlar davlat xaridlarining elektronlashtirishga qo'yilayotgan qadamlarni va ochiq raqobat mexanizmlari joriy etilganligini isboti deyishimiz mumkin. Shu bilan birga, iqtisod qilingan ushbu katta mablag'lar raqobat muhitining to'g'ri shakllanishiga bog'liq ekanligini hisobga olsak, davlat xaridlari

jarayonida raqobatga zid bitimlar hali ham jiddiy xavf tug'dirayotganini ta'kidlash zarur. Shunday ekan, davlat xaridlari sohasidagi raqobat muhitini mustahkamlash va raqobatga zid bitimlarga qarshi kurashish nafaqat iqtisodiy, balki davlat boshqaruvi sifatini oshirish nuqtai nazaridan ham dolzarb vazifadir.

Avvalo, davlat xaridlari tushunchasini to'g'ri anglash va uni qonuniy jihatdan aniq belgilab olish mavzuni chuqur tushunish uchun birinchi qadam deb hisoblaymiz. O'zbekiston Respublikasining "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonunining 4- moddasida davlat xaridlari quyidagicha ta'riflanadi: "Davlat xaridlari — davlat buyurtmachilarining tovarlarga (ishlarga, xizmatlarga) bo'lgan ehtiyojlarini pulli asosda ta'minlash jarayoni". [3]

Nazarimizda qonundagi "pulli asosda ta'minlash jarayoni" degan ta'rif juda qisqa va texnik bo'lib, davlat xaridlarining asl mohiyatini, ya'ni budjet mablag'larini eng samarali, eng sifatli va eng adolatli sarflash majburiyatini to'liq aks ettirmaydi. Aynan shu tor ta'rif tufayli ko'pincha "tekin" yoki "grant" ko'rinishidagi xaridlar nazoratdan chetda qolib, raqobatga zid bitimlarga yo'l ochib bermoqda. Agar moddaga ochiq raqobat, shaffoflik va eng iqtisodiy jihatdan foydali taklif tamoyillari asosida pulli ta'minlash jarayoni deyilsa, raqobat tushunchasi ta'rifning o'zida aks etadi, natijada davlat xaridlari sohasida kartel va bid rigging kabi qonun buzilishlarning oldini olishda kuchli huquqiy to'siq bo'lib xizmat qila oladi.

Xalqaro tajribada misol tariqasida Yevropa Ittifoqi Direktivasida davlat xaridlari tushunchasiga yuzlansak, "eng iqtisodiy jihatdan foydali taklif" (MEAT – Most Economically Advantageous Tender) tamoyili asosida amalga oshiriladi, ya'ni narx emas, balki narx-sifat nisbati birinchi o'ringa qo'yiladi. [4]

O'zbekistonda esa hali ham "eng past narx" mezoniga qattiq bog'lanib qolinganimiz sababli, ishtirokchilar o'zaro kelishib, narxni sun'iy ravishda pasaytirib yoki ko'tarib, keyin qo'shimcha shartnomalar orqali "tuzatib" olish holatlari keng tarqalgan. Davlat xaridlari amaliyotida raqobatga zid sxemalar haqidagi olimlar fikri juda dolzarb va amaliy ahamiyatga ega. Raqobat huquqi darsligi mualliflari ta'kidlaganidek, davlat xaridlari jarayonida keng tarqalgan qonunbuzarlik sxemalarini ikki asosiy turga ajratadi: [5]

- a) **Buyurtmachi (davlat organi) va tender ishtirokchisi (tadbirkor) o'rtasidagi til biriktirish, ya'ni korrupsiya ko'rinishidagi kelishuvlar.** Bunday sxemalar ko'pincha g'olibni oldindan belgilash, shartnoma shartlarini sun'iy ravishda moslashtirish yoki qo'shimcha "haq" talab qilish shaklida namoyon bo'ladi;
- b) **Tender ishtirokchilari o'rtasidagi til biriktirish, ya'ni kartel kelishuvi.** Bu sxema narxlarni sun'iy ravishda belgilash, bozorni taqsimlash yoki takliflarni muvofiqlashtirish orqali amalga oshiriladi. Bizning fikrimizcha, bu ikki tur o'rtasida farq mavjud bo'lsa-da, ular ko'pincha bir-biriga bog'langan: masalan, kartel kelishuvida buyurtmachi ham "sotib olinishi" mumkin, bu esa korrupsiya va kartelning gibrid shaklini hosil qiladi. Bunday holatlar iqtisodiy zarar keltirishdan tashqari, tadbirkorlar orasida ishonchsizlikni kuchaytiradi va kichik biznesni bozordan chetlatadi.

Davlat xaridlari sohasida raqobatga qarshi xatti-harakatlar (bitimlar) – bu xo'jalik yurituvchi subyektlar o'rtasida raqobatni cheklashga, yo'q qilishga qaratilgan har qanday kelishuvlar, muvofiqlashtirilgan harakatlar yoki boshqa shakldagi bitimlardir. Ushbu harakatlarning eng keng tarqalgan turlari quyidagilar:

- tender ishtirokchilari o'rtasida narxni oldindan kelishib olish (kartel kelishuvi);
- taklifni sun'iy ravishda belgilash (bid rigging);

- bozorni geografik yoki mijozlar bo'yicha taqsimlash;
- raqobatchilarni tenderdan chetlatish uchun bosim o'tkazish.

O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonunining 19-moddasi raqobatga qarshi kelishuvlarni va muvofiqlashtirilgan harakatlarni to'g'ridan-to'g'ri taqiqlaydi va ularni o'z-o'zidan haqiqiy emas deb topadi. Moddaning asosiy qismi quyidagicha: Tovar yoki moliya bozorida ikki va undan ortiq tarafning raqobatni cheklashga yoki iste'molchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga zarar yetkazilishiga olib keladigan yoxud olib kelishi mumkin bo'lgan, bitta yoki bir nechta hujjatda aks ettirilgan yozma shakldagi shartlashuvi, shuningdek og'zaki shakldagi shartlashuvi raqobatga qarshi kelishuvdir. [6] Davlat xaridlari kontekstida eng xavfli va eng ko'p uchraydigan taqiqlangan harakatlar quyidagilar (19-moddaning 2-qismi):

Tovar yoki moliya bozorida ikki va undan ortiq tarafning raqobatni cheklashga yoki iste'molchilarning huquqlari va qonuniy manfaatlariga zarar yetkazilishiga olib keladigan yoxud olib kelishi mumkin bo'lgan, bitta yoki bir nechta hujjatda aks ettirilgan yozma shakldagi shartlashuvi, shuningdek og'zaki shakldagi shartlashuvi raqobatga qarshi kelishuvdir. Davlat xaridlari kontekstida eng xavfli va eng ko'p uchraydigan taqiqlangan harakatlar quyidagilar (19-moddaning 2-qismi):

1. Tenderlarda, auksionlarda va boshqa savdolarida narxlarni oshirish, pasaytirish yoki saqlab turish bu to'g'ridan-to'g'ri narx karteli va bid riggingni taqiqlaydi;
2. Eng yaxshi takliflarni tanlashda g'olibni oldindan belgilash → klassik "kim g'olib bo'lishi kelishilgan" holat hisoblanadi;
3. Tovar yoki moliya bozorini hududiy prinsip bo'yicha bo'lib olish → masalan, viloyatlar bo'yicha "kim qayerda tender yutadi" degan kelishuv bunga misol bo'la oladi;
4. Boshqa xo'jalik yurituvchi subyektlarni bozorga kiritmaslik yoki chetlashtirish → raqobatchilarni "qora ro'yxat"ga kiritish hisoblanadi.

Ushbu moddaning muhim jihati shundaki, taqiqlangan harakatlar o'z-o'zidan haqiqiy emas deb topiladi, ya'ni tender shartnomasi avtomatik ravishda bekor qilinadi, garchi u imzolangan bo'lsa ham. Qonunchilikda raqobatga qarshi kelishuvlarni aniqlashning eng batafsil va amaliy jihatdan eng qimmatli ro'yxati Vazirlar Mahkamasining 2024-yil 1-maydagi 256-sonli qarorining 4-ilovasi 8-bandida keltirilgan. [7] Ushbu band raqobat organlari va sudlar uchun "dalil topishning tayyor uslubiyoti" hisoblanadi, chunki unda raqobatga qarshi kelishuvlarning aniq belgisini sanab o'tilgan. Davlat xaridlari jarayonida eng ko'p qo'llaniladigan va eng xavfli belgilardan ba'zilari quyidagilardir:

Savdo ishtirokchilari turli manzillarda joylashgan holatda ular tomonidan aynan bir manzildan va bir xil takliflarni taqdim etish → "bir kishi bir nechta kompaniya nomidan taklif bergan" holati (eng ko'p uchraydigan bid rigging);

Savdolarning ikki va undan ortiq o'zaro affillanmagan ishtirokchilarining takliflari ayni bir shaxs tomonidan berilishi → bir odam bir nechta kompaniya nomidan tenderda qatnashishi;

Savdolarning operatorlari, buyurtmachilari yoki komissiya a'zolari bilan o'zaro manfaatdor yoki affillangan shaxslarning savdolarida ishtirok etishi → ichki kelishuv;

Narxni oshirish yoki pasaytirish uchun individual iqtisodiy sabablar mavjud bo'lmagan holatda narxlarni bir vaqtda yoki ketma-ketlikda oshirish/pasaytirish → parallel narx o'zgarishi;

Shartnoma tuzish mumkin bo'lgan sharoitda ayrim xaridor yoki sotuvchilar bilan shartnoma tuzishni asossiz rad etish → bozorni taqsimlash.

Ushbu ro'yxatning ahamiyati shundaki, raqobat organi yoki sud yuqoridagi har qanday belgini aniqlasa, u raqobatga qarshi kelishuv mavjudligini taxmin qilish (prezumpsiya) huquqiga ega bo'ladi. Ya'ni ishtirokchilar endi "biz hech qanday kelishuv qilmaganmiz" deb isbotlashga majbur bo'ladi, isbotlash yukini o'z zimmasiga oladi. Bu Yevropa Ittifoqining "effect-based approach"iga o'xshash mexanizm bo'lib, O'zbekistonda ham faol qo'llanilmoqda. Bizning fikrimizcha, 256-sonli Vazirlar Mahkamasi qarori bu O'zbekiston raqobat huquqidagi eng muvaffaqiyatli yangiliklardan biri hisoblanadi. U nazariy taqiqni amalda isbotlash imkoniyatiga aylantirdi. Agar oldin "og'zaki kelishuvni isbotlab bo'lmaydi" degan bahona bo'lsa, endi faqat bitta shubhali belgini aniqlashning o'zi yetarli bo'lib qoldi.

Xalqaro amaliyot shuni ko'rsatadiki, davlat xaridlari sohasida raqobatga qarshi bitimlar iqtisodiy samaradorlikka eng katta zarar yetkazadigan huquqbuzarliklardan biridir. Davlat xaridlari sohasida raqobatga qarshi bitimlarga qarshi kurashish bo'yicha eng ilg'or tajribaga ega bo'lgan ikkita huquqiy tizim – Yevropa Ittifoqi va AQSh hisoblanadi. Yevropa Ittifoqida davlat xaridlari sohasidagi raqobatga zid bitimlar TFEU (Yevropa Ittifoqi faoliyatining asosiy shartnomasi) [8] va Regulation (EC) 1/2003 bilan tartibga solinadi. Bid rigging, narx karteli va bozorni taqsimlash "hard core cartel" deb tasniflanib, eng og'ir huquqbuzarliklar qatoriga kiradi. Yevropa Komissiyasi (European Commission) markazlashgan nazorat tizimini ishga tushirgan bo'lib, a'zo davlatlarning milliy raqobat organlari bilan hamkorlikda ishlaydi.

Yevropa tajribasida e'tirof etilishi lozim bo'lgan asosiy xususiyatlar mavjud. Jumladan, Leniency dasturi: kartelning birinchi murojaat qilgan ishtirokchisi 30-50% jarima imtiyozini olishidir. Bu dastur Yevropada kartellarning 60 % dan ortig'ini ochishga yordam bergan. [9]

AQShda davlat xaridlari kartellari Sherman Antitrust Act va 18 U.S.C. § 201 (bid rigging uchun alohida modda) bilan taqiqlanadi. Bid rigging to'g'ridan-to'g'ri jinoyat hisoblanadi. AQSh da ham jarima imtiyozlari mavjud va bu yengillik siyosati (leniency program) orqali amalga oshiriladi. Birinchi murojaat qilgan shaxs to'liq ozod qilinadi, qolganlari 30–50 % jarima kamaytiriladi. DOJ Antitrust Division ma'lumotlariga ko'ra, 1990-yillardan beri 90 % dan ortiq kartel ishlari leniency orqali ochilgan. [10]

Federal Procurement Data System (FPDS) va USA spending.gov platformalarida "bid screening" algoritmlari ishlaydi. Ular narxlarning anomal o'zgarishi, bir xil takliflar va geografik taqsimlash shubhali holatlar avtomatik aniqlanadi. Bu tizim yiliga 50 000 tenderlarni tahlil qiladi va 15 % da shubhali holatlarni aniqlaydi. [11]

Mazkur tadqiqot davomida mamlakatimizda sodir bo'lgan real holatlar bilan bo'lishib o'tmoqchimiz: Navoiy shahar Obodonlashtirish boshqarmasi tomonidan 63 million so'm qiymatidagi jihozlar (texnika va uskunalar) xaridi bo'yicha o'tkazilgan tanlov (tender) savdosida qonunbuzarlik holatlari aniqlangan. Raqobat qo'mitasining o'rganishlari shuni ko'rsatdiki, tenderda ishtirok etgan ikki korxona (aniq nomi e'lon qilinmagan, lekin ular o'rtasida yaqin aloqalar bo'lgan) to'liq va xolis baholanmagan. Xususan, takliflarni baholash mezonlari buzilgan: eng past narx yoki sifat mezonlari hisobga olinmagan, balki oldindan kelishilgan tartibda g'olib belgilangan. Tanlovda ishtirok etgan ikki subyektlar o'rtasida raqobatga zid kelishuv alomatlari bo'lgani uchun ham ish qo'zg'atilgan. Bu holat orqali O'zbekiston Respublikasi "Raqobat to'g'risida"gi Qonuni va Vazirlar Mahkamasining 256-sonli qarorini buzilishini ko'rishimiz mumkin. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan talablar, savdolarida narxlarni oshirish, pasaytirish yoki saqlab turish; eng yaxshi takliflarni tanlashda g'olibni oldindan belgilash buzilgan. Shuningdek, raqobatga qarshi kelishuv belgilari, masalan, savdo

ishtirokchilarining takliflari bir xil bo'lishi va o'zaro affillangan shaxslarning ishtirok etishi to'liq qo'llanilgan. Tender elektron platformada o'tkazilgan bo'lsa-da, buyurtmachi (Obodonlashtirish boshqarmasi) komissiyasi noxolis baholash o'rniga, ikki korxona o'rtasidagi kelishuvga asoslangan. Bu raqobatni cheklab, budget mablag'larini isrof qilishga olib kelgan, haqiqiy raqobatchilar chetlatilgan va narx sun'iy ravishda belgilangan. [12]

Shaxsiy tahlilimizga ko'ra, ushbu holat O'zbekistondagi amaldagi holatni yaqqol ko'rsatadi. Raqobatga zid bitimlar ko'pincha kichik miqdordagi tenderlarda sodir bo'ladi, lekin ularning umumiy zarari katta. Huquqiy oqibatlar (jarima va ko'rsatma) samarali, ammo jinoyat javobgarligi kam qo'llaniladi. Taklif qilib aytgan bo'lar edik, bunday holatlarda "leniency program" joriy etish, kelishuvni ogohlantirgan subyektga jarimani kamaytirish, buzilishlarni ochib berishni rag'batlantiradi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkin, O'zbekiston Respublikasida davlat xaridlari sohasi iqtisodiyotning eng muhim jihatlardan biri bo'lib, budget mablag'larining katta qismi ushbu jarayon orqali sarflanmoqda. Ushbu hajm raqobat muhitining to'g'ri shakllanishiga yuqori talab qo'yadi, chunki raqobatga zid bitimlar nafaqat budget mablag'larini isrof qiladi, balki davlat institutlariga bo'lgan ishonchni ham pasaytiradi. Tadqiqot quyidagi muammolar saqlanib qolganini guvohi bo'lmoqdamiz: jarimalarning yumshoqligi, jinoyat javobgarligining deyarli qo'llanilmasligi va "leniency" dasturini amaliyotda qo'llab bilmayotganligimiz raqobatga zid bitimlarni jazolashda yetarli rag'batlantiruvchi omil bo'la olmayapti. Shu sababli, O'zbekiston Respublikasida davlat xaridlari sohasidagi raqobatga zid bitimlarning oldini olish va ularga qarshi kurashish samaradorligini oshirish maqsadida quyidagi takliflarni ilgari surilmoqda:

1. Jarimalarni xo'jalik yurituvchi subyektning oldingi yilgi aylanmasining 5–10 % igacha belgilash. Bu orqali sezilarli darajada qonun buzilishini oldini olamiz, aynan bir belgilab qo'yilgan miqdor emas, balki subyektning aylanmasidan kelib chiqib jarima belgilanadi.

2. "Leniency" dasturini joriy etish – birinchi murojaat qilgan ishtirokchiga to'liq yoki katta imtiyoz berish. Bu orqali raqobatga zid kelishuvlar tez va oson ochilishi yordam bo'ladi.

3. Elektron tender platformalarida Yevropa Ittifoqining TED tizimiga o'xshash avtomatik bloklash mexanizmlarini to'liq ishga tushirish. Ushbu choralar amalda qo'llanilsa, davlat xaridlari jarayonida ochiq raqobat va shaffoflikni ta'minlash, byudjet mablag'larini samarali sarflash va jamiyatning davlat institutlariga bo'lgan ishonchini yanada oshirishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Davlat xaridlari nazorati. <https://raqobat.gov.uz/uz/davlat-xaridlari-nazorati/>
2. Barcha davlat xaridlari yagona portal. <https://xarid.mf.uz>
3. O'zbekiston Respublikasining "Davlat xaridlari to'g'risida"gi Qonunining 4-moddasi, <https://lex.uz/docs/-5382974>
4. Yevropa Ittifoqi Direktivasi 2014/24/EU, <https://eur-lex.europa.eu/legalcontent/EN/TXT/?uri=CELEX:32014L0024>
5. Raqobat huquqi darslik, mualliflar jamoasi, TDYU, 2025, 243-bet
6. O'zbekiston Respublikasining "Raqobat to'g'risida"gi Qonunining 19-moddasi, <https://lex.uz/docs/-6518381>
7. Vazirlar Mahkamasining "Tovar va moliya bozorlarida monopoliyaga qarshi tartibga solishga doir normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 256-sonli qarori. <https://lex.uz/ru/docs/-6907023>

8. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union - PART THREE: UNION POLICIES AND INTERNAL ACTIONS - TITLE VII: COMMON RULES ON COMPETITION, TAXATION AND APPROXIMATION OF LAWS - Chapter 1: Rules on competition - Section 1: Rules applying to undertakings - Article 101 (ex Article 81 TEC) <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX%3A12008E101>
9. Commission Notice on Immunity from fines and reduction of fines in cartel cases (Text with EEA relevance) [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52006XC1208\(04\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52006XC1208(04))
10. Leniency policy <https://www.justice.gov/atr/leniency-policy>
11. An official website of the United States government <https://www.usaspending.gov/>
12. Raqobat qo'mitasi 4.3 mlrd so'mlik davlat xaridlarida qonunbuzarlik holatlarini aniqladi. <https://www.gazeta.uz/oz/2025/08/25/davlat-xaridlari/>

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LEGAL BASIS OF THE FIGHT AGAINST RELIGIOUS EXTREMISM

Almatov Sanjar Zakirovich

independent researcher of the University of Public Security of the Republic of Uzbekistan

Abstract. In this article, the negative impact of religious extremism and terrorism on the life of society, the legal and spiritual foundations of the fight against them are analyzed from a scientific point of view. Extremism is interpreted as a process of promoting ideas that contradict the laws and regulations adopted in society, while terrorism is interpreted as a means of achieving political or ideological goals through intimidation and terror. The study analyzes the norms of the Law of the Republic of Uzbekistan on Combating Terrorism and Extremism, which highlights the tasks of state and public institutions in the prevention of terrorism and extremism. At the same time, it is substantiated that national and religious values are a decisive factor in the formation of spiritual immunity in the minds of the younger generation.

Keywords: religious extremism, terrorism, ignorance, enlightenment, national values, ideological immunity, prevention, legal foundations.

DINIY EKSTREMIZMGA QARSHI KURASHISHNING HUQUQIY ASOSLARI

Almatov Sanjar Zokirovich

O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada diniy ekstremizm va terrorizmning jamiyat hayotiga salbiy ta'siri, ularga qarshi kurashning huquqiy va ma'naviy asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Ekstremizmni — jamiyatda qabul qilingan qonun-qoidalarga zid g'oyalarni targ'ib qilish jarayoni sifatida, terrorizmni esa qo'rqitish va dahshat solish orqali siyosiy yoki mafkuraviy maqsadlarga erishish vositasi sifatida talqin qilingan. Tadqiqotda O'zbekiston Respublikasining terrorizm va ekstremizmga qarshi kurash to'g'risidagi qonun normalari tahlil qilingan bo'lib, unda davlat va jamiyat institutlarining terrorizm va ekstremizmning oldini olishdagi vazifalari yoritilgan. Shu bilan birga, milliy va diniy qadriyatlar yosh avlod ongida ma'naviy immunitet shakllantirishda hal qiluvchi omil ekani asoslangan.

Kalit so'zlar: diniy ekstremizm, terrorizm, jaholat, ma'rifat, milliy qadriyatlar, mafkuraviy immunitet, profilaktika, huquqiy asoslar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N81>

Kirish. Bugungi kunda jahonda tinchlik va barqarorlikka tahdid solayotgan asosiy illatlardan biri — bu diniy ekstremizm va terrorizmdir. Globallashuv va dunyo mamlakatlarida modernizatsiya jarayonlarining keskin rivojlanib borishi din niqobi ostidagi guruhlarining ham urchib ketishiga sharoit yaratib bermoqda. Diniy murosasizlik, ekstremizm, terrorizm kabi tahdidlar dunyoda beqarorliklarni keltirib chiqarib, davlatlarning ravnaqiga tobora tahdid solib borishi, fuqarolarda davlat siyosatiga nisbatan norozilik kayfiyatini uyg'onishiga sabab bo'lib, davlatlar siyosiy tizimini zaiflashib borishiga sabab bo'lmoqda.

Diniy ekstremizm — diniy firqalar yoki ayrim dindorlar tomonidan jamiyatda qabul qilingan qonun-qoidalarga zid bo'lgan g'oyalarni targ'ib qilish va ularga muvofiq faoliyat olib borishni anglatadi[2]. Terrorizm esa odamlarni qo'rqitish, jamiyatda qo'poruvchilik harakatlari orqali xavf va dahshat tug'dirishni nazarda tutadi[1]. Bunday buzg'unchi g'oyalar nafaqat milliy

xavfsizlikka, balki jamiyat ma'naviyati va yoshlar ongiga ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, yosh avlodning ekstremistik g'oyalar ta'siriga tushishi jamiyat uchun katta tahdiddir.

Darhaqiqat, ekstremizm, terrorizm kabi tahdidlar jamiyatni barqarorligi va ijtimoiy xavfsizligiga raxna soladi. Shu bois, din niqobi ostidagi ekstremizm va terrorizm kabi tahdidlarga qarshi kurashish, uning oldini olish nafaqat davlatning vazifasi, balki jamiyat vakillari hisoblangan fuqarolarning ham fuqarolik vazifasi ekanligini anglab yetish muhim ahamiyat kasb etadi. Xususan, bugungi kunda dunyoda din niqobi ostida buzg'unchi g'oyalar ta'siriga berilish asnosida sodir bo'layotgan voqea-hodisalarga fuqarolik pozitsiyasi bilan yondashish juda muhimdir. Shu bois, bugungi kunning dolzarb vazifasi — yoshlar ongini zararli mafkuraviy ta'sirlardan muhofaza qilish va antiterroristik immunitetni shakllantirish hisoblanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mazkur maqolaning tadqiqotini yoritishda quyidagi usullardan foydalanildi:

1) Empirik metod – “Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida”gi Qonunning 7 va 8-moddalari va “Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida”gi Qonunning 5 va 6-moddalari mazmunan tahlil qilindi[1;2];

2) Tahliliy metod – diniy ekstremizm va terrorizmning ijtimoiy-huquqiy oqibatlari o'rganildi, milliy qadriyatlar va ma'rifat orqali profilaktik choralarni tahlil qilish asos qilindi.

3) Qiyosiy-huquqiy metod – milliy qonunchilik va xalqaro standartlar (BMT rezolyutsiyalari, YETTB tavsiyalari) asosida qiyosiy tahlil qilindi[7].

Muhokama va natijalar. Olingan natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi samarali kurashish uchun faqat huquqiy yoki ma'muriy choralar bilan cheklanish mumkin emas. Bu illatlar faqat jazo orqali emas, balki jamiyat ongini ma'naviy-mafkuraviy jihatdan sog'lomlashtirish orqali bartaraf etiladi. Shu jihatdan, O'zbekistonda qabul qilingan “Jaholatga qarshi ma'rifat” tamoyili nafaqat profilaktik chora, balki milliy mafkuraviy doktrina sifatida ahamiyat kasb etadi.

Ma'lumki, har qanday ekstremistik g'oyalar avvalo axborot muhitida, ya'ni yoshlar ongidagi bo'shliq orqali tarqaladi. Bu bo'shliqni to'ldirishning yagona yo'li — milliy va diniy qadriyatlarimizga tayangan ma'rifatdir. Islom dinining asl mohiyati tinchlik, bag'rikenglik va insonparvarlikni targ'ib etadi. Abu Hanifa, Bahovuddin Naqshbandiy, Imom Buxoriy, Ahmad Yassaviy kabi mutafakkirlar ta'limotida insonni hurmat qilish, fan va ilm orqali kamolotga yetish g'oyasi ustuvor bo'lgan. Demak, islomning asl ma'rifiy tabiati ekstremizmning zid ma'nosida turibdi[6].

Shu nuqtai nazardan, diniy radikalizmni mafkuraviy jihatdan yengish uchun jamiyatda ilm va ma'rifatni targ'ib qilish, aholining huquqiy ongini oshirish, axborot xavfsizligini ta'minlash kabi vazifalar dolzarb ahamiyat kasb etadi. Bunda faqat davlat organlari emas, balki mahalla, ta'lim muassasalari va nodavlat notijorat tashkilotlari ham faol ishtirok etishi kerak.

BMT, YEXHT va SHHT kabi xalqaro tashkilotlar ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda profilaktik yondashuvni ustuvor deb hisoblaydi. Ushbu yondashuv O'zbekiston amaliyoti bilan ham uyg'un: mamlakatimizda tezkor qidiruv bo'linmalari va profilaktika inspektorlari faoliyatida ekstremizm va terrorizmning “sabab va shart-sharoitlarini barvaqt aniqlash va bartaraf etish” vazifasi markaziy o'rinni egallaydi. Bu tizim huquqiy, psixologik va mafkuraviy ta'sir usullarini birlashtirgan kompleks model hisoblanadi[6].

Shuningdek, ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning ijtimoiy-pedagogik yoʻnalishi ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Yoshlar bilan ishlashda taʼlim muassasalarida fuqarolik ongi, vatanparvarlik va diniy bagʻrikenglikni shakllantirish, axborot madaniyatini oshirish, dunyoviy bilimlar va axloqiy tarbiyani uygʻunlashtirish zarur. Bugun dunyo tajribasi shuni koʻrsatmoqdaki, ekstremizm va terrorizm faqat qashshoqlik yoki jinoyatchilikdan emas, balki mafkuraviy boʻshliq va maʼnaviy yetishmovchilikdan tugʻiladi[9].

Shu maʼnoda, Oʻzbekistonning “insonparvarlik, tinchliksevarlik va maʼrifatparvarlik” tamoyillari ekstremizmga qarshi inson markazidagi yondashuvni shakllantiradi. Bu yondashuv xalqaro standartlarga ham mos keladi[8]. Masalan, BMTning 2006-yilda qabul qilingan “Global Counter-Terrorism Strategy” dasturida ham terrorizmga qarshi kurashning toʻrtta ustuvor yoʻnalishidan biri — mafkuraviy profilaktika va taʼlim orqali oldini olish deb belgilangan.

Bundan tashqari, axborot texnologiyalarining rivojlanishi bilan ekstremistik gʻoyalar internet va ijtimoiy tarmoqlar orqali tez tarqalmoqda. Shuning uchun ham davlat va jamiyat oldidagi muhim vazifalardan biri — kiber-ekstremizmga qarshi mafkuraviy immunitetni shakllantirishdir. Buning uchun yoshlarning axborot savodxonligini oshirish, internetdagi diniy mazmundagi maʼlumotlarni tahlil qilish koʻnikmasini rivojlantirish zarur[4].

Shu bilan birgalikda, qonunchilik asoslari har tomonlama shakllanganligini koʻrishimiz mumkin. Xususan, 2000-yil 15-dekabrda qabul qilingan “Terrorizmga qarshi kurash toʻgʻrisida”gi Qonun (167-II-son) va Oʻzbekiston Respublikasining 30.07.2018-yildagi “Ekstremizmga qarshi kurashish toʻgʻrisida”gi OʻRQ-489-son Qonuni mazkur sohadagi asosiy huquqiy baza boʻlib xizmat qiladi. “Terrorizmga qarshi kurash toʻgʻrisida”gi Qonunning 5-moddasida terrorchilik faoliyatining oldini olish davlat, jamoat va fuqarolik jamiyati institutlarining hamkorligi orqali amalga oshirilishi belgilangan; 6-moddada esa barcha davlat organlari va fuqarolar terrorizmga qarshi kurashni amalga oshiruvchi davlat organlariga koʻmaklashish majburiyatini oladi[1]. Shuningdek, “Ekstremizmga qarshi kurashish toʻgʻrisida”gi Qonunning 7-moddasida ekstremizmning oldini olishga doir chora-tadbirlari va 8-moddada aholining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, jamiyatda ekstremizmga nisbatan murosasizlik munosabatini shakllantirish tartibga solingan[2].

Bundan tashqari, maʼnaviy-mafkuraviy immunitet va yoshlar ongini muhofaza qilishda milliy qadriyatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimov taʼkidlaganidek: “Gʻoyaga qarshi faqat gʻoya, fikrga qarshi faqat fikr, jaholatga qarshi faqat maʼrifat bilan bahsga kirishish mumkin”. Bu fikr ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashning asosiy maʼnaviy tamoyili sifatida qabul qilingan[3].

Yurtboshimiz Sh.Mirziyoyev taʼbiri bilan aytganda: “Diniy ekstremizm, terrorizm, giyohvandlik, odam savdosi, noqonuniy migratsiya, “ommaviy madaniyat” kabi tahdidlar qancha-qancha oilalar, mamlakatlar boshiga ogʻir kulfatlar olib kelmoqda, gʻarazli kuchlar hali ong-u tafakkuri toʻla shakllanib ulgurmagani bolalarni oʻz ota-onasi, Vataniga qarshi qoʻyib, ularning hayotiga zomin boʻlmoqda. Shuning uchun biz ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, mahalla-koʻy bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirib, buyuk maʼrifatparvar bobomiz Abdurauf Fitrat aytganidek, bu dunyo haqiqatan ham kurash maydoniga, sogʻlom tan, oʻtkir aql va yaxshi axloq esa bu kurashning quroliga aylanib borayotganini chuqur anglab, shu borada jaholatga qarshi maʼrifat asosida ish olib borishimiz zarur”[5].

Ta'kidlash lozimki, milliy an'analarimizga yot bo'lgan ekstremistik g'oyalarning oldini olishda insoniylik, ma'rifatparvarlik, bag'rikenglik va Vatanga muhabbat kabi qadriyatlar yoshlarni ma'naviy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi.

Xulosa qilib aytganda, diniy ekstremizm va terrorizmga qarshi kurashda faqat huquqiy choralar emas, ma'naviy-mafkuraviy yondashuv ustuvor bo'lishi lozim. G'arazli kuchlar sodda, g'o'r bolalarni o'z ota-onasiga, o'z yurtiga qarshi qayrab, ularning hayotiga, umriga zomin bo'lmoqda. Bunday keskin, tahlikali sharoitda ota-onalar, ustoz-murabbiylar, jamoatchilik, huquqni muhofaza qiluvchi organlar bu masalada hushyorlik va ogohlikni yanada oshirishimiz kerak. Bolalarimizni birovlarining qo'lga berib qo'ymasdan, ularni o'zimiz tarbiyalashimiz, yoshlar bilan ishlashda zamonaviy psixologiya, axborot xavfsizligi va islomshunoslik sohalari o'zaro uyg'un faoliyat yuritishi talab etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. O'zbekiston Respublikasining "Terrorizmga qarshi kurash to'g'risida"gi Qonuni, 2000-yil 15-dekabr, №167-II.
2. O'zbekiston Respublikasining 30.07.2018-yildagi "Ekstremizmga qarshi kurashish to'g'risida"gi O'RQ-489-son Qonun.
3. Karimov I.A. "Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch". – Toshkent: Ma'naviyat, 2008.
4. Mirziyoyev Sh.M. "Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taraylik". – Toshkent, 2017.
5. Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash, yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017. – B. 25
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasidagi nutqidan, Nyu-York shahri, 2017-yil 19-sentyabr.
7. United Nations Global Counter-Terrorism Strategy, UN General Assembly Resolution 60/288 (2006).
8. Zaripov Z., Ismailov I. "Kriminologiya". Umumiy qism: Darslik. –T., 1996. –230 b
9. Internet manba: <https://www.norma.uz>.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THEORETICAL AND PRACTICAL SIGNIFICANCE OF OPERATIONAL INVESTIGATIVE METHODS IN THE FIGHT AGAINST CRIME

Juraev Farkhod Eshboevich

applicant for the Academy of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Uzbekistan

E-mail: Djuraev11@gmail.uz

Abstract. This article examines the theoretical and practical significance of investigative operations in crime prevention, particularly the essence of personal observation. Personal observation is presented not as a one-time event, but as a systemic process and a set of targeted investigative actions. Various approaches, scholarly opinions, and assessments are analyzed comparatively, substantiating the role and significance of personal observation in investigative operations. It is noted that the use of this method requires highly professional training, tactical knowledge, and the ability to make independent decisions. Furthermore, the article, along with the legal, practical, and theoretical foundations of personal observation, identifies challenges in its effective use.

Keywords: crime, crime detection, investigative operations, investigative measures, method, evidence, personal observation, survey, mechanism, independent actions, law enforcement agencies.

JINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHDA TEZKOR-QIDIRUV FAOLIYATI USULLARINING NAZARIY VA AMALIY AHAMIYATI

Djuraev Farxod Eshboevich

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada jinoyatchilikka qarshi kurash jarayonida tezkor-qidiruv faoliyati usullarining nazariy va amaliy ahamiyati, xususan shaxsiy izquvarlik usulining mohiyati yoritilgan. Shaxsiy izquvarlik yakka tadbir sifatida emas, balki tizimli jarayon va maqsadli yo'naltirilgan tezkor-qidiruv tadbirlari majmuasi sifatida tahlil qilinadi. Ilmiy manbalardagi turli yondashuvlar, olimlar fikrlari hamda ularning baholari qiyosiy tarzda o'rganilib, shaxsiy izquvarlikning tezkor-qidiruv faoliyatidagi o'rni va ahamiyati asoslab berilgan. Shuningdek, shaxsiy izquvarlik usulini amalga oshirishda xodimlardan kasbiy tayyorgarlik, taktik bilimlar va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati talab qilinishi ta'kidlanadi. Maqolada shaxsiy izquvarlik usulining huquqiy, amaliy va nazariy asoslari bilan bir qatorda uni samarali tatbiq qilishdagi muammolar ham ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: jinoyatchilik, jinoyatlarni ochish, tezkor-qidiruv faoliyati, tezkor-qidiruv tadbirlari, usul, dalil, shaxsiy izquvarlik, so'rov, mexanizm, mustaqil harakat, huquqni muhofaza qiluvchi organlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N82>

Kirish. Jinoyatchilikka qarshi kurashish jarayonida tezkor-qidiruv faoliyatining vazifalarini samarali hal etishda tezkor-qidiruv tadbirlari (keyingi o'rinlarda – TQT) alohida o'rin va ahamiyatga egadir. Zero, TQTLar orqali jinoyatlarning oldini olish, ularni fosh etish, jinoyatchilarni qidirib topish, shuningdek, jinoiy faoliyatga oid dalil va ma'lumotlarni to'plash imkoni yaratiladi. Shu boisdan ham TQTLar huquqni muhofaza qiluvchi organlarning amaliy faoliyatida markaziy mexanizm sifatida namoyon bo'lib, tezkor-taktik vazifalarni bajarishda samaradorlik va natijaviylikni ta'minlaydi.

Ixtisoslik adabiyotlarda shaxsiy izquvarlik tezkor-qidiruv faoliyati (keyingi o'rinlarda – TQF) usuli sifatida ta'riflanadi. Bu holda alohida elementlar “usul” degan yagona termin ostida birlashtiriladi – “usul” deb ma'lum bir maqsadga erishish, muayyan vazifani hal etish usuli, hamda qabullar va operatsiyalar jamlanmasi tushuniladi. Ushbu usul jinoyat sodir etilgani to'g'risidagi dastlabki ma'lumotlarni yig'ish, gumon qilinuvchi shaxslarni aniqlash va ularni qidirib topishda muhim ahamiyat kasb etadi [1].

Shaxsiy izquvarlik yakka (alohida) tadbir emas, balki muayyan jarayonni ifodalovchi, maqsadga yo'naltirilgan TQT majmuasidan iborat bo'lib, ularning tanlanishi va uyg'unlashuvi mavjud holatlar hamda tezkor-qidiruv faoliyati doirasida hal etilishi zarur bo'lgan vazifalarga bog'liqdir. Shaxsiy izquvarlikni TQFning boshqa shakl va usullariga qarama-qarshi qo'yish noto'g'ri hisoblanadi. Zero, tezkor-qidiruv faoliyatida bevosita (shaxsiy izquvarlik) va bilvosita amalga oshiriladigan TQTLar o'zaro uzviy bog'liq va bir-birini shartlantiradi. Shuningdek, shaxsiy izquvarlik jarayonida TQFni amalga oshirayotgan boshqa bo'linmalar tomonidan yig'ilgan ma'lumotlardan ham samarali foydalanilishi shart.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. V.Yu. Yegorov, V.M. Chibunin, Yu.S. Stepanenko va P.M. Fidel kabi mutaxassis-olimlar o'z tadqiqotlarida shaxsiy izquvarlikni tezkor-qidiruv faoliyatining mustaqil usullaridan biri sifatida qarashadi [2]. Ularning ta'kidlashicha, ushbu usul tezkor xodim tomonidan shaxsan va mustaqil ravishda amalga oshiriladigan tadbirlar majmuasini o'z ichiga oladi. Shuningdek, mualliflar aksar ilmiy va amaliy manbalarda shaxsiy izquvarlik bilan bog'liq usullar muayyan guruhdagi tezkor tadbirlar tarkibida alohida shakl sifatida tasniflanishini qayd etishadi. Biroq ushbu fikrni kengroq va mukammalroq ta'rif bilan to'ldirish orqali uning nazariy va amaliy ahamiyatini yanada ochib berish mumkin.

TQF nazariyasida “shaxsiy izquvarlik” tushunchasi, uning mohiyati, mazmuni hamda boshqa tezkor-qidiruv usullari bilan o'zaro munosabati yuzasidan turlicha ilmiy qarashlar mavjud. Ayniqsa, A.S. Vandyshchev, A.F. Volynskiy, D.V. Grebelskiy, Ya.V. Nelyubin va V.G. Samoylov singari olimlar “shaxsiy izquvarlik”ni mustaqil usul sifatida emas, balki uni boshqa usullarning jamlanmasi asosida shakllanadigan, jinoyatchilikka qarshi kurashishda tezkor xodimlar faoliyatining tashkiliy-taktik shakli sifatida baholaydilar.

Muhokama. Bunday yondashuv, ya'ni “shaxsiy izquvarlik”ni usul sifatida emas, balki tashkiliy-taktik faoliyat turi sifatida qarash, nazariy jihatdan yetarlicha asoslangan deb bo'lmaydi. Chunki har qanday TQF usuli muayyan amaliy usullar va metodlar majmuidan tashkil topadi, ular esa o'z navbatida muayyan harakat, tadbir yoki vositani ifodalaydi [3].

Shu nuqtai nazardan, har bir TQF usulining nazariy asosi va amaliy qiymati, avvalo, uning mohiyatiga xos bo'lgan, faqat ushbu usul doirasida qo'llanilishi mumkin bo'lgan amaliy vositalar bilan belgilanadi. Boshqacha qilib aytganda, har bir usul o'ziga xos amaliy mexanizmlar, taktik yo'l-yo'riqlar va ishlash algoritmlari orqali boshqa usullardan farq qiladi.

Masalan, tezkor kuzatuv usuli ko'proq vizual nazorat va tashqi belgilari asosida obyekt yoki shaxs haqida ma'lumot to'plashga yo'naltirilgan bo'lsa, axborot yig'ish maqsadida o'tkaziladigan so'rov – tezkor so'rov usulining tarkibiy qismi sifatida axborot manbalaridan aniq va ishonchli ma'lumot olishga qaratilgan. Shaxsiy izquvarlik esa o'ziga xos uslubiy xususiyatlarga ega bo'lib, shaxsning aynanligini aniqlash, uning xatti-harakatlarini tizimli ravishda kuzatish hamda zarurat tug'ilganda uning taniqli belgilari asosida aniqlash kabi maxsus metodlarga tayanadi. Bu tahlildan ko'rinadiki, har bir usulning samaradorligi uning

faqat o'ziga xos vosita va metodlardan maqsadga muvofiq foydalanish darajasi bilan chambarchas bog'liqdir.

A.A.Bitov va A.A.Tokaevlarning ta'kidlashicha, shaxsiy izquvarlik, bu ichki ishlar organlari xodimlari tomonidan jinoyatlarni aniqlash, ularning oldini olish va fosh etish, qidiruvda bo'lgan jinoyatchilarni topish hamda tezkor-qidiruv faoliyatining boshqa vazifalarini amalga oshirish maqsadida bevosita, ya'ni shaxsan o'zi tomonidan amalga oshiriladigan, ochiq yoki yashirin shaklda o'tkaziladigan maxsus tadbir va usullar majmuasini ifodalovchi tezkor faoliyat shakli hisoblanadi [4]. Mualliflar ta'rifida qayd etilganidek, shaxsiy izquvarlikning amalga oshirilishi muayyan tezkor vaziyat, huquqbuzarlikning xususiyati va unga ta'sir qiluvchi omillar bilan bog'liq holda shakllanadi va qo'llaniladi.

Olimlar A.A.Bitov va A.A.Tokaev tomonidan berilgan shaxsiy izquvarlikka oid ta'rif va tushuncha mazmunan mukammal va ilmiy asoslangan holda ifodalangan. Unda shaxsiy izquvarlikning amaliy mazmuni, huquqiy maqsadi va tezkor xususiyatlari o'rinli tarzda qamrab olingan. Aniqroq aytganda, shaxsiy izquvarlikni ichki ishlar organlari xodimining shaxsan, ya'ni mustaqil ravishda amalga oshiradigan tezkor faoliyat turi sifatida ta'riflash uning boshqa usullardan farqini ochib beradi.

A.A.Sherstneva va T.O.Yarkoning fikricha, amaliyotda shaxsiy izquvarlikni faqatgina muayyan ixtisoslashgan bo'linmalar emas, balki ichki ishlar organlarining ko'plab xizmatlari, ayniqsa, tezkor xizmatlarda faoliyat yurituvchi xodimlar amalga oshiradilar. Bu esa shaxsiy izquvarlikning universal ahamiyatga ega ekanligini, uning turli sohalaridagi tezkor-qidiruv faoliyatida qo'llanilish imkoniyatlari kengligini ko'rsatadi. Shuningdek, mazkur holat shaxsiy izquvarlik tadbirlarini tashkil qilish va olib borishda xodimlardan yuqori darajadagi kasbiy tayyorgarlik, mulohazakorlik va vaziyatni chuqur tahlil qilish qobiliyatini talab qiladi.

Shuningdek, bu ish usuli ichki ishlar organlarining patrul-post xizmati va profilaktika inspektorlari tomonidan maxsus vazifalarni bajarishda ham samarali qo'llanilishi mumkin [5].

Mazkur fikrda shaxsiy izquvarlik faqat maxsus tezkor xizmatlar bilan cheklanib qolmay, balki ichki ishlar tizimining boshqa tarkibiy bo'linmalarida ham keng qo'llanilishi mumkinligi ta'kidlangani dolzarb va amaliyotga yaqin yondashuvdir. Chunki huquqbuzarliklarning oldini olish, jinoyatlarni aniqlash va fosh etishda har bir xizmatning o'ziga xos vazifalari mavjud bo'lib, shaxsiy izquvarlik – bu vazifalarni samarali bajarishga ko'maklashadigan muhim usul hisoblanadi.

Jinoyatlarni fosh etish vazifasi kompleks xususiyatga ega, chunki uni jinoyat-protsessual choralarni qo'llamay turib bajarib bo'lmaydi. Aniqlangan har bir jinoyat fakti bo'yicha jinoyat ishi qo'zg'atilishi lozim, hamda uni ochish bo'yicha tezkor-qidiruv tadbirlari tergov harakatlari bilan bir vaqtda amalga oshiriladi [6].

Shu bilan birga, mazkur fikrni yanada mukammallashtirish va to'ldirish maqsadida quyidagicha taklif bildirish mumkin, jumladan, mualliflar shaxsiy izquvarlikning huquqiy va protsessual chegaralarini, uning turli xizmatlarda qanday tartibda hamda qaysi holatlarda qo'llanilishi mumkinligini aniqroq belgilab o'tishlari maqsadga muvofiq bo'lar edi. Shaxsiy izquvarlikni amalga oshirishda xodimlarning malakasi, tayyorgarligi va mas'uliyati darajasi kabi omillar ham ko'rib chiqilishi kerak, chunki bu usul noto'g'ri qo'llanilganda inson huquqlarini buzish xavfi ham yuzaga kelishi mumkin.

Natija. “Tezkor-qidiruv faoliyati nazariyasi” darsligi mualliflarining ta'kidlashicha, “shaxsiy izquvarlik” tushunchasini sharhlashda uni tashkil etuvchi so'zlarning semantik

mazmunini tahlil qilish muhim metodologik asos sifatida xizmat qilishi mumkin. Mualliflar “shaxsiy” atamasini “individual” va “mustaqil” soʻzlarining sinonimi sifatida qarab, uni amalga oshirilayotgan harakat yoki faoliyatning subyektga taalluqliligini belgilovchi belgisi sifatida talqin qiladilar.

Shuningdek, “izquvarlik” soʻzini esa ular “aniqlash”, “qidirish” va “topish” maʼnolarida tushunadilar. Ushbu leksik tahlil asosida, mualliflar shaxsiy izquvarlikni jismonan bir shaxs – ichki ishlar organi xodimi tomonidan mustaqil ravishda amalga oshiriladigan, jinoyatlarga daxldor obyektlarni aniqlash, topish va fosh etishga qaratilgan tizimli harakatlar majmuasi sifatida izohlaydilar [7].

Ushbu fikrga ijobiy ilmiy munosabat bildirish mumkin, zero u “shaxsiy izquvarlik” tushunchasini aniqlashda leksik va semantik tahlilni metodologik yondashuv sifatida qoʻllashga asoslanadi. Bunday yondashuv, avvalo, nazariy aniqlikni taʼminlashga xizmat qiladi. Atamaning har bir komponent qismi yaʼni “shaxsiy” va “izquvarlik” soʻzlarining mazmunan tahlil qilinishi, uning tub mohiyatini tushunishga imkon yaratadi.

K.K.Goryaynov va V.S.Ovchinskiylarning taʼkidlashicha, shaxsiy izquvarlik yakka (alohida) tadbir emas, balki muayyan jarayonni ifodalovchi tadbirlar majmuasi sifatida namoyon boʻladi. Ushbu jarayon doirasida maqsadli yoʻnaltirilgan tezkor-qidiruv tadbirlari kompleksi amalga oshiriladi. Bunday tadbirlarning tanlanishi va uygʻunlashuvi esa mavjud holatlar hamda tezkor-qidiruv faoliyati doirasida hal qilinishi lozim boʻlgan vazifalar bilan belgilanadi [8].

Fikrimizcha, ushbu olimlar oʻzlarining fikrlari bilan shaxsiy izquvarlikning mohiyatini ochib berishga harakat qilishgan. Ular shaxsiy izquvarlikni oddiy yakka tadbir sifatida emas, balki tizimli va uzluksiz jarayon sifatida baholab, uning samaradorligi maqsadli yoʻnaltirilgan tezkor-qidiruv tadbirlarini toʻgʻri tanlash va uygʻunlashtirishga bogʻliqligini taʼkidlaydi. Bu yondashuv amalda ham muhim ahamiyatga ega, chunki shaxsiy izquvarlikning funksional qiymati aynan uning tizimli xarakterga egaligida namoyon boʻladi.

Oʻzbek tilining izohli lugʻatida “izquvar” atamasi “iz qidirib, izdan tushib topish bilan shugʻullanuvchi shaxs” sifatida, “shaxsiy” soʻzi esa – tegishli, subyektiv ; xususiy, shaxsning oʻziga tegishli boʻlgan, shu shaxsning oʻzi foydalanadigan, xususiy, oʻz yaʼni muayyan subyektiga tegishli, xususiy yoki faqat oʻsha shaxs tomonidan foydalaniladigan narsa yoki holat maʼnosida izohlangan [9].

Shaxsiy izquvarlik usulini samarali qoʻllash uchun IIO xodimi taktik usullarni chuqur bilishi va amalda qoʻllay olishi, hamkasblarining ish tajribasidan unumli foydalanishi, oʻz kasbiy mahoratini muntazam oshirib borishi lozim. Zero, shaxsiy izquvarlik jinoyatchilikka qarshi kurashishda qoʻllaniladigan eng samarali [10] vositalardan biridir.

Umuman olganda, shaxsiy izquvarlik doirasidagi tezkor-qidiruv tadbirlarini amalga oshirish masalalari boʻyicha qonunchilik bazasi toʻliq shakllantirilgan va samarali faoliyat yuritmoqda. Shaxsiy izquvarlik usullarini samarali qoʻllash uchun faqatgina ularning meʼyoriy-huquqiy asoslarini bilishning oʻzi yetarli emas. Ichki ishlar organlari xodimlari tomonidan shaxsiy qidiruvni qoʻllashda aniq harakatlar algoritmini ishlab chiqish zarur. Qonunda ham shaxsiy izquvarlik vositalarini qoʻllash tartibi va usullari batafsil belgilanmagan.

Shunday qilib, shaxsiy izquvarlik TQT majmuasi doirasida jinoyatchilikka qarshi kurashish maqsadida tezkor xodim tomonidan tezkor-qidiruv faoliyati vositalari va usullarini

shaxsan (bevosita) qo'llash orqali amalga oshiriladigan jarayon sifatida ta'riflanadi. Shaxsiy izquvarlik TQT majmuasi sifatida quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- tezkor xodim (yoki ichki ishlar organlarining boshqa xodimi) tomonidan tezkor qiziqish uyg'otuvchi shaxslar paydo bo'lishi ehtimol bo'lgan hududlarni shaxsan (bevosita) kuzatish va baholash;

- tezkor-qidiruv belgilari orqali tezkor qiziqish uyg'otuvchi shaxslarni aniqlash va identifikatsiya qilish;

- olingan ma'lumotlarga tayana turib tegishli (adekvat) qarorlarni qabul qilish.

Xulosa. kunda ichki ishlar organlari xodimlari foydalanayotgan shaxsiy qidiruv vositalari ancha keng ko'lamli bo'lib, jinoiy harakatlarga qarshi kurashish va sodir etilgan jinoyatlarni fosh qilish sohasidagi zamonaviy talablarga to'liq javob beradi.

Shu sababli, ichki ishlar organlari xodimlarining tezkor-xizmat faoliyatida shaxsiy izquvarlikni qo'llash samarali ishning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ichki ishlar organlari xodimlari o'zlarining tezkor-xizmat faoliyatida shaxsiy qidiruvni qo'llash bo'yicha nazariy bilimlarini va amaliy ko'nikmalarini kengaytirishi lozim. Bu esa ularga o'z kasbiy vazifalarini yuqori malaka bilan bajarish imkonini beradi.

Muxtasar qilib aytganda, shaxsiy izquvarlik jinoyatlarni aniqlash, fosh etish va oldini olish, shuningdek qidiruvdagi shaxslarni topishga qaratilgan tizimli tezkor tadbirlar majmuasi bo'lib, u ichki ishlar organlari faoliyati samaradorligini oshirish va jamoat xavfsizligini ta'minlashda muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Никушов С.С., Актуальные вопросы осуществления оперативно-розыскной деятельности при документировании преступлений личным сыском. Сборник научных статей по итогам всероссийской научно-практической конференции Социально-экономические и правовые меры борьбы с преступлениями и иными правонарушениями. 2022. С-217-221
2. Егоров В. Ю., Чибунин В. М., Степаненко Ю. С., Фидель П. М. Обучение тактике применения и методам личного сыска// Педагогика. вопросы теории и практики №3 (7) 2017 С: 36-39.
3. Смоленская Н.И., .Оперативно-розыскные мероприятия, применяемые для раскрытия общеуголовных преступлений при работе личным сыском. Вестник Московского университета МВД России № 6 • 2008 С.133
4. Битов А.А. Токбаев А.А. Понятие и задачи личного сыска. Пробелы в российском законодательстве. 6'2019. С-218.
5. Шерстнева А.А., Ярмо Т.О. Актуальные вопросы тактики проведения личного сыска // В сборнике: Правовая защита частных и публичных интересов. Сборник научных статей международной научно-практической конференции, посвященной памяти выдающегося российского адвоката Федора Никифоровича Плевако (1842-1908). 2019. – С. 333.
6. A.A. Hamdamov, T.R. Saitbaev, S.N. Gordeev, R.T. Rashitxodjaev. O'zbekiston Respublikasining "Tezkor-qidiruv faoliyati to'g'risida"gi qonuniga sharh. 2015. B-26
7. Теория оперативно-розыскной деятельности: учебник / под ред. К. К. Горяинова, В .С. Овчинского. 4-е изд., перераб. и доп. М.: ИНФРА-М, 2018. X, 379 с.
8. Горяйнов К.К., Овчинский В.С. Теория оперативно-розыскной деятельности: учебник.-Москва М.:Инфра-М, 2021. Стр. 391
9. Begmatov E, Madvaliev A. va boshq. O'zbek tilining izohli lug'ati."O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti. Toshkent. B-183 va B-557

-
10. Гогаева А.Л. Понятие и правовая сущность личного сыска при несение службы содружниками ППС. Материалы 9-й международной научно-практической конференции. 2020. С-451.
https://elibrary.ru/download/elibrary_44227131_23865792.pdf

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

ISSUES OF FORMATION OF INSURANCE MECHANISM IN THE FIELD OF USE OF RENEWABLE ENERGY SOURCES IN UZBEKISTAN

Sadikova Dilafruz Radjabovna

Basic doctoral student of

Tashkent state university of law

Abstract. The article examines the legal and practical aspects of establishing an insurance mechanism for renewable energy use in Uzbekistan. It analyzes the regulatory framework and international experience, highlights existing technical risks, and justifies the need to introduce mandatory insurance to enhance the safety, stability, and reliability of renewable energy projects.

Keywords: alternative energy, clean energy, insurance policy, green energy, green certificate.

O'ZBEKISTONDA QAYTA TIKLANUVCHI ENERGIYA MANBALARIDAN FOYDALANISH SOHASIDA SUG'URTA MEXANIZMINI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

Sadikova Dilafruz Radjabovna

Toshkent davlat yuridik universiteti

tayanch doktoranti

E-mail: Pstudy22@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-8761-2767>

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonda qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishda sug'urta mexanizmini shakllantirishning huquqiy va amaliy jihatlarini yoritiladi. Normativ baza hamda xalqaro tajriba tahlil qilinib, mavjud texnik xatarlar ko'rsatiladi. QTEM loyihalarida xavfsizlik va barqarorlikni oshirish uchun majburiy sug'urtani joriy etish zarurligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: muqobil energiya, toza energiya, sug'urta polisi, yashil energiya, yashil sertifikat.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N83>

Kirish. Hozirgi globallashuv davrida qayta tiklanuvchi energiya manbalarini (matnda keyinchalik QTEM) joriy etish nafaqat ekologik barqarorlikni oshirish, balki energiya xavfsizligini ta'minlash nuqtai nazaridan ham strategik ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston energetika sektori ham ushbu yo'nalishda jadal rivojlanib, mamlakatda quyosh, shamol va gidroenergiya manbalarini kengaytirishga qaratilgan siyosatni ilgari surmoqda. O'zbekistonning tabiiy imkoniyatlari katta bo'lib, UNFCCC tomonidan taqdim etilgan ma'lumotlarga ko'ra, mamlakatning QTEM salohiyati 117 984 million tonna neft ekvivalentini tashkil etadi[1]. IEA(Uzbekistan energy profile – Analysis — IEA) hisobotiga ko'ra esa, QTEM bo'yicha rejalashtirilgan quvvatni umumiy energetika sektorida 2030-yilgacha 7 387,6 MW ga yetkazish ko'zda tutilgan[2].

Mamlakat energetika tizimida QTEM ulushi izchil o'smoqda. Misol uchun, 2025-yil 22-oktyabr holatiga ko'ra, O'zbekiston hududida hozirgi kunda 12 ta quyosh va 5 ta shamol stansiyasi toza energiya ishlab chiqarmoqda, ularning umumiy o'rnatilgan quvvati esa 4 682 MW ni tashkil qiladi[3] Bu esa o'z-o'zidan energetika sektorida yashil energiyaning rivojlanishi sohada o'sish bilan birga, QTEM infratuzilmasining xavf-xatarlarini moliyaviy jihatdan boshqarish zaruratini paydo qiladi. Ayniqsa quyosh va shamol kabi manbalarining o'zgaruvchanligi, ishlab chiqarishdagi xato va kamchiliklar, uskunalarni yetkazib berish, o'rnatish, hosil bo'lgan energiyani uzatish bilan bog'liq tizimdagi yo'qotishlar va texnik nosozliklar sohani sug'urtalashni talab qiladi. Mazkur holatlar O'zbekistonda QTEM sohasida sug'urta mexanizmini shakllantirish masalasi ayniqsa dolzarb bo'lib borayotganini anglatadi. Sug'urta polisi o'z o'rnida xavf-xatarlarni boshqarish imkoniyatini berishi bilan bir qatorda, nafaqat ishlab chiqaruvchilar va iste'molchilar manfaatlarini himoya qiladi, balki investorlar uchun moliyaviy barqarorlikni ham mustahkamlaydi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Bizga ma'lumki xoriyda, ayniqsa Yevropa ittifoqi mamlakatlarida, AQSh, va yaqindan Xitoy va Hindiston yashil energiyadan jadal foydalanib kelmoqda, bu mamlakatlarda toza energiya sektori o'sib, uning huquqiy asoslari mustahkamlanib kelmoqda. Xalqaro maydonda, energetika sohasida, jumladan aynan QTEM sohasidagi sug'urta mexanizmi ko'plab soha vakillari tomonidan o'rganilgan bo'lib, M. Hao, K. Qian va S. C. Chaularning olib borgan tadqiqotlari natijasi chegaralangan vaqt oralig'ida sodir bo'lgan tabiiy ofatlardan (masalan, kuchli yomg'ir, qurg'oqchilik, toshqin) kelib chiqadigan zararlarni qoplash uchun parametrik sug'urta masalasini ko'rib chiqadi. Ilmiy ishda sug'urta polislarning ob-havo (masalan, quyosh nurlarining intensivligi) indekslariga asoslangan holda avtomatik talabnoma va da'volar mexanizmi taklif etiladi, tadqiqot natijalari asosan blokcheyn-asosidagi sug'urta mexanizmini o'rganadi, bu mexanizm bevosita QTEM aktivlarini iqlimiy xatarlardan himoya qilish uchun ajoyib asos bo'lib xizmat qiladi[4].

Xorijiy tadqiqotchilar: Fallou Niakh, Alicia Bassière, Michel Denuit, Christian Robert o'zlarining QTEM sektorida sug'urta mexanizmining rolini o'rganib, an'anaviy sug'urta bozoridagi asosiy muammolardan biri bo'lgan "Basis Risk"ni kamaytirish orqali QTEM loyihalarini sug'urtalashni yanada samarali va adolatli qilishni taklif qiladilar. O'z tadqiqotlarida mualliflar, xususan, parametrik sug'urtani (masalan, yetarli shamol/quyosh bo'lmaganida avtomatik to'lovni ta'minlaydigan sug'urta) qo'llab-quvvatlaydilar. Ammo, bunday sug'urtada Bazis Risk mavjud, ya'ni haqiqiy yo'qotish bilan sug'urta to'lovi o'rtasida nomuvofiqlik bo'lishi mumkin. Bu jarayon, Peer-to-Peer (P2P) tamoyiliga asoslangan mexanizmni joriy etadi, bu yerda QTEM ishlab chiqaruvchilar guruhdagi Bazis Riskni o'zaro taqsimlash va birgalikda boshqarish imkoniyatiga ega bo'ladilar, natijada umumiy sug'urta xarajatlari kamayadi va QTEM loyihalari uchun moliyaviy barqarorlik va investitsion jozibadorlik oshadi[5].

Ushbu tadqiqot esa Yashil energiya manbalaridan eng keng qo'llaniladiganlaridan birining – quyosh energiyasining — asosiy muammosi, ob-havoga bog'liqligi va beqarorligini yengish uchun sug'urta masalasini yoritadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra an'anaviy sug'urta o'rniga parametrik quyosh energiyasi sug'urtasi taklif etiladi, bunda sug'urta puli quyosh paneli egasining haqiqiy yo'qotishiga qarab emas, balki masofadan zondlash (sun'iy yo'ldosh ma'lumotlari) orqali tekshiriladigan geografik o'ziga xos indeks (yer yuzasiga tushgan quyosh nurlanishi) ma'lum bir chegaradan pastga tushganda avtomatik ravishda to'lanadi. Ushbu

yondashuv blokcheyn va aqlli kontraktlar yordamida sug'urta shartnomalarining rasmiylashtirilishi va to'lov jarayonlarini avtomatlashtirish, shaffoflashtirish hamda maxfiylikni saqlash (zk-SNARKs orqali) imkonini beradi. Natijada, ushbu tizim quyosh energiyasini ishlab chiqaruvchilarning daromadlarini barqarorlashtirishga va QTEM loyihalariga yo'naltirilgan sarmoyalarning xavfini kamaytirishga xizmat qiladi[6].

Maqolada QTEM ning rivojlangan davlatlar va O'zbekiston miqyosidagi qonunchilik bazalari va sohaga oid qabul qilingan actlar, normativ hujjatlar tahlili yoritib berilgan.

Mavzuni tadqiq qilish asnosida:

1. Davlatlar qonunchiligida mavjud qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanishini huquqiy asoslarini o'rganib chiqishga imkon beradigan emperik metod;

2. Qo'shni mamlakatlar qonunchiligidagi qayta tiklanuvchi energiyadan foydalanishning huquqiy asoslarini, nazariya va amaliyotdagi tajribalarini o'rganib chiqish imkoniyatini beradigan tarixiy metod;

3. O'zaro mavjud elementlar majmui sifatida xalqaro qonunchilikda mavjud qonunlarni qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

Muhokama. O'zbekiston energiya mustaqilligini ta'minlash hamda ekologik xavfsizlikni oshirish maqsadida QTEM ni rivojlantirishni ustuvor yo'nalish sifatida belgilagan. O'zbekiston Respublikasining 2019-yil 21-mayda qabul qilingan "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi O'RQ-539-sonli Qonuni ushbu yo'nalishdagi asosiy normativ-huquqiy asos bo'lib xizmat qiladi. Qonunda QTEM dan foydalanish sohasidagi talablar keltirib o'tilgan va unga ko'ra: qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasidagi faoliyat ushbu sohadagi texnik reglamentlar, normalar va qoidalarga, ekologik, sanitariya, shaharsozlik normalari va qoidalariga, ishlarni xavfsiz yuritish talablariga rioya etgan holda amalga oshirilishi kerakligi ko'zda tutilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan 28.01.2022 yildagi PF-60-sonli "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmonida 3-ustuvor yo'nalish — "Milliy iqtisodiyotni jadal rivojlantirish va yuqori o'sish sur'atlarini ta'minlash" doirasida energetika tizimini modernizatsiya qilish, energiya samaradorligini oshirish, QTEM loyihalarini keng joriy etish, 2026-yilgacha elektr ishlab chiqarishdagi QTEM ulushini keskin oshirish vazifasi etib belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yildagi "O'zbekiston – 2030 strategiyasi to'g'risida"gi PF-158-sonli Farmonida mamlakatda QTEM sohasi va texnologik modernizatsiya masalalariga ustuvor ahamiyat berildi. Farmonga ko'ra, mamlakatda qayta tiklanuvchi energiya quvvatlarini 25 000 MW ga yetkazish hamda uning umumiy energiya iste'molidagi ulushni 40% gacha oshirish belgilangan. Strategiya "yashil iqtisodiyot"ga o'tishni tezlashtirish, energiya bozorida "yashil sertifikatlar" tizimini joriy etish, ekologik markirovka va ekologik barqarorlikni baholash mexanizmlarini kuchaytirishni ko'zda tutadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 16-fevraldagi PQ-57-sonli "2023 yilda Qayta tiklanuvchi energiya manbalarini va energiya tejavchi texnologiyalarni joriy etishni jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Prezident qarori yurtimizda QTEM ni keng joriy etish va energiya tejamkor texnologiyalarni targ'ib qilishni maqsad qiladi: u 4300 MVt quvvatli yangi qayta tiklanuvchi energiya loyihalarini (quyosh, shamol, kichik GES) yaratishni belgilaydi, davlat va investorlar uchun rag'batlantirish mexanizmlarini; kichik quvvatli quyosh panellari

va energiya tejovchi uskunalarni ijtimoiy soha obyektlarida joriy etishni rejalashtiradi, shuningdek ularni soliq va moliyaviy imtiyozlar bilan ta'minlash tartibini nazarda tutadi.

Qolaversa, O'zbekiston Respublikasining "Elektr energetikasi to'g'risida"gi O'RQ-939-sonli Qonunida esa, texnologiyalarning amaliy qo'llanishi uchun yanada aniqroq normativ talablar belgilandi. Ushbu hujjat energetika tizimida raqobat bozorini yaratish, avtomatlashtirilgan ma'lumot yig'ish va real vaqtda monitoringni, energiya iste'molini prognozlashni joriy etishni nazarda tutadi, shuningdek, yangi reguliator organlari va "markaziy xaridor" modelini yaratishni tartibga soladi. Shuningdek, ushbu qonun iste'molchilar manfaatini himoya qilish uchun tarif shaffofligi va tarifni ortiqcha oshirishni cheklovchi mexanizmlarni belgilaydi.

O'zbekiston Respublikasining 14.07.2021 yildagi "Litsenziyalash, ruxsat berish va xabardor qilish tartib taomillari to'g'risida" gi 701-sonli qonunining 1-ilovasida: amalga oshirilishi uchun litsenziyalarni olish talab qilinadigan faoliyat turlarining rasmiy ro'yxati keltirilgan bo'lib, ro'yxatning 52-59 bandlarida elektr energiyasini ishlab chiqarish(shu jumladan QTEM), uzatish, taqsimlash, saqlash, elektr ta'minoti, markaziy xarid qiluvchi faoliyati, elektr energiyasi bozori operatori faoliyati, elektr energiya savdosi faoliyatlari litsenziyalanadigan faoliyat turlari qatoriga kiritilgan.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 13-fevraldagi 91-son Qarori bilan tasdiqlangan "Elektr energetikasi sohasidagi faoliyat turlarini litsenziyalash tartibi to'g'risidagi Nizom" QTEM bilan bog'liq faoliyatni tartibga solishda asosiy rol o'ynaydi. Ushbu Nizom QTEM qurilmalari orqali ishlab chiqarilgan elektr energiyasiga bevosita alohida istisnalar yoki maxsus litsenziya toifalarini ajratmagan holda, "barcha yuridik va jismoniy shaxslar amalga oshiradigan energiya ishlab chiqarish, uzatish, taqsimlash, saqlash va xarid qilish" litsenziya talablarini umumlashtiradi. Ya'ni, Nizom QTEMdan foydalanuvchi yirik elektr stansiyalarini ham, an'anaviy stansiyalarni ham bir xil tartibga soladi va "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi Qonunning tegishli talablariga rioya etishni litsenziatlarning umumiy majburiyatlari doirasiga kiritadi.

QTEM borasida xorijiy tajribaga nazar tashlaydigan bo'lsak, ayniqsa sohadagi sug'urta mexanizmining huquqiy asoslarini quyida Saudiya Arabistoni qonunchiligida ko'rib chiqamiz. Saudiya Arabistonda yirik sanoat loyihalari va neft-gaz infratuzilmalariga yaqin joylarda yoki sanoat hududlarida joylashgan quyosh panellari tizimlari uchun majburiy sug'urta mexanizmi joriy etilgan. Asosan Saudi Electricity company va Water&Electricity Regulatory Authority talablariga muvofiq sanoat uskunlari sug'urtasi va uchinchi shaxslarning javobgarligi uchun sug'urta mexanizmi qo'llaniladi. Aholi uylariga o'rnatiladigan qurilmalarga to'xtaladigan bo'lsak, Saudiya Arabistoni so'nggi yillarda qurilish sohasida jiddiy qonuniy o'zgarishlar joriy qildi. 2020-yildan boshlab Qishloq va shahar obodonlashtirish vazirligi hamda Saudiya Markaziy banki (SAMA) qarorlari asosida barcha muvofiq qurilish loyihalarida pudratchilar "Inherent Defects Insurance"[7] (Doimiy nuqsonlarni sug'urtalash — IDI) polisini majburiy olishlari kerak. Bu sug'urta binodagi konstruktiv nuqsonlar – devor, tom qismi yoki poydevor kuchi pasayishi kabi darhol hal qilinishi lozim bo'lgan xatolarga qarshi himoya beradi. Xususan, 2024-yil 6-oktyabrdan boshlab barcha uy-joy qurilishi uchun qurilish ruxsatnomasi berilishidan avval IDI polisiga ega bo'lish talab qilinadi. Agar IDI polisi taqdim etilmasa, qurilish ruxsati yoki foydalanishga topshirish sertifikatini berilmaydi. Ta'kidlash joiz, quyosh panellari o'rnatilishi ham bino konstruksiyasining bir qismi hisoblanib, mazkur IDI talablariga kiradi.

Bunday sug'urtasiz o'rnatilgan inshootlar uchun Saudiya Arabistoni qonunchiligi bino qurilish ruxsatnomasi va foydalanish huquqi berilmasligini nazarda tutadi.

Fransiya qonunchiligida esa, aynan, QTEM ni o'rnatganlik uchun to'g'ridan to'g'ri majburiy sug'urta emas balki, "quruvchi" – ya'ni o'rnatilgan qurilish ishlari uchun mas'ul yetkazib beruvchi subyetktlar – albatta 10 yillik qayta ta'mirlash kafolatini beruvchi sug'urtaga ega bo'lishi kerak. Bu qurilishshunoslikda "assurance décennale" deb nomlanadi va 1978-yil 4-yanvarda qabul qilingan Spinetta qonuni (amaldagi Code civil, Art.1792-1 va sug'urta kodeksi Art. L241-1/L242-1)[8] asosida majburiydir. Shuningdek, uy egasi (ma'mur) boshqaruvidagi qurilish uchun (masalan, tomga quyosh panellari o'rnatilsa) qurilish ishlari boshlanishidan oldin "dommage-ouvrage" sug'urtasini ham ta'minlashi shart (Code des assurances L242-1). Quruvchi korxonalar, odatda, professional javobgarlik (RC Pro) sug'urtasini ham amalga oshiradi. Mazkur sug'urtalar talabini buzganlik uchun Fransiya Sug'urta Kodeksining L243-3-moddasiga ko'ra 6 oygacha qamoq va 75 000 yevrogacha jarima belgilangan. Shuningdek, sug'urta bo'lmagan qurilish binosiga foydalanish ruxsatnomasi olinmasligi yoki ish bitgach foydalanishga topshirilishidan oldin sug'urtasiz loyihani qabul qilish mumkin emas.

Natija. Mamlakatimizda esa amaldagi huquqiy tartibga solishda bir qator tizimli nomutanosibliklar kuzatilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Energetika sohasini isloh qilishning navbatdagi bosqichini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 2023-yil 28-sentyabrdagi PF-166-son Farmoni bilan "O'zbekiston Respublikasi Energetika bozorini rivojlantirish va tartibga solish agentligi tashkil etilgan va 5-band 6-xatboshida uning vazifalaridan biri sifatida: "elektr energiyasining raqobatga asoslangan ulgurji va chakana bozorlari ishtirokchilari faoliyatini litsenziyalash va ularning litsenziya shartlariga amal qilishini nazorat qilish" — belgilangan. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2025-yil 14-maydagi 91-son qarori bilan elektr energetikasi sohasidagi faoliyat turlarini litsenziyalash tartibi ham joriy qilingan.

Biroq, mazkur litsenziyalash talablari O'zbekiston Respublikasining "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi Qonunida aks ettirilmagan. Bu esa o'z navbatida qayta tiklanuvchi energiya manbalariga oid qonun hujjatlaridagi nomutanosibliklarning kelib chiqishiga olib keladi.

Hozirgi kunda ko'plab qurib bitkazilayotgan ko'p qavatli uy-joylarni, xo'jalik yurituvchi subyektlar binolarining va yangi foydalanishga topshirilayotgan binolarning foydalanishga topshirilishida va davlat tomonidan qabul qiluvchi komissiyasidan o'tkazilishida ushbu obyektlarda elektr va issiqlik energiyasini yetkazib beruvchi qayta tiklanuvchi energiya manbalari uskunalari belgilangan texnik reglamentlarga asoslangan talab darajasida o'rnatilganligi holati, xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi turar joy obyektlarida o'rnatilayotgan kichik quyosh fotoelektrik stansiyalari, gelio quyosh uskunalari qurilmalarini o'rnatish va ekspluatatsiyaga topshirish jarayonlarida, iste'molchilar huquqlarini himoya qilish, hamda litsenziatlarning huquq va majburiyatlarini kafolatlash maqsadida sug'urta mexanizmi keng ko'lamda joriy etilmaganligidadir.

Asosiy muammo shundaki: byudjet mablag'lari hisobiga qurilgan ijtimoiy obyektlar, ko'p qavatli uy-joylar va binolar, xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi turar joy obyektlarida o'rnatilayotgan qayta tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalariga ishlab chiqaruvchi va/yoki o'rnatuvchi tashkilot tomonidan 15-20 yilgacha kafolat berilmoqda. Biroq ushbu ishlab chiqaruvchi va yoki o'rnatuvchi tashkilot majburiyatlarini bajarishi kafolatlanmagan. Qayta

tiklanuvchi energiya manbalari qurilmalarining o'zini qoplash muddati 7-8 yil ekanligini inobatga olgan holda, ushbu qurilmalar ishdan chiqqanda ularga kafolatli xizmat ko'rsatishni ta'minlash zarurati yuzaga kelgan. Shu bois, nizomda keltirilgan "sug'urta majburiyatlari" bo'yicha mavjud litsenziya talabiga aniqlik kiritishni taklif etamiz.

Shuningdek, sug'urta mexanizmining amalda joriy etilishi, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish, yetkazib berish, tarmoqqa ulash, hosil bo'lgan energiyani saqlash, uzatish va umuman ekspluatatsion jarayon davomida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan moliyaviy vositaviy zararlarni sug'urtalash orqali iste'molchilar va litsenziatlarning huquqlari himoya ostida bo'ladi.

Vaholanki, O'zbekiston Respublikasining "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi qonunining, 22-moddasida, qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasidagi talablar keltirib o'tilgan va unga ko'ra: Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish sohasidagi faoliyat ushbu sohadagi texnik reglamentlar, normalar va qoidalarga, ekologik, sanitariya, shaharsozlik normalari va qoidalariga, ishlarni xavfsiz yuritish talablariga rioya etgan holda amalga oshirilishi kerakligi ko'zda tutilgan. Shunga qaramay yangi ekspluatatsiyaga topshirilayotgan aholi turar joy binolari va xo'jalik subyektlarida qayta tiklanuvchi energiya qurilmalarini yetkazib beruvchi, ishlab chiqaruvchi, o'rnatib ekspluatatsiyaga tayyorlovchi subyektlar va iste'molchilar o'rtasida ularning huquqlari va majburiyatlarini kafolatlovchi sug'urta polisi mavjud emas.

O'tkazilgan tahlil natijalari shuni ko'rsatmoqdaki, aholi uylari, xo'jalik yurituvchi subyektlar va korxonalar tomlariga o'rnatilgan qurilmalar, texnik shartlarga rioya etilmaganligi, belgilangan texnik reglament bo'yicha tarmoqqa ulanmaganligi, ekspluatatsiya jarayonida texnika xavfsizligi qoidalariga yetarlicha rioya etilmasligi natijasida, tarmoqdagi kuchlanish o'rnatilgan qurilma ishlab chiqaradigan elektr energiyasi kuchlanishiga mos kelmasligi holatlarida, tarmoqdagi qisqa tutashuv natijasida, qurilmalarni yetkazib berish yoki o'rnatish, tarmoqqa ulash jarayonidagi yo'l qo'yilgan texnik kamchiliklar natijasida qurilmalarning belgilangan quvvatda ishlamasligi oqibatida foydali ish koeffitsiyentining pasayib ketish holatlari kuzatilmoqda. Ayniqsa quyosh panellari o'rnatilgan aholi uy tomlarida qurilmalarni ishga tushirish uchun maxsus ruxsat kerak emas. Agar quyosh panellari umumiy elektr tarmog'iga ulanadigan bo'lsa, fuqaro hududiy elektr tarmoqlari AJga murojaat qilib, ulanish uchun texnik shartnoma oladi. Qonunchilikka muvofiq, qayta tiklanuvchi energiya qurilmalaridan foydalanib, o'z iste'moli uchun elektr energiyasi ishlab chiqaruvchi iste'molchiga tarmoqqa kafolatli ulanish huquqi berilgan. Bu esa o'z navbatida qurilmani yetkazib berish, o'rnatish va ekspluatatsiyaga tayyorlash jarayonidagi texnik qoidalarga amal qilinganligi holatini to'liq o'rganish imkoniyatini bermaydi. Yuqorida qayd etib o'tilgan xato va kamchiliklar oqibatida vujudga kelayotgan energiya yo'qotishlari va qisqa tutashuvlar natijasidagi yong'in holatlari iste'molchilar huquqlari, ishlab chiqaruvchilar va sohada litsenziya asosida ish yurituvchi subyektlarning huquq va majburiyatlarini himoya qilish uchun sug'urta institutini qo'llash joiz deb hisoblaymiz.

Xulosalar. Mazkur muammolar O'zbekiston Respublikasi energiya samaradorligini oshirish borasidagi siyosatida, uzluksiz ta'minot va infrastrukturani rivojlantirish jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa energiya tarmoqlarini modernizatsiya qilish va "oqilona energiya" tamoyillarini joriy etish jarayonida oqsashlarga olib keladi.

Ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, sohada majburiy sug'urta tizimini joriy etish, ishlab chiqaruvchi va o'rnatuvchi tashkilotlar javobgarligini kafolatlaydi hamda ekspluatatsiya jarayonidagi texnik xatoliklar oqibatida yuzaga keladigan zararlarni qoplashga xizmat qiladi. Bunday mexanizmlar iste'molchilar xavfsizligini ta'minlash va tarmoqdagi texnik barqarorlikni mustahkamlashda muhim omil sifatida e'tirof etiladi.

O'zbekiston sharoitida QTEM jadal rivojlanayotgan hozirgi davrda majburiy sug'urta talablarini joriy etish, litsenziyalash tizimini takomillashtirish, texnik reglamentlar ijrosini kuchaytirish va ishlab chiqaruvchi-o'rnatuvchi-iste'molchi o'rtasidagi huquqiy munosabatlarda kafolatli mexanizmlarni yaratish sektorning barqaror rivoji uchun zarurdir. Shu bois, mazkur maqolada amaldagi huquqiy baza, texnik talablar, xalqaro tajriba va aniqlangan muammolar asosida O'zbekiston qonunchiligini takomillashtirish bo'yicha quyidagi takliflarni beramiz:

- QTEM bilan bog'liq barcha faoliyat turlarini – ishlab chiqarish, uzatish, taqsimlash, saqlash va savdoni qamrab olgan holda litsenziyalash, texnik reglamentlarga rioya etish, standartlashtirish va majburiy sertifikatlashtirishni joriy etish zarur.
- sohada faoliyat yurituvchi litsenziatlarning (ayniqsa, quyosh panellari va geoleo tizimlarini o'rnatuvchilarning) sug'urta majburiyatlarini joriy etish orqali iste'molchilar huquqlari va majburiyatlarini ta'minlash lozim;

O'zbekistonda QTEMdan foydalanish sohasida institutsional va tartibga solish mexanizmlarini mustahkamlash maqsadida amaldagi qonunchilik takomillashtirilishi zarur. Bu bir tomondan, sohadagi xavfsizlikni, sifatni va tartiblilikni oshirsa, ikkinchi tomondan, mamlakatning "yashil iqtisodiyotga" o'tish jarayonida QTEMdan keng ko'lamda foydalanishni rag'batlantirishga xizmat qiladi. Mazkur tartibning joriy etilishi mamlakatimizda yashil iqtisodiyotga o'tish jarayonida aholining QTEM dan foydalanishga o'tishi uchun muhim turtki, qolaversa soha rivoji uchun ildam qadam va muqobil energiya manbalarining har jabhada keng ko'lamda joriy etilishiga xizmat qiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Fourth National Communication Of The Republic Of Uzbekistan Under The UN Framework Convention On Climate Change, Tashkent 2024, https://unfccc.int/sites/default/files/resource/4NC_Uzbekistan_ENG_14%2010_SEC.pdf
2. Uzbekistan Energy Profile, INTERNATIONAL ENERGY AGENCY REVIEW, <https://iea.blob.core.windows.net/assets/8c1cefe6-4c29-46b0-82fa-c524714e54a5/UzbekistanEnergyProfile.pdf>
3. Renewable Energy Accounts for 23% of Power Generation in Uzbekistan — UzDaily.uz, <https://www.uzdaily.uz/en/renewable-energy-accounts-for-23-of-power-generation-in-uzbekistan>
4. M. Hao, K. Qian and S. C. -K. Chau, "Privacy-Preserving Blockchain-Enabled Parametric Insurance via Remote Sensing and IoT," in IEEE Transactions on Services Computing, vol. 18, no. 5, pp. 3093-3105, Sept.-Oct. 2025, <https://doi.org/10.1109/TSC.2025.3570857>
5. Niakh, F., Bassière, A., Denuit, M., & Robert, C. (2025). Peer-to-Peer Basis Risk Management for Renewable Production Parametric Insurance. arXiv preprint arXiv:2504.09660. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2504.09660>
6. Hao, M., Qian, K., & Chau, S. C. K. (2023, June). Blockchain-enabled parametric solar energy insurance via remote sensing. In Proceedings of the 14th ACM International Conference on Future Energy Systems (pp. 99-108). <https://doi.org/10.48550/arXiv.2305.09961>

7. Saudi Re named exclusive reinsurer for Inherent Defects Coinsurance Program – Saudi Re <https://saudire.net/saudi-re-named-exclusive-reinsurer-for-inherent-defects-coinsurance-program/>
8. Article 12 - Loi n° 93-8 du 4 janvier 1993 relative aux relations entre les professions de santé et l'assurance maladie. - Légifrance https://www.legifrance.gouv.fr/loda/article_lc/LEGIARTI000006757685
9. Uzbekistan commissions 2.8 GW of new power plants in 2024 — UzDaily.uz <https://www.uzdaily.uz/en/uzbekistan-commissions-28-gw-of-new-power-plants-in-2024/?utm>
10. O'zbekiston Respublikasining, 21.05.2019.yilgi, , O'RQ-539-sonli "Qayta tiklanuvchi energiya manbalaridan foydalanish to'g'risida"gi Qonuni <https://lex.uz/docs/-4346831>
11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ,28.01.2022.yildagi, PF-60- sonli "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni <https://lex.uz/uz/docs/-5841063>
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining, 11.09.2023yildagi.PF-158-sonli "O'zbekiston — 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni <https://lex.uz/docs/-6600413>
13. O'zbekiston Respublikasining Qonuni, 14.07.2021yildagi, O'RQ-701-sonli "Litsenziyalash, ruxsat berish va xabardor qilish tartib-taomillari to'g'risida"gi qonuni <https://lex.uz/docs/-5511879>
14. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining, 13.02.2025yildagi, 91-sonli "Elektr energetikasi sohasidagi faoliyat turlarini litsenziyalash tartibi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi Qarori <https://lex.uz/uz/docs/-7379745>

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

LOCAL GOVERNMENT IN UZBEKISTAN: LEGAL AND ORGANIZATIONAL MECHANISMS OF INTERACTION BETWEEN COUNCIL AND AUTHORITY

Akliddin Anvarjon ogli Saifiddinov

Doctoral candidate at the Institute of Legislation and Legal Policy under the President of the Republic of Uzbekistan

Abstract. The article presents a legal and institutional analysis of the interaction between local councils of people's deputies and executive authorities (hokimiyats) in the Republic of Uzbekistan. It examines the main legal acts defining the modern system of local public administration and the division of powers between representative and executive branches of authority. The study is based on the principles of decentralization, popular sovereignty, and accountability, and includes a comparative legal analysis of foreign models (France, Poland, Turkey), as well as theoretical approaches by E. Ostrom, J. Pierre, B. Peters, R. Dahl, and other scholars. It is shown that the existing system requires improvement of coordination procedures, the introduction of transparent reporting mechanisms for hokims before councils, and the expansion of civil society participation. The conclusion substantiates the necessity of transitioning to a stable institutional partnership model based on the principles of legality, transparency, and governance efficiency.

Keywords: authority, legality, accountability, control, decentralization, constitutionality, coordination, lawmaking.

МЕСТНОЕ ГОСУДАРСТВЕННОЕ УПРАВЛЕНИЕ В УЗБЕКИСТАНЕ: ПРАВОВЫЕ И ОРГАНИЗАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ КЕНГАШЕЙ И ХОКИМИЯТОВ

Сайфиддинов Аклиддин Анваржон огли

докторант Института законодательства и правовой политики при Президенте Республики Узбекистан

E-mail: aqliddinsayfiddinov0102@gmail.com

Аннотация. В статье проведён правовой и институциональный анализ взаимодействия между местными кенгашами народных депутатов и органами исполнительной власти (хокимиятами) в Республике Узбекистан. Рассмотрены основные нормативно-правовые акты, определяющие современную систему местного государственного управления и разграничение полномочий между представительной и исполнительной ветвями власти. Исследование основано на принципах децентрализации, народовластия и подотчётности, а также включает сравнительно-правовой анализ зарубежных моделей (Франции, Польши, Турции) и применение теоретических подходов Э. Острома, Ж. Пьера, Б. Питерса, Р. Даля и других учёных. Показано, что действующая система требует совершенствования процедур взаимодействия, внедрения прозрачных механизмов отчётности хокимов перед кенгашами и расширения участия институтов гражданского общества. В заключение обоснована необходимость перехода к устойчивой институциональной модели партнёрства, основанной на принципах законности, транспарентности и эффективности управления.

Ключевые слова: полномочие, законность, подотчётность, контроль, децентрализация, конституционность, координация, нормотворчество.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N84>

Введение. В системе государственного управления Республики Узбекистан вопросы организации взаимодействия на местном уровне имеют критическое значение. Взаимоотношения между местными кенгашами (представительными органами) и хокимиятами (исполнительными органами) выступают решающим фактором не только в развитии территорий, но и в обеспечении участия граждан в управлении государством и реализации правовых и демократических принципов. Принятая в новой редакции Конституция (2023 год), Указ Президента № УП-28 от 2 февраля 2024 года «О мерах по повышению эффективности деятельности органов государственной власти на местах», Указ Президента № УП-223 от 20 декабря 2024 года «О мерах по внедрению новой системы обеспечения высокого экономического роста и занятости населения в регионах, а также повышению роли и ответственности местных хокимиятов в данном направлении» и Указ Президента № УП-98 от 23 июня 2025 года «Об утверждении Концепции развития деятельности представительных органов государственной власти на местах в Республике Узбекистан до 2030 года» предусматривают внедрение в систему местного управления модели «Сильный Кенгаш, подотчетный и инициативный хоким», направленной на усиление представительных органов и установление подотчетности исполнительной власти перед ними.

Многие исследователи указывают на важность эффективного местного управления: Кутыбаева и Алламбергенов подчёркивают, что ключевым направлением развития Узбекистана является повышение эффективности управления, где одним из компонентов является усиление советов народных депутатов в осуществлении их представительных, контрольных и законодательных функций [1]. Д. Бекчанов отмечает, что взаимоотношения между местными представительными органами и исполнительной властью играют значительную роль в развитии регионов и непосредственно влияют на эффективность местного управления [2].

Несмотря на провозглашённые цели, на практике взаимодействие между кенгашами и хокимиятами ещё не сформировано в полной мере. Сегодня местные кенгаши действуют на основании собственных регламентов, а хокимияты руководствуются регламентом, утверждённым хокимом, что свидетельствует об отсутствии унифицированных правил. Институциональные и правовые механизмы такого взаимодействия остаются недостаточно развитым элементом системы местного управления. В связи с этим возникает необходимость комплексного изучения этого вопроса.

Цель данного исследования – проанализировать организацию взаимодействия между местными кенгашами и исполнительной властью в Узбекистане, исследовать нормативно-правовые основы и выявить практические проблемы, а также предложить мероприятия по их преодолению.

Методология. В работе применены методы сравнительно-правового и институционального анализа. Проведён анализ действующих нормативных правовых актов Республики Узбекистан, касающихся статуса и полномочий местных кенгашей и хокимиятов. Для выявления пробелов и противоречий в организации взаимодействия изучены регламенты работы кенгашей и плана деятельности хокимиятов в конкретном регионе – на примере Намаганской области. Одновременно осуществлён сравнительно-правовой обзор зарубежного опыта: рассмотрены различные международные модели

взаимоотношений представительных и исполнительных органов на местах (англосаксонская, континентальная, немецкая, американская). В качестве теоретической базы использованы ключевые концепции эффективности местного управления: теория «polycentric governance» Э. Остром, модель «interactive governance» Ж. Пьера и Б. Питерса, взгляды М. Томмази и Б. Вэйнгаста на институциональный баланс, а также классические идеи Р. Даля о прямом взаимодействии власти с населением. Кроме того, привлечён опыт отечественных исследователей взаимодействия власти и общества (конструктивный диалог, общественные приемы, социальное партнёрство).

Результаты. В результате исследования установлено, что в системе государственного управления Республики Узбекистан на местном уровне сформировались устойчивые тенденции к институционализации взаимодействия между представительными и исполнительными органами. Несмотря на нормативное закрепление модели «Сильный Кенгаш – подотчётный и инициативный хоким», фактическое функционирование этих институтов показывает, что организационно-правовые механизмы их сотрудничества всё ещё находятся в стадии становления. Прежде всего, выявлено, что между местными Кенгашами и хокимиятами отсутствует единая система нормативно закреплённого взаимодействия. На практике деятельность Кенгашей осуществляется на основании собственных регламентов, тогда как хокимияты руководствуются документами, утверждёнными самими хокимами, что создаёт риск дублирования функций и ослабляет контрольную роль представительных органов. Проведённый анализ показал, что эффективность совместной деятельности в значительной степени определяется наличием следующих факторов:

- координации стратегического планирования, где Кенгаши и хокимияты совместно разрабатывают территориальные программы социально-экономического развития;
- регулярности заседаний, которые обеспечивают обратную связь между сторонами и создают механизм взаимного контроля;
- информационной открытости, реализуемой через интегрированные базы данных и цифровую платформу «Е-Кенгаш»;
- развития системы отчётности, предполагающей ежегодное представление хокимиятами отчётов о своей деятельности перед местными Кенгашами и населением.

Эти механизмы пока не закреплёны в качестве обязательных норм, что снижает прозрачность и правовую определённость процедур взаимодействия.

Нормативно-правовой анализ продемонстрировал, что распределение функций между Кенгашами и хокимиятами в национальном законодательстве не полностью согласовано. Закон «О государственной власти на местах» предусматривает общие принципы организации управления, но не содержит процедурных норм, регламентирующих совместное планирование, отчётность и контроль. Данный пробел снижает роль представительных органов в формировании региональной политики и в осуществлении надзора за деятельностью хокимиятов.

Сравнение с зарубежными моделями подтвердило необходимость совершенствования узбекской системы. Так, в Франции отношения между муниципальным советом и мэром характеризуются сбалансированным распределением

полномочий: мэр подготавливает и реализует решения совета, выступая одновременно представителем государства на местах [3]. В Польше совет гмины (Rada Gminy) утверждает бюджет и оценивает его исполнение, сохраняя контроль над действиями избираемого напрямую мэра (Burmistrz) [4]. В Турции муниципальный совет обладает полномочиями ежегодно заслушивать отчёт мэра и создавать постоянные аудиторские комиссии, что обеспечивает высокий уровень подотчётности исполнительной власти [5].

Обобщение полученных данных позволило установить, что для Узбекистана наиболее приоритетными направлениями совершенствования взаимодействия между Кенгашами и хокимиятами являются:

1. Унификация правовых регламентов и закрепление процедур совместного планирования, отчётности и контроля;
2. Введение механизма обязательной отчётности хокимов перед Кенгашами с установлением критериев оценки эффективности их деятельности;
3. Создание координационных комиссий и рабочих групп при Кенгашах и хокимиятах, обеспечивающих мониторинг реализации региональных программ;
4. Разработка единой цифровой системы обмена информацией, позволяющей обеспечить прозрачность бюджетных данных и исполнение решений;
5. Расширение законодательных гарантий для участия Кенгашей в формировании и утверждении местных бюджетов.

Реализация указанных направлений позволит перейти от формального взаимодействия к институционально закреплённой модели партнёрства, где Кенгаш выступает стратегическим центром региональной политики, а хокимият – исполнительным механизмом её реализации. Такая система создаёт условия для прозрачности, эффективности и демократического контроля в соответствии с принципами Европейской хартии местного самоуправления.

Обсуждение. Международный опыт показывает разнообразие моделей взаимодействия между советами и исполнительной властью местного уровня. В англосаксонской модели (Великобритания, США, Канада и др.) упор делается на приоритет законодательного совета: совет задаёт стратегию и назначает руководителя исполнительной власти, который выполняет преимущественно административные функции [6]. В европейско-континентальной модели (прежде всего Франция, Испания, Бельгия) мэр как глава исполнительной власти избирается советом, исполняет его решения, но одновременно выступает представителем государства в округе. Такой двойственный статус обеспечивает синхронизацию местной и центральной политики, однако накладывает ограничения на автономию местного самоуправления. В немецкой модели мэр избирается напрямую населением и обладает широкими полномочиями, действуя относительно независимо от совета [7]. США используют две модели: Mayor–Council (сильный мэр, избираемый населением) и Council–Manager (профессиональный менеджер, назначаемый советом). Каждая из этих моделей характеризуется разным балансом власти и степенью государственного контроля [8].

Теоретические концепции подчеркивают эффективность децентрализованных и сбалансированных систем управления. Э. Остром обосновала, что эффективное управление достигается через взаимодействие институтов разных уровней при

наличии у местных органов реальных полномочий [9]. Ж. Пьер и Б. Питерс в модели «интерактивного управления» подчёркивают важность диалога между исполнительной и законодательной властью для повышения легитимности решений [10]. М. Томмази и Б. Вэйнгаст выделяют необходимость институционального баланса: независимость местных органов и достаточные ресурсы являются ключевыми для их эффективности [11]. Р. Даль отмечает, что отличительной чертой функционирующей демократии служит прямое участие населения в решениях органов власти на местах [12]. Данные теоретические положения подчёркивают, что успех реформ зависит от сочетания местной автономии с подотчётностью власти избирателям. Отечественные авторы также указывают на разные формы сотрудничества и участия общества. Барбаков и соавторы отмечают, что «общественные приёмы» руководителей муниципалитетов способствуют преодолению бюрократических барьеров и привлечению ресурсов, предусматривая тесное сотрудничество местных органов с региональными структурами и регулярное общение с депутатами и жителями [13]. Сравнительный анализ зарубежных моделей (Франция, Польша, Турция) позволяет сформулировать общие институциональные принципы эффективного взаимодействия местных органов: чёткое законодательное закрепление полномочий каждого уровня, регулярная отчётность исполнительной власти перед советом, наличие системы контроля со стороны совета и бюджетного надзора, при котором ключевые решения и бюджет утверждаются представительным органом. Таким образом, опыт других стран демонстрирует, что законодательство должно обеспечивать приоритет народных представительных органов, подотчётность главы исполнительной власти и прозрачность бюджетного процесса.

Наблюдаемые пробелы в узбекском законодательстве и практике подтверждают необходимость приведения национальных норм в соответствие с этими принципами. Например, целесообразно законодательно установить обязательную передачу кенгашам всех необходимых материалов (отчетов, проектов решений, финансовой информации) в электронном виде, ввести единую форму отчёта хокима с критериями оценки и процедурой обсуждения, а также установить правовую ответственность (например, вотум недоверия) в случае систематического неисполнения этих обязанностей. Укрепление данных механизмов согласуется с международной практикой парламентского контроля и повышает подотчётность власти.

Выводы. Проведённое исследование позволило определить ключевые тенденции и направления развития системы взаимодействия между местными кенгашами и хокимиятами в Узбекистане. В последние годы отмечается последовательное укрепление правовых основ местного управления, повышение прозрачности деятельности исполнительной власти и постепенное расширение контрольных и координационных функций местных представительных органов. Анализ нормативно-правовой базы показал, что действующая модель «Сильный Кенгаш – подотчётный и инициативный хоким» формирует основу для равновесного распределения ответственности между двумя уровнями власти. Вместе с тем, эффективность данного механизма во многом зависит от дальнейшего совершенствования процедур взаимодействия, особенно в сфере совместного планирования, исполнения бюджета и общественного контроля. Важным направлением

развития представляется внедрение единого правового регламента, который бы детально определял порядок обмена информацией, представления отчётов и координации деятельности между хокимиятами и кенгашами. Это позволит укрепить институциональную согласованность и повысить результативность реализации территориальных программ развития.

В контексте международного опыта положительно зарекомендовавшие себя практики Франции, Польши и Турции показывают, что устойчивость системы местного управления обеспечивается через чёткое разграничение полномочий, закреплённые формы отчётности и постоянное взаимодействие между представительной и исполнительной ветвями власти. Их адаптация с учётом национальных особенностей будет способствовать укреплению демократических институтов и повышению эффективности местного управления. Перспективным направлением также является развитие цифровых инструментов, в частности платформы *Е-Кенгаш*, которая может стать действенным механизмом информационной открытости, обеспечивая системное взаимодействие и контроль за исполнением решений. Таким образом, современный этап реформ в сфере местного государственного управления в Узбекистане характеризуется стремлением к созданию устойчивой модели партнёрства между кенгашами и хокимиятами, основанной на принципах законности, подотчётности и прозрачности. Дальнейшая реализация этих принципов будет способствовать укреплению доверия населения к органам власти, росту эффективности местного самоуправления и успешному достижению целей Стратегии развития «Узбекистан – 2030».

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Кўтыбаева Е.Д., Алламбергенов С.Д. (2024). «Вопросы совершенствования организации деятельности местных кенгашей народных депутатов...» // Экономика и социум, № 2(117). https://www.iupr.ru/files/ugd/b06fdc_a9b368ba4b504937bf72862969216510.pdf?index=true
2. Bekchanov, D. M. (2024). *Improvement of relations between the local council and executive bodies in the economic development of regions*. World Bulletin of Management and Law (WBML), 34, 18–21. <https://www.scholarexpress.net>
3. Местное самоуправление во Франции// https://megavtogal.com/pereskazy1/mestnoe-samoupravlenie-vo-francii-kratko.html?utm_referrer=https%3A%2F%2Fwww.bing.com%2F
4. Как работает местное самоуправление в Польше// <https://brenik.livejournal.com/5442237.html>
5. Упоров И.В. Местное управление в Турции: краткий обзор конституционных норм // Гуманитарный научный вестник. 2022. №1. С. 139-145. URL: <http://naukavestnik.ru/doc/2022/01/UporovIV.pdf>
6. Англосаксонская модель местного самоуправления // https://bstudy.net/935733/pravo/anglosaksonskaya_model_mestnogo_samoupravleniya
7. Европейская континентальная модель местного управления: общие черты и специфические проявления // https://vuzlit.com/1220261/evropeyskaya_kontinentalnaya_model_mestnogo_upravleniya_obschie_cherty_spetsificheskie_proyavleniya

8. Исполнительные органы местного управления США и их модели // https://studref.com/460048/pravo/ispolnitelnyeorgany_mestnogo_upravleniya_modeli
9. Остром Э. Управляя общим. Эволюция институтов коллективной деятельности. — М.: Мысль, ИРИСЭН, 2011. — ISBN 978-5-91066-045-2.
10. Pierre J., Peters B.G. *Governance, Politics and the State*. New York: St. Martin's Press (Basingstoke: Macmillan/Palgrave), 2000. – ISBN 9780312231767//https://books.google.com.au/books/about/Governance_Politics_and_the_State.html?id=dBVVAAAAYAAJ&redir_esc=y#:~:text=Title%20Governance%2C%20Politics%2C%20and%20the,Press%2C%202000%20ISBN%200312231768%2C%209780312231767
11. Mariano Tommasi, 2006. *The Institutional Foundations of Public Policy*, *Economia Journal*, The Latin American and Caribbean Economic Association - LACEA, vol. 0(Spring 20), pages 1-36. // <https://ideas.repec.org/a/col/000425/008654.html>
12. Dahl, Robert A. *On Democracy*. Yale University Press, 1998.// https://newuniversityinexileconsortium.org/wpcontent/uploads/2022/08/Robert-A.-Dahl-On-Democracy-1998-1.pdf?utm_source
13. Барбаков Г.О., Курашенко И.А., Устинова О.В. *Взаимодействие муниципальной власти с населением: формы и критерии оценки*. Фундаментальные исследования, № 12 (4), 2015.// https://s.fundamental-research.ru/pdf/2015/12-4/39616.pdf?utm_source

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY: CONCEPT, TYPES AND HISTORICAL DEVELOPMENT

Olimov Abbosjon

Independent researcher at the University of Public Safety

Abstract. This scientific article provides a comprehensive analysis of the concept, types, historical development and current state of artificial intelligence (AI) technology. The article is written based on the IMRAT (Introduction, Methods, Results, Analysis, Recommendations) methodology and reveals the role and importance of artificial intelligence in the field of modern technologies. During the study, the classification of types of artificial intelligence, its stages of development and current areas of application were studied.

Keywords: artificial intelligence, machine learning, deep learning, neural networks, natural language processing, expert systems, types of AI.

SUN'IIY INTELLEKT TEXNOLOGIYASI: TUSHUNCHASI, TURLARI VA TARIXIY RIVOJLANISHI

Olimov Abbosjon

Jamoat Xavfsizligi Universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: Abrorbekolimov048@gamil.com

Annotatsiya. Ushbu ilmiy maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyasining tushunchasi, turlari, tarixiy rivojlanishi va hozirgi holatiga keng qamrovli tahlil berilgan. Maqola IMRAT (Kirish, Metodlar, Natijalar, Tahlil, Takliflar) metodologiyasiga asoslanib yozilgan bo'lib, sun'iy intellektning zamonaviy texnologiyalar sohasidagi o'рни va ahamiyatini ochib beradi. Tadqiqot davomida sun'iy intellekt turlarining tasnifi, uning rivojlanish bosqichlari va bugungi kundagi qo'llanilish sohalari o'rganildi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, mashinali o'rganish, chuqur o'rganish, neyron tarmoqlar, tabiiy tilni qayta ishlash, ekspert tizimlar, SI turlari.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N85>

Kirish. XXI asr texnologiyalar asri bo'lib, ushbu davrda sun'iy intellekt texnologiyasi insoniyat hayotining deyarli barcha sohalarida inqilobiy o'zgarishlar yaratmoqda. Sun'iy intellekt endi fantastik kitoblar va filmlarning mavzusi emas, balki tibbiyot, transport, moliya, ta'lim va ko'plab boshqa sohalarida kundalik hayotimizning ajralmas qismiga aylandi.

Jahon iqtisodiyotida sun'iy intellekt texnologiyalarining ulushi yildan-yilga ortib bormoqda. Xalqaro tahlilchilar ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilga kelib, SI bozorining hajmi 300 milliard dollardan oshishi kutilmoqda[2]. Bu ko'rsatkich sun'iy intellekt texnologiyalarining muhimligini va ularni o'rganish zaruratini yanada oshiradi. Maqsad: Sun'iy intellekt texnologiyasining tushunchasi, turlari, tarixiy rivojlanishi va hozirgi holatini kompleks tahlil qilish hamda kelajak istiqbollarini aniqlash.

Vazifalar:

Sun'iy intellekt tushunchasini ilmiy jihatdan aniqlash;

SI turlarini tasnif qilish va ularning xususiyatlarini o'rganish;

SI rivojlanishining istiqbollari va muammolarini aniqlash.

Metodlar. Ushbu tadqiqotda quyidagi ilmiy tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

Adabiyotlar tahlili metodi. Sun'iy intellekt sohasidagi xalqaro va mahalliy ilmiy adabiyotlar, maqolalar, monografiyalar va dissertatsiyalarning sistematik tahlili amalga oshirildi. Tahlil jarayonida 2015-2025-yillar oralig'ida nashr etilgan 150 dan ortiq ilmiy manba o'rganildi^[3].

Tarixiy-genetik metod. Sun'iy intellekt g'oyasining paydo bo'lishidan to bugungi kungacha bo'lgan tarixiy rivojlanish jarayonini xronologik tartibda o'rganish orqali SI evolyutsiyasi tahlil qilindi^[7, 8].

Statistik tahlil metodi. SI bozorining hajmi, o'sish sur'atlari, investitsiyalar va boshqa miqdoriy ko'rsatkichlarni tahlil qilishda statistik ma'lumotlardan foydalanildi.

Natijalar

Sun'iy intellekt tushunchasi

Sun'iy intellekt (Artificial Intelligence, AI) — bu kompyuter tizimlari tomonidan inson intellektiga xos bo'lgan funksiyalarni bajarish qobiliyatidir^[1]. Bu funksiyalar orasida o'rganish, mantiqiy fikrlash, muammolarni hal qilish, idrok etish, nutq va til bilan ishlash kabilar kiradi.

SI ning asosiy xususiyatlari:

O'rganish qobiliyati: Tajriba orqali bilim va ko'nikmalarni o'zlashtirib borish;

Moslashuvchanlik: Yangi vaziyatlarga moslashish va mustaqil qaror qabul qilish;

Til bilan ishlash: Inson tili bilan muloqot qilish va tushunish.

Sun'iy intellekt turlari

Sun'iy intellekt turli mezonlar bo'yicha tasniflanadi. Eng keng tarqalgan tasniflash imkoniyatlari darajasiga ko'ra amalga oshiriladi^[4].

Imkoniyatlari bo'yicha tasnif

Tor sun'iy intellekt (Narrow AI / Weak AI): Muayyan bir vazifani bajarish uchun mo'ljallangan SI tizimi. Bugungi kunda mavjud bo'lgan barcha SI tizimlari shu turkumga kiradi. Misol: yuz tanish tizimlari, ovozni aniqlash, shaxmat o'ynaydigan dasturlar.

Umumiy sun'iy intellekt (General AI / Strong AI): Inson intellektiga teng keladigan va har qanday intellektual vazifani bajarish qobiliyatiga ega bo'lgan SI. Hozircha faqat nazariy jihatdan mavjud va faol tadqiqot olib borilmoqda.

Super sun'iy intellekt (Super AI): Barcha sohalarda inson intellektidan ancha ustun bo'lgan SI. Bu nazariy tushuncha bo'lib, uning yaratilishi kelajakda mumkin.

Texnologiyalar bo'yicha tasnif

Mashinali o'rganish (Machine Learning): Kompyuterga aniq dasturlashtirishsiz ma'lumotlardan o'rganish qobiliyatini beruvchi texnologiya^[3]. Asosiy turlariga nazorat ostida o'rganish, nazoratsiz o'rganish va kuchaytirilgan o'rganish kiradi.

Chuqur o'rganish (Deep Learning): Ko'p qatlamli neyron tarmoqlardan foydalangan holda murakkab naqshlarni aniqlash imkonini beruvchi mashinali o'rganish turi^[2,6]. Tasvirlarni tanish, ovozni aniqlash va tabiiy tilni qayta ishlashda keng qo'llaniladi.

Tabiiy tilni qayta ishlash (Natural Language Processing, NLP): Kompyuterlarga inson tilini tushunish va u bilan ishlash imkonini beruvchi texnologiya^[3]. Tarjima, chatbot va ovozli yordamchilar bu sohaga misol.

Kompyuterni ko'rish (Computer Vision): Kompyuterlarga rasmlar va videolardan ma'lumot olish va tushunish imkonini beruvchi texnologiya^[3]. Avtomobillarda, tibbiyotda va xavfsizlik tizimlarida qo'llaniladi.

Sun'iy intellektning tarixiy rivojlanishi

Sun'iy intellektning tarixiy rivojlanishini bir necha asosiy bosqichlarga bo'lish mumkin:

Tug'ilish davri (1940-1956)

1943-yilda Warren McCulloch va Walter Pitts sun'iy neyronlar modelini taklif qildilar. 1950-yilda Alan Turing mashhur "Turing testi" ni yaratdi, bu insonning mashinadan farqini aniqlash uchun test bo'ldi^[8]. 1956-yil Dartmut konferensiyasida birinchi marta "sun'iy intellekt" termini rasmiy ravishda ishlatildi va SI mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida tan olindi.

Oltin davr (1956-1974)

Bu davrda SI sohasida katta yutuqlarga erishildi. 1959-yilda Arthur Samuel "mashinali o'rganish" terminini joriy qildi. 1960-yillarning boshida birinchi chatbot ELIZA yaratildi. Turli dasturlash tillari va algoritmlar ishlab chiqildi, SI ga bo'lgan ishonch va moliyaviy qo'llab-quvvatlash yuqori darajada edi.

Birinchi qish davri (1974-1980)

Yuqori kutilganlar amalga oshmaganidan so'ng, SI ga bo'lgan qiziqish va moliyalashtirish keskin kamaydi. Kompyuterlar hisoblash quvvati cheklangan bo'lib, real muammolarni hal qilishda samarasiz edi. Bu davr "SI qishi" deb nomlandi.

Qayta tiklanish davri (1980-1987)

1980-yillarda ekspert tizimlarning muvaffaqiyati SI ga yangi hayot baxsh etdi. Yaponiya va boshqa mamlakatlar SI tadqiqotlariga katta investitsiyalar kiritdilar. Neyron tarmoqlar nazariyasi rivojlandi va backpropagation algoritmi keng qo'llanila boshlandi.

Ikkinchi qish davri (1987-1993)

Ekspert tizimlarning cheklanmalar va ularni qo'llab-quvvatlash qiyinchiliklar tufayli yana SI ga bo'lgan qiziqish pasaydi. Ko'pgina loyihalar muvaffaqiyatsiz yakunlandi va moliyalashtirish qisqardi.

Zamonaviy davr (1993-hozir)

1997-yilda IBM ning Deep Blue kompyuteri shaxmat bo'yicha jahon chempioni Garri Kasparovni mag'lub etdi. 2000-yillarning boshidan internet va katta ma'lumotlar (Big Data) ning rivojlanishi SI uchun yangi imkoniyatlar yaratdi.

2011-yilda IBM Watson "Jeopardy!" viktorinasida g'alaba qozondi. 2012-yilda Google Brain loyihasi chuqur o'rganish orqali mushuklarni tanishni o'rgandi. 2016-yilda AlphaGo kompyuteri Go o'yinida jahon chempionini mag'lub etdi^[9].

2020-2025-yillar generativ SI ning portlashi davri bo'ldi. ChatGPT, DALL-E, Midjourney kabi tizimlar SI ning ommaviy foydalanishga o'tishini ko'rsatdi^[10]. Hozirda SI deyarli barcha sohalarni o'zgartirib bormoqda.

Sun'iy intellektning hozirgi holati

2025-yil holatiga ko'ra, sun'iy intellekt texnologiyalari quyidagi sohalarda faol qo'llanilmoqda:

Tibbiyot: Kasalliklarni diagnostika qilish, davolash rejalarini ishlab chiqish, dori-darmonlarni kashf etish. SI radiologik tasvirlarni tahlil qilishda 95% aniqlikka erishmoqda.

Transport: Avtonom avtomobillar, transport oqimini boshqarish, logistika optimallashtirish. Tesla, Waymo va boshqa kompaniyalar o'z-o'zini boshqaradigan mashinalarni sinab ko'rmoqda.

Moliya: Firibgarlikni aniqlash, algoritmik savdo, kredit risklarini baholash, mijozlarga xizmat ko'rsatish. SI moliyaviy operatsiyalarni sekundning kasr qismida tahlil qiladi.

Ta'lim: Shaxsiylashtirilgan o'qitish, avtomatik baholash, virtual o'qituvchilar. SI har bir talabaning o'ziga xos ehtiyojlariga moslashgan ta'lim dasturlarini yaratmoqda.

Ijodkorlik: Rasm, musiqa, matn yaratish. DALL-E, Midjourney, ChatGPT kabi generativ SI modellari ijodiy jarayonlarni demokratlashtirmoqda.

Hozirgi paytda yetakchi SI kompaniyalari:

OpenAI: GPT-4, ChatGPT, DALL-E

Google/DeepMind: Gemini, AlphaFold, AlphaGo

Meta: LLaMA, PyTorch

Anthropic: Claude AI modellari

Microsoft: Azure AI, Copilot

Amazon: AWS AI xizmatlari, Alexa

Tahlil

SI rivojlanishining asosiy omillari

Sun'iy intellektning tez rivojlanishiga quyidagi omillar ta'sir ko'rsatmoqda:

Hisoblash quvvatining ortishi: GPU va TPU kabi maxsus protsessorlarning rivojlanishi murakkab neyron tarmoqlarni o'rgatish imkonini berdi. Hisoblash quvvati har 18 oyda ikki barobar oshmoqda.

Katta ma'lumotlar: Internet va raqamli texnologiyalar ulkan hajmdagi ma'lumotlar to'planishiga olib keldi. Ushbu ma'lumotlar SI modellarini o'rgatish uchun zarur resursdir.

Ochiq manbali texnologiyalar: TensorFlow, PyTorch kabi kutubxonalar SI ni kengroq jamoaga ochiq qildi.

Investitsiyalar: SI startaplari va tadqiqotlariga yillik 200 milliard dollardan ortiq investitsiya kiritilmoqda.

SI ning ijtimoiy-iqtisodiy ta'siri

Ijobiy ta'sirlar:

Iqtisodiy samaradorlikning oshishi va ishlab chiqarish xarajatlarining kamayishi;

Yangi ish o'rinlari va kasblarning paydo bo'lishi;

Ekologik muammolarni hal qilishda yordam berish.

Salbiy ta'sirlar va xavflar:

Ishsizlik darajasining oshishi (avtomatlashtirish natijasida);

Shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi va maxfiylik muammolari;

Deepfake va dezinformatsiya tarqalishi;

SI ning noto'g'ri ishlatilishi (harbiy maqsadlarda, nazorat tizimlarida).

SI rivojlanishidagi muammolar va cheklovlar

"Qora quti" muammosi: Ko'pgina SI modellarining qarorlar qabul qilish mexanizmi tushunarsiz va shaffof emas.

Ma'lumotlar sifati: SI modellari faqat o'rgatilgan ma'lumotlar sifatiga qarab ishlaydi. Noto'g'ri ma'lumotlar noto'g'ri natijalarga olib keladi.

Energiya sarfi: Katta SI modellarini o'rgatish va ishlatish juda ko'p energiya talab qiladi, bu ekologik muammolar tug'diradi.

Huquqiy tartibga solish: SI texnologiyalarini tartibga soluvchi qonunlar va standartlar hali to'liq shakllantrilmagan.

Etika masalalari: SI ning axloqiy jihatdan to'g'ri ishlatilishini ta'minlash murakkab vazifa.

Xulosa. Olib borilgan tadqiqot natijalariga ko'ra quyidagi xulosalarni shakllantirish mumkin:

Sun'iy intellekt — bu zamonaviy texnologiyalar sohasidagi eng muhim yutuqlardan biri bo'lib, u insoniyat hayotining barcha jabhalarini o'zgartirmoqda;

SI turlarining xilma-xilligi (tor SI, umumiy SI, super SI) va texnologiyalarining ko'p qirraliligi (mashinali o'rganish, chuqur o'rganish, NLP va boshqalar) uning keng imkoniyatlarini ko'rsatadi;

SI ning 70 yillik tarixiy rivojlanish yo'li ko'tarilish va pasayish davrlaridan iborat bo'lib, hozirgi paytda SI o'zining eng yuqori rivojlanish bosqichida;

2025 yil holatiga ko'ra, SI deyarli barcha sohalarda (tibbiyot, transport, moliya, ta'lim va boshqalar) faol qo'llanilmoqda va ulkan ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda;

Kelajakda SI texnologiyalarining yanada rivojlanishi va umumiy sun'iy intellekt yaratilishi kutilmoqda.

Takliflar. Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

Davlat siyosati uchun takliflar

O'zbekistonda Milliy SI strategiyasini ishlab chiqish va amalga oshirish;

SI texnologiyalarini tartibga soluvchi qonun hujjatlarini qabul qilish;

Xalqaro SI loyihalarida ishtirok etish va xorijiy tajribani o'rganish.

Ta'lim tizimi uchun takliflar

Oliy ta'lim muassasalarida SI mutaxassislarini tayyorlash dasturlarini joriy etish;

Umumta'lim maktablarida SI asoslari bo'yicha kurslar o'tkazish;

Ta'limda SI vositalaridan samarali foydalanish metodikalarini ishlab chiqish.

Biznes va sanoat uchun takliflar

Korxona va tashkilotlarda SI texnologiyalarini joriy etish;

SI startaplarini qo'llab-quvvatlash va investitsiyalarni jalb qilish;

Mahalliy SI yechimlarini ishlab chiqish va xalqaro bozorlarga chiqarish.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Russell, S., & Norvig, P. (2021). Artificial Intelligence: A Modern Approach (4th ed.). Pearson Education.
2. Goodfellow, I., Bengio, Y., & Courville, A. (2016). Deep Learning. MIT Press.
3. Mitchell, T. M. (2020). Machine Learning: Advances in Theory and Practice. McGraw-Hill Education.
4. Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? Business Horizons, 62(1), 15-25.
5. Vaswani, A., et al. (2017). Attention is All You Need. In Advances in Neural Information Processing Systems, 30.
6. LeCun, Y., Bengio, Y., & Hinton, G. (2015). Deep learning. Nature, 521(7553), 436-444.
7. McCarthy, J., et al. (2006). A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence. AI Magazine, 27(4), 12-14.

8. Turing, A. M. (1950). Computing Machinery and Intelligence. *Mind*, 59(236), 433-460.
9. Silver, D., et al. (2016). Mastering the game of Go with deep neural networks and tree search. *Nature*, 529(7587), 484-489.
10. Brown, T., et al. (2020). Language Models are Few-Shot Learners. *Advances in Neural Information Processing Systems*, 33, 1877-1901.

13.00.00 – PEDAGOGIKA FANLARI – PEDAGOGICAL SCIENCE**Received:** 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***THEORETICAL AND METHODOLOGICAL ASPECTS OF FORMING EMOTIONAL AND COMMUNICATIVE COMPETENCIES IN MEDICAL UNIVERSITY STUDENTS****Djamaldinova Shakhlo Obloberdievna,**

PhD, Associate Professor,

Head of the Department of Uzbek Language and

Literature with Russian Language

Samarkand State Medical University

Abstract. This article examines the development of emotional and communicative competencies in medical students through the development of emotional intelligence based on a competency-based approach. Communicative competence is considered a pressing issue, revealing the essence of the modern process and the specific features of personal development as a manifestation of civic culture and the moral qualities of future medical professionals. To provide a theoretical and methodological understanding of the development of emotional and communicative competencies in medical students, defining the boundaries of the concepts of "communication" and "communicative competence," and analyzing them scientifically in the context of medical education. To systematize various theoretical approaches to emotional intelligence and their relationship with communication. Conclusions are drawn regarding the scientific and practical interpretation of the problem and the identification of methodological directions leading to its solution. In studying the structure of the categories of "competence" and "competence," several approaches can be identified. The authors believe that an activity-based approach is promising, viewing competence as both a manifestation in professional activity and its foundation. In this case, competence is understood as a system of human resources necessary for the implementation of effective actions within a specific process.

Keywords: higher medical education, emotional and communicative competence, theoretical and methodological support, professional activity, healthcare professional, competence, professional knowledge, skills, and abilities, professional and psychological characteristics.

TIBBIYOT OLIYGOHI TALABALARIDA HISSIY VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISHNING NAZARIY VA USLUBIY JIHATLARI**Djamaldinova Shaxlo Obloberdiyevna,**

pedagogika fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent,

o'zbek tili va adabiyoti rus tili bilan kafedrasini mudiri,

Samarqand davlat tibbiyot universiteti

E-mail: Djamaldinovashaxlo@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada kommunikativ kompetensiya asosida tibbiyot oliygohi talabalarida hissiy-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish nazarda tutilgan. Oliy tibbiy ta'lim talabalarida hissiy-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish masalasini nazariy-metodologik nuqtai nazardan aniqlashtirish, kommunikativlik va kommunikativ-kompetensiya atamalarining chegaralarini aniqlash va tibbiyot ta'limi kontekstida ularni ilmiy tahlillash, hissiy intellektning turli nazariy yondashuvlarini va ularning kommunikatsiya bilan bog'lanishini tizimlashtirish, muammoni ilmiy va amaliy talqinda ifodalash hamda yechimga olib boruvchi

metodik yo'nalishlarni belgilash bo'yicha xulosalar yoritilgan. Kompetentlik va kompetensiya kategoriyalarining tuzilmasini o'rganish jarayonida bir nechta yo'nalishlarni ajratib ko'rsatish mumkin. Ko'pgina mualliflar faoliyatli yondashuvni istiqbolli deb baholaydilar, shuningdek ular kompetentlikni kasbiy faoliyatda namoyon bo'ladi va shu bilan bir qatorda uning asosi ham, deb hisoblaydilar. Bunday holatda kompetentlik jarayonning aniq doirasida samarali harakatni yuzaga keltirish uchun zarur bo'lgan ichki resurslar tizimi sifatida tushuniladi.

Kalit so'zlar: oliy tibbiy ta'lim, hissiy-kommunikativ kompetensiya, nazariy-metodologiya, kasbiy faoliyat, tibbiyot xodimi, kompetentlik, kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar, kasbiy psixologik xususiyatlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N86>

Milliy pedagogikada olib borilgan kommunikativlikka doir tadqiqotlar tahlil qilinganda, XXI asr boshlariga kelib, nisbatan aniq yondashuvlar taqdim qilinganining guvohi bo'lishimiz mumkin. Tadqiqot doirasida ko'rilayotgan bo'lajak mutaxassislarda kommunikatsiya va kommunikativ-kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha konsepsiyalar tahlilidan kelib chiqib, bu ikki tushunchaga nisbatan ba'zi hollarda bir xil atama sifatida, ba'zan esa ajratib yoki uyg'unlikda ishlatilayotgan muloqot tushuncha ekanligini ta'kidlash holatlari kuzatiladi. Kommunikatsiya (*lot. communication – umumlashtiraman, bog'layman*) pedagogikada – axborotlarni almashish jarayoni; fikr almashuv, aloqa. [1] Ijtimoiy nuqtai nazardan yondashiladigan kommunikatsiya guruh, tashkilot yoki ta'lim muassasasi, butun jamoa ichidagi alohida shaxslar o'rtasida axborot almashish jarayonini o'z ichiga oladi. Kommunikativlik – pedagogik tizimning tashqi muhit va boshqa tizimlar bilan o'zaro ta'sir yetish xususiyatlariga ega ekanligi. Kommunikativlik doirasidagi tadqiqotlar tahlil qilinganda, ko'proq xorijiy sotsiologik tadqiqotlarda uning mamlakatlararo rivojlantiruvchi tushuncha sifatidagi ijtimoiy-siyosiy ahamiyati ham keng o'rganilganligining guvohi bo'lish mumkin. [2] Darhaqiqat, ta'lim sifati mamlakat ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotining mavjud va kelgusi ehtiyojlariga uning tizimiga nisbatan mutanosiblik darajasi bilan belgilanadi. Ushbu jarayonning yuzaga chiqishini esa inson omilisiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Demak, kommunikativlik – kishilarning bir-biri bilan samarali muloqot qilish ko'nikmalari yig'indisi bo'lib, ta'lim, sog'liqni saqlash, iqtisodiyot kabi ko'plab sohalarida juda muhim ahamiyatga ega. Shifokorlar uchun kommunikativlikning kasbiy yo'naltirilganligi sababli bu jarayonning me'yoriy natijasi oliy tibbiy ta'limda o'qishning butun davri mobaynida yuzaga chiqadigan nafaqat kasbiy, balki hissiy-kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishni nazarda tutadi. Xususan, bo'lajak mutaxassislarda kommunikativlikni rivojlantirish bo'yicha xorijiy konsepsiyalar o'rganilganda, turli modellar ishlab chiqilganligi, nazariy va amaliy yondashuvlar mavjudligiga guvoh bo'lindi.

Kommunikativ jarayonni va shaxsdagi kommunikativ kompetensiyalarni aniqlash hamda yaratishga doir har qanday yondashuvlar uning mohiyatini to'liq ifodalamasada, kommunikativlikning transmissiyaviy, interaktiv, tranzaksion modellari aloqa to'qnashuvlarining turli tomonlarini vizual tasvirlash vositasida jarayonni soddalashtiradi va jarayonda yuzaga keladigan muayyan tushunchalar hamda qadamlarni tushunishga, ularni mavjud vaziyatlar uchun tanlashga imkon beradi. [3]

Shaxsning rivojlanishi u yashab turgan muhitdagi ijtimoiy, madaniy va tarixiy kontekstda yuzaga chiqadi. Bunda har bir individual sub'yekt bilimlarini qurishda uning ijtimoiy muhit bilan interaktiv munosabati muhim rol o'ynaydi. Faol ishtirokchi intellektual innovatsion jarayonni o'zida mujassamlashtiradi. Ta'lim ishtirokchilarning intellektini yoki intellektual salohiyatini rivojlantirish borasida bir qator yondashuvlar mavjudligiga qaramasdan, bu jarayon hamon dolzarb pedagogik muammo sifatida o'z yechimini kutmoqda.

Oliy tibbiy ta'lim misolida tahlil qilinadigan bo'lsa, ma'lumki, aynan ta'lim jarayonida talabaning o'z-o'zini boshqarish va rivojlantirish, dunyoqarashini kengaytirish imkoniyati vujudga keladi. [4] Ta'lim jarayonini tashkil etish, ta'lim vositalarini aniqlash, ularni takomillashtirish yo'llarini belgilab berish, o'quv jarayonida talabalarning o'ziga xosligini hisobga olish, shaxsning intellektual taraqqiyoti faoliyatning yangi turlariga asos bo'lishi kabi muammolar bir qator pedagog va psixologlar tomonidan tadqiq etilgan. [5]

Pedagogika sohasida ta'lim oluvchining intellektual salohiyatini rivojlantirishning asosiy shakli ta'lim muhitidagi tarbiya, qobiliyatlarni rivojlantirishga qaratilgan qadriyatlardir. Insoniyat tafakkuri va amaliyoti tarixidagi adabiy kategoriyalardan biri bo'lmish tarbiya hamisha jamiyatdagi yetakchi axloqiy qadriyatlar bilan ularning odamlar tomonidan bajarilishi o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashga yo'naltirilib kelinadi. Shaxsning rivojlanishi va shakllanishiga ta'sir nuqtai nazaridan tarbiya – doimo maqsadga yo'naltirilgan bo'lib, birinchi navbatda, aniq maqsadga qaratilgan jamiyatning faoliyatidir. Bunda jamiyat o'zida mavjud bo'lgan barcha imkoniyat hamda vositalardan foydalanadi. "Hozirda zamon muammolarini hal etish uchun bilimning o'zi yetarli emasligi, bugun ta'lim muassasalarida shakllantirilayotgan shaxslar voqelikka ijodiy nazar bilan qaray bilishi, quyushqonlardan tashqarida fikrlay olishi muhimligi, xullas, tarbiyalanuvchilarda kuchli shaxslilik sifatlarining hosil qilinishi yangi pedagogik fikr uchun birinchi darajali ahamiyatga egadir". Intellektual jihatdan rivojlanish talabalarida mavjud bo'lgan layoqatlarning namoyon bo'lishiga asoslanadi. [6] Ta'limda ishtirokchining ijodiy-kommunikativ qobiliyatlarini rivojlantirish, ijodkor, yorqin fikr yurituvchi, hissiy intellektual jihatdan rivojlangan, yosh avlodni tarbiyalash muammosi alohida dolzarblik kasb etadi. Chunki yoshlarning o'z imkoniyat va qobiliyatlarini, bilim va intellektual salohiyatlarini to'liq namoyon etishlari hamda ulardan ijtimoiy hayotda o'rinli foydalanishlari uchun ta'lim tizimining asosiy bo'g'ini hisoblangan oliy ta'lim muassasasining har bir bitiruvchisi, o'zining kelajak faoliyatini to'g'ri tanlay olishi va kelgusi ta'lim yo'lini belgilashi lozim.

Emotsiya, odatda, insonning fikri va xatti-harakatlariga ta'sir qiladigan, jismoniy va psixologik o'zgarishlarga olib keladigan murakkab jarayon sifatida ta'riflanadi. Ular inson hayotining ko'p jabhalarida hukmronlik qiladi, chunki shaxs omon qolish va/yoki farovonlikni saqlash bilan bog'liq muhim voqealarni tan olishi va ularga javob berishi kerak, shuning uchun ham emotsiyalar turli funksiyalarni bajaradi. Umuman olganda, tadqiqotlar hissiy intellekt inson hayotining ko'plab sohalarida muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. [7] Tadqiqotchilar hissiy intellekt IQ ga teng, ba'zan yesa undan ham muhimroq ekanligini aniqladilar. Bu boradagi izlanishlar esa emotsiya va aql bir-biri bilan chambarchas bog'langanini ko'rsatadi. Ushbu tushunchani pedagogik nuqtai nazardan talqin qilish, oliy ta'limda kasbiy tayyorgarlik jarayoni bilan uyg'unlashtirish, shubhasiz, hissiy intellekt doirasidagi tadqiqotlarni to'ldiradi.

Jamiyatda insonlar bilan muloqotga kirishish bu nafaqat so'zlashish, balki hayotning barcha jabhalarida maqsadlarga erishish vositasi hamdir. Bu fikrni aniqlashtirish uchun aytish mumkinki, til qurilmalarini yodlash, yoki so'zlardan gaplar yasash, qandaydir tushunchalarni qo'llab ko'rish orqali erishilmaydi. Demak, shaxsda lingvistik ko'nikmalar bilan birgalikda hissiy kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish zarur bo'ladi, chunki samarali muloqot o'qish, yozish, ta'lim olish, o'z-o'zini hurmat qilish, kattalar rolini o'ynash, oila va jamiyat hayotida faol ishtirok etish, do'stlikni rivojlantirish, shaxsiy maqsadlariga erishish, o'z o'rniga

ega bo'lish, ish topish, oilasi va o'z jamoasiga hissa qo'shish, individualligini namoyon qilish strategiyalari, texnika va texnologiyalari natijasida yuzaga chiqadi. [8]

Hissiy kompetensiya, hissiy-kommunikativ kompetensiyalarning shakllanishi uchun ma'lum bir bosqich vazifasini o'tagan va hozirda ham poydevor sifatida xizmat qiluvchi intellekt, kompetensiya, qobiliyat yoki xususiyat, deb nomlanuvchi quyidagi modellar: Mayer va Saloveyning qobiliyat modeli; Bar-On xususiyat modeli; Goleman xususiyat modeli; Petrides va Furnham xususiyat modeli; Sxererning hissiy kompetensiya modeli muhim ahamiyatga ega. Zamonaviy noaniqlik, o'zgaruvchanlik va mojarolarning kuchayishi sharoitida insonga jamiyatda muvaffaqiyatli ishlashga, o'zini o'zi tushunishga, o'z holatini tartibga solishga, faoliyat va muloqot sub'yekti bo'lishga yordam beradigan mashhur meta-sifatlarni rivojlantirish muhim bo'lib qolmoqda. Hozirda o'z-o'zini tarbiyalovchi ko'nikmalar ish beruvchilar tomonidan qiymat sifatida baholanadigan fazilatlar qatoriga kiradi va universitet o'qituvchilari ularni talabalarda rivojlantirish zarurligini tushunishadi. [9] Dunyoda bu oliy ta'limning kasbiy va ta'lim standartlarida ham o'z aksini topgan. Umuman olganda, hissiy kompetensiya, hissiy-kommunikativ kompetensiya yumshoq ko'nikmalar sifatida jamiyat rivojlanishining muhim omili sanaladi. [10]

Shifokorlik kasbi nafaqat tibbiy diagnostika muammolari, balki bunday tibbiy muammolarni hal qilishda zarur bo'lgan va, umuman, insonning hayot sifatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadigan shaxsiy va oilaviy muammoli vaziyatlarda o'zaro tushunishga erishi uchun bemorlar, ularning qarindoshlari va boshqa yaqinlari bilan samarali muloqot texnikasi hamda usullarini mukammal o'rganishni talab qiladigan kasblardan biridir. Ayni vaqtda tibbiyotdagi zamonaviy paradigmalar nuqtai nazaridan, bemorning huquqlariga ko'proq e'tibor qaratilmoqda. Bu holat esa o'z-o'zidan shifokor va bemor o'rtasidagi munosabatlarning mazmunini yangicha talqinda yaratishga va tushunishga olib keldi. Bizning tadqiqotlarimizda hissiy va kommunikativ kompetensiya bo'lajak shifokorning shaxsiy resursi sifatida taqdim etiladi, u professional muloqot jarayonida o'z his-tuyg'ulari va ularni boshqarish, kommunikatorlarning his-tuyg'ulari va ularning his-tuyg'ularini tushunish hamda davolash jarayonida konstruktiv mazmunni qurishda hisobga olish qobiliyatida namoyon bo'ladi. [11]

Tajriba-sinov ishlarining maqsadi: tadqiqot ishimiz doirasida oliy tibbiy ta'lim muassasasi talabalarining hissiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik takomillashtirish, uni amaliyotda sinab ko'rish va samaradorligini aniqlash belgilandi. Bu jarayonda, xususan, talabalarining kasbiy identifikatsiyaga ega bo'lishida, professional shaxs sifatida shakllanishida hissiy sezgirlik, empatiya, kommunikativ madaniyat va psixologik moslashuvchanlik kabi jihatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlar qo'llanildi. Tajriba-sinov ishlarining metodologik asoslari psixologik-pedagogik tadqiqot mezonlariga tayanib qurildi. Tadqiqotda so'rovnomalar, davra suhbatlari, ma'ruza va amaliy mashg'ulotlar, seminar-treninglar, klinik amaliyotga yaqinlashtirilgan simulyatsion ssenariylar, mahorat darslari va reflektiv treninglar kabi shakllardan foydalanildi. [13]

Tajriba-sinov ishlarini o'tkazish uchun maydonchalar sifatida Samarqand davlat tibbiyot universiteti, Toshkent tibbiyot akademiyasi Termiz filiali, Buxoro davlat tibbiyot instituti tanlab olindi va bunda tajriba guruhida 266 nafar, nazorat guruhida 254 nafar, jami 520 nafar talaba qatnashdi.

Tajriba-sinov ishlari mazmuni quyidagi shakl va metodlar asosida tashkil etildi:

so'rovnomalar – talabalar orasida tuzilgan aniq, bosqichma-bosqich savollar orqali hissiy-intellektual tayyorgarlik, o'z-o'zini tahlil qilishga moyillik, qaror qabul qilishda hissiy yondashuv va kasbiy qadriyatlarni aniqlash maqsadida o'tkazildi.

grafik va diagrammalar tahlili – 520 nafarga yaqin respondentlarning javoblari umumiy foizda tahlil qilinib, ular asosida hissiy-kommunikativ holatlarning ahamiyati va rivojlanish darajasi aniqlashtirildi.

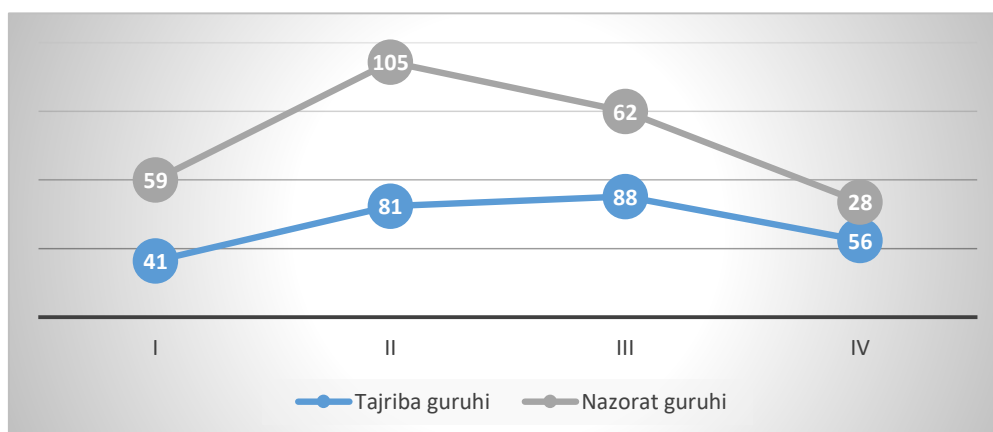
introspektiv yondashuv – talabalarning o'z holatini anglash, refleksiv savollar orqali o'zgarishlar monitoringi olib borildi.

ko'rsatkichlar va indikatorlar asosidagi baholash – respondentlarning tanlagan javoblari bo'yicha ularning hissiy yetuklik darajasi, mas'uliyati va kasbiy qadriyatlarni idrok etishi tizimli tarzda baholandi.

Ma'lumki, tajriba-sinov ishlariga oid ko'pgina ilmiy adabiyotlarda pedagogik muammo yechimining asosiy mezon sifatida mavjud har qanday holatdan ijobiylikka erishish qabul qilingan. Shu nuqtai nazardan talabalarning hissiy-kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirish metodikasini tatbiq qilish samaradorligini aniqlashning quyidagi mezonlarini belgiladik:

- muloqotni anglash va qaror qabul qilish etikasini egallash (kognitiv-empatik komponent);
- o'z-o'zini doimiy kuzatish va xatolarini tuzatib borish (metakognitiv-reflektiv komponent);
- o'zlashtirganlarini o'quv jarayonida qo'llashi (didaktik-interaktiv komponent);
- hissiy-kommunikativ kompetensiyaning rivojlanganligi, jonli muloqot mahorati (emotsional – kommunikativ komponent).

Tanlanmalar uchun mos o'rta qiymatlar $\bar{X} > \bar{Y}$ shartlarni qanoatlantirishini avvaldan ko'rish mumkin. Bu tanlanmalarga mos kelgan poligonlar chizilsa, quyidagi ko'rinishni oladi (1-rasm). Poligonda qayd etilgan kesmalardan anglash mumkinki, bu tanlanmalar uchun mos o'rta qiymatlar ham $\bar{X} > \bar{Y}$ shartini qanoatlantirishini oldindan ko'rsatadi:

1-rasm. Umumiy o'zlashtirish ko'rsatkichlarining grafik ko'rinishi

Bundan ma'lumki, tajriba guruhi ko'rsatkichlari nazorat guruhidagilardan yuqori ekan.

Umuman olganda, kommunikativlikning transmissiyaviy, interaktiv, tranzaksion modellari ta'lim ishtirokchisi uchun emotsional intellektni, madaniyatlararo kommunikativlikni, kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Tadqiqotimiz doirasida kompetensiyaviy yondashuv asosida oliy tibbiy

ta'lim talabalarida hissiy-kommunikativ kompeteneyalarni hissiy intellekt vositasida rivojlantirish nazarda tutilgan. Mavzu doirasining bunday qamrovda tanlab olinishiga oliy tibbiy ta'lim muassasalari talabalarining rivojlanganlik darajasi, ta'lim beruvchining maqsadi va talabalarining kutilmalari, tashqi ijtimoiy muhit (vaqt, fiziologik ustanovka va ryesurslar), psixologik-pedagogik muloqotga asoslangan nozik kasbiy yo'nalganlik kabi qator omillar ta'sir ko'rsatadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Йулбарсова Х.А. Интеграция ёндашув асосида бўлажак ўқитувчиларнинг коммуникатив компетентлигини шакллантириш технологияси: ped. fan... (PhD) diss. – Namangan, 2019. – 211 b.
2. Умаров Б.Н. Инновацион ёндашув асосида ўқувчиларнинг коммуникатив компетентлигини ривожлантириш (10-11-синфлар мисолида): ped. fan... (PhD) diss. – Термиз, 2021. -148 b.
3. Djamaldinova, S. (2025). TIBBIYOT OLIYGOHI TALABALARINI EMOTSIONAL VA KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHGA YO'NALTIRILGAN METODIKASINI TAKOMILLASHTIRISH. *Ижтимоий-гуманитар фанларнинг долзарб муаммолари Актуальные проблемы социально-гуманитарных наук Actual Problems of Humanities and Social Sciences.*, 5(10), 457-462.
4. Zokirovna, F. Z., & Obloberdievna, D. S. (2025). SHIFOKOR VA BEMOR MULOQOTINING OZIGA XOS XUSUSIYATLARI. *YANGI O 'ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(3), 179-182.
5. Якубова, Ч., & Джамалдинова, Ш. О. (2025). ВОПРОСЫ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ВРАЧА КАК СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ЭТИКИ. *YANGI O 'ZBEKISTON, YANGI TADQIQOTLAR JURNALI*, 2(3), 183-185.
6. Исмоилова, У., & Джамалдинова, Ш. О. (2024). ПРЕПОДАВАНИЕ И ОЦЕНКА ЭМОЦИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В МЕДИЦИНСКИХ ВУЗАХ. *World of Scientific news in Science*, 2(2), 413-419.
7. Джамалдинова, Ш. О. (2023). Формирование эмоционально-коммуникативной культуры будущего медицинского работника. *Высшее образование*.
8. Джамалдинова, Ш. (2023). Значение эмоционально-коммуникативной компетентности для развития успешной работы будущих медиков. *Общество и инновации*, 4(4), 114-118.
9. Rustamovna, R. B., & Obloberdiyevna, D. S. (2023). Formation and development of emotional and communicative competence of medical students. *The Journal of Economics, Finance and Innovation*, 985-992.
10. Уснатдинова, Ш. С., & Джамалдинова, Ш. О. (2023). ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ЭМОЦИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ ВРАЧЕЙ. *FINLAND" MODERN SCIENTIFIC RESEARCH: TOPICAL ISSUES, ACHIEVEMENTS AND INNOVATIONS*, 14.
11. Джамалдинова, Ш. О. (2023). ВАЖНОСТЬ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНО-КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ В РАБОТЕ ВРАЧА. In *Язык. Образование. Культура* (pp. 55-57).
12. Джамалдинова, Ш. О. ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ.
13. ДЖАМАЛДИНОВА, Ш. РОЛЬ СИМУЛЯЦИОННЫХ ЦЕНТРОВ В РАЗВИТИИ БУДУЩЕЙ МЕДИЦИНСКОЙ ПРАКТИКИ. Ижевская государственная медицинская академия КОНФЕРЕНЦИЯ: АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СОВРЕМЕННОГО МЕДИЦИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ТРАДИЦИИ И ИННОВАЦИИ Ижевск, 25 ноября–28 декабря 2024 года Организаторы: Министерство здравоохранения РФ Ижевская государственная медицинская академия.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

SCIENTIFIC-THEORETICAL ESSENCE OF THE AXIOLOGICAL APPROACH

Mutalipova Mavlyuda Junaydullaevna

Docent, Department of Pedagogy,

Faculty of "Social Sciences" of Alfraganus University

Abstract. The article comprehensively covers the philosophical genesis of the axiological approach, the main principles of value theory, the system of intrinsic and instrumental values, the impact of the fact-value distinction on scientific methodology, and the role of the axiological paradigm in modern scientific practice. The author systematically analyzes the cultural, social, scientific, and pedagogical functions of values, and substantiates the strategic role of the axiological approach in the development of society with theoretical arguments. The article also presents graphic models, tables, and a comparison of axiological paradigms.

Keywords: axiology, value, scientific methodology, epistemology, intrinsic value, instrumental value, fact-value, paradigms, pedagogical axiology.

НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ СУТЬ АКСИОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА

Муталипова Мавлюда Жунайдуллаевна

Университет Альфрагануса

Доцент кафедры педагогики факультета "Социальных наук"

Аннотация. В статье комплексно рассматриваются философский генезис аксиологического подхода, основные принципы теории ценностей, система внутренних и инструментальных ценностей, влияние различения факта и ценности на научную методологию, а также роль аксиологической парадигмы в современной научной практике. Автор системно анализирует культурные, социальные, научные и педагогические функции ценностей, теоретически обосновывает стратегическую роль аксиологического подхода в развитии общества. В статье также представлены графические модели, таблицы и сравнение аксиологических парадигм.

Ключевые слова: аксиология, ценность, научная методология, эпистемология, внутренняя ценность, инструментальная ценность, факто-ценность, парадигмы, педагогическая аксиология.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N87>

Введение. Ценности-одно из центральных понятий, определяющих развитие общества. Человеческая деятельность, научные исследования, моральные решения, образовательный процесс, политическое управление – все это имеет ценностную составляющую. Аксиологический подход глубоко раскрывает именно этот аспект: процесс познания не может существовать без ценностей. Каждый этап науки-постановка проблемы, Выбор метода, интерпретация результатов – опирается на ценности.

На фоне сегодняшней глобализации, цифровой трансформации, культурных изменений аксиологический подход становится все более актуальным во всех областях науки, особенно в исследованиях в области образования и социальных наук. Поэтому широким анализом научно-теоретической сущности аксиологии, раскрытием ее

методологических возможностей и обоснованием ее практического применения стала научная необходимость.

Основная часть

Философская основа и исторический прогресс аксиологической науки

Исторически вопрос ценностей был одной из основных тем философии. Из древнегреческой философии "как жить? в основе проблемы ценности лежит вопрос "Что такое ценность?" В восточной философии мораль, справедливость, совершенство, духовность также трактовались как высокие ценности.

Аксиология как самостоятельная наука сформировалась в XIX–XX веках и прошла три основных этапа:

1. Этап классической аксиологии

(М. Шелер, Н. Gartmann, Vindelband, Rikkert)

- ценности рассматриваются как объективные;
- разработана иерархия ценностей;
- в центре внимания была метафизическая природа ценностей.

2. Этап неоклассической аксиологии

(V. Франкл, Фромм, Дж. Дьюи)

-ценности трактуются как социально-психологическое явление, связанное с деятельностью человека;

- раскрывается связь ценностей с потребностями, мотивами и смыслом.

3. разработана иерархия ценностей;

- в центре внимания была метафизическая природа ценностей.[2]

Этап неоклассической аксиологии

(V. Франкл, Фромм, Дж. Дьюи)

-ценности трактуются как социально-психологическое явление, связанное с деятельностью человека;

- раскрывается связь ценностей с потребностями, мотивами и смыслом.

3. Современный этап аксиологии

(Т. Парсонс, Хабермас, Р. Inglehart)

- ценности рассматриваются как критерий культурной системы;
- ценности изучаются в связи с общественным сознанием и научными парадигмами;

- такие понятия, как модернизация, демократия, образование, информационное общество, анализируются в интеграции с ценностями.

2. Внутренние и инструментальные ценности: расширенный теоретический анализ

Различие внутренних и инструментальных ценностей, являющееся центральной категорией аксиологического подхода, также имеет фундаментальное значение в научной деятельности[6].

Критерий	Внутренние ценности (intrinsic values)	Инструментальные ценности (instrumental values)
Сущность (Ontology)	Представляют собой фундаментальные ценности, обладающие значимостью независимо от их последствий. Их ценность определяется самим фактом существования.	Обладают ценностью постольку, поскольку служат средствами достижения других — чаще внутренних — ценностей. Их значимость полностью производна.
Этическое основание	Основаны на деонтологическом и гуманистическом понимании ценности как высшей категории человеческого бытия.	Основаны на утилитарном и прагматическом подходах, где важен результат и практическая эффективность.
Стабильность	Отличаются высокой степенью устойчивости, универсальности и межкультурной распространённости; меняются крайне медленно.	Более динамичны; их значимость определяется историческим этапом, социально-экономическим контекстом и технологическим развитием.
Функция в системе ценностей	Формируют ядро мировоззрения личности, определяют цели, идеалы, жизненные смыслы.	Выполняют вспомогательную роль, обеспечивая инструментальный, механизмы и технологии достижения целей.
Примеры	Справедливость, человеческая жизнь, свобода, достоинство, знание как высшая ценность.	Деньги, технологии, методы обучения, управленческие системы, социальные институты.
Роль в научном познании	Определяют общенаучные ориентиры, этические стандарты, конечные цели развития науки и общества.	Формируют методологический аппарат, исследовательские стратегии, инструменты и процедуры научной деятельности.
Механизм влияния	Воздействуют через формирование мировоззренческих установок и аксиологических приоритетов.	Воздействуют через оптимизацию процессов, повышение эффективности и практическую результативность.

Таблица 1. Дифференциация внутренних и инструментальных ценностей

Эта классификация выполняет следующие функции при формировании научных теорий:

- мотивационный (почему исследуется);
- нормативный (какой должна быть цель исследования);
- методологический (какие методы подходят);
- интерпретация (как оцениваются результаты)[3].

Проблема значения факта: аксиологический анализ в научном познании

1. Классическая интерпретация

Согласно Д.Юм:

- факты – “есть”;
- ценности – должны быть”.

Он считал, что научное мышление должно быть свободным от влияния ценностей.

2. Современный подход

Сегодняшняя научная методология показала, что такое разделение практически невозможно. Потому что:

- выбор фактов зависит от ценностей;
- научные цели проистекают из ценностей;
- результаты интерпретируются на основе значений;

- наука управляется социальными потребностями (ценностями).

График 1. Взаимодействие факта и ценности в научном познании

Расширенная роль аксиологического подхода в научной методологии

Аксиологический подход выполняет следующие методологические функции:

1. Онтологическая функция

Сущность объекта раскрывается через значения. Например, человек, общество, культура, образование — анализируются как ценностные системы.

2. Эпистемологическая функция

Процесс познания зависит от ценностей субъекта. Расширенная роль аксиологического подхода в научной методологии

Аксиологический подход выполняет следующие методологические функции:

1. Онтологическая функция

Сущность объекта раскрывается через значения. Например, человек, общество, культура, образование — анализируются как ценностные системы.

2. Эпистемологическая функция

Процесс познания зависит от ценностей субъекта. Ожидаемый результат оценивается по критерию значений.

3. Аксиологическая функция

Цель, задача, критерии научной деятельности вытекают из ценностей.

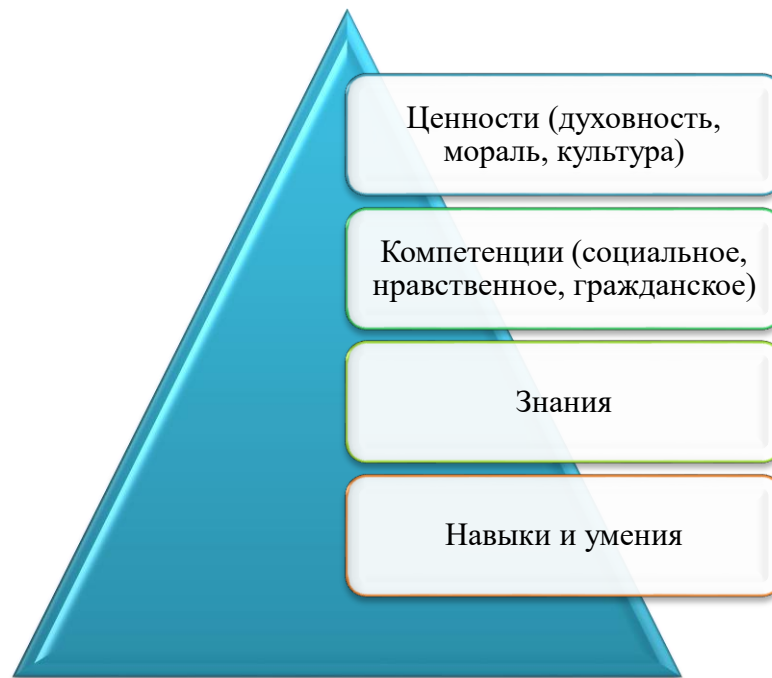
4. Прогностическая функция

С помощью аксиологического подхода можно прогнозировать будущие научные тенденции (например, этику искусственного интеллекта).

Расширенная интерпретация аксиологического подхода в образовательном процессе

Образование-это отчасти процесс передачи знаний, отчасти усвоения ценностей. Поэтому педагогическая аксиология определяет философскую, методическую и технологическую основу обучения[4].

1. Аксиологическая модель содержания образования

Теоретическая модель: Аксиологическая пирамида образования

Согласно этой модели, высшая стадия — ценности — является целью и направляющим центром всего процесса[1].

2. Профессиональные ценности учителя

- моральная ответственность;
- честность и научная честность;
- уважение к человеку;
- педагогическая справедливость;
- профессионализм.

3. Ценные компетенции студента

- независимое мышление;
- социальная ответственность;
- толерантность;
- экологическое сознание;
- цифровая культура.

Стратегическое значение аксиологического подхода в развитии общества

Ценностный подход:

- обеспечивает социальную стабильность;
- повышает качество образования;
- повышает инновационный потенциал;
- развивает человеческий капитал;
- способствует культурной интеграции;
- создает основу для этики цифрового общества.

График 2. Механизм влияния аксиологического подхода на систему общества

Заключение

В ходе статьи были широко раскрыты философские, теоретические, методологические и практические аспекты аксиологического подхода. Ценности участвуют во всех этапах человеческой деятельности: от научного познания до образовательного процесса, от социальных отношений до инновационной политики. Аксиологический подход целенаправленно направляет научное исследование, повышает его социальную значимость, обеспечивает духовное совершенствование личности, служит устойчивому развитию общества.

Новые проблемы, стоящие перед современной наукой — этика искусственного интеллекта, безопасность данных, культурная идентичность, экология, цифровая трансформация образования-все требуют опоры на аксиологический подход. Поэтому аксиологическая парадигма признается стратегическим фактором научной мысли XXI века.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Назаров К. Кадриятлар фалсафаси (Аксиология) // Тошкент: Файласуфлар миллий жамияти нашриёти, 2004. — 224 б.
2. Мардонов Ш., Ходжаев Б., Тайланова Ш., Ходжимухамедова Д. Педагогик аксиология (ўқув қўлланма) // Тошкент: «Фан ва технология», 2013. — 184 б.
3. Schroeder M. Value Theory // Stanford Encyclopedia of Philosophy. — Stanford, 2008.
4. G. E. Moore. Principia Ethica // Cambridge: Cambridge University Press, 1903.
5. Hurka T. Moore's Moral Philosophy // Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2005.
6. Фролов И.Т. и др. Введение в философию: учебное пособие для вузов. — Москва: 3-е изд., перераб. и доп., 2003.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

DEVELOPING A SYSTEM OF TEACHING METHODS AND TECHNIQUES AIMED AT DEVELOPING STUDENTS' INTELLECTUAL ABILITIES AND CREATIVE THINKING

Dzhumaniyazov Farkhod Ulugbekovich,
Second-Year Basic Doctoral Student,
Samarkand Institute of Agro-Innovation and Research

Abstract. In a period of rapid scientific and technological development, the rapid growth of scientific knowledge and its widespread application in production, one of the main tasks of education is the development of creative thinking, students' cognitive abilities, and learning skills. The solution to this problem is organically linked to the activation of learning and the development of a system of teaching methods and techniques aimed at fostering students' cognitive activity, mastering educational material, and developing their intellectual abilities and creative thinking. The development of creative thinking will enable students to find effective solutions to any problem in the future, as well as achieve their desired results and self-actualization.

Keywords: creative thinking, student, educational process, learning, creative activity, originality.

РАЗРАБОТКА СИСТЕМЫ МЕТОДОВ И ПРИЁМОВ ОБУЧЕНИЯ, НАПРАВЛЕННЫХ НА РАЗВИТИЕ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫХ СПОСОБНОСТЕЙ И КРЕАТИВНОГО МЫШЛЕНИЯ УЧАЩИХСЯ

Джуманиязов Фарход Улугбекович,
базовый докторант 2 курса,
Самаркандский институт агроинноваций и исследований

Аннотация. В период бурного научно-технического развития, быстрого роста научных знаний и их широкого применения в производстве одной из главных задач образования является развитие креативного мышления, познавательных способностей учащихся, умение учиться. Решение этой задачи органично связано с активизацией обучения, с разработкой системы методов и приёмов обучения, направленных на формирование познавательной активности учащихся, усвоение ими учебного материала, развитие интеллектуальных способностей и креативного мышления учащихся. Поскольку именно развитие креативного мышления позволит учащимся в будущем находить эффективные решения для любых проблем, а также – достичь желаемого результата, самореализоваться.

Ключевые слова: креативное мышление, учащийся, образовательный процесс, обучение, творческая деятельность, оригинальность.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N88>

Введение. Креативное мышление учащегося является подходящей средой для его адаптации в социуме, потому что прежде всего его деятельность в своей основе имеет элементы творчества и оригинальности, направленная на удовлетворение социальных потребностей, является важным фактором в период его роста. Усваивая опыт повседневной жизни в обществе, учащийся познаёт каждый его этап, совершая собственные открытия и создавая вокруг себя индивидуальное пространство, в котором

чувствует себя защищённым. В течение всей жизни человек слаженно работает, развивается; учится анализировать возникающие проблемы; прогнозирует своё будущее, выявляющее противоречия; достигает высоких результатов своей деятельности и испытывает удовольствие от этого. Постоянным помощником и основой этих процессов является креативность человека, его изобретательность.

«Креативность» (от английского слова «creativity») – достаточно устойчивая особенность человека, проявляющаяся в творческой одарённости, склонности к творчеству. Креативность – проявления оригинальности, умение творить, осуществлять изобретения и вносить новизну в окружающий мир [5].

Именно в начале XX века в теории и практике особенно остро стоит проблема формирования креативной личности. Современность требует нестандартного видения проблемы, поиска действенных нешаблонных решений, нескольких вариантов решения предложенной задачи, рассмотрение известного из новых позиций. Такая творческая деятельность учащихся обеспечивается специфическими способностями, которые называются креативностью. Она состоит в умении выдвигать неординарные идеи, избегать в мышлении традиционных схем [1].

Обучение в школьном возрасте – сенситивный период для развития креативности учащихся, поскольку является периодом бурных процессов преобразований в физиологии и психике личности [2]. Способность к креативности у них невероятно высока. В этот период они с высокой творческой направленностью желают с головой углубиться в то, что его интересует, он очень изобретателен в образовательной деятельности, играх, выражает много разных рассуждений.

В этом возрасте учебная деятельность очень привлекательна, ведь именно по успехам в обучении взрослые и сверстники оценивают ребенка как личность, которая в определённой степени отражается на самоуважении и самооценке ребенка, его самовосприятии. [3] Авторитет учителя в развитии личности приобретает чрезвычайное значение, потому что в 6-7-летнем возрасте ребёнку присущ механизм подражания. Поэтому преподавателю в процессе образовательного процесса следует учитывать эти особенности развития личности младшего школьника, чтобы создать необходимые условия для развития его творческого потенциала.

Важной задачей начальной школы является своевременное выявление способностей каждого ребёнка, его возможностей, в том числе креативности. На поведенческом уровне она проявляется показателями:

- значительно лучше, чем у сверстников, развивается речь и мышление;
- интерес к музыке, изобразительному искусству, чтению, исчислению;
- любопытство и жажда знаний;
- желание исследовать окружающий мир [4].

Учёные выделяют следующие составляющие креативных способностей: *творческое воображение, творческое мышление, использование приёмов организации творческой деятельности* [5, 41 с.].

Развитию креативного мышления учащихся будет способствовать использование:

-инновационных технологий (игровых технологий; технологии развития критического мышления; дифференцированного обучения; развивающего обучения, информационно-коммуникационных технологий (ИКТ);

-интерактивных технологий: технологий кооперативного обучения (работа в парах, карусель, работа в малых группах, аквариум); коллективно-групповой деятельности (обсуждение проблемы в общем круге, микрофон, незаконченные предложения, обучая – учусь, мозговой штурм, решение проблем); ситуативное моделирование (имитационные игры); обработка дискуссионных вопросов (метод ПРЕСС, займи позицию);

-метода проектов;

-проблемное преподавания (создание проблемной ситуации, проблемный диалог

– традиционные объяснения заменяют «открытием знаний»),

- задач практического содержания;

- нестандартных уроков (урок-соревнование, урок-сказка, круглый стол, интегрированные уроки, урок-путешествие и т.д.);

- логических задач, кроссвордов, ребусов;

- личностно-ориентированного обучения (поддержка и развитие природных качеств учащегося, его здоровья, индивидуальных способностей; помощь в становлении его субъектности, социальности, творческой самореализации);

-поощрение, создание ярких наглядно-образных представлений, учебно-познавательная игра, создание ситуации успеха, побуждение к поиску альтернативных решений, выполнение творческих задач, создание ситуации взаимопомощи – приёмы психолого-педагогической поддержки деятельности;

-психологического сопровождения – создание эмоционального настроения в начале урока, релаксация, физкультминутка, рефлексия [6].

В целях активизации учебной деятельности учащихся целесообразно использовать приемы, способствующие формированию коммуникативно-речевых и творческих компетентностей учащихся, а именно: «Микрофон» (можно применить на итоговом этапе урока); «Разъедини слова» (для мотивации учебной деятельности); «Морской бой» (во время объявления темы и задач урока); «Мозговой штурм» (для актуализации опорных знаний). [7] С большим удовольствием дети выполняют упражнения «Чтение с предвидением», «Незаконченные предложения», «Тестирование».

В качестве одного из приёмов создания проблемной ситуации можно использовать «минутки рассуждения», способствующие развитию креативного мышления. [8]

Чем больше создаётся для учащихся ситуаций затруднения, которые они могут преодолеть, тем интенсивнее у них развивается интерес к знаниям, науке, обучению, тем самым креативные способности учащихся возрастают. [9]

Результаты. С целью выявления отношения учителей к изучаемой проблеме был проведён опрос. Педагогам был предложен вопрос: «Необходимо ли развивать креативность у учащихся. Развиваете ли вы творческое мышление у своих учеников? Как именно?». Анализ ответов учителей свидетельствует, что 86% убеждены, что работа в этом направлении необходима и является обязательной составляющей их уроков.

Остальные 14% отметили важность развития креативного мышления, но во внеурочное время, чтобы «не мешать учебному процессу». [10] Полученные результаты свидетельствуют о том, что развитие креативного мышления у учащихся занимает не последнее место в обучении и воспитании. Является достаточно важным в организации образовательного процесса.

Следовательно, склонность к творчеству есть у каждого ребёнка. Поэтому необходимо выявить индивидуальные творческие задатки и создать условия для их развития с 1 года обучения. Это возможно только при создании в процессе обучения атмосферы творчества, поддержки, использования преподавателем нестандартных методов, форм и приёмов обучения.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Барко И. В., Тютюнников А. М. Как определить творческие способности ребёнка. Киев, 1991. 79 с.
2. Obloberdiyevna, D. S., & Odilkhonovna, K. U. (2022). Teaching languages using modern educational methods. *International Journal of Intellectual Cultural Heritage*, 2(3), 105-111.
3. Джамалдинова, Ш. О. (2022). Теоретические основы проблемного обучения и необходимость их использования в школьном литературном образовании. *Наука, образование и культура*, (2 (62)), 40-42.
4. Джамалдинова, Ш., & Бекирова, Э. (2020). Обучение навыкам решения проблем на занятиях. *InterConf.-2020*.
5. Станиславчук И. М. Развитие креативного мышления учащихся начальных классов через использование творческих задач: учеб.-метод. пособие. Винница, 2017.
6. Джамалдинова, Ш. О., НЕОБХОДИМОСТЬ, Т., & ОБРАЗОВАНИИ, И. Наука, образование и культура. 2022. № 2 (62). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-osnovy-problemnogo-obucheniya-i-neobhodimost-ihispolzovaniya-v-shkolnom-literaturnom-obrazovanii>.
7. Rafieva, B., & Djamalidinova, S. Scientific Approaches to Improving the Educational System. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*.
8. Djamalidinova, S., & Rafieva, B. Some Types of Written Work in Foreign Language Lessons. *International Journal of Trend in Scientific Research and Development*.
9. Джамалдинова, Ш. О. ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ МЕДИЦИНСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ.
10. Obloberdiyevna, D. S. OKU (2022). Teaching languages using modern educational methods. *International Journal of Intellectual and Cultural Heritage*, 2(3), 105-109.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

DEVELOPING TEACHERS' COMMUNICATION COMPETENCE IN THE EDUCATION SYSTEM

Kuvatova Nozima Bakhtiyorovna

Acting Associate Professor (PhD), Department of Social Sciences,
Tashkent University of Economics and Technologies

E-mail: oripova1984@list.ru

Abstract. The article analyzes the theoretical foundations of developing a teacher's communicative competence, its role in the educational process, and its relevance. It emphasizes that communicative competence encompasses a teacher's ability to organize learner-centered instruction, establish effective interaction with students, create a psychologically safe environment, and manage interpersonal relations. The article also highlights the role of higher education institutions in fostering this competence among prospective teachers, the qualities that shape communication culture, and the specific features of professional-pedagogical communication. Furthermore, it provides a scientific justification for the necessity of democratic and humanistic communication principles, empathy, reflection, and the creation of a positive psychological climate.

Keywords: teacher, communicative competence, communication, interpersonal relations, pedagogical mastery, empathy, intercultural communication, psychological readiness.

TA'LIM TIZIMIDA O'QITUVCHINING MULOQOT KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISH

Kuvatova Nozima Baxtiyorovna

Toshkent iqtisodiyot va texnologiyalar universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrası v.b. dotsenti

Annotatsiya. Maqolada pedagogning kommunikativ kompetentligini shakllantirishning nazariy asoslari, uning ta'lim jarayonidagi o'rni va dolzarbligi tahlil qilinadi. Kommunikativ kompetentlik o'qituvchining shaxsga yo'naltirilgan ta'limni tashkil etish, o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish, psixologik xavfsiz muhit yaratish hamda shaxslararo munosabatlarni boshqarish qobiliyatlarini o'z ichiga olishi ta'kidlanadi. Shuningdek, bo'lajak pedagoglarda ushbu kompetensiyani rivojlantirishda oliy ta'lim muassasalarining roli, muloqot madaniyatini tarkib toptiruvchi fazilatlar hamda kasbiy-pedagogik muloqotning o'ziga xos jihatlari yoritilgan. Maqolada demokratik va gumanistik muloqot tamoyillari, empatiya, refleksiya, ijobiy psixologik muhit yaratish zarurati ilmiy asosda ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: pedagog, kommunikativ kompetensiya, muloqot, shaxslararo munosabat, pedagogik mahorat, empatiya, madaniyatlararo muloqot, psixologik tayyorgarlik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N89>

Kirish. Bugungi globallashuv, raqamli texnologiyalar kengayishi va ta'lim muhitining yangilanishi o'qituvchining yuqori darajadagi kommunikativ savodxonlikni, o'quvchi shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni hamda madaniy, psixologik va ijtimoiy sezgirlikni talab qiladi. O'qituvchining muloqot kompetensiyasi o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatish, har xil nizoli vaziyatlarni ijobiyi hal qilish, motivatsiyani oshirish va foydali psixologik muhit yaratishning asosiy omillaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Inson faoliyati jarayonida muloqotsiz yashashi yoki ishlashi mumkin emas. Do'stlar, turmush o'rtoq, hamkorlar bilan kundalik munosabatlardan tortib, kasbiy sohaga oid fikr, g'oya va his-tuyg'ular almashinuvigacha bo'lgan barcha jarayonlar turli kommunikativ kontekstlarda uzluksiz davom etadi.

Kommunikatsiyani axborot almashinuvi jarayoni sifatida talqin qilganda, u axborot yuboruvchi va axborot qabul qiluvchi o'rtasida kechadigan murakkab o'zaro ta'sir tizimi sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu jarayonning samaradorligi bir qator ilmiy asoslangan shart-sharoitlar bajarilishini talab qiladi.

Birinchidan, axborot yuboruvchi uzatmoqchi bo'lgan mazmun — ya'ni g'oya, tasavvur yoki hissiy kechinmalarning mazmun-mohiyati haqida aniq tasavvurga ega bo'lishi zarur. Shundan so'ng u ushbu mazmunni ifodalashning tegishli shaklini tanlaydi. Odatda mazmun til birliklari orqali kodlanadi, ya'ni fikr tilning grammatik va sintaktik qoidalariga muvofiq ravishda so'z shakliga keltiriladi. Bunda nafaqat verbal komponentlar (so'zlar, gaplar), balki paralingvistik vositalar — ovoz ohangi, nutq tezligi, pauzalar, shuningdek, noverbal belgilar — imo-ishora, tana harakati, mimika kabi elementlar ham axborot uzatishda muhim determinator sifatida ishtirok etadi.

Ikkinchidan, axborot qabul qiluvchi yuborilgan signallarni idrok etish, ularning semantik mazmunini qayta ishlash va o'zining kognitiv tajribasi asosida ular uchun ma'no hosil qilishi lozim. Qabul qiluvchi ushbu jarayon asosida yuboruvchining murojaatiga tegishli javob reaksiyasini shakllantiradi.

Shu tariqa, kommunikatsiya ikki tomonlama faol jarayon bo'lib, unda mazmunning kodlanishi, uzatilishi, idrok qilinishi va qayta kodlanishi o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lgan bosqichlar sifatida qaraladi.

Insoniy kommunikatsiya bo'yicha o'tkazilgan asosiy tadqiqot natijalaridan biri shundan iboratki, har qanday muloqot hech qachon faqat so'zlar va ularning mazmunidan iborat bo'lmaydi. Shu sababli, paralingvistik hodisalar deb ataluvchi so'zsiz ifoda vositalari ham mavjud bo'lib, ularga ohang, tana tili, imo-ishora, mimika kiradi.

Ko'pincha pedagogik muloqot jarayonida munosabat xarakteri aynan mana shu so'zsiz signallar (ohangdagi o'zgarishlar, tana harakatlari va h.k.) orqali ifodalanadi. Qiziq jihati shundaki, axborotning so'zli va so'zsiz qismlarga taqsimlanishi quyidagicha:

- 7% umumiy axborot faqat so'zlar va ularning mazmuni orqali yetkaziladi;
- 38% axborot ovoz va uning sifatlari (intonatsiya, nutq tezligi, baland-pastligi) orqali ifodalanadi;
- 55% axborot esa tana tili fenomenlari (imo-ishora, tana harakati, yuz ifodalari, o'tirish-turish holati) orqali yetkaziladi.

O'quv jarayonida bu jihat juda katta ahamiyatga ega[7].

Shu nuqtayi nazardan, o'qituvchining muloqot kompetensiyasini shakllantirish masalasi nafaqat pedagogika nazariyasi, balki amaliy ta'lim jarayonining ham dolzarb yo'nalishlaridan biridir. Mazkur maqolada ushbu kompetensiyaning mazmun-mohiyati, uni rivojlantirish omillari hamda ta'lim tizimidagi ahamiyati ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi.

Pedagogning kommunikativ kompetentligini shakllantirishning dolzarbligi tez sur'atlar bilan o'zgarib borayotgan dunyo voqealari va sharoitlari bilan belgilanadi. Ta'lim tizimida faoliyat yuritadigan pedagog yetarli darajada kommunikativ kompetensiyaga ega bo'lishi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va kommunikativ texnologiyalarni amalga oshira bilishi hamda

ta'lim-tarbiya jarayonini moslashuvchan boshqara olishi zarur. O'qituvchining kommunikativ kompetensiyasiga bog'liq holda muloqotning demokratik va gumanistik xususiyati, kontaktlar o'rnatishdagi samaradorlik, o'qituvchi va o'quvchilarning o'z mehnatidan qoniqishi, shuningdek, ta'lim muassasasidagi ma'naviy-psixologik muhit shakllanadi.

Muhokama. O'qituvchining muloqot kompetensiyasini shakllantirish — bu uzluksiz jarayon bo'lib, u og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini rivojlantirishni, ijobiy muhit yaratishni, hissiyotlarni boshqarishni, o'quvchilar, hamkasblar va ota-onalar bilan samarali dialog o'rnatishni o'z ichiga oladi. Buning uchun an'anaviy usullar (refleksiya, treninglar) bilan bir qatorda zamonaviy texnologiyalardan foydalaniladi. Ularning integratsiyasi samarali madaniyatlararo muloqot uchun qulay sharoit yaratadi.

Samimiy, iliq va do'stona munosabatlarni rivojlantirishga har bir pedagog o'quvchilar bilan ishlash jarayonida intilishi zarur. Ushbu maqolda biz samarali muloqotni yo'lga qo'yishga yordam beradigan o'qituvchining quyidagi ijobiy fazilatlarini ko'rsatamiz:

- o'quvchilar bilan muloqot qilishga bo'lgan ehtiyoj va istak;
- ijobiy hissiy kayfiyat;
- muloqot jarayonidan o'zaro qoniqish;
- o'quvchilar bilan aloqa o'rnatish qobiliyati;
- shaxslararo ziddiyatlarni samarali hal etish mahorati;
- suhbatdoshning fikrini hurmat qilish, o'z fikrini majburlab yuklamaslik.

O'qituvchining eng asosiy fazilati — bu o'quvchilarga bo'lgan mehrdir. Mehr orqali o'qituvchi o'quvchilarning insonparvar, adolatli, befarq bo'lmagan, mustaqil fikrlay oladigan shaxslar bo'lib shakllanishiga hissa qo'shadi.

Pedagogik faoliyatning mohiyati o'qituvchining bolalar bilan muloqotidir. Shu sababli pedagogning kommunikativ kompetentligini ko'plab tadqiqotchilar, jumladan, Markova N.G., "o'qituvchining kasbiy mahorati markazi" deb ataydi. Kommunikativ kompetentlik shaxsda quyidagi fazilatlarining mavjudligini nazarda tutadi: qiziquvchanlik, aqliy chaqqonlik, hissiy ochiqlik, empatiya, o'zini tahlil qila bilish (refleksiya), pedagogik tajribani real vaziyatlarda qo'llash, kasbiy yo'lini ongli anglashi[3]. Ushbu fazilatlarga ega bo'lgan o'qituvchi o'quvchilar bilan samarali muloqot uchun qulay hissiy muhit yaratishga qodir bo'ladi.

Shubhasiz, bo'lajak pedagoglarda kommunikativ kompetentligini shakllantirishning asosiy yo'llaridan biri — oliy ta'lim muassasalarida olib boriladigan nazariy tayyorgarlikdir. Bu jarayon talabada kelajak kasbining mazmuni va ahamiyatini anglashni shakllantiradi. Psixologik tayyorgarlik ham muhim bo'lib, shaxsiy fazilatlarni tarbiyalash, shaxslararo muloqotni yo'lga qo'yish, hissiy intellektni rivojlantirishni o'z ichiga oladi.

Yaratilgan qulay muhit, ochiq muloqot maydoni, munozara va suhbatlar bo'lajak pedagogning o'zini erkin tutishiga, fikr va hissiyotlarini ochiq ifoda etishiga, tanqid va bahodan qo'rqmasdan muloqot qilishiga yordam beradi.

Pedagogning ijodiy vazifasi — kasbiy-pedagogik muloqot ko'nikmalarini egallashdir. Shu bois bo'lajak o'qituvchi o'zining individual uslubini shakllantirishga intilishi lozim. Bu uning kasbiy rivojlanishiga va o'quvchilar bilan samarali munosabat o'rnatishiga xizmat qiladi.

Natijalar. Kommunikativ ko'nikmalarni shakllantirish zarurati pedagogning kasbiy standartlari bilan belgilanadi. Mazkur standartlarda o'qituvchining kasbiy faoliyatida kommunikativ kompetentlikning mazmuni yoritilgan bo'lib, ular quyidagilarni o'z ichiga oladi:

– o'quvchilar bilan konstruktiv muloqot olib borish, ularning qadr-qimmatini hurmat qilish va ularni teng huquqli hamkor sifatida qabul qilish; – yangilangan ta'lim muhitida o'quvchilarda bag'rikenglikni va ijtimoiy xulq ko'nikmalarini tizimli shakllantirish; – mojaroli yoki mojaroga yaqin holatda qolgan bolalarni himoya qilish, ularning manfaatlari va sha'nini himoyalash, xavfsiz psixologik muhit yaratish.

Demak, kommunikativ kompetentlikning rivojlanishi pedagog faoliyatida insonparvarlik, madaniyatlararo bag'rikenglik va ijtimoiy himoya tamoyillarining amaliy ifodasini ta'minlaydi.

Pedagogik munosabatlarda muvaffaqiyatga erishish uchun o'qituvchi qator kompetensiyalarga ega bo'lishi zarur:

Kelajakdagi o'zaro munosabatni oldindan tasavvur qilish. O'qituvchi dars jarayonida qanday muloqot uslubidan foydalanishini, o'quvchilar bilan qanday aloqa shakllanishini oldindan rejalashi lozim.

Sinf jamoasining psixologik va ijtimoiy xususiyatlarini bilish. Har bir sinfning o'ziga xos muhiti, faol va sust ishtirokchilari, yetakchilari, alohida ehtiyojga ega o'quvchilari bo'ladi. Ularni oldindan tahlil qilish muloqotni samaraliroq qiladi.

Samimiy va hamkorlikka yo'naltirilgan munosabat. O'quvchining fikriga hurmat, ishonch va ochiq muloqot — samarali darsning asosidir.

Oqilona yetakchilik. O'qituvchi jamoadagi tabiiy lider bo'lib, boshqaruv uslubi avtoritar emas, balki demokratik bo'lishi zarur. Adolatli va tinglay oladigan o'qituvchi sinfda sog'lom munosabatni shakllantira oladi[4].

Umuman olganda, pedagogik munosabat o'qituvchidan bilim va malakadan tashqari psixologik sezgirlik, kommunikativ madaniyat va shaxsiy namuna bo'la olish kabi fazilatlarni talab etadi. Ana shundagina o'qituvchi-o'quvchi o'rtasida sog'lom muhit shakllanib, ta'lim jarayoni yuqori samaraga erishadi.

Pedagogik munosabatda muvaffaqiyatlarga erishish uchun o'qituvchi:

- O'quvchilar bilan bo'lajak munosabatni modellashtira olishi;
- Munosabatda bo'ladigan sinf jamoasi xususiyatlarini oldindan bilishi;
- Bevosita samimiy va hamjihatlikka asoslangan munosabat o'rnatish;
- Munosabatda ustunlikka ega bo'lib, uni demokratik talablar asosida oqilona boshqarish;
- Munosabatning ijobiy va salbiy jihatlarini uzluksiz tahlil etib borishi lozim[5].

Xulosa. O'qituvchining kommunikativ kompetentligini rivojlantirish ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Tadqiqot shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining muloqot ko'nikmalari uning shaxsiy fazilatlari, psixologik tayyorgarligi va kasbiy madaniyatining integrativ mahsuli sifatida shakllanadi. Demokratik muloqot, o'quvchining qadr-qimmatini hurmat qilish, empatiya, hissiy barqarorlik va shaxslararo muammolarni konstruktiv hal etish pedagogik muvaffaqiyatning muhim ko'rsatkichlaridir. Bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish esa nazariy bilimlar, refleksiv faoliyat, amaliy mashg'ulotlar hamda madaniyatlararo muloqot tajribasining uyg'unlashuvini talab qiladi. Shu bois pedagogik ta'limda kommunikativ kompetensiyani shakllantirishga qaratilgan tizimli yondashuv zamonaviy ta'lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz.-Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2016 yil.

2. O'zbekiston Respublikasining 23.09.2020 yildagi "Ta'lim to'g'risida"gi O'RQ-637-sonli Qonuni.
3. Маркова Н.Г., Ишимова А.И. Формирование коммуникативной компетентности будущего педагога как индикатора успешной профессиональной деятельности // Самарский научный вестник. Т.11, №2. – 296–301, 2022.
4. Abdullayeva B.S., Xoliqov A.A. va boshq. *Umumiy pedagogika* (1 qism). – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2021.
5. Mavlonova R.A., Raxmonqulova N.H. va boshq. *Umumiy pedagogika* Darslik. – Toshkent: Innovatsion rivojlanish nashriyoti, 2020, 528b.
6. Xodjaev B.X. *Umumiy pedagogika* Darslik.-T.: "Sano-standart" nashriyoti, 2017 yil, 416b.
7. Schmid-Oumard V.; Shroeder V. *Kommunikation im pädagogischen Alltag: Modelle, Methoden, Techniken* – Shtutgart: Institut für berufsbezogene Bildung und Weiterbildung, Germaniya Federal 2005. – 100b.

Received: 20 November 2025
Accepted: 1 December 2025
Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

IMPROVING THE TECHNOLOGY OF TEACHING NATURAL SCIENCES BASED ON A COMPETENCY-BASED APPROACH

Khudayberdiyeva Nilufar Bozorovna

Lecturer at Termiz State Pedagogical Institute

E-mail: nilufarxudoyberdiyeva7718@gmail.com

<http://www.orcid.org//0009-0005-3409-1128>

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the improvement of modern pedagogical technologies for teaching natural sciences based on a competency-based approach. It highlights the pedagogical essence of the competency-based approach and its importance in the integrated development of students' knowledge, skills, and abilities. The article also discusses effective teaching methods, interactive lesson formats, the use of information and communication technologies, and the implementation of innovative approaches in practice. The significance of competency-based assessment systems and the individualization of the learning process in teaching natural sciences is emphasized. The results of this study can be useful for educators, education specialists, and academic researchers.

Keywords: natural sciences, competency-based approach, teaching technology, innovative methods, interactive lessons, pedagogical improvement, individualization.

TABIIY FANLARNI KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSIDA O'QITISH TEXNOLOGIYASINI TAKOMILLASHTIRISH

Xudayberdiyeva Nilufar Bozorovna

Termiz davlat pedagogika instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida kompetensiyaviy yondashuv asosida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni takomillashtirish masalalari keng ko'lamda tahlil qilinadi. Kompetensiyaviy yondashuvning pedagogik mohiyati, o'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini integratsiyalashgan tarzda shakllantirishdagi ahamiyati batafsil ochib beriladi. Shuningdek, maqolada samarali o'qitish metodlari, interaktiv dars uslublari, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish va innovatsion yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etishning samarali usullari ko'rsatib o'tiladi. Tadqiqotda tabiiy fanlarni o'qitishda kompetensiyalarga asoslangan baholash tizimlari va o'quv jarayonini individualizatsiyalash metodlari muhim ahamiyatga ega ekanligi ta'kidlanadi. Ushbu tadqiqot natijalari pedagogika sohasidagi mutaxassislar, o'qituvchilar va ilmiy tadqiqotchilar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: tabiiy fanlar, kompetensiyaviy yondashuv, o'qitish texnologiyasi, innovatsion metodlar, interaktiv darslar, pedagogik takomillashtirish, individualizatsiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N90>

Kirish. Bugungi zamonaviy professional pedagogik ta'lim tizimining xarakterli jihatlari – ochiqlik, talabalarni o'qitish jarayonida faoliyatga yo'naltirilganlik, shaxsga yo'naltirilganlik va amaliy yo'nalishning kuchaytirilishi, professional masalalarni hal etishda subyekt sifatidagi tajribani egallashga qaratilgan yondashuv, talabalarining ijodiy va mustaqil faolligini oshirish, ularga o'quv jarayonida faol muloqot imkoniyatini yaratishdir. Shuningdek, jamiyat sharoitlari

dinamik ravishda o'zgarib borayotgan bir paytda uzluksiz ta'lim olish imkonini ta'minlash uchun o'z-o'zini o'qitishning ahamiyati ham ortib bormoqda.

Pedagogik ta'limni modernizatsiya qilish dasturi amalga oshirilishi jarayonida uning ilmiy-uslubiy ta'minotiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini takomillashtirishning eng muhim yo'nalishlaridan biri zamonaviy ta'lim standartlariga mos keluvchi yangi tipdagi ta'lim dasturlarini yaratishdir. Shu munosabat bilan innovatsion dasturlarning muhim o'ziga xos jihati – professional pedagogik faoliyat vazifalarini hal etish uchun zarur kompetensiyalarni egallash va rivojlantirish imkonini beruvchi kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuvga tayanishdir.

Kompetensiyaviy yondashuv asosida o'qituvchining professional tayyorgarligini shakllantirish o'quv dasturlariga zamon talablari asosida kiritilishi lozim bo'lgan tizimli o'zgarishlarni nazarda tutadi [1].

O'qituvchining professional kompetentligi esa mutaxassisning haqiqiy pedagogik faoliyat jarayonida yuzaga keladigan professional muammolar va tipik vazifalarni hal etish qobiliyatini belgilovchi xususiyat bo'lib, bu jarayonda bilimlar, professional va hayotiy tajriba, qadriyatlardan foydalaniladi [4].

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Talabalarning kompetensiyalarini rivojlantirish jarayonida olimlar bolalarning tabiat va uning hodisalariga nisbatan tabiiy qiziqishlari va o'z-o'zini o'rganishga bo'lgan istagini qo'llashni tavsiya qiladilar. STEM ta'limi (tabiiy fanlar, texnologiya, muhandislik va matematika sohalarida o'qitish) boshlang'ich maktablarda integratsiyalashgan ta'limning asosini tashkil qiladi, chunki bu yoshdagi bolalar tabiiy hodisalarni alohida fanlar sifatida emas, balki butun sifatida yaxshiroq tushunishlari mumkin. Tabiiy fanlar savodxonligi uchta asosiy qobiliyatni talab qiladi: tabiiy hodisalarni ilmiy tarzda tushuntira olish, tabiiy fanlar bo'yicha tadqiqotlarni baholash va tayyorlash hamda ma'lumot va dalillarni ilmiy asosda talqin eta olish [2].

Tabiiy hodisalarni ilmiy tushuntirish ma'lum bir mazmuniy bilimlarni, ya'ni talabalar ilmiy faktlar va nazariyalarni tushunishini talab qiladi. Qolgan ikki qobiliyat esa talabalar g'oyalar qanday yaratilishi va ularning asoslari qanday ekanligini tushunishini talab qiladi. Kompetensiyaviy yondashuvda talabalar faqat faktlarni o'rganibgina qolmasdan, o'z bilimlarini amaliy mashg'ulotlar va tajribalar orqali qo'llash imkoniga ega bo'lishi muhimdir.

Muhokama va natijalar. Tabiiy fanlarni o'qitish jarayoni bevosita tabiiy fanlar bo'yicha bilim va ko'nikmalar tizimini shakllantirishga qaratilgan. Tabiiy fanlar ta'limi jarayonida talabalar tabiatga bo'lgan qiziqish va atrof-muhitga nisbatan qadriyatlarga asoslangan shaxsiy xislatlarini rivojlantiradilar. Tabiiy fanlar ta'limida tajribaviy va tadqiqot faoliyati muhim ahamiyatga ega bo'lib, ta'lim ekologik, atrof-muhitni muhofaza qilish, sog'lom turmush tarzini shakllantirish, barqaror rivojlanish va boshqa komponentlarni ham o'z ichiga oladi. Tabiiy fanlar darslarida talabalar muammoga yo'naltirilgan savollarni berishga, tadqiqot usullarini taklif qilishga, kuzatuvlarni rejalashtirish va amalga oshirishga hamda ularning asosida xulosalar chiqarishga rag'batlantiriladi. Talabalarga tadqiqot bilan bevosita ishlash imkoniyati berilganda, tabiiy fanlar yanada tushunarli bo'ladi.

Tabiiy fanlar savodxonligining muhim jihatlaridan biri tabiiy fanlar bilan kundalik hayot o'rtasidagi bog'liqlikdir. Bu orqali talabalar ilmiy savodxonlikka ega bo'ladilar, murakkab kundalik hodisalarni yaxlit tushunishlari osonlashadi, tushunchaviy bilimlari ortadi, tanqidiy

fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalari rivojlanadi, shuningdek, tabiiy fanlarga qiziqishlari ortadi [3].

Tabiiy fanlarni o'qitishda kompetensiyaga asoslangan yondashuv talabalarning bilim, ko'nikma va malakalarini zamonaviy pedagogik usullar asosida rivojlantirishga qaratilgan. Bu yondashuv talabalarning faolligini oshiradi, mustaqil fikrlashni rivojlantiradi va ilmiy tadqiqot ko'nikmalarini takomillashtiradi. Kompetensiyaga asoslangan yondashuvning mohiyati shundaki, u talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan birlashtiradi va ularni real hayotdagi muammolarni hal qilishga yo'naltiradi. Shu nuqtai nazardan, tabiiy fanlarni o'qitish nafaqat ma'lumot berish bilan, balki talabalarni ilmiy tadqiqotlar, tajribalar bilan bog'liq jarayon sifatida tushuniladi.

Kompetensiyaga asoslangan yondashuvga asoslangan o'quv jarayoni individual va guruhli talabalar faoliyatini samarali tashkil etish imkonini beruvchi bir necha bosqichlardan iborat. Birinchi bosqich — dastlabki tashxis qo'yish va muammolarni aniqlash. Bu bosqichda o'qituvchi dars boshlanishidan oldin talabalarning bilim darajasini, qiziqishini va tabiiy hodisalarga e'tiborini aniqlaydi. Bu talabalarga o'z ehtiyojlariga moslashtirilgan faoliyatni rejalashtirish, dars maqsadlarini belgilash va muammolarni hal qilish vazifalarini qo'yish imkonini beradi. Bu bosqich shuningdek, talabalarning tabiiy fanlarni o'rganishga qiziqishi va motivatsiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi [1].

Ikkinchi bosqich – ma'lumotni tizimlashtirish. Tabiiy fanlar o'quv dasturi materiallari mavzular bo'yicha tartiblangan bo'lib, talabalarga ilmiy tushunchalarni osonroq tushunish va ularni amaliy faoliyat bilan bog'lash imkonini beradi. Har bir mavzu talabalarga nazariy bilimlarni amaliy jihatlar bilan birlashtirish imkonini beradi va olingan bilimlarni real hayotdagi vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Masalan, suvning bug'lanish jarayonini o'rganayotganda talabalar tajribalar o'tkazadilar, natijalarni tahlil qiladilar, ilmiy tushuntirishlar beradilar va o'z xulosalarini tuzadilar.

Uchinchi bosqich — faoliyatga asoslangan o'rganish. Bu bosqichda talabalar olingan bilim va ko'nikmalarini amaliy mashqlar, laboratoriya ishlari, tajribalar va muammolarni hal qilish orqali mustahkamlaydilar. Faoliyatga asoslangan o'rganish nafaqat talabalarning nazariy bilimlarini rivojlantiradi, balki ularni mustaqil fikrlashga, tadqiqotni rejalashtirishga va ilmiy natijalarga erishishga ham o'rgatadi. Shuningdek, talabalar tanqidiy fikrlash, muammolarni hal qilish ko'nikmalari va ijodkorlikni rivojlantiradilar.

To'rtinchi bosqich — tadqiqotga asoslangan o'rganish. Talabalarga muammoga asoslangan vazifalar taqdim etiladi va ularga ilmiy usullar yordamida yechim topish o'rgatiladi. Bu jarayon davomida talabalar kuzatish, tajriba o'tkazish, ma'lumotlarni tahlil qilish, natijalarni taqdim etish va xulosalar chiqarish ko'nikmalariga ega bo'ladilar. Masalan, talabalar atrof-muhitdagi suv, havo yoki tuproq sifatidagi o'zgarishlarni kuzatib boradilar, sabablarni aniqlash uchun tadqiqotlar o'tkazadilar va ekologik yechimlarni ishlab chiqadilar. Bu orqali ular amaliy tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantiradilar va o'z bilimlarini real hayotdagi vaziyatlar bilan bog'lash imkoniyatiga ega bo'ladilar [5].

Beshinchi bosqichda talabalarda atrof-muhit haqida xabardorlik rivojlantiriladi. Fan ta'limi orqali talabalar tabiatga, atrof-muhit haqida xabardorlikka va ekologik qadriyatlarga g'amxo'rlik bilan munosabatda bo'ladilar. Masalan, ekologik loyihalar, tabiatni muhofaza qilish tadbirlari va ijtimoiy faollik talabalarda mas'uliyat, tabiatga e'tibor va ijtimoiy hamkorlik

ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu bosqichda talabalar nafaqat ilmiy bilimlarni egallaydilar, balki atrof-muhitga nisbatan ijobiy munosabat va mas'uliyatni ham rivojlantiradilar.

Keyingi bosqichda talabalar dars davomida individual va guruhli mashg'ulotlarda ishtirok etadilar. Guruh ishlarida ular muammolarni hal qilishda hamkorlik qiladilar, tajribalar o'tkazadilar va natijalarni tahlil qiladilar. Mustaqil ish talabalarga olingan bilimlarini mustahkamlash va ijodkorlikni rivojlantirish imkonini beradi. Shunday qilib, talabalar o'z fikrlarini ifoda etish, nazariy bilimlarni amalda qo'llash va muammolarni hal qilish vazifalarini mustaqil ravishda hal qilish ko'nikmalarini rivojlantiradilar [4].

Talabalarning kompetensiyalari nafaqat bilim orqali, balki amaliy ish, eksperimental natijalar, loyiha ishlari va munozaralar orqali ham baholanadi. Mulohaza jarayonida talabalar o'z natijalarini tahlil qiladilar, olingan bilim va ko'nikmalarini mustahkamlaydilar, xatolarini aniqlaydilar va natijalarini yaxshilash yo'llarini topadilar.

Xulosa. Tabiiy fanlarni o'qitishda kompetensiyaga asoslangan yondashuv zamonaviy ta'lim jarayonidagi eng samarali vositalardan biridir. Ushbu yondashuv talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan bog'lashga, ularning mustaqil fikrlash, ilmiy tadqiqotlar va tajriba o'tkazish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan. Kompetensiyaga asoslangan yondashuvning asosiy afzalligi shundaki, u talabalarning bilimlari, ko'nikmalari va qadriyatlarini birlashtiradi, ularni real hayotdagi muammolarni hal qilishga tayyorlaydi va ekologik, ijtimoiy va ilmiy xabardorlikni rivojlantiradi. Tabiiy fanlarni o'qitishda muammoli mashqlar, tajribalar, guruhli va mustaqil ish usullari talabalarning tanqidiy fikrlashini, muammolarni hal qilish ko'nikmalarini, ijodkorligini va hamkorlikni rivojlantiradi. Shu bilan birga, ular tabiiy hodisalarga, atrof-muhitni muhofaza qilishga va ekologik xabardorlikka nisbatan qadriyatlarga asoslangan va mas'uliyatli munosabatni rivojlantiradilar. Natijada, tabiiy fanlarni kompetensiyaga asoslangan o'qitish talabalarning bilim va ko'nikmalarini mustahkamlash orqali ularning ilmiy va ijtimoiy faol, ijodiy va mas'uliyatli shaxs sifatida rivojlanishiga hissa qo'shadi. Ushbu yondashuv tufayli talabalar nafaqat tabiiy fanlarni o'zlashtiradilar, balki ularni real hayotdagi vaziyatlarda qo'llash, muammolarni ilmiy jihatdan hal qilish va kelajakda zamonaviy talabalar asosida harakat qilish qobiliyatiga ham ega bo'ladilar.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Green N., Stout W., Taylor D. Biology. – 2nd ed. – Moscow: Mir, 1996.
2. Ishmuhamedov R.J., M.Mirsolieva. O'quv jarayonida innovatsion ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2017, 60 b.
3. Musurmonova O. Pedagogik texnologiyalar – ta'lim samaradorligining muhim omili. – Toshkent. 2020. – 52 b.
4. Алешин А.И. Методические проблемы теоретического исследования в биологии. – Волго-Вятское издательство. 1973. – 183 с.
5. Компетенции в образовании: сб. науч. тр. / под ред. А.В. Хуторского. – Москва: Научно-внедренческое предприятие «ИНЭК». – 2007. – 327 с.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

COMPONENTS OF PEDAGOGICAL ARTISM IN THE FUTURE TEACHER

Pirimbetov Bkhit Allabaevich

University of Innovative Technologies

Acting Associate Professor of the Department of "Preschool and Primary Education",

Doctor of Pedagogical Sciences

Abstract. This article discusses how it should become a personal-professional quality that allows one to feel through inner intuition that it is a language of live communication, creativity, and reflection that opens the way to knowledge and education in today's rapidly changing world.

Keywords: mastering the teaching profession, creative individuality, development, personal-professional creativity, modern education, lesson.

BO'LAJAK O'QITUVCHIDA PEDAGOGIK ARTISTIZMNING TARKIBIY QISMLARI

Pirimbetov Bxit Allabaevich

Innovatsion texnologiya universiteti

"Maktabgacha va boshlang'ich ta'lim" kafedrasi dotsent v.b, p.f.f.d

Annotatsiya. Ushbu maqolada aynan u hozirgi jadal o'zgarayotgan dunyoda bilish va ta'lim sari yo'l ochadigan jonli muloqot tili, ijod va refleksiya tili ekanligini ichki intuitsiya orqali his qilish imkonini beradigan shaxsiy-kasbiy sifatga aylanishi kerak ekanligi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: o'qituvchilik kasbini egallash, ijodiy individuallik, rivojlantirish, shaxsiy-kasbiy ijodkorlik, zamonaviy ta'lim, dars.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N91>

Kirish. Ma'lumki, har qanday makon va zamonda ham o'qituvchi oldiga tez tarqalayotgan va ta'lim oluvchilarga tobora qulay bo'lib borayotgan boshqa axborot manbalari bilan raqobatga kirisha olish vazifasi qo'yiladi.

Adabiyotlar. O'qituvchining raqobatbardoshligi ko'p jihatdan ta'lim oluvchilarni o'zining fani, ushbu fanning o'ziga xos muammolari va vazifalarini hal qilishda amalga oshirgan olimlar E.Ruskaya, V.G.Aleksandrova, N.A.Barisheva, L.Yu.Berikxanova, V.M.Bukatovalarning ishlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Metodologiya. O'qituvchining o'quvchilarni darsga qiziqтира olishi, muloqot mazmuni va muhiti hamda pedagogik faoliyatni tashkil etishga yondashuvlarni to'g'ri tanlay bilishi talab etiladi. O'qituvchi bilan pedagogik muloqot o'quvchilar uchun yorqin, rang-barang, erkin, ijodiy va o'zini o'zi rivojlantirishga chorlaydigan bo'lishi zarur.

Muhokama. E.R.Russkayaning fikriga ko'ra, «Kattalar, pedagoglar va ota-onalar ko'pincha aytadigan narsasi yo'qligidan emas, balki ularni tinglash qiziq bo'lmaganidan e'tiborini yo'qotadi. Agar bugun bizdan «Maktabda eng sevimli faningiz qaysi edi?» deb

so'rashsa, qaysi fan nomini aytmaylik, javoblarimizda bitta o'xshashlik bo'ladi: bu fan o'qituvchini yoqtirganimiz uchun eng sevimli bo'lgan», degan javobni olamiz [4].

Natijalar. Biz tomonimizdan amalga oshirilgan kuzatishlar, anketa so'rovlari va intervyular E.R.Russkayaning "sevimli fan tanlovi" bilan "o'qituvchiga munosabat" o'rtasidagi korrelyatsiya haqidagi xulosasini tasdiqlaydi [4].

Ko'pchilik pedagoglar tomonidan inkor qilinadigan, pedagogik jarayonga ijodiy salohiyatning rivojlanishi va o'z individualligini hissiyot orqali kashf qilishga olib keladigan estetik yondashuv pedagogik ta'sirni jonlantirish, ruhlantirish uchun noyob imkoniyatdir. Aynan u hozirgi jadal o'zgarayotgan dunyoda bilish va ta'lim sari yo'l ochadigan jonli muloqot tili, ijod va refleksiya tili ekanligini ichki intuitsiya orqali his qilish imkonini beradigan shaxsiy-kasbiy sifatga aylanishi kerak.

O'qituvchining kasbiy pedagogik yo'nalganligi, pedagogik vazifalarni hal qilishga ko'maklashadigan bilim, ko'nikma va malakalarning shakllanishi ro'y beradigan kasbiy tayyorgarlikning «o'z-o'zini belgilash» bosqichi o'z iqtidorini uyg'otishi, tafakkuri hamda xulqida obrazlilik va mantiqiylikni birlashtirishga o'rganish uchun eng maqbul davri hisoblanadi. O'qituvchining ijodkorligini rivojlantirish uchun qulay sharoitlar maqsadli tarzda yaratilsa, unda pedagogik artistisizm elementlaridan keng ko'lamda foydalanishga erishiladi.

O'qituvchilik kasbini egallash va ijodiy individuallikni rivojlantirish qator shaxsiy-kasbiy sifatlarga bog'liq. Ular sirasiga pedagogik artistizm asosini tashkil etadigan tavsiflar: hissiyot, intuitsiya, empatiya, tasavvur, kuzatuvchanlik, improvizatsiyalash qobiliyati kabilarni kiritish mumkin. Pedagogik artistizmni egallagan o'qituvchi o'z faoliyatida ijodiy individualligining betakror xususiyatlarini erkin amalga oshiradi, o'quvchilarning esa o'qituvchi dars berayotgan faniga nisbatan qiziqishlari ortib boradi.

O'qituvchi yangi pedagogik va axborot texnologiyalarini o'zlashtirish yo'li bilan yaratuvchi bo'lib qolmaydi. Buning uchun u pedagogik va axborot texnologiyalarini amalga oshirish yo'llari va usullarini puxta egallashi, pedagogik artistizm elementlarini chuqur egallagan bo'lishi kerak.

Bugungi kunda o'qitish tushunchasining muqobili sifatida ta'lim oluvchilarni rivojlantirish zamonaviy ta'lim tizimining asosiy, mohiyatli tushunchasi hisoblanmoqda. Chunki, umumiy o'rta ta'lim muassasalarida shunday ijodiy muhit va shart-sharoit yaratish kerakki, ta'lim oluvchilar o'quv jarayonining faol sub'ektiga aylansin, o'qituvchilarning diqqat markazida esa o'quvchilarning bilish faoliyati, ya'ni o'qitish emas, balki bilish jarayonini rivojlantirish bo'lsin. Ta'limning maqsadi ta'lim oluvchilarni ma'rifatli qilish usulidan erkin, tanqidiy va mustaqil fikrlaydigan, o'zini-o'zi konstruksiyalay oladigan, kelajakdagi hayotiy strategiyasini belgilay oladigan, istiqbol rejalarini o'zgartirishga qodir shaxsni shakllantirish hamda uning individual xususiyatlari, layoqatlari va qobiliyatlarini rivojlantirishga qaratilishi kerak. Bu o'rinda umumiy o'rta ta'lim maktablari o'qituvchilarining alohida o'rni mavjud. Chunki, biz xohlagandek, har tomonlama barkamol shaxsni shakllantirish o'qituvchilarning hayotiy tajribalari, kompetentsiyalari, dunyoqarashlari, ularning bilim darajalari, pedagogik artistizmni egallaganliklari va o'z ustlarida qay darajada ishlashlariga bog'liq.

Bugungi kunda yuqoridagilar bilan bir qatorda, o'qituvchilardan kamida bitta xorijiy til hamda axborot-kommunikatsion va pedagogik texnologiyalarni mukammal bilishlari talab qilinmoqda va bunga bosqichma-bosqich erishilmoqda. Aks holda o'qituvchilarning sa'y-harakatlari ta'sirli, amaliy bo'lishi uchun uning eruditsiyasi, ilmiy-uslubiy mahorati, ta'lim

texnologiyasini muvaffaqiyatli tanlashi etarli bo'lmaydi. Bu jarayonda o'qituvchining yuksak darajadagi nutqiy mahorati, mimikalari, darsda o'zini tutishi, kiyinish odobi kabilar muhim o'rin egallaydi. Shundagina dars jarayonida ta'lim oluvchilar pedagogik artistizmdan unumli foydalanadigan bu kabi o'qituvchilarni yorqin betakror shaxs sifatida qabul qiladilar va undan o'rnak va "namuna" oladilar.

O'qituvchining ijodkorligi xususida fikr yuritganda, ijod, ijodkorlik nima, ijodkor o'qituvchi qanday bo'lishi kerak, degan qator savollarga javob topishga ehtiyoj vujudga keladi.

Yuqoridagi savollarga javob topish uchun biz, ilmiy adabiyotlar hamda mutaxassislarning asarlariga murojaat qilamiz. Jumladan Pedagogika entsiklopediyasida ijodkorlikka quyidagicha ta'rif berilgan: "Ijodkorlik – yangilik uchun kurashish, fan-texnikaning eng so'nggi yutuqlarini tahlil qila bilish va undan o'zining faoliyatida oqilona foydalanishga erishish, doimo o'z ustida ishlash. Ijodkorlik – insonning ongli, ma'lum maqsadga yo'nalgan, harakatchan faoliyatidir".

Bizning fikrimizcha, ijod – natijasi ob'ektiv yoki sub'ektiv ahamiyatga ega bo'lgan, yangi, original va yanada takomillashgan moddiy va ma'naviy qadriyatlarning yaratilishi, mavjudlarining esa takomillashtirilishiga oid faoliyatdir.

Ma'lumki, ijodning bir qator turlari mavjud. Masalan, ilmiy ijod, badiiy ijod, pedagogik ijod, texnik ijod va h.k. O'qituvchilar o'z faoliyatlari davomida pedagogik ijod bilan shug'ullanibgina qolmasdan, badiiy ijod, ilmiy ijod bilan ham mashg'ul bo'ladilar.

O'qituvchining ijodiy pedagogik faoliyati – shunday faoliyatki, ijod ustuvor komponent sifatida uning maqsadi yoki usullari tizimiga kiradi. Bugungi kunda o'qituvchilarning pedagogik faoliyatini shartli ravishda ijodiy va ijodiy bo'lmagan (noijodiy) faoliyatga bo'lish mumkin va ularni bir qator belgilariga ko'ra farqlash mumkin. Masalan:

- natijasiga ko'ra, bunda ijodkorlik yangi, avval ma'lum bo'lmagan yangiliklarni hisobga olish bilan tavsiflanadi; «ijodsizlik» esa amalda ma'lum, standart hamda tayyor mahsulot beradi;

- amalga oshirish usuliga ko'ra, bunda ijodkorlik natija tomon harakatlanishida betakror, ya'ni tamomila yangi usul yaratish, yoki harakat usullarining muayyan kombinatsiyasi sifatida namoyon bo'ladi; «ijodsizlik» esa natijaga erishish usulining takrorlanishligi (shablonligi) bilan tavsiflanadi;

- ahamiyatiga ko'ra, bunda ijodkorlik faoliyat taraqqiyotining sifat jihatidan farq qiladigan bosqichlarini belgilaydigan, uning bevosita harakatlantiruvchi kuchi sifatida namoyon bo'ladi. Ijodsizlik esa tub o'zgarishlar, ya'ni ijod uchun sharoitlarni miqdoriy to'plash vositasi hisoblanadi.

Ijodkor o'qituvchi – o'quv-tarbiya ishlarining shakl, metod va usullarini takomillashtirish hamda yangilarini ishlab chiqishga intiladigan novator; hatto odatiy topshiriqda ham yangi muammoni ko'ra biladigan, o'quvchilar uchun ijodiy topshiriqni shakllantira biladigan, ularni mazkur topshiriqlarni hal qilish va tahlil etish bo'yicha mustaqil izlanishli-tadqiqotchilik faoliyatiga faol jalb qila oladigan shaxs; o'z maqsadini o'quvchilarini faqat bilim, ko'nikma va malakalar tizimi bilan boyitishdagina emas, balki ularni aqliy-intellektual jihatdan rivojlantirish, ularni ijodiy faoliyatga tayyorlay oladigan, yoshlarda turli kompetentsiyalarni shakllantira oladigan, qolaversa dars jarayonida pedagogik artistizm elementlarini samarali qo'llay oladigan yo'lboshchi bo'lishi kerak[5].

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, bugungi kunda ayrim o'qituvchilarda pedagogik ijodkorlik jihatlari mavjud emas. Buning bir qator sabablarini ko'rsatish mumkin. Jumladan:

o'qituvchilarda o'quvchilar hamda pedagogik faoliyatga nisbatan muhabbatning mavjud emasligi;

ularda ijodiy pedagogik qobiliyatlarning rivojlanmaganligi;

pedagogik ijodkorlikka nisbatan intilishning mavjud emasligi;

dars va darsdan tashqari jarayonlarda ta'lim-tarbiya ishining eskirgan va kam samara beradigan shakl va metodlaridan voz kechishni istamasliklari yoki uddalay olmasliklari;

dars jarayonlarida o'qituvchilarning pedagogik artistizmdan foydalana olmasliklari, ulardagi kasbiy tayyorgarlik darajasining pastligi;

o'zi dars beradigan muayyan fanlar bo'yicha o'quvchilarni rivojlantirishga oid zarur o'quv-uslubiy komplekslarning ishlab chiqilmaganligi;

ijodiy faoliyatni real va moddiy rag'batlantirish bo'yicha maxsus ishlab chiqilgan chora-tadbirlarning mavjud emasligi;

ta'lim muassasasida boshqaruvning avtokratik uslubi hali ham saqlanib qolayotganligi;

ma'muriyat va xalq ta'limi tizimi yuqori tashkilotlari tomonidan haddan ortiq nazorat (qog'ozbozlikning ko'pligi)ning ko'pligi;

pedagogik jamoa va unda ijodiy muhitning mavjud emasligi;

ta'lim muassasasida pedagogik jamoaning ahil emasligi, hamkasblar orasida do'stona muhit yaratilmaganligi, uyushmaganligi;

o'qituvchilarning o'quv reja va dasturlari bilan bevosita «bog'lab qo'yilganligi», hayotiy tajribalarning hisobga olinmasligi, ilg'or xorijiy tajribalar o'rganilmayotganligi;

sinfalarda o'quvchilar sonining belgilangan me'yor talablaridan ko'payib ketganligi, sinf xonalarining bunday holatlarga tayyor emasligi, muayyan talablarga javob bermasligi;

ta'lim muassasalarida yangi axborot va pedagogik texnologiyalarning joriy etilmasligi yoki mavjud emasligi.

Yuqoridagi holatlarda o'qituvchilar tomonidan tashkil etiladigan dars mashg'ulotlari samarali natija bermaydi.

O'quv-tarbiya jarayonini shunday tashkil etish kerakki, unda o'qituvchi pedagogik artistizm elementlaridan unumli foydalansin hamda ijodkorligining barcha jihatlari namoyon bo'lsin. Shundagina o'quvchilarda ijtimoiy yo'naltirilgan bilishga intiluvchanlik, qiziquvchanlik, layoqatlilik, mustaqillik, erkinlik, tashabbuskorlik kabi shaxsiy sifatlar shakllanadi va rivojlanadi[6].

Bunday jarayonda o'qituvchi oldida muntazam tarzda bir qator ijodiy vazifalar turadi. Jumladan:

ta'lim sifati va o'qitish mazmunini tubdan o'zgartirish;

belgilangan me'yorlarga amal qilish;

o'quvchilarning individualligi, imkoniyatlari va qiziqishlarini hisobga olish;

nostandart vaziyatlarda samarali echim topa olish.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shuni alohida ta'kidlash mumkinki, o'qituvchilar muntazam o'z ustida ishlashlari, ta'lim tizimiga oid yangi me'yoriy-huquqiy hujjatlar hamda sohadagi yangiliklardan xabardor bo'lishlari, ilg'or xorijiy tajribalarni doimiy o'rganib borishlari, ulardan zarurlarini ta'lim amaliyotida qo'llay olishlari, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'quvchilar ongiga singdirib borishlari talab etiladi.

O'qituvchining kasbiy faoliyati uchun muhim sifatlari sirasiga uning o'z fanini bilishi, pedagogik ta'sir metodikasini egallaganligi, tafakkurning rivojlanganligini kiritish mumkin. O'quvchilarni intellektual jihatdan rivojlantirishga xizmat qiladigan xuddi shunday muhim kasbiy sifatlardan biri uning pedagogik artistizm elementlarining qay darajada egallaganligi bilan bog'liq.

Shu nuqtai nazardan «pedagogik artistizm», «o'qituvchining aktyorlik san'ati», «pedagogik ijodkorlik», «pedagogik mahorat» va «pedagogik taktika», «pedagogik texnika» tushunchalarini farqlab olish zarur deb topdik.

Pedagogik artistizm – pedagogik ijodning barcha bosqichlarida u yoki bu darajada faoliyat ko'rsatadigan fenomen. Ta'lim oluvchilar bilan aloqa o'rnatish, ularning ishonchini qozonish va shu asosda pedagogik jarayonning barcha sharoitlarini hisobga olgan holda harakatlanishni ta'minlaydigan jismoniy va ruhiy sifatlarning birikishi natijasi.

Pedagogik artistizm ta'lim oluvchilar bilan aloqa o'rnatish, ma'lum ma'noda o'quvchilarning ishonchini qozonish, keyin mazkur dars, mashg'ulotning barcha holatlarini (sharoitlari) hisobga olgan holda ish ko'rishga yordam beradigan ma'naviy va jismoniy sifatlarning murakkab qorishmasi hisoblanadi.

Aktyorlik qilish – o'qituvchi darsda yangi mavzu mazmunini bayon qilish jarayonida uning pedagogik texnologiyalari va texnikalardan unumli foydalangan holda, aktyorlik mahorati bilan tushuntirishi, mimikasi, ovoz tembri imkoniyatlaridan o'z vaqtida to'g'ri qo'llay olishi tushuniladi. Aslida har bir o'qituvchi o'z pedagogik faoliyati davomida pedagogik artistizm elementlaridan muayyan darajada foydalanadi. Lekin uning o'quvchilarni intellektual darajada rivojlantirish imkoniyatlarini bilmaydi. O'qituvchi mashg'ulot davomida mavzu mazmunidan kelib chiqib rolga kirishishi kerak. Shundagina darsning ta'sirchanligi ortadi, uning samaradorligi ta'minlanadi.

Pedagogik atamalar lug'atida «pedagogik ijodkorlik», «pedagogik mahorat» va «pedagogik taktika», «pedagogik texnika» tushunchalari quyidagicha izohlangan[6].

Pedagogik ijodkorlik – 1) ta'lim beruvchi tomonidan o'quv-tarbiya vazifalarini yuksak sifat darajasida o'zgacha hal etilishi; 2) ta'lim-tarbiya amaliyoti va nazariyasining boyitilishi.

Pedagogik mahorat – 1) kasbiy ko'nikmalarning yuksak darajada rivojlanishi; 2) shaxsning kasbiy sifatlari, layoqat qobiliyatlari majmui; 3) san'at darajasidagi mahorat; 4) pedagogik mohirlik, san'at va bilimdonlik.

Pedagogik taktika – ta'limning bosh maqsadi yo'lida xususiy, oraliq masalalarni hal qilishga yo'naltirilgan harakatlarni tashkil qilish usuli. Taktika jarayonining oxirida strategik maqsadlarga ko'proq samara bilan erishishni ta'minlash uchun sharoitning o'zgarishlarini mos ravishda hisobga olish.

Pedagogik texnika – pedagoglarning ichki faoliyatidan kelib chiqadigan o'z mahoratini uzluksiz rivojlantirish va ifodalay olish qobiliyati.

Bizningcha, pedagogik mahorat – pedagog professiogrammasiga muvofiq ega bo'lishi lozim bo'lgan barcha sifatlarning yuqori darajadagi ifodasi, uning kasbiy faoliyatda o'z-o'zini ijodiy tashkil qilishini ta'minlaydigan xususiyatlari majmui, ta'lim-tarbiya jarayonidagi eng yuqori darajadagi natijadorlik. Bunday mahorat poydevori pedagogning umumiy madaniyati bilan bog'liq bo'lib, uning nazariy bilimlari, amaliy ko'nikmalari, kompetentsiyalar va pedagogik texnikani egallaganligini ifodalaydi.

Pedagogik texnika esa o'qituvchiga o'zini chuqurroq, yorqinroq, iste'dodliroq ifodalash, ta'lim jarayonida optimal natijalarga erishishda ko'maklashadigan ko'nikma va malakalar majmui.

Biz ilmiy tadqiqotimiz davomida pedagogik texnika elementlari yadrosini quyidagilar tashkil qilishiga amin bo'ldik:

- o'qituvchining pedagogik muloqotga oid malakasi;
- nutq texnikasi va madaniyati (ovozi, nafas olish, diksiya, intonatsion bo'yoqdorlik, savodxonlik va sh.k.);
- hissiyotlari va munosabatlarni ifodali ko'rsata bilish (mimika, pantomimika, tashqi qiyofa);
- o'z pedagogik holatini mustaqil boshqarishi (o'z-o'zini nazorat qilish, sabot va sh.k.).

Yuqorida ta'kidlanganlardan ko'rinadiki, pedagogik texnika o'qituvchi tomonidan axborotlarni etkazish, idrokning vizual va dolzarb tomonlari orqali ta'lim oluvchilarga o'z hissiyotlari va fikrlarini etkazishiga ko'maklashadigan malakalar hisoblanadi. Bundan tashqari, pedagogik texnika o'qituvchining ijodiy xulqi va bilimlarni o'quvchilar ongiga singdirish va o'zaro samarali ta'sir qilishiga ko'maklashadi.

Pedagogik artistizm esa o'qituvchilardan quyidagilarni talab qiladi:

- ta'lim jarayonida har tomonlama, uyg'un harakatlanish qobiliyatini;
- o'zining yuz qiyofasini o'zgartirish, o'quvchilarni o'ziga jalb qila olish, jonlilik, keskinlik, ifodalilikni;
- imo-ishora va mimikasining boyligi va undan ta'lim jarayonida foydalanish layoqatini;
- hikoyachilik iqtidorining mavjudligini;
- o'qituvchilarga yoqimtoy bo'la olish, ichki nazokat, obrazli tafakkurning rivojlanganligini;
- ilhomlanish, ruhlanish, ruhlantirish ko'nikmalarining tarkib topganligini;
- turli rollar orqali nostandart echimlar, qarorlarga intilish qobiliyatining taraqqiy etganligini;
- turli noqulay vaziyatlarda psixik xususiyatlari va asab tizimini jilovlay olish layoqatining rivojlanganligini.

Xulosalar. Yuqorida ta'kidlab o'tilgan barcha sifatlar pedagogik artistizm – pedagogik ijod jarayonining barcha bosqichlarida u yoki bu darajada faol bo'lgan fenomen ekanligi haqida xulosa qilish imkonini beradi. Ta'lim jarayonida pedagogik artistizmning o'rni va ahamiyati o'qituvchining kasbiy faoliyati takomillashib borgan sari o'zgarib rivojlanib borishi mumkin. Pedagogik artistizm kasbiy tajriba ortib borgan sari esa o'qituvchi faoliyatining barcha tarkibiy qismlariga integratsiyalashishi, uning butun faoliyatini sintezlashi va yaxlit qilishiga ko'maklashadi.

Adabiyotlar/Literatura/References:

1. Bola huquqlari to'g'risida konvensiya. "Bola huquqlarining kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonuni. – T.: Inson huquqlari bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Milliy markazi, 2008. – 34 bet.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 29 oktyabrdagi "Ilm-fanni 2030-yilgacha rivojlantirish kontseptsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6097-son Farmoni. www.lex.uz
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020 yil 18 fevraldagi "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda

- oila va xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5938-son Farmoni // www.Lex.uz
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022 — 2026-yillarga mo'ljallangan yangi o'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida" PF-60-son Farmoni // www.Lex.uz
 5. Русская.Е Имидж современного педагога. // Мир образования. 1995. №1. С 91.
 6. Александрова В. Г. Какая наука нужна сегодня учителю? // Магистр. — 2000. - № 2.
 7. Барышева Н.А. Педагогические условия формирования умений педагогической режиссуры у будущих учителей: Дис. на соиск. учен. степ, канд. пед. наук. — Челябинск, 2000.
 8. Берикханова Л. Ю. Педагогическая импровизация как индивидуально своеобразный компонент педагогической деятельности // Творческая индивидуальность педагога. — Тюмень, 1991. — С. 32—38.
 9. Букатов В. М. Учителю о режиссуре настойчивого поведения // Педагогика. — 1996. — № 3.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

THE ROLE OF COMPLETE ASSESSMENT TECHNOLOGY IN ENSURING THE QUALITY OF EDUCATION

Djalolov Furqat

Senior Lecturer Uzbekistan state world languages university

E-mail: furkatdjalolov76@gmail.com

Abstract. This article studies the importance and effectiveness of the technology of full mastery in improving the quality of education. The article comprehensively analyzes the theoretical foundations of the technology of full mastery, its role in the pedagogical system and its impact on the process of student learning. The results show that the technology of full mastery is an important tool for ensuring an individual approach, increasing the level of student mastery and improving the quality of education.

Keywords: quality of education, individual approach, educational process, pedagogical technology, mastery level, educational effectiveness.

TA'LIM SIFATINI TA'MINLASHDA TO'LIQ O'ZLASHTIRISH TEXNOLOGIYASINING ROLI

Djalolov Furqat Fattohovich

O'zbekiston jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada ta'lim sifatini oshirishda to'liq o'zlashtirish texnologiyasining ahamiyati va samaradorligi tadqiq qilingan. Maqolada to'liq o'zlashtirish texnologiyasining nazariy asoslari, uning pedagogik tizimda tutgan o'rni hamda talabalar bilim olish jarayoniga ko'rsatadigan ta'siri keng qamrovli tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, to'liq o'zlashtirish texnologiyasi individual yondashuvni ta'minlash, talabalar o'zlashtirish darajasini oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashda muhim vosita hisoblanadi.

Kalit so'zlar: ta'lim sifati, individual yondashuv, o'quv jarayoni, pedagogik texnologiya, o'zlashtirish darajasi, ta'lim samaradorligi.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N92>

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifalardan biri ta'lim sifatini oshirish va har bir o'quvchi yoki talabaning o'quv materialini to'liq o'zlashtirishini ta'minlashdir. An'anaviy ta'lim tizimida o'quvchilarning individual xususiyatlari, o'rganish sur'ati va qobiliyatlari ko'pincha e'tiborga olinmaydi, natijada bilim olish jarayonida farqlar paydo bo'ladi va ayrim talabalar o'quv dasturini to'liq o'zlashtirilmaydi. Bu muammo ta'lim sifatining pasayishiga, talabalar motivatsiyasining kamayishiga va ularning keyingi bilim olish jarayonida qiyinchiliklarga duch kelishiga olib keladi [1]. To'liq o'zlashtirish texnologiyasi (mastery learning) ushbu muammolarni hal qilishga qaratilgan pedagogik yondashuv sifatida XX asrning ikkinchi yarmida AQSh olimi Benjamin Blum tomonidan ishlab chiqilgan va keyinchalik ko'plab tadqiqotchilar tomonidan takomillashtirilgan [2]. Ushbu texnologiyaning asosiy g'oyasi shundan iboratki, deyarli barcha o'quvchilar agar ularga yetarli vaqt va mos ta'lim sharoitlari berilsa, o'quv materialini yuqori darajada o'zlashtirishlari mumkin. To'liq

o'zlashtirish texnologiyasi an'anaviy ta'limdan farqli o'laroq, vaqtni o'zgarmas, o'zlashtirish darajasini esa o'zgaruvchan parametr sifatida emas, balki aksincha, o'zlashtirish darajasini belgilangan yuqori standartda saqlash va bunga erishish uchun vaqt va usullarni moslashtirishni nazarda tutadi [3].

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Tadqiqot metodologiyasi sifatida adabiyotlar tahlili usuli qo'llanildi, bunda o'zbek, rus va xorijiy manbalar asosida to'liq o'zlashtirish texnologiyasining nazariy asoslari, tarixiy rivojlanishi va amaliy qo'llanilishi bo'yicha mavjud tadqiqotlar sistemali ravishda o'rganildi. Benjamin Blumning "to'liq o'zlashtirish konsepsiyasi" asosida ishlab chiqilgan ushbu texnologiya ta'lim jarayonini talabalar individual ehtiyojlariga moslashtirishga qaratilgan bo'lib, u bir necha asosiy tamoyillarga asoslanadi [1]. Birinchidan, aniq belgilangan ta'lim maqsadlari va o'zlashtirish mezonlari ishlab chiqiladi, bu talabalar nima bilishlari va qanday natijalarni ko'rsatishlari kerakligini aniq tushunishlariga yordam beradi. Ikkinchidan, o'quv materiallari kichik, mantiqiy bog'langan qismlarga bo'linadi va har bir qism o'zlashtirilgandan so'ng keyingisiga o'tiladi. Uchinchidan, doimiy diagnostika va qayta ta'lim imkoniyatlari yaratiladi, ya'ni talabalar materialni birinchi urinishda to'liq o'zlashtirilmaganlarida, ularga qo'shimcha vaqt, resurslar va turli xil o'qitish usullari taqdim etiladi [2].

Rossiyalik tadqiqotchi G.K. Selevko to'liq o'zlashtirish texnologiyasini shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyalari sinfiga kiritadi va uning asosiy xususiyati har bir talabaning o'z individual traektoriyasi bo'yicha rivojlanishini ta'minlashda ko'radi [4]. Selevko ta'kidlashicha, bu texnologiya an'anaviy sinf-dars tizimining kamchiliklarini bartaraf etishga qaratilgan bo'lib, unda barcha talabalar bir xil vaqt davomida bir xil tezlikda bilim olishlari kutiladi, bu esa individual farqlarni hisobga olmaydi. To'liq o'zlashtirish texnologiyasi esa har bir talabaga o'z qobiliyati va sur'atida rivojlanish imkoniyatini beradi, shu bilan birga yuqori ta'lim standartlariga erishish talabini saqlab qoladi [4]. Xorijiy tadqiqotchilar J.B. Carroll va J.H. Block to'liq o'zlashtirish modelining samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali isbotlaganlar va bu texnologiya qo'llanilgan holatlarda talabalar bilim sifati sezilarli darajada oshganligini ko'rsatganlar [5]. Ularning tadqiqotlari shuni aniqladi ki, to'liq o'zlashtirish sharoitida kuchsiz o'quvchilar ham yetarli vaqt va yordam berilganda o'rtacha va yuqori darajadagi o'quvchilar natijalari darajasiga yetishlari mumkin.

O'zbekistonda ham oxirgi yillarda ta'lim sifatini oshirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda va to'liq o'zlashtirish texnologiyasi kabi zamonaviy pedagogik yondashuvlarga qiziqish ortib bormoqda [6]. Mahalliy tadqiqotchilar ushbu texnologiyaning milliy ta'lim tizimiga moslashtirilishi va qo'llanilishi bo'yicha ishlarni olib bormoqdalar. Biroq, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, to'liq o'zlashtirish texnologiyasining qo'llanilishida bir qator qiyinchiliklar mavjud. Birinchidan, bu texnologiya o'qituvchilardan yuqori malaka va ko'p vaqt talab qiladi, chunki har bir talaba uchun individual yondashuv ishlab chiqish va doimiy monitoring olib borish kerak [3]. Ikkinchidan, katta guruhlarda ishlaganda resurs va vaqt cheklovlari muammosi yuzaga keladi. Uchinchidan, an'anaviy baholash tizimini o'zgartirish va o'zlashtirish darajasiga asoslangan yangi baholash mezonlarini joriy etish zarur bo'ladi [7].

Biroq, ushbu qiyinchiliklarga qaramay, ko'plab tadqiqotlar to'liq o'zlashtirish texnologiyasining afzalliklarini tasdiqlaydi. Xususan, bu texnologiya talabalar motivatsiyasini oshiradi, chunki ular o'z muvaffaqiyatlarini aniq ko'radilar va har bir bosqichda ijobiy natijalar olish imkoniyatiga ega bo'ladilar [8]. Shuningdek, bu yondashuv talabalar o'rtasidagi bilim

darajasi farqlarini kamaytirishga yordam beradi va ta'lim jarayonida tengsizliklarni bartaraf etishga xizmat qiladi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar va onlayn ta'lim platformalarining rivojlanishi to'liq o'zlashtirish texnologiyasini joriy etishni yanada osonlashtirmoqda, chunki ular individual o'rganish trayektoriyalarini yaratish, avtomatik monitoring va adaptiv o'qitish imkoniyatlarini taqdim etadi [9].

Natijalar va muhokama. Adabiyotlar tahlili natijalariga ko'ra, to'liq o'zlashtirish texnologiyasi ta'lim sifatini oshirishda bir qator muhim afzalliklarga ega ekanligi aniqlandi. Birinchi navbatda, bu texnologiya talabalarining o'quv materialini chuqur va puxta o'zlashtirishini ta'minlaydi, chunki har bir bosqichda belgilangan mezonlarga erishmasdan keyingi bosqichga o'tilmaydi. Bu esa bilimlarning mustahkam asosga ega bo'lishini va keyingi o'rganish jarayonida muammolarga yo'l qo'ymaslikni kafolatlaydi. An'anaviy ta'limda ko'pincha kuchsiz o'zlashtirgan talabalar ham keyingi mavzularga o'tishga majbur bo'ladilar va bu ularning keyingi bilim olishida qiyinchiliklarga olib keladi, to'liq o'zlashtirish texnologiyasi esa bu muammoni bartaraf etadi [1]. Ikkinchidan, bu texnologiya talabalar o'rtasidagi tengsizliklarni kamaytirishga yordam beradi, chunki u zaif talabalar uchun qo'shimcha vaqt va resurslar ajratadi va ular ham yuqori natijalarga erishish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Bu jihatdan to'liq o'zlashtirish texnologiyasi ijtimoiy adolatni ta'minlash vositasi sifatida ham qaralishi mumkin [2].

Uchinchidan, bu yondashuv talabalarining o'z-o'zini tartibga solish ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi, chunki ular o'z o'rganish jarayonini monitoring qilishga, kamchiliklarini aniqlashga va ularni bartaraf etish uchun qo'shimcha ishlar olib borishga o'rganadilar. Bu ko'nikmalar umrbod ta'lim konsepsiyasi doirasida ayniqsa muhim ahamiyatga ega [5]. To'rtinchidan, talabalar motivatsiyasi va o'z-o'ziga ishonchi ortadi, chunki ular doimiy ravishda muvaffaqiyatga erishish tajribasini oladi va har bir bosqichda o'z rivojlanishini kuzatadilar. Bu esa ta'lim jarayoniga ijobiy munosabatni shakllantiradi va o'qishga qiziqishni oshiradi [8]. Biroq, to'liq o'zlashtirish texnologiyasining ba'zi cheklovlari ham mavjud. Eng muhim muammo bu texnologiyani joriy etish uchun zarur bo'lgan resurslar va vaqt sarfi bilan bog'liq. O'qituvchilar har bir talaba uchun individual yondashuv ishlab chiqishlari, turli xil o'qitish materiallari va usullarini tayyorlashlari, doimiy diagnostik testlar o'tkazishlari va natijalarga qarab ta'lim jarayonini moslashtirishlari kerak, bu esa katta mehnat va vaqt talab qiladi [3].

Shuningdek, katta guruhlarda ishlashda ushbu texnologiyani to'liq qo'llash qiyin bo'lishi mumkin, chunki o'qituvchi bir vaqtning o'zida barcha talabalarining individual ehtiyojlariga javob bera olmaydi. Bu muammoni hal qilish uchun zamonaviy tadqiqotchilar raqamli texnologiyalardan foydalanishni taklif qiladilar, masalan, adaptiv o'qitish tizimlari, onlayn kurslar va sun'iy intellekt yordamida ta'lim jarayonini shaxsiylashtirish imkoniyatlari mavjud [9]. Yana bir muhim masala bu baholash tizimini o'zgartirish zaruratidir. An'anaviy ta'limda baholash ko'pincha talabalarni bir-biri bilan taqqoslashga asoslanadi (normativ baholash), to'liq o'zlashtirish texnologiyasida esa belgilangan mezonlarga erishish asosida baholash (kriteriy baholash) amalga oshiriladi [7]. Bu o'zgarish o'qituvchilar va ta'lim tizimi rahbariyatidan yangicha yondashuvlarni talab qiladi. Shuningdek, vaqt cheklovlari ham muammo tug'dirishi mumkin, chunki o'quv dasturi odatda ma'lum vaqt davomida o'zlashtirilishi kerak bo'lgan ma'lum miqdordagi materiallarni o'z ichiga oladi. To'liq o'zlashtirish texnologiyasida esa ba'zi talabalar materialni o'zlashtirishga ko'proq vaqt talab

qilishlari mumkin va bu o'quv rejasini buzishi yoki dasturning barcha qismlarini qamrab olmaslik xavfini tug'dirishi mumkin [10].

Ushbu muammolarni hal qilish uchun tadqiqotchilar aralash yoki gibrid modellarni taklif qiladilar, bunda to'liq o'zlashtirish texnologiyasining asosiy tamoyillari saqlanadi, lekin vaqt va resurs cheklovlarini hisobga olgan holda moslashtiriladi. Masalan, eng muhim va bazaviy bilimlar uchun to'liq o'zlashtirish talabi qo'llanilsa, qo'shimcha yoki kengaytiruvchi materiallar uchun nisbatan yumshoqroq yondashuv qo'llanilishi mumkin. Umuman olganda, to'liq o'zlashtirish texnologiyasi ta'lim sifatini oshirish uchun kuchli vosita hisoblanadi va uning samaradorligi ko'plab tadqiqotlar orqali isbotlangan. Biroq, uning muvaffaqiyatli joriy etilishi ta'lim tizimining kompleks tayyorgarligi, o'qituvchilarning malakasini oshirish, zarur resurslarni ta'minlash va an'anaviy ta'lim paradigmatlarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi.

Xulosa. Ta'lim sifatini ta'minlashda to'liq o'zlashtirish texnologiyasi muhim rol o'ynaydi va zamonaviy ta'lim tizimining asosiy muammolarini hal qilishga qaratilgan samarali pedagogik yondashuv hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, ushbu texnologiya talabalarining bilim o'zlashtirish darajasini oshirish, individual farqlarni hisobga olish, ta'lim jarayonida tengsizliklarni kamaytirish va talabalar motivatsiyasini yaxshilash imkoniyatiga ega. To'liq o'zlashtirish texnologiyasining asosiy g'oyasi — barcha talabalar agar ularga yetarli vaqt, mos ta'lim sharoitlari va individual yondashuv berilsa, yuqori ta'lim standartlariga erishishlari mumkin — bu pedagogik jihatdan adolatli va ilmiy asosga ega yondashuv hisoblanadi. Biroq, ushbu texnologiyaning muvaffaqiyatli joriy etilishi bir qator shartlarga bog'liq. Birinchidan, o'qituvchilarning malakasini oshirish va ularni yangi pedagogik texnologiyalar bilan qurollantirish zarur. Ikkinchidan, ta'lim muassasalarida zarur resurslar, o'quv materiallari va texnologik bazani ta'minlash kerak. Uchinchidan, baholash tizimini isloh qilish va normativ baholashdan kriteriy baholashga o'tish muhim ahamiyatga ega. To'rtinchidan, o'quv dasturlari va o'quv rejalarida moslashuvchanlikni ta'minlash, talabalarining individual ehtiyojlariga javob beradigan strukturani yaratish talab etiladi. Zamonaviy raqamli texnologiyalar va onlayn ta'lim platformalarining rivojlanishi to'liq o'zlashtirish texnologiyasini joriy etishni yanada osonlashtiradi va uni keng ko'lamda qo'llash imkoniyatlarini kengaytiradi. Kelajakda ushbu yo'nalishda yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish, milliy ta'lim tizimiga moslashtirilgan modellarni ishlab chiqish va amaliy tajribalarni umumlashtirish muhim vazifa hisoblanadi. To'liq o'zlashtirish texnologiyasi O'zbekiston ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va xalqaro standartlar darajasiga ko'tarish jarayonida samarali vosita bo'la oladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Блум Б. Таксономия образовательных целей. Сфера познавательной деятельности. М.: Просвещение, 1976. 254 с.
2. Block J.H., Burns R.B. Mastery Learning. Review of Research in Education. Vol. 4, 1976. P. 3-49.
3. Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. М.: Педагогика, 1989. 192 с.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие. М.: Народное образование, 1998. 256 с.
5. Carroll J.B. A Model of School Learning. Teachers College Record. Vol. 64, No. 8, 1963. P. 723-733.
6. Толипов У.Қ., Усмонбоева М.Р. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент: Фан, 2005. 167 б.

7. Кларин М.В. Педагогическая технология в учебном процессе. М.: Знание, 1989. 80 с.
8. Guskey T.R. Implementing Mastery Learning. 2nd Edition. Belmont: Wadsworth Publishing, 1997. 264 p.
9. Anderson L.W. Mastery Learning in the Digital Age. In: Seel N.M. (eds) Encyclopedia of the Sciences of Learning. Boston: Springer, 2012. P. 2132-2135.
10. Қодирова Ф.А. Таълим жараёнида инновацион технологиялардан фойдаланиш. Педагогик маҳорат журнали. 2018. № 3. 45-48 б.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

PEDAGOGICAL STRATEGIES AND THE INTEGRATION OF ICT IN TEACHING FOOD PHYSIOLOGY: INNOVATIVE APPROACHES IN HIGHER EDUCATION

Uteniyazov Karimbay Kuanishbaevich,

Professor of the Department of "Organic and Inorganic Chemistry" of KSU

Eshmuratov Marat Tangatarovich

Assistant of the department "Chemical engineering" of KSU

Abstract. This review summarizes current data on the integration of information and communication technologies (ICT) and modern pedagogical strategies in teaching nutrition physiology in higher education institutions. We examine video learning and augmented reality tools, as well as their impact on learning outcomes, motivation, and behavioral change. Data indicate that digital methods of nutritional intervention and pedagogical approaches based on ICT can improve students' knowledge acquisition, engagement, and, in some cases, their behavior related to nutrition. Augmented reality tools are consistently viewed as effective supplements to traditional learning, improving conceptual understanding and active learning. Gamification increases motivation and engagement in various disciplines.

Keywords: nutrition physiology, ICT in education, virtual laboratories, gamification, higher education, digital interventions in nutrition.

PEDAGOGIK STRATEGIYALAR VA OVQATLANISH FIZIOLOGIYASINI O'QITISHDA AKT INTEGRATSIYASI: OLIY TA'LIMDA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Uteniyazov Karimbay Kuanishbayevich,

"Organik va noorganik kimyo" kafedrası professori
kimyo fanlari nomzodi, QDU

Eshmuratov Marat Tangatarovich

"Kimyoviy injiniring" kafedrası assistenti, QDU

Annotatsiya. Ushbu sharhda oliy ta'lim muassasalarida ovqatlanish fiziologiyasini o'qitishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (AKT) va zamonaviy pedagogik strategiyalarni joriy etish bo'yicha zamonaviy ma'lumotlar umumlashtirilgan. Biz video ta'lim va kengaytirilgan reallik vositalarini ko'rib chiqamiz hamda ularning ta'lim natijalari, motivatsiya va xulq-atvor o'zgarishiga ta'sirini baholaymiz. Ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, ovqatlanish bo'yicha raqamli aralashuv usullari va AKTga asoslangan pedagogik yondashuvlar talabalarning bilimlarni o'zlashtirishini, ishtirokini va ba'zi hollarda ovqatlanish bilan bog'liq xatti-harakatlarini yaxshilashi mumkin. To'ldirilgan reallik vositalari doimo an'anaviy ta'limga samarali qo'shimcha sifatida qaraladi, bu esa kontseptual tushunish va faol o'rganishni yaxshilaydi. Geymifikatsiya turli fanlarga bo'lgan motivatsiya va qiziqishni oshiradi.

Kalit so'zlar: ovqatlanish fiziologiyasi, ta'limda AKT, virtual laboratoriyalar, geymifikatsiya, oliy ta'lim, ovqatlanishga raqamli aralashuvlar.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N93>

1. Introduction

Nutrition physiology is a key component of food technology curricula. Understanding the processes of digestion, absorption, metabolism of macro- and micronutrients, and regulatory physiology is essential for future nutritionists and food production specialists. At the same time, higher education is undergoing a rapid digital transformation: learning management systems (LMS) are increasingly being used to teach complex technological concepts. The integration of ICT with evidence-based pedagogical strategies opens up potential for improving conceptual understanding, practical skills, and promoting healthy eating behavior among students. Recent systematic reviews and tests of digital learning in nutrition and physiology indicate measurable advantages in terms of knowledge and engagement.

Justification and purpose. The purpose of this article is to summarize current data (empirical research and pedagogical assessments) on ICT-based approaches to teaching nutrition physiology in higher education institutions, identify effective strategies, and offer practical recommendations for teachers and curriculum developers.

2. Methods (narrative-overview approach)

The integration of information and communication technologies (ICT) into nutritional physiology education enhances the clinical focus of specialist training and improves understanding of complex biochemical and physiological processes through visualization and interactive simulations [1, 2]. The use of virtual laboratories and adaptive testing systems promotes the development of thinking and the formation of assessment skills [3]. A number of randomized trials have shown that digital educational platforms improve student performance and accelerate the development of competencies in dietetics and nutrition [4, 5]. Supplementing lecture material with multimedia modules and gamified cases (e.g., a "virtual display of food digestion") improves long-term knowledge retention and increases student engagement [6,8]. Moreover, the effectiveness of ICT increases when integrated with the principles of evidence-based medicine and interdisciplinary learning [9]. Research in the Russian-language educational space also confirms the high potential of online courses on nutritional physiology in medical universities [10, 11]. Considering the interdisciplinary literature, we conducted a targeted review, focusing on peer-reviewed systematic reviews, randomized trials, and empirical studies published between 2018 and 2025, covering: [12] virtual laboratories and online workshops in physiology; [13] the implementation of augmented reality in life sciences education; [14] gamification and game-based learning in higher education in the life sciences; [15] digital educational interventions in nutrition. The search was conducted in PubMed/PMC, Google Scholar, and publisher platforms using combinations of the keywords: "physiology education", "nutrition education", "gamification", "digital nutrition intervention", and "video nutrition education". Priority was given to high-quality recent reviews and representative RCTs; included articles are cited in the reference list.

3. Results - synthesis of evidence

3.1. Digital intervention in nutrition: impact on behavior and knowledge

Randomized studies show that digital intervention in nutrition can lead to a small but significant improvement in nutritional knowledge, and in some cases, to improved eating habits, such as increased consumption of fruits and vegetables or improved nutrient selection. More comprehensive systematic reviews demonstrate the effectiveness of digital interventions in short-term behavior and knowledge change. However, the magnitude and duration of the effect vary depending on the target group. [16]

3.2. Virtual laboratories and distance practical classes in physiology

Virtual physiology and anatomy laboratories can effectively support conceptual learning, especially when using interactive simulations and task templates. Virtual laboratories increase accessibility and allow for repeated practice; nevertheless, most authors recommend supplementing them rather than completely replacing face-to-face practical sessions due to limitations in the development of psychomotor skills and aspects of social and teamwork [17,18]. Modern research confirms that virtual laboratories are capable of effectively supporting conceptual learning, especially when using interactive simulation and structured tasks. Their advantages include wide accessibility, the ability to repeat experiments multiple times, and increased flexibility of the educational process. At the same time, most authors agree that such laboratories should be considered more as a supplement than a full-fledged alternative to traditional practical classes, as they are limited in the development of psychomotor skills, as well as in the formation of social and team competencies. An additional advantage of virtual laboratories is the availability of learning analytics tools that allow for detailed tracking of student actions and providing personalized feedback. For example, a systematic review of virtual physiological laboratories showed that in 90% of studies, virtual laboratories contribute to conceptual learning, especially in hybrid formats (blended learning), where virtual and face-to-face lessons are combined [19].

3.3. Gamification and game-based learning

Increasing data from physiology and related disciplines indicate that gamification increases students' motivation, engagement, and sometimes even knowledge retention. In physiology-related subjects, gamified tests, examples based on scripts and leader tables can help form complex judgments about nutrient metabolism and make decisions about healthy nutrition. Modern data indicate that gamification can enhance students' motivation, their engagement in the educational process, and in some cases, knowledge retention. In physiology-related subjects, the use of gamified tests, scenario tasks, and rating tables not only maintains interest in the studied material but also contributes to the formation of complex cognitive skills, including reasoning about nutrient metabolism and making decisions in the field of rational nutrition [20]. Thus, in an experiment on endocrine physiology among veterinary faculty students, it was shown that game elements and scenario-based learning increase academic performance compared to the traditional approach ($n = 106$) [21]. Other authors note that the development of the online eFlip game on key human physiology topics has significantly reduced the percentage of failed exams and improved understanding of systemic relationships [22]. Virtual laboratory simulations with game elements also demonstrated an increase in student learning motivation and results [23]. In the field of nutrition, gamification is used to promote healthy choices: for example [24], product game labels and the reward system (crowns) in online shopping improved the quality of food baskets in a randomized controlled study, and short-term gaming interventions among adolescents showed positive effects on fruit and vegetable consumption [25]. At the same time, systematic reviews emphasize that the greatest effectiveness is achieved when game elements are integrated into a holistic educational design, while the isolated application of individual mechanics (for example, badges without feedback) yields limited results [26].

3.4. Learning Analysis and Assessment

Virtual platforms collect extensive data on interaction (transitions, task completion time, problem-solving attempts), which allows learning analytics to shape adaptive learning and timely warn students experiencing difficulties. Modern virtual platforms record a wide range of data on students' interaction with educational content, including the sequence of transitions between assignments, their completion time, the number of attempts to solve them, and the nature of errors made. Based on these data arrays, learning systems analysts form adaptive trajectories that allow personalization of the educational process, as well as provide the ability to identify students experiencing difficulties early on. This approach contributes to the teacher's timely intervention and increases the effectiveness of material assimilation. [27]

4. Discussion - On the path to a fact-based learning model

4.1. Generalization of the main results

The totality of evidence confirms the following points (each of which has been confirmed by recent reviews/tests):

1. Digital technologies can improve nutritional knowledge and short-term behavior patterns [28].
2. Virtual physiological laboratories and simulations improve conceptual learning and make it more accessible, and are especially valuable in combination with active pedagogical methods (inverted classroom, problem-oriented learning). They should complement, not completely replace, practical practice [29].
3. Virtual conductive laboratories and simulations improve conceptual learning and make it more accessible and especially valuable in combination with active pedagogical methods (problem-oriented learning). They should complement, not completely replace, practical practice [30].
4. Learning analytics provides teachers with practical knowledge but requires proven indicators and integration into course development [31].

4.2. Practical implementation (recommendations for course developers)

Based on the available data, we propose a pragmatic five-stage structure for integrating ICT into the teaching of nutrition physiology:

1. Clearly define learning outcomes - conceptual knowledge (e.g., nutrient assimilation mechanisms), applied skills (e.g., diet assessment), and setting/behavioral goals.
2. Select ICT corresponding to the results - virtual laboratories/for understanding space/processes; video and micro-modules for basic knowledge.
3. Implement active pedagogical methods - learning based on case analysis and project work based on digital tasks (for example, projects on diet analysis using applications) [32].
4. Use analytics to inform teachers - collect and act based on LMS/virtual laboratory data for targeted correction [33].
5. Thoroughly assess - combine preliminary and subsequent knowledge tests [34].

4.3. Limitations of Evidence

Many studies focus on immediate progress in learning or satisfaction but lack reliable behavioral endpoints or long-term retention data

4.4 Future Research Directions

Highly effective randomized controlled trials (HRCs) comparing ICT-based blended pedagogy and traditional learning with standardized outcomes (knowledge, skills, long-term behavior).

- Analysis of the economic efficiency of virtual laboratories.
- Research on equal access and strategies to minimize digital inequality.
- Standardized learning analytics metrics related to confirmed results.

5. Conclusion

The integration of ICT with scientifically grounded pedagogical strategies opens up significant opportunities for improving teaching and learning in the field of nutritional physiology. Virtual laboratories, gamification, and digital methods of nutritional intervention have unique advantages and, with pedagogical consistency, can improve conceptual understanding, engagement, and short-term behavioral changes. Teachers should use these tools within the framework of mixed, active teaching methods, monitor results through reliable assessment, and prioritize equal access. Video modules and interactive mobile tools allow for the effective integration of nutrition physiology concepts with real decision-making regarding nutrition in courses. Use virtual laboratories to visualize digestion, nutrient transport, metabolic pathways, and conduct simulated experiments (e.g., enzyme kinetics, absorption scenarios) - in conjunction with synchronous classroom discussions. Game-based formative assessments and clinical nutrition modeling can be integrated into modules to maintain engagement and provide immediate feedback.

References/Adabiyotlar/Literatura:

1. Ellaway R., Masters K. (2018). AMEE Guide 32: e-Learning in medical education Part 1: Learning, teaching and assessment. *Medical Teacher*, 30(5), 455–473. <https://doi.org/10.1080/01421590802108331>.
2. Ruiz J.G., Mintzer M.J., Leipzig R.M. (2020). The impact of e-learning in medical education. *Academic Medicine*, 81(3), 207–212. <https://doi.org/10.1097/00001888-200603000-00002>.
3. Zary N., Johnson G., Boberg J., Fors U. (2019). Development of a virtual patient system for medical nutrition education. *BMC Medical Education*, 19, 445. <https://doi.org/10.1186/s12909-019-1841-4>.
4. Cervera D., Casanoves P., Bonet E. (2021). Effectiveness of digital platforms in teaching clinical nutrition to health sciences students: A randomized trial. *Journal of Medical Internet Research*, 23(4), e24128. <https://doi.org/10.2196/24128>.
5. George P.P., Papachristou N., Belisario J.M., et al. (2018). Online eLearning for undergraduates in health professions: A systematic review. *Medical Education*, 48(10), 963–977. <https://doi.org/10.1111/medu.12415>.
6. Berman S.A., Jones, L. (2022). Gamification in medical nutrition education: Randomized controlled trial outcomes. *Nutrition Education and Behavior*, 54(2), 120–128. <https://doi.org/10.1016/j.jneb.2021.09.005>.
7. Cook D.A., Triola, M.M. (2020). Virtual patients: A critical literature review and proposed next steps. *Medical Education*, 43(4), 303–311. <https://doi.org/10.1111/j.1365-2923.2008.03286.x>.
8. Eshmuratov M.T. (2025). Sabaqliq. -Tashkent: «METHODIST NASHRIYOTI», p. 91-131.(in Karakalpak).
9. Frenk J., Chen L., Bhutta Z.A., et al. (2020). Health professionals for a new century: Transforming education to strengthen health systems. *The Lancet*, 376(9756), 1923–1958. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(10\)61854-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(10)61854-5).
10. Ахмедова С.А. (2022). Цифровые образовательные ресурсы в преподавании нутрициологии студентам медицинских вузов. *Медицинское образование и профессиональное развитие*, 13(2), 45–49. (In Russian).

11. Рахимов Ж.Б., Каримова М.Ш. (2023). Онлайн-платформы в обучении физиологии питания: опыт внедрения в Узбекистане. *Проблемы науки и образования*, 7(153), 112–118. (In Russian).
12. Ellaway R., Masters K. (2018). AMEE Guide 32: e-Learning in medical education Part 1: Learning, teaching and assessment. *Medical Teacher*, 30(5), 455–473. <https://doi.org/10.1080/01421590802108331>.
13. Zary N., Johnson G., Boberg J., Fors U. (2019). Development of a virtual patient system for medical nutrition education. *BMC Medical Education*, 19, 445. <https://doi.org/10.1186/s12909-019-1841-4>.
14. Berman S.A., Jones, L. (2022). Gamification in medical nutrition education: Randomized controlled trial outcomes. *Nutrition Education and Behavior*, 54(2), 120–128. <https://doi.org/10.1016/j.jneb.2021.09.005>.
15. Frenk J., Chen L., Bhutta Z.A., et al. (2020). Health professionals for a new century: Transforming education to strengthen health systems. *The Lancet*, 376(9756), 1923–1958. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(10\)61854-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(10)61854-5).
16. **Systematic review — digital nutrition interventions** Karimi, N., Salehi, M., & Ranjbar, K. (2024). *Digitally delivered interventions to improve nutrition behaviors among resource-poor and ethnic minority groups with type 2 diabetes: A systematic review*. Journal of Medical Internet Research, 26, e42595. <https://doi.org/10.2196/42595>.
17. **RCT — social media for nutrition education (university)** Carreño Enciso, L., de Mateo Silleras, B., de la Cruz Marcos, S., & Redondo Del Río, P., et al. (2024). *Social media for nutrition education — A randomized controlled trial to promote fruit and vegetable intake in a university setting: “The University of Valladolid Community Eats Healthy” study*. Nutrients, 16(9), 1308. <https://doi.org/10.3390/nu16091308>.
18. **Virtual physiology/anatomy labs — review (systematic)** Zhang, X., Low, L., & Hew, K. F. (2021). *Are virtual physiology laboratories effective for student learning? A systematic review*. Advances in Physiology Education / or relevant education journal. (Article full text). <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC8238440/>.
19. **Virtual laboratories — perceptions / evaluation (Ireland project)** Griffin, C. S., et al. (2024). *Virtual laboratories complement but should not replace face-to-face practicals: Perceptions of life science students at Dundalk Institute of Technology, Ireland*. Advances in Physiology Education. <https://doi.org/10.1152/advan.00227.2024>.
20. **Gamification in health education — bibliometric study** Yıldız, M., & co-authors. (2024). *Rising gamification in health education: A bibliometric study*. (Article). ScienceDirect /Elsevier. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1471595324001227>.
21. Zainuddin Z, et al. *Game-based learning enhances students' understanding of endocrine physiology in veterinary medicine*. Adv Physiol Educ. 2024. PMID: [38234294](#)
22. Gamage SH, et al. *Reduced failure rates associated with playing a new online game developed to support learning of core content in human systems physiology*. Adv Physiol Educ. 2020. [Link](#)
23. Ferrell K, et al. *Game on: immersive virtual laboratory simulation improves student learning outcomes & motivation*. FEBS Open Bio. 2023. [Link](#)
24. Kaimann D, et al. *The gamification of nutrition labels to encourage healthier food selection in online grocery shopping: A randomized controlled trial*. Appetite. 2023. PMID: [37269883](#)
25. Baranowski T, et al. *Does gamification improve fruit and vegetable intake in adolescents? A systematic review*. Nutrients. 2020. PMID: [32703067](#)
26. Xu B, et al. *Gamification in health and education: effectiveness and design considerations*. Tech Know Learn. 2025. [Springer Link](#)

27. **Learning analytics in virtual labs** Elmoazen, R., & co-authors. (2023). *Learning analytics in virtual laboratories: A systematic literature review of empirical research*. Smart Learning Environments, 10, Article 23. <https://doi.org/10.1186/s40561-023-00244-y>.
28. **Gamification in health education - bibliometric study** Yıldız, M., & co-authors. (2024). *Rising gamification in health education: A bibliometric study*. (Article). ScienceDirect / Elsevier. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1471595324001227>.
29. **Virtual laboratories — perceptions / evaluation (Ireland project)** Griffin, C. S., et al. (2024). *Virtual laboratories complement but should not replace face-to-face practicals: Perceptions of life science students at Dundalk Institute of Technology, Ireland*. Advances in Physiology Education. <https://doi.org/10.1152/advan.00227.2024>.
30. **Virtual laboratories — perceptions / evaluation (Ireland project)** Griffin, C. S., et al. (2024). *Virtual laboratories complement but should not replace face-to-face practicals: Perceptions of life science students at Dundalk Institute of Technology, Ireland*. Advances in Physiology Education. <https://doi.org/10.1152/advan.00227.2024>.
31. **Learning analytics in virtual labs** Elmoazen, R., & co-authors. (2023). *Learning analytics in virtual laboratories: A systematic literature review of empirical research*. Smart Learning Environments, 10, Article 23. <https://doi.org/10.1186/s40561-023-00244-y>.
32. **Virtual laboratories — perceptions / evaluation (Ireland project)** Griffin, C. S., et al. (2024). *Virtual laboratories complement but should not replace face-to-face practicals: Perceptions of life science students at Dundalk Institute of Technology, Ireland*. Advances in Physiology Education. <https://doi.org/10.1152/advan.00227.2024>.
33. **Learning analytics in virtual labs** Elmoazen, R., & co-authors. (2023). *Learning analytics in virtual laboratories: A systematic literature review of empirical research*. Smart Learning Environments, 10, Article 23. <https://doi.org/10.1186/s40561-023-00244-y>.
34. **Virtual laboratories — perceptions/evaluation (Ireland project)** Griffin, C. S., et al. (2024). *Virtual laboratories complement but should not replace face-to-face practicals: Perceptions of life science students at Dundalk Institute of Technology, Ireland*. Advances in Physiology Education. <https://doi.org/10.1152/advan.00227.2024>.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

PRINCIPLES OF USING INTERACTIVE METHODS IN TEACHING UZBEK AS A SECOND LANGUAGE

Habibullayeva Shoir

PhD Researcher, Termiz University of Economics and Service

E-mail: bloggercraft3@gmail.com

Abstract. This article discusses the necessity of applying interactive methods in teaching Uzbek as a second language, outlining their theoretical foundations and principles of practical implementation. Interactive instruction plays a significant role in developing communicative competence, broadening cultural understanding, and transforming the learner into an active participant in the educational process. The research findings provide conditions and recommendations aimed at enhancing the effectiveness of these methods.

Keywords: interactive method, communicative approach, second language teaching, Uzbek language, collaborative learning.

O'ZBEK TILINI IKKINCHI TIL SIFATIDA O'QITISHDA INTERAKTIV METODLARDAN FOYDALANISHNING TAMOYILLARI

Habibullayeva Shoir

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti PhD tadqiqotchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda interaktiv metodlar qo'llanilishining zaruriyati, ularning nazariy asoslari va amaliy qo'llanish tamoyillari yoritilgan. Interaktiv o'qitish kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish, madaniy tushunchani kengaytirish hamda o'quvchini faol subyektga aylantirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalari ushbu metodlarning samaradorligini oshirish uchun shart-sharoitlar va tavsiyalarni taklif qiladi.

Kalit so'zlar: interaktiv metod, kommunikativ yondashuv, ikkinchi til o'qitish, o'zbek tili, hamkorlikda o'qish.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N94>

Kirish. Hozirgi globallashtirish jarayonida o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitish nafaqat lingvistik, balki madaniy, ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyani shakllantirishni taqozo qiladi. An'anaviy darslarda o'quvchilar ko'pincha passiv tinglovchi rolida bo'lib qoladilar, bu esa nutq faoliyatining to'laqonli rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Interaktiv metodlar esa o'quvchini bilim egallash jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirib, muloqot orqali til o'rgatishni maqsad qiladi. Ushbu maqolada interaktiv metodlardan foydalanishning asosiy tamoyillari nazariy va amaliy jihatdan ko'rib chiqiladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. So'nggi yillarda til o'qitish metodikasi va interaktiv pedagogik yondashuvlar bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar muhim ilmiy ahamiyatga ega. A.G'ulomovning "O'zbek tili o'qitish metodikasi" nomli darsligida o'zbek tili o'qitish metodikasi tizimli tarzda yoritilgan bo'lib, unda o'quv jarayonida samarali metodlarni tanlash va o'quvchilarning bilimini mustahkamlashga qaratilgan pedagogik tavsiyalar berilgan. Muallif,

shuningdek, o'qituvchining roli va darsni interaktiv shaklda tashkil etishning ahamiyatiga alohida e'tibor qaratadi [4].

M.Yo'ldoshev va B.Mengliyev "Til o'rgatishning kommunikativ yondashuvi" nomli kitobida kommunikativ yondashuvni til o'qitish jarayonida qo'llashga urg'u berib, o'quvchilarning muloqotga asoslangan kompetensiyalarini rivojlantirishga e'tibor qaratadilar. Mualliflar ta'kidlaganidek, til o'rgatishda interaktiv mashg'ulotlar, rol o'ynash va guruh ishlari o'quvchilarning tilga bo'lgan motivatsiyasini oshirishda samarali vositalardir [9].

M.Xo'jayev "Interaktiv ta'lim metodlari" nomli kitobida interaktiv ta'lim metodlarini tizimli tarzda tahlil qilib, o'quvchilarning faolligini oshirish va dars jarayonida ularning qiziqishini rag'batlantirish uchun turli o'yin texnologiyalari, audio-video va raqamli resurslardan foydalanishning samarali yo'llarini ko'rsatadi. Muallifning fikricha, bunday metodlar o'quvchilarning kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirishda va madaniy anglash qobiliyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega [8].

Xalqaro manbalarda, xususan, J.C.Richards, T.S.Rodgers kabi tadqiqotchilarning "Approaches and Methods in Language Teaching" nomli tadqiqotlarida til o'rgatishning nazariy va amaliy yondashuvlari bo'yicha keng qamrovli tahlilni taqdim etilgan. Ular turli yondashuv va metodlarni – an'anaviy grammatik-translate metodidan tortib kommunikativ va interaktiv metodlargacha – tavsiflab, har bir metodning o'quvchilar til kompetensiyasini shakllantirishdagi samaradorligini ko'rsatadi [7].

Umuman olganda, yuqoridagi adabiyotlar til o'qitishda interaktiv metodlar va kommunikativ yondashuvlarning samaradorligini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Shu bilan birga, ular o'quv jarayonini individualizatsiya qilish, o'quvchilarning motivatsiyasini oshirish va madaniy anglash ko'nikmalarini rivojlantirish uchun zamonaviy pedagogik texnologiyalarni tatbiq etishning ahamiyatini ko'rsatadi.

Tadqiqot sifat tahlili (qualitative review) usulida olib borildi. Unda pedagogik adabiyotlar, o'qituvchilar uchun qo'llanmalar, dars kuzatuv protokollari hamda xalqaro til o'qitish tajribalari batafsil tahlil qilindi. Tadqiqot davomida quyidagi interaktiv metodlar asosiy tahlil obyektiga aylantirildi: rolga kirish mashg'ulotlari (role-play); juftlik va guruh bo'lib ishlash (pair & group work); munozara va muhokama topshiriqlari; o'yin texnologiyalari; shuningdek, audio-video, multimedia va raqamli resurslardan foydalanish. Har bir metod o'quvchilarning motivatsiyasi, kommunikativ kompetensiyasi va madaniy anglash qobiliyatiga ta'siri nuqtai nazaridan baholandi.

Muhokama va natijalar. Interaktiv metodlar o'quvchilarning til o'rganish jarayonidagi faol ishtirokini ta'minlaydi. O'quvchilar tilni real muloqot vaziyatlarida qo'llash orqali ma'no yaratadilar va uni sun'iy emas, tabiiy sharoitda egallaydilar. Tadqiqot davomida quyidagi asosiy pedagogik tamoyillar aniqlangan:

Birinchidan, kommunikativ yo'nalganlik tamoyili tilni faqat grammatik qoidalar tizimi sifatida emas, balki muloqot vositasi sifatida o'rgatishga asoslanadi. O'quvchilar til birliklarini yodlash yoki ta'riflashdan ko'ra, ularni nutq amaliyotida qo'llashga undaladi. Mashg'ulotlarda ular o'z fikrini ifodalash, savol berish, javob qaytarish va munozarada ishtirok etish kabi real kommunikativ vazifalarni bajaradi, shu bilan grammatik materiallar muloqot jarayonida tabiiy ravishda o'zlashtiriladi.

Ikkinchidan, hamkorlik va faol ishtirok tamoyili o'zaro muloqotga asoslangan dars shakllarini muhim ahamiyatga ega qiladi. Juftlikda ishlash, kichik guruhlarda muhokamalar, rol

o'ynash (role-play) va loyihaviy topshiriqlar o'quvchilarni birgalikda ma'no yaratishga undaydi. Bu jarayon do'stona muhit yaratadi, ijtimoiy faollikni oshiradi va nutqiy kompetensiyani tabiiy ravishda rivojlantiradi. O'quvchi passiv tinglovchi emas, balki bilimni hamkorlikda shakllantiradigan faol subyekt sifatida qatnashadi.

*Uchinchi*dan, madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish tamoyili til o'qitish jarayonida madaniyat, milliy qadriyatlar va nutq etiketi ajralmas tarkibiy qism sifatida integratsiya qilinishini ta'minlaydi. O'quvchilar o'zbek xalqining urf-odatlarini, muloqot odobi va shevalardagi rang-baranglik bilan tanishadi. Bu ularga lingvistik jihatdan emas, balki madaniy moslashuv imkonini ham beradi, natijada tilni "quruq qoidalar tizimi" sifatida emas, balki tirik madaniyat va jamiyatning bir qismi sifatida o'zlashtiradi.

*To'rtinchi*dan, autentik materiallardan foydalanish tamoyili real hayotdagi audio va video yozuvlar, suhbatlar, lavhalar, ijtimoiy tarmoqlardagi mazmunlar, intervyular va kundalik nutq namunalaridan foydalanishni nazarda tutadi. Bunday materiallar talaffuz, urg'u, nutq ohangi, emotsional mazmun va kontekstual ma'nolarni o'zlashtirishga yordam beradi va o'quvchilarga real hayotdagi nutq vaziyatlarini his qilish imkonini yaratadi.

*Beshinchi*dan, shaxsga yo'naltirilgan yondashuv tamoyili har bir o'quvchining individual qobiliyat, ehtiyoj va til bilish darajasini hisobga oladi. O'qituvchi mashg'ulotlarni ularning qiziqishlari, psixologik xususiyatlari va tayyorgarlik darajasiga moslashtiradi, topshiriqlar murakkabligini bosqichma-bosqich oshiradi va muvaffaqiyatga erishish motivini qo'llab-quvvatlaydi. Bu yondashuv o'quvchining ishonchini mustahkamlaydi va tilga nisbatan ijobiy motivatsiyani oshiradi.

*Oltinchi*dan, integratsiyalangan o'qitish tamoyili til ko'nikmalarini – tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirishni – kompleks tarzda rivojlantirishga yo'naltiriladi. Masalan, o'quvchi avval matnni tinglaydi, so'ng uni muhokama qiladi, keyin yozma ravishda fikr bildiradi va yakunda og'zaki nutqda qo'llaydi. Shu usul tilning barcha funksional jihatlarini uyg'unlashtiradi va o'quvchining to'laqonli nutq kompetensiyasini shakllantiradi [1].

Shu tarzda, interaktiv metodlar va yuqoridagi tamoyillar birgalikda o'quvchilarning tilga bo'lgan qiziqishini oshiradi, ularni faol ishtirokchi sifatida jalb qiladi va tilni real muloqot kontekstida o'zlashtirish imkonini beradi.

Tadqiqot jarayonidagi kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, interaktiv metodlar ta'lim jarayonida o'quvchini faol subyekt sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur metodlar qo'llanganda o'quvchi faqat tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki uni mustaqil izlab topuvchi, fikr yurituvchi, muammoni tahlil qiluvchi va amaliy yechimga ega shaxs sifatida ishtirok etadi. Juftlik va guruhli ishlar o'quvchilar o'rtasida o'zaro fikr almashuvni, savol-javobni, dalillashni kuchaytiradi, shuningdek, ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini rivojlantiradi [2].

Bunday holatda o'qituvchining roli ham o'zgaradi: u endi faqat axborot yetkazuvchi yoki nazorat qiluvchi shaxs emas, balki dars jarayonini to'g'ri yo'naltiruvchi, o'quvchilar faol ishtirokini quvvatlovchi, ularga zarur sharoit va vaziyat yaratib beruvchi fasilitator vazifasini bajaradi. U o'quvchini erkin fikrlashga, o'z nuqtai nazarini asoslashga, muloqotda faol qatnashishga undaydi.

Interaktiv metodlarning samaradorligi uchun zarur pedagogik shart-sharoitlar interaktiv metodlar o'z natijasini to'liq berishi uchun quyidagi omillar muhim hisoblanadi:

O'qituvchi interaktiv metodlardan samarali foydalanishi uchun kommunikativ yondashuvning nazariy asoslarini, guruhda ishlash texnologiyasini, muloqotni boshqarish strategiyalarini puxta bilishi lozim. Buning uchun doimiy malaka oshirish kurslari, seminar-treninglar, metodik qo'llanmalar zarur. O'qituvchi o'zi muloqotga ochiq, ijodkor va moslashuvchan bo'lishi kerak [3].

Real nutq muhitini yaratish uchun video lavhalar, audio suhbatlar, intervyular, matbuot materiallari, interaktiv platformalar va onlayn dasturlardan foydalanish muhim. Autentik materiallar o'quvchilarda tilni tabiiy qabul qilish, talaffuz, urg'u, ijtimoiy kontekstni his qilish kabi ko'nikmalarni shakllantiradi [4].

Interaktiv metodlar 15-20 nafar o'quvchidan iborat guruhlarda eng samarali shaklda qo'llaniladi. O'quvchilar soni ortiq bo'lsa, guruhlar to'g'ri taqsimlanishi, rollar aniqligi va o'qituvchi monitoringi muhim. Shuning uchun darsni tashkil etish jarayonida guruhni boshqarish, vaqtni taqsimlash va vazifalarni aniq belgilash talab etiladi.

O'zbek tilini o'rgatishda milliy urf-odatlar, qadriyatlar, nutq etiketi, muomala normalari tizimli tarzda mashg'ulotlarga kiritilishi lozim. Bu o'quvchida nafaqat lingvistik bilim, balki madaniyatlararo kompetensiyani shakllantiradi. Ya'ni, o'quvchi tilni qayerda, kim bilan, qanday vaziyatda qo'llashni bilib boradi. Umuman olganda, interaktiv metodlar ta'lim jarayonini jonlantiradi, o'quvchilarni darsga faol jalb etadi, ularning kommunikativ, ijtimoiy va ijodiy kompetensiyalarini rivojlantiradi. Mazkur metodlarning samarasi esa o'qituvchining metodik tayyorgarligi, o'quv jarayonining to'g'ri tashkil etilishi va real kommunikativ muhit yaratish bilan uzviy bog'liqdir. Demak, interaktiv metodlar yordamchi vosita emas, balki zamonaviy o'zbek tili o'qitishning asosiy metodik yadrosi sifatida qaralishi kerak [5].

Xulosa. Interaktiv metodlar o'zbek tilini ikkinchi til sifatida o'qitishda nutq malakalarini real hayotiy vaziyatlar asosida shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu metodlar o'quvchilarda motivatsiya, kommunikativ kompetensiya va madaniy anglashni rivojlantiradi. Natijada til o'rganish jarayoni mazmunli, faol va tabiiy tus oladi. Shuning uchun interaktiv metodlardan foydalanish o'zbek tili darslarida zamonaviy ta'limning ajralmas tamoyili sifatida e'tirof etiladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Abdullaeva M. O'zbek tilini o'rgatishda madaniy kompetensiyani shakllantirish. // Filologiya masalalari. – 2021. №3. – B. 112-118.
2. Azizova D. Multimedia vositalari orqali til o'rgatish samaradorligi. // Ta'lim texnologiyalari jurnali. – 2022. №6. – B. 45-49.
3. Brown H. D. Principles of Language Learning and Teaching. – New York: Pearson Education, 2015.
4. G'ulomov A. O'zbek tili o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2015.
5. Krashen S. The Input Hypothesis: Issues and Implications. – London: Longman, 1985.
6. Larsen-Freeman D. Techniques and Principles in Language Teaching. – Oxford: Oxford University Press, 2008.
7. Richards J. C., & Rodgers T. S. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: Cambridge University Press, 2014.
8. Xo'jayev M. Interaktiv ta'lim metodlari. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2020.
9. Yo'ldoshev M., Mengliyev B. Til o'rgatishning kommunikativ yondashuvi. – Toshkent: O'qituvchi, 2019.

Received: 20 November 2025**Accepted:** 1 December 2025**Published:** 15 December 2025*Article / Original Paper***METHODS OF USING COLORS IN FINE ART COMPOSITIONS****Abatov Zhalgasbay Orynbaevich**

Karakalpak State University

Abstract. This article examines the influence of colors on human psychology, behavior, and health. The colors of the surrounding environment have a direct impact on a person's psyche. It also briefly discusses the possibilities of influencing a person's psychological state through color and the methods of using colors in the compositions of visual arts.

Keywords: color, composition, statics, dynamics, achromatic, chromatic.

TASVIRIY SAN'AT KOMPOZITSIYALARIDA RANGLARDAN FOYDALANISH USULLARI**Abatov Jalğasbay Orınbaevich**

Qoraqalpoq davlat universiteti

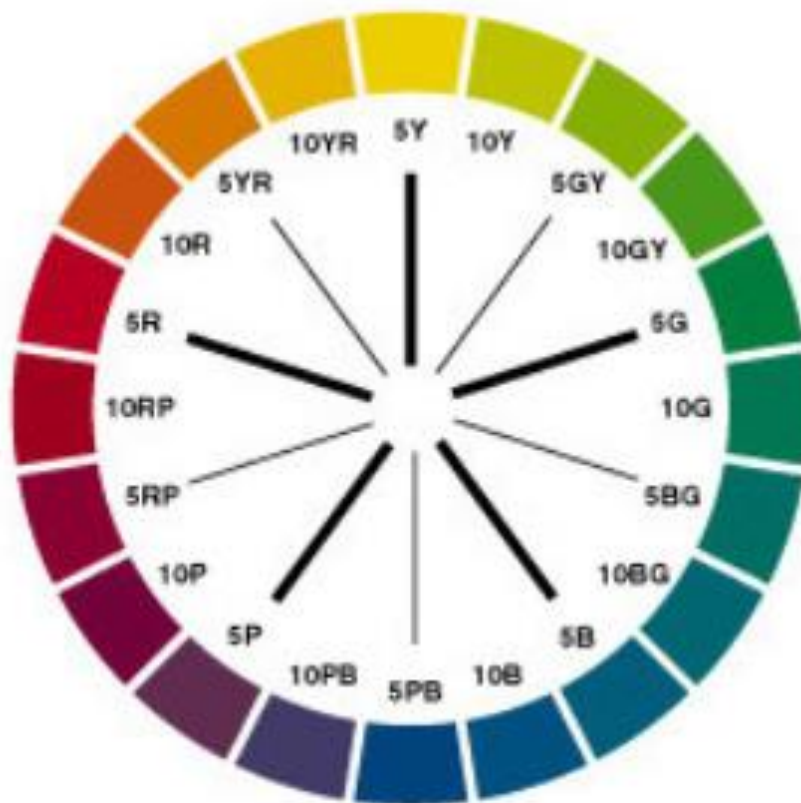
Annotatsiya. Ushbu maqolamizda ranglarning inson psixologiyasiga, xulq-atvoriga hamda sog'lig'iga ta'siri haqida yozilgan. Insonni o'rab turgan atrof-muhit ranglari uning psixologiyasiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shuningdek, ranglar orqali inson psixologiyasini boshqarish imkoniyati hamda tasviriy san'at kompozitsiyalarida ranglardan foydalanish usullari haqida qisqacha tushuncha berilgan.

Kalit so'zlar: kolorit, kompozitsiya, statika, dinamika, axromatik, xromatik.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N95>

Ranglar inson hayotida muhim ahamiyatga ega. Biz rangsiz hayotni tasavvur qila olmaymiz. Ular barchamizning atrofimizni o'rab olgan, o'zimizni, uylarimizni, ko'chalarimizni, shaharlarimizni, dam olish joylarimizni, hammomlarimizni o'zlarining yoqimli musiqalari bilan bezashadi, ruhiy olamimizga go'zallik lazzatini bag'ishlaydilar. Ranglar musiqa darslarida tematik kompozitsiyalarda ham keng qo'llaniladi. Rangli kompozitsiya, ranglar dizaynda, inson ongining ranglar to'g'risidagi tasavvurining tarkibiy protsessi hisoblanadi.

Tibbiyot, bizni o'rab turgan markaziy muhit o'zining rang-barangligi bilan insonni hayratda qoldiradi. Odam o'ziga tushgan rangli markazda bo'lishni istaydi. Bir so'z bilan aytganda, inson ruhi o'zining ranglari, buyumlari va ranglarini juda qadrlaydi. Ranglarni qo'llab, rassom iliq yoki sovuq, faol yoki passiv, yaqin yoki uzoq, balandlik yoki pastlik, zax yoki quruq, og'ir yoki yengil, statik yoki dinamik (harakatdagi) hissiy ta'sir sharoitlarini yaratishi mumkin. [1;4-5-b.].

1-rasm Rang aylanasi namunasi

2-rasm Axromatik ranglar

Ranglarni ikki guruhga bo'lish mumkin. Birinchi guruhga ochdan to'qqacha bo'lgan; oq, qora va barcha neytral ranglar kirsa, ikkinchi guruhga esa tabiatdagi barcha spektr ranglar, yashil, qizil, qirmizi, to'q sariq, yashil, ko'k va qirmizi ranglarga kiradi. Birinchi guruh ranglari axromatik, ikkinchi guruh ranglari xromatik deyiladi. Toza ranglar rang spektrining asosi bo'lib, ranglarning boy palitrasini, ranglar gammasini xromatik ranglardan qizil, sariq, ko'k, axromatik ranglardan qora va oq ranglar tashkil qiladi. Shuningdek ranglar sovuq va issiq temperamentga bo'linadi. Masalan, qizil rang — issiq rang, ko'k rang — sovuq rang guruhiga kiradi. Rang o'zgarishi bilan issiqlik oshadi yoki kamayadi. Masalan, qizil rangga qaraganda to'q sariq rang salqin rang guruhiga kiradi, sariq rang ko'k rangga qaraganda yorqinroq rangga ega bo'ladi. Insonning ko'z oldida uzoq va yaqinlik his-tuyg'ularini ranglar yordamida berish mumkin. Misol uchun, qizil, sariq, sarg'ish rangdagi yuzlar bizga salqin rangga, yashil, ko'k, sariq ranglarga qaraganda yaqinroq ko'rinadi. [2;18-b.].

3-rasm (Samarqandda Afrosiyob saroylari, qadimgi o'rta asrlariga tegishli bo'lgan rangli devoriy tasvirlar)

Bu yerda, Samarqandda, Afrosiyob saroylarida, qadimgi o'rta asrlarga tegishli bo'lgan rangli haykallarni ko'rish mumkin. Boshqa yodgorliklar singari bu yodgorlik ham mahalliy ganch (gipsli naqshli naqsh) bilan bezatilgan. U devorlarga sariqroq ranglar orqali qandaydir iliqlik hosil qilgan. Devor yuzidagi ranglarning boy va muvozanatli bo'lishini ta'minlaydi. Ko'rinishdagi ranglar bir-biridan keskin ajralmagan. Ular birlikda butun bir gammani eslatadi. Uning go'zalligi, yoshi ulug'ligi va ilqligi saroy devorlarida ko'zga tashlanmaydigan darajada odamlarda xushomad qoldiradi. [1;6-b.].

Ranglar temperamenti (issiq, sovuq) inson sog'ligiga ham ta'sir qiladi. Masalan, issiq ranglar (qizil, qizil sariq, olov va quyosh ranglari) insonda ko'tarinki kayfiyatda qabul qilinadi. Sovuq ranglar (yashil, ko'k) insonda bo'shliq va xavotir hissi uyg'otadi. Rang o'zgarishi, ya'ni rangning boshqa ranglar bilan o'zaro bog'liqligi, rang kontrasti deb ataladi. Kontrastning ikki turi ko'zga tushadi: aniq kontrast va xromatik kontrast. Aniq kontrast qoidalari quyidagilar bilan tavsiflanadi: yorqin joyda (fonda) qorong'i rang yanada qorong'ilashadi, qorong'i joyda esa rang yanada yorqinlashadi. Yaqin xromatik ranglar ta'rifi bo'yicha, rang tonalligi yoki rang to'yinganligining o'zgarishi xromatik kontrast deb ataladi. Xromatik kontrast har qanday rangga ega bo'lgan xromatik ranglardan foydalanilganda turli ranglarga ega bo'ladi. Misol uchun, qizil joylarda kulrang yashil rangga aylanadi, yashil joylarda esa ko'k rangga aylanadi. Ranglarning fakturaviy darajasi, ranglarning aniqligi va farqlanishi, ranglarning kengligi, ularning yaqinligi va uzoqligi, shakl va joy, ranglarning bir-biridan ajralib turishi, ranglar qatorlari, ranglar to'plamlari va tonal farqlarga bog'liq.

Ranglarning insonga ta'siri murakkab va har xil sabablar bilan aniqlanadi. Inson ranglarni narsalar kabi qabul qiladi. Inson organizmiga ranglarning ta'sirini ikki guruhga bo'lish mumkin: qizil, sariq, sariq ranglar uzun to'lqinlar bilan tavsiflanadi, inson harakatlari jarayonini tezlashtiradi, (aktivlashtiradi). Bunday ranglar tezkor yoki faol ranglar deyiladi. Qisqa to'lqinlar bilan tavsiflanadigan havo rangi, binafsha ranglar inson harakatlari, yoqimli hidli jarayonni passivlashtiradi. Shuning uchun ular passiv ranglar deb nomlanadi. [2;20-b.].

Ranglarning inson organizmiga ta'sirini Leysich universitetida o'rganganligi Stefanieski Gonanganing izlanishlarida ham tasdiqlandi. Issiq temperamentli ranglar ta'sirida insonning tomir urushi ko'paygan va kuchaygan, yashil, havo ranglar ta'sirida insonning tomir urushi zaiflashib kamayib borgan.

Demokrit atomlar nazariyasidan foydalanib, turli ranglar tabiatini tushunishga harakat qildi. U to'rt yuz rangni qabul qildi va uning shogirdi Aristotel ranglar to'g'risidagi ta'limotiga katta e'tibor berdi. Ranglar to'g'risidagi qisqacha qo'llanma, ranglarni o'ylash nazariyasida

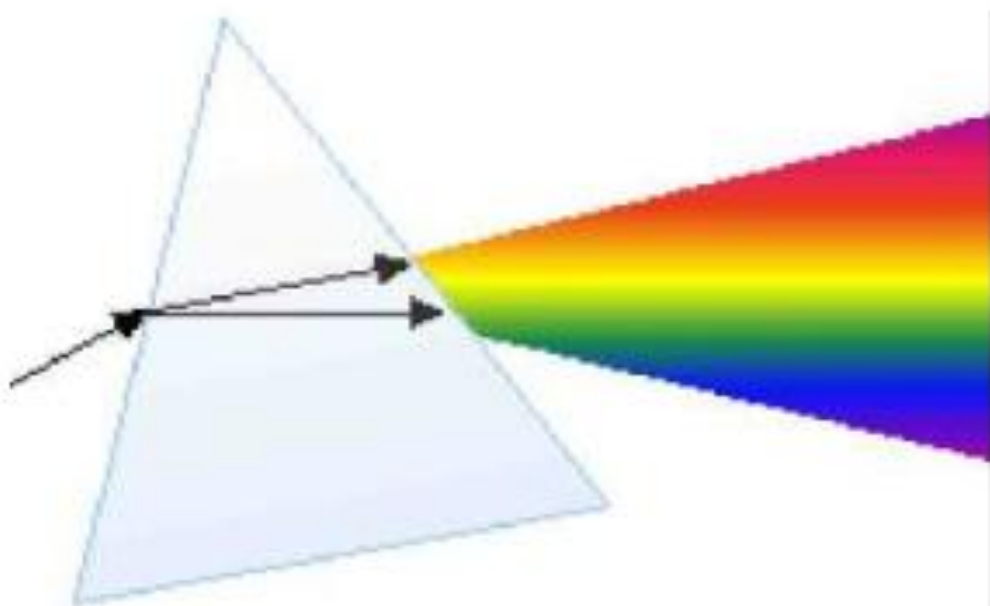
katta rol o'ynamagan bo'lsa-da, bir qator qiziqarli va muhim fikrlarni o'z ichiga oladi.³⁸⁴ — 322 — yillarda yashagan Aristotel ranglarni aralashtirish nazariyasini o'rgangan.

Uning konsepsiyasi jismoniy his-tuyg'ularga bog'liq bo'lgan inson tajribasidan kelib chiqadi. Dunyo — bu o'zaro to'qnashuv natijasida ranglar paydo bo'ladigan organik bir jismdir, ya'ni tungi qorong'ilik va yorug'lik o'rtasida. Bu holda, har qanday rang tizimi tabiiy ravishda oq rangdan boshlanadi, qora rang bilan to'ldiriladi va eng to'g'ri nisbatda to'g'ri chiziqli bo'ladi. Aristotelning chiziqli oq-qizilligi quyosh nurida ko'rinadi: tutun oq rangni sariq rangga, so'ngra to'q sariq rangga, keyin qizil rangga aylantiradi. Quyosh botganidan so'ng, qizil siyoh rangga aylanadi va keyin to'q ko'k, qorong'i osmon bilan tun keladi.

Aristotelning Platon (milodiy 427-348-yillar) tavsiya qilgan sistemasi o'ziga xos xususiyatga ega. Aflotun tariypi: Rang — bu har bir alohida jismdan oqib chiqadigan va ko'rish qobiliyatiga mutanosib bo'lgan alohida nurlardir. Uning tizimi ko'zga kirib keladigan yoruq nurlar g'oyasiga emas, balki ko'zdan chiquvchi va atrofdagi jismlar bilan o'zaro ta'sir o'tkazadigan "ko'rish" nurlariga asoslangan edi. Uning fikrini oladigan bo'lsak, oq rang ko'rish nurlarining davomi, qora rang esa unga teskarisi hisoblanadi.

O'z fikrlarini davom etib, Platon yana o'ziga xos rang g'oyasiga qaytdi — bu qizil rang. Masalan, agar biz olov yonida bo'lsak, ko'zlarimiz yoshga to'ladi. Suv va yong'in aralashmasi bo'lib, yorqin ranglar berishini ta'minlaydi. Atrofdagi jismlar nurni qabul qilib, uni ranglashtiradi. Qizil rangni Platon shunday tariflaydi, u olov nurlari kabi qonga o'xshaydi. Ushbu to'rt rangning boshqa kombinatsiyalari ham mavjud. Qizil ham oqning yoruqligi oltin sariq rangni hosil qiladi, masalan, binafsha rang ham qizil, oq ham qora ham boshqalarning aralashmasi. Garchi Platon o'z asarini ranglarning aniqlanishi deb nomlagan bo'lsa-da, u aslida ranglar tizimini yaratmagan. Saroylarning bezagi uchta asosiy rangga bo'yalgan: Oq, Qizil, Oltin (ko'k va ochiq ko'k ranglar Hindistonda dasturiy ranglarga qo'shilgan: Oq, Qizil, Qora, Sariq va havo rang).

Nyuton ko'rgan spektrda yettita asosiy rang — qizil, to'q sariq, sariq, yashil, ko'k, indigo va binafsha ranglar mavjud edi — ular orasida aniq chegaralar yo'q. Quyosh rangi prizma orqali qizildan binafsha ranggacha bo'lgan spektral nurlarga bo'linadi. Ko'rinmas infraqizil va ultrabinafsha hududlari inson ko'zi aniqlay oladigan spektrdan tashqarida.

4-rasm Quyosh nurlarining spektrga parchalanishi

Spektrning har bir rangi o'ziga xos to'lqin uzunligi bilan tavsiflanadi, ya'ni uni to'lqin uzunligi yoki tebranish chastotasi bilan aniq belgilash mumkin. Yorug'lik to'lqinlarining o'zlari rangga ega emas. Rang faqat bu to'lqinlar inson ko'zi va miyasi tomonidan idrok etilganda paydo bo'ladi va turli ranglar yorug'lik sezgirligidagi miqdoriy farqlardan kelib chiqadi. Nyutonning kashfiyoti shundan iboratki, har qanday obyektning rangi undan kuzatuvchining ko'ziga o'tadigan yorug'lik turiga bog'liq [3;8-b.].

Ranglar nafaqat inson mehnati protsessiga ta'sir qiladi, balki hayotdagi alohida kasalliklarni davolashda ham ulardan foydalanadi. Xalqimizda qadimdan sariq rang sariq kasalligiga bilan kasallangan bemorlarga sariq libos kiydirib, atrofini sariq narsalar bilan bezagan. Sariq rangning bunday shifobaxsh xususiyati Alisher Navoiy asarlarida ham o'z ifodasini topgan. Uning "Sabbai Sayyor" dostonida o'z sevgilisi Diloromni yo'qotgan Bahram, Shahni davolash maqsadi bilan yetti saroy qurdirgan va ularning har biri hurmatga sazovor bo'lishi oddiy holat emas. Birinchi saroy qora rangda, ikkinchisi oltin rangda, uchinchisi sabzi rangda, to'rtinchisi gul rangda, beshinchisi havo rangda, oltinchisi shaftoli rangda, yettinchisi oq rangda bezatilgan. Bahramning orzusi juma kuni oq rangli saroyda bajariladi. Ruhan zaif kasalliklarni davolashda hozirgi zamon meditsinasida ham rang ta'siridan foydalanish mumkin. Bunday xonalarning devorlari qizil, ko'k va yashil ranglarga bo'yalgan. Qizil xonalarda ruhiy og'riqlar, ko'k va yashil xonalarda esa asabiy holatlarga chalingan bemorlar joylashtirilgan, ularda ijobiy o'zgarishlar psixologlar tomonidan aniqlangan. Xalqimiz ongida ranglar qadim zamonlardan qadr-qimmat ramzi bo'lib kelgan. Ko'k rang ochiq osmonni anglatadi, chunki ko'k rangdagi gumbazlar osmonga qarab o'rnatilgan.

O'rta Osiyoda qizil rang g'olib ramzi bo'lgan. Ranglar san'at asarlarida, me'morchilikda, naqsh san'atida, portret san'atida va haykaltaroshlik san'atida, qahramonlar kiyimining rangi nimani anglatishiga e'tibor qaratilgan. Ko'p hollarda rangning ramziy ahamiyati uning fiziologik va psixologik ta'siri bilan o'zaro bog'liq bo'ladi. Shunday qilib, ranglarni san'at bilan ishlatishni bilish lozim. Bundan tashqari, tasvirlash san'atida ranglar muhim ahamiyatga ega.

Kompozitsiyani boyitish faqatgina shakllar, bo'linmalar, mazmunning to'liqligi va uyg'unligi bilan emas, balki rangni qo'llash bilan ham amalga oshiriladi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Nazilov D.A. h.t.b Kompozitsiya asoslari - T.: «Yangi asr avlodi» 2009 172 b
2. Голубева О. Л. Основы композиции: Учеб. пособие. - 2-е изд. - М.: Изд. дом «Искусство», 2004. - 120 с: илл. ISBN 5-85200-417-0
3. Бородина М. Р. «Цветоведение» учебное пособие Ташкент-2012 135стр.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

DIGITAL RESOURCES AND PLATFORMS IN ENHANCING STUDENTS' INDEPENDENT LEARNING COMPETENCE: ANALYSIS AND CLASSIFICATION

Azzamov Yusuf Rajaboevich

Associate Professor, PhD

Uzbekistan State University of World Languages

E-mail: y.azzamov@mail.ru

Abstract. This article provides a scientific and theoretical analysis of the role of digital resources and platforms in enhancing students' independent learning competence. The digital learning environment is interpreted as a pedagogical mechanism that develops learners' skills of self-regulation, metacognitive monitoring, reflection, independent information search, learning process planning, and self-assessment. The study classifies the functions of Learning Management Systems (LMS), mobile applications, language corpora, multimedia platforms, artificial intelligence tools, and online dictionaries, offering an in-depth scientific analysis of their impact on the development of independent learning competence.

Keywords: digital resources, independent learning, digital platforms, metacognitive monitoring, LMS, artificial intelligence, language corpora, reflection.

TALABALARNING MUSTAQIL TA'LIM KOMPETENSIYASINI TAKOMILLASHTIRISHDA RAQAMLI RESURLAR VA PLATFORMALAR: TAHLIL VA TASNIF

Azzamov Yusuf Rajaboyevich

dotsent, PhD

O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti

Annotatsiya. Maqolada talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyasini takomillashtirish jarayonida raqamli resurslar va platformalarning o'rni ilmiy-nazariy asosda tahlil qilinadi. Raqamli ta'lim muhiti talabani o'z-o'zini boshqarish, metakognitiv monitoring, refleksiya, ma'lumotlarni mustaqil izlash, o'quv jarayonini rejalashtirish, o'z-o'zini baholash kabi ko'nikmalarini rivojlantiruvchi pedagogik mexanizm sifatida izohlanadi. Maqolada Learning Management System (LMS), mobil ilovalar, til korpuslari, multimedia platformalari, sun'iy intellekt resurslari va onlayn lug'atlarning imkoniyatlari tasniflanib, ular mustaqil ta'lim kompetensiyasiga ko'rsatadigan ta'siri bo'yicha chuqur ilmiy tahlil beriladi.

Kalit so'zlar: raqamli resurslar, mustaqil ta'lim, raqamli platformalar, metakognitiv monitoring, LMS, sun'iy intellekt, til korpuslari, refleksiya.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N96>

Kirish. Globallashtirishning tezkor sur'atlari, xalqaro kommunikatsiyaning kengayishi va raqamli transformatsiya jarayonlari oliy ta'lim tizimining tubdan yangilanishiga sabab bo'lmoqda. Bu jarayon ayniqsa ingliz tilini o'qitishda yaqqol namoyon bo'lib, talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyasi ta'lim samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biriga aylangan. Mustaqil ta'lim kompetensiyasi talabani o'quv jarayonini maqsadli rejalashtirish, moslashtirilgan strategiyalarni tanlash, o'zining bilim holatini monitoring qilish, refleksiv tahlil

yuritish, vaqtni boshqarish va o'z-o'zini rivojlantirishga tayyorligi kabi ko'nikmalarni birlashtiradi. So'nggi o'n yillikda raqamli resurslar ta'limning barcha bo'g'inlariga kirib keldi. Raqamli ta'lim muhiti an'anaviy o'qitishning chegaralarini kengaytirib, talabaga istalgan joy va vaqtda o'rganish imkonini beradigan multimodal, interfaol va individuallashtirilgan o'quv jarayonini yaratmoqda. Shu sababli talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyasini takomillashtirishda raqamli platformalar va resurslardan samarali foydalanish zamonaviy lingvodidaktikaning dolzarb vazifasiga aylandi.

Mazkur maqola raqamli resurslar va platformalarning mohiyati, tasnifi, ularning mustaqil ta'limga ta'siri va pedagogik imkoniyatlarini chuqur tahlil qilishga qaratilgan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Raqamli resurslar talabaning mustaqil ta'lim jarayonini ko'p qirrali, moslashuvchan va samarali tashkil etish imkonini beradi. Ular o'quv jarayonida axborot olish, tahlil qilish, mashq bajarish, muloqot qilish, bilimni mustahkamlash, refleksiya yuritish va natijalarni baholash kabi funksiyalarni bajaradi. Raqamli resurslarning o'quv samaradorligi, avvalo, ular qamrab olgan didaktik funksiyalar, multimodal imkoniyatlar, avtomatlashgan tahlil vositalari va talaba faoliyatini boshqarish mexanizmlari bilan belgilanadi.

Raqamli resurslar ichida eng muhimlaridan biri — Learning Management System (Moodle, Google Classroom, Canvas, Edmodo) platformalari bo'lib, ular o'quv jarayonini tizimli tashkil etish, topshiriqlarni boshqarish, materiallarni tartib bilan saqlash, baholash va real vaqt rejimidagi monitoringni ta'minlaydi. LMS platformalari talabaning mustaqil ta'limini qo'llab-quvvatlashda rejalilik, tartibli va uzluksizlik tamoyillarini mustahkamlaydi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, LMS orqali dars materiallari bilan muntazam ishlagan talabalarning mustaqil o'rganish ko'nikmalari barqarorroq shakllanadi.

Mobil ilovalar mustaqil ta'limni kuchaytiruvchi eng ommaviy resurslardir. Duolingo, Memrise, Quizlet, Busuu, EWA kabi ilovalar so'z boyligini oshirish, grammatikani mustahkamlash, talaffuzni yaxshilash, eshitib tushunish ko'nikmalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida qaraladi. Mobil ilovalarning ustunligi — ularning uzluksiz o'rganish imkoniyatini yaratishi, mikro-o'rganish modellariga asoslanishi, o'yinlashtirish elementlari orqali motivatsiyani oshirishi va talabaning mustaqilligini kuchaytirishidir.

Til korpuslari (COCA, BNC, Corpus of Contemporary American English) talabalarga ingliz tilidagi so'zlar, grammatik birliklar, kollokatsiyalar va stilistik variantlarning real nutqdagi qo'llanishini mustaqil tahlil qilish imkonini beradi. Bu resurslar filolog talabalar uchun ayniqsa ahamiyatli bo'lib, yuqori darajadagi semantik, grammatik va diskursiv tahlil ko'nikmalarini rivojlantiradi. Til korpuslari yordamida real til materiallari bilan ishlash talabaning tanqidiy fikrlashini, mustaqil tahlil qilish salohiyatini sezilarli darajada kuchaytiradi.

Multimedia platformalari — YouTube, Coursera, EdX, BBC Learning English, Cambridge One, British Council — talabalarning tinglab tushunish, talaffuz, pragmatik kompetensiya va ijtimoiy-madaniy bilimlarini boyitishda katta rol o'ynaydi. Audiovizual materiallarning mavjudligi o'quv jarayonini multimodal, jonli va real hayotga yaqinlashtiradi. Bu esa talabaning idrok jarayonini kuchaytirib, mustaqil o'rganishga bo'lgan qiziqishini oshiradi.

Sun'iy intellektga asoslangan resurslar mustaqil ta'limning yangi paradigmasini yaratmoqda. ChatGPT, Grammarly, Elsa Speak, LingQ kabi AI vositalari talabaning yozuv, talaffuz, matn tahlili, grammatik tuzatish va pragmatik nutqni o'rganish bo'yicha mustaqil ishlash imkoniyatlarini kengaytiradi. AI texnologiyalari talabaning xatolarini tezkor aniqlab,

mazmunli teskari aloqa beradi, individual o'quv trayektoriyasini shakllantiradi va refleksiv faoliyatni kuchaytiradi.

Onlayn lug'atlar (Oxford Learner's Dictionary, Cambridge Dictionary, Merriam-Webster) va elektron ensiklopediyalar mustaqil o'rganishda axborot topish va ma'no aniqlashtirish jarayonini juda soddalashtiradi. Ularning interfaol xarakteri, misollar bilan boyitilgan definitsiyalari, talaffuz namunalar talabani o'z ustida mustaqil ishlash sifatini oshiradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, raqamli resurslarning barchasi mustaqil ta'lim kompetensiyasini rivojlantirishning turli komponentlariga — kognitiv, metakognitiv, affektiv, strategik va refleksiv jihatlariga ta'sir ko'rsatadi. Raqamli muhit talabani bilim izlash faoliyatini faollashtiradi, o'rganish jarayonini boshqarishga o'rgatadi, kreativ fikrlashni rag'batlantiradi va o'quv jarayonida individual mas'uliyatni kuchaytiradi.

Natijalar va muhokama. Raqamli resurslar ingliz tilini o'qitishda mustaqil ta'lim kompetensiyasini rivojlantirishning asosiy didaktik omiliga aylandi. Elektron platformalar o'quv jarayonini tizimlashtiradi, mobil ilovalar o'rganish sur'atini tezlashtiradi, AI texnologiyalari individual yondashuvni kuchaytiradi, til korpuslari filologik tahlilni chuqurlashtiradi, multimedia resurslari esa til o'rganishni real kommunikatsiya kontekstiga yaqinlashtiradi. Raqamli texnologiyalar asosida tashkil etilgan mustaqil o'rganish jarayoni talabani kognitiv faolligini oshiradi, o'z-o'zini boshqarish salohiyatini kuchaytiradi, refleksiv fikrlashni rivojlantiradi va o'rganishga bo'lgan ichki motivatsiyani mustahkamlaydi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyasini shakllantirish va takomillashtirish jarayonida raqamli resurslar nafaqat qo'shimcha o'quv material sifatida, balki o'quv jarayonining mazmunini dinamik tarzda boshqaruvchi hamda pedagogik faoliyatni transformatsiya qiluvchi mustaqil didaktik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Raqamli resurslardan tizimli foydalanish talabani kognitiv jarayonlari — ya'ni ma'lumotni qabul qilish, qayta ishlash, tahlil qilish, umumlashtirish va ijodiy qayta konstruksiya qilish kabi faoliyatlarni sezilarli darajada faollashtiradi. Mustaqil o'rganishda talaba aniq maqsad qo'yish, o'quv strategiyasini tanlash, o'z ishini baholash, natijalarni monitoring qilish kabi ko'nikmalarni amaliyotda qayta-qayta qo'llagan sari, uning mustaqil ta'lim kompetensiyasi izchil mustahkamlanadi.

Raqamli platformalar orqali ishlash jarayoni talabani metakognitiv faolligini kuchaytirib, uning o'quv jarayonini ongli boshqarish qobiliyatini rivojlantiradi. O'quv jarayonida xatolarni real vaqt rejimida aniqlash, avtomatik tahlil orqali ularni tuzatish, o'z natijalariga darhol fikr-mulohaza olish talabani o'z-o'zini nazorat qilish, xatolarni tahlil qilish va o'quv strategiyasini moslashtirish jarayonlarini tezlashtiradi. Natijada talaba o'zining bilim holatini to'g'ri baholay oladi, qaysi jihatlarida rivojlanishga ehtiyoj borligini anglaydi va o'z rivojlanish yo'lini mustaqil rejalashtiradi.

Raqamli resurslar talabani til materiallarini amaliy o'zlashtirish jarayonini ham yengillashtiradi. Chunki multimedia, video, audio, interfaol grafika va sun'iy intellekt asosidagi mashqlar orqali tilning fonetik, leksik, grammatik va pragmatik qatlamlari tabiiy kontekstda o'zlashtiriladi. Bu jarayon til o'rganishni sun'iy va mavhum jarayondan real kommunikativ muhiti bilan aloqador, hayotiy ahamiyatga ega faoliyatga aylantiradi. Shuning uchun ham talabalarning nutqiy faolligi oshgani, talaffuz sifatining yaxshilangani, eshitib tushunish ko'nikmasining rivojlanganini tahlillar tasdiqlaydi.

Yana bir muhim natija shundaki, raqamli resurslar yordamida talaba o'zining o'quv materialiga bo'lgan munosabatini o'zgartiradi: passiv qabul qiluvchi emas, balki ongli tanlov qiluvchi, tahlil yurituvchi, mustaqil qaror qabul qiluvchi subyektga aylanadi. Mustaqil ta'lim kompetensiyasining yadro komponentlari bo'lgan motivatsiya, refleksiya, o'z-o'zini baholash va strategik fikrlash raqamli ta'lim muhiti orqali yanada kuchliroq shakllanadi. Zamon talabidan kelib chiqib, raqamli resurslar bilan ishlay oladigan, o'zining shaxsiy o'quv yo'lini yarata oladigan, o'z bilimini tanqidiy tahlil qila oladigan talaba nafaqat ingliz tilini puxta egallaydi, balki kasbiy faoliyatda ham raqobatbardosh bo'lib shakllanadi.

Raqamli platformalarning mustaqil ta'lim kompetensiyasi shakllanishiga ta'siri shundan iboratki, ular o'quv jarayonini uzluksiz, moslashuvchan va ko'p funksiyali qiladi. LMS tizimlarida tashkil etilgan topshiriqlar, sun'iy intellekt yordamida yaratilgan mashqlar, til korpuslari asosida olib borilgan lingvistik tahlillar talabaning tilni o'zlashtirish jarayonini ilmiy asosga ega bo'lgan tizimlashtirilgan faoliyatga aylantiradi. Bu jarayon talabaning nafaqat hozirgi o'quv bosqichida, balki kelajakdagi mustaqil ta'lim, kasbiy o'sish va ilmiy izlanishlarida ham zarur bo'lgan kompetensiyalarni shakllantiradi.

Shuningdek, tahlil natijalari raqamli resurslarning talabalarning affektiv rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Interfaol vizual materiallar, o'yinlashtirilgan mashqlar, ijtimoiy muloqot imkonini beruvchi platformalar, real nutq muhitini aks ettiruvchi video va audio materiallar o'quv jarayonida emotsional barqarorlikni ta'minlaydi. O'quvchilar o'zini erkin his qiladigan, xatodan qo'rqmaydigan, yangi vazifalarni sinashga tayyor bo'lgan psixologik muhit mustaqil ta'lim kompetensiyasining asosiy tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, raqamli resurslar va platformalar talabalarning mustaqil ta'lim kompetensiyasini takomillashtirishda kompleks pedagogik mexanizm sifatida xizmat qiladi. Ular o'quv jarayonini interfaol, shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan va ko'p funksiyali shaklga keltiradi. Talaba raqamli resurslar orqali o'zining bilish faoliyatini nazorat qila oladi, o'quv jarayonini rejalashtiradi, o'z kuchli va zaif tomonlarini tahlil qiladi, xatolarni to'g'rilaydi, shaxsiy o'quv trayektoriyasini yaratadi va natijalarga erishish strategiyalarini mustaqil ishlab chiqadi.

Raqamli platformalar yordamida shakllangan o'quv muhiti talabaning faolligini oshiradi, bilim olish jarayonini mobilligini ta'minlaydi, o'quv jarayonini real hayotga integratsiya qiladi, nutqiy malakalarni rivojlantiradi va talabaning raqobatbardosh kasbiy salohiyatini mustahkamlaydi. Shuning uchun raqamli resurslar va platformalardan foydalanish mustaqil ta'limni takomillashtirishning eng samarali yo'llaridan biri sifatida ilmiy-metodik asosga ega bo'lib, ingliz tili o'qitishning zamonaviy konsepsiyasida asosiy o'rinni egallaydi.

Adabiyotlar/Литература/References:

1. Benson, P. (2013). *Teaching and researching autonomy* (2nd ed.). Routledge.
2. Chapelle, C. A. (2003). *English language learning and technology*. John Benjamins.
3. Dudeney, G., Hockly, N., & Pegrum, M. (2013). *Digital literacies*. Routledge.
4. Flavell, J. H. (1979). Metacognition and cognitive monitoring. *American Psychologist*, 34(10), 906–911.
5. Godwin-Jones, R. (2018). Using mobile technology to develop language skills and intercultural understanding. *Language Learning & Technology*, 22(3), 2–11.
6. Kukulska-Hulme, A. (2020). Mobile-assisted language learning: A review of recent developments. *ReCALL*, 32(2), 162–178.

7. Little, D. (1991). *Learner autonomy: Definitions, issues and problems*. Authentik.
8. Mayer, R. E. (2009). *Multimedia learning* (2nd ed.). Cambridge University Press.
9. Oxford, R. (1990). *Language learning strategies: What every teacher should know*. Newbury House.

Received: 20 November 2025

Accepted: 1 December 2025

Published: 15 December 2025

Article / Original Paper

TEACHING METHODOLOGY OF RELATIVE ADJECTIVES

Djumaeva Zarina Bobokhon qizi

Intern-Assistant, Samarkand State Medical University

Jabbarova Parizoda Ilhomjon qizi

Student of the Faculty of Pharmacy,
Samarkand State Medical University

Abstract. This article reveals the theoretical essence of relative adjectives in the Uzbek language, their distinctions from qualitative adjectives, and examines effective methods and approaches for teaching them. The role of interactive, visual, and problem-based pedagogical technologies in the process of teaching relative adjectives is analyzed. Based on the example of a practical lesson, methodological recommendations are presented aimed at developing students' independent thinking, analytical skills, and expanding their vocabulary.

Keywords: relative adjective, qualitative adjective, methodology, interactive method, visual learning, problem-based approach, grammatical category, educational process.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНЫХ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ

Джумаева Зарина Бобохон кизи

Стажёр-ассистент Сам. ГМУ

Жаббарова Паризода Илхомжон кизи

Студентка фармацевтического факультета Сам. ГМУ

Аннотация. В данной статье раскрывается теоретическая сущность относительных прилагательных в узбекском языке, их отличие от качественных прилагательных, а также рассматриваются эффективные методы и подходы их преподавания. Анализируется роль интерактивных, наглядных и проблемно-ориентированных педагогических технологий в процессе обучения относительным прилагательным. На основе примера практического занятия представлены методические рекомендации, направленные на развитие у учащихся самостоятельного мышления, аналитических умений и расширение словарного запаса.

Ключевые слова: относительное прилагательное, качественное прилагательное, методика, интерактивный метод, наглядное обучение, проблемный подход, грамматическая категория, образовательный процесс.

DOI: <https://doi.org/10.47390/SPR1342V5I12Y2025N97>

Известно, что в языкознании категория прилагательного является одной из ключевых, поскольку она выражает различные свойства и признаки предмета. По своей природе прилагательные подразделяются на несколько групп, и одной из них являются относительные прилагательные. В языковой системе они обозначают не естественные признаки предмета, а его связь или принадлежность к другому предмету, явлению либо понятию.

В настоящей статье проводится сопоставительный анализ общих характеристик относительных прилагательных в узбекском и русском языках, а также выявляются их специфические отличия.

В узбекском языке относительные прилагательные в основном подразделяются на следующие семантические группы:

1. По материалу: железная дверь, деревянный стул, шёлковая ткань.
2. По месту: городской мальчик, сельская школа.
3. По времени: весенние работы, зимняя одежда.
4. По предмету или явлению: государственный язык, ученическая тетрадь.

Относительные прилагательные, как правило, образуются с помощью аффиксов *-li*, *-lik*, *-iy*, *-gi/-ki*. Например: *bahor* – *bahorgi* (весна – весенний), *kitob* – *kitobiy* (книга – книжный), *tog'* – *tog'li* (гора – горный). Основная функция таких прилагательных — выражать принадлежность или связь между различными предметами.

В узбекском языкознании часть речи прилагательное занимает значительное место. Прилагательные обозначают признаки предметов, явлений и состояний, делая нашу речь более выразительной, многогранной и образной. В частности, относительные прилагательные передают признаки, выраженные в отношении к другому предмету, времени или месту, формируя в языке отдельный смысловой пласт. В статье раскрывается понятие относительных прилагательных, их теоретическая база, практическое значение, методика обучения и пример урока.

В узбекском языке прилагательные по значению делятся на два типа — качественные и относительные.

Качественные прилагательные обозначают непосредственные признаки или состояния предмета (красивый, большой, мягкий), в то время как относительные прилагательные выражают признак через его связь с другим объектом или явлением (весенний дождь, ташкентский мальчик, деревянный стол).

Относительные прилагательные образуются преимущественно при помощи аффиксов *-li*, *-lik*, *-dagi*, *-simon*, *-kor*. Они не принимают форм степени сравнения (аффикс *-goq*) и служат исключительно для обозначения отношений между предметами. По этим признакам относительные прилагательные образуют самостоятельную морфологическую и семантическую группу. Правильное понимание и умелое употребление относительных прилагательных способствует повышению культуры речи и расширяет выразительные возможности языка. Осваивая сущность относительных прилагательных, учащийся способен различать качественные и относительные признаки, что позволяет ему правильно и содержательно строить словосочетания. С точки зрения языкознания и методики преподавания, тема относительных прилагательных занимает важное место в формировании у учащихся аналитического мышления, понимания процессов словообразования и навыков речевого обогащения.

В процессе обучения относительным прилагательным наиболее эффективными считаются следующие методы:

1. Наглядный метод — преподаватель использует изображения, таблицы или реальные предметы для демонстрации относительных прилагательных. Например: зимний сад, весенний ветер, ташкентский мальчик.

2. Интерактивные методы — такие приёмы, как “Мозговой штурм”, “Зигзаг”, “Работа в парах”, активизируют участие учащихся в занятии, побуждают анализировать примеры и создавать новые словосочетания.

3. Проблемный подход — педагог предлагает вопросы или проблемные ситуации, например: «Почему в словосочетании железная дверь прилагательное является относительным, а в словосочетании красный цветок — качественным?» Учащиеся самостоятельно ищут объяснение.

Эти методы способствуют развитию самостоятельного мышления, пониманию структуры слова и формированию аналитического подхода. Подводя итог, можно сказать, что в процессе обучения относительным прилагательным у учащихся формируются прочные знания о грамматике и словообразовательной системе, развиваются навыки самостоятельного анализа и речевого обогащения.

Для эффективного преподавания учителю следует обратить внимание на следующие аспекты:

- использование наглядных материалов при объяснении темы;
- активное вовлечение учащихся с помощью интерактивных методов;
- организация урока на основе анализа, сопоставления и творческого мышления.

Такой подход обеспечивает формирование у учащихся умения правильно употреблять относительные прилагательные не только с грамматической точки зрения, но и в практической речевой деятельности.

Литература/References/Adabiyotlar:

1. Махмудов Н. и др. Толковый словарь синонимов узбекского языка / под ред. Н. Махмудова. – Ташкент: Издательско-полиграфический творческий дом имени Гафура Гуляма, 2023. – 512 с.
2. Александров П. С. Краткий очерк истории разработки русской лексической синонимии // Учёные записки Куйбышевского педагогического института. – 1963. – Вып. 38.
3. Алехтрова А. П. Об оттенках значений лексических синонимов // Синонимы русского языка и их особенности: сборник научных трудов. – Ленинград: Наука, 1972. – С. 123–137.
4. Ахманова О. С. Очерки по общей и русской лексикологии. – Москва: Учпедгиз, 1957. – 295 с.
5. Ҳожиёв А. Тизим словообразования узбекского языка. – Ташкент: Ўқитувчи, 2007. – 168 с.
6. Ҳожиёв А. Формообразование в современном узбекском языке. – Ташкент: Ўқитувчи, 1979. – 79 с.

SCIENCEPROBLEMS.UZ

IJTIMOIIY-GUMANITAR FANLARNING DOLZARB MUAMMOLARI

№ 12 (5) – 2025

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИАЛЬНО- ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

ACTUAL PROBLEMS OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

“Ijtimoiy-gumanitar fanlarning dolzarb muammolari” elektron jurnali 2020-yil 6-avgust kuni 1368-sonli guvohnoma bilan davlat ro'yxatiga olingan.

Muassis: “SCIENCEPROBLEMS TEAM”
mas'uliyati cheklangan jamiyati

Tahririyat manzili:

100070. Toshkent shahri, Yakkasaroy tumani, Kichik Beshyog'och ko'chasi, 70/10-uy. Elektron manzil:

scienceproblems.uz@gmail.com

Bog'lanish uchun telefon:

(99) 602-09-84 (telegram).